

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

विसुद्धिमग्ग-महाटीका

(पठमो भागो)

गन्थारम्भकथा

सद्धम्मरंसिमाली यो, विनेय्यकमलाकरे ।
विबोधेसि महामोह-तमं हन्त्वान सव्वसो ॥

जाणातिसयबिम्बं तं, विसुद्धकरुणारुणं ।
वन्दित्वा निरुपक्लेसं, बुद्धादिच्चं महोदयं ॥

लोकालोककरं धम्मं, गुणरस्मिसमुज्जलं ।
अरियसङ्गञ्च सम्फुल्लं, विसुद्धकमलाकरं ॥

वन्दनाजनितं पुज्जं, इति यं रतनत्तये ।
हतन्तरायो सव्वत्थ, हुत्वाहं तस्स तेजसा ॥

सम्पन्नसीलाचारेण, धीमता सुचिवृत्तिना ।
अज्झेसितो दाठानागत्येरेण थिरचेतसा ॥

विसुद्धचरितो नाथो, यं विसुद्धिमनुत्तरं ।
पत्वा देसेसि करुणासमुस्साहितमानसो ॥

तस्सा अधिगमूपायो, विसुद्धनयमण्डितो ।
विसुद्धिमग्गो यो वुत्तो, सुविसुद्धपदक्कमो ॥

सुविसुद्धं असंकिण्णं, निपुणत्थविनिच्छयं ।
महाविहारवासीनं, समयं अविलोमयं ॥

तस्स निस्साय पोराणं, कथामग्गं अनाकुलं ।
तन्तिनयानुगं सुद्धं, करिस्सामत्थवण्णनं ॥

इति आकङ्खमानस्स, सद्धम्मस्स चिरद्विति ।
विभजन्तस्स तस्सत्थं, निसामयथ साधवोति ॥

निदानादिकथावण्णना

१. स्वायं विसुद्धिमग्गो यं सुत्तपदं निस्साय पट्टपीयति, तं ताव निक्खिपित्वा तस्स निदानादिनिद्धारणमुखेन नानप्पकारतो अत्थं संवण्णेत्तुं “सीले पतिट्ठाया”तिआदि आरब्धं । धम्मं संवण्णेन्तेन हि आदितो तस्स निदानं वत्तब्बं, ततो पयोजनं पिण्डत्थो पदत्थो सम्बन्धो अधिप्पायो चोदना सोधनं वत्तब्बं । तथा चेव आचरियेन पटिपन्नं । एत्थ हि भगवन्तं किरातिआदि देसनाय निदानपयोजननिद्धारणं, विसुद्धिमग्गं भासिस्सन्तिआदि पिण्डत्थनिद्धारणं, सीले ठत्वातिआदि पदत्थसम्बन्धाधिप्पायविभावना, किं सीलन्तिआदि चोदना, ततो परं सोधनं, समाधिपञ्चाकथासुपि एसेव नयो । कस्मा पनेत्थ विस्सज्जनगाथा आदिमिहि निक्खित्ता, न पुच्छागाथा । पुच्छापुब्बिका हि विस्सज्जनाति? वुच्चते — तदत्थस्स मङ्गलभावतो, सासनस्स आदिकल्याणादिभावविभावनतो, भयादिउपद्वनिवारणेन अन्तरायविधमनतो, उपरि संवण्णेत्तब्बधम्मसङ्गहतो चाति वेदितब्बं ।

एत्थाह — कस्मा पनायं विसुद्धिमग्गकथा वत्थुपुब्बिका आरब्धा, न सत्थुथोमनापुब्बिकाति? वुच्चते — विसुं असंवण्णनादिभावतो । सुमङ्गलविलासिनीआदयो विय हि दीघनिकायादीनं नायं विसुं संवण्णना, न पकरणन्तरं वा अभिधम्मावतारसुमतावतारादि विय । तासंयेव पन सुमङ्गलविलासिनीआदीनं विसेसभूता । तेनेवाह “मज्झे विसुद्धिमग्गो”तिआदि (दी० नि० अट्ठ० १.गन्थारम्भकथा; म० नि० अट्ठ० १.गन्थारम्भकथा; सं० नि० अट्ठ० १.१.गन्थारम्भकथा; अ० नि० अट्ठ० १.१.गन्थारम्भकथा) । अथ वा थोमनापुब्बिकापि चायं कथा न वत्थुपुब्बिकावाति दट्ठब्बं । सासने हि वत्थुकित्तनं न लोके विय केवलं होति, सासनसम्पत्तिकित्तनत्ता पन सत्थु अविपरीतधम्मदेसनाभावविभावेनेन सत्थुगुणसंकित्तनं उल्लिङ्गन्तमेव पवत्तति । तथा हि वक्खति “एत्तावता तिस्सो सिक्खा”तिआदि । सोतापन्नादिभावस्स च कारणन्ति एत्थ हि आदि-सद्देन सब्बसकदागामिअनागामिनो विय सब्बेपि अरहन्तो सङ्गहन्ति विभागस्स अनुद्धटत्ता । तेन तिण्णम्पि बोधिसत्तानं निब्बेधभागिया सीलादयो इध “सीले पतिट्ठाया”तिआदिवचनेन सङ्गहिताति दट्ठब्बं । तिण्णम्पि हि नेसं चरिमभवे विसेसतो संसारभयिक्खणं, यथासकं सीले पतिट्ठाया समथविपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा तण्हाजटाविजटनपटिपत्ति च समानाति । अथ वा “सो इमं विजटये जट”न्ति साधारणवचनेन सातिसयं, निरतिसयञ्च तण्हाजटाविजटनं गहितं । तत्थ यं निरतिसयं सवासनप्पहानताय । तेन सत्थु पहानसम्पदा कित्तिता होति, तन्निमित्ता जाणसम्पदा च । तदुभयेन नानन्तरिकताय आनुभावसम्पदादयोपीति । एवम्पि थोमनापुब्बिकायं कथाति वेदितब्बं । अथ वा थोमनापुब्बिका एवायं कथाति दट्ठब्बं, “सब्बधम्मेषु अप्पटिहतजाणचारो”तिआदिना सत्थु थोमनं पुरक्खत्वा संवण्णनाय आरब्धत्ता । सा पनायं यस्मा पुच्छन्तस्स अज्झासयानुरूपं ब्याकरणसमत्थताय विभावनवसेन पवत्तिता, आचिण्णञ्चेतं आचरियस्स यदिदं संवण्णेत्तब्बधम्मानुकूलं संवण्णनारम्भे सत्थु अभित्थवनं । तस्मा इमिना कारणेन एवमेत्थ थोमना पवत्तिताति । थोमनाकारस्स वुच्चमानस्स कारणं उद्धरन्तेन पठमं विस्सज्जनगाथं निक्खिपित्वा तस्सा निदानचोदनामुखेन पुच्छागाथं सरूपतो च अत्थतो च दस्सेत्वा तस्सा पुच्छाय अविपरीतब्याकरणसमत्थभावावजोतनं भगवतो थोमनं पुरक्खत्वा यथाधिप्पेतधम्मसंवण्णना कता । तेनाह “सीले पतिट्ठाया”तिआदि । तत्थ गाथाय अत्थो परतो आवि भविस्सति ।

इतीतिआदीसु इतीति अयं इति-सद्दो हेतु परिसमापनादिपदत्थविपरियायपकारावधारणनिदस्सनादिअनेकत्थप्पभेदो । तथा हेस “रुप्पतीति खो, भिक्खवे, तस्मा ‘रूप’न्ति वुच्चती”तिआदीसु (सं० नि० ३.७९) हेतुमिहि आगतो । “तस्मातिह मे, भिक्खवे, धम्मदायादा भवथ, मा आमिसदायादा । अत्थि मे तुम्हेसु अनुकम्पा ‘किन्ति मे सावका धम्मदायादा भवेय्युं, नो आमिसदायादा’”तिआदीसु (म० नि० १.२९) परिसमापने । “इति वा इति एवरूपा नच्चगीतवादितविसूकदस्सना पटिविरतो”तिआदीसु (दी० नि० १.१९७) आदिअत्थे । “मागण्डियोति तस्स ब्राह्मणस्स सङ्गा समज्जा पज्जति वोहारो नामं नामकम्मं नामधेय्यं निरुत्ति ब्यज्जनं अभिलापो”तिआदीसु (महानि० ७३, ७५) पदत्थविपरियाये । “इति खो, भिक्खवे,

सप्पटिभयो बालो, अप्पटिभयो पण्डितो । सउपद्ववो बालो, अनुपद्ववो पण्डितो । सउपसग्गो बालो, अनुपसग्गो पण्डितो”तिआदीसु (म० नि० ३.१२४) पकारे । “अत्थि इदप्पच्चया जरामरणन्ति इति पुट्ठेन सता, आनन्द, अत्थीतिस्स वचनीयं, किंपच्चया जरामरणन्ति इति चे वदेय्य, जातिपच्चया जरामरणन्ति इच्चस्स वचनीय”न्तिआदीसु (दी० नि० २.९६) अवधारणे, सन्निट्ठानेति अत्थो । “अत्थीति खो, कच्चान, अयमेको अन्तो, नत्थीति खो, कच्चान, अयं दुतियो अन्तो”तिआदीसु (सं० नि० २.१५; ३.९०) निदस्सने । इधापि निदस्सने दट्ठब्बो, पकारेतिपि वत्तुं वट्ठतेव । पठमो पन इति-सद्वो परिसमापने दट्ठब्बो । हीति अवधारणे । इदन्ति आसन्नपच्चकखवचनं यथाधिगतस्स सुत्तपदस्स अभिमुखीकरणतो ।

वुत्तन्ति अयं वुत्त-सद्वो सउपसग्गो, अनुपसग्गो च

वप्पनवापसमीकरणकेसोहारणजीवितवुत्तिपमुत्तभावपावचनपवत्तितअज्झेसनकथनादीसु दिस्सति । तथा हि अयं —

“गावो तस्स पजायन्ति, खेत्ते वुत्तं विरूहति ।

वुत्तानं फलमस्माति, यो मित्तानं न दुब्भती”ति ॥ —

आदीसु (जा० २.२२.१९) वप्पने आगतो । “नो च खो पटिवुत्त”न्तिआदीसु (पारा० २८९) अट्ठदन्तकादीहि वापसमीकरणे । “कापटिको माणवो दहरो वुत्तसिरो”तिआदीसु (म० नि० २.४२६) केसोहारणे । “पन्नलोमो परदत्तवुत्तो मिगभूतेन चेतसा विहरती”तिआदीसु (चूळव० ३३२) जीवितवुत्तियं । “सेय्यथापि नाम पण्डुपलासो बन्धना पवुत्तो अभब्बो हरितत्थाया”तिआदीसु (म० नि० ३.५९; पारा० ९२; पाचि० ६६६; महाव० १२९) बन्धनतो पमुत्तभावे । “येसमिदं एतरहि पोराणं मन्तपदं गीतं पवुत्तं समिहित”न्तिआदीसु (दी० नि० १.२८५; म० नि० २.४२७; महाव० ३००) पावचनभावेन पवत्तिते । लोके पन “वुत्तो गुणो वुत्तो पारायनो”तिआदीसु अज्झेसने । “वुत्तं खो पनेतं भगवता धम्मदायादा मे, भिक्खवे, भवथ, मा आमिसदायादा”ति”आदीसु (म० नि० १.३०) कथने । इधापि कथने एव दट्ठब्बो । तस्मा “इति हि एवमेव इदं सुत्तं देसित”न्ति यथानिक्खितं गाथं देसितभावेन निदस्सेति । तस्सा वा देसिताकारं अवधारेति ।

कस्माति हेतुमिहि निस्सक्कं । **पनाति** वचनालङ्कारमत्तं । उभयेनापि कारणं पुच्छति । **एतन्ति** यथावुत्तं सुत्तपदं पच्चामसति । **वुत्तन्ति** पुच्छानिमित्तं । तदत्थस्स अत्तनो बुद्धियं विपरिवत्तमानतं उपादाय “इद”न्ति वत्त्वा पुन भगवता भासिताकारं सन्धाय “एत”न्ति वुत्तं । सकलेन पनानेन वचनेन देसनाय निदानं जोतितं होति । परतो तस्सा देसकदेसकालपटिग्गाहके विभावेतुं “**भगवन्तं किरा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **किराति** अनुस्सवनत्थे निपातो । तेन वुच्चमानस्सत्थस्स अनु अनु सुय्यमानतं दीपेति । **रत्तिभागेति** रत्तिया एकस्मिं कोट्ठासे, मज्झिमयामेति अधिष्ठायो । वेस्सवणादयो विय अपाकटनामधेय्यत्ता **अज्जतरो** । देवो एव **देवपुत्तो** । **संसयसमुग्घाटत्थन्ति** विचिकिच्छासल्लसमुद्धरणत्थं पुच्छीति योजना । “संसयसमुग्घाटत्थ”न्ति च इमिना पञ्चसु पुच्छासु अयं विमतिच्छेदनापुच्छाति दस्सेति । येन अत्थेन तण्हा “जटा”ति वुत्ता, तमेव अत्थं दस्सेतुं “**जालिनीया**”तिआदि वुत्तं । सा हि अट्ठसततण्हाविचरितप्पभेदो अत्तनो अवयवभूतो एव जालो एतिस्सा अत्थीति “जालिनी”ति वुच्चति ।

इदानिस्सा जटाकारेण पवत्तिं दस्सेतुं “**सा ही**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **रूपादीसु आरम्मणे**सूति तस्सा पवत्तिट्ठानमाह, रूपादिछळारम्मणविनिमुत्तस्स तण्हाविसयस्स अभावतो । **हेट्ठुपरियवसेनाति** कदाचि रूपाारम्मणे कदाचि याव धम्मारम्मणे कदाचि धम्मारम्मणे कदाचि याव रूपाारम्मणेति एवं हेट्ठा, उपरि च पवत्तिवसेन । देसनाक्कमेन चेत्य हेट्ठुपरियता दट्ठब्बा । कदाचि कामभवे कदाचि रूपभवे कदाचि अरूपभवे कदाचि वा अरूपभवे...पे०... कदाचि कामभवेति एवमेत्थ हेट्ठुपरियवसेन पवत्ति वेदितब्बा । सब्बसङ्खारानं खणे खणे भिज्जनसभावत्ता अपरापरुप्पन्ति एत्थ संसिब्बनन्ति आह

“पुनप्पुनं उप्पज्जनतो”ति । “संसिब्बनट्टेना”ति इदं येन सम्बन्धेन जटा वियाति जटाति जटातण्हानं उपमूपमेय्यता, तदस्संनं । अयं हेत्थ अत्थो — यथा जालिनी वेळुगुम्बस्स साखा, कोससज्जयादयो च अत्तना अत्तनो अवयवेहि संसिब्बिता विनद्धा “जटा”ति वुच्चन्ति, एवं तण्हापि संसिब्बनसभावेनाति, “संसिब्बितट्टेना”ति वा पाठो, अत्तनाव अत्तनो संसिब्बितभावेनाति अत्थो । अयं हि तण्हा कोसकारकिमि विय अत्तनाव अत्तानम्पि संसिब्बन्ती पवत्तति । तेनाह भगवा “रूपतण्हा लोके पियरूपं सातरूपं, एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जति, एत्थ निविसमाना निविसती”तिआदि (दी० नि० २.४००; म० नि० १.८६; विभ० २०३) । इमे सत्ता “मम इदं”न्ति परिग्गहितं वत्थुं अत्तनिब्बिसेसं मज्जमाना अब्भन्तरिमं करोन्ति । अब्भन्तरत्थो च अन्तोसद्धोति सकपरिक्खारे उप्पज्जमानापि तण्हा “अन्तोजटा”ति वुत्ता । पब्बजितस्स पत्तादि, गहट्टस्स हत्थिआदि सकपरिक्खारो ।

“अत्ता”ति भवति एत्थ अभिमानोति अत्तभावो, उपादानक्खन्धपञ्चकं । सरीरन्ति केचि । मम अत्तभावो सुन्दरो, असुकस्स विय मम अत्तभावो भवेय्याति वा आदिना सकअत्तभावादीसु तण्हाय उप्पज्जमानाकारो वेदितब्बो । अत्तनो चक्खादीनि अज्झत्तिकायतनानि । अत्तनो, परेसज्ज रूपादीनि बाहिरायतनानि । परेसं सब्बानि वा, सपरसन्ततिपरियापन्नानि वा चक्खादीनि अज्झत्तिकायतनानि । तथा रूपादीनि बाहिरायतनानि । परित्तमहग्गतभवेसु पवत्तियापि तण्हाय अन्तोजटाबहिजटाभावो वेदितब्बो । कामभवो हि कस्सचिपि किलेसस्स अविक्खम्भितत्ता कथञ्चिपि अविमुत्तो अज्झत्तगगहणस्स विसेसपच्चयोति “अज्झत्तं, अन्तो”ति च वुच्चति । तब्बिपरियायतो रूपारूपभवो “बहिद्धा, बही”ति च । तेनाह भगवा “अज्झत्तसंयोजनो पुग्गलो, बहिद्धासंयोजनो पुग्गलो”ति (अ० नि० २.३७) । विसयभेदेन, पवत्तिआकारभेदेन च अनेकभेदभिन्नम्पि तण्हं जटाभावसामज्जेन एकन्ति गहेत्वा “ताय एवं उप्पज्जमानाय जटाया”ति वुत्तं । सा पन “पजा”ति वुत्तसत्तसन्तानपरियापन्ना एव हुत्वा पुनप्पुनं तं जटेन्ती विनन्धन्ती पवत्ततीति आह “जटाय जटिता पजा”ति । तथा हि परमत्थतो यदिपि अवयवव्यतिरेकेन समुदायो नत्थि, एकदेसो पन समुदायो नाम न होतीति अवयवतो समुदायं भिन्नं कत्वा उपमूपमेय्यं दस्सेन्तो “यथा नाम वेळुजटादीहि...पे०... संसिब्बिता”ति आह । इमं जटन्ति सम्बन्धो । तीसु धातूसु एकम्पि असेसेत्वा संसिब्बनेन तेधातुकं जटेत्वा ठितं । तेनस्सा महाविसयत्तं, विजटनस्स च सुदुक्करभावमाह । “विजटेतुं को समत्थो”ति इमिना “विजटये”ति पदं सत्तिअत्थं, न विधिआदिअत्थन्ति दस्सेति ।

एवं “अन्तोजटा”तिआदिना पुट्ठो पन अस्स देवपुत्तस्स इमं गाथमाहाति सम्बन्धो । “एदिसोव इमं पज्जं विस्सज्जेय्या”ति सत्थारं गुणतो दस्सेन्तो “सब्बधम्मेषु अप्पटिहतजाणचारो”तिआदिमाह । तत्थ सब्बधम्मेषूति अतीतादिभेदभिन्नेसु सब्बेषु जेय्यधम्मेषु । अप्पटिहतजाणचारोति अनवसेसजेय्यावरणप्पहानेन निस्सङ्गचारत्ता नविहतजाणपवत्तिको । एतेन तीसु कालेसु अप्पटिहतजाणताविभावेनेन आदितो तिण्णं आवेणिकधम्मानं गहणेनेव तदेकलक्खणताय तदविनाभावतो च भगवतो सेसावेणिकधम्मानम्पि गहितभावो वेदितब्बो । दिब्बन्ति कामगुणादीहि कीळन्ति लळन्ति, तेसु वा विहरन्ति, विजयसमत्थतायोगेन पच्चत्थिके विजेतुं इच्छन्ति, इस्सरियधनादिसक्कारदानगगहणं, तंतंअत्थानुसासनज्ज करोन्ता वोहरन्ति, पुज्जातिसययोगानुभावप्पत्ताय जुतिया जोतन्ति, यथाधिप्पेतज्ज विसयं अप्पटिघातेन गच्छन्ति, यथिच्छितनिष्फादने च सक्कोन्तीति देवा । अथ वा देवनीया तंतंब्यसननित्थरणत्थिकेहि सरणं परायणन्ति गमनीया, अभित्थवनीया वा, सोभावसेसयोगेन कमनीयाति वा देवा । ते तिविधा — सम्मुत्तिदेवा उपपत्तिदेवा विसुद्धिदेवाति । भगवा पन निरतिसयाय अभिज्जाकीळाय उत्तमेहि दिब्बब्रह्मअरियविहारेहि सपरसन्तानगतपच्चविधमारविजयिच्छानिष्फत्तिया चित्तिस्सरियसत्तधनादिसम्मापटिपत्ति अवेच्चपसादसक्कारदानगगहणसङ्घातेन, धम्मसभावपुग्गलज्झासयानुरूपानुसासनीसङ्घातेन च वोहारातिसयेन परमाय

पञ्चासरीरपभासङ्घाताय जुतिया, अनञ्जसाधारणाय जाणसरीरगतिया,
मारविजयसब्बसब्बञ्जुगुणपरहितनिष्पादनेसु अप्पटिहताय सत्तिया च समन्नागतत्ता सदेवकेन लोकेन “सरण”न्ति
गमनीयतो, अभित्थवनीयतो, भत्तिवसेन कमनीयतो च सब्बे ते देवे तेहि गुणेहि अभिभुय्य ठितत्ता तेसं देवानं सेट्ठो उत्तमो
देवोति **देवदेवो**। सब्बदेवेहि पूजनीयतरो देवोति वा, विसुद्धिदेवभावस्स वा सब्बञ्जुगुणालङ्कारस्स वा अधिगतत्ता अञ्जेसं
देवानं अतिसयेन देवोति **देवदेवो**।

अपरिमाणासु लोकधातूसु अपरिमाणानं सक्कानं, महाब्रह्मानञ्च गुणाभिभवनतो अधिको अतिसयो अतिरेकतरो वा
सक्को ब्रह्मा चाति **सक्कानं अतिसक्को ब्रह्मानं अतिब्रह्मा**। जाणप्पहानदेसनाविसेसेसु सदेवके लोके केनचि
अविक्खम्भनीयद्वानताय कुतोचिपि उत्रस्ताभावतो चतूहि वेसारज्जेहि विसारदोति **चतुवेसारज्जविसारदो**। यं सन्धाय वुत्तं
“सम्मासम्बुद्धस्स ते पटिजानतो इमे धम्मा अनभिसम्बुद्धाति तत्र वत मं समणो वा...पे०... वेसारज्जप्पत्तो विहरामी”ति (म०
नि० १.१५०; अ० नि० ४.८)। ठानाठानजाणादीहि दसहि जाणबलेहि समन्नागतत्ता **दसबलधरो**। यं सन्धाय वुत्तं “इध
तथागतो ठानञ्च ठानतो, अट्ठानञ्च अट्ठानतो यथाभूतं पजानाती”ति आदि (अ० नि० १०.२१; विभ० ८०९)। यं किञ्चि
जेय्यं नाम, तत्थ सब्बत्थेव अनावटजाणताय **अनावरणजाणो**। तञ्च सब्बं समन्ततो सब्बाकारतो हत्थतले आमलकं विय
पच्चक्खतो दस्सनसमत्थेन जाणचक्खुना समन्नागतत्ता **समन्तचक्खु**, सब्बञ्जुति अत्थो। इमेहि पन द्वीहि पदेहि
पच्छिमानि द्वे असाधारणजाणानि गहितानि। भाग्यवन्ततादीहि कारणेहि **भगवा**। यं पनेत्थ वत्तब्बं, तं परतो
बुद्धानुस्सतिनिद्देसे (विसुद्धि० १.१२३ आदयो) वित्थारतो आगमिस्सति।

एत्थ च “सब्बधम्मेषु अप्पटिहतजाणचारो”ति इमिना तियद्धारुळ्हानं पुच्छानं भगवतो व्याकरणसमत्थताय
दस्सिताय किं देवतानम्पि पुच्छं व्याकातुं समत्थो भगवाति आसङ्काय तन्निवत्तनत्थं “देवदेवो”ति वुत्तं। देवानं अतिदेवो
सक्को देवानमिन्दो देवतानं पज्जं विस्सज्जेति, “ततो इमस्स को विसेसो”ति चिन्तेन्तानं तन्निवत्तनत्थं “सक्कानं
अतिसक्को”ति वुत्तं। सक्केनपि पुच्छितमत्थं सनङ्कुमारादयो ब्रह्मानो विस्सज्जेन्ति, “ततो इमस्स को अतिसयो”ति
चिन्तेन्तानं तन्निवत्तनत्थं “ब्रह्मानं अतिब्रह्मा”ति वुत्तं। अयं चस्स विसेसो चतुवेसारज्जदसबलजाणेहि पाकटो जातोति
दस्सनत्थं “चतु...पे०... धरो”ति वुत्तं। इमानि च जाणानि इमस्स जाणद्वयस्स अधिगमेन सहेव सिद्धानीति दस्सनत्थं
“अनावरणजाणो समन्तचक्खू”ति वुत्तं। तयिदं जाणद्वयं पुञ्जजाणसम्भारूपचयसिद्धाय भग्गदोसताय सिद्धान्ति दस्सेन्तो
“भगवा”ति अवोचाति। एवमेतेसं पदानं गहणे पयोजनं, अनुपुब्बि च वेदितब्बा। यं पनेतं पच्छिमं अनावरणजाणं
सब्बञ्जुतञ्जाणन्ति जाणद्वयं, तं अत्थतो अभिन्नं। एकमेव हि तं जाणं विसयपवत्तिमुखेन अञ्जेहि
असाधारणभावदस्सनत्थं द्विधा कत्वा वुत्तं। अनवसेससङ्घातासङ्घातसम्मुतिधम्मरम्मणताय सब्बञ्जुतञ्जाणं,
तत्थावरणाभावतो निस्सङ्गचारमुपादाय “अनावरणजाण”न्तिपि वुत्तं। यं पनेत्थ वत्तब्बं, तं परतो **बुद्धानुस्सतिनिद्देसे**
(विसुद्धि० १.१२३ आदयो) वक्खाम।

२. महन्ते सीलक्खन्धादिके एसी गवेसीति महेसि, भगवा। तेन **महेसिना। वण्णयन्तो**ति विवरन्तो वित्थारेन्तो।
यथाभूतन्ति अविपरीतं। **सीलादिभेदनन्ति** सीलसमाधिपञ्चादिविभागं। **सुदुल्लभन्ति** अट्ठक्खणवज्जितेन नवमेन खणेन
लद्धब्बत्ता सुदु दुल्लभं। **सीलादिसङ्गहन्ति** सीलादिक्खन्धत्तयसङ्गहं। अरियमग्गो हि तीहि खन्धेहि सङ्गहितो सप्पदेसत्ता
नगरं विय रज्जेन, न तयो खन्धा अरियमग्गेन निप्पदेसत्ता। वुत्तञ्जेतं “न खो, आवुसो विसाख, अरियेन अट्ठङ्गिकेन मग्गेन
तयो खन्धा सङ्गहिता; तीहि च खो, आवुसो विसाख, खन्धेहि अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो सङ्गहितो”ति (म० नि० १.४६२)।
किलेसचोरेहि अपरिपन्थनीयताय **खेमं**। अन्तद्वयपरिवज्जनतो, मायादिक्कायवङ्कादिप्पहानतो च **उज्जुं**। सब्बेसं

संकिलेसधम्मानं मारणवसेन गमनतो पवत्तनतो, निब्बानस्स मग्गनतो, निब्बानत्थिकेहि मग्गितब्बतो च **मग्गं**।
विसुद्धियाति निब्बानाय, विसुद्धिभावाय वा, अरहत्तायाति अत्थो।

यथाभूतं अजानन्ताति एवं सीलविसुद्धिआदिविसुद्धिपरम्पराय अधिगन्तब्बो एवरूपो एवंकिच्चको एवमत्थोति यथावतो अनवबुद्ध्यन्ता। सकलसंकिलेसतो, संसारतो च सुद्धिं विमुत्तिं कामेन्ति पत्थेन्तीति **सुद्धिकामा**। **अपि**-सद्दो सम्भावने। तेन न केवलं सीलमत्तेन परितुट्ठा, अथ खो विसुद्धिकामापि समानाति दस्सेति। **इधाति** इमस्मिं सासने। भावनाय युत्तपयुत्तताय **योगिनो वायमन्तापि** विसुद्धिं उद्दिस्स पयोगं परक्कमं करोन्तापि उपायस्स अनधिगतत्ता **विसुद्धिं नाधिगच्छन्तीति** योजना। **तेसन्ति** योगीनं। कामज्वायं विसुद्धिमग्गो समन्तभद्दकत्ता सवनधारणपरिचयादिपसुतानं सब्बेसम्पि पामोज्जकरो, योगीनं पन सातिसयं पमोदहेतूति आह **“तेसं पामोज्जकरण”**न्ति। बाहिरकनिकायन्तरलब्धीहि असम्मिस्सताय सुट्ठु विसुद्धविनिच्छयत्ता **सुविसुद्धविनिच्छयं**। **महाविहारवासीनन्ति** अत्तनो अपस्सयभूतं निकायं दस्सेति। **देसनानयनिस्सितन्ति** धम्मसंवण्णनानयसन्निस्सितं। एत्थ च **“तेसं पामोज्जकरण”**न्ति आदिना सब्बसंकिलेसमलविसुद्धताय विसुद्धिं निब्बानं पत्थेन्तानं योगीनं एकंसेन तदावहत्ता पामोज्जकरो जाणुत्तरेहि सम्मापटिपन्नेहि अधिद्वितत्ता सुट्ठु सम्मा विसुद्धविनिच्छयो महाविहारवासीनं कथामग्गोति दस्सेति। **सक्कच्चं मे भासतो** सक्कच्चं निसामयथाति योजेतब्बं।

एत्थ च **“इमिस्सा दानि गाथाया”**ति इमिना विसुद्धिमग्गभासनस्स निस्सयं, **“कथिताय महेसिना”**ति इमिना तस्स पमाणभावं, **“यथाभूतं अत्थं सीलादिभेदन”**न्ति इमिना अविपरीतपिण्डत्थं, **“सुदुल्लभं...पे०... योगिनो”**ति इमिना निमित्तं, **“तेसं पामोज्जकरण”**न्ति इमिना पयोजनं, **“वण्णयन्तो अत्थं, सुविसुद्धविनिच्छयं महाविहारवासीनं देसनानयनिस्सितं, सक्कच्चं”**न्ति च इमिना करणप्पकारं दस्सेत्वा **“विसुद्धिकामा सब्बेपि, निसामयथ साधवो”**ति इमिना तत्थ सक्कच्चसवने साधुजने नियोजेति। साधुकं सवनपटिबद्धा हि सासनसम्पत्ति।

३. वचनत्थविभावनेन पवेदितविसुद्धिमग्गसामज्जत्थस्स विसुद्धिमग्गकथा वुच्चमाना अभिरुचिं उप्पादेतीति पदत्थतो विसुद्धिमग्गं विभावेतुं **“तत्थ विसुद्धी”**ति आदि आरब्धं। तत्थ **तत्थाति** यदिदं **“विसुद्धिमग्गं भासिस्स”**न्ति एत्थ विसुद्धिमग्गपदं वुत्तं, तत्थ। **सब्बमलविरहितन्ति** सब्बेहि रागादिमलेहि, सब्बेहि संकिलेसमलेहि च विरहितं विवित्तं। ततो एव **अच्चन्तपरिसुद्धं**, सब्बदा सब्बथा च विसुद्धन्ति अत्थो। यथावुत्तं विसुद्धिं मग्गति गवेसति अधिगच्छति एतेनाति **विसुद्धिमग्गो**। तेनाह **“मग्गोति अधिगमूपायो वुच्चती”**ति। विसुद्धिमग्गोति च निष्परियायेन लोकुत्तरमग्गो वेदितब्बो, तदुपायत्ता पन पुब्बभागमग्गो, तन्निस्सयो कथापबन्धो च तथा वुच्चति।

स्वायं विसुद्धिमग्गो सत्थारा देसनाविलासतो, वेनेय्यज्झासयतो च नानानयेहि देसितो, तेसु अयमेको नयो गहितोति दस्सेतुं **“सो पनाय”**न्ति आदि आरब्धं। तत्थ **कत्थचीति** किस्मिञ्चि सुत्ते। **विपस्सनामत्तवसेनेवाति** अवधारणेन समथं निवत्तेति। सो हि तस्सा पटियोगी, न सीलादि। मत्त-सद्देन च विसेसनिवत्तिअत्थेन सविसेसं समाधिं निवत्तेति। सो उपचारप्पनाभेदो विपस्सनायानिकस्स देसनाति कत्वा न समाधिमत्तं। न हि खणिकसमाधिं विना विपस्सना सम्भवति। विपस्सनाति च तिविधापि अनुपस्सना वेदितब्बा, न अनिच्चानुपस्सनाव। न हि अनिच्चदस्सनमत्तेन सच्चाभिसमयो सम्भवति। यं पन गाथायं अनिच्चलक्खणस्सेव गहणं कत्तं, तं यस्स तदेव सुट्ठुतरं पाकटं हुत्वा उपट्ठाति, तादिसस्स वसेन। सोपि हि इतरं लक्खणद्वयं विभूततरं कत्वा सम्मसित्वा विसेसं अधिगच्छति, न अनिच्चलक्खणमेव।

सब्बे सङ्गाराति सब्बे तेभूमकसङ्गारा, ते हि सम्मसनीया। **अनिच्चाति** न निच्चा अद्दुवा इत्तरा खणभङ्गुराति।

पञ्जायाति विपस्सनापञ्जाय । पस्सति सम्मसति । अथ पच्छा उदयब्बयजाणादीनं उप्पत्तिया उत्तरकालं । निब्बिन्दति दुक्खेति तस्मिंयेव अनिच्चाकारतो दिट्ठे “सब्बे सङ्खारा”ति वुत्ते तेभूमके खन्धपञ्चकसङ्घाते दुक्खे निब्बिन्दति निब्बिदाजाणं पटिलभति । एस मग्गो विसुद्धियाति एस निब्बिदानुपस्सनासङ्घातो विरागादीनं कारणभूतो निब्बानस्स अधिगमूपायो ।

ज्ञानपञ्जावसेनाति समथविपस्सनावसेन । ज्ञानन्ति चेत्थ विपस्सनाय पादकभूतं ज्ञानं अधिप्पेतं । यम्हीति यस्मिं पुग्गले । ज्ञानञ्च पञ्जा चाति एत्थायमत्थो — यो पुग्गलो ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं पट्टपेत्वा तं उस्सुक्कापेति । स वे निब्बानसन्तिकेति सो ब्यत्तं निब्बानस्स समीपे एकन्ततो निब्बानं अधिगच्छतीति ।

कम्मन्ति मग्गचेतना । सा हि अपचयगामिताय सत्तानं सुद्धिं आवहति । विज्जाति सम्मादिट्ठि । सीलन्ति सम्मावाचाकम्मन्ता । जीवितमुत्तमन्ति सम्माआजीवो । धम्मोति अवसेसा चत्तारो अरियमग्गधम्मा । अथ वा कम्मन्ति सम्माकम्मन्तस्स गहणं । “या चावुसो विसाख, सम्मादिट्ठि, यो च सम्मासङ्कप्पो, इमे धम्मा पञ्जाक्खन्धे सङ्गहिता”ति (म० नि० १.४६२) वचनतो । विज्जाति सम्मादिट्ठिसम्मासङ्कप्पानं गहणं । धम्मोति समाधि “एवंधम्मा ते भगवन्तो अहेसु”न्तिआदीसु (सं० नि० ५.३७८) विय । तग्गहणेनेव “यो चावुसो विसाख, सम्मावायामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि, इमे धम्मा समाधिक्खन्धे सङ्गहिता”ति वचनतो सम्मावायामसतीनम्पि गहणं दट्ठब्बं । सीलन्ति सम्मावाचाजीवानं । जीवितमुत्तमन्ति एवरूपस्स अरियपुग्गलस्स जीवितं उत्तमं जीवितन्ति एवमेत्थ अट्ठङ्गिको अरियमग्गो वुत्तोति वेदितब्बो ।

सीलादिवसेनाति सीलसमाधिपञ्जावीरियवसेन । सब्बदाति समादानतो पभुति सब्बकालं । सीलसम्पन्नोति चतुपरिसुद्धिसीलसम्पदाय सम्पन्नो समन्नागतो । पञ्जवाति लोकियलोकुत्तराय पञ्जाय समन्नागतो । सुसमाहितोति तंसम्पयुत्तेन समाधिना सुट्ठु समाहितो । आरद्धवीरियोति अकुसलानं धम्मानं पहानाय, कुसलानं धम्मानं उपसम्पदाय पग्गहितवीरियो । पहितत्तोति निब्बानं पतिपेसितत्तताय काये च जीविते च निरपेक्खचित्तो । ओघन्ति कामोघादिचतुब्बिधम्पि ओघं, संसारमहोघमेव वा ।

एकायनोति एकमग्गो । मग्गपरियायो हि इध अयन-सद्दो, तस्मा एकपथभूतो अयं, भिक्खवे, मग्गो, न द्वेधापथभूतोति अत्थो । एकं वा निब्बानं अयति गच्छतीति एकायनो, एकेन वा गणसङ्गणिकं पहाय विवेकट्ठेन अयितब्बो पटिपज्जितब्बोति एकायनो, अयन्ति तेनाति वा अयनो, एकस्स सेट्ठस्स भगवतो अयनोति एकायनो, तेन उप्पादितत्ता, एकस्मिं वा इमस्मिंयेव धम्मविनये अयनोति एकायनो । सत्तानं विसुद्धियाति रागादिमलेहि, अभिज्झाविसमलोभादिउपक्किलेसेहि च सत्तानं विसुद्धत्थाय विसुज्जनत्थाय । यदिदन्ति निपातो, ये इमेति अत्थो । पुब्बे सरणलक्खणेन मग्गट्ठेन च मग्गोति वुत्तस्सेव कायादिविसयभेदेन चतुब्बिधत्ता “चत्तारो सतिपट्ठाना”ति वुत्तं । सम्मप्यधानादीसूति एत्थ आदि-सद्देन अप्पमादाभिरतिआदीनं सङ्गहो वेदितब्बो । अप्पमादाभिरतिआदिवसेनापि हि कत्थचि विसुद्धिमग्गो देसितो । यथाह —

“अप्पमादरतो भिक्खु, पमादे भयदस्सि वा ।

अभब्बो परिहानाय, निब्बानस्सेव सन्तिके”ति ॥ (ध० प० ३२) ।

४. तत्राति तस्सं गाथायं । उपरि वुच्चमाना गाथाय वित्थारसंवण्णना निद्देसपटिनिद्देसट्ठानिया, ततो संखित्तरा अत्थवण्णना उद्देसट्ठानियाति आह “अयं सङ्खेपवण्णना”ति । यथाउद्दिट्ठस्स हि अत्थस्स निद्देसपटिनिद्देसा सुकरा, सुबोधा

च होन्तीति । **सीले पतिट्टायाति** एत्थ **सीले**ति कुसलसीले । यदिपि “कतमे च, थपति, अकुसला सीला”ति आदीसु अकुसला धम्मापि सीलन्ति आगता । वुच्चमानाय पन चित्तपज्जाभावनाय अधिट्ठानायोग्यताय किरियसीलानम्पि असम्भवो, कुतो इतरेसन्ति कुसलसीलमेवेत्थ अधिप्पेतं । **सीलं परिपूरयमानो**ति आदीसु **परिपूरयमानो**ति परिपालेन्तो, परिवट्ठेन्तो वा, सब्बभागोहि संवरन्तो, अवीतिक्कमन्तो चाति अत्थो । तथाभूतो हि तं अविजहन्तो तत्थ पतिट्ठितो नाम होति । “सीले”ति हि इदं आधारे भुम्मं । **पतिट्टायाति** दुविधा पतिट्टा निस्सयूपनिस्सयभेदतो । तत्थ उपनिस्सयपतिट्टा लोकिया, इतरा लोकुत्तरा अभिन्दित्वा गहणे । भिन्दित्वा पन गहणे यथा लोकियचित्तुप्पादेसु सहजातानं, पुरिमपच्छिमानञ्च वसेन निस्सयूपनिस्सयपतिट्टा सम्भवति, एवं लोकुत्तरेसु हेट्ठिममगगफलसीलवसेन उपनिस्सयपतिट्टापि सम्भवति । “पतिट्टाया”ति च पदस्स यदा उपनिस्सयपतिट्टा अधिप्पेता, तदा “सद्धं उपनिस्साया”ति आदीसु (पट्ठा० १.१.४२३) विय पुरिमकालकिरियावसेन अत्थो वेदितब्बो । तेनाह “पुब्बेव खो पनस्स कायकम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती”ति (म० नि० ३.४३१) । यदा पन निस्सयपतिट्टा अधिप्पेता, तदा “चक्खुञ्च पटिच्चा”ति आदीसु (म० नि० १.२०४; ३.४२१; सं० नि० ४.६०) विय समानकालकिरियावसेन अत्थो वेदितब्बो । सम्मावाचादयो हि अत्तना सम्पयुत्तानं सम्मादिट्ठिआदीनं सहजातवसेनेव निस्सयपच्चया होन्तीति ।

नरति नेतीति **नरो**, पुरिसो । यथा हि पठमपकतिभूतो सत्तो, इतराय पकतिया सेट्ठेन पुरि उच्चै ठाने सेति पवत्ततीति “पुरिसो”ति वुच्चति, एवं नयनट्ठेन “नरो”ति वुच्चति । पुत्तभातुभूतोपि हि पुगगलो मातुजेट्ठभगिनीनं नेतुट्ठाने तिट्ठति, पगेव इतरो इतरासं । नरेन योगतो, नरस्स अयन्ति वा नारी, इत्थी । सापि चेत्थ कामं तण्हाजटाविजटनसमत्थता अत्थि, पधानमेव पन सत्तं दस्सेन्तो “नरो”ति आह यथा “सत्था देवमनुस्सान”न्ति (दी० नि० १.१५७, २५५) । अट्ठकथायं पन अविभागेन पुगगलपरियायो अयन्ति दस्सेतुं “**नरोति सत्तो**”ति वुत्तं । **सपज्जो**ति विपाकभूताय सह पज्जाय पवत्ततीति सपज्जो । ताय हि आदितो पट्टाय सन्तानवसेन बहुलं पवत्तमानाय अयं सत्तो सविसेसं “सपज्जो”ति वत्तब्बतं अरहति । विपाकपज्जापि हि सन्तानविसेसनेन भावनापज्जुप्पत्तिया उपनिस्सयो होति अहेतुकद्विहेतुकानं तदभावतो । सम्पज्जसङ्घाताय च तंतंकिच्चकारिकाय पज्जाय वसेन “सपज्जो”ति वत्तुं वट्ठति । अट्ठकथायं पन निपक-सद्देन पारिहारिकपज्जा गहतीति विपाकपज्जावसेनेवेत्थ अत्थो वुत्तो । **कम्मजतिहेतुकपटिसन्धिपज्जायाति** कम्मजाय तिहेतुकपटिसन्धियं पज्जायाति एवं तिहेतुक-सद्दो पटिसन्धि-सद्देन सम्बन्धितब्बो, न पज्जा-सद्देन । न हि पज्जा तिहेतुका अत्थि । पटिसन्धितो पभुति पवत्तमाना पज्जा “पटिसन्धियं पज्जा”ति वुत्ता तंमूलकत्ता, न पटिसन्धिक्खणे पवत्ता एव ।

चिन्तेति आरम्मणं उपनिज्झायतीति **चित्तं**, समाधि । सो हि सातिसयं उपनिज्झानकिच्चो । न हि वितक्कादयो विना समाधिना तमत्थं साधेन्ति, समाधि पन तेहि विनापि साधेतीति । पगुणबलवभावापादनेन पच्चयेहि चित्तं, तथा सन्तानं चिनोतीतिपि **चित्तं**, समाधि । पठमज्झानादिवसेन चित्तविचित्तताय, इद्धिविधादिचित्तकरणेन च समाधि चित्तन्ति विनापि परोपदेसेनस्स चित्तपरियायो लब्धतेव । अट्ठकथायं पन चित्त-सद्दो विज्जाणे निरुळ्होति कत्वा वुत्तं “**चित्तसीसेन हेत्थ समाधि निट्ठिट्ठो**”ति । यथासभावं पकारेहि जानातीति **पज्जा** । सा यदिपि कुसलादिभेदतो बहुविधा । “भावय”न्ति पन वचनतो भावेतब्बा इधाधिप्पेताति तं दस्सेतुं “**विपस्सन**”न्ति वुत्तं । “भावय”न्ति च इदं पच्चेकं योजेतब्बं “चित्तञ्च भावयं, पज्जञ्च भावय”न्ति । तयिदं द्वयं किं लोकियं, उदाहु लोकुत्तरन्ति? लोकुत्तरन्ति दट्ठब्बं उक्कट्टुनिद्देसतो । तं हि भावयमानो अरियमगगक्खणे तण्हाजटं समुच्छेदवसेन विजटेतीति वुच्चति, न लोकियं । नानन्तरियभावेन पनेत्थ लोकियापि गहिताव होन्ति लोकियसमथविपस्सनाय विना तदभावतो । समथयानिकस्स हि उपचारप्पनाप्पभेदं समाधिं इतरस्स खणिकसमाधिं, उभयेसम्पि विमोक्खमुखत्तयं विना न कदाचिपि लोकुत्तराधिगमो सम्भवति । तेनाह “**समाधिञ्चेव विपस्सनञ्च भावयमानो**”ति । तत्थ यदा लोकिया समथविपस्सना अधिप्पेता, तदा “भावय”न्ति इदं भावनाकिरियाय

हेतुभावकथनं, भावनाहेतूति अत्थो । तंभावनाहेतुका हि विजटनकिरियाति । यदा पन लोकुत्तरा अधिप्पेता, तदा केवलं वत्तमानभावनिद्देसो । तदुभयभावनासमकालमेव हि तण्हाजटाविजटनं ।

“आतापी निपको”ति इदं यथावुत्तभावनाय उपकारकधम्मकित्तनं । कम्मट्टानं अनुयुज्जन्तस्स हि वीरियं सति सम्पज्जन्ति इमे तयो धम्मा बहूपकारा । वीरियूपत्थद्धिहि कम्मट्टानं सतिसम्पज्जानुपालितं न परिपतति, उपरि च विसेसं आवहति । पतिट्ठासिद्धिया चेत्थ सद्धासिद्धि, सद्धूपनिस्सयत्ता सीलस्स, वीरियादिसिद्धिया च । न हि सद्धेय्यवत्थुं असद्धहन्तस्स यथावुत्तवीरियादयो सम्भवन्ति, तथा समाधिपि । यथा हि हेतुभावतो वीरियादीहि सद्धासिद्धि, एवं फलभावतो तेहि समाधिसिद्धि । वीरियादीसु हि सम्पज्जमानेसु समाधि सम्पन्नोव होति असमाहितस्स तदभावतो । कथं पनेत्थ सतिसिद्धि? निपकगगहणतो । तिक्खविसदभावप्पत्ता हि सति “नेपक्क”न्ति वुच्चति । यथाह “परमेन सतिनेपक्केन समन्नागतो”ति । अट्ठकथायं पन “नेपक्कं पज्जा”ति अयमत्थो दस्सितो । तग्गहणेनेव सतिपि गहिताव होति । न हि सतिविरहिता पज्जा अत्थीति । अपरे पन “सपज्जो”ति इमिनाव पारिहारिकपज्जापि गय्हतीति “निपको”ति पदस्स “सतो”ति अत्थं वदन्ति । यदिपि किलेसानं पहानं आतापनं, तं सम्मादिट्ठिआदीनम्पि अत्थेव । आताप्पसद्धो विय पन आतापसद्धो वीरियेयेव निरुळ्होति आह “आतापीति वीरियवा”ति । अथ वा पटिपक्खप्पहाने सम्पयुत्तधम्मानं अब्भुस्सहनवसेन पवत्तमानस्स वीरियस्स सातिसयं तदातापनन्ति वीरियमेव तथा वुच्चति, न अज्जे धम्मा । आतापीति चायमीकारो पसंसाय, अतिसयस्स वा दीपको । वीरियवाति वा-सद्धोपि तदत्थो एव दट्ठब्बो । तेन सम्मप्पधानसमङ्गिता वुत्ता होति । तेनाह “किलेसानं आतापनपरितापनट्टेना”ति । आतापनगगहणेन चेत्थ आरम्भ धातुमाह आदितो वीरियारम्भोति कत्वा, परितापनगगहणेन निक्कमपरक्कमधातुयो सब्बसो पटिपक्खतो निक्खन्ततं, उपरूपरि विसेसप्पत्तिञ्च उपादाय । निपयति विसोसेति पटिपक्खं, ततो वा अत्तानं निपाति रक्खतीति निपको, सम्पज्जानो । कम्मट्टानस्स परिहरणे नियुत्ताति पारिहारिका ।

अभिवक्कमादीनि सब्बकिच्चानि सात्थकसम्पज्जज्जादिवसेन परिच्छिज्ज नेतीति सब्बकिच्चपरिणायिका । कम्मट्टानस्स वा उगगहो परिपुच्छा भावनारम्भो मनसिकारविधि, तत्थ च सक्कच्चकारिता सातच्चकारिता सप्पायकारिता निमित्तकुसलता पहितत्तता अन्तराअसङ्कोचो इन्द्रियसमत्तपटिपादना वीरियसमतापादनं वीरियसमतायोजनन्ति एवमादीनं सब्बेसं किच्चानं परिणायिका सब्बकिच्चपरिणायिका । भयं इक्खतीति भिक्खूति साधारणतो भिक्खुलक्खणकथनेन पटिपत्तियाव भिक्खुभावो, न भिक्खकभिन्नपटधरादिभावेनाति दस्सेति । एवं हि कतकिच्चानं सामणेरादीनं, पटिपन्नानञ्च अपब्बजितानम्पि सङ्गहो कतो होति । इध पन पटिपज्जनकवसेन अत्थो वेदितब्बो । भिन्दति पापके अकुसले धम्मेति वा भिक्खु । सो इमं विजटयेति यो नरो सप्पज्जो सीले पतिट्ठाय आतापी निपको चित्तं पज्जञ्च भावयन्ति वुत्तो, सो भिक्खु इमं तण्हाजटं विजटयेति सम्बन्धो । इदानि तम्पि विजटनं वेळुगुम्बविजटनेन उपमेत्वा दस्सेतुं गाथाय यथावुत्ते सीलादिधम्मे “इमिना च सीलेना”तिआदिना पच्चासति । तत्थ यस्मा योगावचरसन्तानगता नानाक्खणिका मिस्सका सीलादिधम्मा गाथाय गहिता, तस्मा ते एकच्चं गणहन्तो “छहि धम्मेहि समन्नागतो”ति आह । न हि ते छ धम्मा एकस्मिं सन्ताने एकस्मिं खणे लब्धन्ति । यस्मा च पुग्गलाधिट्टानेन गाथा भासिता, तस्मा पुग्गलाधिट्टानमेव उपमं दस्सेन्तो “सेय्यथापि नाम पुरिसो”तिआदिमाह । तत्थ सुनिसितन्ति सुट्ठु निसितं, अतिविय तिखणन्ति अत्थो । सत्थस्स निसानसिलायं निसिततरभावकरणं, बाहुबलेन चस्स उक्खिपनन्ति उभयम्पेतं अत्थापन्नं कत्वा उपमा वुत्ताति तदुभयं उपमेय्ये दस्सेन्तो “समाधिसिलायं सुनिसितं...पे०... पज्जाहत्थेन उक्खिपित्वा”ति आह । समाधिगुणेन हि पज्जाय तिक्खभावो । तेनाह भगवा “समाहितो यथाभूतं पज्जानाती”ति (सं० नि० ३.५; ४.९९; ५.१०७१; नेत्ति० ४०; मि० प० २.१.१४) । वीरियञ्चस्सा उपत्थम्भकं पग्गणहनतो । विजटेय्याति विजटेतुं सक्कुण्येय्य । वुट्टानगामिनिविपस्सनाय हि वत्तमानाय योगावचरो तण्हाजटं

विजटेतुं समत्थो नाम । विजटनं चेत्थ समुच्छेदवसेन पहानन्ति आह “**सञ्छिन्देय्य सम्पदालेय्या**”ति । दक्खिणं अरहतीति दक्खिणेय्यो, अग्गो च सो दक्खिणेय्यो चाति **अग्गदक्खिणेय्यो**, अग्गा वा दक्खिणा अग्गदक्खिणा, तं अरहतीति **अग्गदक्खिणेय्यो** ।

५. तत्राति तस्सं गाथायं । अयन्ति “नरो”ति च “भिक्षू”ति च वुत्तो योगावचरो । पुन तत्राति तस्सं पज्जायं । अस्साति भिक्षुनो । कत्तरि चेतं सामिवचनं, अनेनाति अत्थो । **करणीयं नत्थि** विसेसाधानस्स तिहेतुकपटिसन्धिपज्जाय अभावतो । तेनाह “**पुरिमकम्मानुभावेनेव हिस्स सा सिद्धा**”ति । तेनाति योगिना । भावनायं सततपवत्तितवीरियताय **सातच्चकारिना** । **पज्जावसेना**ति यथावुत्तनेपक्कसङ्गातपज्जावसेन । यं किञ्चि कत्तब्बं, तस्स सब्बस्स सम्पजानवसेनेव करणसीलो, तत्थ वा सम्पजानकारो एतस्स अत्थि, सम्पजानस्स वा असम्मोहस्स कारको उप्पादकोति सम्पजानकारी, तेन **सम्पजानकारिना** । अत्राति अस्सं गाथायं । सीलादिसम्पादने वीरियस्स तेसं अङ्गभावतो तं विसुं अग्गहेत्वा “**सीलसमाधिपज्जामुखेना**”ति वुत्तं ।

“विसुद्धिमग्गं दस्सेती”ति अविभागतो देसनाय पिण्डत्थं वत्त्वा पुन तं विभागतो दस्सेतुं “**एत्तावता**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **एत्तावता**ति एत्तकाय देसनाय । **सिक्खा**ति सिक्खितब्बट्टेन सिक्खा । सिक्खनं चेत्थ आसेवनं दट्ठब्बं । सीलादिधम्मोहि संवरणादिवसेन आसेवन्तो ते सिक्खतीति वुच्चति । **सासनन्ति** पटिपत्तिसासनं । **उपनिस्सयो** बलवकारणं । **वज्जनं** अनुपगमनं । **सेवना** भावना । **पटिपक्खो**ति पहायकपटिपक्खो । यदिपि गाथायं “सीले”ति सामज्जतो वुत्तं, न “अधिसीले”ति । तं पन तण्हाजटाविजटनस्स पटिद्वाभूतं अधिपेतेन्ति आह “**सीलेन अधिसीलसिक्खा पकासिता**”ति । भवगामि हि सीलं सीलमेव, विभवगामि सीलं अधिसीलसिक्खा । सामज्जजोतना हि विसेसे अवतिट्ठतीति । एस नयो सेससिक्खासुपि ।

सीलेनाति अधिसीलसिक्खाभूतेन सीलेन । तं हि अनज्जसाधारणताय सासनस्स आदिकल्याणतं पकासेति, न यमनियमादिमत्तं । तेन वुत्तं “**सीलज्ज सुविसुद्धं, सब्बपापस्स अकरण**”न्ति च । **कुसलानन्ति** मग्गकुसलानं । **कुसलानन्ति** वा अनवज्जानं । तेन अरियफलधम्मानम्पि सङ्गहो सिद्धो होति । **सब्बपापस्स अकरणन्ति** सब्बस्सापि सावज्जस्स अकिरिया अनज्जापज्जनं । एतेन चारित्तवारित्तभेदस्स सब्बस्स सीलस्स गहणं कतं होति । कत्तब्बाकरणम्पि हि सावज्जमेवाति । **आदिवचनतो**ति गाथायं वुत्तसमाधिपज्जानं आदिमि वचनतो । आदिभावो चस्स तम्मूलकत्ता उत्तरिमनुस्सधम्मानं । आदीनं वा वचनं आदिवचनं । आदिसद्देन चेत्थ “सीलं समाधि पज्जा च, विमुत्ति च अनुत्तरा”ति (दी० नि० २.१८६) एवमादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो । सीलस्स विसुद्धत्ता विप्पटिसारादिहेतूनं दूरीकरणतो अविप्पटिसारादिगुणावहं । “अविप्पटिसारादिगुणावहत्ता”ति एतेन न केवलं सीलस्स कल्याणताव विभाविता, अथ खो आदिभावोपीति दट्ठब्बं । तथा हिस्स **सुत्ते** (परि० ३६६) अविप्पटिसारादीनं विमुत्तिजाणपरियोसानानं परम्परपच्चयता वुत्ता । **समाधिना**ति अधिचित्तसिक्खाभूतेन समाधिना । सकलं सासनं सङ्गहेत्वा पवत्ताय गाथाय आदिपदेन आदिमि पटिपज्जितब्बस्स सीलस्स, ततियपदेन परियोसाने पटिपज्जितब्बाय पज्जाय गहितत्ता मज्झे पटिपज्जितब्बो समाधि पारिसेसतो दुतियपदेन गह्णतीति “**कुसलस्स उपसम्पदातिआदिवचनतो हि समाधि सासनस्स मज्झे**”ति वुत्तं, न कुसलसद्दस्स समाधिपरियायत्ता । पुब्बूपनिस्सयवतो हि समाहिततादिअट्ठङ्गसमन्नागमेन अभिनीहारक्खमता समाधिस्स इद्धिविधादिगुणावहत्तं, अग्गमग्गपज्जाय अधिगताय यदत्थं पब्बजति, तं परियोसितन्ति **पज्जा सासनस्स परियोसानं** । तेनाह भगवा “सिक्खानिसंसमिदं, भिक्षवे, ब्रह्मचरियं वुस्सति सद्भाधिपतेय्यं पज्जुत्तरं विमुत्तिसार”न्ति (अ० नि० ४.२४५) । सकं चित्तं सचित्तं, सचित्तस्स सब्बसो किलेसानं समुच्छिन्दनेन विसोधनं **सचित्तपरियोदापनं** । एवं पन

पञ्चाकिच्चे मत्थकप्पत्ते उत्तरि करणीयाभावतो सासनस्स पञ्जुत्तरता वेदितब्बा । तादिभावावहनतोति यादिसो इट्ठेसु, लाभादीसु च अनुनयाभावतो, तादिसो अनिट्ठेसु, अलाभादीसु च पटिघाभावतो । ततो एव वा यादिसो अनापाथगतेसु इट्ठानिट्ठेसु, तादिसो आपाथगतेसुपीति तादी । तस्स भावो तादिभावो, तस्स आवहनतो । वातेनाति वातहेतु । न समीरतीति न चलति । न समिञ्जन्तीति न फन्दन्ति, कुतो चलनन्ति अधिप्पायो ।

तथाति यथा सीलादयो अधिसीलसिक्खादीनं पकासका, तथा तेविज्जतादीनं उपनिस्सयस्साति तेसं पकासनाकारूपसंहारत्थो तथा-सद्धो । यस्मा सीलं विसुज्झमानं सतिसम्पज्जबलेन, कम्मस्सकतजाणबलेन च संकिलेसमलतो विसुज्झति पारिपूरिञ्च गच्छति, तस्मा सीलसम्पदा सिज्झमाना उपनिस्सयसम्पत्तिभावेन सतिबलं, जाणबलञ्च पच्चुपट्टपेतीति तस्सा विज्जत्तयूपनिस्सयता वेदितब्बा सभागहेतुसम्पादनतो । सतिनेपक्केन हि पुब्बेनिवासविज्जासिद्धि, सम्पज्जनेन सब्बकिच्चेसु सुदिट्ठकारितापरिचयेन चुतूपपातजाणानुबन्धाय दुतियविज्जासिद्धि, वीतिक्कमाभावेन संकिलेसप्पहानसम्भावतो विवट्ठूपनिस्सयतावसेन अज्झासयसुद्धिया ततियविज्जासिद्धि । पुरेतरं सिद्धानं समाधिपज्जानं पारिपूरिं विना सीलस्स आसवक्खयजाणूपनिस्सयता सुखविपस्सकखीणासवेहि दीपेतब्बा । समाधिपज्जा विय अभिज्जापटिसम्भिदानं सीलं न सभागहेतूति कत्वा वुत्तं “न ततो पर”न्ति । “समाहितो यथाभूतं पजानाती”ति (सं० नि० ३.५; ४.९९; नेत्ति० ४०; मि० प० २.१.१४) वचनतो समाधिसम्पदा छळभिज्जताय उपनिस्सयो । पज्जा विय पटिसम्भिदानं समाधि न सभागहेतूति वुत्तं “न ततो पर”न्ति । “योगा वे जायते भूरी”ति (ध० प० २८२) वचनतो पुब्बयोगेन, गरुवासदेसभासाकओसल्लउग्गहपरिपुच्छादीहि च परिभाविता पज्जासम्पत्ति पटिसम्भिदापभेदस्स उपनिस्सयो पच्चेकबोधिसम्मासम्बोधियोपि पज्जासम्पत्तिसन्निस्सयाति पज्जाय अनधिगन्तब्बस्स विसेसस्स अभावतो, तस्सा च पटिसम्भिदापभेदस्स एकन्तिककारणतो हेट्ठा विय “न ततो पर”न्ति अवत्वा “न अज्जेन कारणेना”ति वुत्तं ।

एत्थ च “सीलसम्पत्तिज्झि निस्साया”ति वुत्तत्ता यस्स समाधिविजम्भनभूता अनवसेसा छ अभिज्जा न इज्झन्ति, तस्स उक्कट्टुपरिच्छेदवसेन न समाधिसम्पदा अत्थीति । सतिपि विज्जानं अभिज्जेकदेसभावे सीलसम्पत्तिसमुदागता एव तिस्सो विज्जा गहिता । यथा हि पज्जासम्पत्तिसमुदागता चतस्सो पटिसम्भिदा उपनिस्सयसम्पन्नस्स मग्गेनेव इज्झन्ति, मग्गक्खणे एव तासं पटिलभितब्बतो, एवं सीलसम्पत्तिसमुदागता तिस्सो विज्जा समाधिसम्पत्तिसमुदागता च छ अभिज्जा उपनिस्सयसम्पन्नस्स मग्गेनेव इज्झन्तीति मग्गाधिगमेनेव तासं अधिगमो वेदितब्बो । पच्चेकबुद्धानं, सम्मासम्बुद्धानञ्च पच्चेकबोधिसम्मासम्बोधिसमधिगमसदिसा हि इमेसं अरियानं इमे विसेसाधिगमाति । विनयसुत्ताभिधम्मेषु सम्मापटिपत्तिया तेविज्जतादीनं उपनिस्सयतापि यथावुत्तविधिना वेदितब्बा ।

सम्पन्नसीलस्स कामसेवनाभावतो सीलेन पठमन्तविवज्जनं वुत्तं । येभुय्येन हि सत्ता कामहेतु पाणातिपातादिवसेनापि असुद्धपयोगा होन्ति । ज्ञानसुखलाभिनो कायकिलमथस्स सम्भवो एव नत्थीति समाधिना दुतियन्तविवज्जनं वुत्तं ज्ञानसमुद्धानपणीतरूपफुटकायत्ता । पज्जायाति मग्गपज्जाय । उक्कट्टुनिट्ठेसेन हि एकंसतो अरियमग्गोव मज्झिमा पटिपत्ति नाम । एवं सन्तेपि लोकियपज्जावसेनपि अन्तद्वयविवज्जनं विभावेतब्बं ।

सीलं तंसमङ्गिनो कामसुगतीसुयेव निब्बत्तापनतो चतूहि अपायेहि विमुत्तिया कारणन्ति आह “सीलेन अपायसमतिक्कमनुपायो पकासितो होती”ति । न हि पाणातिपातादिपटिविरति दुग्गतिपरिकिलेसं आवहति । समाधि तंसमङ्गिनो महग्गतभूमियंयेव निब्बत्तापनेन सकलकामभवतो विमोचेतीति वुत्तं “समाधिना कामधातुसमतिक्कमनुपायो पकासितो होती”ति । न हि कामावचरकम्मस्स अनुबलप्पदायीनं कामच्छन्दादीनं

विक्खम्भकं ज्ञानं कामधातुपरिकिलेसावहं होति । न चेत्थ उपचारज्ज्ञानं निदस्सेतब्बं, अप्पनासमाधिस्स अधिप्पेतत्ता । नापि “सीलेनेव अतिक्कमितब्बस्स अपायभवस्स समाधिना अतिक्कमितब्बता”ति वचनोकासो । सुगतिभवम्पि अतिक्कमन्तस्स दुग्गतिसमतिक्कमने का कथाति । **सब्बभवसमतिक्कमनुपायो**ति कामभवादीनं नवन्नम्पि भवानं समतिक्कमनुपायो सीलसमाधीहि अतिक्कन्तापि भवा अनतिक्कन्ता एव, कारणस्स अपहीनत्ता । पज्जाय पनस्स सुप्पहीनत्ता ते समतिक्कन्ता एव ।

तदङ्गप्पहानवसेनाति दीपालोकेनेव तमस्स पुज्जकिरियवत्थुगतेन तेन तेन कुसलङ्गेन तस्स तस्स अकुसलङ्गस्स पहानवसेन । **समाधिना विक्खम्भनप्पहानवसेना**ति उपचारप्पनाभेदेन समाधिना पवत्तिनिवारणेन घटप्पहारेनेव जलतले सेवालस्स तेसं तेसं नीवरणादिधम्मानं पहानवसेन । **पज्जाया**ति अरियमग्गपज्जाय । **समुच्छेदप्पहानवसेना**ति चतुन्नं अरियमग्गानं भावितत्ता तंतंमग्गवतो अत्तनो सन्ताने “दिट्ठिगतानं पहानाया”तिआदिना (ध० स० २७७) वुत्तस्स समुदयपक्खियस्स किलेसगणस्स अच्चन्तं अप्पवत्तिसङ्घातसमुच्छिन्दनप्पहानवसेन ।

किलेसानं वीतिक्कमपटिपक्खोति संकिलेसधम्मानं, कम्मकिलेसानं वा यो कायवचीद्वारेसु वीतिक्कमो अज्झाचारो, तस्स पटिपक्खो **सीलेन पकासितो होति**, अवीतिक्कमसभावत्ता सीलस्स । ओकासादानवसेन किलेसानं चित्ते कुसलप्पवत्तिं परियादित्वा उट्ठानं **परियुट्ठानं** । तं समाधि विक्खम्भेतीति आह “**समाधिना परियुट्ठानपटिपक्खो पकासितो होती**”ति, समाधिस्स परियुट्ठानप्पहायकत्ता । अप्पहीनभावेन सन्ताने अनु अनु सयनतो कारणलाभे उप्पत्तिरहा **अनुसया**, ते पन अनुरूपं कारणं लब्धा उप्पज्जनारहा थामगता कामरागादयो सत्त किलेसा वेदितब्बा । ते अरियमग्गपज्जाय सब्बसो पहीयन्तीति आह “**पज्जाय अनुसयपटिपक्खो पकासितो होती**”ति ।

कायदुच्चरितादि दुट्ठु चरितं, किलेसेहि वा दूसितं चरितन्ति **दुच्चरितं**, तमेव यत्थ उप्पन्नं, तं सन्तानं संकिलेसेति विबाधति, उपतापेति चाति **संकिलेसो**, तस्स विसोधनं सीलेन तदङ्गवसेन पहानं वीतिक्कमपटिपक्खत्ता सीलस्स । तण्हासंकिलेसस्स विसोधनं विक्खम्भनवसेन पहानं परियुट्ठानपटिपक्खत्ता समाधिस्स, तण्हाय चस्स उजुविपच्चनिकभावतो । दिट्ठिसंकिलेसस्स विसोधनं समुच्छेदवसेन पहानं अनुसयपटिपक्खत्ता पज्जाय, दिट्ठिगतानञ्च अयाथावगाहीनं याथावगाहिनिया पज्जाय उजुविपच्चनिकभावतो ।

कारणन्ति उपनिस्सयपच्चयो । **सीलेसु परिपूरकारी**ति मग्गब्रह्मचरियस्स आदिभूतत्ता आदिब्रह्मचरियकानं पाराजिकसङ्गादिसेससङ्घातानं महासीलसिक्खापदानं अवीतिक्कमनतो खुद्धानुखुद्दकानं आपज्जने सहसाव तेहि वुट्ठानेन सीलेसु यं कत्तब्बं, तं परिपूरं समत्थं करोतीति **सीलेसु परिपूरकारी** । **तथा सकदागामी**ति “सीलेसु परिपूरकारी”ति एतं उपसंहरति तथा-सदेन । एते हि द्वे अरिया समाधिपारिपन्थिकानं कामरागब्यापादानं पज्जापारिपन्थिकस्स सच्चपटिच्छादकमोहस्स सब्बसो असमूहतत्ता समाधिं, पज्जञ्च भावेन्तापि समाधिपज्जासु यं कत्तब्बं, तं मत्तसो पमाणेन पदेसमत्तमेव करोन्तीति समाधिस्मिं, पज्जाय च मत्तसो कारिनो “सीलेसु परिपूरकारिनो”इच्चेव वुच्चन्ति । अनागामी पन कामरागब्यापादानं समुच्छिन्नत्ता **समाधिस्मिं परिपूरकारी** । अरहा सब्बसो सम्मोहस्स सुसमूहतत्ता **पज्जाय परिपूरकारी** ।

वुत्तं हेतं भगवता (अ० नि० ३.८७) —

“इध, भिक्खवे, भिक्खु सीलेसु परिपूरकारी होति, समाधिस्मिं मत्तसो कारी, पज्जाय मत्तसो कारी । सो यानि तानि खुद्धानुखुद्दकानि सिक्खापदानि, तानि आपज्जतिपि वुट्ठातिपि । तं किस्स हेतु? न हि मेत्थ, भिक्खवे,

अभब्बता वुत्ता । यानि च खो तानि सिक्खापदानि आदिब्रह्मचरियकानि ब्रह्मचरियसारुप्पानि, तत्थ धुवसीलो च होति ठितसीलो च, समादाय सिक्खति सिक्खापदेसु । सो तिण्णं संयोजनानं परिक्खया सोतापन्नो होति अविनिपातधम्मो नियतो सम्बोधिपरायणो । इध पन, भिक्खवे, भिक्खु सीलेसु...पे०... सो तिण्णं संयोजनानं परिक्खया रागदोसमोहानं तनुत्ता सकदागामी होति । सकिदेव इमं लोकं आगन्त्वा दुक्खस्सन्तं करोति । इध पन, भिक्खवे, भिक्खु सीलेसु परिपूरकारी होति, समाधिस्मिं परिपूरकारी, पज्जाय मत्तसो कारी । सो यानि तानि...पे०... सिक्खति सिक्खापदेसु । सो पज्चन्नं ओरम्भागियानं...पे०... अनावत्तिधम्मो तस्मा लोका । इध पन, भिक्खवे, भिक्खु सीलेसु परिपूरकारी होति, समाधिस्मिं परिपूरकारी, पज्जाय परिपूरकारी । सो यानि तानि खुद्धानुखुद्धानि... पे०... सिक्खति सिक्खापदेसु । सो आसवानं खया...पे०... उपसम्पज्ज विहरती'ति ।

“कथ”न्ति पुच्छित्वा सिक्खादिके विभजित्वा वुत्तमेवत्थं निगमेतुं “एव”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ अज्जे चाति तयो विवेका, तीणि कुसलमूलानि, तीणि विमोक्खमुखानि, तीणि इन्द्रियानीति एवमादयो, सिक्खत्तिकादीहि अज्जे च गुणत्तिका । एवरूपाति यादिसका सिक्खत्तिकादयो इध सीलादीहि पकासिता होन्ति, एदिसा ।

एत्थ हि विवट्टसन्निस्सितस्स सीलस्स इधाधिप्पेतत्ता सीलेन कायविवेको पकासितो होति, समाधिना चित्तविवेको, पज्जाय उपधिविवेको । तथा सीलेन अदोसो कुसलमूलं पकासितं होति, तित्तिक्खप्पधानताय, अपरूपघातसभावताय च सीलस्स । समाधिना अलोभो कुसलमूलं, लोभपटिपक्खतो, अलोभपधानताय च समाधिस्स । पज्जाय पन अमोहोयेव । सीलेन च अनिमित्तविमोक्खमुखं पकासितं होति । अदोसप्पधानं हि सीलसम्पदं निस्साय दोसे आदीनवदस्सिनो अनिच्चानुपस्सना सुखेनेव इज्झति, अनिच्चानुपस्सना च अनिमित्तविमोक्खमुखं । समाधिना अप्पणिहितविमोक्खमुखं । पज्जाय सुज्जतविमोक्खमुखं । अलोभपधानं हि कामनिस्सरणं समाधिसम्पदं निस्साय कामेसु आदीनवदस्सिनो दुक्खानुपस्सना सुखेनेव इज्झति, दुक्खानुपस्सना च अप्पणिहितविमोक्खमुखं । पज्जासम्पदं निस्साय अनत्तानुपस्सना सुखेनेव इज्झति, अनत्तानुपस्सना च सुज्जतविमोक्खमुखं । तथा सीलेन अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं पकासितं होति । तं हि सीलेसु परिपूरकारिनो अट्टमकस्स इन्द्रियं । समाधिना अज्जिन्द्रियं । तं हि उक्कंसगतं समाधिस्मिं परिपूरकारिनो अनागामिनो, अग्गमग्गट्टस्स च इन्द्रियं । पज्जाय अज्जाताविन्द्रियं पकासितं होति । तदुप्पत्तिया हि अरहा पज्जाय परिपूरकारीति । इमिना नयेन अज्जे च एवरूपा गुणत्तिका सीलादीहि पकासेतब्बा ।

१. सीलनिदेसवण्णना

सीलसरूपादिकथावण्णना

६. एवन्ति वुत्तप्पकारेन । अनेकगुणसङ्गाहकेनाति अधिसीलसिक्खादीनं, अज्जेसज्ज अनेकेसं गुणानं सङ्गाहकेन । सीलसमाधिपज्जामुखेनाति “सब्बे सङ्गारा अनिच्चा”तिआदीसु (ध० प० २७७; थेरगा० ६७६; नेत्ति० ५) विय विपस्सनामत्तादिमुखेन सङ्खेपतो अदेसेत्वा सीलसमाधिपज्जामुखेन देसितोपि, सत्ततिसायपि वा बोधिपक्खियधम्मानं विसुद्धिमग्गन्तोगधत्ता तत्थ सीलसमाधिपज्जा मुखं पमुखं कत्वा देसितोपि । एतेन सीलसमाधिपज्जासु अवसेसबोधिपक्खियधम्मानं सभावतो, उपकारतो च अन्तोगधभावो दीपितोति वेदितब्बं । अतिसङ्खेपदेसितोयेव होति सभावविभागादितो अविभावितत्ता । नालन्ति न परियत्तं न समत्थं । सब्बेसन्ति नातिसङ्खेपनातिवित्थारुचीनम्पि, विपज्चितज्जुनेय्यानम्पि वा । सङ्खेपदेसना हि संखित्तरुचीनं, उग्घटितज्जूनयेव च उपकाराय होति, न पनितरेसं । अस्स

विसुद्धिमगगस्स । पुच्छनट्टेन पज्हा, किरिया करणं कम्मं, पज्हाव कम्मं **पज्हाकम्मं**, पुच्छनपयोगो ।

किं सीलन्ति सरूपपुच्छा । **केनट्टेन सीलन्ति** केन अत्थेन सीलन्ति वुच्चति, “सील”न्ति पदं कं अभिधेय्यं निस्साय पवत्तन्ति अत्थो । तयिदं सीलं सभावतो, किच्चतो, उपट्टानाकारतो, आसन्नकारणतो च कथं जानितव्वन्ति आह “**कानस्स लक्खणरसपच्चुपट्टानपदट्टानानी**”ति । पटिपत्ति नाम दिट्ठानिसंसे एव होतीति आह “**किमानिसंस**”न्ति । **कतिविधन्ति** पभेदपुच्छा । विभागवन्तानं हि सभावविभावनं विभागदस्सनमुखेनेव होतीति । **वोदानं** विसुद्धि । सा च संकिलेसमलविमुत्ति । तं इच्छन्तेन यस्मा उपायकोसल्लत्थिना अनुपायकोसल्लं विय संकिलेसो जानितव्वोति आह “**को चस्स संकिलेसो**”ति ।

तत्राति तस्मिं, तस्स वा पज्हाकम्मस्स । **विस्सज्जनन्ति** विवरणं । पुच्छितो हि अत्थो अविभावितत्ता निगूळ्हो मुट्ठियं कतो विय तिट्ठति । तस्स विवरणं विस्सज्जनं विभूतभावकारणतो । **पाणातिपातादीहीति** एत्थ **पाणोति** वोहारतो सत्तो, परमत्थतो जीवितिन्द्रियं । तस्स सरसेनेव पतनसभावस्स अन्तरे एव अतिव पातनं **अतिपातो**, सणिकं पतितुं अदत्त्वा सीधं पातनन्ति अत्थो, अतिक्कम्म वा सत्थादीहि अभिभवित्वा पातनं अतिपातो, पाणघातो । **आदिसट्ठेन** अदिन्नादानादिं सङ्गण्हाति । तेहि पाणातिपातादीहि दुस्सील्यकम्मेहि । **विरमन्तस्साति** समादानविरतिवसेन, सम्पत्तविरतिवसेन च ओरमन्तस्स । **वत्तपटिपत्तिन्ति** उपज्झायवत्तादिवत्तकरणं । **चेतनादयो धम्माति** सङ्खेपतो वुत्तमत्थं पाळिवसेन विभजित्वा दस्सेतुं “**वुत्तज्हेत**”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ चेतयतीति **चेतना**, अत्तना सम्पयुत्तधम्मेहि सद्धिं आरम्मणे अभिसन्दहतीति अत्थो । चेतनाय अनुकूलवसेनेव हि तंसम्पयुत्ता धम्मा आरम्मणे पवत्तन्ति । चेतना कामं कुसलत्तिकसाधारणा, इध पन सीलचेतना अधिप्पेताति कत्वा “**कुसला**”ति वेदितव्वा । चेतसि नियुत्तं **चेतसिकं**, चित्तसम्पयुत्तन्ति अत्थो । चेतनाय सतिपि चेतसिकत्ते “**चेतना सील**”न्ति विसुं गहितत्ता तदज्जमेव विरतिअनभिज्झादिकं **चेतसिकं सीलं** दट्ठव्वं गोबलीबद्धजायेन । संवरणं **संवरो** । यथा अकुसला धम्मा चित्ते न ओतरन्ति, तथा पिदहनं । **अवीतिक्कमो** वीतिक्कमस्स पटिपक्खभूता अवीतिक्कमवसेन पवत्तचित्तचेतसिका । तत्थ **चेतना सीलं नामाति**आदि यथावुत्तस्स सुत्तपदस्स विवरणं । **विरमन्तस्स चेतनाति** विरतिसम्पयुत्तं पधानभूतं चेतनमाह । **पूरेन्तस्स चेतनाति** वत्तपटिपत्तिआयूहिनी । **विरमन्तस्स विरतीति** विरतिया पधानभावं गहेत्वा वुत्तं ।

एत्थ हि यदा “**तिविधा, भिक्खवे, कायसज्जेतना कुसलं कायकम्म**”न्तिआदि (कथा० ५३९) वचनतो पाणातिपातादीनं पटिपक्खभूता तव्विरतिविसिद्धा चेतना तथापवत्ता पधानभावेन पाणातिपातादिपटिविरतिसाधिका होति, तदा तंसम्पयुत्ता विरतिअनभिज्झादयो च चेतनापक्खिका वा, अब्बोहारिका वाति इममत्थं सन्धाय चेतनासीलं वुत्तं । यदा पन पाणातिपातादीहि सङ्कोचं आपज्जन्तस्स ततो विरमणाकारेन पवत्तमाना चेतनाविसिद्धा विरति, अनभिज्झादयो च तत्थ तत्थ पधानभावेन किच्चसाधिका होन्ति, तदा तंसम्पयुत्ता चेतना विरतिआदिपक्खिका वा होति, अब्बोहारिका वाति इममत्थं सन्धाय चेतसिकसीलं वुत्तं ।

इदानी **सुत्ते** आगतनयेन कुसलकम्मपथवसेन चेतनाचेतसिकसीलानि विभजित्वा दस्सेतुं “**अपिचा**”तिआदि वुत्तं । **पजहन्तस्साति** समादानवसेन “**इतो पट्ठाय न करिस्सामी**”ति सम्पत्तवत्थुकानिपि अनज्झाचरणेन पजहन्तस्स । **सत्त कम्मपथचेतनाति** पाणातिपातादिपहानसाधिका पटिपाटिया सत्त कुसलकम्मपथचेतना । अभिज्झादिवसेन यं परदारगमनादि करीयति, तस्स पहायका अनभिज्झादयो सीलन्ति आह “**चेतसिकं सीलं नाम अनभिज्झा...पे०... सम्मादिट्ठिधम्मा**”ति । यथा हि अभिज्झाब्यापादवसेन मिच्छाचारपाणातिपातादयो करीयन्ति, एवं मिच्छादिट्ठिवसेनापि ते

पुत्तमुखदस्सनादिअत्थं करीयन्ति । तेसञ्च पजहनका अनभिज्झादयोति । **पातिमोक्खसंवरो** चारित्तवारित्तविभागं विनयपरियापन्नं सिक्खापदसीलं । **सतिसंवरो** मनच्छद्धानं इन्द्रियानं आरक्खा, सा च तथापवत्ता सतियेव । **जाणसंवरो** पज्जा । **खन्तिसंवरो** अधिवासना, सा च तथापवत्ता अदोसपधाना खन्धा, अदोसो एव वा । **वीरियसंवरो** कामवितक्कादीनं विनोदनवसेन पवत्तं वीरियं । पातिमोक्खसंवरसतिसंवरादीसु यं वत्तब्बं, तं परतो आवि भविस्सति ।

सोतानीति तण्हादिद्विअविज्जादुच्चरितअवसिद्धकिलेससोतानि । “सोतानं संवरं ब्रूमी”ति वत्त्वा “पज्जायेते पिधिय्यरे”ति वचनेन सोतानं संवरो पिदहनं समुच्छेदनं जाणन्ति विज्जायति ।

इदमत्थिकतं मनसि कत्वा येन जाणेन योनिं पच्चवेक्खित्वा पच्चया पटिसेवीयन्ति । तं **पच्चयपटिसेवनम्पि** जाणसभावत्ता **एत्थेव** जाणसंवरे एव **समोधानं** सङ्गहं गच्छति । खमति अधिवासेतीति **खमो** । **उप्पन्नन्ति** तस्मिं तस्मिं आरम्भणे जातं निब्बत्तं । **कामवितक्कन्ति** कामूपसंहितं वितक्कं । **नाधिवासेतीति** चित्तं आरोपेत्वा अब्भन्तरे न वासेति । **आजीवपारिसुद्धिपीति** बुद्धपटिकुट्टं मिच्छाजीवं पहाय अनवज्जेन पच्चयपरियेसनेन सिज्जनकं आजीवपारिसुद्धिसीलम्पि **एत्थेव** वीरियसंवरे एव **समोधानं** गच्छति वीरियसाधनत्ता । एत्थ च यथा जाणं तण्हादिसोतानं पवत्तिनिवारणतो पिदहनद्वेन संवरणतो संवरो च, परतो पवत्तनकगुणानं आधारादिभावतो सीलनद्वेन सीलं, एवं खन्ति अनधिवासनेन उप्पज्जनककिलेसानं अधिवासनेन संवरणतो संवरो च, खमनहेतु उप्पज्जनकगुणानं आधारादिभावतो सीलनद्वेन सीलं, वीरियं विनोदेतब्बानं पापधम्मानं विनोदनेन संवरणतो संवरो च, विनोदनहेतु उप्पज्जनकगुणानं आधारादिभावतो सीलनद्वेन सीलन्ति वेदितब्बं । यथा पन पातिमोक्खसीलादि तस्स तस्स पापधम्मस्स पवत्तितुं अप्पदानवसेन संवरणं पिदहनं, तं उपादाय संवरो, एवं असमादिन्नसीलस्स आगतवत्थुतो विरमणम्पीति आह “**या च पापभीरुकानं...पे०... संवरसीलन्ति वेदितब्बं**”न्ति । न वीतिक्कमति एतेनाति **अवीतिक्कमो** । तथापवत्तो कुसलचित्तुप्पादो ।

७. अवसेसेसु पन पज्हेसु । **समाधानं** सण्ठपनं । दुस्सील्यवसेन हि पवत्ता कायकम्मादयो सम्पत्ति, आयतिज्ज अहितदुक्खावहा, न सम्मा ठपिताति असण्ठपिता विप्पकिण्णा विसटा च नाम होन्ति, सुसील्यवसेन पन पवत्ता तब्बिपरियायतो सण्ठपिता अविप्पकिण्णा अविषटा च नाम होन्ति यथा तं ओक्खित्तचक्खुता अबाहुप्पचालनादि । तेनाह “**कायकम्मादीनं सुसील्यवसेन अविप्पकिण्णताति अत्थो**”ति । एतेन समाधिकिच्चतो सीलनं विसेसेति । तस्स हि समाधानं सम्पयुत्तधम्मानं अविक्खेपहेतुता । इदं कायकम्मादीनं सण्ठपनं संयमनं । **उपधारणं** अधिद्वानं मूलभावो । तथा हिस्स आदिचरणादिभावो वुत्तो । तेन पथवीधातुकिच्चतो सीलनं विसेसितं होति । सा हि सहजातरूपधम्मानं सन्धारणवसेन पवत्ति । इदं पन अनवज्जधम्मानं मूलाधिद्वानभावेन । तेनाह “**कुसलानं धम्मानं**”न्तिआदि । तत्थ कुसलधम्मा नाम सपुब्बभागा महग्गतानुत्तरा धम्मा । **अज्जे** पन आचरिया । **सिरट्ठो**ति यथा सिरसि छिन्ने सब्बो अत्तभावो विनस्सति, एवं सीले भिन्ने सब्बं गुणसरीरं विनस्सति । तस्मा तस्स उत्तमङ्गट्ठो **सीलट्ठो** । “सिरो सीस”न्ति वा वत्तब्बे निरुत्तिनयेन “सील”न्ति वुत्तन्ति अधिप्पायो । **सीतलट्ठो** परिळाहवूपसमनट्ठो । तेन त-कारस्स लोपं कत्वा निरुत्तिनयेनेव “सील”न्ति वुत्तन्ति दस्सेति । तथा हिदं पयोगसम्पादितं सब्बकिलेसपरिळाहवूपसमकरं होति । **एवमादिनाति आदि-**सद्वेन सयन्ति अकुसला एतस्मिं सति अपविट्ठा होन्तीति सीलं, सुपन्ति वा तेन विहतुस्साहानि सब्बदुच्चरितानीति सीलं, सब्बेसं वा कुसलधम्मानं पवेसारहसालाति सीलन्ति एवमादीनं सङ्गहो दडुब्बो ।

८. “सीलनद्वेन सील”न्ति पुब्बे सदत्थुद्दारेन पकासितोपि भावत्थो एवाति आह “**सीलनं लक्खणं तस्सा**”ति । न हि तस्स चेतनादिभेदभिन्नस्स अनवसेसतो सङ्गाहको ततो अज्जो अत्थो अत्थि, यो लक्खणभावेन वुच्चेय्य । ननु च

अनेकभेदसङ्गाहकं सामञ्जलकखणं नाम सिया, न विसेसलकखणन्ति अनुयोगं मनसि कत्वा आह “**सनिदस्सनत्तं रूपस्स, यथा भिन्नस्सनेकधा**”ति ।

यथा हि नीलादिवसेन अनेकभेदभिन्नस्सापि रूपायतनस्स सनिदस्सनत्तं विसेसलकखणं तदञ्जधम्मासाधारणतो । न अनिच्चतादि विय, रूपनं विय वा सामञ्जलकखणं, एवमिधापि दट्ठब्बं । किं पनेतं सनिदस्सनत्तं नाम? दट्ठब्बता चक्खुविज्जाणस्स गोचरभावो । तस्स पन रूपायतनतो अनञ्जत्तेपि अज्जेहि धम्मेहि रूपायतनं विसेसेतुं अज्जं विय कत्वा सह निदस्सनेन **सनिदस्सनन्ति** वुच्चति । धम्मसभावसामञ्जेन हि एकीभूतेसु धम्मेसु यो नानत्तकरो सभावो, सो अज्जं विय कत्वा उपचरितुं युत्तो । एवं हि अत्थविसेसावबोधो होतीति । अथ वा “सह निदस्सनेना”ति एत्थ तब्भावत्थो सह-सहो यथा नन्दिरागसहगताति (सं० नि० ५.१०८१; महाव० १४; पटि० म० २.३०) ।

दुस्सील्यविद्धंसनरसन्ति कायिकअसंवरादिभेदस्स दुस्सील्यस्स विधमनकिच्चं । **अनवज्जरसन्ति** अगारहसम्पत्तिकं अगारहितब्बभावेन सम्पज्जनकं, अवज्जपटिपक्खभावेन वा सम्पज्जनकं । **लकखणादीसूति** लकखणरसादीसु वुच्चमानेसु किच्चमेव, सम्पत्ति वा रसोति वुच्चति, न रसायतनरसादीति अधिप्पायो । केचि पन “किच्चमेवा”ति अवधारणं तस्स इतररसतो बलवभावदस्सनत्थन्ति वदन्ति, तं तेसं मतिमत्तं, किच्चमेव, सम्पत्ति एव वा रसोति इमस्स अत्थस्स अधिप्पेतत्ता ।

सोचेय्यपच्चुपट्टानन्ति कायादीहि सुचिभावेन पच्चुपट्टाति । **गहणभावन्ति** गहेतब्बभावं । तेन उपट्टानाकारट्टेन पच्चुपट्टानं वुत्तं, फलट्टेन पन अविप्पटिसारपच्चुपट्टानं, समाधिपच्चुपट्टानं वा । सीलं हि सम्पत्तियेव अविप्पटिसारं पच्चुपट्टापेति, परम्पराय समाधिं । इमस्स पन आनिसंसफलस्स आनिसंसकथायं वक्खमानत्ता इध अगगहणं दट्ठब्बं । केचि पन फलस्स अनिच्छितत्ता इध अगगहणन्ति वदन्ति, तदयुत्तं फलस्स अनेकविधत्ता, लोकियादिसीलस्सापि विभजियमानत्ता । तथा हि वक्खति “निस्सितानिस्सितवसेना”तिआदि (विसुद्धि० १.१०) । यथा पथवीधातुया कम्मादि दूरकारणं, सेसभूतत्तयं आसन्नकारणं, यथा च वत्थस्स तन्तवायतुरिवेमसलाकादि दूरकारणं, तन्तवो आसन्नकारणं, एवं सीलस्स सद्धम्मस्सवनादि दूरकारणं, हिरिओत्तप्पमस्स आसन्नकारणन्ति दस्सेन्तो आह “**हिरोत्तप्पञ्च पना**”तिआदि । **हिरोत्तप्पे** हीतिआदि तस्स आसन्नकारणभावसाधनं । तत्थ **उप्पज्जति** समादानवसेन, **तिट्ठति** अवीतिकमवसेनाति वेदितब्बं ।

सीलानिसंसकथावण्णना

१. अविप्पटिसारादीति एत्थ विप्पटिसारपटिपक्खो कुसलचित्तुप्पादो अविप्पटिसारो । सो पन विसेसतो “लाभा वत मे, सुलद्धं वत मे, यस्स मे सुपरिसुद्धं सील”न्ति अत्तनो सीलस्स पच्चवेक्खणवसेन पवत्तोति वेदितब्बो । **आदि-सद्देन** पामोज्जभोगसम्पत्तिकित्तिसद्दादिं सङ्गणहाति । **अविप्पटिसारत्थानीति** अविप्पटिसारप्पयोजनानि । **कुसलानीति** अनवज्जानि । **अविप्पटिसारानिसंसाणीति** अविप्पटिसारुद्धानि । एतेन अविप्पटिसारो नाम सीलस्स उद्दयमत्तं, संवट्ठितस्स रुक्खस्स छायापुप्फसदिसं । अज्जो एव पनानेन निप्फादेतब्बो समाधिआदिगुणोति दस्सेति ।

सीलवतो सीलसम्पदायाति परिसुद्धं परिपुण्णं कत्वा सीलस्स सम्पादनेन सीलवतो, ताय एव सीलसम्पदाय । **अप्पमादाधिकरणन्ति** अप्पमादकारणा । **भोगक्खन्थन्ति** भोगरासिं । **कल्याणो कित्तिसद्दो अब्भुग्गच्छतीति** “इतिपि सीलवा, इतिपि कल्याणधम्मो”ति सुन्दरो थुतिघोसो उट्ठहति, लोकं पत्थरति । **विसारदोति** अत्तनि किञ्चि गरहितब्बं

उपवदितब्बं अपस्सन्तो विगतसारज्जो निब्भयो । **अमङ्कुभूतो**ति अविलक्खो । **असम्मूळ्हो**ति “अकतं वत मे कल्याण”न्तिआदिना (म० नि० ३.२४८) विष्पटिसाराभावतो, कुसलकम्मादीनंयेव च तदा उपट्टानतो अमूळ्हो पसन्नमानसो एव कालं करोति । **कायस्स भेदा**ति उपादिन्नक्खन्धपरिच्चागा, जीवितिन्द्रियस्स उपच्छेदा । **परं मरणा**ति चुतितो उद्धं । **सुगति**न्ति सुन्दरं गतिं । तेन मनुस्सगतिपि सङ्गहति । **सग्गन्ति** देवगतिं । सा हि रूपादीहि विसयेहि सुट्ठु अग्गोति सग्गो, लोकियति एत्थ उळारं पुज्जफलन्ति **लोको**ति च वुच्चति ।

आकङ्खेय्य चेति यदि इच्छेय्य । **पियो च अस्सन्ति** पियायितब्बो पियचक्खूहि पस्सितब्बो पेमनियो भवेय्यन्ति अत्थो । **मनापो**ति सब्रह्मचारीनं मनवड्ढनको, तेसं वा मनेन पत्तब्बो, मेत्तचित्तेन फरितब्बोति वुत्तं होति । **गरूति** गरुट्टानियो पासाणछत्तसदिसो । **भावनीयो**ति “अद्धा अयमायस्मा जानं जानाति, पस्सं पस्सती”ति सम्भावनीयो । **सीलेस्वेवस्स परिपूरकारी**ति चतुपारिसुद्धिसीलेसु एव परिपूरकारी अस्स, अनूनकारी परिपूरणाकारेण समन्नागतो भवेय्य । “आदिना नयेना”ति एतेन “अज्झत्तं चेतोसमथमनुयुत्तो अनिराकतज्झानो विपस्सनाय समन्नागतो बूहेता सुज्जागारान”न्ति (म० नि० १.६५) एवमादिके सीलथोमनसुत्तागते सत्तरस सीलानिसंसे सङ्गहति ।

इदानीं न केवलमिमे एव अविष्पटिसारादयो, अथ खो अज्जेपि बहू सीलानिसंसा विज्जन्तीति ते दस्सेतुं “**अपिचा**”तिआदि आरब्धं । तत्थ **सासने**ति इमस्मिं सकललोकियलोक्तरगुणावहे सत्थुसासने । आचारकुलपुत्तानं यं सीलं **विना पतिट्ठा** अवट्टानं **नत्थि**, तस्स एवं महानुभावस्स **सीलस्स** आनिसंसानं **परिच्छेदं** परिमाणं **को वदे** को वत्तुं सक्कुण्येय्याति अत्थो । एतेन सब्बेसंयेव लोकियलोक्तरानं गुणानं सीलमेव मूलभूतन्ति दस्सेत्वा ततो परम्पि मलविसोधनेन, परिळाहवूपसमनेन, सुचिगन्धवायनेन, सग्गनिब्बानाधिगमूपायभावेन, सोभालङ्कारसाधनताय भयविधमनेन, कित्तिपामोज्जनेन च सीलसदिसं अज्जं सत्तानं हितसुखावहं नत्थीति दस्सेन्तो “**न गङ्गा**”तिआदिका गाथा अभासि ।

तत्थ **सरभूति** एका नदी, “यं लोके सरभू”ति वदन्ति । **निन्नगा वाचिरवती**ति “अचिरवती”ति एवंनामिका नदी, वाति सब्बत्थ वा-सद्दो अनियमत्थो । तेन अवुत्ता गोधावरीचन्दभागादिका सङ्गहति । पाणनट्टेन **पाणीनं** सत्तानं यं मलं **सीलजलं विसोधयति**, तं **मलं विसोधेतुं न सक्कुणन्ति** गङ्गादयो नदियोति पठमगाथाय न-कारं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । हाराति मुत्ताहारा । **मणयो**ति वेळुरियादिमणयो । **अरियन्ति** विसुद्धं । सीलसमुट्टानो कित्तिसद्दो गन्धो मनोहरभावतो, दिसासु अभिव्यापनतो च “**सीलगन्धो**”ति वुत्तो । सो हि पटिवातेपि पवत्तति । तेनाह भगवा “सतज्ज गन्धो पटिवातमेती”ति (ध० प० ५४; अ० नि० ३.८०; मि० प० ५.४.१) । **दोसानं बलं** नाम वत्थुज्झाचारो, तं तेसं कातुं अदेन्तं सीलं दोसानं बलं घातेतीति वेदितब्बं ।

सीलप्पभेदकथावण्णना

१०. “कतिविध”न्ति एत्थ विध-सद्दो कोट्टासपरियायो “एकविधेन रूपसङ्गहो”तिआदीसु विय, पकारत्थो वा, कतिप्पकारं कित्तका सीलस्स पकारभेदाति अत्थो । **सीलनलक्खणेना**ति सीलनसङ्घातेन सभावेन ।

चरन्ति तेन सीलेसु परिपूरकारितं उपगच्छन्तीति चरित्तं, चरित्तमेव **चारित्तं** । वारिततो तेन अत्तानं तायन्ति रक्खन्तीति **वारित्तं** । अधिको समाचारो अभिसमाचारो, तत्थ नियुत्तं, सो वा पयोजनं एतस्साति **आभिसमाचारिकं** । आदि ब्रह्मचरियस्साति आदिब्रह्मचरियं, तदेव **आदिब्रह्मचरियकं** । विरमति एताय, सयं वा विरमति, विरमणं वा **विरति**, न

विरतीति अविरति । निस्सयतीति निस्सितं, न निस्सितन्ति अनिस्सितं । परियन्तो एतस्स अत्थीति परियन्तं, कालेन परियन्तं कालपरियन्तं, यथापरिच्छिन्नो वा कालो परियन्तो एतस्साति कालपरियन्तं । याव पाणनं जीवनं कोटि एतस्साति आपाणकोटिकं । अत्तनो पच्चयेहि लोके नियुत्तं, तत्थ वा विदितन्ति लोकियं । लोकं उत्तरतीति लोकुत्तरं ।

पच्चयतो, फलतो च मज्झिमपणीतेहि निहीनं, तेसं वा गुणेहि परिहीनन्ति हीनं । अत्तनो पच्चयेहि पधानभावं नीतन्ति पणीतं । उभिन्नमेव वेमज्जे भवं मज्झिमं । अत्ताधिपतितो आगतं अत्ताधिपतेय्यं । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो । तण्हाय, दिट्ठिया वा परामट्ठं पधंसितन्ति परामट्ठं । तप्पटिक्खेपतो अपरामट्ठं । पटिप्पस्सद्धकिलेसं पटिप्पस्सद्धं । सिक्खासु जातं, सेक्खस्स इदन्ति वा सेक्खं । परिनिट्ठितसिक्खाकिच्चताय असेक्खधम्मपरियापन्नं असेक्खं । तदुभयपटिक्खेपेन नेवसेक्खनासेक्खं । हानं भजति, हानभागो वा एतस्स अत्थीति हानभागियं । सेसेसुपि एसेव नयो । अप्पपरिमाणत्ता परियन्तवन्तं, पारिसुद्धिवन्तञ्च सीलं परियन्तपारिसुद्धिसीलं । अनप्पपरिमाणत्ता अपरियन्तं, पारिसुद्धिवन्तञ्च सीलं अपरियन्तपारिसुद्धिसीलं । सब्बसो पुण्णं, पारिसुद्धिवन्तञ्च सीलं परिपुण्णपारिसुद्धिसीलं ।

११. वुत्तनयेनाति “सीलनट्ठेन सील”न्ति आदिना (विसुद्धि० १.७) हेट्ठा वुत्तेन नयेन । इदं कत्तब्बन्ति पञ्चत्तसिक्खापदपूरणन्ति इदं आभिसमाचारिकं कत्तब्बं पटिपज्जितब्बन्ति एवं पञ्चत्तस्स सिक्खापदसीलस्स पूरणं । सिक्खापदसीलं हि पूरेन्तो सिक्खापदम्पि पूरेति पालेति नाम । सिक्खा एव वा सिक्खितब्बतो, पटिपज्जितब्बतो च सिक्खापदं । तस्स पूरणन्तिपि योजेतब्बं । इदं न कत्तब्बन्ति पटिक्खित्तस्स अकरणन्ति इदं दुच्चरितं न कत्तब्बन्ति भगवता पटिक्खित्तस्स अकरणं विरमणं । चरन्ति तस्मिन्ति तस्मिं सीले तंसमङ्गिनो चरन्तीति सीलस्स अधिकरणतं विभावेन्तो तेसं पवत्तिट्ठानभावं दस्सेति । तेनाह “सीलेसु परिपूरकारिताय पवत्तन्ती”ति । वारितन्ति इदं न कत्तब्बन्ति पटिक्खित्तं अकप्पियं । तायन्तीति अकरणेनेव तायन्ति । तेनाति वारित्तसीलमाह । वारेति वा सत्था एत्थ, एतेन वाति वारित्तं, सिक्खापदं । तं अविकोपेन्तो तायन्ति तेनाति वारित्तं । सद्धावीरियसाधनन्ति सद्धाय, उट्ठानवीरियेन च साधेतब्बं । न हि असद्धो, कुसीतो च वत्तपटिपत्तिं परिपूरेति, सद्धो एव सत्थारा पटिक्खित्ते अणुमत्तेपि वज्जे भयदस्सावी समादाय सिक्खति सिक्खापदेसूति आह “सद्धासाधनं वारित्त”न्ति ।

अधिशीलसिक्खापरियापन्नत्ता अभिविसिट्ठो समाचारोति अभिसमाचारोति आह “उत्तमसमाचारो”ति । अभिसमाचारोव आभिसमाचारिकं, यथा वेनयिकोति (अ० नि० ८.११; पारा० ८) अधिप्पायो । अभिसमाचारो उक्कट्टुनिट्ठेसतो मग्गसीलं, फलसीलञ्च, तं आरब्ध उट्ठिस्स तदत्थं तप्पयोजनं पञ्चत्तं आभिसमाचारिकं । सुपरिसुद्धानि तीणि कायकम्मानि, चत्तारि वचीकम्मानि, सुपरिसुद्धो आजीवोति इदं आजीवट्ठमकं । तत्थ कामं आजीवहेतुकतो सत्तविधदुच्चरिततो विरति सम्माआजीवोति सोपि सत्तविधो होति, सम्माजीवतासामञ्जेन पन तं एकं कत्वा वुत्तं । अथ वा तिविधकुहनवत्थुसन्निस्सयतो मिच्छाजीवतो विरतिं एकज्झं कत्वा वुत्तो “आजीवो सुपरिसुद्धो”ति । सेट्ठचरियभावतो मग्गो एव ब्रह्मचरियन्ति मग्गब्रह्मचरियं, तस्स । आदिभावभूतन्ति आदिमिहि भावेतब्बतं निष्फादेतब्बतं भूतं पत्तं आदिभावभूतं । किञ्चापि देसनानुक्कमेन सम्मादिट्ठि आदि, पटिपत्तिक्कमेन पन आजीवट्ठमकसीलं आदीति । तस्स सम्पत्तियाति आभिसमाचारिकस्स सम्पज्जनेन परिपूरणेन आदिब्रह्मचरियकं सम्पज्जति । यो हि लहुकानिपि अप्पसावज्जानि परिवज्जेति, सो गरुकानि महासावज्जानि बह्वादीनवानि परिवज्जेस्सतीति वत्तब्बमेव नत्थीति । सुत्तं पन एतमत्थं ब्यतिरेकवसेन विभावेति । तत्थ धम्मन्ति सीलं । तं हि उपरिगुणविसेसानं धारणट्ठेन धम्माति वुच्चति ।

विरतिसीलस्स इतरसीलेन सतिपि सम्पयोगादिके असम्पिस्सकतादस्सनत्थं “वेरमणिमत्त”न्ति वुत्तं ।

“निस्सितानिस्सितवसेना”ति एत्थ लब्भमाननिस्सयं ताव दस्सेतुं “निस्सयो”तिआदि वुत्तं। तत्थ तण्हाचरितेन निस्सयितव्वतो तण्हाव तण्हानिस्सयो। तथा दिट्ठिनिस्सयो। दिट्ठिचरितो हि असतिपि दिट्ठिया तण्हाविरहे दिट्ठिनिस्सितोव पवत्ति। देवोति चतुमहाराजसक्कसुयामादिपाकटदेवमाह। देवज्जतरोति अपाकटं। तण्हं एव निस्सितन्ति तण्हानिस्सितं। तण्हाय निस्सितन्ति च केचि वदन्ति। तेसं “द्वे निस्सया”तिआदिना विरुज्झति। सुद्धिदिट्ठियाति “इति संसारसुद्धि भविस्सती”ति एवं पवत्तदिट्ठिया, लोकुत्तरं सीलन्ति अधिप्पायो। तस्सेवाति लोकुत्तरस्सेव सम्भारभूतं कारणभूतं, विवट्ठपनिस्सयन्ति अत्थो।

कालपरिच्छेदं कत्वाति “इमज्ज रत्तिं, इमज्ज दिव”न्तिआदिना (अ० नि० ८.४१) विय कालवसेन परिच्छेदं कत्वा। कालपरिच्छेदं अकत्वा समादिन्नम्पि अन्तराविच्छिन्नं सम्पत्तिविरतिवसेन यावजीवं पवत्तितम्पि आपाणकोटिकं न होतीति दस्सेतुं “यावजीवं समादियित्वा तथेव पवत्ति”न्ति वुत्तं।

लाभयसजातिअङ्गजीवितवसेनाति लाभयसानं अनुप्पन्नानं उप्पादनवसेन, उप्पन्नानं रक्खणवसेन चेव वट्ठनवसेन च जातिअङ्गजीवितानं अविनासनवसेन। किं सो वीतिक्कमिस्सतीति यो वीतिक्कमाय चित्तम्पि न उप्पादेति, सो कायवाचाहि वीतिक्कमिस्सतीति किं इदं, नत्थेतन्ति अत्थो। पटिक्खेपे हि अयं किं-सद्दो।

आरम्मणभावेन वणो विय आसवे कामासवादिके पग्घरतीति सम्पयोगभावाभावेपि सहासवेहीति सासवं। तेभूमकधम्मजातन्ति सीलं तप्परियापन्नन्ति आह “सासवं सीलं लोकिय”न्ति। भवविसेसा सम्पत्तिभवा। विनयोति विनयपरियत्ति, तत्थ वा आगतसिक्खापदानि। पामोज्जं तरुणपीति। यथाभूतजाणदस्सनं सपच्चयनामरूपदस्सनं, तदधिट्ठाना वा तरुणविपस्सना। निब्बिदाति निब्बिदाजाणं। तेन बलवविपस्सनमाह। विरागो मग्गो। विमुत्ति अरहत्तफलं। विमुत्तिजाणदस्सनं पच्चवेक्खणा। कथाति विनयकथा। मन्तनाति विनयविचारणा। उपनिसाति यथावुत्तकारणपरम्परासङ्घातो उपनिस्सयो। लोकुत्तरं मग्गफलचित्तसम्पयुत्तं आजीवट्ठमकसीलं। तत्थ मग्गसीलं भवनिस्सरणावहं होति, पच्चवेक्खणाजाणस्स च भूमि, फलसीलं पन पच्चवेक्खणाजाणस्सेव भूमि।

१२. हीनाधिमुत्तिवसेन छन्दादीनम्पि हीनता। पणीताधिमुत्तिवसेन पणीतता। तदुभयवेमज्झतावसेन मज्झिमता। यथेव हि कम्मं आयूहनवसेन हीनादिभेदभिन्नं होति, एवं छन्दादयोपि पवत्तिआकारवसेन। सो च नेसं पवत्तिआकारो अधिमुत्तिभेदेनाति दट्ठब्बं। यसकामतायाति कित्तिसिलोकाभिरतिया, परिवारिच्छाय वा। “कथं नाम मादिसो ईदिसं करेय्या”ति पापजिगुच्छाय अरियभावं निस्साय। अनुपक्किलिट्ठन्ति अत्तुक्कंसनपरवम्भनाहि, अज्जेहि च उपक्किलेसेहि अनुपक्किलिट्ठं। भवभोगत्थायाति भवसम्पत्तिअत्थज्जेव भोगसम्पत्तिअत्थज्ज। अत्तनो विमोक्खत्थाय पवत्तितन्ति सावकपच्चेकबोधिसत्तसीलमाह। सब्बसत्तानं विमोक्खत्थायाति सब्बसत्तानं संसारबन्धनतो विमोचनत्थाय। पारमितासीलं महाबोधिसत्तसीलं। या करुणूपायकोसल्लपरिग्गहिता महाबोधिं आरब्ध पवत्ता परमुक्कंसगतसोचेय्यसल्लेखा देसकालसत्तादिविकप्परहिता सीलपारमिता।

अननुरूपन्ति असारुप्पं। अत्ता एव गरु अधिपति एतस्साति अत्तगरु, लज्जाधिको। अत्ताधिपतितो आगतं अत्ताधिपतेय्यं। लोको अधिपति गरु एतस्साति लोकाधिपति, ओत्तप्पाधिको। धम्मो नामायं महानुभावो एकन्तनिव्यानिको, सो च पटिपत्तियाव पूजेतव्वो। तस्मा “नं सीलसम्पदाय पूजेस्सामी”ति एवं धम्ममहत्तं पूजेतुकामेन।

परामट्ठत्ताति पराभववसेन आमट्ठत्ता। तण्हादिट्ठियो हि “इमिनाहं सीलेन देवो वा भविस्सामि देवज्जतरो वा, इमिना

मे सीलेन संसारसुद्धि भविस्सती”ति पवत्तस्स सीलं परामसन्तियो तं पराभवं पापेन्ति मग्गस्स अनुपनिस्सयभावकरणतो । **पुथुज्जनकल्याणकस्सा**ति पुथुज्जनेसु कल्याणकस्स । सो हि पुथुज्जनोव हुत्वा कल्याणेहि सीलादीहि समन्नागतो । परामसनकिलेसानं विक्खम्भनतो, समुच्छिन्दनतो च तेहि न परामद्वन्ति **अपरामद्वं** । तस्स तस्स किलेसदरथस्स पटिप्पस्सम्भनतो वूपसमनतो **पटिप्पस्सद्वं** ।

कतपटिकम्मन्ति वुट्टानदेसनाहि यथाधम्मं कतपटिकारं । एवं हि तं सीलं पटिपाकतिकमेव होति । तेनाह “तं **विसुद्धं**”न्ति । “कतपटिकम्म”न्ति इमिना च “न पुनेवं करिस्स”न्ति अधिद्वानम्पि सङ्गहितन्ति दद्वब्बं । “अच्छमंसं नु खो, सूकरमंसं नु खो”तिआदिना **वत्थुम्हि वा**, “पाचित्तियं नु खो, दुक्कटं नु खो”तिआदिना **आपत्तिया वा**, “मया तं वत्थु वीतिक्कन्तं नु खो, न नु खो वीतिक्कन्तं”न्तिआदिना **अज्झाचारे वा वेमतिकस्स** संसयापन्नस्स । **विसोधेतब्बं** यथाधम्मं पटिकम्मेन । विमति एव वेमतिकं, तस्मिं **वेमतिके** सति, विमतिया उप्पन्नायाति अत्थो । **विमति पटिविनेतब्बा**ति सयं वा तं वत्थुं विचारेत्वा, विनयधरे वा पुच्छित्वा कद्धा विनोदेतब्बा । निक्कद्धेन पन कप्पियं चे कातब्बं, अकप्पियं चे छुट्टेतब्बं । तेनाह “**इच्चस्स फासु भविस्सती**”ति ।

“**चतूहि अरियमग्गेही**”तिआदिना मग्गफलपरियापन्नं सीलं मग्गफलसम्पयुत्तं वुत्तं । समुदायेसु पवत्तवोहारा अवयवेसुपि पवत्तन्तीति । **सेसन्ति** सब्बं लोकियसीलं ।

पकतिपीति सभावोपि । **सुखसीलो** सखिलो सुखसंवासो । तेन **परियायेना**ति पकतिअत्थवाचकत्थेन । एकच्चं अब्याकतं सीलं इधाधिप्पेतसीलेन एकसङ्गहन्ति अकुसलस्सेवायुज्जमानतं दस्सेतुं “**तत्थ अकुसल**”न्तिआदि वुत्तं । तथा हि सेक्खत्तिकं इध गहितं, इध न उपनीतं कुसलत्तिकन्ति अधिप्पायो । **वुत्तनयेनेवा**ति वुत्तेनेव नयेन कुसलत्तिकं अग्गहेत्वा हीनत्तिकादीनं पञ्चन्नं तिकानं वसेन **अस्स** सीलस्स **तिविधता वेदितब्बा** ।

१३. योधाति यो इध । **वत्थुवीतिक्कमे**ति आपत्तिया वत्थुनो वीतिक्कमने अज्झाचारे । कामसङ्कप्पादयो नव महावितक्का **मिच्छासङ्कप्पा** । **एवरूपस्सा**ति एदिसस्स । तस्स हि सीलवन्ते अनुपसङ्कमित्वा दुस्सीले सेवन्तस्स ततो एव तेसं दिट्ठानुगतिं आपज्जनेन पण्णत्तिवीतिक्कमे अदोसदस्साविनो मिच्छासङ्कप्पबहुलताय मनच्छट्ठानि इन्द्रियानि अरक्खतो सीलं एकंसेनेव **हानभागियं** होति, न ठितिभागियं, कुतो विसेसादिभागियता । **सीलसम्पत्तिया**ति सीलपारिपूरिया चतुपारिसुद्धिसीलेन । **अघटन्तस्स उत्तरीति** उत्तरि विसेसाधिगमाय अवायमन्तस्स । **ठितिभागियं सीलं भवति** असमाधिसंवत्तनियत्ता । सम्पादिते हि समाधिस्मिं सीलस्स समाधिसंवत्तनियता निच्छियति । **समाधत्थाया**ति समथवसेन समाधानत्थाय । **निब्बिदन्ति** विपस्सनं । बलवविपस्सनादस्सनत्थं निब्बिदागहणं तावतापि सीलस्स निब्बेधभागियभावसिद्धितो ।

यानि च सिक्खापदानि नेसं रक्खितब्बानीति सम्बन्धो, तानि पन असाधारणपज्जत्तितो अज्जानि । **नेसन्ति** “रक्खितब्बानी”ति पदं अपेक्खित्वा कत्तरि सामिवचनं, तेहि भिक्खूहीति अत्थो । **सति वा उस्साहेति** उस्सक्कित्वा सीलानि रक्खितुं उस्साहे सति । **दसाति** सामणोरेहि रक्खितब्बसीलमाह घटिकारादीनं विय । **अट्ठाति** नच्चादिमालादिवेरमणिं एकं कत्वा सब्बपच्छिमवज्जानि अट्ठु ।

अवीतिक्कमोति पञ्चन्नं सीलानं अवीतिक्कमो । **पकतिसीलन्ति** सभावसीलं । ततूपपत्तिनियतं हि सीलं उत्तरकुरुकानं । **मरियादाचारित्तन्ति** तस्स तस्स सावज्जस्स अकरणे मरियादभूतं, तत्थ तत्थ कुलादीसु पुब्बपुरिसेहि ठपितं

चारित्तं । कुलदेसपासण्डधम्मो हि “आचारसील”न्ति अधिष्येत्तं । तत्थ कुलधम्मो ताव ब्राह्मणादीनं अमज्जपानादि, देसधम्मो एकच्चजनपदवासीनं अहिंसनादि, पासण्डधम्मो तित्थियानं यमनियमादि । तित्थियमतं हि दिट्ठिपासेन, तण्हापासेन च डेति पवत्तति, पासं वा बाधं अरियविनयस्स डेतीति “पासण्ड”न्ति वुच्चति । “पकतिया सीलवती होती”ति (दी० नि० २.२०) वचनतो बोधिसत्तमातु पञ्चसिक्खापदसीलं परिपुण्णमेव । इदं पन उक्कंसगतं बोधिसत्तपितरिपि चित्तुप्पादमत्तेनपि असंकिलिट्ठं “धम्मतासील”न्ति वुत्तं । **कामगुणूपसंहितन्ति** कामकोट्टासेसु अस्सादूपसंहितं कामस्सादगधितं । **धम्मतासीलन्ति** धम्मताय कारणनियामेन आगतं सीलं । सीलपारमिं हि परमुक्कंसं पापेत्वा कुच्छिगतस्स महाबोधिसत्तस्स सीलतेजेन गुणानुभावेन बोधिसत्तमातु सरसेनेव परमसल्लेखप्पत्तं सीलं होति । **महाकस्सपादीनन्ति आदि-**सद्देन भद्दादिके सङ्गण्हाति । ते किर सुचिरं कालं सुपरिसुद्धसीला एव हुत्वा आगता । तेनाह “**सुद्धसत्तान**”न्ति । **तासु तासु जातीसूति** सीलवराजमहिंसराजादिजातीसु । पुब्बे पुरिमजातियं सिद्धो हेतु एतस्साति **पुब्बहेतुकसीलं** । इदं पन पकतिसीलादिसमादानेन विना अवीतिक्कमलक्खणं सम्पत्तविरतिसङ्गहं दट्ठब्बं ।

यं भगवता एवं वुत्तं सीलन्ति सम्बन्धो । **इधाति** वक्खमानसीलपरिपूरकस्स पुगलस्स सन्निस्सयभूतसासनपरिदीपनं, अज्जसासनस्स च तथाभावपटिसेधनं । वुत्तं हेतं “इधेव, भिक्खवे, समणो... पे०... सुज्जा परप्पवादा समणेभि अज्जेही”ति (दी० नि० २.२१४; म० नि० १.१३९; अ० नि० ४.२४१) । **भिक्खूति** तस्स सीलस्स परिपूरकपुगलपरिदीपनं । **पातिमोक्खसंवरसंवृतोति** इदमस्स पातिमोक्खसीले पतिट्ठितभावपरिदीपनं । **विहरतीति** इदमस्स तदनुरूपविहारसमङ्गिभावपरिदीपनं । **आचारगोचरसम्पन्नोति** इदं पातिमोक्खसंवरस्स, उपरिअधिगन्तब्बगुणानञ्च उपकारकधम्मपरिदीपनं । **अणुमत्तेसु वज्जेसु भयदस्सावीति** इदं पातिमोक्खतो अचवनभावपरिदीपनं । **समादायाति** सिक्खापदानं अनवसेसतो आदानपरिदीपनं । **सिक्खतीति** सिक्खाय समङ्गिभावपरिदीपनं । **सिक्खापदेसूति** सिक्खितब्बधम्मपरिदीपनं । यं पनेत्थ वत्तब्बं, तं परतो आवि भविस्सति ।

सोति पातिमोक्खसंवरसीले पतिट्ठितभिक्खु । तेन यादिसस्स इन्द्रियसंवरसीलं इच्छितब्बं, तं दस्सेति । **चक्खुनाति** यतो सो संवरो, तं दस्सेति । **रूपन्ति** यत्थ सो संवरो, तं दस्सेति । **दिस्वा न निमित्तगाही होति नानुब्यञ्जनगाहीति** संवरस्स उपायं दस्सेति । **यत्वाधिकरण... पे०... अन्वास्सवेय्युन्ति** संवरस्स पटिपक्खं तत्थ आदीनवं दस्सेति । **संवराय पटिपज्जतीति** पगेव सतिया उपट्ठपेतब्बतं दस्सेति । **रक्खति चक्खुन्द्रियन्ति** सतिया उपट्ठापनमेव चक्खुन्द्रियस्स आरक्खाति दस्सेति । **चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जतीति** तथाभूता सतियेवेत्थ संवरोति दस्सेति । वीतिक्कमस्स वसेनाति सम्बन्धो । **छन्नं सिक्खापदानन्ति** “आजीवहेतु आजीवकारणा असन्तं अभूतं उत्तरिमनुस्सधम्मं उल्लपती”ति आदिना आगतानं छन्नं पाराजिकादिपटिसंयुत्तानं सिक्खापदानं । सामन्तजप्पनादिना तिविधेन कुहनवत्थुना विम्हापनं **कुहना** । अत्तानं, दायकं वा उक्खिपित्वा यथा सो किञ्चि ददाति, एवं कथनं **लपना** । निमित्तं वुच्चति पच्चयदानसञ्जुप्पादकं कायवचीकम्मं, तेन निमित्तेन चरति, निमित्तं वा करोतीति नेमित्तिको, तस्स भावो **नेमित्तिकता** । गन्धादयो विय लाभाय परेसं अक्कोसनादिना निपिसतीति निप्पेसो, निप्पेसोव निप्पेसिको, तस्स भावो **निप्पेसिकता** । महिच्छताय अत्तना लद्धलाभेन परतो लाभपरियेसना **लाभेन लाभं निजिगीसनता** । **एवमादीनन्ति आदि-**सद्देन अनुप्पियभाणिताचाटुकम्यतादिं सङ्गण्हाति । पटिसङ्खानेन पच्चवेक्खणाय परिसुद्धो असंकिलिट्ठो **पटिसङ्खानपरिसुद्धो** । चत्तारो पच्चया परिभुज्जीयन्ति एतेनाति **चतुपच्चयपरिभोगो**, तथापवत्ता अनवज्जचेतना ।

पातिमोक्खसंवरसीलवण्णना

१४. तत्राति तेसु पातिमोखसंवरदीसु। आदितो पट्टयाति “इध भिक्खू”तिआदिना (विभ० ५०८; दी० नि० १.१९४) आगतदेसनाय आदितो पभुति। विनिच्छयकथाति तत्थ संसयविधमनेन विनिच्छयावहा कथा। पठमस्स अत्थस्स सब्बसाधारणत्ता असाधारणं पब्बजितावेणिकं परियायं दस्सेन्तो “छिन्नभिन्नपटधरादिताय वा”ति आह। एवं हिस्स परिपुण्णपातिमोखसंवरयोग्यता दस्सिता होति। भिन्नपटधरादिभावो च नाम दलिदस्सापि निग्गहितस्स होतीति ततो विसेसेतुं “सद्धापब्बजितो”ति वत्वा पटिपत्तिया योग्यभावदस्सनत्थं “कुलपुत्तो”ति वुत्तं। आचारकुलपुत्तो वा हि पटिपज्जितुं सक्कोति जातिकुलपुत्तो वा। सिक्खापदसीलन्ति चारित्तवारित्तप्पभेदं सिक्खापदवसेन पज्जत्तं सीलं। योति अनियमनिद्देशो यो कोचि पुग्गलो। नन्ति विनयपरियापन्नं सीलं। तन्ति पुग्गलं। मोक्खेति सहकारिकारणभावतो। अपाये भवानि आपायिकानि। आदि-सद्देन तदज्जं सब्बसंसारदुक्खं सङ्गणहाति। संवरणं कायवचीद्वारानं पिदहनं। येन ते संवुता पिहिता होन्ति, सो संवरो। यस्मा पन सो सत्तन्नं आपत्तिकखन्धानं अवीतिककमो वीतिककमपटिपक्खोति कत्वा, तस्मा वुत्तं “कायिकवाचसिकस्स अवीतिककमस्सेतं नाम”न्ति। पातिमोखसंवरेन संवुतोति पातिमोखसंवरेन पिहितकायवचीद्वारो। तथाभूतो च यस्मा तं उपेतो तेन च समङ्गी नाम होति, तस्मा वुत्तं “उपगतो समन्नागतोति अत्थो”ति।

अपरो नयो — किलेसानं बलवभावतो, पापकिरियाय सुकरभावतो, पुज्जकिरियाय च दुक्करभावतो बहुक्खत्तुं अपायेसु पतनसीलोति पाती, पुथुज्जनो। अनिच्चताय वा भवादीसु कम्मवेगक्खित्तो घटियन्तं विय अनवट्टानेन परिभमनतो गमनसीलोति पाती, मरणवसेन वा तम्हि तम्हि सत्तनिकाये अत्तभावस्स पातनसीलोति पाती, सत्तसन्तानो, चित्तमेव वा। तं पातिनं संसारदुक्खतो मोक्खेतीति पातिमोक्खं। चित्तस्स हि विमोक्खेन सत्तो “विमुत्तो”ति वुच्चति। वुत्तं हि “चित्तवोदाना विसुज्झन्ती”ति, “अनुपादाय आसवेहि चित्तं विमुत्त”न्ति (महाव० २८) च। अथ वा अविज्जादिना हेतुना संसारे पतति गच्छति पवत्ततीति पाती, “अविज्जानीवरणानं सत्तानं तण्हासंयोजनानं सन्धावतं संसरत”न्ति (सं० नि० २.१२४) हि वुत्तं। तस्स पातिनो सत्तस्स तण्हादिसंकिलेसत्तयतो मोक्खो एतेनाति पातिमोक्खं। “कण्ठेकाळो”तिआदीनं वियस्स समाससिद्धि वेदितब्बा। अथ वा पातेति विनिपातेति दुक्खेति पाति, चित्तं। वुत्तं हि “चित्तेन नीयति लोको, चित्तेन परिकस्सती”ति (सं० नि० १.६२)। तस्स पातिनो मोक्खो एतेनाति पातिमोक्खं, पतति वा एतेन अपायदुक्खे, संसारदुक्खे चाति पाती, तण्हादिसंकिलेसो। वुत्तं हि “तण्हा जनेति पुरिसं (सं० नि० १.५५-५७), तण्हादुतियो पुरिसो”ति (इतिवु० १५, १०५; अ० नि० ४.९; महानि० १९१; चूळनि० पारायनानुगीतिगाथानिद्देश) च आदि। ततो पातितो मोक्खोति पातिमोक्खं। अथ वा पतति एत्थाति पातीनि, छ अज्झत्तिकबाहिरानि आयतनानि। वुत्तं हि “छसु लोको समुप्पन्नो, छसु कुब्बति सन्थव”न्ति (सं० नि० १.७०; सु० नि० १७१)। ततो छअज्झत्तिकबाहिरायतनसङ्घाततो पातितो मोक्खोति पातिमोक्खं। अथ वा पातो विनिपातो अस्स अत्थीति पाती, संसारो। ततो मोक्खोति पातिमोक्खं, अथ वा सब्बलोकाधिपतिभावतो धम्मिस्सरो भगवा “पती”ति वुच्चति। मुच्चति एतेनाति मोक्खो, पतिनो मोक्खो तेन पज्जत्तत्ताति पतिमोक्खो, पतिमोक्खो एव पातिमोक्खं। सब्बगुणानं वा मूलभावतो उत्तमट्टेन पति च सो यथावुत्तेनत्थेन मोक्खो चाति पतिमोक्खो, पतिमोक्खो एव पातिमोक्खं। तथा हि वुत्तं “पातिमोक्खन्ति मुखमेतं पमुखमेतं”न्ति (महाव० १३५) वित्थारो।

अथ वा प-इति पकारे, अती-ति अच्चन्तत्थे निपातो, तस्मा पकारेहि अच्चन्तं मोक्खेतीति पातिमोक्खं। इदं हि सीलं सयं तदङ्गवसेन, समाधिसहितं पज्जासहितज्ज विक्खम्भनवसेन, समुच्छेदवसेन च अच्चन्तं मोक्खेति मोचेतीति पातिमोक्खं, पति पति मोक्खोति वा पतिमोक्खो, तम्हा तम्हा वीतिककमदोसतो पच्चेकं मोक्खोति अत्थो, पतिमोक्खो एव पातिमोक्खं। मोक्खोति वा निब्बानं, तस्स मोक्खस्स पटिबिम्बभूतोति पतिमोक्खो। सीलसंवरो हि सूरियस्स अरुणुग्गमनं

विय निब्बानस्स उदयभूतो तप्पटिभागो विय यथारहं किलेसनिब्बापनतो, पतिमोक्खोयेव पातिमोक्खं । अथ वा मोक्खं पति वत्तति, मोक्खाभिमुखन्ति वा पतिमोक्खं, पतिमोक्खमेव पातिमोक्खन्ति एवमेत्थ पातिमोक्ख-सदस्स अत्थो वेदितब्बो । **इरियतीति** अत्तभावं पवत्तेति । “विहरती”ति इमिना पातिमोक्खसंवरसीले ठितस्स भिक्खुनो इरियापथविहारो दस्सितो । **पाळियन्ति झानविभङ्गपाळियं** (विभ० ५०८ आदयो) ।

तत्थ कामं समणचारं, समणगोचरञ्च दस्सेतुं “**आचारगोचरसम्पन्नो**”ति वुत्तं, यथा पन मग्गं आचिक्खन्तो “**वामं मुञ्च, दक्खिणं गण्हा**”ति वज्जेतब्बपुब्बकं गहेतब्बं वदेय्य, यथा वा ससीसन्धानेन पहीनसेदमलजल्लिकस्स मालागन्धविलेपनादिविभूसनसंविधानं युत्तरूपं, एवं पहीनपापधम्मस्स कल्याणधम्मसमायोगो युत्तरूपोति “**अत्थि आचारो, अत्थि अनाचारो**”ति द्वयं उद्दिसित्वा अनाचारं ताव विभजितुं “**तत्थ कतमो अनाचारो**”ति आदि वुत्तं । तत्थ **कायिको वीतिक्कमो**ति तिविधं कायदुच्चरितं । **वाचसिको वीतिक्कमो**ति चतुब्बिधं वचीदुच्चरितं । **कायिकवाचसिको**ति तदुभयं ।

एवं आजीवट्ठमकसीलस्स वीतिक्कमो दस्सितो । इदानीं मानसं अनाचारं दस्सेतुं “**सब्बम्पि दुस्सील्यं अनाचारो**”ति वत्त्वा तत्थ एकच्चियं दस्सेन्तो “**इधेकच्चो वेळुदानेन वा**”ति आदिमाह । तत्थ **वेळुदानेना**ति पच्चयुप्पादनत्थेन वेळुदानेन । **पत्तदाना**दीसुपि एसेव नयो । **वेळू**ति मनुस्सानं पयोजनावहो यो कोचि वेळुदण्डो । **पत्तं** गन्धिकानीनं गन्धपलिवेठनादिअत्थं वा, तालनाळिकेरादिपत्तं वा । **पुण्फं** यं किञ्चि मनुस्सानं पयोजनावहं । तथा **फलं** । **सिनानं** सिरीसचुण्णादिन्हानियचुण्णं । मत्तिकापि एत्थेव सङ्गहं गच्छति । **दन्तकट्टं** यं किञ्चि मुखसोधनत्थं दन्तपोनं । **चाटुकम्यता** अत्तानं दासं विय नीचट्ठाने ठपेत्वा परस्स खलितवचनं सण्ठपेत्वा पियकामताय पग्गयवचनं । **मुग्गसूप्यता**ति मुग्गसूपसमता सच्चालिकेन जीवितकप्पनं । यथा हि मुग्गसूपे पच्चन्ते बहू मुग्गा पच्चन्ति, कतिपया न पच्चन्ति, एवं सच्चालिकेन जीवितकप्पने बहु अलिकं होति, अप्पकं सच्चन्ति । परिभटतीति परिभटो, परेसं दारके परिहरन्तो । परिभटस्स कम्मं **पारिभट्यं**, सा एव **पारिभट्यता**, अलङ्करणादिना कुलदारकपरिहरणस्सेतं नामं । तेसं तेसं गिहीनं गामन्तरदेसन्तरादीसु सासनपटिसासनहरणं **जङ्घपेसनिकं** । **अञ्जतरञ्जतरेना**ति एतेसं वा वेळुदानादीनं वेज्जकम्मभण्डागारिककम्मपिण्डपटिपिण्डकम्मसङ्कुप्पादचेतियुप्पादपट्टपनादीनं वा मिच्छाजीवेन जीवितकप्पनककम्मानं येन केनचि । **बुद्धपटिकुट्टेना**ति बुद्धेहि गरहितेन पटिसिद्धेन । **मिच्छाजीवेना**ति न सम्माआजीवेन । **अयं वुच्चति अनाचारो**ति अयं सब्बोपि “अनाचारो”ति कथीयति । आचारनिद्वेसो वुत्तपटिपक्खनयेनेव वेदितब्बो ।

गोचरनिद्वेसेपि पठमं अगोचरस्स वचने कारणं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । **गोचरो**ति पिण्डपातादीनं अत्थाय उपसङ्कमितुं युत्तट्ठानं । अयुत्तट्ठानं **अगोचरो** । वेसिया गोचरो अस्साति **वेसियागोचरो**, मित्तसन्थववसेन उपसङ्कमितब्बट्ठानन्ति अत्थो । वेसिया नाम रूपूपजीविनियो, ता मित्तसन्थववसेन न उपसङ्कमितब्बा, समणभावस्स अन्तरायकरत्ता, परिसुद्धासयस्सापि गरहहेतुतो, तस्मा दक्खिणादानवसेन सति उपट्टपेत्वाव उपसङ्कमितब्बा । **विधवा** वुच्चन्ति मतपतिका, पवुत्थपतिका वा । **थुल्लकुमारिका**ति महल्लिका अनिविट्ठकुमारियो, **पण्डका**ति नपुंसका । ते हि उस्सन्नकिलेसा अवूपसन्तपरिळाहा लोकामिससन्निस्सितकथाबहुला, तस्मा न उपसङ्कमितब्बा । **भिक्खुनियो** नाम उस्सन्नब्रह्मचरिया । तथा भिक्खूपि । तेसं अञ्जमञ्जं विसभागवत्थुभावतो सन्थववसेन उपसङ्कमने कतिपाहेनेव ब्रह्मचरियन्तरायो सिया, तस्मा न उपसङ्कमितब्बा । गिलानपुच्छनादिवसेन उपसङ्कमने सतोकारिना भवितब्बं । **पानागारन्ति** सुरापानघरं । तं सोण्डजनेहि अविवित्तं होति । तत्थ तेहि सोण्डतादिवसेन न उपसङ्कमितब्बं ब्रह्मचरियन्तरायकरत्ता । **संसट्ठो विहरति राजूही**ति आदीसु **राजानो** नाम ये रज्जमनुसासन्ति । **राजमहामत्ता** राजिस्सरियसदिसाय इस्सरियमत्ताय

समन्नागता । तिथियाति विपरीतदस्सना बाहिरकपरिब्बाजका । तिथियसावकाति तेसु दळ्ळभत्ता पच्चयदायका । अननुलोमिकेन संसग्गेनाति तिस्सन्नं सिक्खानं अननुलोमिकेन पच्चनीकभूतेन संसग्गेन संसट्ठो विहरति, येन ब्रह्मचरियन्तरायं वा सल्लेखपरिहानिं वा पापुणाति ।

इदानी अपरेनपि परियायेन अगोचरं दस्सेतुं “यानि वा पन तानी”तिआदि वुत्तं । तत्थ अस्सद्धानीति बुद्धादीसु सद्भाविरहितानि । ततो एव अप्पसन्नानि, कम्मकम्मफलसद्भाय वा अभावेन अस्सद्धानि । रतनत्तयप्पसादाभावेन अप्पसन्नानि । अक्कोसकपरिभासकानीति अक्कोसवत्थूहि अक्कोसकानि चेव भयदस्सनेन सन्तज्जनकानि च । अत्थं न इच्छन्ति अनत्थमेव इच्छन्तीति अनत्थकामानि । हितं न इच्छन्ति अहितमेव इच्छन्तीति अहितकामानि । फासु न इच्छन्ति अफासुंयेव इच्छन्तीति अफासुककामानि । योगक्खेमं निब्भयं न इच्छन्ति, अयोगक्खेममेव इच्छन्तीति अयोगक्खेमकामानि । भिक्खून्ति एत्थ सामणेरानम्पि सङ्गहो । भिक्खुनीन्ति एत्थ सिक्खमानसामणरीनं । सब्बेसं हि सासनिकानं अनत्थकामतादीपनपदमिदं वचनं । तथारूपानि कुलानीति तादिसानि खत्तियकुलादीनि । सेवतीति निस्साय जीवति । भजतीति उपसङ्गमति । पयिरुपासतीति पुनप्पुनं उपगच्छति । अयं वुच्चतीति अयं वेसियादिको, राजादिको, अस्सद्भकुलादिको च तं तं सेवन्तस्स तिप्पकारोपि अयुत्तो गोचरोति अगोचरो । एत्थ हि वेसियादिको पञ्चकामगुणनिस्सयतो अगोचरो । यथाह “को च, भिक्खवे, भिक्खुनो अगोचरो परविसयो? यदिदं पञ्च कामगुणा”ति (सं० नि० ५.३७२) । राजादिको समणधम्मस्स अनुपनिस्सयतो, लाभसक्कारासनिविचक्कनिप्पोथनदिट्ठिविपत्तिहेतुतो च । अस्सद्भकुलादिको सद्भावानिचित्तसन्तासावहतो अगोचरो ।

गोचरनिद्वेसे “न वेसियागोचरो”तिआदीनि वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितब्बानि । ओपानभूतानीति उदपानभूतानि भिक्खुसङ्घस्स, भिक्खुनीसङ्घस्स च चतुमहापथे खतपोक्खरणी विय यथासुखं ओगाहनक्खमानि । कासावपज्जोतानीति भिक्खूनं, भिक्खुनीन्ञ्च निवत्थपारुतकासावानंयेव पभाहि एकोभासानि । इसिवातपटिवातानीति गेहं पविसन्तानं, निक्खमन्तानञ्च भिक्खुभिक्खुनीसङ्घातानं इसीनं चीवरवातेन चेव समिज्जनपसारणादिजनितसरीरवातेन च पटिवातानि पवायितानि विनिद्धुतकिब्बिसानि वा ।

इदानी निद्वेसे आगतनयेनापि आचारगोचरे दस्सेतुं “अपिचा”तिआदि आरब्धं । एत्थाति एतस्मिं पातिमोक्खसीलनिद्वेसे । इमिनापि नयेनाति इदानी वुच्चमानविधिनापि । सङ्गगतोति सङ्घसन्निपातं गतो । अचिच्चीकारकतोति अकतचिच्चीकारो, अकतगारवोति अत्थो । घट्टयन्तोति सरीरेन, चीवरेन वा घंसन्तो । पुरतोपि तिट्ठति अचिच्चीकारकतोति सम्बन्धितब्बं । ठितकोपीति उपरि तिट्ठन्तो विय आसन्नतरद्धाने ठितकोपि भणति । बाहाविक्खेपकोति बाहुं विक्खिपन्तो । अनुपाहनान्ति अनादरे सामिवचनं । सउपाहनोति उपाहनारुळ्हो । थेरे भिक्खू अनुपखज्जाति थेरानं भिक्खूनं ठितद्धानं अनुपविसित्वा तेसं आसन्नतरद्धानं उपगन्त्वा । कट्ठं पक्खिपति अगिक्कुण्डे । वोक्कम्माति पस्सतो अतिक्कमित्वा । गूळहानि सभावतो पटिच्छन्नानि साणिपाकारादिना पटिच्छादितानि । अनापुच्छाति अनापुच्छित्वा । अस्साति अनाचारस्स ।

अपिच भिक्खूतिआदि सब्बस्सेव भिक्खुनो आचारदस्सनवसेन पवत्तं अट्ठकथावचनं, न निद्वेसपाळि । सद्भासीलसुतचागादिगुणहेतुको गरुभावो गरुकरणं वा गारवो, सह गारवेनाति सगारवो । गरुट्ठानियेसु गारवसारज्जादिवसेन पटिस्सायना पतिस्सा, सप्पतिस्सवपटिपत्ति । सह पतिस्सायाति सप्पतिस्सो । सविसेसं हिरिमनताय, ओत्तप्पिभावेन च हिरोत्तप्पसम्पन्नो । सेखियधम्मपारिपूरिवसेन सुनिवत्थो सुपारुतो । पासादिकेनाति पसादावहेन,

इत्थम्भूतलक्खणे चेत्तं करणवचनं । एसेव नयो इतो परेसुपि छसु पदेसु । **अभिवक्कन्तेनाति** अभिवक्कमेन । **इरियापथसम्पन्नोति** सम्पन्नइरियापथो । तेन सेसइरियापथानम्पि पासादिकतमाह । **इन्द्रियेसु** गुत्तद्वारोति चक्खुन्द्रियादीसु छसु द्वारेसु सुसंविहितारक्खो । **भोजने मत्तञ्जूति** परिभुज्जितब्बतो भोजनसज्जिते चतुब्बिधेपि पच्चये परियेसनपटिग्गहणपरिभोगादिवसेन सब्बसो पमाणञ्जू । **जागरियमनुयुत्तोति** पुब्बरत्तापररत्तं भावनामनसिकारसङ्घातं जागरियं सातच्चकारितावसेन अनु अनु युत्तो तत्थ युत्तपयुत्तो । **सतिसम्पज्जेन समन्नागतोति** आदि यथावुत्तस्स आचारस्स सम्भारदस्सनं । तत्थ **अप्पिच्छोति** निइच्छो । **सन्तुट्ठोति** यथालाभादिवसेन सन्तोसेन तुट्ठो । **सक्कच्चकारीति** आदरकारी । **गरुचितीकारबहुलोति** गरुट्ठानियेसु गरुकरणबहुलो । **अयं वुच्चति आचारोति** अयं सगारवतादि अत्थकामेहि आचरितब्बतो आचारो ।

सीलादीनं गुणानं उपनिस्सयभूतो **उपनिस्सयगोचरो** । सतिसङ्घातो चित्तस्स आरक्खभूतो एव गोचरो **आरक्खगोचरो** । कम्मट्ठानसङ्घातो चित्तस्स उपनिबन्धनट्ठानभूतो गोचरो **उपनिबन्धगोचरो** । अप्पिच्छतादीहि दसहि विवट्ठनिस्सिताय कथाय वत्थुभूतेहि गुणेहि समन्नागतो **दसकथावत्थुगुणसमन्नागतो** । ततो एव कल्याणो सुन्दरो मित्तोति **कल्याणमित्तो** । तस्स लक्खणं परतो आगमिस्सति । **अस्सुतं** सुत्तगेय्यादिं । **सुणातीति** सुतमयं जाणं उप्पादेति । **सुतं परियोदापेतीति** तमेव यथासुतं अविसदताय अपरियोदातं पुनप्पुनं परिपुच्छनादिना विसोधेति निज्जटं निगुम्बं करोति । तत्थ च ये कङ्खट्ठानिया धम्मा, तेसु संसयं छिन्दन्तो **कङ्खं वितरति** । कम्मकम्मफलेसु, रतनत्तये च सम्मादिट्ठिया उजुकरणेन **दिट्ठिं उजुं करोति** । ततो एव च दुविधायपि सद्भासम्पदाय **चित्तं पसादेति** । अथ वा यथासुतं धम्मं परियोदपेत्वा तत्थागते रूपारूपधम्मे परिग्गहेत्वा सपच्चयं नामरूपं परिग्गहन्तो सत्तदिट्ठिवङ्कविधमनेन **दिट्ठिं उजुं करोति** । धम्मानं पच्चयपच्चयुप्पन्नतामत्तदस्सनेन तीसुपि अब्धासु **कङ्खं वितरति** । ततो परं च उदयब्बयजाणादिवसेन विपस्सनं वट्ठेत्वा अरियभूमिं ओक्कमन्तो अवैच्चपसादेन रतनत्तये **चित्तं पसादेति** । तथाभूतोव तस्स कल्याणमित्तस्स अनुसिक्खनेन सद्भादीहि गुणेहि न हायति, अज्जदत्थु वट्ठतेव । तेनाह “**यस्स वा**”तिआदि ।

अन्तरघरन्ति अन्तरे अन्तरे घरानि एत्थ, तं एतस्साति वा “अन्तरघर”न्ति लद्धनामं गोचरगामं पविट्ठो । तत्थ घरे घरे भिक्खापरियेसनाय वीथिं पटिपन्नो । **ओक्खित्तचक्खूति** हेट्ठाखित्तचक्खु । कित्तकेन पन ओक्खित्तचक्खु होतीति आह “**युगमत्तदस्सावी**”ति । **सुसंवुतोति** संयतो । यथा पनेत्थ सुसंवुतो नाम होति, तं दस्सेतुं “**न हत्थि ओलोकेन्तो**”तिआदि वुत्तं ।

यत्थाति येसु सतिपट्ठानेसु । **चित्तं** भावनाचित्तं । **उपनिबन्धतीति** उपनेत्वा निबन्धति । वुत्तज्हेतं —

“यथा थम्भे निबन्धेय्य, वच्छं दमं नरो इध ।

बन्धेय्येवं सकं चित्तं, सतियारम्माणे दळ्ह”न्ति ॥ (विसुद्धि० १.२१७; दी० नि० अट्ठ० २.३७४; म० नि० अट्ठ० १.१०७; पारा० अट्ठ० २.१६५; पटि० म० अट्ठ० २.१.१६३) ।

सतिपट्ठानानं उपनिबन्धगोचरभावं दस्सेतुं “**वुत्तज्हेत**”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ **सको पेत्तिको विसयोति** अत्तनो पितु सम्मासम्बुद्धस्स सन्तको, तेन दिट्ठो दस्सितो च विसयो ।

अणुप्पमाणेसूति परमाणुप्पमाणेसु । **असज्जिच्चआपन्नसेखियअकुसलचित्तुप्पादादिभेदेसूति** असज्जिच्च आपन्नसेखियेसु अकुसलचित्तुप्पादादिभेदेसूति एवं असज्जिच्चग्गहणं सेखियविसेसनं दट्ठब्बं । सेखियग्गहणेन चेत्थ

वक्तव्यन्धकादीसु (चूलव० ३५६ आदयो) आगतवत्तादीनम्पि गहणं । तेपि हि सिक्खितब्बट्टेन “सेखिया”ति इच्छिता । तथा हि मातिकायं पाराजिकादीनं विय सेखियानं परिच्छेदो न कतो । एवञ्च कत्वा “असञ्चिच्च आपन्नसेखिया”ति असञ्चिच्चगहणं समत्थितं होति । न हि मातिकायं आगतेसु पञ्चसत्तिया सेखियेसु नोसञ्जाविमोक्खो नाम अत्थि, असञ्चिच्चगहणेनेव चेत्थ असतिअजाननानम्पि सङ्गहो कतो । केचि पनेत्थ असिञ्चिच्च आपन्नगहणेन अचित्तकापत्तियो गहिताति वदन्ति, तं तेसं मतिमत्तं, गरुकापत्तीसुपि कासञ्चि अचित्तकभावसम्भावतो, अधिद्वानाविकम्मस्स, देसनाविकम्मस्सेव वा सब्बलहुकस्स वज्जस्स इधाधिप्पेतत्ता । तेनाह “यानि तानि वज्जानि अप्पमत्तकानि ओरमत्तकानि लहुकानि लहुसम्मतानी”तिआदि । आदिसद्देन पातिमोक्खसंवरविसुद्धत्थं अनतिक्कमनीयानं अनापत्तिगमनीयानं सङ्गहो दडुब्बो । भयदस्सनसीलोति परमाणुमत्तं वज्जं अट्टसट्ठियोजनसतसहस्सुब्बेधसिनेरुपब्बतसदिसं कत्वा दस्सनसभावो, सब्बलहुकं वा दुब्भासितमत्तं पाराजिकसदिसं कत्वा दस्सनसभावो । यं किञ्चीति मूलपञ्जत्तिअनुपञ्जत्तिसब्बत्थपञ्जत्तिपदेसपञ्जत्तिआदिभेदं यं किञ्चि सिक्खितब्बं पटिपज्जितब्बं पूरेतब्बं सीलं । सम्मा आदायाति सम्मदेव सक्कच्चं, सब्बसो च आदियित्वा । अयं पन आचारगोचरसम्पदा किं पातिमोक्खसीले परियापन्ना, उदाहु अपरियापन्नाति? परियापन्ना । यदि एवं कस्मा पुन वुत्ताति चोदनं सन्धायाह “एत्थ चा”तिआदि ।

इन्द्रियसंवरसीलवण्णना

१५. इन्द्रियसंवरसीलं पातिमोक्खसंवरसीलस्स सम्भारभूतं, तस्मिं सतियेव इच्छितब्बन्ति वुत्तं “सोति पातिमोक्खसंवरसीले ठितो भिक्खू”ति । सम्पादिते हि एतस्मिं पातिमोक्खसंवरसीलं सुगुत्तं सुरक्खितमेव होति, सुसंविहितकण्टकवति विय सस्सन्ति । कारणवसेनाति असाधारणकारणस्स वसेन । असाधारणकारणवसेन हि फलं अपदिसीयति, यथा यवङ्कुरो भेरिसद्दोति । निस्सयवोहारेन वा एतं निस्सितवचनं, यथा मज्जा उक्कुट्ठिं करोन्तीति । रूपन्ति रूपायतनं । चक्खुना रूपं दिस्वाति एत्थ यदि चक्खु रूपं पस्सेय्य, अज्जविज्जाणसमङ्गिनोपि पस्सेय्युं, न चेतं अत्थि, कस्मा? अचेतनत्ता चक्खुस्स । तेनाह “चक्खु रूपं न पस्सति अचित्तकत्ता”ति । अथ विज्जाणं रूपं पस्सेय्य, तिरोकुट्टादिगतम्पि नं पस्सेय्य अप्पटिघभावतो, इदम्पि नत्थि सब्बस्स विज्जाणस्स दस्सनाभावतो । तेनाह “चित्तं न पस्सति अचक्खुकत्ता”ति । तत्थ यथा चक्खुसन्निस्सितं विज्जाणं पस्सति, न यं किञ्चि । तज्ज केनचि कुट्टादिना अन्तरिते न उप्पज्जति, यत्थ आलोकस्स विबन्धो । यत्थ पन न विबन्धो फलिकगब्भपटलादिके, तत्थ अन्तरितेपि उप्पज्जतेव । एवं विज्जाणाधिद्वितं चक्खु पस्सति, न यं किञ्चीति विज्जाणाधिद्वितं चक्खुं सन्धायेतं वुत्तं “चक्खुना रूपं दिस्वा”ति ।

द्वारारम्मणसङ्घट्टेति द्वारस्स आरम्मणेन सङ्घट्टे सति, चक्खुस्स रूपारम्मणे आपाथगतेति अधिप्पायो । पसादवत्थुकेन चित्तेनाति चक्खुपसादवत्थुकेन तन्निस्साय पवत्तेन विज्जाणेन, यं “चक्खुविज्जाण”न्ति वुच्चति । पस्सतीति ओलोकेति । चक्खुपसादसन्निस्सये हि विज्जाणे आलोकानुगहितं रूपारम्मणं सन्निस्सयगुणेन ओभासेन्ते तंसमङ्गिपुग्गलो “रूपं पस्सती”ति वुच्चति । ओभासनञ्चेत्थ आरम्मणस्स यथासभावतो विभावनं, यं “पच्चक्खतो गहण”न्ति वुच्चति । उसुना लक्खस्स वेधे सिज्झन्ते तस्स सम्भारभूतेन धनुना विज्झतीति वचनं विय विज्जाणेन रूपदस्सने सिज्झन्ते चक्खुना रूपं पस्सतीति ईदिसी ससम्भारकथा नामेसा होति । ससम्भारा कथा ससम्भारकथा, दस्सनस्स कारणसहिताति अत्थो । ससम्भारस्स वा दस्सनस्स कथा ससम्भारकथा । तस्माति यस्मा केवलेन चक्खुना, केवलेन वा विज्जाणेन रूपदस्सनं नत्थि, तस्मा ।

इत्थिपुरिसनिमित्तं वाति एत्थ इत्थिसन्ताननिस्सितरूपमुखेन गच्छमानं सण्ठानं थनमंसाविसदता निम्मस्सुमुखता केसबन्धनवत्थगहणं अविसदद्वानगमनादि च सब्बं “इत्थी”ति सज्जाननस्स कारणभावतो इत्थिनिमित्तं । वुत्तविपरियायतो पुरिसनिमित्तं वेदितब्बं । सुभनिमित्तादिकं वाति एत्थ रागुप्पत्तिहेतुभूतो इट्ठाकारो सुभनिमित्तं । आदि-सद्देन पटिघनिमित्तादीनं सङ्गहो । सो पन दोसुप्पत्तिआदिहेतुभूतो अनिट्ठादिआकारो वेदितब्बो । कामज्चेत्थ पाळियं अभिज्झादोमनस्साव सरूपतो आगता, उपेक्खानिमित्तस्सापि पन सङ्गहो इच्छितब्बो, असमपेक्खनेन उप्पज्जनकमोहस्सापि असंवरभावतो । तथा हि वक्खति “मुट्ठसच्चं वा अज्जाणं वा”ति । उपेक्खानिमित्तन्ति चेत्थ अज्जाणुपेक्खाय वत्थुभूतं आरम्भणं, तज्जस्स असमपेक्खनवसेन वेदितब्बं । एवं सद्देपतो रागदोसमोहानं कारणं “सुभनिमित्तादिकं”न्ति वुत्तं । तेनाह “किलेसवत्थुभूतं निमित्तं”न्ति । दिट्ठमत्तेयेव सण्ठातीति “दिट्ठे दिट्ठमत्तं भविस्सती”ति (उदा० १०) सुत्ते वुत्तनयेन वण्णायतने चक्खुविज्जाणेन, वीथिचित्तेहि च गहितमत्तेयेव तिट्ठति, न ततो परं किञ्चि सुभादिआकारं परिकप्पेति । पाकटभावकरणतोति परिव्यत्तभावकरणतो विभूतभावकरणतो । विसभागवत्थुनो हि हत्थादिअवयवेसु सुभादितो परिकप्पेन्तस्स अपरापरं तत्थ उप्पज्जमाना किलेसा परिव्यत्ता होन्तीति ते तेसं अनुव्यज्जना नाम । ते पन यस्मा तथा तथा सन्निविट्ठानं भूतपादायरूपानं सन्निवेसाकारो । न हि तं मुञ्चित्वा परमत्थतो हत्थादि नाम कोचि अत्थि । तस्मा वुत्तं “हत्थपाद...पे०... आकारं न गण्हाती”ति । किं पन गण्हातीति आह “यं तत्थ भूतं, तदेव गण्हाती”ति । यं तस्मिं सरीरे विज्जमानं केसलोमादि भूतपादायमत्तं वा, तदेव याथावतो गण्हाति । तत्थ असुभाकारगहणस्स निदस्सनं दस्सेन्तो “चेतियपब्बतवासी”तिआदिना महातिस्सत्थेरवत्थुं आहरि ।

तत्थ सुमण्डितपसाधिताति सुट्ठ मण्डिता पसाधिता च । आभरणादीहि आहारिमेहि मण्डनं । सरीरस्स उच्छादनादिवसेन पटिसङ्खरणं पसाधनन्ति वदन्ति, आभरणेहि, पन वत्थालङ्कारादीहि च अलङ्करणं पसाधनं । ऊनट्ठानपूरणं मण्डनं । विपल्लत्थचित्ताति रागवसेन विपरीतचित्ता । ओलोकेन्तोति थेरो कम्मट्ठानमनसिकारेनेव गच्छन्तो सद्दकण्टकत्ता पुब्बभागमनसिकारस्स हसितसद्धानुसारेण “किमेत”न्ति ओलोकेन्तो । असुभसज्जन्ति अट्टिकसज्जं । अट्टिककम्मट्ठानं हि थेरो तदा परिहरति । अरहत्तं पापुणीति थेरो किर तस्सा हसन्तिया दन्तट्ठिदस्सनेनेव पुब्बभागभावनाय सुभावितत्ता पटिभागनिमित्तं, सातिसयज्ज उपचारज्झानं लभित्वा यथाठितोव तत्थ पठमज्झानं अधिगन्त्वा तं पादकं कत्वा विपस्सनं वट्ठेत्वा मगगपरम्पराय आसवक्खयं पापुणि । पुब्बसज्जं अनुस्सरीति पुब्बकं यथारद्धं कालेन कालं अनुयुज्जियमानं अट्टिककम्मट्ठानं अनुस्सरि समन्नाहरि । अनुमगगन्ति अनुपथं तस्सा पदानुपदं । थेरस्स किर भावनाय पगुणभावतो दन्तट्ठिदस्सनेनेव तस्सा सकलसरीरं अट्टिकसङ्घातभावेन उपट्ठासि । न तं “इत्थी”ति वा “पुरिसो”ति वा सज्जानि । तेनाह “नाभिजानामि...पे०... महापथे”ति ।

“यस्स चक्खुन्द्रियासंवरस्स हेतू”ति वत्वा पुन “तस्स चक्खुन्द्रियस्स सतिकवाटेन पिदहनत्थाया”ति वुत्तं, न असंवरस्साति । यदिदं यं चक्खुन्द्रियासंवरस्स हेतु अभिज्झादिअन्वास्सवनं दस्सितं, तं असंवृतचक्खुन्द्रियस्सेव हेतु पवत्तं दस्सितन्ति कत्वा वुत्तं । चक्खुद्वारिकस्स हि अभिज्झादिअन्वास्सवनस्स तंद्वारिकविज्जाणस्स विय चक्खुन्द्रियं पधानकारणं । चक्खुन्द्रियस्स असंवृतत्ते सति ते अन्वास्सवन्तीति असंवरियमानचक्खुन्द्रियहेतुको सो असंवरो तथा वुत्तोति । यत्वाधिकरणन्ति हि यस्स चक्खुन्द्रियस्स कारणाति अत्थो । कीदिसस्स च कारणाति? असंवृतस्स, किञ्च असंवृतं? यस्स चक्खुन्द्रियासंवरस्स हेतु अभिज्झादयो अन्वास्सवन्ति, तस्स संवरायाति अयमेत्थ योजना ।

जवनक्खणे पन सचे दुस्सील्यं वातिआदि पुन अवचनत्थं इधेव सब्बं वुत्तन्ति छसु द्वारेसु यथासम्भवं वेदितब्बं । न हि पज्चद्वारे कायवचीदुच्चरितसङ्घातं दुस्सील्यं अत्थि, तस्मा दुस्सील्यासंवरो मनोद्वारवसेन, सेसासंवरो छद्वारवसेन

योजेतब्बो । मुटुसच्चादीनं हि सतिपटिपक्खाकुसलधम्मादिभावतो सिया पञ्चद्वारे उप्पत्ति, न त्वेव कायिकवाचसिकवीतिक्कमभूतस्स दुस्सील्यस्स तत्थ उप्पत्ति, पञ्चद्वारिकजवनानं अविज्जत्तिजनकत्ता । दुस्सील्यादयो चेत्थ पञ्च असंवरा सीलसंवरादीनं पञ्चन्नं संवरानं पटिपक्खभावेन वुत्ता । तस्मिं सतीति तस्मिं असंवरे सति ।

यथा किन्ति येन पकारेन जवने उप्पज्जमानो असंवरो “चक्खुन्द्रिये असंवरो”ति वुच्चति, तं निदस्सनं किन्ति अत्थो । यथातिआदिना नगरद्वारे असंवरे सति तंसम्बन्धानं घरादीनं असंवृतता विय जवने असंवरे सति तंसम्बन्धानं द्वारादीनं असंवृतताति एवं अज्जासंवरे अज्जासंवृतता सामज्जमेव निदस्सेति, न पुब्बापरसामज्जं, अन्तोबहिसामज्जं वा । सति वा द्वारभवङ्गादिके पुन उप्पज्जमानं जवनं बाहिरं विय कत्वा नगरद्वारसमानं वुत्तं, इतरज्ज अन्तोनगरे घरादिसमानं । पच्चयभावेन हि पुरिमनिप्फन्नं जवनकाले असन्तम्पि भवङ्गादि चक्खादि विय फलनिप्फत्तिया सन्तयेव नाम होति । न हि धरमानंयेव “सन्त”न्ति वुच्चति । “बाहिरं विय कत्वा”ति च परमत्थतो जवनस्स बाहिरभावे, इतरस्स च अब्भन्तरभावे असतिपि “पभस्सरमिदं, भिक्खवे, चित्तं, तज्ज खो आगन्तुकेहि उपक्किलिट्ठ”न्तिआदि (अ० नि० १.४९) वचनतो आगन्तुकभूतस्स कदाचि कदाचि उप्पज्जमानस्स जवनस्स बाहिरभावो, तब्बिधुरसभावस्स इतरस्स अब्भन्तरभावो एकेन परियायेन होतीति कत्वा वुत्तं । जवने वा असंवरे उप्पन्ने ततो परं द्वारभवङ्गादीनं असंवरहेतुभावापत्तितो । असंवरस्स हि उप्पत्तिया द्वारभवङ्गादीनं तस्स हेतुभावो पज्जायतीति । नगरद्वारसदिसेन जवनेन पविसित्वा दुस्सील्यादिचोरानं द्वारभवङ्गादीसु मुसनं कुसलभण्डविनासनं कथितं । यस्मिं हि द्वारे असंवरो उप्पज्जति, सो तत्थ द्वारादीनं संवरूपनिस्सयभावं उपच्छिन्दन्तोयेव पवत्ततीति । द्वारभवङ्गादीनं जवनेन सह सम्बन्धो एकसन्ततिपरियापन्नतो दट्ठब्बो ।

एत्थ च चक्खुद्वारे रूपारम्भणे आपाथगते नियमितादिवसेन कुसलाकुसलजवने सत्तक्खत्तुं उप्पज्जित्वा भवङ्गं ओतिण्णे तदनु रूपमेव मनोद्वारिकजवने तस्मिंयेवारम्भणे सत्तक्खत्तुंयेव उप्पज्जित्वा भवङ्गं ओतिण्णे पुन तस्मिंयेव द्वारे तदेवारम्भणं निस्साय “इत्थी पुरिसो”तिआदिना ववत्थपेत्तं पसादरज्जनादिवसेन सत्तक्खत्तुं जवनं जवति । एवं पवत्तमानं जवनं सन्धाय “जवने दुस्सील्यादीसु उप्पन्नेसु तस्मिं असंवरे सति द्वारम्पि अगुत्त”न्तिआदि वुत्तं ।

तस्मिं पन जवने । सीलादीसूति सीलसंवरसतिसंवरजाणसंवरखन्तिसंवरवीरियसंवरेसु उप्पन्नेसु । यथा हि पगेव सतिआरक्खं अनुपट्ठपेत्तस्स दुस्सील्यादीनं उप्पत्ति, एवं पगेव सतिआरक्खं उपट्ठपेत्तस्स सीलादीनं उप्पत्ति वेदितब्बा । सद्दादीसुपि यथारहं निमित्तानुब्यञ्जनानि वेदितब्बानि । सोतविज्जाणेन हि सद्दं सुत्वा “इत्थिसद्दो”ति वा “पुरिससद्दो”ति वा इट्ठानिट्ठादिकं वा किलेसवत्थुभूतं निमित्तं न गण्हाति, सुतमत्ते एव सण्ठाति । यो च गीतसद्दादिकस्स किलेसानं अनु अनु ब्यञ्जनतो “अनुब्यञ्जन”न्ति लद्धवोहारो मन्दतारादिवसेन ववत्थितो छज्जादिभेदभिन्नो आकारो, तम्पि न गण्हातीति । एवं गन्धादीसुपि यथारहं वत्तब्बं । मनोद्वारे पन सावज्जनभवङ्गं मनोद्वारं तस्मिं द्वारे धम्मारम्भणे आपाथगते तं जवनमनसाव विज्जाय विजानित्वातिआदिना योजेतब्बं । किलेसो अनुबन्धो एतस्साति किलेसानुबन्धो, सो एव निमित्तादिगाहो, ततो परिवज्जनलक्खणं किलेसानुबन्धनिमित्तादिगाहपरिवज्जनलक्खणं । आदि-सद्देन अनुब्यञ्जनं सङ्गण्हाति ।

आजीवपारिसुद्धिसीलवण्णना

१६. वुत्तेति इधेव उद्देसवसेन पुब्बे वुत्ते । तथा हि “आजीवहेतु पज्जत्तानं छन्नं सिक्खापदान”न्ति पदुद्धारं कत्वा तानि पाळिवसेनेव दस्सेतुं “यानि तानी”तिआदि आरब्धं । तत्थ यानि तानि एवं पज्जत्तानि छ सिक्खापदानीति सम्बन्धो । आजीवहेतूति जीविकनिमित्तं, “एवाहं पच्चयेहि अकिलमन्तो जीविस्सामी”ति अधिप्पायेन । आजीवकारणाति तस्सेव वेवचनं । पापिच्छोति पापिकाय असन्तगुणसम्भावनिच्छाय समन्नागतो । इच्छापकतोति इच्छाय अपकतो उपट्ठतो,

अभिभूतो वा । असन्तन्ति अविज्जमानं । अभूतन्ति अनुप्पन्नं । अनुप्पन्नत्ता हि तस्स तं असन्तन्ति पुरिमस्स पच्छिमं कारणवचनं । उत्तरिमनुस्सधम्मन्ति उत्तरिमनुस्सानं उक्कट्टपुरिसानं धम्मं, मनुस्सधम्मतो वा उत्तरि उक्कट्टं । उल्लपतीति उग्गतायुको लपति । सीलं हि भिक्खुनो आयु, तं तस्स तथालपनसमकालमेव विगच्छति । तेनाह “**आपत्ति पाराजिकस्सा**”ति पाराजिकसङ्घाता आपत्ति अस्स, पाराजिकसञ्जितस्स वा वीतिक्कमस्स आपज्जनं उल्लपनन्ति अत्थो । **सञ्चरित्तं समापज्जतीति** सञ्चरणभावं आपज्जति, इत्थिया वा पुरिसमतिं, पुरिसस्स वा इत्थिमतिं आरोचेतीति अधिप्पायो । “इमेसं छन्नं सिक्खापदानं वीतिक्कमस्स वसेना”ति सम्बन्धो हेट्ठा दस्सितो एव ।

कुहनातिआदीसूति हेट्ठा उद्दिट्ठपाळियाव पदुद्धारो । **अयं पाळीति** अयं **विभङ्गे** (विभ० ८६१) आगता निद्देसपाळि ।

१७. चीवरादिपच्चया लब्भन्तीति लाभा । ते एव सक्कच्चं आदरवसेन दिव्यमाना सक्कारा । पत्थटयसता कित्तिसद्दो । तं **लाभञ्च सक्कारञ्च कित्तिसद्दञ्च** । **सन्निस्सितस्साति** एत्थ तण्हानिस्सयो अधिप्पेतोति आह “**पत्थयन्तस्सा**”ति । **असन्तगुणदीपनकामस्साति** असन्ते अत्तनि अविज्जमाने सद्भादिगुणे सम्भावेतुकामस्स । असन्तगुणसम्भावनतालक्खणा, पटिग्गहणे च अमत्तञ्जुतालक्खणा हि पापिच्छता । **इच्छाय अपकतस्साति** पापिकाय इच्छाय सम्माआजीवतो अपेतो कतोति अपकतो । तथाभूतो च आजीवूपदवेन उपदुतोति कत्वा आह “**उपदुतस्साति अत्थो**”ति ।

कुहनमेव पच्चयुप्पादनस्स वत्थूति **कुहनवत्थु** । **तिविधम्पेतं** तत्थ आगतं तस्स निस्सयभूताय इमाय पाळिया दस्सेतुन्ति एवमत्थो दट्ठब्बो । **तदत्थिकस्सेवाति** तेहि चीवरादीहि अत्थिकस्सेव । **पटिक्खिपनेनाति** चीवरादीनं पटिक्खिपनहेतु । **अस्साति** भवेय्य । **पटिग्गहणेन चाति च-सद्देन** पुब्बे वुत्तं पटिक्खिपनं समुच्चिनोति ।

भिय्योकम्यतन्ति बहुकामतं । यन्ति किरियापरामसनं, तस्मा “**धारेय्या**”ति एत्थ यदेतं सङ्घाटिं कत्वा धारणं, एतं समणस्स सारुप्पन्ति योजना । **पापणिकानीति** आपणतो छट्ठितानि । **नन्तकानीति** अन्तरहितानि चोळखण्डानि । **उच्चिनित्वाति** उञ्छनेन चिनित्वा सङ्गहेत्वा । **उञ्छाचरियायाति** उञ्छाचरियाय लब्धेन । गिलानस्स पच्चयभूता भेसज्जसङ्घाता जीवितपरिक्खारा **गिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारा** । **पूतिमुत्तन्ति** पुराणस्स, अपुराणस्स च सब्बस्स गोमुत्तस्सेतं नामं । **पूतिमुत्तेनाति** पूतिभावेन मुत्तेन परेहि छट्ठितेन, पूतिभूतेन वा गोमुत्तेन । **धुतवादोति** परेसम्पि धुतगुणवादी । **सम्मुखीभावाति** सम्मुखतो विज्जमानत्ता, लब्भमानतायाति अत्थो ।

अत्तानं उत्तरिमनुस्सधम्माधिगमस्स सामन्ते कत्वा जप्पनं **सामन्तजप्पनं** । **महेसक्खोति** महानुभावो, उत्तरिमनुस्सधम्माधिगमेनाति अधिप्पायो । “मित्तो”ति सामञ्जतो वत्वा पुन तं विसेसेति “**सन्दिट्ठो सम्भत्तो**”ति । दिट्ठमत्तो हि मित्तो **सन्दिट्ठो** । दळ्ढभत्तिको **सम्भत्तो** । **सहायोति** सह आयनको, सखाति अत्थो । सत्तपदिनो हि “**सखा**”ति वुच्चन्ति । **विहारो** पाकारपरिच्छिन्नो सकलो आवासो । **अड्डयोगो** दीघपासादो, गरुळसण्ठानपासादोतिपि वदन्ति । **पासादो** चतुरस्सपासादो । **हम्मियं** मुण्डच्छदनपासादो । **कूटागारं** द्वीहि कण्णिकाहि कत्तब्बपासादो । **अट्ठो** पटिराजूनम्पि पटिबाहनयोग्यो चतुपञ्चभूमको पटिस्सयविसेसो । **माळो** एककूटसङ्गहितो अनेककोणवन्तो पटिस्सयविसेसो । **उद्दण्डो** अगब्भिका एकद्वारा दीघसालाति वदन्ति । अपरे पन भणन्ति — **विहारो** नाम दीघमुखपासादो । **अड्डयोगो** एकपस्सेन छदनकसेनासनं । तस्स किर एकपस्से भित्ति उच्चतरा होति, इतरपस्से नीचा, तेन तं एकपस्सछदनकं होति । **पासादो** आयतचतुरस्सपासादो । **हम्मियं** मुण्डच्छदनं चन्दिकङ्गणयुत्तं । **गुहा** केवला पब्बतगुहा । **लेणं** द्वारबद्धं । **कूटागारं** यो कोचि कण्णिकाबद्धपासादो । **अट्ठो** बहलभित्तिगेहं । यस्स गोपानसियो अग्गहेत्वा इट्ठिकाहि एव छदनं होति । अट्ठालकाकारेन

करीयतीतिपि वदन्ति । **माळो** वट्टाकारेन कतसेनासनं । **उदण्डो** एको पटिस्सयविसेसो । यो “भण्डसाला, उदोसित”न्तिपि वुच्चति । **उपट्टानसाला** सन्निपतनट्टानं ।

कुच्छितरजभूताय पापिच्छताय निरत्थकं कायवचीविष्फन्दनिगण्हनं कोरजं, तं एतस्स अत्थीति कोरजिको, कोहज्जेन संयतकायो, अतिविय, अभिण्हं वा कोरजिको **कोरजिककोरजिको** । अतिपरिसङ्कितोति केचि । अतिविय कुहो **कुहककुहको**, सातिसयविमहापकोति अत्थो । अतिविय लपो लपनको **लपकलपको** । **मुखसम्भाविको**ति कोरजिककोरजिकादिभावेन पवत्तवचनेहि अत्तनो मुखमत्तेन अज्जेहि सम्भाविको । सो एवरूपो एवरूपताय एव अत्तानं परं विय कत्वा “**अयं समणो**”तिआदीनि कथेति । **गम्भीरन्ति**आदि तस्सा कथाय उत्तरिमनुस्सधम्मपटिबद्धताय वुत्तं ।

सम्भावनाधिप्पायकतेनाति “कथं नु खो मं जनो ‘अरियो’ति वा ‘विसेसलाभी’ति वा सम्भावेय्या”ति इमिना अधिप्पायेन कतेन । **गमनं सण्ठपेती**ति विसेसलाभीनं गमनं विय अत्तनो गमनं सक्कच्चं ठपेति, सतो सम्पजानोव गच्छन्तो विय होति । **पणिधायति** “अरहाति मं जानन्तू”ति चित्तं सण्ठपेत्वा, पत्थेत्वा वा । **समाहितो वियाति** ज्ञानसमाधिना समाहितो विय । **आपाथकज्झायी**ति मनुस्सानं आपाथट्टाने समाधिसमापन्नो विय निसीदन्तो आपाथके जनस्स पाकट्टाने ज्ञायी । **इरियापथसङ्घातन्ति** इरियापथसण्ठपनसङ्घातं ।

पच्चयपटिसेवनसङ्घातेनाति अयोनिस्सो उप्पादितानं पच्चयानं पटिसेवनन्ति एवं कथितेन, तेन वा पच्चयपटिसेवनेन सङ्घातब्बेन कथितब्बेन । अज्जं विय कत्वा अत्तनो समीपे भणनं **सामन्तजप्पितं** । आ-कारस्स रस्सत्तं कत्वा “**अट्टपना**”ति वुत्तं । कुहनं कुहो, तस्स अयना पवत्ति **कुहायना**, कुहस्स वा पुग्गलस्स अयना गति किरिया **कुहायना** । कुहेति, कुहेन वा इतोति **कुहितो**, कुहको ।

पुट्टस्साति “को तिस्सो, को राजपूजितो”ति पुट्टस्स । **उद्धं कत्वा**ति उक्खिपित्वा विभवसम्पत्तिआदिना पग्गहेत्वा ।

उन्नहनाति उद्धं उद्धं बन्धना पलिवेठना । द्वे किर भिक्खू एकं गामं पविसित्वा आसनसालाय निसीदित्वा एकं कुमारिकं पक्कोसिंसु । ताय आगताय तत्रेको एकं पुच्छि “अयं, भन्ते, कस्स कुमारिका”ति? “अम्हाकं उपट्टायिकाय तेलकन्दरिकाय धीता, इमिस्सा माता मयि गेहं गते सप्पिं ददमाना घटेनेव देति, अयम्पि माता विय घटेन देती”ति (विभ० अट्ट० ८६२) उक्काचेसि । इमं सन्धाय वुत्तं “**तेलकन्दरिकवत्थु चेत्थ वत्तब्ब**”न्ति ।

धम्मानुरूपा वाति मत्तावचनानुरूपं वा । मत्तावचनं हि “धम्मो”ति वुच्चति । यथाह “सुभासितं उत्तममाहु सन्तो, धम्मं भणे नाधम्मं तं दुतिय”न्ति (सं० नि० १.२१३; सु० नि० ४५२) । तेन बहुं विष्पलपनमाह, सच्चतो वा अज्जा सुभासिता वाचा “धम्मो”ति वेदितब्बो । मुग्गसूपसदिसकम्मो पुग्गलो मुग्गसूय्यो । तेनाह “अयं पुग्गलो मुग्गसूय्योति वुच्चती”ति । परिभटस्स कम्मं पारिभट्यं, तदेव **पारिभट्यता** ।

निमित्तेन चरन्तो, जीवन्तो वा निमित्तको, तस्स भावो **नेमित्तिकता** । अत्तनो इच्छाय पकासनं **ओभासो** । को पन सोति? “अज्ज भिक्खूनं पच्चया दुल्लभा जाता”तिआदिका **पच्चयपटिसंयुत्तकथा** । इच्छितवत्थुस्स समीपे कथनं **सामन्तजप्पा** ।

अक्कोसनभयेनापि ददेय्याति **दसहि** अक्कोसवत्थूहि अक्कोसनं । तथा **वम्भना**दयो । **उपेक्खना** उपासकानं

दायकादिभावतो बहि छडुना । **खिपनाति** खेपवचनं । तं पन अवहसित्वा वचनं होतीति आह “**उप्पण्डना**”ति । **पापनाति** अदायकत्तस्स, अवण्णस्स वा पतिट्ठापनं । परेसं पिट्ठिमंसखादनसीलो परपिट्ठिमंसिको, तस्स भावो **परपिट्ठिमंसिकता** । **अब्भङ्गन्ति** अब्भञ्जनं । **निपिसित्वा गन्धमग्गना वियाति** अनिप्पिसिते अलब्भमानस्स गन्धस्स निपिसने लाभो विय परगुणे अनिप्पिसिते अलब्भमानानं पच्चयानं निपिसनेन लाभो दट्ठब्बोति ।

निकत्तुं अप्पेन लाभेन बहुकं वज्जेत्वा गहेतुं इच्छनं निजिगीसनं, तस्स भावो **निजिगीसनता** । तस्सेव इच्छनस्स पवत्तिआकारो, तंसहजातं वा गवेसनकम्मं ।

अङ्गन्ति हत्थपादादिअङ्गानि उद्दिस्स पवत्तं विज्जं । **निमित्तन्ति** निमित्तसत्थं । **उप्पातन्ति** उक्कापातदिसाडाह-भूमिचालादिउप्पातपटिबद्धविज्जं । **सुपिनन्ति** सुपिनसत्थं । **लक्खणन्ति** इत्थिपुरिसानं लक्खणजाननसत्थं । **मूसिकच्छिन्नन्ति** वत्थादीनं असुकभागे मूसिकच्छेदे सति इदं नाम फलं होतीति जाननकसत्थं । पलासगिआदीसु इमिना नाम अग्गिना हुते इदं नाम होतीति अग्गिवसेन होमविधानं **अग्गिहोमं** । इमिना नयेन **दब्बिहोमं** वेदितब्बं । **आदि-**सद्देन थुसहोमादीनं, अज्जेसज्ज सुत्ते आगतानं मिच्छाजीवानं सङ्गहो दट्ठब्बो । वीरियसाधनत्ता आजीवपारिसुद्धिसीलस्स “पच्चयपरियेसनवायामो”ति वुत्तं । तस्स **पारिसुद्धि** अनवज्जभावो, येन धम्मेन समेन पच्चयलाभो होति । न हि अलसो जायेन पच्चये परियेसितुं सक्कोतीति ।

पच्चयसन्निस्सितसीलवण्णना

१८. पटिसङ्घाति अयं “सयं अभिज्जा”तिआदीसु (महाव० ११) विय य-कारलोपेन निद्देसो । **योनि**सोति चेत्य उपायत्थो योनि-सो-सद्दोति दस्सेन्तो आह “**उपायेन पथेना**”ति । “**पटिसङ्घाय जत्वा**”ति वत्वा तयिदं पटिसङ्घानं पच्चवेक्खणन्ति दस्सेतुं “**पच्चवेक्खित्वाति अत्थो**”तिआदि वुत्तं । यथा हि **पच्चवेक्खित्वाति** सीतपटिघातादिकं तं तं पयोजनं पति पति अवेक्खित्वा, जाणेन पस्सित्वाति अत्थो, एवं **पटिसङ्घायाति** तदेव पयोजनं पति पति सङ्घाय, जानित्वाति अत्थो । जाणपरियायो हि इध सङ्घा-सद्दोति । एत्थ च “पटिसङ्घा योनिसो”तिआदि कामं पच्चयपरिभोगकालेन वुच्चति, धातुवसेन पन पटिकूलवसेन वा पच्चवेक्खणाय पच्चयसन्निस्सितसीलं सुज्झतीति अपरे । भिज्जतीति केचि । एके पन पठमं एव परियत्तन्ति वदन्ति, वीमंसितब्बं । “चीवर”न्ति एकवचनं एकत्तमत्तं वाचकन्ति अधिप्पायेन “**अन्तरवासकादीसु यं किज्जी**”ति वुत्तं, जातिसद्दताय पन तस्स पाळियं एकवचनन्ति यत्तकानि चीवरानि योगिना परिहरितब्बानि, तेसं सब्बेसं एकज्झं गहणन्ति सक्का विज्जातुं, **यं किज्जी**ति वा अनवसेसपरियादानमेतं, न अनियमवचनं । “निवासेति वा पारुपति वा”ति विकप्पनं पन पटिसेवनपरियायस्स परिभोगस्स विभागदस्सनन्ति तं पज्जपेत्वा सयननिसीदन-चीवरकुटिकरणादिवसेनापि परिभोगस्स सङ्गहो दट्ठब्बो ।

पयोजनानं मरियादा पयोजनावधि, तस्स परिच्छिन्दनवसेन यो नियमो, तस्स वचनं **पयोजना...पे०... वचनं** । इदानि तं नियमं विवरित्वा दस्सेतुं “**एत्तकमेव ही**”तिआदि वुत्तं । तत्थ अवधारणेन लीळाविभूसाविलम्बनानटम्बरादिवसेन वत्थपरिभोगं निसेधेति । तेनाह “**न इतो भिय्यो**”ति । लीळावसेन हि एकच्चे सत्ता वत्थानि परिदहन्ति चेव उपसंविद्यन्ति च । यथा तं योब्बने ठिता नागरिकमनुस्सा । एकच्चे विभूसनवसेन, यथा तं रूपूपजीविनिआदयो । विलम्बनवसेन विलम्बका । नटम्बरवसेन भोजादयो । **अज्झत्तधातुक्खोभो** सीतरोगादिउप्पादको । **उत्तुपरिणामनवसेनाति** उत्तुनो परिवत्तनवसेन विसभागसीतउत्तुसमुद्धानेन । **वा-**सद्देन हेमन्तादीसु हिमपातादिवसेन पवत्तस्स सङ्गहो दट्ठब्बो, न उप्पादेति सीतन्ति अधिप्पायो । यदत्थं पन तं विनोदनं, तं मत्थकप्पत्तं दस्सेतुं “**सीतब्भाहते**”तिआदि वुत्तं । **सब्बत्थाति** “उण्हस्स

पटिघाताया”ति आदीसु सब्बेसु सेसपयोजनेसु । यदिपि सूरियसन्तापोपि उण्होव, तस्स पन आतपगहणेन गहितत्ता “अगिसन्तापस्सा”ति वुत्तं । एकच्चो दावगिसन्तापो कायं चीवरेण पटिच्छादेत्वा सक्का विनोदेतुन्ति आह “तस्स वनदाहादीसु सम्भवो वेदितब्बो”ति । डंसाति पिङ्गलमक्खिका । ते पन यस्मा डंसनसीला, तस्मा वुत्तं “डंसनमक्खिका”ति । सप्पादयोति सप्पसतपदिउण्णनाभिसरबूविच्छिकादयो । फुट्टुसम्फस्सोति फुट्टुविसमाह । तिविधा हि सप्पा — दट्टुविसा फुट्टुविसा दिट्टुविसा । तेसु पुरिमका द्वे एव गहिता । सतपदिआदीनम्पि तादिसानं सङ्गहनत्थं । नियतपयोजनं एकन्तिकं, सब्बकालिकञ्च पयोजनं । हिरी कुप्पति निल्लज्जता सण्ठाति । तेनाह “विनस्सती”ति । कूपावतरणं वा पटिच्छादनं अरहतीति कोपिनं । हिरियितब्बट्टेन हिरी च तं कोपिनञ्चाति हिरिकोपिनन्ति एवमेत्थ अत्थो दट्टुब्बो । तस्स चाति च-सद्दो पुब्बे वुत्तपयोजनानं सम्पिण्डनत्थो ।

यं किञ्चि आहारन्ति खादनीयभोजनीयादिभेदं यं किञ्चि आहरितब्बवत्थुं । पिण्डाय भिक्खाय उलतीति पिण्डोलो, तस्स कम्मं पिण्डोल्यं । तेन पिण्डोल्येन भिक्खाचरियाय । पतितत्ताति पक्खितत्ता । पिण्डपातो पत्ते पक्खितभिक्खाहारो । पिण्डानं वा पातोति घरे घरे लद्धभिक्खानं सन्निपातो । “नत्थि दवा”ति आदीसु (दी० नि० अट्ठ० ३.३०५) सहसा किरियापि “दवा”ति वुच्चति, ततो विसेसनत्थं “दवत्थं, कीळानिमित्तन्ति वुत्तं होती”ति आह । मुट्टिकमल्ला मुट्टियुद्धयुज्जनका । आदि-सद्देन निबुद्धयुज्जनकादीनं गहणं । बलमदनिमित्तन्ति बलं निस्साय उप्पज्जनकमदो बलमदो । तं निमित्तं, बलस्स उप्पादनत्थन्ति अत्थो । पोरिसमदनिमित्तन्ति पोरिसमदो वुच्चति पुरिसमानो “अहं पुरिसो”ति उप्पज्जनकमानो । असद्दम्मसेवनासमत्थतं निस्साय पवत्तो मानो, रागो एव वा पोरिसमदोति केचि । तं निमित्तं । अन्तेपुरिका राजरोधा । सब्बेसं सन्निवेसयोग्यताय वेसियो रूपपजीविनियो । मण्डनं नाम इधावयवपारिपूरीति आह “अङ्गपच्चङ्गानं पीणभावनिमित्त”न्ति, परिबूहनहेतूति अत्थो । नटा नाम रङ्गनटा । नच्चका लङ्घकादयो । विभूसनं सोभासमुप्पादनन्ति आह “पसन्नच्छविवण्णतानिमित्त”न्ति ।

एतं पदं । मोहूपनिस्सयप्पहानत्थन्ति मोहस्स उपनिस्सयतापहानाय । दवा हि मोहेन होति, मोहञ्च वट्ठेतीति तस्सा वज्जनेन मोहस्स अनुपनिस्सयता । दोसूपनिस्सयप्पहानत्थन्ति इदं बलमदस्स, पुरिसमदस्स च दोसहेतुनो वसेन वुत्तं, इतरस्स पन वसेन “रागूपनिस्सयप्पहानत्थ”न्ति वत्तब्बं । मण्डनविभूसनपटिक्खेपो सिया मोहूपनिस्सयप्पहानायपि, रागूपनिस्सयताय पन उजुपटिपक्खोति वुत्तं “रागूपनिस्सयप्पहानत्थ”न्ति । यदिपि एकच्चस्स दवमदे आरब्ध परस्स पटिघसंयोजनादीनं उप्पत्ति होतियेव मनोपदोसिकदेवादीनं विय, अत्तनो पन दवमदे आरब्ध येसं सविसेसं रागमोहमानादयो पापधम्मा उप्पज्जन्ति । ते सन्धाय “अत्तनो संयोजनुप्पत्तिपटिसेधनत्थ”न्ति वत्त्वा मण्डनविभूसनानि पटिच्च सविसेसं परस्सपि रागमोहादयो पवत्तन्तीति “परस्सपि संयोजनुप्पत्तिपटिसेधनत्थ”न्ति वुत्तं । अयोनिस्सो पटिपत्तियाति एत्थ कामसुखल्लिकानुयोगं मुञ्चित्वा सब्बापि मिच्छापटिपत्ति अयोनिस्सो पटिपत्ति । पुरिमेहि द्वीहि पदेहि अयोनिस्सो पटिपत्तिया, पच्छिमेहि द्वीहि कामसुखल्लिकानुयोगस्स पहानं वुत्तन्ति वदन्ति । “चतूहिपि चेतेही”ति पन वचनतो सब्बेहि उभिन्नम्पि पहानं वुत्तन्ति वेदितब्बं । कामकीळापि दवन्तो गधा होतियेव, पुरिसमदोपि कामसुखल्लिकानुयोगस्स हेतुयेवाति ।

चातुमहाभूतिकस्साति चतुमहाभूते सन्निस्सितस्स । रूपकायस्साति चतुसन्ततिरूपसमूहस्स । ठितियाति ठितत्थं । सा पनस्स ठिति पबन्धवसेन इच्छिताति आह “पबन्धट्टितत्थ”न्ति । पवत्तियाति जीवितिन्द्रियप्पवत्तिया । तथा हि जीवितिन्द्रियं “यापना वत्तना”ति (ध० स० १९, ६३४) च निद्विट्ठं । तस्सा च अविच्छेदो आहारूपयोगेन होति । कायस्स चिरतरं याव आयुकप्पो, ताव अवत्थानं यापनाति दस्सेन्तो “चिरकालट्टितत्थं वा”ति आह । इदानि वुत्तमेवत्थं पाकटतरं कातुं “घरूपत्थम्भमिवा”ति आदि वुत्तं । तत्थायं योजना — यथा जिण्णघरसामिको घरस्स उपत्थम्भनं करोति तस्स

अपतनत्थं, यथा च साकटिको अक्खब्भञ्जनं करोति तस्स सम्पवत्तनत्थं, एवमेस योगी कायस्स ठितत्थं, यापनत्थञ्च पिण्डपातं पटिसेवति परिभुज्जतीति । एतेन ठिति नाम अपतनं यापना पवत्तीति दस्सेति । न **दवमदमण्डनविभूसनत्थन्ति** इदं “यावदेवा”ति अवधारणेन निवत्तितत्थदस्सनं । तिष्ठन्ति उपादिन्नधम्मा एतायाति ठिति, आयूति आह “**ठितीति जीवितिन्द्रियस्सेतं अधिवचनं**”न्ति । तथा हि तं आयु “ठिती”ति निहिदुं, **ठितिया यापनायाति** कायस्स ठितिहेतुताय “ठिती”ति लद्धवोहारस्स जीवितिन्द्रियस्स पवत्तनत्थन्ति अत्थो । तेनाह “**जीवितिन्द्रियपवत्तापनत्थं**”न्ति । **आबाधद्वेनाति** विबाधनद्वेन, रोगद्वेन वा । जिघच्छापरमा हि रोगा । **उपरमत्थन्ति** वूपसमत्थं । **वणालेपनमिव** वणिको । उण्हसीतादीसु अभिभवन्तेसु तप्पटिकारं सीतुण्हं विय पटिसेवतीति सम्बन्धो । मग्गब्रह्मचरियं ठपेत्वा सिक्खत्तयसङ्गहा सासनावचरितब्बा अनुसासनी सासनब्रह्मचरियन्ति आह “**सकलसासनब्रह्मचरियस्स च मग्गब्रह्मचरियस्स चा**”ति । **अनुग्गहणत्थन्ति** अनु अनु गणहनत्थं सम्पादनत्थं । **कायबलं निस्सायाति** यथासमारद्धं गुणविसेसपारिपूरिहेतुभूतं कायबलमत्तं निस्साय । तेनाह “**सिक्खत्तयानुयोगवसेना**”तिआदि । कन्तारनित्थरणत्थिका जायम्पतिका, **नदीसमुद्दनित्थरणत्थिका** च पुत्तमंसादीनि यथा अगिद्धा अमुच्छिता केवलं तं तं अत्थसिद्धिमेव अवेक्खन्ता पटिसेवन्ति तेहि विना असिज्जनतो, एवमयम्पि केवलं भवकन्तारनित्थरणत्थिको अगिद्धो अमुच्छितो तेन विना असिज्जनतो पिण्डपातं पटिसेवतीति उपमासंसन्दनं ।

इतीति पकारत्थे निपातपदं । तेन पटिसेवियमानस्स पिण्डपातस्स पटिसेवनाकारो गह्वतीति आह “**एवं इमिना पिण्डपातपटिसेवेनेना**”ति । **पुराणन्ति** भोजनतो पुरिमकालिकत्ता पुरातनं । **पटिहङ्गामीति** पटिहनिस्सामि । **नवञ्च वेदनं न उप्पादेस्सामीति** पटिसेवतीति योजना । कीदिसं, कथञ्चाति आह “**अपरिमित...पे०... अज्जतरो विया**”ति । अपरिमितं अपरिमाणं भोजनं पच्चयो एतिस्साति अपरिमितभोजनपच्चया, तं **अपरिमितभोजनपच्चयं** अत्तनो गहणीतेजपमाणतो अतिक्कन्तपमाणभोजनहेतुकन्ति अत्थो । यो बहुं भुज्जित्वा अत्तनो धम्मताय उट्ठातुं असक्कोन्तो “आहर हत्थ”न्ति वदति, अयं **आहरहत्थको** । यो भुज्जित्वा अच्चुद्धुमातकुच्छिताय उट्ठितोपि साटकं निवासेतुं न सक्कोति, अयं **अलंसाटको** । यो भुज्जित्वा उट्ठातुं असक्कोन्तो तत्थेव परिवत्तति, अयं **तत्रवट्टको** । यो यथा काकेहि आमसितुं सक्का, एवं याव मुखद्वारं आहारेति, अयं **काकमासको** । यो भुज्जित्वा मुखे सन्धारेतुं असक्कोन्तो तत्थेव वमति, अयं **भुत्तवमितको** । एतेसं अज्जतरो विय । अथ वा **पुराणवेदना** नाम अभुत्तपच्चया उप्पज्जनकवेदना । तं “पटिहनिस्सामी”ति पटिसेवति । **नववेदना** नाम अतिभुत्तपच्चयेन उप्पज्जनकवेदना । तं “न उप्पादेस्सामी”ति पटिसेवति । अथ वा **नववेदना** नाम अभुत्तपच्चयेन उप्पज्जनकवेदना, तस्सा अनुप्पन्नाय अनुप्पज्जनत्थमेव पटिसेवति । अभुत्तपच्चया उप्पज्जनकाति चेत्तं खुद्दाय विसेसनं । यस्सा अप्पवत्ति भोजनेन कातब्बा, तस्सा दस्सनत्थं । अभुत्तपच्चयेन, भुत्तपच्चयेन च उप्पज्जनकानुप्पज्जनकवेदनासु पुरिमा यथापवत्ता जिघच्छानिमित्ता वेदना । सा हि अभुज्जन्तस्स भिय्योपवट्टनवसेन उप्पज्जति । पच्छिमापि खुद्धानिमित्ताव अङ्गदाहसूलादिवेदना पवत्ता । सा हि भुत्तपच्चया पुब्बे अनुप्पन्नाव नुप्पज्जिस्सतीति अयमेतासं विसेसो । विहिंसानिमित्ता चेतासं विहिंसाय विसेसो ।

या वेदना । अधुनाति एतरहि । **असप्पायापरिमितभोजनं निस्सायाति** असप्पायापरिमितस्स आहारस्स भुज्जनपयोगं आगम्म उप्पज्जतीति अत्थो । **पुराणकम्मपच्चयवसेनाति** पुब्बे पुरिमजातियं कतत्ता पुराणस्स कम्मस्स पच्चयतावसेन पयोगविपत्तिं आगम्म उप्पज्जनारहताय तं वज्जेत्वा पयोगसम्पत्तिया उपट्ठापनं दुक्खवेदनापच्चयघातो, पटिहननञ्च होतीति आह “**तस्सा पच्चयं विनासेन्तो तं पुराणञ्च वेदनं पटिहङ्गामी**”ति । **अयुत्तपरिभोगो** पच्चये अपच्चवेक्खित्वा परिभोगो । सो एव कतूपचितकम्मताय **कम्मूपचयो** । तं **निस्साय** पटिच्च **आयतिं** अनागते काले उप्पज्जनतो या चायं “नववेदना”ति वुच्चतीति योजना । **युत्तपरिभोगवसेनाति** पच्चवेक्खित्वा पच्चयानं परिभोगवसेन,

तस्सा नववेदनाय मूलं अयुत्तपरिभोगकम्मं अनिब्बत्तेन्तो सब्बेन सब्बं अनुप्पादेन्तो । एत्तावताति “इति पुराण”न्तिआदिना वुत्तेन पदद्वयेन । “विहिंसूपरतिया”तिआदिना वा पदचतुक्केन युत्तपरिभोगसङ्गहो पब्बजितानुच्छविकस्स पच्चयपरिभोगस्स वुत्तता । अत्तकिलमथानुयोगप्पहानं जिघच्छादिदुक्खपटिघातस्स भासितत्ता । झानसुखादीनं पच्चयभूतस्स कायसुखस्स अविस्सज्जनतो धम्मिकसुखापरिच्चागो च दीपितो होति ।

असप्पायापरिमितूपयोगेन जीवितिन्द्रियुपच्छेदको, इरियापथभज्जनको वा सिया परिस्सयो, सप्पायपरिमितूपयोगेन पन सो न होति । तथा सति चिरकालप्पवत्तिसङ्घाता सरीरस्स यात्रा यापना भविस्सतीति इममत्थं दस्सेन्तो “परिमितपरिभोगेन...पे०... भविस्सती”ति आह । यो रोगो साद्धो असाद्धो च न होति, सो याप्पयोगो, सो एतस्स अत्थीति याप्पयोगी । सो हि निच्चकालं भेसज्जं उपसेवति, तथा अयम्पीति । यदि यात्रापि यापना, पुब्बेपि “यापनाया”ति वुत्तं, को एत्थ विसेसोति? पुब्बे “यापनाया”ति जीवितिन्द्रिययापना अधिप्पेता, इध पन चतुन्नम्पि इरियापथानं अविच्छेदसङ्घाता यापना यात्राति अयमेत्थ विसेसो । बुद्धपटिकुट्टेन मिच्छाजीवेन पच्चयपरियेसना अयुत्तपरियेसना । दायकदेय्यधम्मानं, अत्तनो च पमाणं अजानित्वा पटिग्गहणं, सद्धादेय्यविनिपातनत्थं वा पटिग्गहणं अयुत्तपटिग्गहणं, येन वा आपत्तिं आपज्जति । अपच्चवेक्खित्वा परिभोगो अयुत्तपरिभोगो । तेसं परिवज्जनं धम्मेन समेन पच्चयुप्पादनादिवसेन वेदितब्बं । धम्मेन हि पच्चये परियेसित्वा धम्मेन पटिग्गहेत्वा पच्चवेक्खित्वा परिभुज्जनं अनवज्जता नाम ।

अरतीति उक्कण्ठा । पन्तसेनासनेसु, अधिकुसलधम्मेसु च अनभिरति । तन्दीति पचलायिका निद्धा । विजम्भिताति थिनमिद्धाभिभवेन कायस्स विजम्भना । विज्जूहि गरहा विज्जूगरहा । एकच्चो हि अनवज्जंयेव सावज्जं करोति, “लद्धं मे”ति पमाणाधिकं भुज्जित्वा तं जीरापेतुं असक्कोन्तो उद्धंविरेचनअधोविरेचनादीहि किलमति, सकलविहारे भिक्खू तस्स सरीरपटिजगनभेसज्जपरियेसनापसुता होन्ति । अज्जे ते “किं इदं”न्ति पुच्छित्वा “असुकस्स उदरं उद्धुमात”न्तिआदीनि सुत्वा “निच्चकालमेस एवंपकतिको अत्तनो कुच्छिपमाणं नाम न जानाती”ति निन्दन्ति, एवं अनवज्जंयेव सावज्जं करोति । एवं अकत्वा “अनवज्जता च भविस्सती”ति पटिसेवति । अत्तनो हि पकतिअग्गिबलादिं जानित्वा “एवं मे अरतिआदीनं अभावेन कायसुखता, अगरहितब्बता च भविस्सती”ति पमाणयुत्तमेव पटिसेवति । यावतको भोजनेन अत्थो, तस्स साधनेन यावदत्थं उदरस्स परिपूरणेन उदरावदेहकं भोजनं यावदत्थउदरावदेहकभोजनं, तस्स परिवज्जनेन । सेय्याय सयनेन लद्धब्बसुखं सेय्यसुखं, उभोहि पस्सेहि सम्परिवत्तनकं सयन्तस्स उप्पज्जनसुखं पस्ससुखं, मिद्धेन निद्दायनेन उप्पज्जनसुखं मिद्धसुखं, तेसं सेय्य...पे०... सुखानं प्हानतो चतुन्नं इरियापथानं योग्यभावस्स पटिपादनं कायस्स चतुइरियापथयोग्यभावपटिपादनं, ततो । सुखो इरियापथविहारो फासुविहारो । पच्छिमे विकप्पे, सब्बविकप्पेसु वा वुत्तं फासुविहारलक्खणं आगमेन समत्थेतुं “वुत्तम्पि हेत”न्तिआदि वुत्तं । तीसुपि विकप्पेसु आहारस्स ऊनपरिभोगवसेनेव हि फासुविहारो वुत्तोति ।

एत्तावताति “यात्रा”तिआदिना वुत्तेन पदत्तयेन । “यात्रा च मे भविस्सती”ति पयोजनपरिग्गहदीपना । यात्रा हि नं आहारूपयोगं पयोजेतीति । धम्मिकसुखापरिच्चागहेतुको फासुविहारो मज्झिमा पटिपदा अन्तद्वयपरिवज्जनतो । इमस्मिं पन ठाने अट्ठ अङ्गानि समोधानेतब्बानि — “नेव दवाया”ति एकं अङ्गं, “न मदाया”ति एकं, “न मण्डनाया”ति एकं, “न विभूसनाया”ति एकं, “यावदेव इमस्स कायस्स ठितिया यापनाया”ति एकं, “विहिंसूपरतिया ब्रह्मचरियानुग्गहाया”ति एकं, “इति पुराणज्च वेदनं पटिहङ्गामि, नवज्च वेदनं न उप्पादेस्सामी”ति एकं, “यात्रा च मे भविस्सती”ति एकं । “अनवज्जता च फासुविहारो चा”ति अयमेत्थ भोजनानिसंसो । महासिवत्थेरो पनाह “हेट्ठा चत्तारि अङ्गानि पटिक्खेपो नाम, उपरि पन अट्ठङ्गानि समोधानेतब्बानी”ति । तत्थ “यावदेव इमस्स कायस्स ठितिया”ति एकं अङ्गं, “यापनाया”ति एकं,

“विहिंसूपरतिया”ति एकं, “ब्रह्मचरियानुगहाया”ति एकं, “इति पुराणञ्च वेदनं पटिहङ्गामी”ति एकं, “नवञ्च वेदनं न उप्पादेस्सामी”ति एकं, “यात्रा च मे भविस्सती”ति एकं, “अनवज्जता चा”ति एकं । फासुविहारो पन भोजनानिसंसोति । एवं अट्टङ्गसमन्नागतं आहारं आहारेन्तो पटिसङ्घा योनिसो पिण्डपातं पटिसेवति नाम ।

यत्थ यत्थाति भुम्मनिद्वेसेन सेन-सदस्स अधिकरणत्थवुत्तिमाह । तथा आसन-सदस्साति । अट्टयोगादिम्हीति आदि-सद्वेन पासादादिं, मज्जादिञ्च सङ्गण्हाति । यत्थ यत्थ विहारे वा अट्टयोगादिम्हि वा आसतीति विहारअट्टयोगादिके आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । इध आदि-सद्वेन पीठसन्थतादीनम्पि सङ्गहो वेदितब्बो । परिसहनट्टेनाति अभिभवनट्टेन, विबाधनट्टेनाति अत्थो । उतुयेव उतुपरिस्सयोति सीतुण्हादिउतुयेव असप्पायो वुत्तनयेन उतुपरिस्सयो । तस्स उतुपरिस्सयस्स विनोदनत्थं, अनुप्पन्नस्स अनुप्पादनत्थं, उप्पन्नस्स वूपसमनत्थञ्चाति अत्थो । नानारम्मणतो पटिसंहरित्वा कम्मट्टानभूते एकस्मिंयेव आरम्मणे चित्तस्स सम्मदेव लयनं पटिसल्लानं, तत्थ आरामो अभिरति पटिसल्लानारामो, तदत्थं । सेनासनं हि विवित्तं योगिनो भावनानुकूलं सुज्जागारभावतो । तं पनेतं अत्थद्वयं विभावेतुं “यो सरीराबाधचित्तविकखेपकरो”तिआदि वुत्तं । तत्थ एकीभावसुखत्थन्ति एकीभावहेतुकं सुखं एकीभावसुखं, तदत्थं । गणसङ्गणिककिलेससङ्गणिकाभावेन उप्पज्जनकसुखं ।

यदि उतुयेव उतुपरिस्सयो, “उतु च सीतुण्हा”न्ति सीतुण्हापटिघातं वत्वा उतुपरिस्सयविनोदनं कस्मा वुत्तन्ति चोदनं सन्धायाह “कामञ्चा”तिआदि । तत्थ “नियतं उतुपरिस्सयविनोदनं”न्ति एतेन “सीतस्स पटिघाताय उण्हस्स पटिघाताया”ति एत्थ वुत्तं सीतुण्हा अनियतं कदाचि कदाचि उप्पज्जनकं, उतुपरिस्सयो पन सब्बदाभावी अधिप्पेतोति दस्सेति । वुत्तप्पकारोति “सीतादिको, असप्पायो”ति च एवं वुत्तप्पकारो विवटङ्गणरुक्खमूलादीसु निसिन्नस्स अपरिगुत्तिया असंवृतद्वारादिताय पाकटपरिस्सया, असप्पायरूपदस्सनादिना अपाकटपरिस्सया च भिक्खुस्स कायचित्तानं आबाधं करेय्युं । यत्थ गुत्ते सेनासने आबाधं न करोन्ति । एवं जानित्वाति उभयपरिस्सयरहितन्ति एवं जत्वा पटिसेवन्तो भिक्खु वेदितब्बोति सम्बन्धो ।

धातुक्खोभलक्खणस्स, तंहेतुकदुक्खवेदनालक्खणस्स वा रोगस्स पटिपक्खभावो पटिअयनट्टो । तेनाह “पच्चनीकगमनट्टेनाति अत्थो”ति, वूपसमनट्टेनाति वुत्तं होति । यस्स कस्सचीति सप्पिआदीसु यस्स कस्सचि । सप्पायस्साति हि तस्स विकारवूपसमेनाति अधिप्पायो । भिसक्कस्स कम्मं तेन विधातब्बतो । तेनाह “तेन अनुज्जातत्ता”ति । नगरपरिक्खारेहीति नगरं परिवारेत्वा रक्खणकेहि । विवटपरिक्खेपो परिक्खा उट्टापो पाकारो एसिका पलिघो पाकारपत्थण्डिलन्ति सत्त “नगरपरिक्खारा”ति वदन्ति । सीलपरिक्खारोति सुविसुद्धसीलालङ्कारो । अरियमग्गो हि इध “रथो”ति अधिप्पेतो । तस्स च सम्मावाचादयो अलङ्कारट्टेन “परिक्खारो”ति वुत्ता । जीवितपरिक्खाराति जीवितस्स पवत्तिकारणानि । समुदानेतब्बाति सम्मा उद्धं उद्धं आनेतब्बा परियेसितब्बा । परिवारोपि होति अन्तरायानं परितो वारणतो । तेनाह “जीवित...पे... रक्खणतो”ति ।

तत्थ अन्तरन्ति विवरं, ओकासोति अत्थो । वेरिकानं अन्तरं अदत्वा अत्तनो सामिकानं परिवारेत्वा ठितसेवका विय रक्खणतो । अस्साति जीवितस्स । कारणभावतोति चिरप्पवत्तिया कारणभावतो । रसायनभूतं हि भेसज्जं सुचिरम्पि कालं जीवितं पवत्तेतियेव । यदिपि अनुप्पन्ना एव दुक्खवेदना भेसज्जपरिभोगेन पटिहज्जन्ति, न उप्पन्ना तासं सरसेनेव भिज्जनतो, उप्पन्नसदिसा पन “उप्पन्ना”ति वुच्चन्ति । भवति हि तंसदिसेसु तब्बोहारो, यथा सा एव तित्तिरि, तानियेव ओसधानीति । तस्मा वुत्तं “उप्पन्नानन्ति जातानं भूतानं निब्बत्तानं”न्ति । सज्जयतो पट्टाय सो धातुक्खोभो समुट्टानं

एते सन्ति तंसमुद्धाना। “दुःखवेदना”ति वत्वा सा अकुसलसभावापि अत्थीति ततो विससेतुं “अकुसलविपाकवेदना”ति वुत्तं। ब्याबाधनद्वेन ब्याबाधो, ब्याबाधोव ब्याबज्झं, दुःखन्ति अत्थो। नत्थि एत्थ ब्याबज्झन्ति अब्याबज्झं, निदुःखता। तेनाह “अब्याबज्झपरमताया”ति निदुःखपरमतायाति। तं दुःखन्ति रोगनिमित्तकं दुःखं।

चीवरादीनं पच्चयानं निस्सयनं परिभोगो एवाति दस्सेतुं “ते पटिच्च निस्साया”ति वत्वा “परिभुज्जमाना”ति वुत्तं। पवत्तन्तीति जीवन्ति। जीवनम्पि हि पवत्तनं, यतो जीवितिन्द्रियं “पवत्तनरस”न्ति वुच्चति।

चतुपारिसुद्धिसम्पादनविधिवर्णना

१९. एवं पातिमोक्खसंवरादिभेदेन निद्विद्वं सीलं पुन साधनविभागेन दस्सेतुं “एवमेतस्मि”न्ति आदिमारब्धं। तत्थ साधीयति सम्पादयति एतेनाति साधनं, सद्धा साधनं एतस्साति सद्धासाधनो। ननु च वीरियसतिपज्जाहिपि विना पातिमोक्खसंवरो न सिज्झतीति? सच्चं न सिज्झति, सद्धाय पन विससेहेतुभावं सन्धाय एवं वुत्तन्ति दस्सेन्तो आह

“सावकविसयातीतत्ता सिक्खापदपज्जत्तिया”ति। गरुकलहुकादिभेदे ओतिण्णे वत्थुस्मिं तस्स तस्स अपराधस्स अनुरूपं सिक्खापदपज्जापनं नाम सावकानं अविसयो, बुद्धानं एव विसयो। सिक्खापदपज्जापनं ताव तिद्वुत्तु, तस्स कालोपि नाम सावकानं अविसयो, बुद्धानं एव विसयोति दस्सेन्तो “सिक्खापदपज्जत्तियाचनपटिक्खेपो चेत्य निदस्सन”न्ति आह। तथा हि वुत्तं “आगमेहि त्वं सारिपुत्त, आगमेहि त्वं सारिपुत्त, तथागतोव तत्थ कालं जानिस्सती”ति (पारा० २१)। तत्थ च-सद्धो समुच्चयत्थो। तेन “अपज्जत्तं न पज्जपेम, पज्जत्तं न समुच्छिन्दाम, यथापज्जत्तेसु सिक्खापदेसु समादाय वत्तामा”ति (पारा० ५६५) एवमादीनं सङ्गहो दद्वब्बो। सद्धायाति सद्धहेनेन सत्थरि, धम्मे च सद्धाय पच्चुपट्टापनेन। जीवितेपि पगेव जीवितपरिक्खारेति अधिप्पायो।

किकीव अण्डन्ति किकीसकुणिका विय अत्तनो अण्डं। सा किर जीवितम्पि परिच्चजित्वा अण्डमेव रक्खति। चमरीव वालधन्ति चमरीमिगो विय अत्तनो वालधिं। चमरीमिगा किर ब्याधेन परिपातियमाना जीवितम्पि परिच्चजित्वा कण्डकगुम्बादीसु लग्गं अत्तनो वालमेव रक्खन्ति। पियं व पुत्तं एककन्ति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं। यथा हि एकपुत्तको कुटुम्बिको तं एकपुत्तं, एकनयनो च तं एकनयनं सुदुत्तरं रक्खति। तथेव सीलं अनुरक्खमानकाति अनुकम्पनवसेन वुत्तं। सुपेसलाति सुदु पियसीला। सदा सब्बकालं दहरमज्झिमथेरकालेसु। छन्नम्पि गारवानं वसेन सगारवा, गरुकारवन्तोति अत्थो।

एवमेव खोति यथा महासमुद्धो ठितधम्मो वेलं नातिक्कमति, एवमेव। मम सावकाति अरियसावके सन्धायाह। ते हि धुवसीला। इमस्मिं अत्थेति जीवितहेतुपि सीलस्स अवीतिक्कमने।

महावत्तनिअटवी नाम विज्झाटवी। हिमवन्तपस्से अटवीति केचि। थेरन्ति नामगोत्तवसेन अपज्जातं एकं थेरं। निपज्जापेसुं गन्त्वा कस्सचि मा आरोचेय्याति।

पूतिलतायाति गळोचिलताय। समसीसीति जीवितसमसीसी। यस्स हि किलेससीसं अविज्जं मग्गपटिपाटिया अरहत्तमग्गो परियादियति, ततो एकूनवीसतिमे पच्चवेक्खणजाणे पटिद्वाय भवङ्गोत्तरणे वट्टसीसं जीवितिन्द्रियं चुतिचित्तं परियादियति, सो इमाय वारसमताय “जीवितसमसीसी”ति वुच्चति। सो च थेरो तथा परिनिब्बायि। तेन वुत्तं “समसीसी हुत्वा परिनिब्बायी”ति। अभयत्थेरो किर महाभिज्जो। तस्मा चेतियं कारापेसीति वदन्ति। अप्पेवाति अप्पेव नाम अत्तनो

जीवितमि जहेय्य, न भिन्देति न भिन्देय्य, न वीतिक्कमेय्य ।

सतिया अधिद्वितानन्ति पगेव उपद्विताय सतिया आरक्खवसेन अधिद्वितानं इन्द्रियानं । **अनन्वास्सवनीयतो**ति द्वारभावेन अभिज्झादीहि अननुबन्धितब्बतो । **वरन्ति** सेट्ठं । **तत्तायाति** उण्हाय । **आदितायाति** आदितो पट्टाय दित्ताय । **सम्पज्जलितायाति** समन्ततो जलन्तिया । **सजोतिभूतायाति** एकजालीभूताय । **सम्पलिमट्टन्ति** सब्बसो आमट्ठं, अज्चितन्ति अत्थो । **न त्वेव वरन्ति** आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । **रूपेसूति** रूपारम्माणेसु । **अनुब्यञ्जनसो निमित्तग्गाहोति** किलेसानं अनु अनु ब्यञ्जनवसेन उप्पादनेन पाकटीकरणवसेन सुभादिनिमित्तग्गाहो, अथ वा **अनुब्यञ्जनसोति** हत्थपादादिअनुब्यञ्जनतो, **निमित्तग्गाहोति** इत्थिपुरिसादिसुभादिनिमित्तग्गहणं । **चक्खुद्वारादिपवत्तस्साति** चक्खुद्वारादीहि पवत्तस्स । **विज्जाणस्साति** जवनविज्जाणस्स । निमित्तादिग्गाहं निसेधेन्तेन सम्पादेतब्बोति सम्बन्धो । **असंविहितसाखापरिवारन्ति** सम्मा अविहितवतिपरिक्खेपं । **परस्सहारीहीति** परसन्तकावहारकेहि चोरेहि । **समतिविज्झतीति** सब्बसो अतिविज्झति अनुपविसति ।

रूपेसूति रूपहेतु रूपनिमित्तं । उप्पज्जनकअनत्थतो **रक्ख इन्द्रियन्ति** सम्बन्धो । एवं सेसेसु । **एते हि** द्वाराति एते चक्खादिद्वारा । सतिकवाटेन असंवुत्तत्ता **विवटा** । ततो एव **अरक्खिता** । किलेसुप्पत्तिया हेतुभावेन तंसमङ्गिनं **हनन्तीति** कारणूपचारेनेव वुत्तं । **एते** वा रूपादयो । किलेसानं आरम्भणभूता द्वारा चक्खादिद्वारा । ते कीदिसा विवटा अरक्खिता असंवुत्तचक्खादिहेतुं तंसमङ्गिनं हनन्तीति कारणूपचारेनेव वुत्तं । **अगारन्ति** गेहं । **दुच्छन्न्ति** न सम्मा छादितं । **अभावितन्ति** लोकुत्तरभावनारहितं ।

सम्पादितेतिआदिस्स वोदानपक्खस्स अत्थो वुत्तविपरियायेन वेदितब्बो । **अयं पन** सब्बसो किलेसानं अनुप्पादो **अतिउक्कट्टुदेसना** मग्गेनागतसदिसत्ता । **सम्पादेतब्बोति** “न पुनेवं करिस्स”न्ति अधिद्वानसुद्धिया सम्पादेतब्बो ।

अधुनापब्बजितेनाति न चिरपब्बजितेन, नवपब्बजितेनाति अत्थो । **कामरागेन ड्ह्यामीति** कामरागगिना परिड्ह्यामि । सो च पन दाहो इदानि चित्तगतोति दस्सेन्तो आह “**चित्तं मे परिड्हती**”ति । **साधूति** आयाचना । **निब्बापनन्ति** तस्स निब्बापनुपायं । **गोतमाति** थेरं गोत्तेन आलपति ।

सज्जाय विपरियेसाति “असुभे सुभ”न्ति पवत्तसज्जाविपरियेसहेतु विपरीतसज्जानिमित्तं । **निमित्तं परिवज्जेहि** कीदिसं? **रागूपसज्जितं** रागुप्पत्तिहेतुभूतं सुभनिमित्तं परिवज्जेहि न मनसि करोहि । न केवलं सुभनिमित्तस्सामनसिकारो एव, अथ खो **असुभभावनाय** अत्तनो **चित्तं भावेहि** । कथं? **एकगं सुसमाहितं** यथा तं असुभारम्भणे विक्खेपाभावेन एकगं, सुट्ठु अप्पितभावेन सुसमाहितञ्च होति, एवं भावेहीति । एवं समथभावनाय कामरागस्स विक्खम्भनं दस्सेत्वा इदानि समुच्छेदनविधिं दस्सेतुं “**सङ्खारे**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **सङ्खारे परतो पस्साति** सब्बेपि सङ्खारे अविधेय्यकताय “परे”ति पस्स । अनिच्चताय पन उदयब्बयपटिपीळितत्ता **दुक्खतो**, अनत्तसभावत्ता, अत्तविरहतो च **नो अत्ततो** पस्स । एवं लक्खणत्तयं आरोपेत्वा विपस्सनं वट्ठेन्तो मग्गपटिपाटिया चतुत्थमग्गेन सब्बसो **निब्बापेहि महारागं** तेभूमकस्स अभिभवनतो महाविसयताय महारागं वूपसमेहि । यथा एतरहि, एवं **मा ड्हित्थो पुनप्पुनन्ति** दळ्हतरं रागविनोदने नियोजेसि ।

एवं इन्द्रियसंवरसीलस्स सम्पादने विधिं दस्सेत्वा एवं तं सुसम्पादितं होतीति नयं दस्सेतुं “**अपिचा**”तिआदिना तत्थ परिपूरकारिनो थेरे निदस्सेति । तत्थ “**लेणं न उल्लोकितपुब्बं**”न्ति इदं सब्बत्थेव थेरस्स युगमत्तदस्सिताय वुत्तं । किं पन

थेरो सेनासनं न सोधेति? “उल्लोका पठमं ओहारेतब्ब”न्ति हि वुत्तं, अन्तेवासिकादयो एव किरस्स सेनासनं सोधेन्ति । अस्स नागरुक्खस्स ।

तस्मिं गामेति महागामे । तरुणा थज्जपिवनका पुत्तधीतरो यासं ता तरुणपुत्ता, तासं । **लज्जापेसीति** थनपट्टिकाय थने बन्धापेत्वा राजमुद्धिकाय लज्जापेसि । राजा थेरं चिरतरं दट्ठुं कालविक्खेपं करोन्तो “स्वे सीलानि गण्हिस्सामी”ति आह । थेरो रज्जो च देविया च वन्दनकाले सत्ताकारमत्तं गण्हाति । इत्थी पुरिसोति पन **विवेकं** न करोति । तेनाह “**ववत्थानं न करोमी**”ति । “अहो सुपरिसुद्धसीलो वतायं अय्यो”ति दण्डदीपिकं गहेत्वा अट्ठासि । **अतिपरिसुद्धं पाकटन्ति** सप्पायलाभेन कम्मट्ठानं अतिविय परिसुद्धं विभूतं अहोसि । **सकलं पब्बतं उन्नादयन्तोति** पथविकम्पनेन सकलं पब्बतं एकं निन्नादं करोन्तो । तन्निवासिदेवतानं साधुकारदानेनाति केचि । **भन्तोति** अनवट्ठितो । **बालोति** तरुणदारको । **उत्तस्तोति** जातकेहि विनाभावेन सन्तस्तो ।

विसगण्डकरोगोति थनकन्दळरोगमाह । मासरोगादिकोपि विसगण्डकरोगोति वदन्ति । **यतो पब्बजितो, ततो पट्टाय** पब्बजितकालतो पभुतीति अत्थो । **इन्द्रियानीति** इन्द्रियसंवरसीलानि । तेसु हि भिन्नेसु इन्द्रियानिपि भिन्नानीति वुच्चन्ति आरक्खाभावतो, इन्द्रियानेव वा निमित्तानुव्यञ्जनग्गाहस्स द्वारभूतानि भिन्नानि नाम तंसमङ्गिनो अनत्थुप्पत्तितो, विपरियायतो अभिन्नानीति वेदितब्बानि । इन्द्रियानं वा अयोनिस्सो उपसंहारो भेदनं, योनिस्सो उपसंहारो अभेदनन्ति अपरे । **मित्तत्थेरोवाति** महामित्तत्थेरो विय । **वरेति** सेट्ठे ।

तथा वीरियेनाति तथा-सद्देन वीरियं विसेसेति । यथा सति अनवज्जलक्खणाव इन्द्रियसंवरसाधनं, तथा वीरियं अनवज्जलक्खणं आजीवपारिसुद्धिसाधनन्ति । वीरियापेक्खमेव विसेसनं दट्ठब्बं । तेनेवाह “**सम्माआरद्धवीरियस्सा**”ति । अयुत्ता एसना अनेसना, यथावुत्तमिच्छाजीवसङ्गहा । सा एव सत्थुसासनस्स न पतिरूपाति अप्पतिरूपं, तं **अनेसनं अप्पतिरूपं** । अथ वा पतिरूपविरोधिनी अप्पतिरूपा, परिग्गहितधुतङ्गस्स धुतङ्गनियमविरोधिनी यस्स कस्सचि सल्लेखविकोपिनी पटिपत्ति । इमस्मिं पक्खे च-सद्दो लुत्तनिद्धिट्ठो, अनेसनं, अप्पतिरूपञ्च पहायाति । पटिसेवमानेन परिवज्जयता सम्पादेतब्बाति सम्बन्धो । “परिसुद्धुप्पादे”ति इमिनाव धम्मदेसनादीनं परिसुद्धाय समुट्ठानता दीपिता होतीति “**धम्मदेसनादीहि चस्स गुणेहि पसन्नान**”न्ति वुत्तं । **आदि-**सद्देन बाहुसच्चवत्तपरिपूरणइरियापथसम्पत्तिआदीनं गहणं वेदितब्बं । **धुतगुणे चस्स पसन्नानन्ति** एत्थापि एसेव नयो । **पिण्डपातचरियादीहीति आदि-**सद्देन मित्तसुहज्जपंसुकूलचरियादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो । **धुतङ्गनियमानुलोमेनाति** तंतंधुतङ्गनियताय पटिपत्तिया अनुलोमवसेन, अविकोपनवसेनाति अत्थो । महिच्छस्सेव मिच्छाजीवेन जीविका, न अप्पिच्छस्स । अप्पिच्छताय उक्कंसगताय मिच्छाजीवस्स असम्भवो एवाति दस्सेतुं “**एकव्याधिवूपसमत्थ**”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ **पूतिहरितकीति** पूतिमुत्तपरिभावितं, पूतिभावेन वा छट्ठितं हरितकं । अरियवंसो एतस्स अत्थीति, अरियवंसे वा नियुत्तोति अरियवंसिको, पच्चयगेधस्स दूरसमुस्सारितत्ता उत्तमो च सो अरियवंसिको चाति **उत्तमअरियवंसिको** । **यस्स कस्सचीति** परिग्गहितापरिग्गहितधुतङ्गेसु यस्स कस्सचि ।

निमित्तं नाम पच्चये उद्दिस्स यथा अधिप्पायो जायति एवं निमित्तकम्मं । **ओभासो** नाम उज्जुक्मेव अकथेत्वा यथा अधिप्पायो विभूतो होति, एवं ओभासनं । **परिकथा** नाम परियायेन कथनं । **तथा उप्पन्नन्ति** निमित्तादिवसेन उप्पन्नं ।

द्वारं दिन्नन्ति रोगसीसेन परिभोगस्स द्वारं दिन्नं । तस्मा अरोगकालेपि परिभुज्जितुं वट्ठति, आपत्ति न होतीति अत्थो । तेनाह “**किञ्चापि आपत्ति न होती**”तिआदि । **न वट्ठतीति** सल्लेखपटिपत्तियं ठितस्स न वट्ठति, सल्लेखं कोपेतीति

अधिष्पायो । “आजीवं पन कोपेती”ति इमिनाव सेनासनपटिसंयुतधुतङ्गधरस्स निमित्तादयो न वट्टन्तीति वदन्ति । तदज्जधुतङ्गधरस्सापि न वट्टन्तियेवाति अपरे । **अकरोन्तो**ति यथासकं अनुज्जातविसयेपि अकरोन्तो । **अज्जत्रेवा**ति ठपेत्वा एव ।

गणवासं पहाय अरज्जायतने पटिप्पस्सद्धिविवेकस्स मुद्धभूताय अगगफलसमापत्तिया विहरन्तो महाथेरो “**पविवेकं ब्रूहयमानो**”ति वुत्तो । उदरसन्निस्सितो वाताबाधो **उदरवाताबाधो** । असम्भिन्नं खीरं एतस्साति असम्भिन्नखीरं, तदेव पायासन्ति **असम्भिन्नखीरपायासं**, उदकेन असम्भिन्नखीरेन पक्कपायासन्ति अत्थो । **तस्सा**ति पायासस्स । **उप्पत्तिमूल**न्ति “गिहिकाले मे, आवुसो, माता सप्पिमधुसक्करादीहि योजेत्वा असम्भिन्नखीरपायासं अदासि, तेन मे फासु अहोसी”ति अत्तनो वचीनिच्छारणसङ्घातं उप्पत्तिहेतुं । “**अपरिभोगारहो पिण्डपातो**”ति कस्मा वुत्तं, ननु थेरस्स ओभासनादिचित्तुप्पत्तियेव नत्थीति? सच्चं नत्थि, अज्झासयं पन अजानन्ता एकच्चे पुथुज्जना तथा मज्जेय्युं, अनागते च सब्रह्मचारिनो एवं मम दिट्ठानुगतिं आपज्जेय्युन्ति पटिक्खिपि । अपिच महाथेरस्स परमुक्कंसगता सल्लेखपटिपत्ति । तथा हि दहरभिक्षुनो “कस्स सम्पन्नं न मनाप”न्ति (पाचि० २०९, २५७, ६१२, १२२८, १२३४; चूळव० ३४३) वचनं निस्साय याव परिनिब्बाना पिट्ठखादनीयं न खादति ।

वचीविज्जत्तिविष्फाराति वचीनिच्छारणहेतु । अत्थविज्जापनवसेन पवत्तमानो हि सद्दो असतिपि विज्जत्तिया तस्स केनचि पच्चयेन पच्चयभावे वचीविज्जत्तिवसेनेव पवत्ततीति “वचीविज्जत्तिविष्फारो”ति वुच्चति । **भुत्तो**ति भुत्तवा **सचे भवेय्यं अहं** । साति अस्स । अकारलोपेन हि निद्देशो “एवंस ते”तिआदीसु (म० नि० १.२३; अ० नि० ६.५८; ८.७) विय । **अन्तगुण**न्ति अन्तभोगो । **बहि चरे**ति आसयतो निक्खमित्वा गोचरगगहणवसेन बहि यदि विचरेय्य । परमप्पिच्छं दस्सेतुं लोकवोहारेनेवमाह । लोके हि अयुत्तभोजनं ओदरियं गरहन्ता एवं वदन्ति “किंसु नाम तस्स अन्तानि बहि चरन्ती”ति । **आराधेमी**ति आदितो पट्ठाय राधेमि, वसे वत्तेमीति अत्थो ।

महातिस्सत्थेरो किर दुब्भिक्षुकाले मगं गच्छन्तो भत्तच्छेदेन, मगगकिलमथेन च किलन्तकायो दुब्बलो अज्जतरस्स फलितस्स अम्बस्स मूले निपज्जि, बहूनि अम्बफलानि तहं तहं पतितानि होन्ति । तत्थेको वुट्ठतरो उपासको थेरस्स सन्तिकं उपगन्त्वा परिस्समं जत्वा अम्बपानं पायेत्वा अत्तनो पिट्ठिं आरोपेत्वा वसनट्ठानं नेति । थेरो —

“न पिता नपि ते माता, न जाति नपि बन्धवो ।

करोतेतादिसं किच्चं, सीलवन्तस्स कारणा”ति ॥ (विसुद्धि० १.२०) —

अत्तानं ओवदित्वा सम्मसनं आरभित्वा विपस्सनं वट्ठेत्वा तस्स पिट्ठिगतो एव मगगपटिपाटिया अरहत्तं सच्छाकासि । इमं सन्धाय वुत्तं “**अम्बखादकमहातिस्सत्थेरवत्थुपि चेत्थ कथेतब्ब**”न्ति । **सब्बथापी**ति सब्बप्पकारेनपि अनेसनवसेन, चित्तुप्पत्तिवसेनपि, पगेव कायवचीविष्फन्दितवसेनाति अधिष्पायो । तेनाह “**अनेसनाया**”तिआदि ।

अपच्चवेक्खितपरिभोगे इणपरिभोगआपत्तिआदीनवस्स, तब्बिपरियायतो पच्चवेक्खितपरिभोगे आनिसंसस्स च दस्सनं **आदीनवानिसंसदस्सनं** । तस्स पन पच्चयाधिकारत्ता वुत्तं “पच्चयेसू”ति । कारणकारणम्पि हि कारणभावेन वुच्चति यथा तिणेहि भत्तं सिद्धन्ति । येन कारणेन भिक्षुनो अपच्चवेक्खितपरिभोगो नाम सिया, तस्मिं वज्जिते पच्चयसन्निस्सितसीलं सिज्झति, विसुज्झति चाति दस्सेतुं “**तस्मा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **पच्चयगेधन्ति** गेधगगहणेनेव सम्मोहोपि गहितोति दट्ठब्बो तेन सह पवत्तनतो, तदुपनिस्सयतो च । **धम्मेन समेन उप्पन्ने**ति इदं पच्चयानं

आगमनसुद्धिदस्सनं, न पच्चयसन्निस्सितसीलविसुद्धिदस्सनं । पच्चयानं हि इदमत्थितं उपधारेत्वा परिभुञ्जनं पच्चयसन्निस्सितसीलं । यस्मा पन ते पच्चया जायाधिगता एव भिक्खुना परिभुञ्जितब्बा, तस्मा वुत्तं “**धम्मेन समेन उप्पन्ने पच्चये**”ति । **यथावुत्तेन विधिना**ति “सीतस्स पटिघाताया”तिआदिना (म० नि० १.२३; अ० नि० ६.५८; महानि० २०६) वुत्तविधिना ।

धातुवसेन वाति “यथापच्चयं वत्तमानं धातुमत्तमेवेतं, यदिदं चीवरादि, तदुपभुञ्जको च पुग्गलो”ति एवं धातुमनसिकारवसेन वा । **पटिकूलवसेन** वाति पिण्डपाते ताव आहारे पटिकूलसञ्जावसेन, “सब्बानि पन इमानि चीवरादीनि अजिगुच्छनीयानि, इमं पूतिकायं पत्वा अतिविय जिगुच्छनीयानि जायन्ती”ति एवं पटिकूलमनसिकारवसेन वा । **ततो उत्तरी**ति पटिलाभकालतो उपरि । **अनवज्जोव परिभोगो** आदितोव पञ्चाय परिसोधितत्ता अधिद्विहत्वा ठपितपत्तचीवरानं वियाति । पच्चवेक्खणाय आदिसुद्धिदस्सनपरमेतं, न परिभोगकाले पच्चवेक्खणपटिकवेपपरं । तेनाह “**परिभोगकालेपी**”तिआदि । **तत्राति** तस्मिं परिभोगकाले पच्चवेक्खणे । **सन्निट्ठानकरो**ति असन्देहकरो एकन्तिको ।

थेय्यपरिभोगो नाम अनरहस्स परिभोगो । भगवतापि अत्तनो सासने सीलवतो पच्चया अनुज्जाता, न दुस्सीलस्स । दायकानम्पि सीलवतो एव परिच्चागो, न दुस्सीलस्स । अत्तनो कारानं महप्फलभावस्स पच्चासीसनतो । इति सत्थारा अननुज्जातत्ता, दायकेहि च अपरिच्चत्तत्ता दुस्सीलस्स परिभोगो थेय्याय परिभोगो **थेय्यपरिभोगो** । इणवसेन परिभोगो **इणपरिभोगो**, पटिग्गाहकतो दक्खिणाविसुद्धिया अभावतो इणं गहेत्वा परिभोगो वियाति अत्थो । **तस्माति** “सीलवतो”तिआदिना वुत्तमेवत्थं कारणभावेन पच्चामसति । चीवरं कायतो मोचेत्वा परिभोगे परिभोगे पुरेभत्त...पे०... पच्छिमयामेसु पच्चवेक्खितब्बन्ति सम्बन्धो । तथा असक्कोत्तेन यथावुत्तकालविसेसवसेन एकदिवसे चतुक्खत्तुं तिक्वत्तुं द्विक्खत्तुं सकिंयेव वा पच्चवेक्खितब्बं । सचे अरुणं उगच्छति, **इणपरिभोगट्ठाने तिट्ठति** । हिज्जो यं मया चीवरं परिभुत्तं, तं यावदेव सीतस्स पटिघाताय...पे०... हिरिकोपीनपटिच्छादनत्थं । हिज्जो यो मया पिण्डपातो परिभुत्तो, सो “नेव दवाया”तिआदिना सचे अतीतपरिभोगपच्चवेक्खणं न करेय्याति वदन्ति, तं वीमंसितब्बं । **सेनासनम्पि परिभोगे परिभोगेति** पवेसे पवेसे । **सतिपच्चयताति** सतिया पच्चयभावो पटिग्गहणस्स, परिभोगस्स च पच्चवेक्खणसतिया पच्चयभावो युज्जति, पच्चवेक्खित्वाव पटिग्गहेतब्बं, परिभुञ्जितब्बज्जाति अत्थो । तेनेवाह “**सतिं कत्वा**”तिआदि । **एवं सन्तेपीति** यदिपि द्वीसुपि ठानेसु पच्चवेक्खणा युत्ता, एवं सन्तेपि । अपरे पनाहु — **सति पच्चयताति** सति भेसज्जपरिभोगस्स पच्चयभावे, सति पच्चयेति अत्थो । **एवं सन्तेपीति** पच्चये सतिपीति । तं तेसं मतिमत्तं । तथा हि पच्चयसन्निस्सितसीलं पच्चवेक्खणाय विसुज्जति, न पच्चयस्स भावमत्तेन ।

एवं पच्चयसन्निस्सितसीलस्स विसुद्धिं दस्सेत्वा तेनेव पसङ्गेन सब्बापि विसुद्धियो दस्सेतुं “**चतुब्बिधा हि सुद्धी**”तिआदिमाह । तत्थ सुज्जति एतायाति सुद्धि, यथाधम्मं देसनाव सुद्धि **देसनासुद्धि** । वुट्ठानस्सापि चेत्थ देसनाय एव सङ्गहो दट्ठब्बो । छिन्नमूलापत्तीनं पन अभिक्खुतापटिज्जाव देसना । अधिट्ठानविसिद्धो संवरोव सुद्धि **संवरसुद्धि** । धम्मेन समेन पच्चयानं परियेड्ढि एव सुद्धि **परियेड्ढिसुद्धि** । चतूसुपि पच्चयेसु वुत्तविधिना पच्चवेक्खणाव सुद्धि **पच्चवेक्खणसुद्धि** । एस ताव सुद्धीसु समासनयो । सुद्धिमन्तेसु पन देसना सुद्धि एतस्साति **देसनासुद्धि** । सेसेसुपि एसेव नयो । **सुद्धि**-सद्धो पन वुत्तनयोव । **एवन्ति** संवरभेदं सन्धायाह । **पहायाति** वज्जेत्वा, अकत्वाति अत्थो ।

दातब्बट्ठेन दायं, तं आदियन्तीति **दायादा** । अननुज्जातेसु सब्बेन सब्बं परिभोगाभावतो, अनुज्जातेसु एव च परिभोगसम्भवतो भिक्खूहि परिभुञ्जितब्बपच्चया **भगवतो सन्तका** । “धम्मदायादा मे, भिक्खवे, भवथ मा

आमिसदायादा । अत्थि मे तुम्हेसु अनुकम्पा ‘किन्ति मे सावका धम्मदायादा भवेय्युं नो आमिसदायादा’”ति (म० नि० १.२९) एवं पवत्तं **धम्मदायादसुत्तञ्च** एत्थ एतस्मिं अत्थे **साधकं** ।

अवीतरागानं तण्हापरवसताय पच्चयपरिभोगे सामिभावो नत्थि, तदभावेन वीतरागानं तत्थ सामिभावो यथारुचिपरिभोगसम्भवतो । तथा हि ते पटिकूलम्पि अप्पटिकूलाकारेन, अप्पटिकूलम्पि पटिकूलाकारेन, तदुभयम्पि वज्जेत्वा अज्झुपेक्खनाकारेन पच्चये परिभुज्जन्ति, दायकानञ्च मनोरथं परिपूरेन्ति । तेनाह “**ते हि तण्हाय दासब्बं अतीतत्ता सामिनो हुत्वा परिभुज्जन्ती**”ति ।

सब्बेसन्ति अरियानं, पुथुज्जनानञ्च । कथं पुथुज्जनानं इमे परिभोगा सम्भवन्ति? उपचारवसेन । यो हि पुथुज्जनस्सापि सल्लेखपटिपत्तियं ठितस्स पच्चयगेधं पहाय तत्थ तत्थ अनुपलित्तेन चित्तेन परिभोगो, सो **सामिपरिभोगो** विय होति । **सीलवतो** पन पच्चवेक्खितपरिभोगो दायज्जपरिभोगो विय होति, दायकानं मनोरथस्स अविराधनतो । तथा हि वुत्तं “**दायज्जपरिभोगेयेव वा सङ्गहं गच्छती**”ति । कल्याणपुथुज्जनस्स परिभोगे वत्तब्बमेव नत्थि, तस्स सेक्खसङ्गहतो । **सेक्खसुत्तं** (सं० नि० ५.१३) हेतस्सत्थस्स साधकं । तेनाह “**सीलवापि ही**”तिआदि । **पच्चनीकत्ता**ति यथा इणायिको अत्तनो रुचिया इच्छितदेसं गन्तुं न लभति, एवं इणपरिभोगयुत्तो लोकतो निस्सरितुं न लभतीति तप्पटिपक्खत्ता सीलवतो पच्चवेक्खितपरिभोगो आणण्यपरिभोगोति आह “**आणण्यपरिभोगो वा**”ति । एतेन निष्परियायतो चतुपरिभोगविनिमुत्तो विसुंयेवायं परिभोगोति दस्सेति । **इमाय सिक्खाया**ति सीलसङ्घाताय सिक्खाय । **किच्चकारी**ति पटिज्जानुरूपं पटिपज्जनतो युत्तपत्तकारी ।

इदानीं तमेव किच्चकारितं सुत्तपदेन विभावेतुं “**वुत्तम्पि चेत**”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ **विहारन्ति** पतिस्सयं । **सयनासनन्ति** मज्जादिं । उभयेनपि सेनासनमेव वुत्तं । **आपन्ति** उदकं । **सङ्घाटिरजूपवाहनन्ति** पंसुमलादिनो सङ्घाटिगतरजस्स धोवनं । **सुत्वान धम्मं सुगतेन देसितन्ति** चीवरादीसु “पटिसङ्घा योनिसो चीवरं पटिसेवति सीतस्स पटिघाताया”तिआदिना (म० नि० १.२३; अ० नि० ६.५८; महानि० २०६) नयेन भगवता देसितं धम्मं सुत्वा । **सङ्घाय सेवे वरपज्जसावको**ति “पिण्ड”न्ति वुत्तं पिण्डपातं, विहारादिपदेहि वुत्तं सेनासनं, “पिपासागेलज्जस्स वूपसमनतो पानीयम्पि गिलानपच्चयो”ति आपमुखेन दस्सितं गिलानपच्चयं, सङ्घाटियादिचीवरन्ति चतुब्बिधं पच्चयं सङ्घाय “यावदेव इमस्स कायस्स ठितिया”तिआदिना (म० नि० १.२३; २.२४; ३.७५; सं० नि० ४.१२०; अ० नि० ६.५८; ८.९; ध० स० १३५५) नयेन पच्चवेक्खित्वा । **सेवे** सेवितुं सक्कुण्येय्य उत्तमपज्जस्स भगवतो सावको सेखो वा पुथुज्जनो वा ।

यस्मा च सङ्घाय सेवी वरपज्जसावको, तस्मा हि **पिण्डे...पे०... पोक्खरे वारिबिन्दु**, तथा होति । **कालेना**ति अरियानं भोजनकाले । **लब्धा**ति लभित्वा । **परतो**ति अज्जतो दायकतो । **अनुग्गहा**ति अनुकम्पाय बहुम्हि उपनीते **मत्तं** सो जज्जा जानेय्य **सततं** सब्बकालं **उपट्टितो** उपट्टितस्सति । **आलेपनरूहने** यथाति भेसज्जलेपनेन वणस्स रुहने विय, मत्तं जानेय्याति योजना । **आहरे**ति आहरेय्य । “आहरेय्याहार”न्ति वा पाठो । **यापनत्थन्ति** सरीरस्स यापनाय । **अमुच्छितो**ति तण्हामुच्छाय अमुच्छितो गेधं तण्हं अनापन्नो ।

अत्तनो मातुलस्स सङ्घरक्खितत्थेरस्सेव नामस्स गहितत्ता **भागिनेय्यसङ्घरक्खितसामणेरो** । **सालिकूरन्ति** सालिभत्तं । **सुनिब्बुतन्ति** सुसीतलं । **असज्जतो**ति अपच्चवेक्खणं सन्धायाह । **सब्बासवपरिक्खीणो**ति परिक्खीणसब्बासवो ।

पठमसीलपञ्चकवण्णना

२०. परियन्तो एतेसं अत्थीति परियन्तानि, परियन्तानि सिक्खापदानि येसं ते परियन्तसिक्खापदा, तेसं **परियन्तसिक्खापदानं**। **उपसम्पन्नानन्ति** ठपेत्वा कल्याणपुथुज्जनसेक्खासेक्खे तदञ्जेसं उपसम्पन्नानं। सामञ्जजोतनापि हि विसेसे तिष्ठति। **कुसलधम्मे युत्तानन्ति** विपस्सनाचारे युत्तपयुत्तानं। सेक्खधम्मा परियन्ता परमा मरियादा एतस्साति **सेक्खपरियन्तो**। नामरूपपरिच्छेदतो, कुसलधम्मसमादानतो वा पन पट्टाय याव गोत्रभू, ताव पवत्तकुसलधम्मप्पबन्धो सेक्खधम्मे आहच्च ठितो सेक्खपरियन्तो। सेक्खधम्मानं वा हेट्ठिमन्तभूता सिक्खितब्बा लोकिया तिस्सो सिक्खा सेक्खपरियन्तो, तस्मिं **सेक्खपरियन्ते**। **परिपूरकारीनन्ति** किञ्चिपि सिक्खं अहापेत्वा पूरेन्तानं। उपरिविसेसाधिगमत्थं **काये च जीविते च अनपेक्खानं**। ततो एव सीलपारिपूरित्थं **परिच्चत्तजीवितानं**। दिट्ठिसंकिलेसेन अपरामसनीयतो पारिसुद्धिवन्तं सीलं **अपरामट्टुपारिसुद्धिसीलं**। किलेसानं सब्बसो पटिप्पस्सद्धिया पारिसुद्धिवन्तं सीलं **पटिप्पस्सद्धिपारिसुद्धिसीलं**।

अनुपसम्पन्नानं असेक्खानं, सेक्खानं, कल्याणपुथुज्जनानञ्च सीलं महानुभावताय आनुभावतो अपरियन्तमेवाति आह “**गणनवसेन सपरियन्तत्ता**”ति। कायवाचानं संवरणतो, विनयनतो च **संवरविनया**। **पेय्यालमुखेन निद्विद्धाति** तत्थ तत्थ सत्थारा देसितवित्थारनयेन यथावुत्तगणनतो निद्विद्धा। **सिक्खाति** सीलसङ्घाता सिक्खा। **विनयसंवरेति** विनयपिटके। गणनवसेन सपरियन्तम्पि उपसम्पन्नानं सीलन्ति हेट्ठा वुत्तं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं। यं किञ्चि हि उपसम्पन्नेन सिक्खितब्बं सीलं नाम, तत्थ कस्सचिपि अनवसेसतो **अनवसेसवसेन**। **समादानभावन्ति** समादानसम्भावं। **लाभ...पे०... वसेन अदिट्टुपरियन्तभावो** लाभादिहेतु सीलस्स अवीतिक्कमो।

धनं चजे अङ्गवरस्स हेतु पारिपत्थिकचोरादीहि उपहुतो। **अङ्गं चजे जीवितं रक्खमानो** सप्पदट्ठादिकाले। **अङ्गं धनं जीवितञ्चापि** सब्बं, **चजे नरो धम्ममनुस्सरन्तो** सुतसोममहाबोधिसत्तादयो विय। तेनाह “**इमं सप्पुरिसानुस्सतिं अविजहन्तो**”ति। जिघच्छापारिस्समेन **जीवितसंसये** सतिपि। **सिक्खापदं अवीतिक्कम्माति** अस्सामिकेसु अम्बफलेसु भूमियं पतितेसु समीपेयेव सन्तेसुपि पटिग्गाहकाभावेन अपरिभुज्जन्तो **पटिग्गहणसिक्खापदं** अवीतिक्कमित्वा।

सीलवन्तस्साति सीलवन्तभावस्स **कारणा**, सीलवन्तस्स वा तुय्हं एतादिसं अंसेन वाहणादिकं किच्चं करोति, कारणा सीलस्साति अधिप्पायो। **सुधोतजातिमणि** वियाति चतूसु पासाणेसु सम्मदेव धोतजातिमणि विय। **महासङ्गरक्खितभागिनेय्यसङ्गरक्खितत्थेरानं** वियाति महासङ्गरक्खितत्थेरस्स, तस्सेव भागिनेय्यसङ्गरक्खितत्थेरस्स विय च। “**किमत्थं मयं इधागता**”ति महाजनस्स विप्पटिसारो भविस्सतीति अधिप्पायो। **अच्छरिकायाति** अङ्गुलिफोटनेन। **असतियाति** सतिसम्मोसेन। **अज्जाणपकतन्ति** अज्जाणेन अपरज्झित्वा कतं, अजानित्वा कतन्ति अत्थो।

अप्पस्सुतोपि चे होतीति सुत्तगेय्यादिसुतरहितो होति चे। **सीलेसु असमाहितोति** पातिमोक्खसंवरादिसीलेसुपि न सम्मा पतिट्ठितो होति चे। **नास्स सम्पज्जते सुतन्ति** अस्स सीलरहितस्स पुग्गलस्स सुतं अत्तनो, परेसञ्च कत्थचि भवसम्पत्तिआवहं न होति। “**दुस्सीलोयं पुरिसपुग्गलो**”ति हि सिक्खाकामा न तस्स सन्तिकं उपसङ्गमन्ति। **बहुस्सुतोपि चेति** एत्थ **चे-**ति निपातमत्तं। **पसंसितोति** पसंसितो एव नाम।

रागवसेन अपरामट्टुगहणेन तण्हापरामासाभावमाह। **तथारूपन्ति** रागवसेन अपरामट्टुं। **भिन्दित्वाति** हनित्वा। **सज्जपेस्सामीति** सज्जतिं करिस्सामि, अप्पकं वेलं मं विस्सेज्जेतुन्ति अधिप्पायो। **अट्टियामीति** जिगुच्छामि। **हरायामीति**

लज्जामि ।

पलिपन्नोति सीदन्तो, सम्मक्खितो वा । **सीलेनेव सद्धिं मरिस्सामीति** सीलं अविनासेन्तो तेन सहेव मरिस्सामि, न इदानीं कदाचिपि तं परिच्चजिस्सामि । सति हि भवादाने सीलेन वियोगो सिया, भवमेव नादियिस्सामीति अधिप्पायो । **रोगं सम्मसन्तोति** रोगभूतं वेदनं वेदनामुखेन सेसारूपधम्मो, रूपधम्मो च परिग्गहेत्वा विपस्सन्तो ।

रुप्पतोति विकारं आपादियमानसरीरस्स । **परिसुस्सतीति** समन्ततो सुस्सति । यथा किं? **पुण्णं यथा पंसुनि आतपे कतं** सूरियातपसन्तत्ते पंसुनि ठपितं सिरीसादिपुण्णं वियाति अत्थो । **अजज्जन्ति** अमनुज्जं जिगुच्छनीयं । **जज्जसङ्घातन्ति** बालेहि “जज्ज”न्ति एवं कित्तिंतं । **जज्जरूपं अपस्सतोति** यथाभूतं अपस्सतो अविद्वसुनो “जज्ज”न्ति पसंसितं । **धिरत्थुमन्ति** धि अत्थु इमं, धि-सद्वयोगेन सब्बत्थ उपयोगवचनं, इमस्स पूतिकायस्स धिकारो होतूति अत्थो । **दुग्गन्धियन्ति** दुग्गन्धिकं दुग्गन्धवन्तं । **यत्थ** यथावुत्ते पूतिकाये रागहेतु **पमत्ता** पमादं आपन्ना । **पजाति** सत्ता । **हापेन्ति मग्गं सुगतूपपत्तियाति** सुगतूपपत्तिया मग्गं, सीलम्पि हापेन्ति, पगेव झानादिन्ति अधिप्पायो । केवलं “अरहन्तो”ति वत्तब्बा सावकखीणासवा, इतरे पन पच्चेकबुद्धा सम्मासम्बुद्धाति सह विसेसनेनाति आह “अरहन्तादीन”न्ति । **सब्बदरथप्पटिप्पस्सद्धियाति** सब्बकिलेसदरथप्पटिप्पस्सद्धिया ।

दुतियसीलपञ्चकवण्णना

पाणातिपातादीनन्ति आदि-सद्देन अदिन्नादानादीनं अगमग्गवज्झकिलेसपरियोसानानं सङ्गहो दट्ठब्बो । **पहानादीति आदि-**सद्देन वेरमणिआदीनं चतुन्नं । केसुचि पोत्थकेसु “पहानवसेना”ति लिखन्ति, सा पमादलेखा । **पाणातिपातस्स पहानं सीलन्ति** हिरोत्तप्पकरुणालोभादिपमुखेन येन कुसलचित्तुप्पादेन पाणातिपातो पहीयति, तं पाणातिपातस्स पहानं सीलनट्ठेन सीलं । तथा पाणातिपाता विरति **वेरमणी सीलं** । पाणातिपातस्स पटिपक्खचेतना **चेतना सीलं** । पाणातिपातस्स संवरणं पवेसद्वारपिधानं **संवरो सीलं** । पाणातिपातस्स अवीतिक्कमनं **अवीतिक्कमो सीलं** । **अदिन्नादानस्साति** आदीसुपि एसेव नयो । **अभिज्झादीनं** पन अनभिज्झादिवसेन पहानं वेदितब्बं । वेरमणी चेतना तंसम्पयुत्ता संवरावीतिक्कमा तप्पमुखा धम्मा ।

एवं दसकुसलकम्मपथवसेन पहानसीलादीनि दस्सेत्वा इदानीं सउपायानं अट्ठन्नं समापत्तीनं, अट्ठारसन्नं महाविपस्सनानं, अरियमग्गानञ्च वसेन तानि दस्सेतुं “**नेक्खम्मेना**”तिआदि आरब्धं । तत्थ **नेक्खम्मेनाति** अलोभप्पधानेन कुसलचित्तुप्पादेन । कुसला हि धम्मा कामपटिपक्खा इध “नेक्खम्म”न्ति अधिप्पेता । तेनाह “**कामच्छन्दस्स पहानं सील**”न्तिआदि । तत्थ **पहानसीलादीनि** हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बानि । विसेसमेव वक्खाम । **अव्यापादेनाति** मेत्ताय । **आलोकसज्जायाति** विभूतं कत्वा मनसिकरणेन उपट्ठितआलोकसज्जानेन । **अविक्खेपेनाति** समाधिना । **धम्मववत्थानेनाति** कुसलादिधम्मानं याथावनिच्छयेन । सपच्चयनामरूपववत्थानेनातिपि वदन्ति ।

एवं कामच्छन्दादिनीवरणप्पहानेन “अभिज्झं लोके पहाया”तिआदिना (विभ० ५३८) वुत्ताय पठमज्झानाधिगमस्स उपायभूताय पुब्बभागपटिपदाय वसेन पहानसीलादीनि दस्सेत्वा इदानीं सउपायानं अट्ठसमापत्तिआदीनं वसेन दस्सेतुं “**जाणेना**”तिआदि वुत्तं । नामरूपपरिग्गहकङ्कवितरणानं हि विबन्धभूतस्स मोहस्स दूरीकरणेन जातपरिज्जाय ठितस्स अनिच्चसज्जादयो सिज्जन्ति । तथा झानसमापत्तीसु अभिरतिनिमित्तेन पामोज्जेन । तत्थ अनभिरतिया विनोदिताय झानादीनं समधिगमोति समापत्तिविपस्सनानं अरतिविनोदनअविज्जापदालनादिना उपायोति वुत्तं “**जाणेन अविज्जाय,**

पामोज्जेन अरतिया”ति । उप्पटिपाटिनिद्वेसो पन नीवरणसभावाय अविज्जाय हेट्टानीवरणेसुपि सङ्गहदस्सनत्थन्ति दट्ठब्बं ।

“पठमेन ज्ञानेन नीवरणान”न्ति आदीसु कथं ज्ञानानं सीलभावो, कथं वा तत्थ विरतिया सम्भवो । सुविसुद्धकायकम्मादिकस्स हि चित्तसमादानवसेन इमानि ज्ञानानि पवत्तन्ति, न परित्तकुसलानि विय कायकम्मादिविसोधनवसेन, नापि मग्गफलधम्मा विय दुच्चरितदुराजीवसमुच्छेदपटिप्पस्सम्भनवसेनाति? सच्चमेतं । महग्गतधम्मेसु निप्परियायेन नत्थि सीलनट्ठो, कुतो विरमणट्ठो । परियायेन पनेतं वुत्तन्ति दट्ठब्बं । को पन सो परियायो? यदग्गेन महग्गता कुसलधम्मा पटिपक्खे पजहन्ति, तदग्गेन ततो ओरता । ते च यथा चित्तं नारोहन्ति, एवं संवुता नाम होन्ति । परियुट्ठानसङ्घातो मनोद्वारे वीतिक्कमो नत्थि एतेसूति अवीतिक्कमाति च वुच्चन्ति, चेतना पन तंसम्पयुत्ताति । सोयमत्थो परतो आगमिस्सति । एवञ्च कत्वा वितक्कादिपहानवचनम्पि समत्थितं होति । न हि निप्परियायतो सीलं कुसलधम्मानं पहायकं युज्जति, न चेत्थ अकुसलवितक्कादयो अधिप्पेता । किञ्चापि पठमज्झानूपचारेयेव दुक्खस्स, चतुत्थज्झानूपचारे च सुखस्स पहानं होति, अतिसयपहानं पन सन्थाय वुत्तं **“चतुत्थेन ज्ञानेन सुखदुक्खानं पहान”**न्ति । **“आकासानज्वायतनसमापत्तिया”**ति आदीसु यं वत्तब्बं, तं **आरुप्पकथायं** (विसुद्धि० १.२७५ आदयो) आगमिस्सति ।

अनिच्चस्स, अनिच्चन्ति वा अनुपस्सना **अनिच्चानुपस्सना** । तेभूमिकधम्मानं अनिच्चतं गहेत्वा पवत्ताय विपस्सनायेतं नामं । **निच्चसज्जायाति** “सङ्खतधम्मा निच्चा सस्सता”ति एवं पवत्ताय मिच्छासज्जाय, सज्जागहणेनेव दिट्ठिचित्तानम्पि गहणं दट्ठब्बं । एस नयो इतो परासुपि । **निब्बिदानुपस्सनायाति** सङ्खारेसु निब्बिन्दनाकारेन पवत्ताय अनुपस्सनाय । **नन्दियाति** सप्पीतिकतण्हाय । **विरागानुपस्सनायाति** विरज्जनाकारेन पवत्ताय अनुपस्सनाय । **रागस्साति** सङ्खारेसु रागस्स । **निरोधानुपस्सनायाति** सङ्खारानं निरोधस्स अनुपस्सनाय । यथा वा सङ्खारा निरुज्झन्ति येव, आयतिं पुनब्भववसेन न उप्पज्जन्ति, एवं अनुपस्सना निरोधानुपस्सना । तेनेवाह **“निरोधानुपस्सनाय निरोधेति नो समुदेती”**ति (पटि० म० १.८३) । मुञ्चितुकामताय हि अयं बलप्पत्ता । सङ्खारानं पटिनिस्सज्जनाकारेन पवत्ता अनुपस्सना **पटिनिस्सगानुपस्सना** । पटिसङ्खा सन्तिट्ठना हि अयं । **आदानस्साति** निच्चादिवसेन गहणस्स । सन्ततिसमूहकिच्चारम्मणवसेन एकत्तगहणं घनसज्जा, तस्सा **घनसज्जाय** । **आयूहनस्साति** अभिसङ्खरणस्स । सङ्खारानं अवत्थादिविसेसापत्ति **विपरिणामो** । **ध्रुवसज्जायाति** थिरभावगहणस्स । **निमित्तस्साति** समूहादिघनवसेन सकिच्चपरिच्छेदताय च सङ्खारानं सविग्गहताय । **पणिधियाति** रागादिपणिधिया, तण्हावसेन सङ्खारेसु निन्नतायाति अत्थो । **अभिनिवेसस्साति** अत्तानुदिट्ठिया । अनिच्चदुक्खादिवसेन सब्बतेभूमिकधम्मतिरणा **अधिपज्जाधम्मविपस्सना** । **सारादानाभिनिवेसस्साति** असारसु सारगहणविपल्लासस्स । **यथाभूतजाणदस्सनं** थिरभावपत्ता अनिच्चादिअनुपस्सनाव । उदयब्बयजाणन्ति केचि । सप्पच्चयनामरूपदस्सनन्ति अपरे । **“इस्सरकुत्तादिवसेन लोको समुप्पन्नो”**ति अभिनिवेसो **सम्मोहाभिनिवेसो** । उच्छेदसस्सताभिनिवेसोति केचि । **“अहोसिं नु खो अहमतीतमद्धान”**न्ति आदिनयप्पवत्ता (म० नि० १.१८; सं० नि० २.२०; महानि० १७४) संसयापत्ति सम्मोहाभिनिवेसोति अपरे । सङ्खारेसु ताणलेणभावगहणं **आलयाभिनिवेसो** । **“आलयरता आलयसम्मुदिता”**ति (दी० नि० २.६७; म० नि० १.२८१; २.३३७; सं० नि० १.१७२; महाव० ७-८) वचनतो आलयो तण्हा । सा एव चक्खादीसु, रूपादीसु च अभिनिविसनवसेन पवत्तिया आलयाभिनिवेसोति अपरे । **“एवं ठिता ते सङ्खारा पटिनिस्सज्जीयन्ती”**ति पवत्तं जाणं **पटिसङ्खानुपस्सना** । **अप्पटिसङ्खा** पटिसङ्खाय पटिपक्खभूता मोहप्पधाना अकुसलधम्मा । वट्ठतो विगतत्ता विवट्ठं निब्बानं, तत्थ निन्नभावसङ्घातेन अनुपस्सनेन पवत्ति **विवट्ठानुपस्सना**, सङ्खारुपेक्खा चेव अनुलोमजाणज्ज । **सज्जोगाभिनिवेसो** संयुज्जनवसेन सङ्खारेसु अभिनिविसनं ।

दिद्वेकद्वानन्ति दिद्विया सहजेकद्वानञ्च पहानेकद्वानञ्च । ओळारिकानन्ति उपरिमग्गवज्जे किलेसे उपादाय वुत्तं । अञ्जथा दस्सनेन पहातब्बापि दुतियमग्गवज्जेहि ओळारिका । अणुसहगतानन्ति अणुभूतानं, इदं हेडिममग्गवज्जे उपादाय वुत्तं । सब्बकिलेसानन्ति अवसिट्ठसब्बकिलेसानं । न हि पठममग्गादीहि पहीना किलेसा पुन पहीयन्ति ।

“चित्तस्स अविष्पटिसाराय संवत्तन्ती”तिआदीसु संवरो अविष्पटिसारत्थाय । “अविष्पटिसारत्थानि खो, आनन्द, कुसलानि सीलानी”ति (अ० नि० १०.१) वचनतो चेतसो अविष्पटिसारत्थाय भवन्ति । अविष्पटिसारो पामोज्जत्थाय । “योनिस्सो मनसि करोतो पामोज्जं जायती”ति (दी० नि० ३.३५९) वचनतो पामोज्जाय संवत्तन्ति । पामोज्जं पीतिया । “पमुदितस्स पीति जायती”ति (दी० नि० १.४६६; ३.३५९; अ० नि० ३.९६; ६.१०; ११.१२) वचनतो पीतिया संवत्तन्ति । पीति पस्सद्धत्थाय । “पीतिमनस्स कायो पस्सम्भती”ति (दी० नि० १.४६६; ३.३५९; अ० नि० ३.९६; ६.१०; ११.१२) वचनतो पस्सद्धिया संवत्तन्ति । पस्सद्धि सुखत्थाय । “पस्सद्धकायो सुखं वेदेती”ति (दी० नि० १.४६६; ३.३५९; अ० नि० ३.९६; ६.१०; ११.१२) वचनतो सोमनस्साय संवत्तन्तीति । “सुखत्थाय सुखं वेदेती”ति चेत्य सोमनस्सं “सुख”न्ति वुत्तं । आसेवनायाति समाधिस्स आसेवनाय । निरामिसे हि सुखे सिद्धे “सुखिनो चित्तं समाधियती”ति (दी० नि० १.४६६; ३.३५९; अ० नि० ३.९६; ६.१०; ११.१२) वचनतो समाधि सिद्धोयेव होति, तस्मा समाधिस्स आसेवनाय पगुणबलवभावाय संवत्तन्तीति अत्थो । भावनायाति तस्सेव समाधिस्स वड्डिया । बहुलीकम्मायाति पुनप्पुनं किरियाय । अलङ्कारायाति तस्सेव समाधिस्स पसाधनभूतसिद्धिन्द्रियादिनिष्फत्तिया अलङ्काराय संवत्तन्ति । परिक्रारायाति अविष्पटिसारादिकस्स समाधिसम्भारस्स सिद्धिया तस्सेव समाधिस्स परिक्राराय संवत्तन्ति । सम्भारत्थो हि इध परिक्रार-सद्दो । “ये च खो इमे पब्बजितेन जीवितपरिक्रारा समुदानेतब्बा”तिआदीसु (म० नि० १.१९१) विय सम्भारोति च पच्चयो वेदितब्बो । कामञ्चायं परिक्रार-सद्दो “रथो सीलपरिक्रारो”तिआदीसु (सं० नि० ५.४) अलङ्कारत्थो । “सत्तहि नगरपरिक्रारेहि सुपरिक्रतं होती”तिआदीसु (अ० नि० ७.६७) परिवारत्थो वुत्तो । इध पन अलङ्कारपरिवारानं विसुं गहितत्ता “सम्भारत्थो”ति वुत्तं । परिवारायाति मूलकारणभावेनेव समाधिस्स परिवारभूतसतिवीरियादिधम्मविसेससाधनेन परिवारसम्पत्तिया संवत्तन्ति । पारिपूरियाति वसीभावसम्पापनेन, विपस्सनाय पदद्वानभावापादनेन च परिपुण्णभावसाधनतो समाधिस्स पारिपूरिया संवत्तन्ति ।

एवं सुपरिसुद्धसीलमूलकं सब्बाकारपरिपूरं समाधिं दस्सेत्वा इदानि “समाहितो पजानाति पस्सति, यथाभूतं जानं पस्सं निब्बिन्दति, निब्बिन्दं विरज्जति, विरागा विमुच्चती”ति (अ० नि० १०.२; सं० नि० ३.१४) वचनतो सीलमूलकानि समाधिपदद्वानानि पयोजनानि दस्सेतुं “एकन्तनिब्बिदाया”तिआदि वुत्तं । निब्बिदाय हि दस्सिताय तस्सा पदद्वानभूतं यथाभूतजाणदस्सनं दस्सितमेव होति, तस्मिं असति निब्बिदाय असिज्जनतो । निब्बिदादयो अत्थतो विभत्ता एव । यथाभूतजाणदस्सनन्ति पनेत्थ सप्पच्चयनामरूपदस्सनं अधिप्पेतं । एवमेत्थ अमतमहानिब्बानपरियोसानं सीलस्स पयोजनं दस्सितन्ति वेदितब्बं ।

इदानि पहानादीसु सीलत्थं दस्सेतुं “एत्थ चा”तिआदि आरब्धं । तत्थ पजहनं अनुप्पादनरोधो पहानन्ति तस्स भावसाधनतं सन्धाय “पहानन्ति कोचि धम्मो नाम नत्थी”ति वुत्तं । यथा पनस्स धम्मभावो सम्भवति, तथा हेड्ढा संवण्णितमेव । एवं हिस्स सीलभावो सुड्डु युज्जति । तं तं पहानन्ति “पाणातिपातस्स पहानं, अदिन्नादानस्स पहानं”न्ति एवं वुत्तं तं तं पहानं । तस्स तस्स कुसलधम्मस्साति पाणातिपातस्स पहानं मेत्तादिकुसलधम्मस्स, अदिन्नादानस्स पहानं चागादिकुसलधम्मस्साति एवं तस्स तस्स कुसलधम्मस्स । पतिद्वानद्वेनाति पतिद्वानभावेन । पहानं हि तस्मिं सति होति, असति न होति, तस्स “पतिद्वान”न्ति वत्तब्बतं लभतीति कत्वा यस्मिं सन्ताने पाणातिपातादयो तस्स पकम्पहेतवोति

तप्पहानं विकम्पाभावकरणेन च समाधानं वुत्तं । एवं सेसपहानेसुपि वत्तब्बं । समाधानं सण्ठपनं, संयमनं वा । इतरे चत्तारोति वेरमणिआदयो चत्तारो धम्मा न पहानं विय वोहारमत्तन्ति अधिप्पायो । ततो ततोति तम्हा तम्हा पाणातिपातादितो । तस्स तस्साति पाणातिपातादिकस्स संवरणवसेन, तस्स तस्स वा संवरस्स वसेन । तदुभयसम्पयुत्तचेतनावसेनाति वेरमणीहि, संवरधम्मोहि च सम्पयुत्ताय चेतनाय वसेन । तं तं अवीतिक्कमन्तस्साति तं तं पाणातिपातादिं अवीतिक्कमन्तस्स पुग्गलस्स, धम्मसमूहस्स वा वसेन चेतसो पवत्तिसब्भावं सन्धाय वुत्ता । तस्मा एकक्खणेपि लब्धन्तीति अधिप्पायो ।

सीलसंकिलेसवोदानवण्णना

२१. संकिलिस्सति तेनाति संकिलेसो । को पन सोति आह “खण्डादिभावो सीलस्स संकिलेसो”ति । वोदायति विसुज्झति एतेनाति वोदानं, अखण्डादिभावो । लाभयसादीति आदि-सद्देन जातिअङ्गजीवितादीनं सङ्गहो । सत्तसु आपत्तिक्खन्धेसु आदिमि वा अन्ते वा वेमज्झेति च इदं तेसं उद्देसादिपाळिवसेन वुत्तं । न हि अज्जो कोचि आपत्तिक्खन्धानं अनुक्कमो अत्थि । खण्डन्ति खण्डवन्तं, खण्डितं वा । छिद्वन्ति एत्थापि एसेव नयो । परियन्ते छिन्नसाटको वियाति वत्थन्ते, दसन्ते वा छिन्नवत्थं विय ।

एवन्ति इदानी वुच्चमानाकारेन । मेथुनसंयोगवसेनाति रागपरियुट्टानेन सदिसभावापत्तिया मिथुनानं इदन्ति मेथुनं, निबन्धनं । मेथुनवसेन समायोगो मेथुनसंयोगो । इध पन मेथुनसंयोगो वियाति मेथुनसंयोगो, तस्स वसेन । इधाति इमस्मिं लोके । एकच्चोति एको । समणो वा ब्राह्मणो वाति पब्बज्जामत्तेन समणो वा जातिमत्तेन ब्राह्मणो वा । द्वयंद्वयसमापत्तिन्ति द्वीहि द्वीहि समापज्जितत्तब्बं, मेथुनन्ति अत्थो । न हेव खो समापज्जतीति सम्बन्धो । उच्छादनं उब्बत्तनं । सम्बाहनं परिमद्दनं । सादियतीति अधिवासेति । तदस्सादेतीति तं उच्छादनादिं अभिरमति । निकामेतीति इच्छति । वित्तिन्ति तुट्ठिं । इदम्पि खोति एत्थ इदन्ति यथावुत्तं सादियनादिं खण्डभावादिवसेन एकं कत्वा वुत्तं । पि-सद्दो वक्खमानं उपादाय समुच्चयत्थो । खो-सद्दो अवधारणत्थो । इदं वुत्तं होति — यदेतं ब्रह्मचारीपटिज्जस्स असतिपि द्वयंद्वयसमापत्तियं मातुगामस्स उच्छादनन्हापनसम्बाहनसादियनादि, इदम्पि एकंसेन तस्स ब्रह्मचरियस्स खण्डादिभावापादनतो खण्डम्पि छिद्वम्पि सबलम्पि कम्मासम्पीति । एवं पन खण्डादिभावापत्तिया सो अपरिसुद्धं ब्रह्मचरियं चरति, न परिसुद्धं, संयुत्तो मेथुनसंयोगेन, न विसंयुत्तो । ततो चस्स न जातिआदीहि परिमुत्तीति दस्सेन्तो “अयं वुच्चती”तिआदिमाह ।

सज्जगतीति किलेसवसेन महाहसितं हसति । संकीळतीति कायसंसगगवसेन कीळति । संकेलायतीति सब्बसो मातुगामं केलायन्तो विहरति । चक्खुनाति अत्तनो चक्खुना । चक्खुन्ति मातुगामस्स चक्खुं । उपनिज्झायतीति उपेच्च निज्झायति ओलोकेति । तिरोकुट्टाति कुट्टस्स परतो । तथा तिरोपाकारा । मत्तिकामया भित्ति कुट्टं, इडुकामया पाकारोति वदन्ति । या काचि वा भित्ति पोरिसतो दियड्ढरतनुच्चप्पमाणा कुट्टं, कुट्टतो अधिको पाकारो ।

अस्साति ब्रह्मचारीपटिज्जस्स । पुब्बेति वतसमादानतो पुब्बे । कामगुणेहीति कामकोट्टासेहि । समप्पितन्ति सुट्ठु अप्पितं सहितं । समङ्गीभूतन्ति समन्नागतं । परिचारयमानन्ति कीळन्तं, उपट्ठहियमानं वा । पणिधायाति पत्थेत्वा । सीलेनातिआदीसु यमनियमादिसमादानवसेन सीलं । अवीतिक्कमवसेन वतं । उभयम्पि सीलं । दुक्करचरियवसेन पवत्तितं वतं । तंतंअकिच्चसम्मततो वा निवत्तिलक्खणं सीलं । तंतंसमादानवतो वेसभोजनकिच्चकरणादिविसेसपटिपत्ति वतं । सब्बथापि दुक्करचरिया तपो । मेथुनविरति ब्रह्मचरियं ।

सब्बसोति अनवसेसतो, सब्बेसं वा । अभेदेनाति अवीतिकक्मेन । अपराय च पापधम्मनं अनुप्पत्तिया, गुणानं उप्पत्तिया सङ्गहितोति योजना । तत्थ कुञ्जनलक्खणो कोथो । उपनन्धनलक्खणो उपनाहो । परेसं गुणमक्खनलक्खणो मक्खो । युगगाहलक्खणो पळासो । परसम्पत्तिउसूयनलक्खणा इस्सा । अत्तसम्पत्तिनिगूहनलक्खणं मच्छरियं । सन्तदोसपटिच्छादनलक्खणा माया । असन्तगुणसम्भावनलक्खणं साठेय्यं । चित्तस्स थद्धभावलक्खणो थम्भो । करणुत्तरियलक्खणो सारम्भो । उन्नतिलक्खणो मानो । अब्भुन्नतिलक्खणो अतिमानो । मज्जनलक्खणो मदो । चित्तवोसगलक्खणो पमादो । आदि-सद्देन लोभमोहविपरीतमनसिकारादीनं सङ्गहो ।

इदानीं “अखण्डादिभावो पना”ति आदिना वृत्तमेवत्थं पाकटतरं कातुं “यानि ही”ति आदिमाह । तत्थ अनुपहतानीति अनुपहुतानि । विवट्टपनिस्सयताय तण्हादासब्बतो मोचनेन भुजिस्सभावकरणं । अविज्जनं अप्पमाणत्ता वुत्तं “विज्जुहि पसत्थत्ता”ति । समाधिसंवत्तनं वा एतेसं पयोजनं, समाधिसंवत्तने वा नियुत्तानीति समाधिसंवत्तनिकानि । निदानेन सस्ससम्पत्ति विय पटिपक्खविगमेन सीलसम्पदा, सा च तत्थ सति दोसदस्सनेति आह “सीलविपत्तिया च आदीनवदस्सनेना”ति । निसम्मकारीनं पयोजनगरुक्ताय दिट्ठगुणेयेव सम्पापटिपत्तीति वुत्तं “सीलसम्पत्तिया च आनिसंसदस्सनेना”ति ।

तत्थ सीलविपत्तिया आदीनवो सीलसम्पदाय हेट्ठा दस्सित आनिसंसपटिपक्खतो वेदितब्बो, तं सुविज्जेय्यन्ति अवित्थारेत्वा पकारन्तरेहि दस्सेतुं “अपिचा”ति आरब्धं । तत्थ यथा सीलसम्पदा सत्तानं मनुज्जभावकारणं, एवं सीलविपत्ति अमनुज्जभावकारणन्ति आह “दुस्सीलो...पे०... देवमनुस्सान”न्ति । अननुसासनीयो जिगुच्छितब्बतो । दुक्खितोति सज्जातदुक्खो । विप्पटिसारीति “अकतं वत मे कल्याण”न्ति आदिना पच्चानुतापी । दुब्बण्णोति गुणवण्णेन, कायवण्णेन च विरहितो । अस्साति दुस्सीलस्स । सम्फस्सितानं दुक्खो दुक्खावहो सम्फस्सो एतस्साति दुक्खसम्फस्सो । गुणानुभावाभावतो अप्पं अगघतीति अप्पग्घो । अनेकवस्सगणिकगूथकूपो वियाति अनेकवस्ससमूहे सज्चित्तुक्कारावाटो विय । दुब्बिसोधनो सोधेतुं असक्कुण्यो । छवालातं छवडाहे सन्तज्जनुम्मुक्कं । उभतो परिबाहिरोति सामज्जतो, गिहिभोगतो च परिहीनो । सब्बेसं वेरी, सब्बे वा वेरी एतस्साति सब्बवेरी, सो एव सब्बवेरिको, पुरिसो । संवासं नारहतीति असंवासारहो । सद्धम्मेति पटिपत्तिसद्धम्मे, पटिवेधसद्धम्मे च ।

“अगिक्खन्धपरियाये वुत्तदुक्खभागिताया”ति सद्धेपेन वुत्तमत्थं वित्थारतो दस्सेतुं “दुस्सीलानज्ही”ति आदि आरब्धं । पच्चकामगुणपरिभोगसुखे, परेहि कयिरमानवन्दनमाननादिसुखे च अस्सादेन गधितचित्ता पच्चकाम...पे०... गधितचित्ता, तेसं । ते यथावुत्तसुखस्सादा पच्चया एतस्साति तप्पच्चयं । दुक्खन्ति सम्बन्धो ।

पस्सथ नोति पस्सथ नु, अपि पस्सथ । महन्तन्ति विपुलं । अगिक्खन्धन्ति अगिसमूहं । आदित्तन्ति पदित्तं । सम्पज्जलितन्ति समन्ततो पज्जलितं अच्छिविप्फुलिङ्गानि मुच्चन्तं । सजोतिभूतन्ति सपभं समन्ततो उट्ठिताहि जालाहि एकप्पभासमुदयभूतं । तं किं मज्जथाति तं इदानीं मया वुच्चमानमत्थं किं मज्जथाति अनुमतिगहणत्थं पुच्छति । आलिङ्गेत्वाति उपगूहित्वा । उपनिसीदेय्याति तेनेव आलिङ्गनेन उपेच्च निसीदेय्य । यदत्थमेत्थ सत्था अगिक्खन्धालिङ्गनं, कज्जालिङ्गनज्च आनेसि, तमत्थं विभावेतुं “आरोचयामी”ति आदिमाह । तत्थ आरोचयामीति आमन्तेमि । वोति तुम्हे । पटिवेदयामीति पबोधेमि । दुस्सीलस्साति निस्सीलस्स सीलविरहितस्स । पापधम्मस्साति दुस्सीलत्ता एव हीनज्झासयताय लामकसभावस्स । असुचिसङ्कस्सरसमाचारस्साति अपरिसुद्धकायसमाचारादिताय असुचिस्स हुत्वा सङ्काय सरितब्बसमाचारस्स । दुस्सीलो हि किञ्चिदेव असारुप्पं दिस्वा “इदं असुकेन कतं भविस्सती”ति परेसं आसङ्कनीयोव

होति, केनचिदेव वा करणीयेन मन्तयन्ते भिक्खू दिस्वा “कच्चि नु खो इमे मया कतं कम्मं जानित्वा मन्तेन्ती”ति अत्तनोयेव सङ्काय सरितब्बसमाचारोति । **पटिच्छन्नकम्मन्तस्सा**ति लज्जितब्बताय पटिच्छादेतब्बकम्मन्तस्स । **अस्समणस्सा**ति न समणस्स । सलाकगहणादीसु “अहम्पि समणो”ति मिच्छापटिज्जाय **समणपटिज्जस्स** । असेट्टुचारिताय **अब्रह्मचारिस्स** । उपोसथादीसु “अहम्पि ब्रह्मचारी”ति मिच्छापटिज्जाय **ब्रह्मचारिपटिज्जस्स** । पूतिना कम्मेन सीलविपत्तिया अन्तो अनुपविट्ठत्ता **अन्तोपूतिकस्स** । छहि द्वारेहि रागादिकिलेसानुवस्सनेन तित्तत्ता **अवस्सुतस्स** । सज्जातरागादिकचवरत्ता, सीलवन्तेहि छट्ठेतब्बत्ता च **कसम्बुजातस्स** । **अग्गिक्खन्धूपमाय** हीनूपमभूतायाति अत्थो । तेनाह भगवा — “एतदेव तस्स वर”न्ति । भगवा दुक्खं दस्सेत्वा दुक्खं दस्सेतीति सम्बन्धो ।

वाळरज्जुयाति वाळेहि कतरज्जुया । सा हि खरतरा होति । **घंसेय्या**ति पधंसनवसेन घंसेय्य । **तेलधोताया**ति तेलेन निसिताय । **पच्चोरस्मिन्ति** पतिउरस्मिं उराभिमुखं, उरमज्झेति अधिप्पायो । **अयोसङ्कुना**ति सण्डासेन । **फेणुद्देहकन्ति** फेणं उद्देहेत्वा, अनेकवारं फेणं उट्टपेत्वाति अत्थो ।

अग्गिक्खन्धालिङ्गनदुक्खतोपि अधिमत्तदुक्खताय कटुकभूतं दुक्खं फलं एतस्साति **अग्गिक्खन्धालिङ्गनदुक्खाधिकदुक्खकटुकफलं** । कामसुखं अविजहतो **भिन्नसीलस्स** दुस्सीलस्स कुतो तस्स **सुखं** नत्थेवाति अधिप्पायो । **सादने**ति सादियने । यन्ति अज्जलिकम्मसादनं । **असीलिनो**ति दुस्सीलस्स । **उपहतन्ति** सीलव्यसनेन उपट्ठतं । **खतन्ति** कुसलमूलानं खणनेन खतं, खणितं वा गुणं सरीरेति अधिप्पायो । **सब्बभयेही**ति अत्तानुवादादिसब्बभयेहि । उपचारज्झानं उपादाय **सब्बेहि अधिगमसुखेहि** ।

वुत्तप्पकारविपरीततोति सीलविपत्तियं वुत्ताकारपटिपक्खतो “मनापो होति देवमनुस्सान”न्ति आदिना । **कायगन्धोपि पामोज्जं, सीलवन्तस्स भिक्खुनो** । करोति अपि देवानन्ति एत्थ “गन्धो इसीनं चिरदिक्खितान”न्ति आदिका (जा० २.१७.५५) गाथा वित्थारेतब्बा । **अविघाती**ति अप्पटिघाती । वधबन्धादिपरिकिलेसा **दिट्ठधम्मिका आसवा** उपट्ठवा । **सम्परायिकदुक्खानं मूलं** नाम दुस्सील्यं । अन्तमतिक्कन्तं अच्चन्तं, अच्चन्तं सन्ता **अच्चन्तसन्ता** किलेसपरिळाहसङ्गातदरथानं अभावेन सब्बदा सन्ता । **उब्बिज्जित्वा**ति आणुत्रासेन उत्तसित्वा । **वोदापेतब्बन्ति** विसोधेतब्बं ।

सीलनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

इति पठमपरिच्छेदवण्णना ।

२. धुतङ्गनिद्देसवण्णना

२२. अप्पा इच्छा एतस्साति अप्पिच्छो, पच्चयगेधरहितो । तस्स भावो **अप्पिच्छता**, अलोभज्झासयताति अत्थो । समं तुट्ठि, सन्तेन, सकेन वा तुट्ठि सन्तुट्ठि, सन्तुट्ठि एव **सन्तुट्ठिता**, अज्जं अपत्थेत्वा यथालब्धेहि इतरीतरेहि पच्चयेहि परितुस्सना । **सन्तुट्ठितादीही**ति त-कारो वा पदसन्धिकरो । “सन्तुट्ठिआदीही”ति वा पाठो । **ते गुणे**ति ते सीलवोदानस्स हेतुभूते अप्पिच्छतादिगुणे । **सम्पादेतुन्ति** सम्पन्ने कातुं । ते हि सीलविसुद्धिया पटिलद्धमत्ता हुत्वा धुतधम्महि सम्पन्नतरा होन्ति । **धुतङ्गसमादानन्ति** किलेसानं धुननकअङ्गानं विद्धंसनकारणानं सम्मदेव आदानं । **एवन्ति** एवं सन्ते, धुतङ्गसमादाने कतेति अत्थो । **अस्स** योगिनो । **सल्लेखो** किलेसानं सम्मदेव लिखना छेदना तनुकरणं । **पविवेको** चित्तविवेकस्स

उपायभूता विवेकदृकायता । अपचयो यथा पटिपज्जनतो किलेसा नं अपचिनन्ति न आचिनन्ति, तथा पटिपज्जना । वीरियारम्भो अनुपपन्नानं पापधम्मानं अनुप्पादनादिवसेन आरद्धवीरियता । सुभरता यथावुत्तअपिच्छभावादिसिद्धा उपट्टकानं सुखभरणीयता सुपोसता । आदि-सद्देन अप्पकिच्चतासल्लहुकवुत्तिआदिके सङ्गणहाति । सीलज्चेव यथासमादिन्नं पटिपक्खधम्मानं दूरीभावेन सुपरिसुद्धं भविस्सति । वतानि च धुतधम्मा च सम्पज्जिस्सन्ति सम्पन्ना भविस्सन्ति, निप्फज्जिस्सन्ति वा । या थिरभूता इतरीतरचीवरपिण्डपातसेनासनसन्तुट्ठि पोराणानं बुद्धादीनं अरियानं पवेणिभावेन ठिता, तत्थ पतिट्ठितभावं सन्धायाह “पोराणे अरियवंसत्तये पतिट्ठया”ति । भावना आरमितब्बट्ठेन आरामो एतस्साति भावनारामो, तब्भावो भावनारामता, समथविपस्सनाभावनासु युत्तप्पयुत्तता । यस्मा अधिगमारहो भविस्सति, तस्माति सम्बन्धो ।

लाभसक्कारादि तण्हाय आमसितब्बतो, लोकपरियापन्नताय च लोकामिसं । निब्बानाधिगमस्स अनुलोमतो अनुलोमपटिपदा विपस्सनाभावना । अत्थतोति वचनत्थतो । पभेदतोति विभागतो । भेदतोति विनासतो । धुतादीनन्ति धुतधुतवादधुतधम्मधुतङ्गानं । समासव्यासतोति सङ्घेपवित्थारतो ।

२३. रथिकाति रच्छा । सङ्कारकूटादीनन्ति निद्धारणे सामिवचनं । अब्भुग्गतट्ठेनाति उस्सितट्ठेन । “नदिया कूल”न्तिआदीसु विय समुस्सयत्थो कूल-सद्दोति आह “पंसुकूलमिव पंसुकूल”न्ति । कु-सद्दो कुच्छायं उल-सद्दो गतिअत्थोति आह “कुच्छितभावं गच्छतीति वुत्तं होती”ति, पंसु विय कुच्छितं उलति पवत्ततीति वा पंसुकूलं । पंसुकूलस्स धारणं पंसुकूलं उत्तरपदलोपेन, तं सीलमस्साति पंसुकूलिको, यथा “आपूपिको”ति । अङ्गति अत्तनो फलं पटिच्च हेतुभावं गच्छतीति अङ्गं, कारणं । येन पुगगलो “पंसुकूलिको”ति वुच्चति, सो समादानचेतनासङ्घातो धम्मो पंसुकूलिकस्स अङ्गन्ति पंसुकूलिकङ्गं । तेनाह “पंसुकूलिकस्सा”तिआदि । तस्साति समादानस्स । समादियति एतेनाति समादानं, चेतना ।

एतेनेव नयेनाति यथा पंसुकूलधारणं पंसुकूलं, तंसीलो पंसुकूलिको, तस्स अङ्गं समादानचेतना “पंसुकूलिकङ्ग”न्ति वुत्तं, एवं एतेनेव वचनत्थनयेन तिचीवरधारणं तिचीवरं, तंसीलो तेचीवरिको, तस्स अङ्गं समादानचेतना “तेचीवरिकङ्ग”न्ति वेदितब्बं । सङ्घाटिआदीसु एव तीसु चीवरेसु तिचीवरसमज्जा, न कण्डुपटिच्छादिवस्सिकसाटिकादीसूति तानि सरूपतो दस्सेन्तो “सङ्घाटिउत्तरासङ्गअन्तरवासकसङ्घात”न्ति आह ।

तं पिण्डपातन्ति परेहि दिव्यमानानं पिण्डानं पत्ते पतनसङ्घातं पिण्डपातं, तं उज्जतीति पिण्डपातिको, यथा बादरिको सामाकिको । पिण्डपाति एव पिण्डपातिको, यथा भद्दो एव भद्दको । अवखण्डनं विच्छिन्दनं निरन्तरमप्पवत्ति । तप्पटिक्खेपतो अनवखण्डनं अविच्छिन्दनं निरन्तरप्पवत्ति । सह अपदानेनाति सह अनवखण्डनेन । सपदानन्ति पदस्स किरियाविसेसनभावं, यत्थ च तं अनवखण्डनं, तज्ज दस्सेतुं “अवखण्डनरहितं अनुघरन्ति वुत्तं होती”ति वुत्तं । एकासनेति इरियापथन्तरेन अनन्तरिताय एकाययेव निसज्जाय । पत्ते पिण्डोति एत्थ वत्थुभेदो इधाधिप्पेतो, न सामज्जं । एव-कारो च लुत्तनिद्धिओति दस्सेन्तो “केवलं एकस्मियेव पत्ते”ति आह । उत्तरपदलोपं कत्वा अयं निद्देसोति दस्सेन्तो “पत्तपिण्डगहणे पत्तपिण्डसज्जं कत्वा”ति आह । एस नयो इतो परेसुपि ।

पच्छाभत्तं नाम पवारणतो पच्छा लद्धभत्तं एव । खलु-सद्दस्स पटिसेधत्थवाचकत्ता तेन समानत्थं न-कारं गहेत्वा आह “न पच्छाभत्तिको”ति । सिक्खापदस्स विसयो सिक्खापदेनेव पटिक्खित्तो । यो तस्स अविसयो, सो एव समादानस्स विसयोति आह “समादानवसेन पटिक्खित्तातिरित्तभोजनस्सा”ति । अब्भोकासे निवासो अब्भोकासो । सुसाने निवासो

सुसानं, तं सीलं अस्सातिआदिना सब्बं वत्तब्बन्ति आह “एसेव नयो”ति । यथासन्थतं विय यथासन्थतं, आदितो यथाउद्दिट्ठं । तं हेस “इदं बहुमङ्कुणं दुग्गन्धपवात”न्तिआदिवसेन अप्पटिक्खिपित्वाव सम्पटिच्छति । तेनेवाह “इदं तुय्ह”न्तिआदि । सयनन्ति निपज्जनमाह । तेन तेन समादानेनाति तेन तेन पंसुकूलिकङ्गादिकस्स समादानेन धुतकिलेसत्ताति विद्धंसितकिलेसत्ता, तदङ्गवसेन पहीनतण्हुपादानादिपापधम्मत्ताति अत्थो । येहि तं किलेसधुननं, तानियेव इध धुतस्स भिक्खुनो अङ्गानीति अधिप्पेतानि, न अज्जानि यानि कानिचि, अज्जेन वा धुतस्साति अयमत्थो अत्थतो आपन्नो । “जाणं अङ्गं एतेस”न्ति इमिना जाणपुब्बकतं तेसं समादानस्स विभावेति । पटिपत्तियाति सीलादिसम्मापटिपत्तिया । समादियति एतेनाति समादानं, समादानवसेन पवत्ता चेतना, तं लक्खणं एतेसन्ति समादानचेतनालक्खणानि । वुत्तम्पि चेतं अट्ठकथायं —

“समादानकिरियाय, साधकतमभावतो ।

सम्पयुत्तधम्मा येनाति, करणभावेन दस्सिता”ति ॥

समादानचेतनाय गहणं तंमूलकत्ता परिहरणचेतनापि धुतङ्गमेव । अत्तना, परम्मुखेन च कुसलभण्डस्स भुसं विलुप्पनट्ठेन लोलुप्पं तण्हाचारो, तस्स विद्धंसनकिच्चत्ता लोलुप्पविद्धंसनरसानि । ततो एव निल्लोलुप्पभावेन पच्चुपत्तिट्ठन्ति, तं वा पच्चुपट्ठापेन्तीति निल्लोलुप्पभावपच्चुपट्ठानानि । अरियधम्मपदट्ठानानीति परिसुद्धसीलादिसद्धम्मपदट्ठानानि ।

भगवतोव सन्तिके समादातब्बानीति इदं अन्तरा अविच्छेदनत्थं वुत्तं, रज्जो सन्तिके पटिज्जातारहस्स अत्थस्स तदुपजीविनो एकंसतो अविसंवादनं विय । सेसानं सन्तिके समादानेपि एसेव नयो । एकसङ्गीतिकस्साति पच्चसु दीघनिकायादीसु निकायेसु एकनिकायिकस्स । अट्ठकथाचरियस्साति यस्स अट्ठकथातन्तियेव विसेसतो पगुणा, तस्स । एत्थाति अत्तनापि समादानस्स रुहने । जेड्ठकभातु धुतङ्गप्पिच्छताय वत्थूति सो किर थेरो नेसज्जिको, तस्स तं न कोचि जानाति । अथेकदिवसं रत्तिया सयनपिट्ठे निसिन्नं विज्जुलतोभासेन दिस्वा इतरो पुच्छि “किं, भन्ते, तुम्हे नेसज्जिका”ति । थेरो धुतङ्गप्पिच्छताय तावदेव निपज्जित्वा पच्छा समादियीति एवमागतं वत्थु ।

१. पंसुकूलिकङ्गकथावण्णना

२४. गहपतिदानचीवरन्ति एत्थ दायकभावेन समणापि उक्कट्टस्स गहपतिपक्खंयेव पविट्ठाति दट्ठब्बं । “पब्बजितो गण्हिस्सती”ति ठपितकं सिया गहपतिचीवरं, न पन गहपतिदानचीवरन्ति तादिसं निवत्तेतुं दानग्गहणं । अज्जतरेनाति एत्थ समादानवचनेन ताव समादिन्नं होतु, पटिक्खेपवचनेन पन कथन्ति? अत्थतो आपन्नत्ता । यथा “देवदत्तो दिवा न भुज्जती”ति वुत्ते “रत्तियं भुज्जती”ति अत्थतो आपन्नमेव होति, तस्स आहारेन विना सरीरट्ठिति नत्थीति, एवमिधापि भिक्खुनो गहपतिदानचीवरे पटिक्खित्ते तदज्जचीवरप्पटिग्गहो अत्थतो आपन्नो एव होति, चीवरेन विना सासने ठिति नत्थीति ।

एवं समादिन्नधुतङ्गेनातिआदिविधानं पंसुकूलिकङ्गे पटिपज्जनविधि । सुसाने लद्धं सोसानिकं । तं पन यस्मा तत्थ केनचि छट्ठितत्ता पतितं होति, तस्मा वुत्तं “सुसाने पतितक”न्ति । एवं पापणिकम्पि दट्ठब्बं । तालवेळिमग्गो नाम महागामे एका वीथि । अनुराधपुरेति च वदन्ति । डड्ढो पदेसो एतस्साति डड्ढुप्पदेसं, वत्थं । मग्गे पतितकं बहुदिवसातिक्कन्तं गहेतब्बन्ति वदन्ति । “द्वत्तिदिवसातिक्कन्त”न्ति अपरे । थोकं रक्खित्वाति कतिपयं कालं आगमेत्वा । वाताहतम्पि

सामिकानं सतिसम्मोसेन पतितसदिसन्ति “सामिके अपस्सन्तेन गहेतुं वट्टती”ति वुत्तं । तस्मा थोकं आगमेत्वा गहेतब्बं ।

“सङ्खस्स देमा”ति दिन्नं, चोळकभिक्षवावसेन लद्धञ्च लद्धकालतो पट्टाय “समणचीवरं सिया नु खो, नो”ति आसङ्कं निवत्तेतुं “न तं पंसुकूल”न्ति वुत्तं । न हि तं तेवीसतिया उप्पत्तिट्टानेसु कत्थचि परियापन्नं । इदानि इमिनाव पसङ्गेन यं भिक्षुदत्तिये लक्खणपत्तं पंसुकूलं, तस्स च उक्कट्टानुक्कट्टविभागं दस्सेतुं “भिक्षुदत्तियेपी”ति आदि वुत्तं । तत्थ गाहेत्वा वा दीयतीति सङ्खस्स वा गणस्स वा देन्तेहि यं चीवरं वस्सग्गेन पापेत्वा भिक्षूनं दीयति । सेनासनचीवरन्ति सेनासनं कारेत्वा “एतस्मिं सेनासने वसन्ता परिभुञ्जन्तू”ति दिन्नचीवरं । न तं पंसुकूलन्ति अपंसुकूलभावो पुब्बे वुत्तकारणतो, गाहेत्वा दिन्नत्ता च । तेनाह “नो गाहापेत्वा दिन्नमेव पंसुकूल”न्ति । तत्रपीति यं गाहेत्वा न दिन्नं भिक्षुदत्तियं, तत्रपि येन भिक्षुना चीवरं दीयति, तस्स लाभे, दाने च विसुं विसुं उभयत्थ आदरगारवानं सम्भावतो, तदभावतो च भिक्षुदत्तियस्स एकतोसुद्धि उभतोसुद्धि अनुक्कट्टता होन्तीति इममत्थं दस्सेतुं “यं दायकेही”ति आदि वुत्तं, पादमूले ठपेत्वा दिन्नकं समणेनाति अधिप्पायो । यस्स कस्सचीति उक्कट्टादीसु यस्स कस्सचि । रुचियाति छन्देन । खन्तियाति निज्झानक्खन्तिया ।

निस्सयानुरूपपटिपत्तिसम्भावोति उपसम्पन्नसमनन्तरं आचरियेन वुत्तेसु चतूसु निस्सयेसु अत्तना यथापटिज्जातदुतियनिस्सयानुरूपाय पटिपत्तिया विज्जमानता । आरक्खदुक्खाभावोति चीवरारक्खनदुक्खस्स अभावो पंसुकूलचीवरस्स अलोभनीयत्ता । परिभोगतण्हाय अभावो सविसेसलूखसभावत्ता । पासादिकताति परेसं पसादावहता । अप्पिच्छतादीनं फलनिप्फत्ति धुतङ्गपरिहरणस्स अप्पिच्छतादीहियेव निप्फादेतब्बतो । धुतधम्मे समादाय वत्तनं यावदेव उपरि सम्मापटिपत्तिसम्पादनायाति वुत्तं “सम्मापटिपत्तिया अनुब्रूहन्”न्ति । मारसेनविधातायाति मारस्स, मारसेनाय च विहननाय विद्धंसनाय । कायवाचाचित्तेहि यतो संयतोति यति, भिक्षु । धारितं यं लोकगरुना पंसुकूलं, तं को न धारये, यस्मा वा लोकगरुना पंसुकूलं धारितं, तस्मा को तं न धारयेति योजना यंतंसद्धानं एकन्तसम्बन्धिभावतो । पटिज्जं समनुस्सरन्ति उपसम्पदमाळे “आम भन्ते”ति आचरियपमुखस्स सङ्खस्स सम्मुखा दिन्नं पटिज्जं समनुस्सरन्तो ।

इति पंसुकूलिकङ्गकथावण्णना ।

२. तेचीवरिकङ्गकथावण्णना

२५. चतुत्थकचीवरन्ति निवासनपारुपनयोग्यं चतुत्थकचीवरन्ति अधिप्पायो, अंसकासावस्स अप्पटिक्खिपितब्बतो । अज्जतरवचनेनाति एत्थ यं वत्तब्बं, तं हेट्ठा वुत्तनयमेव । याव न सक्कोति, याव न लभति, याव न सम्पज्जतीति पच्चेकं याव-सद्दो सम्बन्धितब्बो । न सम्पज्जतीति न सिज्झति । निक्खित्तपच्चया दोसो नत्थीति निचयसन्निधिधुतङ्गसंकिलेसदोसो नत्थि । आसन्नेति चीवरस्स आसन्ने ठाने । रजनक्खणे परिभुञ्जनकासावं रजनकासावं । तत्रट्ठकपच्चत्थरणं नाम अत्तनो, परस्स वा सन्तकं सेनासने पच्चत्थरणवसेन अधिद्धितं । “अंसकासावं परिक्खारचोळं होति, इति पच्चत्थरणं, अंसकासावन्ति इमानि द्वेपि अतिरेकचीवरट्टाने ठितानिपि धुतङ्गभेदं न करोन्ती”ति अट्ठकथायं वुत्तन्ति वदन्ति । परिहरितुं पन न वट्टतीति रजनकाले एव अनुज्जातत्ता निच्चपरिभोगवसेन न वट्टति तेचीवरिकस्स । अंसकासावन्ति खन्धे ठपेतब्बकासावं । कायपरिहारिकेनाति वातातपादिपरिस्सयतो कायस्स परिहरणमत्तेन । समादायेवाति गहेत्वा एव । अप्पसमारम्भताति अप्पकिच्चता । कप्पिये मत्तकारितायाति निसीदनादिवसेन, परिक्खारचोळवसेन च बहूसु चीवरेसु अनुज्जातेसुपि तिचीवरमत्ते ठितत्ता । सह पत्तचरणायाति

सपत्तचरणो। पक्खी सपक्खको।

इति तेचीवरिकङ्ककथावण्णना।

३. पिण्डपातिकङ्ककथावण्णना

२६. अतिरेकलाभन्ति “पिण्डियालोपभोजनं निस्साया”ति (महाव० ७३, १२८) एवं वुत्तभिक्षाहारलाभतो अतिरेकलाभं, सङ्गभत्तादिन्ति अत्थो। सकलस्स सङ्गस्स दातब्बभत्तं **सङ्गभत्तं**। कतिपये भिक्खू उद्दिसित्वा दातब्बभत्तं **उद्देसभत्तं**। एकस्मिं पक्खे एकदिवसं दातब्बभत्तं **पक्खिकं**। उपोसथे उपोसथे दातब्बभत्तं **उपोसथिकं**। पटिपददिवसे दातब्बभत्तं **पाटिपदिकं**। विहारं उद्दिसस्स दातब्बभत्तं **विहारभत्तं**। धुरगेहे एव ठपेत्वा दातब्बभत्तं **धुरभत्तं**। गामवासीआदीहि वारेन दातब्बभत्तं **वारकभत्तं**। “सङ्गभत्तं गणहथातिआदिना”ति आदि-सद्देन उद्देसभत्तादिं सङ्गहति। **सादितुं** वट्टन्तीति भिक्षापरियायेन वुत्तत्ता। भेसज्जादिपटिसंयुत्ता **निरामिससलाका**। यावकालिकवज्जाति च वदन्ति। **विहारे पक्कभत्तम्पीति** उपासका इधेव भत्तं पचित्वा “सब्बेसं अय्यानं दस्सामा”ति विहारेयेव भत्तं सम्पादेन्ति, तं पिण्डपातिकानम्पि वट्टति। **आहरित्वाति** पत्तं गहेत्वा गेहतो आनेत्वा। **तं दिवसं निसीदित्वाति** “मा, भन्ते, पिण्डाय चरित्थ, विहारेयेव भिक्षा आनीयती”ति वदन्तानं सम्पटिच्छनेन तं दिवसं निसीदित्वा। **सेरिविहारसुखन्ति** अपरायत्तविहारितासुखं। **अरियवंसोति अरियवंससुत्तपटिसंयुत्ता** (दी० नि० ३.३०९; अ० नि० ४.२८) धम्मकथा। **धम्मरसन्ति** धम्मूपसज्जितं पामोज्जादिरसं।

जङ्गबलं निस्साय पिण्डपरियेसनतो **कोसज्जनिम्महनता**। “यथापि भमरो पुष्प”न्तिआदिना (ध० प० ४९; नेत्ति० १२३) वुत्तविधिना आहारपरियेसनतो **परिसुद्धाजीवता**। निच्चं अन्तरघरं पविसन्तस्सेव सुप्पटिच्छन्नगमनादयो सेखियधम्मा सम्पज्जन्तीति **सेखियपटिपत्तिपूरणं**। पटिगहणे मत्तञ्जुताय, संसट्ठविहाराभावतो च **अपरपोसिता**। कुले कुले अप्पकअप्पकपिण्डगहणेन **परानुगहकिरिया**। अन्तिमाय जीविकाय अवट्टानेन **मानप्पहानं**। वुत्तज्हेतं “अन्तमिदं, भिक्खवे, जीविकानं, यदिदं पिण्डोल्य”न्तिआदि (इतिवु० ९१; सं० नि० ३.८०)। मिस्सकभत्तेन यापनतो **रसतण्हानिवारणं**। निमन्तनासम्पटिच्छनतो गणभोजनादिसिक्खापदेहि **अनापत्तिता**।

अप्पटिहतवुत्तिताय चतूसुपि दिसासु वत्तनट्टेन **चातुदिसो**। **आजीवस्स विसुज्झतीति** आजीवो अस्स विसुज्झति। **अत्तभरस्साति** अप्पानवज्जसुलभरूपेहि पच्चयेहि अत्तनो भरणतो अत्तभरस्स। ततो एव एकविहारिताय सद्धिविहारिकादीनम्पि अज्जेसं अपोसनतो **अनज्जपोसिनो**। पदद्वयेनापि कायपरिहारिकेन चीवरेन कुच्छिपरिहारिकेन पिण्डपातेन विचरणतो सल्लहुकवुत्तितं, सुभरतं, परमअप्पिच्छतं, सन्तुट्ठिञ्च दस्सेति। **देवापि पिहयन्ति तादिनोति** तादिसस्स भुसं अतिविय सन्तकायवचीमनोकम्मताय उपसन्तस्स परमेन सतिनेपक्केन समन्नागमतो सब्बकालं सतिमतो पिण्डपातिकस्स भिक्खुस्स सक्कादयो देवापि पिहयन्ति पत्थेन्ति। तस्स सीलादिगुणेषु बहुमानं उप्पादेन्ता आदरं जनेन्ति, पगेव मनुस्सा। सचे सो **लाभसक्कारसिलोकसन्निस्सितो** न होति, तदभिकङ्खी न होतीति अत्थो।

इति पिण्डपातिकङ्ककथावण्णना।

४. सपदानचारिकङ्ककथावण्णना

२७. इमिनाति सपदानचारिकेन। **कालतरन्ति** कालस्सेव। **अफासुकट्टानन्ति** सपरिस्सयादिवसेन दुप्पवेसनट्टानं।

पुरतोति वीथियं गच्छन्तस्स पुरतो घरं अपविट्ठस्सेव । पत्तविस्सट्ठुट्ठानन्ति पेसकारवीथियं पेसकारभावं निम्मिनित्वा ठितस्स सक्कस्स घरद्वारे पत्तविस्सट्ठुट्ठानं । उक्कट्ठपिण्डपातिको तं दिवसं न भिक्खं आगमयमानो निसीदति, तस्मा तं अनुलोमेति । कत्थचिपि कुले निबद्धं उपसङ्कमनाभावतो परिचयाभावेन कुलेसु निच्चनवकता । सब्बत्थ अलग्गमानसताय च सोम्मभावेन च चन्दूपमता । कुलेसु परिग्गहचित्ताभावेन तत्थ मच्छेरप्पहानं । हितेसिताय विभागाभावतो समानुकम्पिता । कुलानं सङ्गण्हनसंसट्ठतादयो कुलूपकादीनवा । अट्ठानानभिनन्दनाति निमन्तनवसेन अट्ठानस्स असम्पटिच्छना । अभिहारेनाति भिक्खाभिहारेन । सेरिचारन्ति यथारुचि विचरणं ।

इति सपदानचारिकङ्गकथावण्णना ।

५. एकासनिकङ्गकथावण्णना

२८. नानासनभोजनन्ति अनेकस्मिं आसने भोजनं, एकनिसज्जाय एव अभुज्जित्वा विसुं विसुं निसज्जासु आहारपरिभोगन्ति अत्थो । पतिरूपन्ति युत्तरूपं अनुट्ठापनीयं । वत्तं कातुं वट्ठतीति वत्तं कातुं युज्जति । वत्तं नाम गरुट्ठानीये कत्तब्बमेव । तत्थ पन पटिपज्जनविधिं दस्सेतुं यं थेरवादं आह “आसनं वा रक्खेय्य भोजनं वा”तिआदि । तस्सत्थो — एकासनिकं भिक्खुं भुज्जन्तं आसनं वा रक्खेय्य, धुतङ्गभेदतो याव भोजनपरियोसाना न वुट्ठातब्बन्ति वुत्तं होति । भोजनं वा रक्खेय्य धुतङ्गभेदतो, अभुज्जियमानं याव भुज्जितुं नारभति, ताव वुट्ठातब्बन्ति अत्थो । यस्मा तयिदं द्वयं इध नत्थि, तस्मा वत्तकरणं धुतङ्गं न रक्खतीति अधिप्पायो । तेनाह “अयज्जा”तिआदि । “भेसज्जत्थमेवा”ति इमिना भेसज्जपरिभोगवसेनेव सप्पिआदीनिपि वट्ठन्तीति दस्सेति । अप्पाबाधताति अरोगता । अप्पातङ्कताति अकिच्छजीविता सरीरदुक्खाभावो । लहुट्ठानन्ति कायस्स लहुपरिवत्तिता । बलन्ति सरीरबलं । फासुविहारोति सुखविहारो । सब्बमेतं बहुक्खत्तुं भुज्जनपच्चया उपपज्जनविकारपटिक्खेपपदं । रुजाति रोगा । न कम्ममत्तनोति अत्तनो योगकम्मं पुरेभत्तं, पच्छाभत्तज्ज न परिहापेति, बहुसो भोजने अब्यावटभावतो, अरोगभावतो चाति अधिप्पायो ।

इति एकासनिकङ्गकथावण्णना ।

६. पत्तपिण्डिकङ्गकथावण्णना

२९. अप्पटिकूलं कत्वा भुज्जितुं वट्ठति पटिकूलस्स भुत्तस्स अगण्हनम्पि सियाति अधिप्पायो । पमाणयुत्तमेव गण्हितब्बन्ति “एकभाजनमेव गण्हामी”ति बहुं गहेत्वा न छट्ठेतब्बं । नानारसतण्हाविनोदनन्ति नानारसभोजने तण्हाय विनोदनं । अत्र अत्र नानाभाजने ठिते नानारसे इच्छा एतस्साति अत्रिच्छो, तस्स भावो अत्रिच्छता, तस्सा अत्रिच्छताय पहानं । आहारे पयोजनमत्तदस्सिताति असम्भिन्ननानारसे गेधं अकत्वा आहारे सत्थारा अनुज्जातपयोजनमत्तदस्सिता । विसुं विसुं भाजनेसु ठितानि ब्यज्जनानि गण्हतो तत्थ तत्थ साभोगताय सिया विक्खित्तभोजिता, न तथा इमस्स एकपत्तगतसज्जिनोति वुत्तं “अविक्खित्तभोजिता”ति । ओक्खित्तलोचनोति पत्तसज्जिताय हेट्ठाखित्तचक्खु । परिभुज्जेय्याति परिभुज्जितुं सक्कुण्येय्य ।

इति पत्तपिण्डिकङ्गकथावण्णना ।

७. खलुपच्छाभत्तिकङ्गकथावण्णना

३०. भुञ्जन्तस्स यं उपनीतं, तस्स पटिक्खेपेन तं अतिरित्तं भोजनन्ति अतिरित्तभोजनं। पुन भोजनं कप्पियं कारेत्वा न भुञ्जितब्बं, तब्बिसयत्ता इमस्स धुतङ्गस्स। तेनाह “इदमस्स विधानं”न्ति। यस्मिं भोजनेति यस्मिं भुञ्जियमाने भोजने। तदेव भुञ्जति, न अञ्जं। अनतिरित्तभोजनपच्चया आपत्ति अनतिरित्तभोजनापत्ति, ततो दूरीभावो अनापज्जनं। ओदरिकत्तं घस्मरभावो कुच्छिपूरकता, तस्स अभावो एकपिण्डेनापि यापनतो। निरामिससन्निधिता निहितस्स अभुञ्जनतो। पुन परियेसनवसेन परियेसनाय खेदं न याति। अभिसल्लेखकानं सन्तोसगुणादीनं वुद्धिया सज्जननं सन्तोसगुणादिवुद्धिसज्जननं। इदन्ति खलुपच्छाभक्तिकङ्गं।

इति खलुपच्छाभक्तिकङ्गकथावण्णना।

८. आरज्जिकङ्गकथावण्णना

३१. गामन्तसेनासनं पहाय अरज्जे अरुणं उट्ठापेतब्बन्ति एत्थ गामन्तं, अरज्जज्ज सरूपतो दस्सेतुं “तत्थ सद्धि उपचारेना”तिआदि आरद्धं। तत्थ गामपरियापन्नत्ता गामन्तसेनासनस्स “गामोयेव गामन्तसेनासन”न्ति वुत्तं। यो कोचि सत्थोपि गामो नामाति सम्बन्धो। इन्द्रखीलाति उम्मारा। तस्साति लेडुपातस्स। विनयपरियायेन अरज्जलक्खणं अदिन्नादानपाराजिके (पारा० ९२) आगतं। तत्थ हि “गामा वा अरज्जा वा”ति अनवसेसतो अवहारट्टानपरिग्गहे तदुभयं असङ्करतो दस्सेतुं “ठपेत्वा गामज्जा”तिआदि वुत्तं। गामूपचारो हि लोके गामसङ्घमेव गच्छतीति। निप्परियायतो पन गामविनिमुत्तं ठानं अरज्जमेव होतीति अभिधम्मे (विभ० ५२९) गामा “निक्खमित्वा बहि इन्द्रखीला, सब्बमेतं अरज्ज”न्ति वुत्तं। सुत्तन्तिकपरियायेन आरज्जकसिक्खापदे (पारा० ६५४) “पञ्चधनुसतिकं पच्छिम”न्ति आगतं आरज्जिकं भिक्खुं सन्धाय। न हि सो विनयपरियायिके “अरज्जे वसनतो आरज्जिको पन्तसेनासनो”ति सुत्ते वुत्तो। अयज्ज सुत्तसंवण्णनाति इध सब्बत्थ सुत्तन्तकथाव पमाणं। तस्मा तत्थ आगतमेव लक्खणं गहेतब्बन्ति दस्सेन्तो “तं आरोपितेन आचरियधनुना”तिआदिना मिननविधिं आह। तेनेव हि मज्झिमट्टकथानयोव (म० नि० अट्ठ० १.२९६) इदमेत्थ पमाणन्ति च वुत्तो।

ततो ततो मग्गन्ति तत्थ तत्थ खुट्ठकमग्गं पिदहति। धुतङ्गसुद्धिकेन धुतङ्गसोधनपसुतेन। यथापरिच्छिन्ने कालेति उक्कट्टस्स तयोपि उतू, मज्झिमस्स द्वे, मुदुकस्स एको उतु। तत्थपि धुतङ्गं न भिज्जति सउस्साहत्ता। निपज्जित्वा गमिस्सामाति चित्तस्स सिथिलभावेन धुतङ्गं भिज्जतीति वुत्तं। अरज्जसज्जं मनसि करोन्तोति “अहं विवेकवासं वसिस्सामि, यथालद्धोव कायविवेको सात्थको कातब्बो”ति मनसिकारसम्भावतो “भब्बो...पे०... रक्खितु”न्ति वुत्तं। अस्स आरज्जिकस्स चित्तं न विक्खिपन्ति आपाथमनुपगमनतो। विगतसन्तासो होति विवेकपरिचयतो। जीवितनिकन्तिं जहति बहुपरिस्सये अरज्जे निवासेनेव मरणभयस्स दूरीकरणतो। पविवेकसुखरसं अस्सादेति अनुभवति जनसंसग्गाभावतो। आराधयन्तोति अनुनयन्तो। यथानुसिटुं पटिपत्तिया विवेकस्स अधिष्ठानभावतो आरज्जिकङ्गयोगिनो वाहनसदिसन्ति कत्वा वुत्तं “अवसेसधुतायुधो”ति, अवसिट्ठधुतधम्मयायुधोति अत्थो।

इति आरज्जिकङ्गकथावण्णना।

९. रुक्खमूलिकङ्गकथावण्णना

३२. छन्नन्ति इट्टुकाछदनादीहि छादितं, आवसथन्ति अत्थो। सीमन्तरिकरुक्खोति द्विन्नं राजूनं रज्जसीमाय

ठितरुक्खो । तत्थ हि तेसं राजूनं बलकायो उपगन्त्वा अन्तरन्तरा युद्धं करेय्य, चोरापि पारिपन्थिका समोसरन्ता भिक्खुस्स सुखेन निसीदितुं न देन्ति । **चेतियरुक्खो** “देवताधिद्वितो”ति मनुस्सेहि सम्मतरुक्खो पूजेतुं उपगतेहि मनुस्सेहि अविवित्तो होति । **निय्यासरुक्खो** सज्जरुक्खादि । **वग्गुलिरुक्खो** वग्गुलिनिसेवितो । सीमन्तरिकरुक्खादयो सपरिस्सया, दुल्लभविवेका चाति आह “इमे रुक्खे विवज्जेत्वा”ति । **पण्णसटन्ति** रुक्खतो पतितपण्णं । **पटिच्छन्ने ठाने निसीदितब्बं** रुक्खमूलिकभावस्स पटिच्छादनत्थं । **छन्ने** वासकप्पना धम्मस्सवनादीनमत्थायपि होति । तस्मा “**जानित्वा अरुणं उट्ठापितमत्ते**”ति वुत्तं ।

अभिण्हं तरुपण्णविकारदस्सनेनाति अभिक्खणं तरूस्सु, तरूनं वा पण्णेसु विकारस्स खणभङ्गस्स दस्सनेन । **सेनासनमच्छेरकम्मारामतानन्ति** आवासमच्छरियनवकम्मरतभावानं । **देवताहीति** रुक्खदेवताहि । तापि हि रुक्खद्विमानेसु वसन्तियो रुक्खेसु वसन्ति । अयम्पि रुक्खेति **सहवासिता** । **वण्णितोति** “अप्पानि चेवा”तिआदिना पसंसितो । “रुक्खमूलसेनासनं निस्साय पब्बज्जा”ति (महाव० ७३, १२८) एवं **निस्सयोति च भासितो** । **अभिरत्तानि** तरुणकाले, **नीलानि** मज्झिमकाले, **पण्डूनि** जिण्णकाले । **पतितानि** मिलायनवसेन । एवं **पस्सन्तो तरुपण्णानि** पच्चक्खतो एव निच्चसज्जं **पनूदति** पजहति, अनिच्चसज्जा एवस्स सण्ठाति । यस्मा भगवतो जातिबोधिधम्मचक्रपवत्तनपरिनिब्बानानि रुक्खमूलेयेव जातानि, तस्मा वुत्तं “**बुद्धदायज्जं रुक्खमूलं**”न्ति ।

इति रुक्खमूलिकङ्गकथावण्णना ।

१०. अब्भोकासिकङ्गकथावण्णना

३३. “रुक्खमूलं पटिक्खिपामी”ति एतके वुत्ते छन्नं अप्पटिक्खित्तमेव होतीति “**छन्नञ्च रुक्खमूलञ्च पटिक्खिपामी**”ति वुत्तं । धुतङ्गस्स सब्बसो पटियोगिपटिक्खेपेन हि समादानं इज्झति, नो अज्जथाति । “धम्मस्सवनाया”ति इमिनाव धम्मं कथेन्तेनापि उपोसथदिवसादीसु सुणन्तानं चित्तानुरक्खणत्थं तेहि याचितेन छन्नं पविसितुं वट्टति, धम्मं पन कथेत्वा अब्भोकासोव गन्तब्बो । रुक्खमूलिकस्सापि एसेव नयो । **उपोसथत्थायाति** उपोसथकम्माय । **उद्दिसन्तेनाति** परेसं उद्देसं देन्तेन । **उद्दिसापेन्तेनाति** सयं उद्देसं गण्हन्तेन । **मग्गमज्झे ठितं सालन्ति** सीहळदीपे विय मग्गा अनोक्कम्म उजुकमेव पविसितब्बसालं । **वेगेन गन्तुं न वट्टति** असारुप्पत्ता । **याव वस्सूपरमा ठत्वा गन्तब्बं**, न ताव धुतङ्गभेदो होतीति अधिप्पायो ।

रुक्खस्स अन्तो नाम रुक्खमूलं । पब्बतस्स पन पब्भारसदिसो **पब्बतपदेसो** । **अच्छन्नमरियादन्ति** यथा वस्सोदकं अन्तो न पविसति, एवं छदनसङ्केपेन उपरि अकतमरियादं । अन्तो पन पब्भारस्स वस्सोदकं पविसति चे, अब्भोकाससङ्केपमेवाति तत्थ पविसितुं वट्टति । **साखामण्डपोति** रुक्खसाखाहि विरळच्छन्नमण्डपो । **पीठपटो** खलित्थद्दसाटको ।

पविट्ठक्खणे धुतङ्गं भिज्जति यथावुत्तपब्भारादिके ठपेत्वाति अधिप्पायो । **जानित्वाति** धम्मस्सवनादिअत्थं छन्नं रुक्खमूलं पविसित्वा निसिन्नो “इदानि अरुणो उट्ठहती”ति जानित्वा । रुक्खमूलेपि कत्थचि अत्थेव निवासफासुकताति सिया तत्थ आसङ्गपुब्बको आवासपलिबोधो, न पन अब्भोकासेति इधेव **आवासपलिबोधुपच्छेदो** आनिसंसो वुत्तो । **पसंसायानुरूपताति** अनिकेताति वुत्तपसंसाय अनालयभावेन अनुच्छविकता । **निस्सङ्गताति** आवासपरिग्गहाभावेनेव तत्थ निस्सङ्गता । असुकदिसाय वसनट्ठानं नत्थि, तस्मा तत्थ गन्तुं नेव सक्काति एदिसस्स परिवितक्कस्स अभावतो

चातुदिसो। मिगभूतेनाति परिग्गहाभावेन मिगस्स विय भूतेन। सितोति निस्सितो। विन्दतीति लभति।

इति अब्भोकासिकङ्कथावण्णना।

११. सोसानिकङ्कथावण्णना

३४. न सुसानन्ति असुसानं। अज्जत्थो न-कारो, सुसानलक्खणरहितं वसनट्टानन्ति अधिप्पायो। न तत्थाति “सुसान”न्ति ववत्थपितमत्ते ठाने न वसितब्बं। न हि नाममत्तेन सुसानलक्खणं सिज्झति। तेनाह “न ही”तिआदि। झापितकालतो पन पट्टाय...पे०... सुसानमेव छवेन सयितमत्ताय सुसानलक्खणप्पत्तितो। छवसयनं हि “सुसान”न्ति वुच्चति।

सोसानिकेन नाम अप्पकिच्चेन सल्लहुकवुत्तिना भवितब्बन्ति दस्सेतुं “तस्मिं पन वसन्तेना”तिआदि वुत्तं। गरुकन्ति दुप्परिहारं। तमेव हि दुप्परिहारभावं दस्सेतुं “तस्मा”तिआदि वुत्तं। तत्थ उप्पन्नपरिस्सयविघातत्थायाति “सुसानं नाम मनुस्सराहस्सेय्यक”न्ति चोरा कतकम्मापि अकतकम्मापि ओसरन्ति, तत्थ चोरेसु भण्डसामिके दिस्वा भिक्खुसमीपे भण्डं छट्टेत्वा पलातेसु मनुस्सा भिक्खुं “चोरो”ति गहेत्वा पोथेय्युं, तस्मा विहारे सङ्कत्थेरं वा गोचरगामे रज्जा नियुत्तं राजयुत्तकं वा अत्तनो सोसानिकभावं जानापेत्वा यथा तादिसो, अज्जो वा परिस्सयो न होति, तथा अप्पमत्तेन वसितब्बं। चङ्कमन्तस्स यदा आळहनं अभिमुखं न होति, तदापि संवेगजननत्थं तत्थ दिट्ठि विस्सज्जेतब्बाति दस्सेतुं “अद्धक्खिकेन आळहनं ओलोकेन्तेना”ति वुत्तं।

उप्पथमग्गेन गन्तब्बं अत्तनो सोसानिकभावस्स अपाकटभावत्थं। आरम्मणन्ति तस्मिं सुसाने “अयं वम्मिको, अयं रुक्खो, अयं खाणुको”तिआदिना दिवायेव आरम्मणं ववत्थपेतब्बं। भयानकन्ति भयजनकं वम्मिकादिं। केनचि लेड्डुपासाणादिना आसन्ने विचरन्तीति न पहरितब्बा। तिलपिटुं वुच्चति पललं। मासमिस्सं भत्तं मासभत्तं। गुळादीति आदि-सदेन तिलसंगुळिकादिघनपूर्वज्य सङ्गणहाति। कुलगेहं न पविसितब्बन्ति पेतधूमेन वासितत्ता, पिसाचानुबन्धत्ता च कुलगेहस्स अब्भन्तरं न पविसितब्बं। देवसिकं छवडाहो धुवडाहो। मतजातकानं तत्थ गन्त्वा देवसिकं रोदनं धुवरोदनं। वुत्तनयेनाति “झापितकालतो पन पट्टाया”ति वुत्तनयेन। “पच्छिमयामे पटिक्कमितुं वट्टती”ति इच्छितत्ता “सुसानं अगतदिवसे”ति अङ्गुत्तरभाणका।

सुसाने निच्चकालं सिवथिकदस्सनेन मरणस्सतिपटिलाभो। ततो एव अप्पमादविहारिता। तत्थ छट्ठितस्स मतकळेवरस्स दस्सनेन असुभनिमित्ताधिगमो। ततो एव कामरागविनोदनं। बहुलं सरीरस्स असुचिदुग्गन्धजेगुच्छभावसल्लक्खणतो अभिण्हं कायसभावदस्सनं। ततो मरणस्सतिपटिलाभतो च संवेगबहुलता। ब्याधिकानं, जराजिण्णानज्य मतानं तत्थ दस्सनेन आरोग्ययोब्बनजीवितमदप्पहानं। खुद्दकस्स, महतो च भयस्स अभिभवनतो भयभेरवसहनता। संविग्गस्स योनिसो पदहनं सम्भवतीति अमनुस्सानं गरुभावनीयता। निद्वागतम्पीति सुत्तम्पि, सुपिनन्तेपीति अधिप्पायो।

इति सोसानिकङ्कथावण्णना।

१२. यथासन्थतिकङ्कथावण्णना

३५. सेनासनगाहणे परे उट्टापेत्वा गहणं, “इदं सुन्दरं, इदं न सुन्दर”न्ति परितुलयित्वा पुच्छना, ओलोकना च सेनासनलोलुपं। तुट्ठब्बन्ति तुस्सितब्बं। विहारस्स परियन्तभावेन दूरेति वा बहूनं सन्निपातट्टानादीनं अच्चासन्नेति वा पुच्छितुं न लभति, पुच्छनेनपिस्स धुतङ्गस्स संकिलिस्सनतो। ओलोकेतुन्ति लोलुप्पवसेन पस्सितुं। सचस्स तं न रुच्चतीति अस्स यथासन्थतिकस्स तं यथागाहितं सेनासनं अफासुकभावेन सचे न रुच्चति, मुदुकस्स असति रोगे यथागाहितं पहाय अज्जस्स सेनासनस्स गहणं लोलुपं, मज्झिमस्स गन्त्वा ओलोकना, उक्कट्टस्स पुच्छना। सब्बेसम्पि उट्टापेत्वा गहणे वत्तब्बमेव नत्थि।

उपट्टापनीयानम्पि अनुट्टापनेन सब्रह्मचारीनं हितेसिता। तां करुणाविहारानुगुणता। सुन्दरासुन्दरविभागाकरणतो हीनपणीतविकप्पपरिच्चागो। तेन तादिलक्खणानुगुणता। ततो एव अनुरोधविरोधप्पहानं। द्वारपिदहनं ओकासादानतो। यथासन्थतरामतन्ति यथागाहिते यथानिद्विट्ठे सेनासने अभिरतभावं।

इति यथासन्थतिकङ्गकथावण्णना।

१३. नेसज्जिकङ्गकथावण्णना

३६. सेय्यन्ति इरियापथलक्खणं सेय्यं। तप्पटिक्खेपेनेव हि तदत्था “मज्जो भिसी”ति एवमादिका (चूळव० ३२१, ३२२) सेय्या पटिक्खित्ता एव होन्ति। “नेसज्जिको”ति च सयनं पटिक्खित्वा निसज्जाय एव विहरितुं सीलमस्साति इमस्स अत्थस्स इध अधिप्पेतत्ता सेय्या एवेत्थ पटियोगिनी, न इतरे तथा अनिट्ठत्ता, असम्भवतो च। कोसज्जपक्खियो हि इरियापथो इध पटियोगिभावेन इच्छितो, न इतरे। न च सक्का ठानगमनेहि विना निसज्जाय एव यापेतुं तथा पवत्तेतुन्ति सेय्यावेत्थ पटियोगिनी। तेनाह “तेन पना”तिआदि। चङ्कमितब्बं न “नेसज्जिको अह”न्ति सब्बरत्तिं निसीदितब्बं। इरियापथन्तरानुगहितो हि कायो मनसिकारक्खमो होति।

चत्तारो पादा, पिट्ठिअपस्सयो चाति इमेहि पज्जहि अङ्गेहि पज्जङ्गो। चतूहि अट्टनीहि, पिट्ठिअपस्सयेन च पज्जङ्गोति अपरे। उभोसु पस्सेसु पिट्ठिपस्से च यथासुखं अपस्साय विहरतो नेसज्जिकस्स “अनेसज्जिकतो को विसेसो”ति गाहं निवारेतुं अभयत्थेरो निदस्सितो “थेरो अनागामी हुत्वा परिनिब्बायी”ति।

उपच्छेदीयति एतेनाति उपच्छेदनन्ति विनिबन्धुपच्छेदस्स साधकतमभावो दट्ठब्बो। सब्बकम्मट्टानानुयोगसप्पायता अलीनानुद्धचपक्खिकत्ता निसज्जाय। ततो एव पासादिकइरियापथता। वीरियारम्भानुकूलता वीरियसमतायोजनस्स अनुच्छविकता। ततो एव सम्मापटिपत्तिया अनुब्रूहता। पणिधायाति ठपेत्वा। तनुन्ति उपरिमकायं। विकम्पेतीति चालेति, इच्छाविघातं करोतीति अधिप्पायो। वतन्ति धुतङ्गं।

इति नेसज्जिकङ्गकथावण्णना।

धुतङ्गपकिण्णककथावण्णना

३७. सेक्खपुथुज्जनानं वसेन सिया कुसलानि, खीणासवानं वसेन सिया अब्बाकतानि। तत्थ सेक्खपुथुज्जना पटिपत्तिपूरणत्थं, खीणासवा फासुविहारत्थं धुतङ्गानि परिहरन्ति। अकुसलम्पि धुतङ्गन्ति अकुसलचित्तेनापि धुतङ्गसेवना अत्थीति अधिप्पायो। तं न युत्तं, येन अकुसलचित्तेन पब्बजितस्स आरज्जिकत्तं, तं धुतङ्गं नाम न होति। कस्मा?

लक्खणाभावतो । यं हिदं किलेसानं धुननतो धुतस्स पुग्गलस्स, जाणस्स, चेतनाय वा अङ्गत्तं, न तं अकुसलधम्मेषु सम्भवति । तस्मा अरज्जवासादिमत्तेन आरज्जिकादयो ताव होन्तु, आरज्जिकङ्गादीनि पन न होन्तीति इममत्थं दस्सेतुं “**न मय**”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ **इमानी**ति धुतङ्गानि । वुत्तं हेट्ठा वचनत्थनिद्देसे । **न च अकुसलेन कोचि धुतो नाम होति**, किलेसानं धुननट्टेनाति अधिप्पायो । **यस्स** भिक्खुनो **एतानि** समादानानि **अङ्गानि**, एतेन पठमेनापि अत्थविकप्पेन “नत्थि अकुसलं धुतङ्ग”न्ति दस्सेति । **न च अकुसलं किञ्चि धुनातीति** अकुसलं किञ्चि पापं न च धुनाति एव अप्पटिपक्खतो । **येसं** समादानानं तं अकुसलं जाणं विय अङ्गन्ति कत्वा तानि **धुतङ्गानीति वुच्चेय्युं** । इमिना दुतियेनापि अत्थविकप्पेन “नत्थि अकुसलं धुतङ्ग”न्ति दस्सेति । **नापि अकुसलन्ति**आदि ततियअत्थविकप्पवसेन योजना । **तस्माति**आदि वुत्तस्सेवत्थस्स निगमनं ।

येसन्ति अभयगिरिवासिके सन्धायाह । ते हि धुतङ्गं नाम पज्जत्तीति वदन्ति । तथा सति तस्स परमत्थतो अविज्जमानत्ता किलेसानं धुननट्टोपि न सिया, समादातब्बता चाति तेसं वचनं पाळिया विरुज्झतीति दस्सेतुं “**कुसलत्तिकविनिमुत्त**”न्तिआदि वुत्तं । **तस्माति** यस्मा पज्जत्तिपक्खे एते दोसा दुन्निवारा, तस्मा तं तेसं वचनं **न गहेतब्बं**, वुत्तनयो चेतनापक्खोयेव गहेतब्बोति अत्थो । यस्मा एते धुतगुणा कुसलत्तिके पठमतियपदसङ्गहिता, तस्मा सिया सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता, सिया अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता, सिया विपाकधम्मधम्मा, सिया नेवविपाकनविपाकधम्मधम्मा, सिया अनुपादिन्नुपादानिया, सिया असंकिलिट्टुसंकिलेसिकाति एवं सेसतिकदुक्कपदेहिपि नेसं यथारहं सङ्गहो विभावेतब्बो ।

कामं सब्बोपि अरहा धुतकिलेसो, इध पन धुतङ्गसेवनामुखेन किलेसे विधुनित्वा ठितो खीणासवो “**धुतकिलेसो पुग्गलो**”ति अधिप्पेतो । तथा सब्बोपि अरियमग्गो निप्परियायेन **किलेसधुननो धम्मो**, विसेसतो अग्गमग्गो । परियायेन पन विपस्सनाजाणादि । हेट्ठिमपरिच्छेदेन धुतङ्गचेतनासम्पयुत्तजाणं दट्ठब्बं । एवं धुतं दस्सेत्वा धुतवादे दस्सेतब्बे यस्मा धुतवादभेदेन धुतो विय धुतभेदेन धुतवादोपि दुविधो, तस्मा तेसं, तदुभयपटिक्खेपस्स च वसेन चतुक्कमेत्थ सम्भवतीति तं दस्सेतुं “**अत्थि धुतो**”तिआदि वुत्तं ।

तयिदन्ति निपातो, तस्स “सो अय”न्ति अत्थो । **धुतधम्मा नामाति** धुतङ्गसेवनाय पटिपक्खभूतानं पापधम्मानं धुननवसेन पवत्तिता “**धुतो**”ति लद्धनामाय धुतङ्गचेतनाय उपकारका धम्माति कत्वा धुतधम्मा नाम । असम्पत्तसम्पत्तेसु पच्चयेसु अलुब्भनाकारेन पवत्तनतो **अप्पिच्छता सन्तुट्ठिता** च अत्थतो अलोभो । पच्चयगेधादिहेतुकानं लोलतादीनं संकिलेसानं सम्मदेव लिखनतो छेदनतो गणसङ्गणिकादिभेदतो संसग्गतो चित्तस्स विवेचनतो **सल्लेखता पविवेकता** च अलोभो अमोहोति इमेसु **द्वीसु धम्मेषु अनुपतन्ति** तदन्तोगधा तप्परियापन्ना होन्ति, तदुभयस्सेव पवत्तिविसेसभावतो । इमेहि कुसलधम्मोहि अत्थो इदमत्थी, येन जाणेन पब्बजितेन नाम पंसुकूलिकङ्गादीसु पतिट्ठितेन भवितव्वन्ति यथानुसिद्धं धुतगुणे समादियति चेव परिहरति च, तं जाणं इदमत्थिता । तेनाह “**इदमत्थिता जाणमेवा**”ति । **पटिक्खेपवत्थूसूति** गहपतिचीवरादीसु तेहि तेहि धुतङ्गेहि पटिक्खिपितव्ववत्थूसु । **लोभन्ति** तण्हं । **तेस्वेव वाति** पटिक्खेपवत्थूसु एव । **आदीनवपटिच्छादकन्ति** आरक्खदुक्खपराधीनवुत्तिचोरभयादिआदीनवपटिच्छादकं । **अनुज्जातानन्ति** सत्थारा निच्छन्दरागपरिभोगवसेन अनुज्जातानं सुखसम्फस्सअत्थरणपावुरणादीनं । **पटिसेवनमुखेनाति** पटिसेवनद्वारेन, तेन लेसेनाति अत्थो । **अतिसल्लेखमुखेनाति** अतिविय सल्लेखपटिपत्तिमुखेन, उक्कट्टस्स वत्तनकानम्पि पटिक्खिपनवसेनाति अत्थो ।

सुखुमकरणसन्निस्सयो रागो दुक्खाय पटिपत्तिया पतिट्ठं न लभतीति आह “दुक्खापटिपदञ्च निस्साय रागो वूपसम्मती”ति । सल्लेखो नाम सम्पजानस्स होति, सतिसम्पजञ्जे मोहो अपतिट्ठोव अप्पमादसम्भवतोति वुत्तं “सल्लेखं निस्साय अप्पमत्तस्स मोहो पहीयती”ति । एत्थाति एतेसु धुतङ्गेसु । तत्थाति अरञ्जरुक्खमूलेसु ।

सीसङ्गानीति सीसभूतानि अङ्गानि, परेसम्पि केसञ्चि नानन्तरिकताय, सुकरताय च सङ्गण्हनतो उत्तमङ्गानीति अत्थो । असम्भिन्नङ्गानीति केहिचि सम्भेदरहितानि, विसुंयेव अङ्गानीति वुत्तं होति । कम्मट्ठानं वड्ढति रागचरितस्स मोहचरितस्स दोसचरितस्सापि, तं एकच्चं धुतङ्गं सेवन्तस्साति अधिप्पायो । हायति कम्मट्ठानं सुकुमारभावेनलूखपटिपत्तिं असहन्तस्स । वड्ढतेव महापुरिसजातिकस्साति अधिप्पायो । न वड्ढति कम्मट्ठानं उपनिस्सयरहितस्स । एकमेव हि धुतङ्गं यथा किलेसधुननट्ठेन, एवं चेतनासभावत्ता । तेनाह “समादानचेतना”ति ।

तेरसापि धुतङ्गानि समादाय परिहरन्तानं पुगलानं वसेन “द्वाचत्तालीस होन्ती”ति वत्वा भिक्खूनां तेरसन्नम्पि परिहरणस्स एकज्जंयेव सम्भवं दस्सेतुं “सचे ही”तिआदि वुत्तं । तत्थ “एकप्पहारेन सब्बधुतङ्गानि परिभुज्जितुं सक्कोती”ति वुत्तं । कथं अब्भोकासे विहरन्तस्स रुक्खमूलिकङ्गं? “छन्नं पटिक्खिपामि, रुक्खमूलिकङ्गं समादियामी”ति (विसुद्धि० १.३२) वचनतो छन्ने अरुणं उट्ठापितमत्ते धुतङ्गं भिज्जति, न अब्भोकासे, तस्मा भेदहेतुनो अभावेन तम्पि अरोगमेव । तथा सेनासनलोलुप्पस्स अभावेन यथासन्थतिकङ्गन्ति दट्ठब्बं । आरञ्जिकङ्गं गणम्हा ओहीयनसिक्खापदेन (पाचि० ६९१-६९२) पटिक्खित्तं, खलुपच्छाभत्तिकङ्गं अनतिरित्तभोजनसिक्खापदेन (पाचि० २३८-२४०) । पवारिताय हि भिक्खुनिया अतिरित्तं कत्वा भुज्जितुं न लब्भति । कप्पिये च वत्थुस्मिं लोलतापहानाय धुतङ्गसमादानं, न अकप्पिये, सिक्खापदेनेव पटिक्खित्तत्ता । अट्ठेव होन्ति भिक्खुनिया संकच्चिकचीवरादीहि सद्धिं पज्जपि तिचीवरसङ्घमेव गच्छन्तीति कत्वा । यथावुत्तेसूति भिक्खूनां वुत्तेसु तेरससु तिचीवराधिट्ठानविनयकम्माभावतो ठपेत्वा तेचीवरिकङ्गं द्वादस सामणेराणां । सत्ताति भिक्खुनीनां वुत्तेसु अट्ठसु एकं पहाय सत्त तिचीवराधिट्ठानविनयकम्माभावतो । “ठपेत्वा तेचीवरिकङ्ग”न्ति हि इमं अनुवत्तमानमेव कत्वा “सत्त सिक्खमानसामणेरीन”न्ति वुत्तं । पतिरूपानीति उपासकभावस्स अनुच्छविकानि ।

धुतङ्गनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

इति दुतियपरिच्छेदवण्णना ।

३. कम्मट्ठानगगहणनिद्देसवण्णना

३८. अप्पिच्छतादीहीति अप्पिच्छतासन्तुट्ठिसल्लेखपविवेकापचयवीरियारम्भादीहि । परियोदातेति सुविसुद्धे निरुपक्विकलेसे । इमस्मिं सीलेति यथावुत्ते चतुपारिसुद्धिसीले । “चित्तं भावय”न्ति इममेव देसनं सन्धायाह “अतिसङ्खेपदेसितत्ता”ति । को समाधीति सरूपपुच्छा । केनट्ठेन समाधीति केन अत्थेन समाधीति वुच्चति, “समाधी”ति पदं कं अभिधेय्यत्थं निस्साय पवत्तन्ति अत्थो । कतिविधोति पभेदपुच्छा ।

“को समाधी”ति कामञ्चायं सरूपपुच्छा, विभागवन्तानं पन सरूपविभावनं विभागदस्सनमुखेनेव होतीति विभागो ताव अनवसेसतो दस्सेतब्बो । तंदस्सने च अयमादीनवोति दस्सेतुं “समाधि बहुविधो”तिआदि वुत्तं । तत्थ बहुविधोति कुसलादिवसेन अनेकविधो । नानप्पकारकोति

आलम्बनमनसिकारछन्दपणिधिअधिमोक्खअभिनीहारसज्जानानत्तादिनानप्पकारो । न साधेय्याति लोकियसमाधिस्स भावना इध अधिप्पेतत्थो, तच्च न साधेय्य । ज्ञानविमोक्खादीसु हि समाधिं उद्धरित्वा तस्स लब्धमानेहि विभागेहि विस्सज्जने करियमाने **ज्ञानविभङ्गादीसु** (विभ० ५०८ आदयो) आगतो सब्बो समाधिपभेदो विस्सज्जेतब्बो सिया । तथा च सति य्वायं लोकियसमाधिस्स भावनाविधि अधिप्पेतो, तस्स विस्सज्जनाय ओकासोव न भवेय्य । किञ्च येनस्स तिकचतुक्कझानिकेन हीनादिभेदभिन्नेन पवत्तिविभागेन ब्रह्मपारिसज्जादिवसेन नवविधो, पञ्चमज्झानिकेन वेहप्फलादिवसेन दसविधो वा एकादसविधो वा भवप्पभेदो निप्पज्जति । स्वास्स पवत्तिविभागो अयं सोति निद्दारेत्वा वुच्चमानो विक्खेपाय सिया, यथा तं अविसये । तेनाह “**उत्तरि च विक्खेपाय संवत्तेय्या**”ति । **कुसलचित्तेकग्गताति कुसला** अनवज्जसुखविपाकलक्खणा **चित्तेकग्गता** ।

चित्तचेतसिकानं समं अविसारवसेन सम्पिण्डेन्तस्स विय आधानं **समाधानं** । अविसारलक्खणो हि समाधि, सम्पिण्डनरसो च । सम्मा अविक्खिपनवसेन आधानं समाधानं । अविक्खेपलक्खणो वा हि समाधि, विक्खेपविद्धंसनरसो चाति । स्वायं यस्मा एकारम्मणे चित्तस्स ठितिहेतु, तस्मा “**ठपनन्ति वुत्तं होती**”ति आह । तथा हेस “चित्तस्स ठिति सण्ठिति अवट्ठिती”ति (ध० स० १५) निद्दिट्ठो । एकारम्मणग्गहणज्चेत्थ समाधिस्स सन्तानट्ठितिभावदस्सनत्थं । तथा हिस्स **अट्ठकथायं** दीपच्चिट्ठिति निदस्सिता । **आनुभावेनाति** बलेन, पच्चयभावेनाति अत्थो । **अविक्खिपमानाति** न विक्खिपमाना वूपसममाना । उपसमपच्चुपट्टानो हि समाधि । एतेनस्स विक्खेपपटिपक्खतं दस्सेति । **अविप्पकिण्णाति** अविसटा । एतेन अविसारलक्खणतं ।

सयं न विक्खिपति, सम्पयुत्ता वा न विक्खिपन्ति एतेनाति अविक्खेपो, सो लक्खणं एतस्साति **अविक्खेपलक्खणो** । विक्खेपं विद्धंसेति, तथा वा सम्पज्जतीति **विक्खेपविद्धंसनरसो** । उद्धच्चे अविकम्पनवसेन पच्चुपतिट्ठिति, सम्पयुत्तानं वा तं पच्चुपट्टपेतीति **अविकम्पनपच्चुपट्टानो** । **सुखन्ति** निरामिसं सुखं दट्ठब्बं ।

३९. अविक्खेपलक्खणं नाम समाधिस्स आवेणिको सभावो, न तेनस्स कोचि विभागो लब्धतीति आह “**अविक्खेपलक्खणेन ताव एकविधो**”ति । सम्पयुत्तधम्मो आरम्मणे अप्पेन्तो विय पवत्ततीति वितक्को **अप्पना** । तथा हि सो “अप्पना ब्यप्पना”ति (ध० स० ७) निद्दिट्ठो । तप्पमुखतावसेन पन सब्बस्मिं महग्गतानुत्तरे ज्ञानधम्मो “अप्पना”ति **अट्ठकथावोहारो** । तथा तस्स अनुप्पत्तिट्ठानभूते परित्तज्ञाने उपचारवोहारो । गामादीनं समीपट्टाने गामूपचारादिसमज्जा वियाति आह “**उपचारप्पनावसेन दुविधो**”ति । इध पन समाधिवसेन वेदितब्बं । लुज्जनपलुज्जनट्ठेन लोकोति वुच्चति वट्ठं, तप्परियापन्नताय लोके नियुत्तो, तत्थ वा विदितोति **लोकियो** । तत्थ अपरियापन्नताय लोकतो उत्तरो उत्तिण्णोति **लोकुत्तरो** । कामज्चेत्थ लोकियसमाधि भावेतब्बभावेन गय्हति, उभयं पन एकज्झं गहेत्वा ततो इतरं निद्दारेतुं “**लोकियलोकुत्तरवसेन दुविधो**”ति वुत्तं । **सप्पीतिकनिप्पीतिकवसेनाति** सह पीतिया वत्ततीति सप्पीतिको, पीतिसम्पयुत्तो । नत्थि एतस्स पीतीति निप्पीतिको, पीतिविप्पयुत्तो । तेसं वसेन । सुखेन सह एकुप्पादादिभावं गतोति **सुखसहगतो**, सुखसम्पयुत्तोति अत्थो । **उपेक्खासहगतेपि** एसेव नयो । **उपेक्खाति** चेत्थ अदुक्खमसुखवेदना अधिप्पेता । सा हि सुखदुक्खाकारपवत्तिं उपेक्खति मज्झत्ताकारसण्ठितत्ता । सुखसहगत-पदेन चेत्थ सप्पीतिको, निप्पीतिकेकदेसो च सङ्गहितो, उपेक्खासहगत-पदेन पन निप्पीतिकेकदेसोवाति अयमेतेसं पदानं विसेसो ।

सभावतो, पच्चयतो, फलतो च मज्झिमपणीतेहि निहीनो, तेसं वा गुणेहि परिहीनोति **हीनो**, अत्तनो पच्चयेहि पधानभावं नीतो **पणीतो**, उभिन्नं मज्झे भवो **मज्झिमो** । सम्पयोगवसेन पवत्तमानेन सह वितक्केन सवितक्को, सह

विचारेण सविचारो, सवितक्को च सो सविचारो चाति **सवितक्कसविचारो**। आदि-सद्देन अवितक्कविचारमत्तो, अवितक्काविचारो च गहितो। तत्थ विचारतो उत्तरि वितक्केण सम्पयोगाभावतो अवितक्को च सो विचारमत्तो चाति **अवितक्कविचारमत्तो**। विसेसनिवत्तिअत्थो वा मत्त-सद्दो। सवितक्कसविचारो हि समाधि वितक्कविसिद्धेण विचारेण सविचारो, अयं पण विचारमत्तेण वितक्कसङ्घातविसेसरहितेण, तस्मा अवितक्कविचारमत्तो। अथ वा भावनाय पहीनत्ता वितक्काभावेनायं विचारमत्तो, न विचारतो अज्जस्स अत्तनो सम्पयुत्तधम्मस्स कस्सचि अभावाति दस्सेतुं अवितक्क-वचनेण विचारमत्त-पदं विसेसेत्वा वुत्तं। उभयरहितो **अवितक्काविचारो**। पीतिसहगतादिवसेनाति पीतिसहगतसुखसहगतउपेक्खासहगतवसेन। यदेत्थ वत्तब्बं, तं सुखसहगतदुके वुत्तनयमेव। पटिपक्खेहि समन्ततो खण्डितत्ता **परित्तो**। परित्तन्ति वा अप्पमत्तकं वुच्चति, अयम्पि अप्पानुभावताय परित्तो वियाति **परित्तो**। किलेसविक्रम्भनतो, विपुलफलतो, दीघसन्तानतो च महन्तभावं गतो, महन्तेहि वा उळारच्छन्दादीहि गतो पटिपन्नोति **महग्गतो**। आरम्भणकरणवसेनापि नत्थि एतस्स पमाणकरधम्मा, तेसं वा पटिपक्खोति **अप्पमाणो**।

पटिपज्जति ज्ञानं एतायाति पटिपदा, पुब्बभागभावना। दुक्खा किच्छा पटिपदा एतस्साति **दुक्खापटिपदो**। पकतिपज्जाय अभिविसिद्धत्ता अभिज्जा नाम अप्पनावहा भावनापज्जा, दन्धा मन्दा अभिज्जा एतस्साति **दन्धाभिज्जो**। दुक्खापटिपदो च सो दन्धाभिज्जो चाति **दुक्खापटिपदादन्धाभिज्जो**, समाधि। तदादिवसेन। **चतुज्ञानङ्गवसेनाति** चतुन्नं ज्ञानानं अङ्गभाववसेन, चतुक्कनयवसेन चेत्तं वुत्तं। **हानभागियादिवसेनाति** हानकोट्टासिकादिवसेन।

समाधि एककदुकवण्णना

छन्नं अनुस्सतिट्ठानानन्ति बुद्धानुस्सतिआदीनं छन्नं अनुस्सतिकम्मट्ठानानं। **इमेसं वसेनाति** इमेसं दसन्नं कम्मट्ठानानं वसेन। “पुब्बभागे एकग्गता”ति इमिना अप्पनाय उपकारकनानावज्जनपचारस्सपि सङ्गहो दट्ठब्बो, न एकावज्जनस्सेव। **अप्पनासमाधीनन्ति** उपकत्तब्बउपकारकसम्बन्धे सामिवचनं “पुरिसस्स अत्थो”तिआदीसु विय। **परिकम्मन्ति** गोत्रभु। अपरित्तो समाधीति दस्सेतुं “**पठमस्स ज्ञानस्सा**”तिआदि वुत्तं।

तीसु भूमीसूति कामरूपारूपभूमीसु। कुसलचित्तेकगताय अधिप्पेतत्ता “**अरियमग्गसम्पयुत्ता**”ति वुत्तं। **सिया सप्पीतिको**, **सिया निप्पीतिको**ति अनियमवचनं उपचारसमाधिसामज्जेन सब्बेसम्पि वा ज्ञानानं नानावज्जनवीथियं उपचारसमाधि सिया सप्पीतिको, सिया निप्पीतिको। एकावज्जनवीथियं पण आदितो दुकतिकज्झानानं उपचारसमाधि सप्पीतिकोव, इतरेसं निप्पीतिकोव, विसभागवेदनस्स चित्तस्स आसेवनपच्चयताभावतो, एकवीथियं वेदनापरिवत्तनाभावतो च। **सिया सुखसहगतो**, **सिया उपेक्खासहगतो**ति एत्थापि वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितब्बो। तत्थ पण “दुकतिकज्झानान”न्ति वुत्तं, इध “**तिकचतुक्कज्झानान**”न्ति वत्तब्बं।

समाधितिकवण्णना

पटिलद्धमत्तोति अधिगतमत्तो अनासेवितो अबहुलीकतो। सो हि परिदुब्बलभावेन हीनो होति। **नातिसुभावितो**ति अतिविय पगुणभावं अपापितो। **सुभावितो**ति सुट्ठु भावितो सम्मदेव पगुणतं उपनीतो। तेनाह “**वसिप्पत्तो**”ति। छन्दादीनं हीनतादिवसेनापि इमेसं हीनादिता वेदितब्बा। तथा हि उळारपुज्जफलकामतावसेन पवत्तितो **हीनो**, लोकियाभिज्जासम्पादनाय पवत्तितो **मज्झिमो**, विवेककामताय अरियभावे ठितेण पवत्तितो **पणीतो**। अत्तहिताय भवसम्पत्तिअत्थं पवत्तितो वा **हीनो**, केवलं अलोभज्झासयेण पवत्तितो **मज्झिमो**, परहिताय पवत्तितो **पणीतो**।

वट्टज्झासयेन वा पवत्तितो **हीनो**, विवेकज्झासयेन पवत्तितो **मज्झिमो**, विवट्टज्झासयेन लोकुत्तरपादकत्थं पवत्तितो **पणीतो** ।

सद्धिं उपचारसमाधिनाति सब्बेसम्पि ज्ञानानं उपचारसमाधिना सह । **वितक्कमत्तेयेव आदीनवं दिस्वाति** वितक्केयेव ओळारिकतो उपट्टहन्ते “चित्तस्स खोभकरधम्मो अयं”न्ति आदीनवं दिस्वा विचारञ्च सन्ततो मनसि करित्वा । तेनाह “**विचारे अदिस्वा**”ति । तं **सन्धायाति** तं एवं पटिलद्धं समाधिं सन्धाय । एतं “अवितक्कविचारमत्तो समाधी”ति दुतियपदं **वुत्तं** । तीसूति आदितो तीसु ।

तेस्वेवाति तेसु एव चतुक्कपञ्चकनयेसु । **ततिये चतुत्थेति** चतुक्कनये ततिये, पञ्चकनये चतुत्थेति योजेतब्बं । **अवसानेति** द्वीसुपि नयेसु परियोसानज्झाने । यथाक्कमं चतुत्थे, पञ्चमे वा । **पीतिसुखसहगतो वाति** एत्थापि हेट्ठा वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितब्बो । एत्थ च सतिपि पीतिसहगतस्सापि समाधिस्स सुखसहगतत्ते तीणिपि पदानि असङ्करतो दस्सेतुं निप्पीतिकसुखतो सप्पीतिकसुखस्स विसेसदस्सनत्थं सत्थु पीतितिकदेसनाति निप्पीतिकस्सेव सुखस्स वसेन सुखसहगतो समाधि गहितोति दट्टब्बो ।

उपचारभूमियन्ति उपचारज्झानसम्पयुत्तचित्तुप्पादे । चित्तुप्पादो हि सहजातधम्मानं उप्पत्तिट्ठानताय “भूमी”ति वुच्चति “सुखभूमियं कामावचरे”ति आदीसु (ध० स० ९८८) विय । **परित्तो समाधि** कामावचरभावतो ।

समाधिचतुक्कवण्णना

पठमसमन्नाहारो भावनं आरभन्तस्स “पथवी पथवी”ति आदिना कम्मट्ठाने पठमाभिनिवेशो । **तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारन्ति** नीवरणवितक्कविचारनिकन्ति आदीनं वूपसमे थिरभूतं कामावचरज्झानं । “याव अप्पना”ति इमिना पुब्बभागपञ्जाय एव अभिज्जाभावो वुत्तो विय दिस्सतीति वदन्ति । अप्पनापञ्जा पन **अभिज्जाव** । यदग्गेन हि पुब्बभागपञ्जाय दन्धसीघता, तदग्गेन अप्पनापञ्जायपीति । **समुदाचारगहणतायाति** समुदाचारस्स गहणभावेन, पवत्तिबाहुल्लतोति अत्थो । **असुखासेवनाति** कसिरभावना ।

पलिबोधुपच्छेदादीनीति आदि-सद्देन भावनाविधानापरिहापनादिं सङ्गण्हाति । **असप्पायसेवीति** उपचाराधिगमतो पुब्बे असप्पायसेविताय **दुक्खा पटिपदा** । पच्छा असप्पायसेविताय दन्धा **अभिज्जा** होति । **सप्पायसेविनोति** एत्थापि एसेव नयो । **पुब्बभागेति** उपचारज्झानाधिगमतो ओरभागे । **अपरभागेति** ततो उद्धं । **तस्स वोमिस्सकताति** यो पुब्बभागे असप्पायं सेवित्वा अपरभागे सप्पायसेवी, तस्स दुक्खा पटिपदा खिप्पाभिज्जा । इतरस्स सुखा पटिपदा दन्धाभिज्जा होति । एवं पठमचतुत्थानं वोमिस्सकताय दुतियततियाति अत्थो । अकतपलिबोधुपच्छेदस्स सपरिपन्थताय पटिपदा दुक्खा होति, इतरस्स सुखा । असम्पादितअप्पनाकोसल्लस्स जाणस्स अविसदताय **दन्धा अभिज्जा** होति, विसदताय **खिप्पा अभिज्जा** ।

तण्हाअविज्जावसेनाति तण्हाअविज्जानं अभिभवानभिभववसेन । **समथविपस्सनाधिकारवसेनाति** समथविपस्सनासु असतो, सतो च अधिकारस्स वसेन । तण्हाय समाधिस्स उजुपटिपक्खत्ता सा समथपटिपदाय परिपन्थिनीति आह “**तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खा पटिपदा होती**”ति । अभिभवो चस्सा इतरकिलेसेहि अधिकताय **अनभिभूतस्स** तण्हायाति अधिकारतो वेदितब्बं । तथा अविज्जा पञ्जाय उजुपटिपक्खाति तदभिभूतस्स दन्धाभिज्जता

वुत्ता । **अकताधिकारो**ति भवन्तरे अकतपरिचयो यथा पगुणं कत्वा विस्सट्ठगन्थो अप्पमत्तकेन पयोगेन सुप्पवत्ति वाचुग्गतोव होति, एवं पुब्बे कतपरिचयस्स भावना अप्पकसिरेनेव इज्झतीति आह “**कताधिकारस्स सुखा**”ति । स्वायं अकतो, कतो च अधिकारो समथनिस्सितो पटिपदायं वुत्तो समाधिप्पधानत्ता पटिपदाय । विपस्सनानिस्सितो अभिज्जायं जाणप्पधानत्ता अप्पनाय । **किलेसिन्द्रियवसेना**ति तिक्खातिक्खानं किलेसिन्द्रियानं वसेन । तेनाह “**तिब्बकिलेसस्सा**”तिआदि । तत्थ **किलेसा** कामच्छन्दादयो, **इन्द्रियानि** सद्भादीनि ।

यथावुत्ता पटिपदाभिज्जा पुग्गलाधिद्वानाति धम्मनिद्देसम्पि पुग्गलाधिद्वानमुखेन दस्सेतुं “**यो पुग्गलो**”तिआदि वुत्तं । **अप्पगुणो**ति न सुभावितो वसीभावं अपापितो । तेनाह “**उपरिज्ञानस्स पच्चयो भवितुं न सक्कोती**”ति । अयं **परित्तो**ति अयं समाधि अप्पानुभावताय परिक्तो । **अवड्ढिते**ति एकङ्गुलद्वङ्गुलमत्तम्पि न वड्ढिते यथाउपड्ढिते आरम्मणे । एकङ्गुलमत्तम्पि हि वड्ढितं अप्पमाणमेवाति वदन्ति । “पगुणो सुभावितो”ति वत्वा “उपरिज्ञानस्स पच्चयो भवितुं सक्कोती”ति इमिना यथा पगुणोपि उपरिज्ञानस्स पच्चयो भवितुं असक्कोन्तो समाधि परिक्तोयेव होति, न अप्पमाणो, एवं जाणुत्तरस्स एकासनेनेव उपरिज्ञाननिब्बत्तनेनाति सुभावितोपि उपरिज्ञानस्स पच्चयभावसङ्घाताय सुभावितकिच्चसिद्धिया “**अप्पमाणो**”त्वेव वुच्चति । अपरे पन सचे सुभावितो पगुणो वसीभावं पत्तो उपरिज्ञानस्स पच्चयो अहोन्तोपि अप्पमाणो एव, पमाणकरानं रागादिपटिपक्खानं सुविदूरभावतोति वदन्ति । **वुत्तलक्खणवोमिस्सताया**ति यो अप्पगुणो उपरिज्ञानस्स पच्चयो भवितुं न सक्कोति, वड्ढिते आरम्मणे पवत्तो, अयं परिक्तो अप्पमाणारम्मणो । यो पन पगुणो उपरिज्ञानस्स पच्चयो भवितुं सक्कोति, अवड्ढिते आरम्मणे पवत्तो, अयं अप्पमाणो परित्त्तारम्मणोति एवं पठमचतुत्थसमाधीनं वुत्तलक्खणस्स वोमिस्सकभावेन दुतियततियसमाधिसङ्गाहको वोमिस्सकनयो वेदितब्बो ।

ततोति ततो पठमज्झानतो उद्धं । **विरत्तपीतिकन्ति** अतिक्कन्तपीतिकं वा जिगुच्छितपीतिकं वा । अवयवो समुदायस्स अङ्गन्ति वुच्चति, “सेनङ्गं रथङ्गं”न्तिआदीसु वियाति आह “**चतुन्नं ज्ञानानं अङ्गभूता चत्तारो समाधी**”ति ।

हानं भजतीति **हानभागियो**, हानभागो वा एतस्स अत्थीति **हानभागियो**, परिहानकोट्टासिकोति अत्थो । आलयस्स अपेक्खाय अपरिच्यजनतो ठितिं भजतीति **ठितिभागियो** । विसेसं भजतीति **विसेसभागियो** । **पच्चनीकसमुदाचारवसेना**ति तस्स तस्स ज्ञानस्स पच्चनीकानं नीवरणवितक्कविचारादीनं पवत्तिवसेन । **तदनुधम्मताया**ति तदनुरूपभूताय सतिथा । **सण्ठानवसेना**ति सण्ठहनवसेन पतिद्वानवसेन । “सा पन तदस्सादसङ्घाता, तदस्सादसम्पयुत्तक्खन्धसङ्घाता वा मिच्छासती”ति **सम्मोहविनोदनियं** (विभ० अट्ठ० ७९९) वुत्तं । तत्थ सापेक्खस्स उपरि विसेसं निब्बत्तेतुं असक्कुण्येयत्ता अविगतनिकन्तिका तंतं परिहरणसतीतिपि वत्तुं वट्ठति । एवञ्च कत्वा “सतिथा वा निकन्तिया वा”ति विकप्पवचनञ्च युत्तं होति । **विसेसाधिगमवसेना**ति विसेसाधिगमस्स पच्चयभाववसेन, विसेसं वा अधिगच्छति एतेनाति विसेसाधिगमो, तस्स वसेन । **निब्बिदासहगतसज्जामनसिकारसमुदाचारवसेना**ति आदीनवदस्सनपुब्बङ्गमनिब्बिन्दनजाणसम्पयुत्तसज्जाय च आभोगस्स च पवत्तिवसेन । **निब्बेधभागियता**ति सच्चानं निब्बिज्जनपक्खिकता विपस्सनाय संवत्ततीति अत्थो ।

कामसहगताति कामारम्मणा, कामसज्जाहि वा वोकिण्णा । **अवितक्कसहगता**ति “कथं नु खो मे अवितक्कं ज्ञानं भवेय्या”ति एवं अवितक्कारम्मणा अवितक्कविसया । कामज्जायं “पठमस्स ज्ञानस्सा”तिआदिको पाठो पज्जावसेन आगतो, समाधिस्सापि पनेत्थ सङ्गहो अत्थेवाति उदाहरणस्स सात्थकतं दस्सेतुं “**ताय पन पज्जाय सम्पयुत्ता समाधीपि चत्तारो होन्ती**”ति तेसं वसेन एवं वुत्तन्ति अत्थो ।

भावनामयस्स समाधिस्स इधाधिप्पेतत्ता उपचारेकगता “कामावचरो समाधी”ति वुत्तं। अधिपतिं करित्वाति “छन्दवतो चे समाधि होति, मय्हम्पि एवं होती”ति छन्दं अधिपतिं, छन्दं धुरं जेड्ढकं पुब्बङ्गमं कत्वा। लभति समाधिन्ति एवं यं समाधिं लभति, अयं वुच्चति छन्दसमाधि, छन्दाधिपतिसमाधीति अत्थो। एवं वीरियसमाधिआदयोपि वेदितब्बा।

चतुक्कभेदेति चतुक्कवसेन समाधिप्पभेदनिद्देसे। अज्जत्थ सम्पयोगवसेन विचारेन सह वत्तमानो वितक्को पञ्चकनये दुतियज्झाने वियोजितोपि न सुट्ठु वियोजितोति, तेन सद्धियेव विचारसमतक्कमं दस्सेतुं वुत्तं “वितक्कविचारातिक्कमेन ततिय”न्ति। द्विधा भिन्दित्वा चतुक्कभेदे वुत्तं दुतियं ज्ञानन्ति योजना। पञ्चज्ञानङ्गवसेनाति पञ्चन्नं ज्ञानानं अङ्गभाववसेन समाधिस्स पञ्चविधता वेदितब्बा।

४०. विभङ्गेति जाणविभङ्गे। तत्थ हि “ज्ञानविमोक्खसमाधिसमापत्तीनं संकिलेसवोदान”न्ति, एत्थ “संकिलेस”न्तिआदि वुत्तं। तत्थ हानभागियो धम्मोति अपगुणेहि पठमज्झानादीहि वुट्ठितस्स सज्जामनसिकारानं कामादिअनुपक्खन्दनं। विसेसभागियो धम्मोति पगुणेहि पठमज्झानादीहि वुट्ठितस्स सज्जामनसिकारानं दुतियज्झानादिअनुपक्खन्दनं। तेनाह “पठमस्स ज्ञानस्स लाभि”न्तिआदि। तस्सत्थो (विभ० अट्ठ० ८२८) — अपगुणस्स पठमस्स ज्ञानस्स लाभीनं ततो वुट्ठितं आरम्भणवसेन कामसहगता हुत्वा सज्जामनसिकारा समुदाचरन्ति चोदेन्ति तुदन्ति, तस्स कामानुपक्खन्दनं सज्जामनसिकारानं वसेन सा पठमज्झानपज्जा हायति, तस्मा हानभागिनी पज्जा। अवितक्कसहगताति अवितक्कं दुतियं ज्ञानं सन्ततो पणीततो मनसि करोतो आरम्भणवसेन अवितक्कसहगता समुदाचरन्ति पगुणपठमज्झानतो वुट्ठितं दुतियज्झानाधिगमत्थाय चोदेन्ति तुदन्ति, तस्स दुतियज्झानानुपक्खन्दनं सज्जामनसिकारानं वसेन पठमज्झानपज्जा विसेसभूतस्स दुतियज्झानस्स उप्पत्तिया पदट्ठानताय विसेसभागिनी पज्जा। तंसम्पयुत्तो समाधि इधाधिप्पेतो। इमिना नयेनाति इमिना पठमज्झाने वुत्तेन विधिना दुतियज्झानादीसुपि हानभागियधम्मो, विसेसभागियधम्मो च वेदितब्बो।

दसपलिबोधवण्णना

४१. अरियमग्गसम्पयुत्तोति लोकोत्तरअप्पमाणअपरियापन्नग्गहणेन लोकियेहि असाधारणतो, सप्पीतिकादिग्गहणेन साधारणतो च अरियमग्गसम्पयुत्तो समाधि वुत्तो। भावितो होति सज्जाय सम्पयुत्तत्ता। तन्ति अरियमग्गसमाधिं। विसुन्ति पज्जाभावनाय विसुं कत्वा न वदाम।

कम्मट्ठानभावनं परिबुन्धेति उपरोधेति पवत्तितुं न देतीति पलिबोधो र-कारस्स ल-कारं कत्वा, परिपन्थोति अत्थो। उपच्छिन्दित्वाति समापनेन, सङ्गहणेन वा उपरुन्धित्वा, अपलिबोधं कत्वाति अत्थो।

आवसन्ति एत्थाति आवासो। परिच्छेदवसेन वेणियति दिस्सतीति परिवेणं। विहारे भिक्खून् तं तं वसनट्ठानं। स्वायं आवासो। नवकम्मादीसूति आदि-सद्देन आवासस्स तदज्जं अभिवुद्धिकारणं सङ्गण्हाति। कारणेनाति “छायूदकसम्पन्नं सुलभभिक्ख”न्तिआदिना कारणेन। अपेक्खवाति सालयो।

तत्राति तस्मिं पलिबोधाभावे। पाचीनखण्डराजिन्ति पुरत्थिमदिसायं पब्बतखण्डानं अन्तरे वनराजिट्ठानं। “नामा”ति इमिना तस्स पदेसस्स अयं समज्जाति दस्सेति। पटिसामितमेवाति निच्चकालं पटिसामेत्वाव विहारतो निक्खमामीति दस्सेति। धातुनिधानट्ठानन्ति कायबन्धनधम्मकरणन्धानसाटिकअक्खकधातुसङ्घातानं परिभोगसरीरधातून् निदहितट्ठानं।

ईदिसस्स अयं थेरो विय अलग्गचित्तस्स । एतेन “भिक्षुना नाम आवासे एवरूपेन भवितब्ब”न्ति ओवादो दिन्नो होति । इतो परेसुपि वत्थूसु एसेव नयो ।

कुलन्ति कुलग्गहणेन कुलमनुस्सानं गहणं गामग्गहणेन गामवासीनं विय । उपट्टाककुलम्पीति पि-सद्धेन पगेव जातिकुलन्ति दस्सेति । उद्देसत्थन्ति उद्दिसापनत्थं, पाठं उद्दिसापेत्वा सज्झायितुन्ति अत्थो । इधेवाति इमस्मिंयेव पदेसे, यत्थ कत्थचि विहारेति अत्थो । तं विहारन्ति तं कोरण्डकविहारं ।

उपगतोति वस्सं उपगतो । सदाति गतकालतो पभुति विसेसतो पवारितदिवसतो पट्टाय सब्बदा दिवसे दिवसे । परिदेवमानाति तंतं विलपनवसेन विविधं परिदेवन्ती । सब्बं पवत्तिन्ति अत्तना तत्थ दिट्ठकालतो पट्टाय पच्छा समागमपरियोसानं दहरस्स सब्बं पवत्तिं ।

कायसक्खिन्ति “पस्स इम”न्ति मुखपटिग्गाहकं कत्वा । रथविनीतपटिपदन्ति दसकथावत्थुकित्तनपुब्बिकं रथविनीतूपमाहि विभावितं रथविनीतसुत्ते (म० नि० १.२५२) आगतं सत्तविसुद्धिपटिपदं । नालकपटिपदन्ति “मोनेय्यं ते उपज्जिस्स”न्ति आदिना (सु० नि० ७०६) सत्थारा नालकत्थेरस्स देसितपटिपदं । तुवटकपटिपदन्ति “मूलं पपञ्चसङ्काया”ति आदिना (सु० नि० ९२२) भगवता देसितपटिपदं । तत्थ हि यथाक्कमं —

“न मुनी गाममागम्म, कुलेसु सहसा चरे ।
घासेसनं छिन्नकथो, न वाचं पयुतं भणे” ॥ (सु० नि० ७१६) ।

“गामे च नाभिसज्जेय्य, लाभकम्या जनं न लपयेय्या”ति ॥ (सु० नि० ९३५) —

एवमादिका परमप्पिच्छकथा आगता । चतुपच्चयसन्तोसभावनारामतादीपकन्ति चीवरादीसु चतूसु पच्चयेसु सन्तोसस्स, भावनारामताय च पकासकं ।

लब्भतीति लाभो । तेनाह “चत्तारो पच्चया”ति । महापरिवारेति विपुलपरिवारे । पिण्डपातं ताव देन्ता बुद्धपूजापत्तचीवरादीनि तस्स परिवारानि कत्वा देन्ति, तथा चीवरादिदानेपि । बाहुल्लिकपिण्डपातिकाति पिण्डपातिका हुत्वा पच्चयबाहुल्लिका । वदन्तीति पुरिमदिवसे भिक्षुवाय आहिण्डनकाले यथासुतं वदन्ति । निच्चव्यावटो उपासकादीनं सङ्गहने ।

तस्साति गणस्स । सोति गणपलिबोधो । एवन्ति इदानीं वुच्चमानाकारेण गणवाचकस्स परियेसनम्पि लहुकमेव इच्छितव्वन्ति आह “योजनतो परं अगन्त्वा”ति । अत्तनो कम्मन्ति समणधम्ममाह ।

कताकतेति कते च अकते च कम्मे जाननवसेन उस्सुक्कं आपज्जितब्बं, कताकतेति वा अप्पके च महन्ते च कते, यथा “फलाफले”ति । सचे बहुं अवसिड्ढन्ति सम्बन्धो । भारहारा सङ्घकिच्चपरिणायका ।

पब्बज्जापेक्खोति सीहळदीपे किर कुलदारकानं पब्बज्जा आवाहविवाहसदिसा, तस्मा तं परिच्छिन्नदिवसं अतिक्कमेतुं न सक्का । “सचे तं अलभन्तो न सक्कोति अधिवासेतु”न्ति आदिना समापनेन पलिबोधुपच्छेदो वुत्तो, व्यतिरेकतो पन “सचे तं अलभन्तो सक्कोति अधिवासेतुं, अरज्जं पविसित्वा समणधम्मोव कातब्बो”ति अयमत्थो

दस्सितोति सङ्गहणेन पलिबोधुपच्छेदो वेदितब्बो । एस नयो सेसेसुपि ।

तथाति यथा उपज्झायो गिलानो यावजीवं उपट्ठातब्बो, तथा उपसम्पादितअन्तेवासिको अत्तनो कम्मवाचं वत्वा उपसम्पादितो ।

यो कोचि रोगोति मूलभूतो, अनुबन्धो वा अत्तनो उप्पन्नो । **अनमतगो**ति अनु अनु अमतगो अनादिमति ।

“गन्थो”ति इमिना गन्थपलिबोधो इध वुत्तोति आह “**परियत्तिहरण**”न्ति । **सज्झायादीही**ति सज्झायधारणपरिचयपुच्छादीहि । **इतरस्सा**ति अब्बावटस्स । यस्स गन्थधुरं विस्सज्जेत्वा ठितस्सापि गन्थो वत्ततेव, न तस्स गन्थो पलिबोधो । यथा तम्हि तम्हि वत्थुम्हि आगतत्थेरानं, नापि सब्बेन सब्बं अगन्थपसुतस्स । **मज्झिमपण्णासको आगच्छति**, सुत्तपदेसानं वारानञ्च सदिसताय ब्यामुहन्तो । **पुन न ओलोकेस्सामी**ति कम्मट्ठानं गहेत्वा गन्थधुरं विस्सज्जेमीति अत्थो ।

गामवासिकत्थेरेहीति अनुराधपुरवासीहि । **अनुगगहेत्वा**ति अगगहेत्वा तत्थ परिचयं अकत्वा । **पञ्चनिकायमण्डले**ति दीघागमादिके पञ्चपि निकाये सिक्खितपरिसाय । **परिवत्तेस्सामी**ति वण्णयिस्सामि । **सुवण्णभेरिन्ति** सेट्ठभेरिं । **कतमाचरियानं उग्गहो**ति कतमेसं आचरियानं उग्गहो, केन परिवत्तीयतीति अधिप्पायो । **आचरियमग्गो**ति आचरियानं कथामग्गो । **अत्तनो आचरियानन्ति** अत्तनो कथेतुं युत्तानं आचरियानं । सुविनिच्छिता सब्बा तिपिटकपरियत्ति एतस्मिं अत्थीति **सब्बपरियत्तिको**, तेपिटकोति अत्थो । पीठे निसिन्नो ततो ओतरित्वा भूमियं **तट्टिकाय निसीदित्वा** । **गतकस्सा**ति पटिपत्तिगमनेन गतस्स दिट्ठसच्चस्स । **चीवरं पारुपित्वा**ति आचरियस्स अपचितिदस्सनत्थं परिमण्डलं चीवरं पारुपित्वा । साठेय्याभावतो उज्जु । कारणाकारणस्स आजाननतो **आजानीयो** ।

पोथुज्जनिकाति पुथुज्जने भवा । **दुप्परिहारा** बहुपरिस्सयताय । तथा हिस्सा उत्तानसेय्यकदारको, तरुणसस्सञ्च निदस्सितं । **विपस्सनाय पलिबोधो** समथयानिकस्स, न विपस्सनायानिकस्स । येभुय्येन हि ज्ञानलाभी समथयानिकोव होति विपस्सनासुखतो । **इतरेना**ति समथत्थिकेन । **अवसेसा** नव पलिबोधा ।

कम्मट्ठानदायकवण्णना

४२. कम्मट्ठाने नियुत्तो कम्मट्ठानिको, भावनमनुयुज्जन्तो । तेन **कम्मट्ठानिकेन** । **परिच्छिन्दित्वा**ति “इमस्मिं विहारे सब्बे भिक्खू”ति एवं परिच्छिन्दित्वा । **सहवासीनं** भिक्खूनं । **मुदुचित्तन्ति** अत्तनि मुदुचित्ततं **जनेति**, अयञ्च सहवासीनं चित्तमद्वजननादिअत्थो “मनुस्सानं पियो होती”तिआदिनयप्पवत्तेन **मेत्तानिसंससुत्तेन** (अ० नि० ११.१५; पटि० म० २.२२; मि० प० ४.४.६) दीपेतब्बो । **अनोलीनवुत्तिको** होति सम्मापटिपत्तियं । **दिब्बानिपि आरम्मणानि** पगेव इतरानि । **सब्बत्थ** सब्बस्मिं समणकरणीये, सब्बस्मिं वा कम्मट्ठानानुयोगे । पुब्बासेवनवसेन **अत्थयितब्बं** । योगस्स भावनाय अनुयुज्जनं योगानुयोगो, तदेव करणीयत्वेन कम्मं, तस्स **योगानुयोगकम्मस्स ठानं** निष्फत्तिहेतु ।

निच्चं परिहरितब्बत्ताति सब्बत्थककम्मट्ठानं विय एकदाव अननुयुज्जित्वा सब्बकालं परिहरणीयत्ता अनुयुज्जितब्बत्ता । **एवमादिगुणसमन्नागतन्ति** पियभावादीहि गुणोहि सम्पन्नं । कल्याणमित्तो हि सद्भासम्पन्नो होति सीलसम्पन्नो सुतसम्पन्नो चागसम्पन्नो वीरियसम्पन्नो सतिसम्पन्नो समाधिसम्पन्नो पञ्चासम्पन्नो । तत्थ सद्भासम्पत्तिया सहहति तथागतस्स बोधिं, कम्मफलञ्च, तेन सम्मासम्बोधिया हेतुभूतं सत्तेसु हितेसितं न परिच्चजति । सीलसम्पत्तिया

सत्तानं पियो होति गरु भावनीयो चोदको पापगरही वत्ता वचनक्खमो, सुतसम्पत्तिया सच्चपटिच्चसमुप्पादादिपटिसंयुत्तानं गम्भीरानं कथानं कत्ता होति, चागसम्पत्तिया अप्पिच्छो होति सन्तुट्ठो पविवित्तो असंसट्ठो, वीरियसम्पत्तिया आरद्धवीरियो होति अत्तहितपरहितपटिपत्तियं, सतिसम्पत्तिया उपट्ठितस्सति होति, समाधिसम्पत्तिया अविक्खित्तो समाहितचित्तो, पञ्जासम्पत्तिया अविपरीतं पजानाति । सो सतिया कुसलाकुसलानं धम्मनं गतियो समन्नेसमानो पञ्जाय सत्तानं हिताहितं यथाभूतं जानित्वा समाधिना तत्थ एकग्गचित्तो हुत्वा वीरियेन सत्ते अहितं निसेधेत्वा हिते नियोजेति । तेन वुत्तं “पियो...पे०... नियोजकोति एवमादिगुणसमन्नागत”न्ति ।

तं पन कल्याणमित्तं परमुक्कंसगतं दस्सेतुं “ममं ही”तिआदि वुत्तं । **कारकभावं** योगकम्मस्स । **पकासेति** अत्तानं पटिपत्तिया अमोघभावदस्सनेन समुत्तेजनाय, सम्पहंसनाय च, ननु कथेसि पवेणिपालनत्थन्ति अधिष्ठायो । **एवरूपोति** पेसलो हुत्वा बहुस्सुतो । **तन्तिधरोति** सुत्तधरो तत्थ केहिचिपि असंहीरो । **वंसानुरक्खकोति** बुद्धानुबुद्धवंसस्स अनुरक्खको । **पवेणिपालकोति** पवेणिया आचरियुग्गहणस्स अनुपालको । **आचरियमतिकोति** आचरियमतियं नियुत्तो तस्सा अनतिवत्तनतो । न अत्तनोमतिं पकासेति कथेतीति **न अत्तनोमतिको**, अत्तनो मतिं पगग्ह वत्ता न होतीति अत्थो ।

“पुब्बे वुत्तखीणासवादयो”तिआदि एकच्चखीणासवतो बहुस्सुतोव कम्मट्ठानदाने सेय्योति दस्सनत्थं आरद्धं । तत्थ **पुब्बे वुत्तखीणासवादयोति** “यं कम्मट्ठानं गहेतुकामो”तिआदिना वुत्तखीणासवादिका । **उग्गहपरिपुच्छानं** **विसोधितत्ताति** उग्गहेतब्बतो “उग्गहो”ति लद्धनामाय कम्मट्ठानुपकाराय पाळिया, तदत्थं परिपुच्छनतो “परिपुच्छा”ति लद्धसमज्जाय अत्थसंवण्णनाय च विसेसतो सोधितत्ता निग्गुम्बं निज्जटं कत्वा गहितत्ता । **इतो चित्तो च सुत्तञ्च कारणञ्च सल्लक्खेत्वा**ति पञ्चसुपि निकायेसु इतो चित्तो च तस्स तस्स कम्मट्ठानस्स अनुरूपं सुत्तपदञ्चेव सुत्तानुगतं युत्तिञ्च सुट्ठु उपलक्खेत्वा । **सप्पायासप्पायं योजेत्वा**ति यस्स कम्मट्ठानं आचिक्खति, तस्स उपकारानुपकारं युत्तिं मगगनेन योजेत्वा, समादाय वा सम्मदेव हृदये ठपेत्वाति अत्थो । **महामग्गं दस्सेन्तो**ति कम्मट्ठानविधिं महामग्गं कत्वा दस्सेन्तो ।

सम्बत्थाति तत्थ तत्थ विहारे । **वत्तपटिपत्तिं कुरुमानेनाति** पविट्ठुकाले आगन्तुकवत्तं, निक्खमनकाले गमिकवत्तन्ति यथारहं तं तं वत्तं पूरेन्तेन । **सम्बपारिहारियते**लन्ति सम्बेसं अङ्गानं, सम्बेसं वा भिक्खूनं अत्थाय परिहरितब्बतेलं । **ठपेमीति** अनुजानापनं । यं तं सम्मावत्तं पञ्चत्तन्ति सम्बन्धो । एकदिवसं सायं विस्सज्जितेनापीति योजना । **आरोचेतब्बं आगमनकारणं । सप्पायवेला** सरीरचित्तानं कल्लसमयो ।

चरियावण्णना

४३. सन्ताने रागस्स उस्सन्नभावेन चरणं पवत्ति **रागचरिया**, सा सस्सतासयादयो विय दट्ठब्बा । तथा **दोसचरिया**दयो । संसग्गो सम्पयोगारहवसेन वेदितब्बो, यथा “रागमोहचरिया दोसमोहचरिया”तिआदि । **सन्निपातो** एकसन्ततिपरियापन्नतावसेन, यथा “रागदोसचरिया रागदोसमोहचरिया”तिआदि । इमा एव हि सन्धाय “अपरापि चतस्सो”ति वुत्तं । तथाति यथा रागादीनं, तथा सद्धादीनं **संसग्गसन्निपातवसेन** सद्धाबुद्धिचरिया सद्धावितक्कचरिया बुद्धिवितक्कचरिया सद्धाबुद्धिवितक्कचरियाति । इमा अपरापि चतस्सो । एवन्ति संसग्गसन्निपातवसेन । **संसग्गन्ति** संसज्जनं मिस्सीकरणं “रागसद्धाचरिया दोससद्धाचरिया”तिआदिना । **अनेकाति** तेसट्ठि, ततो अतिरेकापि वा, ता पन असम्मोहन्तेन **संयुत्तसुत्तटीकायं** वित्थारतो दस्सिताति तत्थ वुत्तनयेन वेदितब्बा । “**पक्की**”ति इमिना असति पटिपक्खभावनायं तत्थ तत्थ सन्ताने चरियाय सभावभूततं दस्सेति । **उस्सन्नता** अज्जधम्मोहि रागादीनं अधिकता, यतो रागचरियादीनं पच्चयसमवाये रागादयो बलवन्तो होन्ति, अभिण्हञ्च पवत्तन्ति । **तासं वसेनाति** छन्नं मूलचरियानं वसेन

छळेव पुग्गला होन्ति । अज्जथा अनेकपुग्गला सियुं, तथा च सति अधिप्पेतत्थसिद्धिं च न सियाति अधिप्पायो ।

सद्धा बलवती होति रागुस्सन्ने सन्ताने तदनुगुणस्स धम्मस्स नियोगतो अधिकभावसम्भवतो । तेनाह “**रागस्स आसन्नगुणत्ता**”ति, सिनेहपरियेसनापरिचज्जनेहि सभागधम्मत्ताति अत्थो । सभागो हि दूरेपि आसन्नेयेवाति सभागतालक्खणमिध आसन्नग्गहणं । तत्थ सद्धाय सिनिह्मनं पसादवसेन अकालुस्सियं अलूखता, रागस्स पन रज्जनवसेन । सद्धाय परियेसनं अधिमुच्चनवसेन तन्निन्ता, रागस्स तण्हायनवसेन । सद्धाय अपरिचज्जनं ओकप्पनवसेन अनुपक्खन्दनं, रागस्स अभिसङ्गवसेनाति एवं भिन्नसभावानम्पि तेसं यथा अलूखतादिसामज्जेन सभागता, एवं तंसमङ्गीनम्पि पुग्गलानन्ति आह “**रागचरितस्स सद्धाचरितो सभागो**”ति ।

पज्जा बलवती होति दोसुस्सन्ने सन्ताने तदनुगुणस्स धम्मस्स नियोगतो अधिकभावसम्भवतो । तेनाह “**दोसस्स आसन्नगुणत्ता**”ति, अनल्लीयनपरियेसनपरिवज्जनेहि सभागधम्मत्ताति अत्थो । तत्थ पज्जाय आरम्मणस्स अनल्लीयनं तस्स यथासभावभावबोधवसेन विसंसट्ठता, दोसस्स पन व्यापज्जनवसेन । पज्जाय परियेसनं यथाभूतदोसपविचयो, दोसस्स अभूतदोसनिजिगीसा । पज्जाय परिवज्जनं निब्बिन्दनादिवसेन जाणुत्रासो, दोसस्स अहिताधानवसेन छडुनन्ति एवं भिन्नसभावानम्पि तेसं यथा अनल्लीयनादिसामज्जेन सभागता, एवं तंसमङ्गीनम्पि पुग्गलानन्ति आह “**दोसचरितस्स बुद्धिचरितो सभागो**”ति ।

अन्तरायकरा वितक्काति मिच्छावितक्का मिच्छासङ्कप्पा उप्पज्जन्ति मोहुस्सन्ने सन्ताने तदनुगुणस्स धम्मस्स येभ्य्येन पवत्तिसम्भावतो । तेनाह “**मोहस्स आसन्नलक्खणत्ता**”ति, अनवट्ठानचञ्चलभावेहि सभागधम्मत्ताति अत्थो । तत्थ वितक्कस्स अनवट्ठानं परिकप्पवसेन सविप्फारताय, मोहस्स सम्मूळहतावसेन व्याकुलताय । तथा वितक्कस्स लहुपरिवितक्कनेन तदङ्गचलताय चञ्चलता, मोहस्स अनोगाळहतायाति एवं भिन्नसभावानम्पि तेसं यथा अनवट्ठानादिसामज्जेन सभागता, एवं तंसमङ्गीनम्पि पुग्गलानन्ति आह “**मोहचरितस्स वितक्कचरितो सभागो**”ति ।

तण्हा रागोयेव सभावतो, तस्मा रागचरियाविनिमुत्ता तण्हाचरिया नत्थीति अत्थो । **तंसम्पयुत्तो**ति तेन रागेन सम्पयुत्तो, दोसादयो विय तेन विप्पयुत्तो नत्थीति अधिप्पायो । **तदुभयन्ति** तण्हामानद्वयं । **नातिवत्ततीति** सभावतो, सम्पयोगवसेन च न अतिक्कमित्वा वट्ठति । कामज्चेत्थ यथा रागदोसेहि सम्पयोगवसेन सह वत्तमानस्सपि मोहस्स उस्सन्नतावसेन विसुं चरियाभावो, न केवलं मोहस्सेव, तथा सद्धाबुद्धिवितक्कानं । एवं रागेन सतिपि सम्पयोगे मानस्सापि विसुं चरियाभावो युत्तो सिया, एवं सन्तेपि रागपटिघमानदिट्ठिविचिकिच्छाविज्जानं विय अनुसयट्ठो इमेसं रागादीनंयेव आवेणिको चरियट्ठोति, नत्थेव मानचरिया । यतो चरिया “**पकती**”ति वुत्ता । पकति च सभावोति । एतेनेव दिट्ठियापि विसुं चरियाभावाभावो संवण्णितोति दट्ठब्बो । **अट्ठकथायं** पन मोहचरियन्तो गधाव दिट्ठिचरियाति दस्सेतुं “**मोहनिदानत्ता चा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **च**-सद्धेन सम्पयोगं समुच्चिनोति मोहनिदानत्ता, मोहसम्पयुत्तत्ता चाति ।

४४. किं सप्पायन्ति कीदिसं सेनासनादिसप्पायं । **पुब्बाचिण्णं** पुरिमजातीसु आचरितं । **एकच्चेति उपतिस्सत्थेरं** सन्धायाह । तेन हि **विमुत्तिमग्गे** तथा वुत्तं । **पुब्बे किराति किर**-सद्धो अरुचिसूचनत्थो । **इट्ठप्पयोगो** मनापकिरिया । **सुभकम्मबहुलो** येभ्य्येन सोभनकम्मकारी । न सब्बे रागचरिता एव होन्ति, अलुब्धानम्पि पुब्बे इट्ठप्पयोगसुभकम्मबहुलतासम्भवतो, सग्गा चवित्वा इधूपपत्तिसम्भवतो च । एतेन असति पुब्बहेतुनियामे यथावुत्तकारणमत्तेन न तेसं लुद्धता, लुद्धभावहेतुका च रागचरियाति इममत्थं दस्सेति ।

इतरेति छेदनादिकम्मबहुला निरयादितो इधूपपन्ना च न सब्बे दोसमोहचरिता एव होन्तीति योजना । इधापि यथावुत्तकारणस्स कोधनभावे, मूळहभावे च अनेकन्तिकत्ता दोसमोहचरिततायपि अनेकंसिकता वेदितव्वा । धातूनं उस्सदनियमो यदि पमाणतो, सो नत्थि, अथ सामत्थियतो, सोपि एकंसिको न उपलब्धतीति दस्सेन्तो आह “**यथावुत्तेनेव नयेन उस्सदनियमो नाम नत्थी**”ति । तत्थ **यथावुत्तेनेवा**ति “द्विन्नं पन धातून”न्तिआदिना वुत्तप्पकारेनेव । **दोसनियमे**ति सेम्हादिदोसाधिकताय रागादिचरितो होतीति दोसवसेन चरियानियमे “सेम्हाधिको रागचरितो”ति वत्त्वा पुन “सेम्हाधिको मोहचरितो”ति, “वाताधिको मोहचरितो”ति वत्त्वा पुन “वाताधिको रागचरितो”ति च वुत्तत्ता **तम्पि** दोसवसेन नियमवचनं **पुब्बापरविरुद्धमेव** । **अपरिच्छिन्नवचनन्ति** परिच्छेदकारिकाय पज्जाय न परिच्छिन्दित्वा वुत्तवचनं, अनुपपरिक्खितवचनन्ति अत्थो ।

उस्सदकित्तनेति विपाककथायं गहितउस्सदकित्तने । **पुब्बहेतुनियामेना**ति पुरिमभवे पवत्तलोभादिहेतुनियामेन । **नियामो**ति च तेसंयेव लोभादीनं पटिनियतो लुब्भनादिसभावो दट्ठब्बो । लोभो उस्सदो एतेसन्ति **लोभुस्सदा**, उस्सन्नलोभा, लोभाधिकाति अत्थो । **अमोहुस्सदा चा**ति एत्थ **च-सद्वो** सम्पिण्डनत्थो । तेन ये इमे लोभुस्सदतादीनं पच्चेकं वोमिस्सतो च चुद्दस पभेदा इच्छिता, ते अनवसेसतो सम्पिण्डेति यथावुत्तेसु छस्वेव तेसं अन्तोगधत्ता । फलभूता चेत्थ लोभुस्सदतादयो दट्ठब्बा ।

इदानीं तं नेसं लोभुस्सदतादीनं पच्चेकं वोमिस्सकतादिं विभागेन दस्सेतुं “**यस्स ही**”तिआदि आरब्धं । **कम्मायूहनक्खणे**ति कम्मकरणवेलायं । **लोभो बलवा**ति लोभो तज्जाय पच्चयसामगिया सामत्थियतो अधिको होति । **अलोभो मन्दो**ति तप्पटिपक्खो अलोभो दुब्बलो । कथं पनेते लोभालोभा अज्जमज्जं उज्जुविपच्चनीकभूता एकक्खणे पवत्तन्तीति? न खो पनेतं एवं दट्ठब्बं “एकक्खणे पवत्तन्ती”ति । निकन्तिक्खणं पन आयूहनपक्खियमेव कत्वा एवं वुत्तं । एसेव नयो सेसेसुपि । **परियादातुन्ति** अभिभवितुं न **सक्को**ति । यो हि “एवंसुन्दरं एवंविपुलं एवंमहग्घच्च न सक्का दातु”न्तिआदिना अमुत्तचागतादिवसेन पवत्ताय चेतनाय सम्पयुत्तो अलोभो, सो सम्मदेव लोभं परियादातुं न सक्कोति । दोसमोहानं अनुप्पत्तिया, तादिसपच्चयलाभेन च **अदोसामोहा बलवन्तो** । **तस्मा**ति लोभादोसामोहानं बलवभावतो, अलोभदोसमोहानज्ज दुब्बलभावतोति वुत्तमेव कारणं पच्चासति । **सो**ति तंसमङ्गीपुग्गलो । **तेन कम्मेना**ति तेन लोभादिउपनिस्सयवता कुसलकम्मुना । **सुखसीलो**ति सखिलो । तमेवत्थं “**अक्कोधनो**”ति परियायेन वदति ।

पुरिमनयेनेवाति पुब्बे वुत्तनयानुसारेण मन्दा अलोभादोसा लोभदोसे परियादातुं न सक्कोन्ति, अमोहो पन बलवा मोहं परियादातुं सक्कोतीति एवं तत्थ तत्थ वारे यथारहं अतिदेसत्थो वेदितव्वो । **दुट्ठो**ति कोधनो । **दन्धो**ति मन्दपज्जो । **सीलको**ति सुखसीलो ।

एत्थ च लोभवसेन, दोसमोहलोभदोसलोभमोहदोसमोहलोभदोसमोहवसेनाति तयो एकका, तयो दुका, एको तिकोति लोभादिउस्सदवसेन अकुसलपक्खेयेव सत्त वारा, तथा कुसलपक्खे अलोभादिउस्सदवसेनाति चुद्दस वारा लब्धन्ति । तत्थ अलोभदोसामोहा, अलोभादोसमोहा, अलोभदोसमोहा बलवन्तोति आगतेहि कुसलपक्खे ततियदुतियपठमवारेहि दोसुस्सदमोहुस्सददोसमोहुस्सदवारा गहिता एव होन्ति, तथा अकुसलपक्खे लोभादोसमोहा, लोभदोसामोहा, लोभादोसामोहा बलवन्तोति आगतेहि ततियदुतियपठमवारेहि अदोसुस्सदमोहुस्सददोसामोहुस्सदवारा गहिता एवाति अकुसलकुसलपक्खेसु तयो तयो वारे अन्तोगधे कत्वा अट्टेव वारा दस्सिता । ये पन उभयेसं मिस्सतावसेन लोभालोभुस्सदवारादयो अपरे एकूनपज्जास वारा दस्सेतव्वा, ते अलब्धनतो एव न दस्सिता । न हि एकस्मिं सन्ताने

अन्तरेण अवत्थन्तरं “लोभो च बलवा, अलोभो चा”तिआदि युज्जतीति, पटिपक्खवसेन वा हि एतेसं बलवदुब्बलभावो, सहजातधम्मवसेन वा । तत्थ लोभस्स ताव पटिपक्खवसेन अलोभेन अनधिभूतताय बलवभावो, तथा दोसमोहानं अदोसामोहेहि । अलोभादीनं पन लोभादिअभिभवनतो, सब्बेसञ्च समानजातियमभिभुय्य पवत्तिवसेन सहजातधम्मतो बलवभावो । तेन वुत्तं **अट्ठकथायं** “लोभो बलवा अलोभो मन्दो, अदोसामोहा बलवन्तो दोसमोहा मन्दा”ति । सो च नेसं मन्दबलवभावो पुरिमूपनिस्सयतो तथा आसयस्स परिभावितताय वेदितब्बो ।

यो लुब्धोति वुत्तोति यो उस्सदकित्तने “लुब्धो”ति वुत्तो, **अयं** इध चरियाविचारे “**रागचरितो**”ति वेदितब्बो । **दुट्ठदन्धाति** “दुट्ठो, दन्धो”ति च वुत्ता यथाक्कमं **दोसमोहचरिता** । **पञ्जवाति** सातिसयं सप्पञ्जो । यतो सद्भावितक्केसु विज्जमानेसुपि **बुद्धिचरितोति** वुच्चति । अलोभादोसानं बलवभावो सद्धूपनिस्सयताय विना न होतीति आह “**अलुब्धअदुट्ठा पसन्नपकतिताय सद्वाचरिता**”ति ।

अयञ्च नयो साधारणतो वुत्तोति निब्बत्तितपुब्बहेतुनियामवसेनेव बुद्धिचरितादिकेपि दस्सेतुं “**यथा वा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **अमोहपरिवारेनाति** अमोहपरिक्खित्तेन, उपनिस्सयतो सम्पयोगतो च पञ्जाय अभिसङ्खत्तेनाति अत्थो । सेसपदत्तयेपि एसेव नयो । **लोभादिना वोमिस्सपरिवारेनाति** एत्थ लोभमोहादिना अञ्जमञ्जअविरुद्धवोमिस्सपरिवारेनाति अत्थो । अविरोधो च युगगाहवसेन अप्पवत्तिया वेदितब्बो । तथा हि सद्धानुसारिधम्मानुसारिगोत्तानि अञ्जमञ्जम्पि भिन्नसभावानेव । एकंसेन च मिस्सकचरियापि सम्पटिच्छितब्बा पुब्बहेतुनियामेन चरियासिद्धितो । तथा चेव उस्सदकित्तनं पवत्तं यथारहं लोभालोभादीनं विपाकस्स पच्चयभावतो । तेनाह **पटिसम्भिदामग्गे** (पटि० म० १.२३२) —

“गतिसम्पत्तिया जाणसम्पयुत्ते कतमेसं अट्ठन्नं हेतूनं पच्चया उपपत्ति होति? कुसलकम्मस्स जवनक्खणे तयो हेतू कुसला तस्मिं खणे जातचेतनाय सहजातपच्चया होन्ति, तेन वुच्चति कुसलमूलपच्चयापि सङ्खारा । निकन्तिकखणे द्वे हेतू अकुसला तस्मिं खणे जातचेतनाय सहजातपच्चया होन्ति, तेन वुच्चति अकुसलमूलपच्चयापि सङ्खारा । पटिसन्धिकखणे तयो हेतू अब्याकता तस्मिं खणे जातचेतनाय सहजातपच्चया होन्ति, तेन वुच्चति नामरूपपच्चयापि विज्जाणं, विज्जाणपच्चयापि नामरूप”न्ति —

आदि । पुब्बहेतुनियामेन च यथा तिहेतुकस्स पञ्जावेय्यत्तियं, न तथा दुहेतुकस्स । यथा च दुहेतुकस्स इतिकत्तब्बता नेपक्कं, न तथा अहेतुकस्स । एवं लोभुस्सदादयो पुग्गला रागचरितादयो होन्तीति निट्ठमेत्थ गन्तब्बन्ति । यथावुत्तमत्थं निगमवसेन दस्सेतुं “**एवं लोभादीसू**”तिआदि वुत्तं ।

४५. तत्राति तस्मिं पुच्छावचने । नयोति जानननयो । पुग्गलाधिद्वानेन वुत्तोपि अत्थो धम्ममुखेनेव पञ्जायतीति धम्माधिद्वानेनाह “**चरियायो विभावये**”ति । **पकतिगमनेनाति** अकित्तिमेन सभावगमनेन । **चातुरियेनाति** चातुरभावेन सिङ्गारेन । **उक्कुटिकन्ति** असम्फुट्टमज्झं । **खणन्तो वियाति** भूमिं खणन्तो विय । **अनुकट्ठितन्ति** पादनिकखेपसमये कट्ठन्तो विय पादं निक्खपति । तेनस्स पदं अनुकट्ठितं पच्छतो अज्झितं होति । **परिब्याकुलायाति** परितो आलुळिताय । **छम्भितो वियाति** वित्थायन्तो विय । भीतो वियाति केचि । **सहसानुपीळितन्ति** अगगपादेन, पण्हिया च सहसाव सन्निरुज्झितं । **विवट्ठच्छदस्साति** विनिवट्ठच्छदनस्स पहीनकिलेसस्स । **इदमीदिसं पदन्ति** भगवतो पदं दिस्वा वदति ।

पासादिकन्ति पसादावहं । **मधुराकारन्ति** इट्ठाकारं । **थद्धाकारन्ति** थम्भिताकारं । **अतरमानोति** नतरमानो, सणिकन्ति

अत्थो । **समोधायाति** सम्मदेव ओधाय अविक्खित्वा । **निपज्जित्वाति** कायपसारणलक्खणाय निपज्जाय सेय्याय निपज्जित्वा **सयति** निदायति । **पक्खित्तकायोति** अवक्खित्तकायो अवसो विय सहसा पतितकायो । **दुस्सण्ठानन्ति** विरूपसन्निवेशं । **विक्खित्तकायोति** इतो चितो च खित्तअङ्गपच्चङ्गो ।

सम्परिवत्तकन्ति सम्परिवत्तित्वा । **आलोळयमानो** वालिकाकचवरानि आकुलयन्तो ।

निपुणमधुरसमसक्कच्चकारीति सुकोसल्लं सुन्दरं अविसमं साभिसङ्गारञ्च करणसीलो । **गाळहथद्धविसमकारीति** थिरं असिथिलं विसमञ्च करणसीलो । **अपरिच्छिन्नं** अपरिनिद्रितं ।

मुखपूरकन्ति मुखस्स पूरणं महन्तं । **अरसपटिसंवेदीति** नरसपटिसंवेदी । **भाजने छट्टेन्तोति** भोजनभाजने सित्थानि छट्टेन्तो । **मुखं मक्खेन्तोति** बहिमुखं मक्खेन्तो ।

किलन्तरूपो वियाति तस्स असहनेन खेदप्पत्तो विय । **अज्जाणुपेक्खायाति** अज्जाणभूताय उपेक्खाय । अज्जाणसङ्गाताय उपेक्खायाति केचि ।

मायादीसु सन्तदोसपटिच्छदनलक्खणा **माया** । असन्तगुणपकासनलक्खणं **साठेय्यं** । उन्नतिलक्खणो **मानो** । असन्तगुणसम्भावनामुखेन पटिग्गहणे अमत्तञ्जुतालक्खणा **पापिच्छता** । सन्तगुणसम्भावनामुखेन पटिग्गहणे अमत्तञ्जुतालक्खणा **महिच्छता** । सकलाभेन असन्तुस्सनलक्खणा **असन्तुट्ठिता** । विज्झनट्ठेन **सिङ्गं**, सिङ्गारतानागरिकभावसङ्गातं किलेससिङ्गं । अत्तनो सरीरस्स, चीवरादिपरिक्खारस्स च मण्डनवसेन पवत्तं लोलुपं **चापल्यं** । **एवमादयोति** एत्थ आदि-सद्देन अहिरिकानोत्तप्पमदप्पमादादयो सङ्गहन्ति ।

परापराधस्स उपनयनलक्खणो **उपनाहो** । परेसं गुणमक्खणलक्खणो **मक्खो** । परस्स गुणे डंसित्वा अपनेन्तो विय युगगाहलक्खणो **पळासो** । परसम्पत्तिउसूयनलक्खणा **इस्सा** । अत्तसम्पत्तिनिगूहनलक्खणं **मच्छरियं** । इध आदि-सद्देन दोवचस्सतापापमित्तादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो ।

अनुस्साहनं **थिनं** । असत्तिविधातो **मिद्धं** । चेतसो अवूपसमो **उद्धच्चं** । विप्पटिसारो **कुक्कुच्चं** । संसयो **विचिकिच्छा** । अयोनिस्सो दळ्ळग्गाहो **आधानग्गाहिता** । यथागहितस्स मिच्छागाहस्स दुब्बिवेठियता **दुप्पटिनिस्सगियता** । इध आदि-सद्देन मुट्ठसच्चअसम्पज्जादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो ।

मुत्तचागताति विस्सट्ठचागता निस्सङ्गपरिच्चागो । यथा मायादयो, तथा पवत्ता अकुसलक्खन्धा, यथा **अरियानं दस्सनकामतादयो**, तथा पवत्ता कुसलक्खन्धा वेदितब्बा ।

पसादनीयट्ठानं नाम वत्थुत्तयं । **संवेजनीयट्ठानानि** जातिआदीनि । **कुसलानुयोगेति** कुसलधम्मभावनायं । “एवञ्च एवञ्च करिस्सामी”ति किच्चानं रत्तिभागे परिवितक्कनं **रत्तिं धूमायना** । तथावितक्कितानं तेसं दिवसभागे अनुट्ठानं **दिवा पज्जलना** । **हुराहुरं धावनाति** इतो चितो च तत्थ तत्थ आरम्भणे चित्तवोसग्गो । तेनेवाह “इदं पुरे चित्तमचारि चारिकं, येनिच्छकं यत्थकामं यथासुखं”न्ति (ध० प० ३२६), “चित्तमस्स विधावती”ति (सं० नि० १.५५) च ।

धम्मप्पवत्तिदस्सनादि च पाळियं, अट्ठकथायञ्च अनागतमेवाति न सक्का वत्तुन्ति “**सब्बाकारेना**”ति वुत्तं । किञ्चि

किञ्चि आगतमपि अत्येवाति हि अधिष्पायो । “न सारतो पच्चेतब्ब”न्ति वत्वा तत्थ कारणं दस्सेन्तो “रागचरितस्स ही”तिआदिमाह । **अप्पमादविहारिनो**ति तत्थ विनिधाय भावं पटिपज्जनेन अप्पमादकारिनो । **भिन्नलक्खणा** **इरियापथादयो**ति चातुरियेन अचातुरियेन सणिकं, सहसा च गमनादयो । **न उपपज्जन्ती**ति न युज्जन्ति । **पुच्छित्वा जानितब्बन्ति** धम्मपवत्तिआदिं पुच्छित्वा जानितब्बं ।

४६. सप्पायं हितं, किलेसविघातीति अत्थो । **अधोतवेदिकन्ति** अपरिसुद्धपरिक्खेपवेदिकं । **भूमट्टकन्ति** भूमितलेयेव उट्ठापितं उपरिमतलरहितं । एकतो ओनतस्स पब्बतपादस्स हेट्ठाभागो अकतभित्तिभूमिपरिकम्मो **अकतपब्भारो** । **जतुकाभरितन्ति** अधोमुखाहि ओलम्बमानमुखाहि खुट्ठकवग्गुलीहि परिपुण्णं । **ओलुग्गविलुग्गन्ति** छिन्नभिन्नं । **उज्जङ्गलं** लूखधूसरं छायादकरहितं । सीहब्यग्घादिभयेन **सासङ्कं** । **दुरूपन्ति** विरूपं । **दुब्बण्णन्ति** असुन्दरवण्णं, दुस्सण्ठानं वा । जालाकारेण कतपूर्वं **जालपूर्वं** । **साणि विय खरसम्फस्सन्ति** साणिफलको विय दुक्खसम्फस्सं । भारिकभावेन, अन्तरन्तरा तुन्नकरणेन च **किच्छपरिहरणं** । **आणिगण्ठिकाहतो**ति आणिना, गण्ठिया च हतसोभो । इदं रागचरितस्स सप्पायं, एवमस्स किलेससमुदाचारो न होतीति अधिष्पायो । एसेव नयो सेसेसुपि ।

दिसामुखन्ति दिसाभिमुखं, अब्भोकासाभिमुखन्ति अधिष्पायो । **महाकसिणन्ति** महन्तं कसिणमण्डलं । **सेसं** सेनासनादीसु यं वत्तब्बं मोहचरितस्स, तं दोसचरितस्स वुत्तसदिसमेव ।

वितक्कविधावनस्सेव पच्चयो होति यथा तं आयस्मतो **मेघियत्थेरस्स** । **दरीमुखे**ति पब्बतविवरे । **परित्तन्ति** सुप्पसरावमत्तं ।

पभेदपरिच्छेदतो निदानपरिच्छेदतो विभावनपरिच्छेदतो सप्पायपरिच्छेदतोति पच्चेकं **परिच्छेद-**सदो योजेतब्बो । **विभावना**ति “अयं रागचरितो”तिआदिना जाननविभावना । एकच्चकसिणानुस्सतिट्ठानमत्तस्स पसङ्गेन कथितत्ता वुत्तं “**न च ताव चरियानुकूलं कम्मट्ठानं सब्बाकारेण आविकत**”न्ति ।

चत्तालीसकम्मट्ठानवण्णना

४७. सङ्घातनिद्देसतोति सङ्घातानं “चत्तालीसाया”ति सङ्ख्यावसेन गहितानं उद्दिट्ठानं निद्देसतो । “एत्थ एत्तकानि उपचारज्झानावहानि, एत्तकानि अप्पनाज्झानावहानी”ति **उपचारप्पनावहतो** । “एत्तकानि एकज्झानिकानि, एत्तकानि दुकतिकज्झानिकानि, एत्तकानि सकलज्झानिकानी”ति **ज्ञानप्पभेदतो** । “एतेसु अङ्गसमतिककमो, एतेसु आरम्मणसमतिककमो”ति एवं **समतिककमतो** । “एत्तकानेत्थ वट्ठेतब्बानि, एत्तकानि न वट्ठेतब्बानी”ति **वट्ठेनावट्ठेततो** । **आरम्मणतो**ति सभावधम्मनिमित्तनवत्तब्बवसेन, चलिताचलितवसेन च आरम्मणविभागतो । **भूमितो**ति कामावचरादिभूमिविभागतो । **गहणतो**ति दिट्ठादिवसेन गहणविभागतो । **पच्चयतो**ति आरुप्पादीनं यथारहं पच्चयभावतो । **चरियानुकूलतो**ति रागचरियादीनं अनुकूलभावतो ।

कम्मट्ठानानीति आरम्मणभावेन योगकम्मस्स पवत्तिट्ठानानि । **चतुक्कज्झानिका**ति चतुब्बिधरूपावचरज्झानवन्तो, तेसं आरम्मणभूताति अत्थो । चतुक्कनयवसेन चेतं वुत्तं । **तिकचतुक्कज्झानिकेसूति** तिकज्झानिकेसु पुरिमेसु ब्रह्मविहारेसु, चतुक्कज्झानिकेसु आनापानकसिणेसु । **सेसेसूति** वुत्तावसेसेसु एकवीसतिया कम्मट्ठानेसु ।

दिब्बचक्खुना दिट्ठहदयरूपस्स सत्तस्स चित्तं आदिकम्मिको चेतोपरियजाणेन परिच्छिन्दितुं सक्कोति, न इतरस्साति

कसिणफरणं चेतोपरियजाणस्स पच्चयो होति । तेन वुत्तं “परसत्तानञ्च चेतसा चित्तमज्जातुं समत्थो होती”ति । ओकासेन परिच्छिन्नत्ताति अत्तनो ठितोकासेन परिच्छिन्नत्ता । तथा उग्गहकोसल्लस्स सम्पादितत्ता परिच्छिन्नाकारेनेव तानि उपतिट्ठन्ति, तस्मा न तत्थ वड्डनाति अधिप्पायो । सचे पन कोचि वड्डेय्य, न तेन कोचि गुणोति दस्सेन्तो आह “आनिसंसाभावा चा”ति । “तेसु पना”ति आदिना तमेव आनिसंसाभावं विवरति । यस्मा वड्डितेसु कुणपरासियेव वड्डति, अवड्डितेपि कामरागविक्खम्भना होतियेव, तस्मा आनिसंसाभावो । विभूताति विपुलारम्मणताय सुपाकटा, वड्डितनिमित्तताय अप्पमाणारम्मणभावेन परिब्यत्ताति अत्थो ।

केवलन्ति सकलं अनवसेसं । “पथविं इम”न्ति वचनं उपट्ठानाकारेन वुत्तं, न निमित्तस्स वड्डनेनाति अधिप्पायो । लाभित्ताति सातिसयं लाभिताय, उक्कंसगतवसिभावतोति अत्थो । थेरो हि परमाय वसिपत्तिया अस्समण्डले अस्सं सारेन्तो विय यत्थ तत्थ निसिन्नोपि ठितोपि तं ज्ञानं समापज्जतेव । तेनस्स समन्ततो निमित्तं वड्डितं विय उपट्ठासि । तेन वुत्तं “सब्बदिसासू”ति आदि ।

वुत्ताति धम्मसङ्गहे वुत्ता । महन्तेति विपुले । निन्नथलादिवसेन हि एकदेसे अट्ठत्वा समन्ततो गहणवसेन सकलसरीरे निमित्तं गणहन्तस्स तं महन्तं होति । महन्ते वा सरीरे । अप्पकेति सरीरस्स एकदेसे निमित्तं गणहातीति योजना । अप्पके वा खुद्धके दारकसरीरे । एतन्ति असुभनिमित्तं । आदीनवन्ति “असुभरासि एव वड्डति, न च कोचि आनिसंसो”ति वुत्तं आदीनवं ।

सेसानिपि न वड्डेतब्बानीति सङ्खेपतो वुत्तमत्थं उपपत्तितो विवरितुं “कस्मा”ति आदि वुत्तं । पिचुपिण्डादिवसेन उपट्ठहन्तम्पि निमित्तं वातसङ्घातसन्निस्सयन्ति कत्वा वुत्तं “वातरासियेव वड्डती”ति । ओकासेन परिच्छिन्नन्ति नासिकग्गमुखनिमित्तादिओकासेन सपरिच्छेदं । वायोकसिणवड्डने विय न एत्थ कोचि गुणो, केवलं वातवड्डनमेवाति आह “सादीनवत्ता”ति । तेसन्ति ब्रह्मविहारानं । निमित्तन्ति आरम्मणं । न च तेन अत्थो अत्थीति तेन सत्तरासिवड्डनेन पथवीकसिणादिवड्डने विय किञ्चि पयोजनं नत्थि । परिग्गहवसेनाति अपरिग्गहितस्स भावनाविसयस्स परिग्गहवसेन, न निमित्तवड्डनवसेन । तेनाह “एकावासद्विआवासादिना”ति आदि । एत्थाति ब्रह्मविहारभावनायं । यदयन्ति यं पटिभागनिमित्तं अयं योगी । सीमासम्भेदेनेव हेत्थ उपचारज्झानुप्पत्ति, न निमित्तुप्पत्तिया । यदि एवं कथं परित्तादिआरम्मणता ज्ञानस्साति आह “परित्तअप्पमाणारम्मणतापेत्थ परिग्गहवसेना”ति, कतिपये सत्ते परिग्गहेत्वा पवत्ता मेत्तादयो परित्तरम्मणा, बहुके अप्पमाणारम्मणाति अत्थो । आकासं कसिणुग्घाटिमत्ता न वड्डेतब्बन्ति योजना । वक्खति वा यं तेन सम्बन्धितब्बं । परिकप्पजमेव आरम्मणं वड्डेतुं सक्का, न इतरन्ति आह “न हि सक्का सभावधम्मं वड्डेतु”न्ति । आरुप्पानं परित्तअप्पमाणारम्मणता परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे, विपुलकसिणुग्घाटिमाकासे च पवत्तिया वेदितब्बा । सेसानि बुद्धानुस्सतिआदीनि दस कम्मट्ठानानि । अनिमित्तत्ताति पटिभागनिमित्ताभावा ।

पटिभागनिमित्तरम्मणानीति पटिभागनिमित्तभूतानि आरम्मणानि । सेसानि अट्ठारस । सेसानि छाति चत्तारो ब्रह्मविहारा, आकासानञ्जायतनं, आकिञ्चज्जायतनन्ति इमानि सेसानि छ । विस्सन्दमानपुब्बताय विपुब्बकं । पग्घरमानलोहितताय लोहितकं । किमीनं पचलनेन पुळुवकं, चलितारम्मणं वुत्तं । वातपानविवरादीहि अन्तोपविट्ठस्स सूरियालोकादिकस्स चलनाकारो पज्जायतीति ओभासमण्डलारम्मणम्पि चलितारम्मणं वुत्तं । पुब्बभागेति पटिभागनिमित्तपवत्तिया पुब्बभागे । सन्निसिन्नमेवाति सन्तं निच्चलमेव ।

देवेसूति कामावचरदेवेसु, तत्थ असुभानं पटिकूलस्स च आहारस्स अभावतो । अस्सासपस्सासानं ब्रह्मलोके

अभावतो “आनापानस्सति चा”ति वुत्तं ।

दिट्ठेनाति दिट्ठेन वत्थुना कारणभूतेन । गहेतब्बानीति उग्गहेतब्बानि, उप्पादेतब्बउग्गहनित्तानीति अत्थो । तेनाह “पुब्बभागे”तिआदि । तस्साति कायगतासतिया । उच्छुसस्सादीनं पत्तेसु पचलमानवण्णग्गहणमुखेन वा तस्स गहेतब्बत्ता वुत्तं “वायोकसिणं दिट्ठफुट्ठेना”ति । न आदिकम्मिकेन गहेतब्बानीति आदिकम्मिकेन न गहेतब्बानि, भावनारम्भवसेन न पट्ठपेतब्बानि, हेट्ठिमे तयो ब्रह्मविहारे, कसिणेसु रूपावचरचतुत्थज्झानञ्च अनधिगन्त्वा सम्पादेतुं असक्कुणेय्यत्ता ।

इमेसु पन कम्मट्ठानेसूति एत्थ कम्मट्ठानग्गहणेन यथारहं आरम्भणानं, ज्ञानानञ्च गहणं वेदितब्बं । सुखविहारस्साति दिट्ठधम्मसुखविहारस्स ।

“एकादस कम्मट्ठानानि अनुकूलानी”ति उजुविपच्चनीकवसेन चेतं वुत्तं । एवं सेसेसुपि । वक्खति हि “सब्बञ्चेत”न्तिआदि । अनुकूलानि रागविकखम्भनस्स उपायभावतो । अट्ठ अनुकूलानीति योजना । एवं सेसेसु । एकन्ति इदं अनुस्सतिअपेक्खं अनुस्सतीसु एकन्ति, न मोहचरितवितक्कचरितापेक्खं तेसं अञ्जस्सापि अनुकूलस्स अलम्भनतो । “सद्धाचरितस्स पुरिमा छ अनुस्सतियो”ति इदं अतिसप्पायवसेन वुत्तं । इमस्सेव उजुविपच्चनीकं इमस्स अतिसप्पायन्ति गहेतब्बस्स विसेसस्स अभावतो सब्बचरितानं अनुकूलानि । परित्तन्ति सरावमत्तं, अप्पमाणन्ति ततो अधिकपमाणं । परित्तं वा सुप्पसरावमत्तं, अप्पमाणं अधिकपमाणं खलमण्डलादिकसिणभावेन परिग्गहितं ।

चत्तारो धम्माति चत्तारो मनसिकरणीया धम्मा । उत्तरीति सीलसम्पदा, कल्याणमित्तता, सप्पायधम्मस्सवनं, वीरियं; पज्जाति इमेसु पञ्चसु धम्मेसु पतिट्ठानतो उपरि । असुभाति असुभभावना एकादससु असुभकम्मट्ठानेसु भावनानुयोगा । मेत्ताति अनोधिसो, ओधिसो वा पवत्ता मेत्ताभावना । आनापानस्सतीति सोळसवत्थुका आनापानस्सतिसमाधिभावना । वितक्कुपच्छेदायाति मिच्छावितक्कानं उपच्छिन्दनत्थाय । अनिच्चसज्जाति “सब्बे सद्धारा अनिच्चा”ति (अ० नि० ३.१३७; ध० प० २७७; महानि० २७) एवं पवत्ता अनिच्चानुपस्सना । अस्मिमानसमुग्धातायाति “अस्मी”ति उप्पज्जनकस्स नवविधस्सापि मानस्स समुच्छिन्दनाय । एत्थ हि एकस्सेव चत्तारो धम्मा भावेतब्बा वुत्ता, न एकस्स चतुचरियताय । तेन विज्जायति “सब्बानिपि कम्मट्ठानानि सब्बाकुसलविकखम्भनानि सब्बकुसलपरिबूहनानी”ति ।

एकस्सेव सत्त कम्मट्ठानानि वुत्तानि, न चायस्मा राहुलो सब्बचरितोति अधिप्पायो । वचनमत्तेति “असुककम्मट्ठानं असुकचरितस्स अनुकूल”न्ति एवं वुत्तवचनमत्ते । अधिप्पायोति तथावचनस्स अधिप्पायो । सो पन “सब्बञ्चेत”न्तिआदिना विभावितो एव ।

४८. “पियो गरू”तिआदिना (अ० नि० ७.३७) वुत्तप्पकारं कल्याणमित्तं । “अत्तनो पत्तचीवरं सयमेव गहेत्वा”तिआदिना वुत्तनयेन उपसङ्गमित्वा । सोमनस्समेव उप्पज्जति “एवं बहुपरिस्सयोयं अत्तभावो ठानेयेव मया निर्य्यातितो”ति । तेनाह “यथा ही”तिआदि ।

अतज्जनीयोति न तज्जेतब्बो न निग्गहेतब्बो । स्वायं अतज्जनीयभावो दोवचस्सताय वा सिया, आचरिये अनिविट्ठपेमताय वाति तदुभयं दस्सेतुं “दुब्बचो वा”तिआदि वुत्तं । यो हि आचरियेन तज्जियमानो कोपञ्च दोसञ्च अपच्चयञ्च पातुकरोति, यो वा “किमस्स सन्तिके वासेना”ति पक्कमति, अयं दुविधोपि अतज्जनीयो । धम्मेनाति ओवादानुसासनिधम्मेन । गूळ्हं गन्थन्ति कम्मट्ठानगन्थं, सच्चपटिच्चसमुप्पादादिसहितं गम्भीरं सुज्जतापटिसंयुत्तञ्च ।

तुम्हाकमत्थायाति वुत्तेति “सतपोरिसे पपाते पतनेन तुम्हाकं कोचि अत्थो होती”ति केनचि वुत्ते । **घंसेन्तो**ति “मनुस्सकक्केन तुम्हाकं कोचि अत्थो”ति वुत्ते घंसेन्तो **निरवसेसं** अत्तभावं **खेपेतुं उस्सहेय्यं** । “मम अस्सासपस्सासनिरुन्धनेन तुम्हाकं कोचि रोगवूपसमादिको अत्थो अत्थी”ति केनचि वुत्ते । तीहिपि भिक्खूहि आचरिये भत्तिपवेदनमुखेन वीरियारम्भो एव पवेदितो ।

४९. अञ्जत्थ पवत्तित्वापि चित्तं आगम्म यत्थ सेति, सो तस्स आसयो “मिगासयो” विय, आसयो एव **अज्झासयो** । सो दुविधो विपन्नो, सम्पन्नोति । तत्थ विपन्नो सस्सतादिमिच्छाभिनिवेसनिस्सितो । सम्पन्नो दुविधो वट्टनिस्सितो, विवट्टनिस्सितोति । तेसु विवट्टनिस्सितो अज्झासयो “सम्पन्नज्झासयेना”ति इधाधिप्पेतो । इदानि नं विभागेन दस्सेतुं “**अलोभादीनं वसेना**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **छहाकारेही**ति अलुब्भनादीहि छहि आकारेहि । **सम्पन्नज्झासयेना**ति पुब्बभागियानं सीलसम्पदादीनं साधनवसेन, लोकुत्तरानं उपनिस्सयभावेन च सम्पन्नो अज्झासयो एतस्साति सम्पन्नज्झासयो, तेन । अलोभादयो हि अनेकदोसविधमनतो, अनेकगुणावहतो च सत्तानं बहुकारा विसेसतो योगिनो । तथा हि अलोभादयो मच्छेरमलादीनं पटिपक्खभावेन पवत्तन्ति । वुत्तं हेतं (ध० स० अट्ठ० १ मूलरासीवण्णना) —

“अलोभो मच्छेरमलस्स पटिपक्खो, अदोसो दुस्सील्यमलस्स, अमोहो कुसलेसु धम्मेसु अभावनाय । अलोभो चेत्य दानहेतु, अदोसो सीलहेतु, अमोहो भावनाहेतु । तेसु च अलोभेन अनधिकं गण्हाति लुद्धस्स अधिकगगहणतो, अदोसेन अनूनं दुट्ठस्स ऊनगगहणतो, अमोहेन अविपरीतं मूळहस्स विपरीतगगहणतो ।

“अलोभेन चेत्य विज्जमानं दोसं दोसतो धारेन्तो दोसे पवत्तति, लुद्धो हि दोसं पटिच्छादेति । अदोसेन विज्जमानं गुणं गुणतो धारेन्तो गुणे पवत्तति, दुट्ठो हि गुणं मक्खेति । अमोहेन याथावसभावं याथावसभावतो धारेन्तो याथावसभावे पवत्तति, मूळहो हि तच्छं ‘अतच्छ’न्ति, अतच्छञ्च ‘तच्छ’न्ति गण्हाति । अलोभेन च पियविप्पयोगदुक्खं न होति लुद्धस्स पियसम्भावतो, पियविप्पयोगासहनतो च, अदोसेन अप्पियसम्पयोगदुक्खं न होति दुट्ठस्स अप्पियसम्भावतो, अप्पियसम्पयोगासहनतो च, अमोहेन इच्छितालाभदुक्खं न होति, अमूळहस्स हि ‘तं कुतेत्थ लब्भा’ति एवमादिपच्चवेक्खणसम्भावतो ।

“अलोभेन चेत्य जातिदुक्खं न होति अलोभस्स तण्हापटिपक्खतो, तण्हामूलकत्ता च जातिदुक्खस्स, अदोसेन जरादुक्खं न होति तिक्खदोसस्स खिप्पं जरासम्भवतो, अमोहेन मरणदुक्खं न होति, सम्मोहमरणज्झि दुक्खं, न च तं अमूळहस्स होति । अलोभेन च गहट्ठानं, अमोहेन पब्बजितानं, अदोसेन पन सब्बेसम्पि सुखसंवासता होति ।

“विसेसतो चेत्य अलोभेन पेत्तिविसये उपपत्ति न होति, येभ्य्येन हि सत्ता तण्हाय पेत्तिविसयं उपपज्जन्ति, तण्हाय च पटिपक्खो अलोभो । अदोसेन निरये उपपत्ति न होति, दोसेन हि चण्डजातिताय दोससदिसं निरयं उपपज्जन्ति, दोसस्स च पटिपक्खो अदोसो । अमोहेन तिरच्छानयोनियं निब्बत्ति न होति, मोहेन हि निच्चसम्मूळं तिरच्छानयोनिं उपपज्जन्ति, मोहपटिपक्खो च अमोहो । एतेसु च अलोभो रागवसेन उपगमनस्स अभावकरो, अदोसो दोसवसेन अपगमनस्स, अमोहो मोहवसेन अमज्झत्तभावस्स ।

“तीहिपि चेतोहि यथापटिपाटिया नेक्खम्मसज्जा अब्यापादसज्जा अविहिंसासज्जाति इमा तिस्सो, असुभसज्जा अप्पमाणसज्जा धातुसज्जाति इमा च तिस्सो सज्जायो होन्ति । अलोभेन पन

कामसुखल्लिकानुयोगान्तस्स, अदोसेन अत्तकिलमथानुयोगान्तस्स परिवज्जनं होति, अमोहेन मज्झिमाय पटिपत्तिया पटिपज्जनं । तथा अलोभेन अभिज्झाकायगन्थस्स पभेदनं होति, अदोसेन ब्यापादकायगन्थस्स, अमोहेन सेसगन्थद्वयस्स । पुरिमानि च द्वे सतिपट्टानानि पुरिमानं द्विन्नं आनुभावेन, पच्छिमानि पच्छिमस्सेव आनुभावेन इज्झन्ति ।

“अलोभो चेत्थ आरोग्यस्स पच्चयो होति, अलुद्धो हि लोभनीयम्पि असप्पायं न सेवति, तेन अरोगो होति । अदोसो योब्बनस्स, अदुद्धो हि वलितपलितावहेन दोसग्गिना अड्हमानो दीघरत्तं युवा होति । अमोहो दीघायुक्ताय, अमूळ्हो हि हिताहितं जत्वा अहितं परिवज्जेन्तो, हितञ्च पटिसेवमानो दीघायुको होति ।

“अलोभो चेत्थ भोगसम्पत्तिया पच्चयो चागेन भोगपटिलाभतो, अदोसो मित्तसम्पत्तिया मेत्ताय मित्तानं पटिलाभतो, अपरिहानतो च, अमोहो अत्तसम्पत्तिया, अमूळ्हो हि अत्तनो हितमेव करोन्तो अत्तानं सम्पादेति । अलोभो च दिब्बविहारस्स पच्चयो होति, अदोसो ब्रह्मविहारस्स, अमोहो अरियविहारस्स ।

“अलोभेन चेत्थ सकपक्खेसु सत्तसङ्खारेसु निब्बुतो होति तेसं विनासेन अभिसङ्गहेतुकस्स दुक्खस्स अभावा, अदोसेन परपक्खेसु, अदुद्धस्स हि वेरीसुपि वेरिसज्जाय अभावतो, अमोहेन उदासीनपक्खेसु अमूळ्हस्स सब्बाभिसङ्गताय अभावतो ।

“अलोभेन च अनिच्चदस्सनं होति, लुद्धो हि उपभोगासाय अनिच्चेपि सङ्खारे अनिच्चतो न पस्सति । अदोसेन दुक्खदस्सनं, अदोसज्झासयो हि परिच्चत्ताघातवत्थुपरिग्गहो सङ्खारेयेव दुक्खतो पस्सति । अमोहेन अनत्तदस्सनं, अमूळ्हो हि याथावगहणकुसलो अपरिणायकं खन्थपज्चकं अपरिणायकतो बुज्झति । यथा च एतेहि अनिच्चदस्सनादीनि, एवं एतेपि अनिच्चदस्सनादीहि होन्ति । अनिच्चदस्सनेन हि अलोभो होति, दुक्खदस्सनेन अदोसो, अनत्तदस्सनेन अमोहो । को हि नाम ‘अनिच्चमिदं’न्ति सम्मा जत्वा तस्सत्थाय पिहं उप्पादेय्य, सङ्खारे वा ‘दुक्खं’न्ति जानन्तो अपरम्पि अच्चन्ततिखिणं कोधदुक्खं उप्पादेय्य, अत्तसुज्जतञ्च बुज्झित्वा पुन सम्मोहं आपज्जेय्या”ति ।

तेन वुत्तं “पुब्बभागियानं सीलसम्पदादीनं साधनवसेन लोकुत्तरानं, उपनिस्सयभावेन च सम्पन्नो अज्झासयो एतस्साति सम्पन्नज्झासयो”ति । तेनाह “एवं तिस्सन्नं बोधीनं अज्जतरं पापुणाती”ति ।

इदानीं ते अज्झासये पाळियाव विभावेतुं “यथाहा”तिआदि वुत्तं । तत्थ छाति गणनपरिच्छेदो । अज्झासयाति परिच्छिन्नधम्मनिदस्सनं । उभयं पन एकज्झं कत्वा छब्बिधा अज्झासयाति अत्थो । बोधिसत्ताति बुज्जनकसत्ता, बोधिया वा नियतभावेन सत्ता लग्गा, अधिमुत्ता तन्निन्ना तप्पोणाति अत्थो । बोधिपरिपाकाय संवत्तन्तीति यथाभिनीहारं अत्तना पत्तब्बबोधिया परिपाचनाय भवन्ति । अलोभज्झासयाति अलुब्भनाकारेण पवत्तअज्झासया, आदितो “कथं नु खो मयं सब्बत्थ, सब्बदा च अलुद्धा एव हेस्सामा”ति, मज्झे च अलुब्भनवसेनेव, पच्छा च तस्सेव रोचनवसेन पवत्तअज्झासया । लोभे दोसदस्साविनोति लुब्भनलक्खणे लोभे सब्बप्पकारेण आदीनवदस्साविनो । इदं तस्स अज्झासयस्स एकदेसतो ब्रूहनाकारदस्सनं । लोभे हि आदीनवं, अलोभे च आनिसंसं पस्सन्तस्स अलोभज्झासयो परिववृत्ति, स्वायं तत्थ आदीनवानिसंसदस्सनविधि विभावितोयेव । सेसपदेसुपि इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो । अयं पन विसेसो — नेक्खम्मन्ति इध पब्बज्जा । पविवेको तदङ्गविवेको, विक्खम्भनविवेको, कायविवेको, चित्तविवेको च । निस्सरणं निब्बानं ।

सब्वभवगतीसूति सब्वेसु भवेसु, सब्वासु च गतीसु। तदधिमुत्ततायाति यदत्थं भावनानुयोगो, यदत्था च पब्बज्जा, तदधिमुत्तेन। तेनेवाह “समाधाधिमुत्तेना”तिआदि।

५०. “किं चरितोसी”ति पुच्छितो सचे “न जानामी”ति वदेय्य, “के वा ते धम्मा बहुलं समुदाचरन्ती”ति पुच्छितब्बो। किं वाति किं असुभं वा अनुस्सतिट्ठानं वा अज्जं वा। किं ते मनसि करोतो फासु होतीति चित्तस्स एकगभावेन सुखं होति। चित्तं नमतीति पकतियाव अभिरतिवसेन नमति। एवमादीहीति आदि-सद्देन इरियापथादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो। तेपि हि न सब्वस्स एकंसतो ब्यभिचारिनो एव। तथा हि समुदाचारो पुच्छितब्बो वुत्तो। “असुकज्ज असुकज्ज मनसिकारविधिं कतिपयदिवसं अनुयुज्जाही”ति च वत्तब्बो।

“पकतिया उग्गहितकम्मट्ठानस्सा”ति इदं यं कम्मट्ठानं गहेतुकामो, तत्थ सज्झायवसेन वा मनसिकारवसेन वा कतपरिचयं सन्धाय वुत्तं। एकं द्वे निसज्जानीति एकं वा द्वे वा उण्हासनानि। सज्झायं कारेत्वा अत्तनो सम्मुखाव अधीयापेत्वा दातब्बं, सो चे अज्जत्थ गन्तुकामोति अधिप्पायो। तेनाह “सन्तिके वसन्तस्सा”ति। आगतागतक्खणे कथेतब्बं, पवत्तिं सुत्वाति अधिप्पायो।

पथवीकसिणन्ति पथवीकसिणकम्मट्ठानं। कतस्साति कतस्स कसिणस्स। तं तं आकारन्ति आचरियेन कम्मट्ठाने वुच्चमाने पदपदत्थाधिप्पायओपम्मादिकं अत्तनो जाणस्स पच्चुपट्ठितं तं तं आकारं, यं यं निमित्तन्ति वुत्तं। उपनिबन्धित्वाति उपनेत्वा निबद्धं विय कत्वा, हृदये ठपेत्वा अपमुस्सन्तं कत्वाति अत्थो। एवं सुट्ठु उपट्ठितस्सतिताय निमित्तं गहेत्वा तत्थ सम्पजानकारिताय सक्कच्चं सुणन्तेन। तन्ति तं यथावुत्तं सुग्गहितं निस्साय। इतरस्साति तथा अगणहन्तस्स। सब्बाकारेनाति कस्सचिपि पकारस्स तत्थ असेसितत्ता वुत्तं।

कम्मट्ठानग्गहणनिद्देसवण्णना निड्ढिता।

इति ततियपरिच्छेदवण्णना।

४. पथवीकसिणनिद्देसवण्णना

५१. फासु होतीति आवाससप्पायादिलाभेन मनसिकारफासुता भावनानुकूलता होति। परिसोधेन्तेनाति तेसं तेसं गण्ठिट्ठानानं छिन्दनवसेन विसोधेन्तेन। अकिलमन्तोयेवाति अकिलन्तकायो एव। सति हि कायकिलमथे सिया कम्मट्ठानमनसिकारस्स अन्तरायोति अधिप्पायो। गण्ठिट्ठानन्ति अत्थतो, अधिप्पायतो च दुब्बिनिवेधताय गण्ठिभूतं ठानं। छिन्दित्वाति याथावतो अत्थस्स, अधिप्पायस्स च विभावेन छिन्दित्वा, विभूतं सुपाकटं कत्वाति अधिप्पायो। सुविसुद्धन्ति सुट्ठु विसुद्धं, निगुम्बं निज्जटन्ति अत्थो।

अननुरूपविहारवण्णना

५२. अज्जतरेनाति अज्जतरेनापि, पगेव अनेकेहीति अधिप्पायो। महन्तभावो महत्तं। तथा सेसेसु। सोण्डवा सोण्डी। तथा पण्णन्तिआदीसु। बोधिअङ्गणादीसु कातब्बं इध “वत्त”न्ति अधिप्पेतन्ति आह “पानीयघटं वा रित्त”न्ति। निड्ढितायाति पविट्ठपविट्ठानं दानेन परिक्खीणाय। जिण्णविहारेपि यत्र भिक्खू एवं वदन्ति “आयस्मा, यथासुखं समणधम्मं

करोतु, मयं पटिजगिस्सामा”ति । **एवरूपे विहातब्बन्ति** अयम्पि नयो लब्भति, वुत्तनयत्ता पन न वुत्तो ।

महापथविहारेति महापथसमीपे विहारे । **भाजनदारुदोणिकादीनी**ति रजनभाजनानि, रजनत्थाय दारु, दारुमयदोणिका, रजनपचनट्टानं, धोवनफलकन्ति एवमादीनि । **साकहारिका**ति साकहारिनियो इत्थियो । **विसभागसद्धो** कामगुणूपसंहितो गीतसद्धोति वदन्ति, केवलोपि इत्थिसद्धो विसभागसद्धो एव । **तत्रा**ति पुप्फवन्ते विहारे । **तादिसोयेवा**ति “तत्थस्स कम्मट्टानं गहेत्वा”ति आदिना यादिसो पण्णवन्ते विहारे उपद्वो वुत्तो, तादिसोयेव । “पुप्फहारिकायो पुप्फं ओचिनन्तियो”ति पन वत्तब्बं । अयमिध विसेसो ।

पत्थनीयेति तत्थ वसन्तेसु सम्भावनावसेन उपसङ्कमनादिना पत्थेतब्बे । तेनाह “**लेणसम्मते**”ति । **दक्खिणागिरी**ति मगधविसये दक्खिणागिरीति वदन्ति ।

विसभागारम्मणानि इट्ठानि, अनिट्ठानि च । अनिट्ठानं हि दस्सनत्थं “**घटेहि निधंसन्तियो**”ति आदि वुत्तं । **दब्बूपकरणयोग्गा रुक्खा दब्बूपकरणरुक्खा** ।

यो पन विहारो । **खलन्ति** धञ्जकरणट्टानं । **गावो रुन्धन्ति** “सस्सं खादिसू”ति । **उदकवारन्ति** केदारेसु सस्सानं दातब्बउदकवारं । **अयम्पी**ति महासङ्घभोगोपि विहारो । **वारियमाना** कम्मट्टानिकेन भिक्खुना ।

समुद्दसामुद्दिकनदीनिस्सितं **उदकपट्टनं** । महानगरानं आयद्वारभूतं अटविमुखादिनिस्सितं **थलपट्टनं** । **अप्पसन्ना** होन्ति । तेनस्स तत्थ फासुविहारो न होतीति अधिप्पायो । **मज्जमाना** राजमनुस्सा ।

समोसरणेनाति इतो चित्तो सञ्चरणेन । **पपाते**ति पपातसीसे **ठत्वा गायि** “गीतसद्धेन इधागतं पपाते पातेत्वा खादिस्सामी”ति । **वेगेन गहेत्वा**ति वेगेनागन्त्वा “कुहिं यासी”ति खन्धे गहेत्वा ।

यत्थाति यस्मिं विहारे, विहारसामन्ता वा न सक्का होति **कल्याणमित्तं लब्धुं**, तत्थ विहारे सो अलाभो महादोसोति योजना ।

पन्थनिन्ति पन्थे नीतो पवत्तितोति पन्थनी, मग्गनिस्सितो विहारो । तं पन्थनिं । **सोण्डि**न्ति सोण्डिसहितो विहारो सोण्डी, तं सोण्डिं । तथा **पण्णन्ति** आदीसु । नगरनिस्सितं **नगरन्ति** वुत्तं उत्तरपदलोपेन यथा “भीमसेनो भीमो”ति । **दारुना**ति दारुनिस्सितेन सह । **विसभागेना**ति यो विसभागोहि वुसीयति, विसभागानं वा निवासो, सो विहारो विसभागो । तेन विसभागेन सद्धिं । पच्चन्तनिस्सितञ्च सीमानिस्सितञ्च असप्पायञ्च **पच्चन्तसीमासप्पायं** । **यत्थ मित्तो न लब्भति**, तम्पीति सब्बत्थ ठान-सद्वापेक्खाय नपुंसकनिद्देसो । **इति विज्जाया**ति “भावनाय अननुरूपानी”ति एवं विजानित्वा ।

अनुरूपविहारवण्णना

५३. अयं अनुरूपो नामाति अयं विहारो भावनाय अनुरूपो नाम । **नातिदूरन्ति** गोचरट्टानतो अट्टगावुततो ओरभागताय न अतिदूरं । **नाच्चासन्नन्ति** पच्छिमेन पमाणेन गोचरट्टानतो पञ्चधनुसतिकताय न अतिआसन्नं । ताय च पन नातिदूरनाच्चासन्नताय, गोचरट्टानं परिस्सयादिरहितमग्गताय च गमनस्स च आगमनस्स च युत्तरूपत्ता **गमनागमनसम्पन्नं** । दिवसभागे महाजनसंकिण्णताभावेन **दिवा अप्पाकिण्णं** । अभावत्थो हि अयं **अप्प-**सद्धो

“अपिच्छो”ति आदीसु (म० नि० १.३३६) विय । रत्तियं जनालापसद्भावेन रत्तिं अप्यसदं । सब्बदापि जनसन्निपातनिग्घोसाभावेन अप्पनिग्घोसं । अप्पकसिरेनाति अकसिरेन सुखेनेव । सीलादिगुणानं थिरभावप्पत्तिया थेरा । सुत्तगेय्यादि बहु सुतं एतेसन्ति बहुस्सुता । वाचुग्गतकरणेन, सम्मदेव गरूनं सन्तिके आगमितभावेन च आगतो परियत्तिधम्मसङ्घातो आगमो एतेसन्ति आगतागमा । सुत्ताभिधम्मसङ्घातस्स धम्मस्स धारणेन धम्मधरा । विनयस्स धारणेन विनयधरा । तेसंयेव धम्मविनयानं मातिकाय धारणेन मातिकाधरा । तत्थ तत्थ धम्मपरिपुच्छाय परिपुच्छति । अत्थपरिपुच्छाय परिपज्जति वीमंसति विचारेति । इदं, भन्ते, कथं इमस्स को अत्थोति परिपुच्छनपरिपज्जाकारदस्सनं । अविवटज्जेव पाळिया अत्थं पदेसन्तरपाळिदस्सनेन आगमतो विवरन्ति । अनुत्तानीकतज्ज युत्तिविभावनेन उत्तानीकरोन्ति । कङ्कट्टानियेसु धम्मेसु संसयुप्पत्तिया हेतुताय गण्ठिद्वानभूतेसु पाळिपदेसेसु याथावतो विनिच्छयदानेन कङ्कं पटिविनोदेन्ति । एत्थ च “नातिदूरं, नाच्चासन्नं, गमनागमनसम्पन्नं”न्ति एकं अङ्गं, “दिवा अप्पाकिण्णं, रत्तिं अप्पसदं अप्पनिग्घोसं”न्ति एकं, “अप्पडंसमकसवातातपसरीसपसम्फस्स”न्ति एकं, “तस्मिं खो पन सेनासने विहरन्तस्स...पे०... परिक्रारा”ति एकं, “तस्मिं खो पन सेनासने थेरा...पे०... कङ्कं पटिविनोदेन्ती”ति एकं । एवं पज्ज अङ्गानि वेदितब्बानि ।

खुदकपलिबोधवण्णना

५४. खुदकपलिबोधुपच्छेदे पयोजनं परतो आगमिस्सति । अगगळअनुवातपरिभण्डदानादिना दळ्ळीकम्मं वा । तन्तच्छेदादीसु तुन्नकम्मं वा कातब्बं ।

भावनाविधानवण्णना

५५. सब्बकम्मट्टानवसेनाति अनुक्कमेन निद्विसियमानस्स चत्तालीसविधस्स सब्बस्स कम्मट्टानस्स वसेन । पिण्डपातपटिक्कन्तेनाति पिण्डपातपरिभोगतो पटिनिवत्तेन, पिण्डपातभुत्ताविना ओनीतपत्तपाणिनाति अत्थो । भत्तसम्मदं पटिविनोदेत्वाति भोजननिमित्तं परिस्समं विनोदेत्वा । आहारे हि आसयं पविट्टमत्ते तस्स आगन्तुकताय येभुय्येन सिया सरीरस्स कोचि परिस्समो, तं वूपसमेत्वा । तस्मिं हि अवूपसन्ते सरीरखेदेन चित्तं एकगतं न लभेय्याति । पविवित्तेति जनविवित्ते । सुखनिसिन्नेनाति पल्लङ्गं आभुजित्वा उजुं कायं पणिधाय निसज्जाय सुखनिसिन्नेन । वुत्तज्जेतन्ति यं “कताय वा”ति आदिना पथविया निमित्तगगहणं इध वुच्चति, वुत्तं हेतं पोराणट्टकथायं ।

इदानीं तं अट्टकथापाळिं दस्सेन्तो “पथवीकसिणं उग्गणहन्तो”ति आदिमाह । तत्थायं सङ्खेपत्थो — पथवीकसिणं उग्गणहन्तोति उग्गहनिमित्तभावेन पथवीकसिणं गणहन्तो आदियन्तो, उग्गहनिमित्तभूतं पथवीकसिणं उप्पादेन्तोति अत्थो । उप्पादनज्जेत्थ तथानिमित्तस्स उपट्टापनं दट्ठब्बं । पथवियन्ति वक्खमानविसेसे पथवीमण्डले । निमित्तं गणहातीति तत्थ चक्खुना आदासतले मुखनिमित्तं विय भावनाजाणेन वक्खमानविसेसं पथवीनिमित्तं गणहाति । “पथवियं”न्ति वत्त्वापि मण्डलापेक्खाय नपुंसकनिद्देशो । कतेति वक्खमानविधिना अभिसङ्गतेति अत्थो । वा-सद्दो अनियमत्थो । अकतेति पाकतिके खलमण्डलादिके पथवीमण्डले । सान्तकेति सअन्तके एव, सपरिच्छेदे एवाति अत्थो । सावधारणज्जेतं वचनं । तथा हि तेन निवर्त्तितं दस्सेतुं “नो अनन्तके”ति वुत्तं । सकोटियेति आदीनिपि तस्सेव वेवचनानि । सुप्पमत्ते वाति आदीसु सुप्पसरावानि समप्पमाणानि इच्छितानि । केचि पन वदन्ति “सरावमत्तं विदत्थिचतुरङ्गुलं होति, सुप्पमत्तं ततो अधिकप्पमाणन्ति । कित्तिमं कसिणमण्डलं हेट्ठिमपरिच्छेदेन सरावमत्तं, उपरिमपरिच्छेदेन सुप्पमत्तं, न ततो अधो, उद्धं वाति परित्तप्पमाणभेदसङ्गणहनत्थं ‘सुप्पमत्ते वा सरावमत्ते वा’ति वुत्तं”न्ति । यथाउपट्ठिते आरम्भणे एकङ्गुलमत्तमि वट्ठितं

अप्पमाणमेवाति वुत्तोवायमत्थो । केचि पन “छत्तमत्तम्पि कसिणमण्डलं कातब्ब”न्ति वदन्ति ।

सो तं निमित्तं सुग्गहितं करोतीति सो योगावचरो तं पथवीमण्डलं सुग्गहितं निमित्तं करोति । यदा चक्खुं उम्मीलेत्वा ओलोकेत्वा तत्थ निमित्तं गहेत्वा निम्मीलेत्वा आवज्जेन्तस्स उम्मीलेत्वा ओलोकितक्खणे विय उपट्ठाति, तदा सुग्गहितं करोति नाम । अथेत्थ सतिं सूपड्डितं कत्वा अबहिगतेन मानसेन पुनप्पुनं सल्लक्खेन्तो **सूपधारितं उपधारेति** नाम । एवं उपधारितं पन नं पुनप्पुनं आवज्जेन्तो मनसि करोन्तो तमेवारब्भ आसेवनं भावनं बहुलं पवत्तेन्तो **सुववत्थितं ववत्थपेति** नाम । **तस्मिं आरम्मणेति** एवं सुग्गहितकरणादिना सम्मदेव उपड्डिते तस्मिं पथवीकसिणसज्जिते आरम्मणे । **चित्तं उपनिबन्धतीति** अत्तनो चित्तं उपचारज्झानं उपनेत्वा निबन्धति अज्जारम्मणतो विनिवत्तं करोति । **अब्बा इमायाति** आदि आनिसंसदस्सावितादस्सनं ।

इदानी यथादस्सितस्स अट्ठकथापाठस्स अत्थप्पकासनेन सद्धिं भावनाविधिं विभावेतुकामो अकते ताव निमित्तगहणं दस्सेन्तो “**तत्थ येन अतीतभवेपी**”ति आदिमाह । तत्थ तत्थाति तस्मिं अट्ठकथापाठे । **चतुक्कपञ्चकज्झानानीति** चतुक्कपञ्चकनयवसेन वदति । **पुञ्जवतोति** भावनामयपुञ्जवतो । **उपनिस्सयसम्पन्नस्साति** तादिसेनेव उपनिस्सयेन समन्नागतस्स । **खलमण्डलेति** मण्डलाकारे धञ्जकरणट्टाने । **तंठानप्पमाणमेवाति** ओलोकितट्टानप्पमाणमेव ।

अविराधेत्वाति अविरज्झित्वा वुत्तविधिना एव । **नीलपीतलोहितओदातसम्भेदवसेनाति** नीलादिवण्णाहि मत्तिकाहि पच्चेकं, एकज्जञ्च संसग्गवसेन । **गङ्गावहेति** गङ्गासोते । सीहळदीपे किर रावणगङ्गा नाम नदी, तस्सा सोतेन छिन्नतट्टाने मत्तिका अरुणवण्णा । तं सन्धाय वुत्तं “**गङ्गावहे मत्तिकासदिसाय अरुणवण्णाया**”ति । **अरुणवण्णाय** अरुणनिभाय, अरुणप्पभावण्णायाति अत्थो ।

एवं कसिणदोसे दस्सेत्वा इदानी कसिणकरणादिके सेसाकारे दस्सेतुं “**तञ्च खो**”ति आदि वुत्तं । **संहारिमन्ति** संहारितब्बं गहेत्वा चरणयोगं । **तत्रट्ठकन्ति** यत्र कतं, तत्थेव तिट्ठकं । **वुत्तप्पमाणन्ति** “सुप्पमत्ते वा सरावमत्ते वा”ति वुत्तप्पमाणं । **वट्ठन्ति** मण्डलसण्ठानं । **परिकम्मकालेति** निमित्तुग्गहणाय भावनाकाले । **एतदेवाति** यं विदत्थिचतुरङ्गुलवित्थारं, एतदेव पमाणं सन्धाय “**सुप्पमत्तं वा सरावमत्तं वा**”ति वुत्तं । सुप्पं हि नातिमहन्तं, सरावञ्च महन्तं चाटिपिधानप्पहोनकन्ति समप्पमाणं होति ।

५६. तस्माति परिच्छेदत्थाय वुत्तत्ता । **एवं वुत्तपमाणं परिच्छेदन्ति** यथावुत्तप्पमाणं विदत्थिचतुरङ्गुलवित्थारं परिच्छेदं कत्वा, एवं वुत्तप्पमाणं वा कसिणमण्डलं विसभागवण्णेन परिच्छेदं कत्वा । **रुक्खपाणिकाति** कुचन्दनादिरुक्खपाणिका अरुणवण्णस्स **विसभागवण्णं समुट्ठपेति** । तस्मा तं अगगहेत्वाति वुत्तं । पकतिरुक्खपाणिका पन पासाणपाणिकागतिकाव । निन्नुन्नतट्टानाभावेन **भेरीतलसदिसं** कत्वा । **ततो दूरतरेति** आदि यथावुत्ततो पदेसतो, पीठतो च अज्जस्मिं आदीनवदस्सनं । **कसिणदोसाति** हत्थपाणिपदादयो इध कसिणदोसा ।

वुत्तनयेनेवाति “अट्ठतेय्यहत्थन्तरे पदेसे, विदत्थिचतुरङ्गुलपादके पीठे”ति च वुत्तविधिनाव । **कामेसु आदीनवन्ति** “कामा नामेते अट्ठिकङ्कलूपमा निरस्सादट्ठेन, तिणुक्कूपमा अनुदहनट्ठेन, अङ्गारकासूपमा महाभितापट्ठेन, सुपिनकूपमा इत्तरपच्चुपट्टानट्ठेन, याचितकूपमा तावकालिकट्ठेन, रुक्खफलूपमा सब्बङ्गपच्चङ्गपलिभञ्जनट्ठेन, असिसूनूपमा अधिकुट्टनट्ठेन, सत्तिसूलूपमा विनिविज्जनट्ठेन, सप्पसिरूपमा सपटिभयट्ठेना”ति आदिना (पाचि० अट्ठ० ४१७; म० नि० अट्ठ० १.२३४) “अप्पस्सादा कामा बहुदुक्खा बहुपायासा”ति आदिना (पाचि० ४१७; म० नि० १.२३४; २.४२)

“कामसुखञ्च नामेतं बहुपरिस्सयं, सासङ्कं, सभयं, संकिलिट्ठं, मीळहपरिभोगसदिसं, हीनं, गम्भं, पोथुज्जनिकं, अनरियं, अनत्थसंहितं”न्तिआदिना च अनेकाकारवोकारं वत्थुकामकिलेसकामेसु आदीनवं दोसं पच्चवेक्खित्वा । **कामनिस्सरणे**ति कामानं निस्सरणभूते, तेहि वा निस्सटे । अगमगगस्स पादकभावेन **सब्बदुक्खसमतिक्रमस्स उपायभूते । नेक्खम्मे**ति ज्ञाने । **जाताभिलासेन** सज्जातच्छन्देन । “सम्मासम्बुद्धो वत भगवा अविपरीतधम्मदेसनत्ता, स्वाक्खातो धम्मो एकन्तनिय्यानिकत्ता, सुप्पटिपन्नो सङ्गो यथानुसिट्ठं पटिपज्जनतो”ति एवं **बुद्धधम्मसङ्गुणानुस्सरणेन** रतनत्तयविसयं **पीतिपामोज्जं जनयित्वा** । नेक्खम्मं पटिपज्जति एतायाति **नेक्खम्मपटिपदा**, सउपचारस्स ज्ञानस्स, विपस्सनाय, मग्गस्स, निब्बानस्स च अधिगमकारणन्ति अत्थो । पुब्बे पन पठमज्झानमेव नेक्खम्मन्ति वुत्तत्ता वुत्तावसेसा सब्बेपि नेक्खम्मधम्मा । यथाह —

“पब्बज्जा पठमं ज्ञानं, निब्बानं च विपस्सना ।

सब्बेपि कुसला धम्मा, ‘नेक्खम्म’न्ति पवुच्चरे”ति ॥ (इतिवु० अट्ठ० १०९) ।

पविवेकसुखरसस्साति चित्तविवेकादिविवेकजस्स सुखरसस्स । एवमेतेहि पच्चहि पदेहि “आनिसंसदस्सावी”तिआदीनं पदानं अत्थो दस्सितोति दट्ठब्बं । **समेन आकारेना**ति अतिउम्मीलनअतिमन्दालोचनानि वज्जेत्वा नातिउम्मीलननातिमन्दालोचनसङ्घातेन समेन आलोचनाकारेन । **निमित्तं गणहन्तेना**ति पथवीकसिणे चक्खुना गहितनिमित्तं मनसा गणहन्तेन । **भावेतब्बन्ति** तथापवत्तं निमित्तगगहणं वट्ठेतब्बं आसेवितब्बं बहुलीकातब्बं ।

चक्खु किलमति अतिसुखुमं, अतिभासुरञ्च रूपगतं उपनिज्झायतो विय । **अतिविभूतं होति** अत्तनो सभावाविभावतो । तथा च वण्णतो वा लक्खणतो वा उपतिट्ठेय्य । तेन वुत्तं “**तेनस्स निमित्तं नुप्पज्जती**”ति । **अविभूतं होति** गजनिम्मीलनेन पेक्खन्तस्स रूपगतं विय । **चित्तञ्च लीनं होति** दस्सने मन्दब्यापारताय कोसज्जपाततो । तेनाह “**एवम्पि निमित्तं नुप्पज्जती**”ति । **आदासतले मुखनिमित्तदस्सिना** वियाति यथा आदासतले मुखनिमित्तदस्सी पुरिसो न तत्थ अतिगाळ्हं उम्मीलति, नापि अतिमन्दं, न आदासतलस्स वण्णं पच्चवेक्खति, नापि लक्खणं मनसि करोति । अथ खो समेन आकारेन ओलोकेन्तो अत्तनो मुखनिमित्तमेव पस्सति, एवमेव अयम्पि पथवीकसिणं समेन आकारेन ओलोकेन्तो निमित्तगगहणप्पसुतोयेव होति, तेन वुत्तं “**समेन आकारेना**”तिआदि । **न वण्णो पच्चवेक्खितब्बो**ति यो तत्थ पथवीकसिणे अरुणवण्णो, सो न चिन्तेतब्बो । चक्खुविज्जाणेन पन गहणं न सक्का निवारेतुं । तेनेवेत्थ “**न ओलोकेतब्बो**”ति अवत्वा पच्चवेक्खणगगहणं कतं । **न लक्खणं मनसि कातब्बन्ति** यं तत्थ पथवीधातुया थद्धलक्खणं, तं न मनसि कातब्बं ।

दिस्वा गहेतब्बत्ता “**वण्णं अमुज्चित्वा**”ति वत्वापि वण्णवसेनेत्थ आभोगो न कातब्बो, सो पन वण्णो निस्सयगतिको कातब्बोति दस्सेन्तो आह “**निस्सयसवण्णं कत्वा**”ति । निस्सयेन समानाकारसन्निस्सितो सो वण्णो ताय पथविया समानगतिकं कत्वा, वण्णेन सहेव “**पथवी**”ति मनसि कातब्बन्ति अत्थो । **उस्सदवसेन पण्णत्तिधम्मे**ति पथवीधातुया उस्सन्नभावेन सत्तितो अधिकभावेन ससम्भारपथवियं “**पथवी**”ति यो लोकवोहारो, तस्मिं पण्णत्तिधम्मे **चित्तं पट्टपेत्वा** “**पथवी, पथवी**”ति **मनसि कातब्बं** । यदि लोकवोहारेण पण्णत्तिधम्मे चित्तं ठपेतब्बं, नामन्तरवसेनपि पथवी मनसि कातब्बा भवेय्याति, होतु, को दोसोति दस्सेन्तो “**मही मेदिनी**”तिआदिमाह । तत्थ **यमिच्छतीति** यं नामं वत्तुं इच्छति, तं **वत्तब्बं** । तच्च खो **यदस्स सज्जानुकूलं होति** यं नामं अस्स योगिनो पुब्बे तत्थ गहितसज्जावसेन अनुकूलं पचुरताय, पगुणताय वा आगच्छति, तं **वत्तब्बं** । **वत्तब्बन्ति** च पठमसमन्नाहारे कस्सचि वचीभेदोपि होतीति कत्वा वुत्तं, आचरियेन वा वत्तब्बतं

सन्धाय । किं वा बहुना, पाकटभावोयेवेत्थ पमाणन्ति दस्सेतुं “अपिचा”तिआदि वुत्तं । कालेन उम्मीलेत्वा कालेन निम्मीलेत्वाति किञ्चि कालं चक्खुं उम्मीलेत्वा निमित्तगहणवसेन पथवीमण्डलं ओलोकेत्वा पुन किञ्चि कालं चक्खुं निम्मीलेत्वा आवज्जितब्बं । येनाकारेन ओलोकेत्वा गहितं, तेनाकारेन पुन तं समन्नाहरितब्बं ।

५७. आपाथमागच्छतीति मनोद्वारिकजवनानं गोचरभावं उपगच्छति । तस्स उग्गहनिमित्तस्स । न तस्मिं ठाने निसीदितब्बं । कस्मा? यदि उग्गहनिमित्ते जातेपि पथवीमण्डलं ओलोकेत्वा भावेति, पटिभागनिमित्तुप्पत्ति न सिया । समीपठेन च न ओलोकेतुं न सक्का । तेन वुत्तं “अत्तनो वसनट्टानं पविसित्वा”तिआदि । निस्सद्वभावाय एकपटलिकूपाहनागहणं, परिस्सयविनोदनत्थं कत्तरदण्डगहणं । सचे नस्सति, अथानेन भावेतब्बन्ति सम्बन्धो । वक्खमानेसु असप्पायेसु केनचिदेव असप्पायेन कारणभूतेन । निमित्तं आदायाति यथाजातं उग्गहनिमित्तं गहेत्वा । समन्नाहरितब्बन्ति आवज्जितब्बं निमित्तन्ति अधिप्पायो, सम्मा वा अनु अनु आहरितब्बं कम्मट्टानन्ति अत्थो । तक्काहतं वितक्काहतन्ति तक्कनतो, सविसेसं तक्कनतो च “तक्को, वितक्को”ति च एवं लद्धनामेन भावनाचित्तसम्पयुत्तेन सम्मासङ्कप्पेन आहननपरियाहननकिच्चेन अपरापरं वत्तमानेन कम्मट्टानं आहतं, परियाहतञ्च कातब्बं, बलप्पत्तवितक्को मनसिकारो बहुलं पवत्तेतब्बोति अत्थो । एवं करोन्तस्साति एवं कम्मट्टानं तक्काहतं वितक्काहतं करोन्तस्स । यथा भावना पुब्बेनापरं विसेसं आवहति, एवं अनुयुज्जन्तस्स । अनुक्कमेनाति भावनानुक्कमेन । यदा सद्धादीनि इन्द्रियाणि सुविसदानि तिक्खानि पवत्तन्ति, तदा अस्सद्धियादीनं दूरीभावेन सातिसयथामप्पत्तेहि सत्तहि बलेहि लद्धूपत्थम्भानि वितक्कादीनि कामावचरानेव ज्ञानङ्गानि बहूनि हुत्वा पातुभवन्ति । ततो एव तेसं उजुविपच्चनीकभूता कामच्छन्दादयो सद्धि तदेकट्टेहि पापधम्मेहि विदूरी भवन्ति, पटिभागनिमित्तुप्पत्तिया सद्धि तं आरब्ध उपचारज्ज्ञानं उप्पज्जति । तेन वुत्तं “नीवरणानि विक्खम्भन्ती”तिआदि । तत्थ सन्निसीदन्तीति सम्मदेव सीदन्ति, उपसमन्तीति अत्थो ।

इमस्साति पटिभागनिमित्तस्स । अङ्गुलिपदपाणिपदादिको कसिणदोसो । आदासमण्डलूपमादीहि उग्गहनिमित्ततो पटिभागनिमित्तस्स सुपरिसुद्धतं, सण्हसुखुमतञ्च दस्सेति । तञ्च खो पटिभागनिमित्तं नेव वण्णवन्तं न सण्ठानवन्तं अपरमत्थसभावत्ता । ईदिसन्ति वण्णसण्ठानवन्तं । तिलक्खणब्भाहतन्ति उप्पादादिलक्खणत्तयानुपविट्ठं, अनिच्चतादिलक्खणत्तयङ्कितं वा । यदि न पनेतं तादिसं वण्णादिवन्तं, कथं ज्ञानस्स आरम्भणभावोति आह “केवलज्ही”तिआदि । सज्जजन्ति भावनासज्जाजनितं, भावनासज्जाय सज्जातमत्तं । न हि असभावस्स कुतोचि समुट्टानं अत्थि । तेनाह “उपट्टानाकारमत्त”न्ति ।

५८. विक्खम्भितानेव सन्निसिन्नाव, न पन तदत्थं उस्साहो कातब्बोति अधिप्पायो । “उपचारसमाधिना”ति वुत्ते इतरोपि समाधि अत्थीति अत्थतो आपन्नन्ति तम्पि दस्सेतुं “दुविधो हि समाधी”तिआदि आरब्धं । द्वीहाकारेहीति ज्ञानधम्मानं पटिपक्खदूरीभावो, थिरभावप्पत्ति चाति इमेहि द्वीहि कारणेहि । इदानि तानि कारणानि अवत्थामुखेन दस्सेतुं “उपचारभूमियं वा”तिआदि वुत्तं । उपचारभूमियन्ति उपचारावत्थायं । यदिपि तदा ज्ञानङ्गानि पटुतरानि महगगतभावप्पत्तानि न उप्पज्जन्ति, तेसं पन पटिपक्खधम्मानं विक्खम्भनेन चित्तं समाधियति । तेनाह “नीवरणप्पहानेन चित्तं समाहितं होती”ति । पटिलाभभूमियन्ति ज्ञानस्स अधिगमावत्थायं । तदा हि अप्पनापत्तानं ज्ञानधम्मानं उप्पत्तिया चित्तं समाधियति । तेनाह “अङ्गपातुभावेना”ति । चित्तं समाहितं होतीति सम्बन्धो ।

न थामजातानीति न जातथामानि, न भावनाबलं पत्तानीति अत्थो । चित्तन्ति ज्ञानचित्तं । केवलम्पि रत्तिं केवलम्पि दिवसं तिट्ठतीति समापत्तिवेलं सन्धायह । उपचारभूमियं निमित्तवट्ठनं युत्तन्ति कत्वा वुत्तं “निमित्तं वट्ठेत्वा”ति ।

लद्धपरिहानीति लद्धउपचारज्ज्ञानपरिहानि । निमित्ते अविनस्सन्ते तदारम्मणज्ञानम्पि अपरिहीनमेव होति, निमित्ते पन आरक्खाभावेन विनट्ठे लद्धं लद्धं ज्ञानम्पि विनस्सति तदायत्तवृत्तितो । तेनाह “आरक्खम्ही”तिआदि ।

सत्तसप्पायवण्णना

५९. “थावरञ्च होती”ति वत्त्वा यथा थावरं होति, तं दस्सेतुं “सति उपट्ठाति, चित्तं समाधियती”ति वृत्तं । यथालद्धज्झि निमित्तं तत्थ सतिं सूपट्ठितं कत्वा एकगगतं विन्दन्तस्स थिरं नाम होति, सुरक्खितञ्च । सति-ग्गहणेन चेत्य सम्पजज्जं, समाधिग्गहणेन वीरियञ्च सङ्गहितं होति नानन्तरियभावतो । तत्थाति तेसु आवासेसु । तीणि तीणीति एकेकस्मिं आवासे अवुत्थअवुत्थट्ठाने वसननियामेन तयो तयो दिवसे वसित्वा ।

उत्तरेन वा दक्खिणेन वाति वृत्तं गमनागमने सूरियाभिमुखभावनिवारणत्थन्ति । सहस्सधनुप्पमाणं दियड्ढकोसं ।

द्वत्तिस तिरच्छानकथाति राजकथादिके (दी० नि० १.१७; म० नि० २.२२३; सं० नि० ५.१०८०; अ० नि० १०.६९; पाचि० ५०८) सन्धायाह । ता हि पाळियं सरूपतो अनागतापि अरञ्जपब्बतनदीदीपकथा इति-सद्देन सङ्गहेत्वा सग्गमोक्खानं तिरच्छानभावतो “द्वत्तिस तिरच्छानकथा”ति वृत्ता । दसकथावत्थुनिस्सितन्ति “अप्पिच्छता, सन्तुट्ठि, पविवेको, असंसग्गो, वीरियारम्भो, सील, समाधि, पज्जा, विमुत्ति, विमुत्तिजाणदस्सन”न्ति इमानि अप्पिच्छकथादीनं वत्थूनि, तन्निस्सितं भस्सं सप्पायं ।

अतिरच्छानकथिकोति नतिरच्छानकथिको, तिरच्छानकथा विधुरं धम्मिकं कम्मट्ठानपटिसंयुत्तमेव कथं कथेतीति अधिप्पायो । सीलादिगुणसम्पन्नोति सीलसमाधिआदिगुणसम्पन्नो । यो हि समाधिकम्मट्ठानिको, समाधिकम्मट्ठानस्स वा पारं पत्तो, सो इमस्स योगिनो सप्पायो । तेनाह “यं निस्साया”तिआदि । कायदळ्हीबहुलोति कायस्स सन्तप्पनपोसनप्पसुतो । यं सन्धाय वृत्तं “यावदत्थं उदरावदेहकं भुज्जित्वा सेय्यसुखं पस्ससुखं मिद्धसुखं अनुयुत्तो विहरती”ति (दी० नि० ३.३२०; म० नि० १.१८६; अ० नि० ५.२०६) ।

भोजनं येभ्य्येन मधुरम्बिलरसवसेन सत्तानं उपयोगं गच्छति दधिआदीसु तथा दस्सनतो । कटुकादिरसा पन केवलं अभिसङ्खारका एवाति आह “कस्सचि मधुरं, कस्सचि अम्बिलं सप्पायं होती”ति ।

यस्मिं इरियापथे आधारभूते, वत्तमाने वा, यस्मिं वा इरियापथे पवत्तमानस्स । निमित्तासेवनबहुलस्साति निमित्ते आसेवनाबहुलस्स पटिभागनिमित्ते विसयभूते भावनामनसिकारं बहुलं आसेवन्तस्स, निमित्तस्स वा गोचरासेवनवसेन आसेवनाबहुलस्स । येन हि भावेन्तस्स भावनासेवना, तेन गोचरासेवनापि इच्छितब्बाति ।

दसविधअप्पनाकोसल्लवण्णना

६०. न होति अप्पना । येन विधिना अप्पनायं कुसलो होति, सो दसविधो विधि अप्पनाकोसल्लं, तन्निब्बत्तं वा जाणं । वत्थुविसदकिरियतोति वत्थूनं विसदभावकरणतो अप्पनाकोसल्लं इच्छितब्बन्ति सम्बन्धो । एवं सेसेसुपि ।

६१. चित्तचेतसिकानं हि पवत्तिट्ठानभावतो सरीरं, तप्पटिबद्धानि चीवरादीनि च इध “वत्थूनी”ति अधिप्पेतानि । तानि यथा चित्तस्स सुखावहानि होन्ति, तथा करणं तेसं विसदभावकरणं । तेन वृत्तं “अज्झत्तिकबाहिरान”न्तिआदि । सरीरं

वाति वा-सद्वो अट्टानप्पयुत्तो, सरीरं सेदमलग्गहितं वा अज्जेन वा अवस्सुतकिच्चेन विबाधितन्ति अधिप्पायो ।
सेनासनं वाति वा-सदेन पत्तादीनम्पि सङ्गहो दट्ठब्बो । ननु चायं नयो खुद्वकपलिबोधुपच्छेदेन सङ्गहितो, पुन कस्मा वुत्तोति?
 सच्चं सङ्गहितो, सो च खो भावनाय आरम्भकाले । इध पन आरब्धकम्मट्टानस्स उपचारज्झाने ठत्वा अप्पनापरिवासं
 वसन्तस्स कालन्तरे जाते तथापटिपत्ति अप्पनाकोसल्लाय वुत्ता । **अविसदे** सति, विसयभूते वा । कथं भावनमनुयुज्जन्तस्स
 तानि विसयो? अन्तरन्तरा पवत्तनकचित्तुप्पादवसेनेवं वुत्तं । ते हि चित्तुप्पादा चित्तेकगताय अपरिसुद्धभावाय संवत्तन्ति ।
चित्तचेतसिकेसु निस्सयादिपच्चयभूतेसु । **जाणम्पीति पि-**सद्वो सम्पिण्डने । तेन “न केवलं तं वत्थुयेव, अथ खो तस्मिं
 अपरिसुद्धे जाणम्पि अपरिसुद्धं होती”ति दस्सितं । तंसम्पयुत्तानं पन अपरिसुद्धता अवुत्तसिद्धा, जाणस्स च विसुं गहणं
 अप्पनाय बहुकारत्ता । तथा हि ज्ञानं “दन्धाभिज्जं, खिप्पाभिज्जं”न्ति जाणमुखेन निद्विद्धं । निस्सयनिस्सयोपि निस्सयोत्वेव
 वुच्चतीति आह “**दीपकपल्लिकवट्टितेलानि निस्साया**”ति । जाणे अविसदे विपस्सनाभावना विय समाधिभावनापि
 परिदुब्बला होतीति दस्सेतुं “**अपरिसुद्धेन जाणेना**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **कम्मट्टानन्ति** समथकम्मट्टानं आह । **वुट्ठिं**
 अङ्गपातुभावेन, **विरूळिह** गुणभावेन, **वेपुल्लं** सब्बसो वसिभावप्पत्तिया वेदितब्बं । **विसदे पनाति** सुक्कपक्खो, तस्स
 वुत्तविपरियायेन अत्थो वेदितब्बो ।

६२. समभावकरणन्ति किच्चतो अनूनाधिकभावकरणं । यथापच्चयं सद्धेय्यवत्थुस्मिं अधिमोक्खकिच्चस्स
 पटुतरभावेन, पज्जाय अविसदताय, वीरियादीनं च सिथिलतादिना **सद्धिन्द्रियं बलवं होति** । तेनाह “**इतरानि**
मन्दानी”ति । **ततोति** तस्मा सद्धिन्द्रियस्स बलवभावतो, इतरेसज्ज मन्दत्ता । कोसज्जपक्खे पतितुं अदत्वा सम्पयुत्तधम्मानं
 पगगण्हनं अनुबलप्पदानं पगगहो, पगगहोव किच्चं, **पगगहकिच्चं** कातुं न सक्कोतीति सम्बन्धितब्बं । आरम्भणं उपगन्त्वा
 ठानं, अनिस्सज्जनं वा **उपट्टानं**, विक्खेपपटिपक्खो । येन वा सम्पयुत्ता अविक्खित्ता होन्ति, सो **अविक्खेपो** । रूपगतं विय
 चक्खुना येन याथावतो विसयसभावं पस्सति, तं **दस्सनकिच्चं कातुं न सक्कोति** बलवता सद्धिन्द्रियेन अभिभूतत्ता ।
 सहजातधम्मेषु हि इन्दुं कारेन्तानं सहपवत्तमानानं धम्मानं एकरसतावसेनेव अत्थसिद्धि, न अज्जथा । **तस्माति** वुत्तमेवत्थं
 कारणभावेन पच्चासति । तन्ति सद्धिन्द्रियं । **धम्मसभावपच्चवेक्खणेनाति** यस्स सद्धेय्यवत्थुनो उल्लारतादिगुणे
 अधिमुच्चनस्स सातिसयप्पवत्तिया सद्धिन्द्रियं बलवं जातं, तस्स पच्चयपच्चयुप्पन्नादिविभागतो याथावतो वीमंसनेन ।
 एवज्झि एवंधम्मतानयेन सभावसतो परिगग्यहमाने सविप्फारो अधिमोक्खो न होति, “अयं इमेसं धम्मानं सभावो”ति
 परिजाननवसेन पज्जाब्यापारस्स सातिसयत्ता । धुरियधम्मेषु हि यथा सद्धाय बलवभावे पज्जाय मन्दभावो होति, एवं
 पज्जाय बलवभावे सद्धाय मन्दभावो होतीति । तेन वुत्तं “**तं धम्मसभावपच्चवेक्खणेन हापेतब्बं**”न्ति ।

तथा अमनसिकारेनाति येनाकारेन भावनमनुयुज्जन्तस्स सद्धिन्द्रियं बलवं होति, तेनाकारेन भावनाय
 अननुयुज्जनतोति वुत्तं होति । इध दुविधेन सद्धिन्द्रियस्स बलवभावो, अत्तनो वा पच्चयविसेसतो किच्चुत्तरियेन, वीरियादीनं
 वा मन्दकिच्चताय । तत्थ पठमविकप्पे हापनविधि दस्सितो, दुतियविकप्पे पन यथा मनसि करोतो वीरियादीनं
 मन्दकिच्चताय सद्धिन्द्रियं बलवं जातं, तथा अमनसिकारेन वीरियादीनं पटुकिच्चभावावहेन मनसिकारेन सद्धिन्द्रियं तेहि
 समरसं करोन्तेन हापेतब्बं । इमिना नयेन सेसिन्द्रियेषुपि हापनविधि वेदितब्बो ।

वक्कलित्थेरवत्थूति सो हि आयस्मा सद्धाधिमुत्तताय कताधिकारो सत्थु रूपकायदस्सनप्पसुतो एव हुत्वा विहरन्तो
 सत्थारा “किं ते, वक्कलि, इमिना पूतिकायेन दिट्ठेन? यो खो, वक्कलि, धम्मं पस्सति, सो मं पस्सती”तिआदिना (सं० नि०
 ३.८७) ओवदित्वा कम्मट्टाने नियोजितोपि तं अननुयुज्जन्तो पणामितो अत्तानं विनिपातेतुं पपातट्टानं अभिरुहि । अथ नं
 सत्था यथानिसिन्नोव ओभासं विसज्जेन्तो अत्तानं दस्सेत्वा —

“पामोज्जबहुलो भिक्खु, पसन्नो बुद्धसासने ।

अधिगच्छे पदं सन्तं, सङ्खारूपसमं सुखं”न्ति ॥ (ध० प० ३८१) —

गाथं वत्वा “एहि वक्कली”ति आह । सो तेन अमतेनेव अभिसित्तो हट्ठतुट्ठो हुत्वा विपस्सनं पट्टपेसि । सद्भाय पन बलवभावतो विपस्सनावीथिं न ओतरि । तं जत्वा भगवा इन्द्रियसमतं पटिपादेन्तो कम्मट्ठानं सोधेत्वा अदासि । सो सत्थारा दिन्ननयेन विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा मग्गपटिपाटिया अरहत्तं पापुणि । तेन वुत्तं “वक्कलित्थेरवत्थु चेत्थ निदस्सन”न्ति ।

इतरकिच्चभेदन्ति उपट्ठानादिकिच्चविसेसं । **पस्सद्धादीति आदि-**सद्देन समाधिउपेक्खासम्बोज्झङ्गानं सङ्गहो दट्ठब्बो । **हापेतब्बन्ति** यथा सद्धिन्द्रियस्स बलवभावो धम्मसभावपच्चवेक्खणेन हायति, एवं वीरियिन्द्रियस्स अधिमत्तता पस्सद्धिआदिभावनाय हायति, समाधिपक्खियत्ता तस्सा । तथा हि सा समाधिन्द्रियस्स अधिमत्ततं कोसज्जपाततो रक्खन्ती वीरियादिभावना विय वीरियिन्द्रियस्स अधिमत्ततं उद्धच्चपाततो रक्खन्ती एकंसतो हापेति । तेन वुत्तं “**पस्सद्धादिभावनाय हापेतब्ब**”न्ति ।

सोणत्थेरस्स वत्थूति (महाव० २४३) सुकुमारस्स सोणत्थेरस्स वत्थु । सो हि आयस्मा सत्थु सन्तिके कम्मट्ठानं गहेत्वा सीतवने विहरन्तो “मम सरीरं सुखुमालं, न च सक्का सुखेनेव सुखं अधिगन्तुं, कायं किलमेत्वापि समणधम्मो कातब्बो”ति ठानचङ्कममेव अधिद्वाय पधानमनुयुज्जन्तो पादतलेसु फोटेसु उट्ठितेसुपि वेदनं अज्झुपेक्खित्वा दळ्हं वीरियं करोन्तो अच्चारद्धवीरियताय विसेसं निब्बत्तेतुं नासक्खि । सत्था तत्थ गन्त्वा वीणोवादेन ओवदित्वा वीरियसमतायोजनविधिं दस्सेन्तो कम्मट्ठानं सोधेत्वा गिज्झकूटं गतो । थेरोपि सत्थारा दिन्ननयेन वीरियसमतं योजेन्तो विपस्सनं उस्सुक्कापेत्वा अरहत्ते पतिट्ठासि । तेन वुत्तं “**सोणत्थेरस्स वत्थु दस्सेतब्ब**”न्ति ।

सेसेसुपीति सतिसमाधिपज्जिन्द्रियेसुपि । **एकस्साति** एकेकस्स । सामज्जनिदेसोवायं दट्ठब्बो । एवं पञ्चन्नं इन्द्रियानं पच्चेकं अधिमत्तताय पन हापनवसेन समतं दस्सेत्वा इदानि तत्थ येसं विसेसतो असाधारणतो, साधारणतो च समता इच्छितब्बा, तं दस्सेतुं “**विसेसतो पना**”तिआदि वुत्तं । **एत्थाति** एतेसु पञ्चसु इन्द्रियेसु । **समतन्ति** सद्भापज्जानं अज्जमज्जं अनूनाधिकभावं । तथा समाधिवीरियानं । यथा हि सद्भापज्जानं विसुं विसुं धुरियधम्मभूतानं किच्चतो अज्जमज्जानतिवत्तनं विसेसतो इच्छितब्बमेव, यतो नेसं समधुरताय अप्पना सम्पज्जतीति, एवं समाधिवीरियानं कोसज्जउद्धच्चपक्खिकानं समरसताय सति अज्जमज्जूपत्थम्भनतो सम्पयुत्तधम्मानं अन्तद्वयपाताभावेन सम्मदेव अप्पना इज्झति ।

“**बलवसद्धो ही**”तिआदि निदस्सनवसेन वुत्तं । तस्सत्थो — यो बलवतिया सद्भाय समन्नागतो अविस्सदजाणो, सो मुद्धप्पसन्नो होति, न अवेच्चप्पसन्नो । तथा हि सो **अवत्थुस्मिं पसीदति** सेय्यथापि तित्थियसावका । **केराटिकपक्खन्ति** साठेय्यपक्खं भजति । सद्भाहीनाय पज्जाय अतिधावन्तो “देय्यवत्थुपरिच्चागेन विना चित्तुप्पादमत्तेनपि दानमयं पुज्जं होती”तिआदीनि परिकप्पेति हेतुपटिरूपकेहि वज्जितो । एवंभूतो पन सुक्खतक्कविलुत्तचित्तो पण्डितानं वचनं नादियति, सज्जति न गच्छति । तेनाह “**भेसज्जसमुट्ठितो विय रोगो अतेकिच्छो होती**”ति । यथा चेत्थ सद्भापज्जानं अज्जमज्जविरहो न अत्थावहो अनत्थावहो च, एवमिधापि समाधिवीरियानं अज्जमज्जविरहो न अविक्खेपावहो विक्खेपावहो चाति वेदितब्बं । **कोसज्जं अभिभवति**, तेन अप्पनं न पापुणातीति अधिप्पायो । **उद्धच्चं अभिभवतीति** एत्थापि एसेव नयो । **तदुभयन्ति** तं सद्भापज्जाद्वयं, समाधिवीरियद्वयञ्च । **समं कातब्बन्ति** समरसं कातब्बं ।

समाधिकम्मिकस्साति समथकम्मट्टानिकस्स । एवन्ति एवं सन्ते, सद्भाय तेसं बलवभावे सतीति अत्थो । **सद्वहन्तोति** “पथवी पथवी”ति मनसिकरणमत्तेन कथं ज्ञानुप्पत्तीति अचिन्तेत्वा “अद्धा सम्मासम्बुद्धेन वुत्तविधि इज्झिस्सती”ति सद्वहन्तो सद्धं जनेन्तो । **ओकप्पेन्तोति** आरम्भणं अनुपविसित्वा विय अधिमुच्चनवसेन ओकप्पेन्तो पक्खन्दन्तो । **एकगता बलवती वट्टति** समाधिपधानत्ता ज्ञानस्स । **उभिन्नन्ति** समाधिपज्जानं, समाधिकम्मिकस्स समाधिना अधिमत्ततापि इच्छितब्बाति आह “**समतायपी**”ति, समभावेनापीति अत्थो । **अप्पनाति** इधाधिप्पेतअप्पना । तथा हि “**होतियेवा**”ति सासङ्कं वदति, लोकुत्तरप्पना पन तेसं समभावेनेव इच्छिता । यथाह — “समथविपस्सनं युगनद्धं भावेती”ति (पटि० म० २.१, ५) ।

यदि विसेसतो सद्भापज्जानं, समाधिवीरियानञ्च समता इच्छिता, कथं सतीति आह “**सति पन सब्बत्थ बलवती वट्टती**”ति । **सब्बत्थाति** लीनुद्धच्चपक्खेसु पञ्चसु इन्द्रियेसु । उद्धच्चपक्खिये गणहन्तो “**सद्धावीरियपज्जान**”न्ति आह । अज्जथापीति च गहेतब्बा सिया । तथा हि “**कोसज्जपक्खेन समाधिना**” इच्चेव वुत्तं, न “पस्सद्धिसमाधिउपेक्खाही”ति । **सा सति** । सब्बेसु राजकम्मेसु नियुत्तो **सब्बकम्मिको** । तेन कारणेन सब्बत्थ इच्छितब्बत्थेन । **आह** अट्टकथायं । सब्बत्थ नियुत्ता **सब्बत्थिका**, सब्बेन वा लीनुद्धच्चपक्खियेन बोज्झङ्गगहणेन अत्थेतब्बा सब्बत्थिया, सब्बत्थियाव **सब्बत्थिका** । **चित्तन्ति** कुसलचित्तं । तस्स हि **सति पटिसरणं** परायणं अप्पत्तस्स पत्तिया अनधिगतस्स अधिगमाय । तेनाह “**आरक्खपच्चुपट्टाना**”तिआदि ।

६३. चित्तेकगतानिमित्तस्साति चित्तेकगताय निमित्तस्स, चित्तेकगतासङ्घातस्स च निमित्तस्स । चित्तस्स हि समाहिताकारं सल्लक्खेत्वा समथनिमित्तं रक्खन्तोयेव कसिणनिमित्तं रक्खति । तस्मा **पथवीकसिणादिकस्साति आदि-**सद्देन न केवलं पटिभागनिमित्तस्सेव, अथ खो समथनिमित्तस्सापि गहणं दट्टब्बं । तन्ति रक्खणकोसल्लं । **इध** अप्पनाकोसल्लकथायं “निमित्तकोसल्ल”न्ति **अधिप्पेतं**, करणभावनाकोसल्लानं पगेव सिद्धत्ताति अधिप्पायो ।

६४. अतिसिथिलवीरियतादीहीति आदि-सद्देन पमोदनसंवेजनविपरियाये सङ्गण्हाति । **लीनन्ति** सङ्कुचितं कोसज्जपक्खपतितं । **चित्तन्ति** भावनाचित्तं । **धम्मविचयसम्बोज्झङ्गादयो** भावेतीति एत्थ “तयो”ति पदं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । यथा पन ते भावेतब्बा, तं सयमेव वक्खति ।

परित्तन्ति अप्पकं । **उज्जालेतुकामोति** पदीपेतुकामो । **उदकवातं ददेय्याति** उदकमिस्सं वातं उपनेय्य । **अकालोति** नकालो, अयुत्तकालो वा । **सति**आदिधम्मसामगिसङ्घाताय बोधिया बुज्झति एतायाति कत्वा, तंसमङ्गिनो वा बुज्झतीति बोधिनो योगिनो अङ्गन्ति बोज्झङ्गो, पसत्थो, सुन्दरो वा बोज्झङ्गो सम्बोज्झङ्गो । कायचित्तदरथवूपसमलक्खणा पस्सद्धियेव सम्बोज्झङ्गो पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गो, तस्स **पस्सद्धिसम्बोज्झङ्गस्स** । **समाधिसम्बोज्झङ्गादीसुपि** एसेव नयो । अयं पन विसेसो — समाधिस्स ताव पदत्थलक्खणानि हेट्ठा आगतानेव । उपपत्तितो इक्खतीति **उपेक्खा** । सा पनायं अत्थतो तत्रमज्झत्तुपेक्खाव इध बोज्झङ्गुपेक्खा वेदितब्बा । **दुसमुट्ठापयन्ति** समुट्ठापेतुं उप्पादेतुं असक्कुण्यं । धम्मानं, धम्मेसु वा विचयो **धम्मविचयो**, पज्जाति अत्थो । वीरस्स भावो, कम्मं वा, विधिना वा ईरेतब्बं पवत्तेतब्बन्ति **वीरियं**, उस्साहो । पीणेति कायं, चित्तं च सन्तप्पेतीति **पीति** ।

यं यं सकं **यथासकं**, अत्तनो अत्तनोति अत्थो । **आहारवसेनाति** पच्चयवसेन । **भावनाति** उप्पादना, वट्टना च । **कुसलाकुसलाति** कोसल्लसम्भूतद्देन कुसला, तप्पटिपक्खतो अकुसला । ये अकुसला, ते सावज्जा । ये कुसला, ते अनवज्जा । अकुसला **हीना**, इतरे **पणीता** । कुसलापि वा हीनेहि छन्दादीहि आरद्धा **हीना**, इतरे **पणीता** । **कण्हाति**

काळका चित्तस्स अपभस्सरभावकरणा, **सुक्का**ति ओदाता चित्तस्स पभस्सरभावकरणा । कण्हाभिजातिहेतुतो वा **कण्हा**, सुक्काभिजातिहेतुतो **सुक्का** । ते एव **सप्पटिभागा** । कण्हा हि उजुविपच्चनीकताय सुक्केहि सप्पटिभागा । तथा सुक्कापि इतरेहि । अथ वा कण्हा च सुक्का च सप्पटिभागा च **कण्हसुक्कसप्पटिभागा** । सुखा हि वेदना दुक्खाय वेदनाय सप्पटिभागा, दुक्खा च वेदना सुखाय सप्पटिभागाति । **अनुप्पन्नस्सा**ति अनिब्बत्तस्स । **उप्पादाया**ति उप्पादनत्थाय । **उप्पन्नस्सा**ति निब्बत्तस्स । **भिय्योभावाया**ति पुनप्पुनभावाय । **वेपुल्लाया**ति विपुलभावाय । **भावनाया**ति वड्डिया । **पारिपूरिया**ति परिपूरणत्थाय ।

तत्थाति “अत्थि भिक्खवे”तिआदिना दस्सितपाठे । **सभावसामञ्जलक्खणपटिवेधवसेना**ति एकज्झं कत्वा गहणे अनवज्जसुखविपाकादिकस्स विसुं विसुं पन फुसनादिकस्स सभावलक्खणस्स, अनिच्चादिकस्स सामञ्जलक्खणस्स च पटिविज्झनवसेन । **पवत्तमनसिकारो**ति कुसलादीनं तंतंसभावलक्खणादिकस्स याथावतो अवबुज्जनवसेन उप्पन्नजवनचित्तुप्पादो । सो हि अविपरीतमनसिकारताय “**योनिमनसिकारो**”ति वुत्तो । तदाभोगताय आवज्जनापि तगगतिकाव । रुप्नलक्खणादिकम्पि इध सामञ्जलक्खणेनेव सङ्गहितन्ति दट्ठब्बं । कुसलकिरियाय आदिआरम्भवसेन पवत्तवीरियं धितिसभावताय “**धातू**”ति वुत्तन्ति आह “**आरम्भधातूति पठमवीरियं वुच्चती**”ति । लब्धासेवनं वीरियं बलप्पत्तं हुत्वा पटिपक्खं विधमतीति आह “**कोसज्जतो निक्खन्तत्ता ततो बलवतर**”न्ति । अधिमत्ताधिमत्तरानं पटिपक्खधम्मनं विधमनसमत्थं पटुपटुतरादिभावप्पत्तं होतीति वुत्तं “**परं परं ठानं अक्कमनतो ततोपि बलवतर**”न्ति । तिड्ढति पवत्तति एत्थाति ठानिया, पीतिसम्बोज्झङ्गस्स ठानिया **पीतिसम्बोज्झङ्गानिया** । ठातब्बो वा ठानियो, पीतिसम्बोज्झङ्गो ठानियो एतेसूति **पीतिसम्बोज्झङ्गानिया**, अपरापरं वत्तमाना पीतिसम्बोज्झङ्गसम्पयुत्ता धम्मा । यस्मा पन तेसु पीतियेव पीतिसम्बोज्झङ्गस्स विसेसकारणं, तस्मा वुत्तं “**पीतिया एव एतं नाम**”न्ति । **उप्पादकमनसिकारो**ति यथा मनसि करोतो अनुप्पन्नो पीतिसम्बोज्झङ्गो उप्पज्जति, उप्पन्नो च वड्डति, तथा पवत्तमनसिकारो ।

परिपुच्छकताति परियोगाहेत्वा पुच्छकभावो । पञ्चपि हि निकाये उग्गहेत्वा आचरिये परियुपासित्वा तस्स तस्स अत्थं परिपुच्छन्तस्स, ते वा सह अट्ठकथाय परियोगाहेत्वा यं यं तत्थ गण्ठिद्वानं, तं तं “इदं, भन्ते, कथं, इमस्स को अत्थो”ति पुच्छन्तस्स धम्मविचयसम्बोज्झङ्गो उप्पज्जतीति । **वत्थुविसदकिरिया इन्द्रियसमत्तपटिपादना** सङ्खेपतो, वित्थारतो च पकासिता एव । तत्थ पन समाधिसंवत्तनियभावेन आगता, इध पञ्जासंवत्तनियभावेन । यदग्गेन हि समाधिसंवत्तनिका, तदग्गेन पञ्जासंवत्तनिका समाधिस्स आणपच्चुपट्टानतो । “समाहितो यथाभूतं पजानाती”ति (सं० नि० ४.९९; ५.१०७१) वुत्तं । **दुप्पञ्जपुगलपरिवज्जना** नाम दुप्पञ्जानं मन्दबुद्धीनं भत्तनिक्खित्तकाकमंसनिक्खित्तसुखसदिसानं मोमूहपुगलानं दूरतो परिच्चजना । **पञ्जवन्तपुगलसेवना** नाम पञ्जाय कताधिकारानं सच्चपटिच्चसमुप्पादादीसु कुसलानं अरियानं, विपस्सनाकम्मिकानं वा महापञ्जानं कालेन कालं उपसङ्कमनं । **गम्भीरजाणचरियपच्चवेक्खणा**ति गम्भीरजाणेहि चरितब्बानं खन्धायतनधातादीनं, सच्चपच्चयाकारादिदीपनानं वा सुज्जतापटिसंयुत्तानं सुत्तन्तानं पच्चवेक्खणा । **तदधिमुत्तता**ति पञ्जाधिमुत्तता, पञ्जाय निन्नपोणपब्भारताति अत्थो ।

अपायादीति आदि-सद्देन जातिआदिं अतीते वट्टमूलकं दुक्खं, अनागते वट्टमूलकं दुक्खं, पच्चुप्पन्ने आहारपरियेड्डिमूलकञ्च दुक्खं सङ्गण्हाति । वीरियायत्तस्स लोकियलोकुत्तरविसेसस्स अधिगमो एव आनिसंसो, तस्स दस्सनसीलता **वीरियायत्त...पे०... दस्सिता** । सपुब्बभागो निब्बानगामिमग्गो **गमनवीथि** गन्तब्बा पटिपज्जितब्बा पटिपदाति कत्वा । **दायकानं महप्फलभावकरणेन पिण्डापचायनता**ति पच्चयदायकानं अत्तनि कारस्स अत्तनो

सम्मापटिपत्तिया महप्फलकारभावस्स करणेन पिण्डस्स भिक्खाय पटिपूजना । इतरथाति आमिसपूजाय ।
कुसीतपुग्गलपरिवज्जनताति अलसानं भावनाय नाममत्तम्पि अजानन्तानं कायदळ्हीबहुलानं यावदत्थं भुज्जित्वा
 सेय्यसुखादिअनुयुज्जनकानं तिरच्छानकथिकानं पुग्गलानं दूरतो परिच्चजना । **आरद्धवीरियपुग्गलसेवनताति** “दिवसं
 चङ्कमेन निसज्जाया”तिआदिना (विभ० ५.१९; अ० नि० ३.१६) भावनारम्भवसेन आरद्धवीरियानं दळ्हपरक्कमानं
 पुग्गलानं कालेन कालं उपसङ्कमना । **सम्मप्यधानपच्चवेक्खणताति** चतुब्बिधसम्मप्यधानानुभावस्स पच्चवेक्खणता ।
तदधिमुत्तताति तस्मिं वीरियसम्बोज्झङ्गे अधिमुत्ति सब्बिरियापथेसु निन्नपोणपब्भारता । एत्थ च
 थिनमिद्धविनोदनकुसीतपुग्गलपरिवज्जनआरद्धवीरियपुग्गलसेवनतदधिमुत्तता पटिपक्खविधमनपच्चयूपसंहारवसेन,
 अपायादिभयपच्चवेक्खणादयो समुत्तेजनवसेन **वीरियसम्बोज्झङ्गस्स** उप्पादका दट्ठब्बा ।

बुद्धादीसु पसादसिनेहाभावेन थुसखरहदया **लूखपुग्गला**, तब्बिपरियायेन **सिनिद्धपुग्गला** वेदितब्बा । बुद्धादीनं
 गुणपरिदीपना सम्पसादनीयसुत्तादयो (दी० नि० ३.१४१ आदयो) **पसादनीयसुत्तन्ता** । इमेहि आकारेहीति यथावुत्तेहि
 कुसलादीनं सभावसामज्जलक्खणपटिविज्झनादिआकारेहि चेव परिपुच्छकतादिआकारेहि च । एते धम्मेति एते
 कुसलादीसु योनिमोमनसिकारादिके चेव धम्मत्थज्जुतादिके च ।

६५. अच्चारद्धवीरियतादीहीति अतिविय पग्गहितवीरियतादीहि । आदि-सद्धेन संवेजनपमोदनादिं सङ्गहति ।
 उद्धतन्ति समाधिआदीनं मन्दताय अवूपसन्तं । **दुवूपसमयन्ति** वूपसमेतुं समाधातुं असक्कुणेय्यं ।

तं आकारं सल्लक्खेत्वाति येनाकारेन अस्स योगिनो पस्सद्धि समाधि उपेक्खाति इमे पस्सद्धिआदयो धम्मा पुब्बे
 यथारहं तस्मिं तस्मिं काले उप्पन्नपुब्बा, तं चित्ततंसम्पयुत्तधम्मानं पस्सद्धाकारं, समाहिताकारं, अज्झुपेक्खिताकारञ्च
 उपलक्खेत्वा उपधारेत्वा । **तीसुपि पदेसूति** “अत्थि, भिक्खवे, कायप्पस्सद्धी”तिआदिना आगतेसु तीसुपि वाक्येसु, तेहि
 वा पकासितेसु तीसु धम्मकोट्टासेसु । यथासमाहिताकारं सल्लक्खेत्वा गय्हमानो समथो एव समथनिमित्तन्ति आह
 “समथनिमित्तन्ति च समथस्सेवेतमधिवचन”न्ति । नानारम्मणे परिब्भमनेन विविधं अगं एतस्साति ब्यग्गो, विक्खेपो ।
 तथा हि सो अनवट्टानरसो, भन्ततापच्चुपट्टानो च वुत्तो । एकग्गताभावतो ब्यग्गपटिपक्खोति अब्यग्गो, समाधि । सो एव
 निमित्तन्ति पुब्बे विय वत्तब्बं । तेनाह “अविक्खेपट्टेन च तस्सेव अब्यग्गनिमित्तन्ति अधिवचन”न्ति ।

सरीरावत्थं जत्वा मत्तसो परिभुत्तो पणीताहारो कायलहुतादीनं समुट्ठापनेन पस्सद्धिया पच्चयो होति, तथा उतुसप्पायं,
 इरियापथसप्पायञ्च सेवितं, पयोगो च कायिको पवत्तितोति आह “**पणीतभोजनसेवनता**”तिआदि । पयोगसमतादीनं
 अभावेन सदरथकायचित्ता पुग्गला **सारद्धपुग्गला** । वुत्तविपरियायेन **पस्सद्धकाया पुग्गला** वेदितब्बा ।

निरस्सादस्साति भावनस्सादरहितस्स । भावना हि वीथिपटिपन्ना पुब्बेनापरं विसेसवती पवत्तमाना चित्तस्स अस्सादं
 उपसमसुखं आवहति, तदभावतो निरस्सादं चित्तं होति । **सद्धासंवेगवसेनाति** सद्धावसेन, संवेगवसेन च । **सम्पहंसनताति**
 सम्मदेव पहंसनता संवेजनपुब्बकपसादुप्पादनेन भावना चित्तस्स तोसना । **सम्मापवत्तस्साति** लीनुद्धच्चविरहेन,
 समथवीथिपटिपत्तिया च समं, सविसेसञ्च पवत्तिया सम्मदेव पवत्तस्स भावनाचित्तस्स । **अज्झुपेक्खनताति**
 पग्गहनिग्गहसम्पहंसनेसु अब्यावटता । **ज्ञानविमोक्खपच्चवेक्खणताति** पठमादीनि ज्ञानानि पच्चनीकधम्मेहि सुट्ठु
 विमुत्ततादिना तेयेव विमोक्खा तेसं “एवं भावना, एवं समापज्जना, एवं अधिद्वानं, एवं वुट्टानं, एवं संकिलेसो, एवं
 वोदान”न्ति पति पति अवेक्खणा ।

सत्तमज्झत्ताति सत्तेसु पियट्टानियेसुपि गहट्टपब्बजितेसु मज्झत्ताकारो अज्झुपेक्खना । सङ्खारमज्झत्ताति अज्झत्तिकेसु चक्खादीसु, बाहिरेसु पत्तचीवरादीसु मज्झत्ताकारो अज्झुपेक्खना । सत्तसङ्खारानं ममायनं सत्तसङ्खारकेलायनं । इमेहाकारेहीति इमेहि यथावुत्तेहि कायचित्तानं पस्सद्वाकारसल्लक्खणादिआकारेहि चेव सप्पायाहारसेवनादिआकारेहि च । एते धम्मेति एते पस्सद्दिआदिधम्मे ।

६६. पञ्जापयोगमन्दतायाति पञ्जाब्यापारस्स अप्पभावेन । यथा हि दानसीलानि अलोभादोसप्पधानानि, एवं भावना अमोहप्पधाना विसेसतो अप्पनावहा । तत्थ यदा पञ्जा न बलवती होति, तदा भावनाचित्तस्स अनभिसङ्गतो विय आहारो पुरिसस्स अभिरुचिं न जनेति, तेन तं निरस्सादं होति । यदा च भावना पुब्बेनापरं विसेसावहा न होति सम्मदेव अवीथिपटिपत्तिया, तदा उपसमसुखस्स अलाभेन चित्तं निरस्सादं होति । तदुभयं सन्धायाह “पञ्जापयोगमन्दताया”तिआदि । नन्ति चित्तं । जातिजराब्याधिमरणानि यथारहं सुगतियं, दुग्गतियञ्च होन्तीति तदज्जमेव पञ्चविधबन्धनादिखुप्पिपासादिअज्जमज्जविबाधनादिहेतुकं अपायदुक्खं दट्ठब्बं । तयिदं सब्बं तेसं तेसं सत्तानं पच्चुप्पन्नभवनिस्सितं गहितन्ति अतीते, अनागते च काले वट्टमूलकदुक्खानि विसुं गहितानि । ये पन सत्ता आहारूपजीविनो, तत्थ च उट्टानफलूपजीविनो, तेसं अज्जेहि असाधारणं जीवितदुक्खं अट्टमं संवेगवत्थु वुत्तन्ति दट्ठब्बं ।

अस्साति चित्तस्स । अलीनन्तिआदीसु कोसज्जपक्खियानं धम्मानं अनधिमत्तताय अलीनं । उद्धच्चपक्खिकानं धम्मानं अनधिमत्तताय अनुद्धतं । पञ्जापयोगसम्पत्तिया, उपसमसुखाधिगमेन च अनिरस्सादं । पुब्बेनापरं सविसेसं ततो एव आरम्मणे समप्पवत्तं, समथवीथिपटिपन्नञ्च । तत्थ अलीनताय पग्गहे, अनुद्धतताय निग्गहे, अनिरस्सादताय सम्पहंसने न ब्यापारं आपज्जति । अलीनानुद्धतताय हि आरम्मणे समप्पवत्तं अनिरस्सादताय समथवीथिपटिपन्नं । समप्पवत्तिया वा अलीनं अनुद्धतं, समथवीथिपटिपत्तिया अनिरस्सादन्ति दट्ठब्बं ।

नेक्खम्मपटिपदन्ति ज्ञानपटिपत्तिं । समाधिअधिमुत्तताति समाधिनिब्बत्तने ज्ञानाधिगमे युत्तप्पयुत्तता । सा पन यस्मा समाधिं गरुं कत्वा तत्थ निन्नपोणपब्भारभावेन पवत्तिया होति, तस्मा “समाधिगरू”तिआदि वुत्तं ।

६७. पटिलद्धे निमित्तस्मिं एवं हि सम्पादयतो अप्पनाकोसल्लं इमं अप्पना सम्पवत्ततीति सम्बन्धो । साति अप्पना । हित्वा हीति हि-सद्दो हेतुअत्थो । यस्मा ठानमेतं न विज्जति, तस्मा चित्तप्पवत्तिआकारं भावनाचित्तस्स लीनुद्धतादिवसेन पवत्तिआकारं सल्लक्खयं उपधारेन्तो । समतं वीरियस्सेव वीरियस्स समाधिना समरसतंयेव योजयेथ । कथं पन योजयेथाति आह “ईसकम्पी”तिआदि । तत्थ लयन्ति लीनभावं, सङ्कोचन्ति अत्थो । यन्तन्ति गच्छन्तं, पग्गण्हेथेव समभावायाति अधिप्पायो । तेनाह “अच्चारद्धं निसेधेत्वा सममेव पवत्तये”ति । कथं पन सममेव पवत्तयेति आह “रेणुम्ही”तिआदि । यथाति रेणुआदीसु यथा मधुकरादीनं पवत्ति उपमाभावेन अट्टकथायं सम्मवणिता, एवं लीनुद्धतभावेहि मोचयित्वा वीरियसमतायोजनेन निमित्ताभिमुखं मानसं पटिपादये पटिभागनिमित्ताभिमुखं भावनाचित्तं सम्पादेय्याति अत्थो ।

निमित्ताभिमुखपटिपादनवण्णना

६८. तत्राति तस्मिं “रेणुम्ही”तिआदिना वुत्तगाथाद्वये । अत्थदीपना उपमूपमेय्यत्थविभावना । अछेकोति अकुसलो । पक्खन्दोति धावितुं आरद्धो । विकसनक्खणेयेव सरसं कुसुमपरागं होति, पच्छा वातादीहि परिपतति, विरसं वा होति । तस्मा निवत्तने रेणु खीयतीति आह “खीणे रेणुम्हि सम्पापुणाती”ति । पुष्फरासिन्ति रुक्खसाखासु निस्सितं

पुष्पसञ्चयं ।

सल्लकत्तअन्तेवासिकेसूति सल्लकत्तआचरियस्स अन्तेवासिकेसु । उदकथालगतेति उदकथालियं ठपिते । सत्थकम्मन्ति सिरावेधनादिसत्थकम्मं । फुसितुम्पि उप्पलपत्तन्ति सम्बन्धो । समेनाति पुरिमका विय गरुं, मन्दञ्च पयोगं अकत्वा समप्पमाणेन पयोगेन । तत्थाति उप्पलपत्ते । परियोदातसिप्पोति सुविसुद्धसिप्पो निप्फन्नसिप्पो ।

मक्कटकसुत्तन्ति लूतसुत्तं । नियामको नावासारथी । लङ्कारन्ति किलञ्जादिमयं नावाकटसारकं । तेलेन अछुट्टेन्तो नाळिं पूरेतीति सरावादिगतेन तेलेन अछुट्टेन्तो सुखुमच्छिद्वकं तेलनाळिं पूरेति । एवमेवाति यथा ते आदितो वुत्तमधुकरसल्लकत्तअन्तेवासिसुत्ताकड्ढकनियामकतेलपूरका वेगेन पयोगं करोन्ति, एवमेव यो भिक्खु “सीघं अप्पनं पापुणिस्सामी”ति गाळ्हं वीरियं करोति, यो मज्झे वुत्तमधुकरादयो विय वीरियं न करोति, इमे द्वेपि वीरियसमताभावेन अप्पनं पापुणितुं न सक्कोन्ति । यो पन अवसाने वुत्तमधुकरादयो विय समप्पयोगो, अयं अप्पनं पापुणितुं सक्कोति वीरियसमतायोगतोति उपमासंसन्दनं वेदितब्बं । तेन वुत्तं “एको भिक्खू”तिआदि । लीनं भावनाचित्तन्ति अधिप्पायो ।

पठमज्झानकथावण्णना

६९. एवन्ति वुत्तप्पकारेन । वीरियसमतायोजनवसेन वीथिपटिपन्नं भावनामानसं पटिभागनिमित्तेयेव ठपनवसेन निमित्ताभिमुखं पटिपादयतो अस्स योगिनो । इज्झिस्सतीति समिज्झिस्सति, उप्पज्झिस्सतीति अत्थो । अनुयोगवसेनाति भावनावसेन । सेसानीति सेसानि तीणि, चत्तारि वा । पकतिचित्तेहीति पाकतिकेहि कामावचरचित्तेहि । बलव... पे०... चित्तेकग्गतानि भावनाबलेन पटुतरसभावप्पत्तिया । परिकम्मत्ताति पटिसङ्खारकत्ता । यदि आसन्नत्ता उपचारता, गोत्रभुनो एव उपचारसमञ्जा सियाति आह “समीपचारिता वा”ति । अनच्चासन्नोपि हि नातिदूरपवत्ती समीपचारी नाम होति । अप्पनं उपेच्च चरन्तीति उपचारानि । इतो पुब्बे परिकम्मानन्ति नानावज्जनवीथियं परिकम्मानं । एत्थाति एतेसु परिकम्मुपचारानुलोमसज्जितेसु । सब्बन्तिमन्ति ततियं, चतुत्थं वा । परित्तगोत्ताभिभवनतोति परित्तस्स गोत्तस्स अभिभवनतो । गंतायतीति हि गोत्तं, “परित्त”न्ति पवत्तमानं अभिधानं, बुद्धिञ्च एकंसिकविसयताय रक्खतीति परित्तगोत्तं । यथा हि बुद्धि आरम्भणभूतेन अत्थेन विना न पवत्तति, एवं अभिधानं अभिधेय्यभूतेन । तस्मा सो तानि तायति रक्खतीति वुच्चति । तं पन महग्गतानुत्तरविधुरं कामतण्हाय गोचरभूतं कामावचरधम्मानं आवेणिकरूपं दट्ठब्बं । महग्गतगोत्तेपि इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो । भावनतोति उप्पादनतो ।

अविसेसेन सब्बेसं सब्बा समज्जाति पठमनयो गहितग्गहणं होतीति आह “अग्गहितग्गहणेना”तिआदि । नानावज्जनपरिकम्ममेव परिकम्मन्ति अधिप्पायेन “पठमं वा उपचार”न्तिआदि वुत्तं । चतुत्थं अप्पनाचित्तं, पञ्चमं वा अप्पनाचित्तं पुब्बे वुत्तनयेन सचे चतुत्थं गोत्रभु होतीति अत्थो । पञ्चमं वाति वा-सद्धो अनियमे । स्वायं अनियमो इमिना कारणेनाति दस्सेतुं “तञ्च खो खिप्पाभिज्जदन्धाभिज्जवसेना”ति वुत्तं । तत्थ खिप्पाभिज्जस्स चतुत्थं अप्पेति, दन्धाभिज्जस्स पञ्चमं । कस्मा पन चतुत्थं, पञ्चमं वा अप्पेति, न ततो परन्ति आह “ततो परं जवनं पतती”ति । ततो पञ्चमतो परं छट्ठं, सत्तमञ्च जवनं पतन्तं विय होति परिकखीणजवत्ताति अधिप्पायो ।

यथा अलद्धासेवनं पठमजवनं दुब्बलत्ता गोत्रभुं न उप्पादेति, लद्धासेवनं पन बलवभावतो दुतियं, ततियं वा गोत्रभुं उप्पादेति, एवं लद्धासेवनताय बलवभावतो छट्ठं, सत्तमम्पि अप्पेतीति थेरस्स अधिप्पायो । तेनाह “तस्मा छट्ठेपि सत्तमेपि अप्पना होती”ति । तन्ति थेरस्स वचनं । सुत्तसुत्तानुलोमआचरियवादेहि अनुपत्थम्भितत्ता वुत्तं “अत्तनोमतिमत्त”न्ति ।

“पुरिमा पुरिमा कुसला धम्मा”ति (पट्ठा० १.१.१२) पन सुत्तपदमकारणं आसेवनपच्चयलाभस्स बलवभावे अनेकन्तिकता । तथा हि अलद्धासेवनापि पठमचेतना दिट्ठधम्मवेदनीया होति, लद्धासेवना दुतियचेतना याव छट्ठचेतना अपरापरियवेदनीया । **चतुत्थपञ्चमेसुयेवा**तिआदि वुत्तस्सेवत्थस्स युत्तिदस्सनमुखेन निगमनत्थं वुत्तं । तत्थ यदि छट्ठसत्तमं जवनं पतितं नाम होति परिकखीणजवत्ता, कथं सत्तमजवनचेतना उपपज्जवेदनीया, आनन्तरिया च होतीति? नायं विसेसो आसेवनपच्चयलाभेन बलप्पत्तिया । किञ्चरहि किरियावत्थाविसेसतो । किरियावत्था हि आरम्भमज्झपरियोसानवसेन तिविधा । तत्थ च परियोसानावत्थाय सन्निट्ठापकचेतनाभावेन उपपज्जवेदनीयादिता होति, न बलवभावेनाति दट्ठब्बं । पटिसन्धिया अनन्तरपच्चयभाविनो विपाकसन्तानस्स अनन्तरपच्चयभावेन तथा अभिसङ्खत्तत्ताति च वदन्ति । तस्मा छट्ठसत्तमानं पपाताभिमुखताय परिकखीणजवता न सक्का निवारेतुं । तथा हि **“यथा हि पुरिसो”**तिआदि वुत्तं ।

सा च पन अप्पना । **अद्धानपरिच्छेदो**ति कालपरिच्छेदो । सो पनेत्थ सत्तसु ठानेसु कत्थचि अपरिमाणचित्तक्खणताय, कत्थचि अतिइत्तरखणताय **नत्थी**ति वुत्तो । न हेत्थ सम्पुण्णजवनवीथि अद्धा लब्भति । तेनेवाह **“एत्थ मग्गानन्तरफल”**न्तिआदि । **सेसट्ठानेसूति** पठमप्पना, लोकियाभिज्जा, मग्गक्खणो, निरोधा वुट्ठहन्तस्स फलक्खणोति एतेसु चतूसु ठानेसु ।

एत्तावताति एत्तकेन भावनाक्कमेन **एस** योगावचरो **पठमं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरति** । एवं विहरता च **अनेन** तदेव **पठमं ज्ञानं अधिगतं होति पथवीकसिणन्ति** सम्बन्धो ।

७०. तत्थाति तस्मिं ज्ञानपाठे । **विविच्चित्वाति** विसुं हुत्वा । तेनाह **“विना हुत्वा अपक्कमित्वा”**ति, पजहनवसेन अपसक्कित्वाति अत्थो । **विविच्चेव कामेहीति** एत्थ **“विविच्चा”**ति इमिना विवेचनं ज्ञानक्खणे कामानं अभावमत्तं वुत्तं । **“विविच्चेवा”**ति पन इमिना एकंसतो कामानं विवेचेतब्बतादीपनेन तप्पटिपक्खता ज्ञानस्स, कामविवेकस्स च ज्ञानाधिगमूपायता दस्सिता होतीति इममत्थं दस्सेतुं **“पठमं ज्ञानं”**न्तिआदिं वत्वा तमेवत्थं पाकटतरं कातुं **“कथं”**न्तिआदि वुत्तं । **“अन्धकारे सति पदीपोभासो विया”**ति एतेन यथा पदीपोभासाभावेन रत्तियं अन्धकाराभिभवो, एवं ज्ञानाभावेन सत्तसन्ततियं कामाभिभवोति दस्सेति ।

एतन्ति पुब्बपदेयेव अवधारणवचनं । **न खो पन एवं दट्ठब्बं** **“कामेहि एवा”**ति अवधारणस्स अकतत्ता । निस्सरन्ति निगच्छन्ति एतेन, एत्थ वाति **निस्सरणं** । के निगच्छन्ति? कामा, तेसं कामानं निस्सरणं पहानं **तन्निस्सरणं**, ततो । कथं पन समाने विक्खम्भने कामानमेवेतं निस्सरणं, न ब्यापादादीनन्ति चोदनं युत्तितो, आगमतो च सोधेतुं **“कामधातू”**तिआदि वुत्तं । तत्थ **कामधातुसमतिक्कमनतो**ति सकलस्सपि कामभवस्स समतिक्कमपटिपदाभावतो । तेन इमस्स ज्ञानस्स कामपरिज्जाभावमाह । **कामरागपटिपक्खतो**ति वक्खमानविभागस्स किलेसकामस्स पच्चत्थिकभावतो । तेन यथा मेत्ता ब्यापादस्स, करुणा विहिंसाय, एवमिदं ज्ञानं कामरागस्स उजुविपच्चनीकभूतन्ति दस्सेति । एवमत्तनो पवत्तिया, विपाकप्पवत्तिया च कामरागतो, कामधातुतो च विनिवत्तसभावत्ता इदं ज्ञानं विसेसतो कामानमेव निस्सरणं । स्वायमत्थो पाठगतो एवाति आह **“यथाहा”**तिआदि । कामज्वेतमत्थं दीपेतुं पुरिमपदेयेव अवधारणं गहितं, उत्तरपदेपि पन तं गहेतब्बमेव तथा अत्थसम्भवतोति दस्सेतुं **“उत्तरपदेपी”**तिआदि वुत्तं । **इतो**ति कामच्छन्दतो । **एस** नियमो । **साधारणवचनेनाति** अविसेसवचनेन । तदङ्गविक्खम्भनसमुच्छेदप्पटिपस्सद्भिनिस्सरणविवेका **तदङ्गविवेकादयो** । चित्तकायउपधिविवेका **चित्तविवेकादयो** । **तयो एव इध** ज्ञानकथायं **दट्ठब्बा** समुच्छेदविवेकादीनं असम्भवतो ।

निद्देसेति महानिद्देसे (महानि० १, ७) । तत्थ हि **“उद्धानतो द्वे कामा — वत्थुकामा किलेसकामा चा”**ति उद्दिसित्वा

“तत्थ कतमे वत्थुकामा? मनापिया रूपा...पे०... मनापिया फोडुब्बा”तिआदिना वत्थुकामा निहिद्धा । ते पन कामीयन्तीति **कामा**ति वेदितब्बा । **तत्थेवा**ति निदेसे एव । **विभङ्गे**ति ज्ञानविभङ्गे (विभ० ५६४) । पत्थनाकारेण पवत्तो दुब्बलो लोभो छन्दनट्टेन **छन्दो**, ततो बलवा रज्जनट्टेन **रागो**, ततोपि बलवतरो बहलरागो **छन्दरागो** । निमित्तानुब्यञ्जनानि सङ्कप्पेति एतेनाति **सङ्कप्पो**, तथापवत्तो लोभो, ततो बलवा रज्जनट्टेन **रागो**, सङ्कप्पनवसेनेव पवत्तो ततोपि बलवतरो **सङ्कप्परागो**ति । स्वायं पभेदो एकस्सेव लोभस्स पवत्तिआकारवसेन, अवत्थाभेदवसेन च वेदितब्बो यथा “वच्छो दम्मो बलीबद्धो”ति । इमे **किलेसकामा** । कामेन्तीति कामा, कामेन्ति एतेहीति वा ।

एवज्झि सतीति एवं उभयेसम्पि कामानं सङ्गहे सति । **वत्थुकामेहिपी**ति “वत्थुकामेहि विविच्चेवा”तिपि अत्थो युज्जतीति एवं युज्जमानत्थन्तरसमुच्चयत्थो **पि**-सद्दो, न किलेसकामसमुच्चयत्थो । कस्मा? इमस्मिं अत्थे किलेसकामेहि विवेकस्स दुतियपदेन वुत्तता । **तेना**ति वत्थुकामविवेकेन । **कायविवेको वुत्तो होति** पुत्तदारादिपरिगहविवेकदीपनतो । **पुरिमेना**ति कायविवेकेन । **एत्था**ति “विविच्चेव कामेहि, विविच्च अकुसलेहि धम्मेही”ति एतस्मिं पदद्वये, इतो वा निद्धारिते विवेकद्वये । अकुसल-सद्देन यदिपि किलेसकामा, सब्बाकुसलापि वा गहिता, सब्बथा पन किलेसकामेहि विवेको वुत्तोति आह “**दुतियेन किलेसकामेहि विवेकवचनतो**”ति । **दुतियेना**ति च चित्तविवेकेनाति अत्थो । **एतेसन्ति** यथावुत्तानं द्विन्नं पदानं, निद्धारणे चेतं सामिवचनं । तण्हादिसंकिलेसानं वत्थुनो पहानं **संकिलेसवत्थुप्पहानं** । **लोलभावो** नाम तत्थ तत्थ रूपादीसु तण्हुप्पादो, तस्स हेतु वत्थुकामा एव वेदितब्बा । **बालभावो** अविज्जा, दुच्चिन्तितचिन्तितादि वा, तस्स अयोनिमोमनसिकारो, सब्बेपि वा अकुसला धम्मा हेतु । कामगुणाधिगमहेतुपि पाणातिपातादिसुद्धपयोगो होतीति तत्त्विवेकेन **पयोगसुद्धि** विभाविता । तण्हासंकिलेससोधनेन, विवट्ठूपनिस्सयसंवट्ठुनेन च अज्झासयविसोधनं **आसयपोसनं** । **कामेसूति** निद्धारणे भुम्मं ।

अनेकभेदोति कामासवकामरागसंयोजनादिवसेन, रूपतण्हादिवसेन च अनेकप्पभेदो । **कामच्छन्दोयेवा**ति कामसभावोयेव छन्दो, न कत्तुकम्यताछन्दो, नापि कुसलच्छन्दोति अधिप्पायो । **ज्ञानपटिपक्खतो**ति ज्ञानस्स पटिपक्खभावतो तंहेतु तन्निमित्तं **विसुं वुत्तो** । अकुसलभावसामज्जेन अगगहेत्वा विसुं सरूपेण गहितो । यदि किलेसकामोव पुरिमपदे वुत्तो, कथं बहुवचनन्ति आह “**अनेकभेदतो**”तिआदि ।

अज्जेसम्पि दिट्ठिमानअहिरिकानोत्तप्पादीनं, तंसहितफस्सादीनज्ज । उपरि वुच्चमानानि ज्ञानङ्गानि **उपरिज्ञानङ्गानि**, तेसं अत्तनो पच्चनीकानं **पटिपक्खभावदस्सनतो** तप्पच्चनीकनीवरणवचनं । **नीवरणानि हि ज्ञानङ्गपच्चनीकानि** तेसं पवत्तिनिवारणतो । **समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो** रागप्पणिधिया उजुविपच्चनीकभावतो, नानारम्मणोहि पलोभितस्स परिब्भमन्तस्स चित्तस्स समाधानतो च । **पीति व्यापादस्स** पटिपक्खा पामोज्जेन समानयोगक्खेमत्ता । **वितक्को थिनमिद्धस्स** पटिपक्खो योनिसो सङ्कप्पनवसेन सविप्फारपवत्ततो । **सुखं** अवूपसमानुतापसभावस्स **उद्धच्चकुक्कुच्चस्स** पटिपक्खं वूपसन्तसीतलसभावत्ता । **विचारो विचिकिच्छाय** पटिपक्खो आरम्मणे अनुमज्जनवसेन पज्जापटिरूपसभावत्ता । **महाकच्चानत्थेरेन** देसितं पिटकानं संवण्णना पेटकं, तस्मिं **पेटके** ।

पज्चकामगुणभेदविसयस्साति रूपादिपज्चकामगुणविसेसविसयस्स । **आघातवत्थुभेदादिविसयानन्ति** व्यापादविवेकवचनेन “अनत्थं मे अचरी”ति (दी० नि० ३.३४०; अ० नि० ९.२९; विभ० ९६०) आदिआघातवत्थुभेदविसयस्स दोसस्स, मोहाधिकेहि थिनमिद्धादीहि विवेकवचनेन पटिच्छादनवसेन दुक्खादिपुब्बन्तादिभेदविसयस्स मोहस्स विक्खम्भनविवेको वुत्तो । कामरागव्यापादतदेकद्विथिनमिद्धादिविक्खम्भकज्जेतं

सब्बाकुसलपटिपक्खसभावत्ता । सब्बाकुसलानं तेन सभावेन सब्बाकुसलप्पहायकं होति, होन्तमि कामरागादिविक्खम्भनसभावमेव होति तंसभावत्ताति अविसेसेत्वा नीवरणाकुसलमूलादीनं “**विक्खम्भनविवेको वुत्तो होती**”ति आह ।

७१. यथापच्चयं पवत्तमानानं सभावधम्मानं नत्थि काचि वसवत्तिताति वसवत्तिभावनिवारणत्थं “**वितक्कनं वितक्को**”ति वुत्तं । तयिदं “वितक्कनं ईदिसमिदं”न्ति आरम्मणस्स परिकप्पनन्ति आह “**ऊहनन्ति वुत्तं होती**”ति । यस्मा चित्तं वितक्कबलेन आरम्मणं अभिनिरुद्धं विय होति, तस्मा सो **आरम्मणाभिनरोपनलक्खणो** वुत्तो । यथा हि कोचि राजवल्लभं, तंसम्बन्धिनं मित्तं वा निस्साय राजगेहं आरोहति अनुपविसति, एवं वितक्कं निस्साय चित्तं आरम्मणं आरोहति । यदि एवं, कथं अवितक्कं चित्तं आरम्मणं आरोहतीति? वितक्कबलेनेव । यथा हि सो पुरिसो परिचयेन तेन विनापि निरासङ्को राजगेहं पविसति, एवं परिचयेन वितक्केन विनापि अवितक्कं चित्तं आरम्मणं आरोहति । **परिचयेनाति** च सन्ताने पवत्तवितक्कभावनासङ्घातेन परिचयेन । वितक्कस्स हि सन्ताने अभिणं पवत्तस्स वसेन चित्तस्स आरम्मणाभिरुहणं चिरपरिचितं । तेन तं कदाचि वितक्केन विनापि तत्थ पवत्ततेव । यथा तं जाणसहितं हुत्वा सम्मसनवसेन चिरपरिचितं कदाचि जाणविरहितमपि सम्मसनवसेन पवत्तति, यथा वा किलेससहितं हुत्वा पवत्तं सब्बसो किलेसरहितमपि परिचयेन किलेसवासनावसेन पवत्तति, एवंसम्पदमिदं ददुब्बं । आदितो, अभिमुखं वा हननं **आहननं** । परितो, परिवत्तेत्वा वा आहननं **परियाहननं** । “रूपं रूपं, पथवी पथवी”ति आकोटेन्तस्स विय पवत्ति “**आहननं, परियाहननं**”न्ति च वेदितब्बं । **आनयनं** चित्तस्स आरम्मणे उपनयनं, आकङ्कनं वा ।

अनुसञ्चरणं अनुपरिब्भमनं । स्वायं विसेसो सन्तानमिह लब्धमानो एव सन्ताने पाकटो होतीति ददुब्बो । सेसेसुपि एसेव नयो । **अनुमज्जनं** आरम्मणे चित्तस्स अनुमसनं, परिमज्जनन्ति अत्थो । तथा हि विचारो “परिमज्जनहत्थो विय, सञ्चरणहत्थो विया”ति च वुत्तो । **तत्थाति** आरम्मणे । सहजातानं अनुयोजनं आरम्मणे अनुविचारणसङ्घातानुमज्जनवसेनेव वेदितब्बं । **अनुप्पबन्धनं** आरम्मणे चित्तस्स अविच्छिन्नस्स विय पवत्ति । तथा हि सो “अनुसन्धानता”ति (ध० स० ८) निदिद्धो । तेनेव च “घण्डानुरवो विय, परिब्भमनं विया”ति च वुत्तो ।

कथचीति पठमज्ज्ञाने, परित्तचित्तुप्पादेसु च । विचारतो **ओळारिकट्टेन**, विचारस्सेव च **पुब्बङ्गमट्टेन** अनुरवतो ओळारिको, तस्स च पुब्बङ्गमो **घण्डाभिघातो विय वितक्को** । यथा हि घण्डाभिघातो पठमाभिनिपातो होति, एवं आरम्मणाभिमुखनिरुपनट्टेन **वितक्को चेतसो पठमाभिनिपातो** होति । **अभिघात-ग्गहणेन** चेत्य अभिघातजो सद्दो गहितोति वेदितब्बो । **विष्फारवाति** विचलनयुत्तो सपरिप्फन्दो । **परिब्भमनं विय** परिस्सयाभाववीमंसनत्थं । **अनुप्पबन्धेन पवत्तियन्ति** उपचारे वा अप्पनायं वा सन्तानेन पवत्तियं । तत्थ हि वितक्को निच्चलो हुत्वा आरम्मणं अनुपविसित्वा विय पवत्तति, न पठमाभिनिपाते । **पाकटो होतीति** वितक्कस्स विसेसो अभिनिरुपनाकारो ओळारिकत्ता पठमज्ज्ञाने पाकटो होति, तदभावतो पञ्चकनये दुतियज्ज्ञाने विचारस्स विसेसो अनुमज्जनाकारो पाकटो होति ।

वालण्डुपकं एळकलोमादीहि कतचुम्बटकं । **उप्पीळनहत्थोति** पिण्डस्स उप्पीळनहत्थो । तस्सेव इतो चितो च **सञ्चरणहत्थो** । **मण्डलन्ति** कंसभाजनादीसु किञ्चि मण्डलं वट्टलेखं करोन्तस्स । यथा पुष्पफलसाखादिवयवविनिमुत्तो अविज्जमानोपि रुक्खो “सपुष्फो सफलो”ति वोहरीयति, एवं वितक्कादिअङ्गविनिमुत्तं अविज्जमानमपि ज्ञानं “सवितक्कं सविचार”न्ति वोहरीयतीति दस्सेतुं “**रुक्खो विया**”तिआदि वुत्तं । ज्ञानभावनाय पुग्गलवसेन देसेतब्बत्ता “इध भिक्खु विविच्चेव कामेही”तिआदिना पुग्गलाधिद्वानेन ज्ञानानि उद्दिद्वानीति । यदपि **विभङ्गे** पुग्गलाधिद्वाना देसना कता, **अत्थो**

पन तत्रापि विभङ्गेपि यथा इध “इमिना च वितक्केना”ति आदिना धम्मवसेन वुत्तो, एवमेव दट्ठब्बो, परमत्थतो पुग्गलस्सेव अभावतोति अधिप्पायो। अत्थो... पे०... दट्ठब्बो ज्ञानसमङ्गिनो वितक्कविचारसमङ्गितादस्सनेन, ज्ञानस्सेव च सवितक्कसविचारताय वुत्तत्ताति एवं वा एत्थ अत्थो दट्ठब्बो।

विवेकाति विवेका हेतुभूताति विवेक-सद्वस्स भावसाधनतं सन्धायाह। विवेकेति कत्तुसाधनतं, कम्मसाधनतं वा। “विवित्तो”ति हि इमिना नीवरणेहि विनाभूतो तेहि विवेचितोति च साधनद्वयम्पि सङ्गहितमेवाति।

७२. पीणयतीति तप्पेति, वट्ठेति वा। सम्पियायनलक्खणाति परितुस्सनलक्खणा। पीणनरसाति परिवूहनरसा। फरणरसाति पणीतरूपेहि कायस्स ब्यापनरसा। उदग्गभावो ओदग्गं। खुद्दिका लहुं लोमहंसनमत्तं कत्वा भिन्ना न पुन उप्पज्जति। खणिका बहुलं उप्पज्जति। उब्बेगतो फरणा निच्चलत्ता, चिरद्वितिकत्ता च पणीततरा। चेति यङ्गणं गन्त्वाति पुण्णवल्लिकविहारे चेति यङ्गणं गन्त्वा। पकतिया दिट्ठारम्मणवसेनाति पुब्बे महाचेतियं गहितारम्मणवसेन। चित्रगेण्डुको विचित्राकारेन कतगेण्डुको। उपनिस्सयेति समीपे, तस्स वा विहारस्स निस्सयभूते, गोचरट्ठानभूतेति अत्थो।

घराजिरेति गेहङ्गणे। पब्बतसिखरे कतचेतियं “आकासचेतिय”न्ति वुत्तं। गहितनिमित्तेनेवाति चेति यवन्दनं, धम्मस्सवनञ्च उद्दिस्स “धञ्जा वतिमे”ति आदिना गहितकुसलनिमित्तेनेव कारणभूतेन। गहितं वा निमित्तं एतेनाति गहितनिमित्तं, वुत्ताकारेन पवत्तचित्तं, तेन गहितनिमित्तेनेव चित्तेन सह। पक्खन्दन्ति अनुपविट्ठं। अनुपरिप्फुटन्ति अनु अनु समन्ततो फुटं, सब्बसो अनुविसटन्ति अत्थो।

पस्सद्दिद्या निमित्तभावेन गब्भं गणहन्ती। परिपाचनवसेन परिपाकं गच्छन्ती। अप्पनासम्पयुत्ताव पीति अप्पनासमाधिपूरिका। खणिकसमाधिपूरिका च उपचारसमाधिपूरिका च अप्पनासमाधिस्स विदूरतराति तदुभयं अनामसन्तो “तासु या अप्पनासमाधिस्सा”ति आदिमाह। समाधिसम्पयोगं गताति पुब्बे उपचारसमाधिना सम्पयुत्ता हुत्वा अनुक्कमेन वट्ठित्वा अप्पनासमाधिना सम्पयोगं गता।

७३. सुखयतीति सुखं, अत्तना सम्पयुत्तधम्मे लद्धस्सादे करोतीति अत्थो। स्वायं कत्तुनिद्वेसो परियायलद्धो धम्मतो अज्जस्स कत्तु निवत्तनत्थो, निप्परियायेन पन भावसाधनमेव लब्धतीति “सुखनं सुख”न्ति वुत्तं। इट्ठसभावत्ता तंसमङ्गीपुग्गलं, सम्पयुत्तधम्मे वा अत्तनि सादयतीति सातं द-कारस्स त-कारं कत्वा। सातं “मधुर”न्ति वदन्ति। सातं लक्खणं एतस्साति सातलक्खणं। उपबूहनं सम्पयुत्तधम्मानं संवट्ठनं। दुक्खं विय अविस्सज्जेत्वा अदुक्खमसुखा विय अनज्झुपेक्खित्वा अनु अनु गणहनं, उपकारिता वा अनुगहो। कत्थचि पठमज्झानादिके। पटिलाभतुट्ठीति पटिलाभवसेन उप्पज्जनकतुट्ठि। पटिलद्धरसानुभवन्ति पटिलद्धस्स आरम्मणरसस्स अनुभवन्ति सभावतो पीतिसुखानि विभजित्वा दस्सेति। यत्थ पीति, तत्थ सुखन्ति वितक्कस्स विय इतरेन पीतिया सुखेन अच्चन्तसंयोगमाह। “यत्थ सुखं, तत्थ न नियमतो पीती”ति विचारस्स विय वितक्केन सुखस्स पीतिया अनच्चन्तसंयोगं। तेन अच्चन्तानच्चन्तसंयोगिताय पीतिसुखानं विसेसं दस्सेति। कं तारेन्ति एत्थाति कन्तारं, निरुदकमरुट्ठानं। वनमेव वनन्तं। तस्मिं तस्मिं समयेति इट्ठारम्मणस्स पटिलाभसमये, पटिलद्धस्स रसानुभवनसमये, वनच्छायादीनं सवनदस्सनसमये, पवेसपरिभोगसमये च। पाकटभावतोति यथाक्कमं पीतिसुखानं विभूतभावतो।

विवेकजं पीतिसुखन्ति एत्थ पुरिमस्मिं अत्थे विवेकजन्ति ज्ञानं वुत्तं। पीतिसुखसद्वतो च अत्थिअत्थविसेसतो “अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने”ति एत्थ अ-कारो दट्ठब्बो। दुतिये पीतिसुखमेव विवेकजं। “विवेकजं पीतिसुख”न्ति च

अञ्जपदत्थसमासो, पच्चत्तनिद्देसस्स च अलोपो कतो । लोपे वा सति “विवेकजपीतिसुख”न्ति पाठोति अयं विसेसो ।

उपसम्पज्जाति एत्थ **उप-सं-सद्वा** “उपलब्धति, संभुज्जती”ति आदीसु विय निरत्थकाति दस्सेतुं “उपगन्त्वा”ति आदिं वत्त्वा पुन तेसं सात्थकभावं दस्सेतुं “**उपसम्पादयित्वा**”ति आदि वुत्तं, तस्मा पत्त्वा, साधेत्त्वाति वा अत्थो । **इरियन्ति** किरियं । **वुत्ति** आदीनि तस्सेव वेवचनानि । **पालनाति** हि एकं इरियापथबाधनं इरियापथन्तरेहि रक्खणा ।

पञ्चङ्गविप्पहीनादिवण्णना

७४. पञ्च अङ्गानि विक्खम्भनवसेन पहीनानि एतस्साति **पञ्चङ्गविप्पहीनं** । “अग्याहितो”ति एत्थ आहित-सद्दस्स विय विप्पहीन-सद्दस्सेत्थ परवचनं दट्ठब्बं, पञ्चहि अङ्गेहि विप्पहीनन्ति वा **पञ्चङ्गविप्पहीनं** । ननु अञ्जेपि अकुसला धम्मा इमिना ज्ञानेन पहीयन्ति, अथ कस्मा पञ्चङ्गविप्पहीनताव वुच्चतीति आह “**किञ्चापी**”ति आदि । ज्ञानलाभिनोपि अज्ञानसमङ्गिकाले ज्ञानपटिपक्खलोभचित्तादीनं पवत्तिसम्भावतो “**ज्ञानक्खणे**”ति वुत्तं । **पहीयन्तीति** विगच्छन्ति, नप्पवत्तन्तीति अत्थो । **एकत्तारम्मणे**ति पथवीकसिणादिवसेन एकसभावे, एकगतासङ्घाते एकत्तावहे वा आरम्मणे । **तन्ति** तं नानाविसयपलोभितं चित्तं । **कामधातुप्पहानायाति** नानाविसयसमूपब्यूळ्हाय कामधातुया पहानाय समतिक्कमाय पटिपदं ज्ञानं नप्पटिपज्जति । **निरन्तरन्ति** विक्खेपेन अनन्तरितं, सहितन्ति अत्थो । **अकम्मञ्जन्ति** अकम्मनीयं, भावनाकम्मस्स अयोग्यन्ति अत्थो । **उद्धच्चकुक्कुच्चपरेतन्ति** उद्धच्चकुक्कुच्चेन अभिभूतं । **परिब्भमति** अनवद्वानतो, अवद्वानस्स समाधानस्स अभावतोति अत्थो । **विचिकिच्छाय उपहतन्ति** सातिसयस्स विचारस्स अभावतो “सम्मासम्बुद्धो नु खो भगवा, न नु खो”ति, “पथवी पथवी”ति आदिना मनसिकारेण, “ज्ञानं सिया नु खो, न नु खो”ति आदिना च पवत्ताय विचिकिच्छाय उपहतं । **नारोहति** अप्पटिपत्तिनिमित्तता । **विसेसेन ज्ञानन्तरायकरत्ताति** समाधिआदीनं उज्जुविपच्चनीकभावेन ज्ञानाधिगमस्स अन्तरायकरणतो ।

तेहीति ज्ञानाधिगमस्स पच्चयभूतेहि वितक्कविचारेहि । **अविक्खेपाय सम्पादितप्पयोगस्साति** ततो एवं समाधानाय निष्पादितभावनापयोगस्स । **चेतसो पयोगसम्पत्तिसम्भवाति** यथावुत्तभावनापयोगसम्पत्तिसमुद्धाना । **पीति पीणनं** भावनावसेन तप्पनं । **उपब्रूहनं** भावनावसेन परिवुद्धिं चेतसो करोतीति सम्बन्धो । **नन्ति** चित्तं । **ससेससम्पयुत्तधम्मन्ति** अवसिद्धफस्सादिधम्मसहितं, समं सम्मा च आधियतीति सम्बन्धो । इन्द्रियसमतावसेन **समं**, पटिपक्खधम्मानं । दूरीभावे लीनुद्धच्चाभावेन **सम्मा** च ठपेतीति अत्थो । एकगता हि समाधानकिच्चेन चित्तं, सम्पयुत्तधम्मे च अत्तानं अनुवत्तापेन्ती ज्ञानक्खणे सातिसयं समाहिते करोतीति । **उप्पत्तिवसेनाति** यथापच्चयं उप्पज्जनवसेन । एतेसु वितक्कादीसु ज्ञानं **उप्पन्नं नाम** होति तत्थेव ज्ञानवोहारतो । तेनाह “**तस्मा**”ति आदि । “**यथा पना**”ति आदिनापि उपमावसेन तमेवत्थं पाकटतरं करोति ।

पकतिचित्ततोति पाकतिककामावचरचित्ततो । **सुविसदेनाति** सुद्धु विसदेन, पटुतरेनाति अत्थो । **सब्बावन्तन्ति** सब्बावयववन्तं, अनवसेसन्ति अत्थो । **अप्फुटन्ति** असम्फुट्ठं । **आरम्मणेसु फुसिताति** अप्पनावसेन पवत्तमाना चित्तेकगता समन्ततो आरम्मणं फरन्ती विय होतीति कत्त्वा वुत्तं । कस्मा पनेत्थ ज्ञानपाठे अगगहिता चित्तेकगता गहिताति अनुयोगं सन्धाय “**तत्थ चित्तेकगता**”ति आदि वुत्तं । **तत्थाति** तेसु ज्ञानङ्गेषु । **न निद्धिद्वाति** सरूपतो न निद्धिद्वा, सामञ्जसतो पन ज्ञानगगहणेन गहिता । **एवं वुत्तत्ताति** सरूपेनेव वुत्तत्ता, अङ्गमेव चित्तेकगताति सम्बन्धो । **येन अधिप्पायेनाति** येन वितक्कादीहि सह वत्तन्तं धम्मं दीपेतुं तस्स पकासनाधिप्पायेन “सवितक्कं सविचार”न्ति आदिना उद्देसो कतो । **सो एव अधिप्पायो तेन भगवता विभङ्गे** “चित्तेकगता”ति निद्धिसन्तेन **पकासितो** । तस्मा सा ज्ञानपाठे

अगगहिताति न चिन्तेतब्बं ।

तिविधकल्याणवण्णना

७५. आदिमज्झपरियोसानवसेनाति ज्ञानस्स आदिमज्झपरियोसानवसेन । लक्खणवसेनाति तेसंयेव अप्पनायं लक्खितब्बभाववसेन ।

तत्राति तस्मिं कल्याणतालक्खणानं विभावने । पटिपदाविसुद्धीति पटिपज्जति ज्ञानं एतायाति पटिपदा, गोत्रभुपरियोसानो पुब्बभागियो भावनानयो । परिपन्थतो विसुज्जनं विसुद्धि, पटिपदाय विसुद्धि पटिपदाविसुद्धि । सा पनायं यस्मा ज्ञानस्स उप्पादक्खणे लब्धति, तस्मा वुत्तं “पटिपदाविसुद्धि आदी”ति । उपेक्खानुबूहनाति विसोधेतब्बतादीनं अभावतो ज्ञानपरियापन्नाय तत्रमज्झत्तुपेक्खाय किच्चनिष्फत्तिया अनुबूहना । सा पनायं विसेसतो ज्ञानस्स ठितक्खणे लब्धति । तेन वुत्तं “उपेक्खानुबूहना मज्झे”ति । सम्पहंसनाति तत्थ धम्मानं अनतिवत्तनादिसाधकस्स जाणस्स किच्चनिष्फत्तिवसेन परियोदपना । सा पन यस्मा ज्ञानस्स ओसानक्खणे पाकटा होति, तस्मा वुत्तं “सम्पहंसना परियोसान”न्ति । इमानि तीणि लक्खणानीति परिपन्थतो चित्तस्स विसुज्जनाकारो, मज्झिमस्स समथनिमित्तस्स पटिपज्जनाकारो, तत्थ पक्खन्दनाकारोति इमानि तीणि ज्ञानस्स आदितो उप्पादक्खणे अप्पनापत्तिलक्खणानि तेहि आकारेहि विना अप्पनापत्तिया अभावतो, असति च अप्पनाय तदभावतो । आदिकल्याणञ्चेव विसुद्धिपटिपदत्ता । यथावुत्तेहि लक्खणेहि समन्नागतत्ता, सम्पन्नलक्खणत्ता च तिलक्खणसम्पन्नञ्च । इमिना नयेन मज्झपरियोसानलक्खणानञ्च योजना वेदितब्बा ।

सम्भरीयति ज्ञानं एतेनाति सम्भारो, नानावज्जनपरिकम्पं । सह सम्भारेनाति ससम्भारो, सो एव ससम्भारिको । उपचारोति एकावज्जनूपचारमाह । पग्गहादिकिच्चस्स पुब्बभागे भावनाय एव साधितत्ता या तत्थ एकावज्जनूपचारे सिद्धा अज्झुपेक्खना, सा ज्ञानक्खणे परिबूहिता नाम होतीति वुत्तं “उपेक्खानुबूहना नाम अप्पना”ति । यथाधिगतं ज्ञानं निस्साय यो पहट्टाकारो चित्तस्स परितोसो, तं पच्चवेक्खणावसेन पवत्तं सन्धायाह “सम्पहंसना नाम पच्चवेक्खणा”ति । एकेति अभयगिरिवासिनो । ते हि एवं पटिपदाविसुद्धिआदिके वण्णयन्ति, तदयुत्तं । तथा हि सति अज्झानधम्महि ज्ञानस्स गुणसंकिन्नं नाम कतं होति । न हि भूमन्तरं भूमन्तरपरियापन्नं होति । पाळिया चेतं विरुद्धन्ति दस्सेतुं “यस्मा पना”तिआदि वुत्तं । तत्थ एकत्तगतं चित्तन्ति इन्द्रियानं एकरसभावेन, एकगताय च सिखाप्पत्तिया तदनुगुणं एकत्तं गतन्ति एकत्तगतं, ससम्पयुत्तं अप्पनापत्तचित्तं । तस्सेव पटिपदाविसुद्धिपक्खन्दतादि अनन्तरमेव वुच्चति । तस्माति यस्मा एकस्मिंयेव अप्पनाचित्तक्खणे पटिपदाविसुद्धिआदि पाळियं वुत्तं, तस्मा आगमनवसेनाति परिकम्मागमनवसेन । अनतिवत्तनादीति आदि-सद्देन इन्द्रियेकरसतातदुपगवीरियवाहनासेवनानि सङ्गणहाति । परियोदापकस्साति परिसोधकस्स पभस्सरभावकरस्स । अनतिवत्तनादिभावसाधनमेव चेत्य जाणस्स किच्चनिष्फत्ति वेदितब्बा ।

तस्मिन्ति तस्मिं वारे, चतुपञ्चचित्तपरिमाणाय अप्पनावीथियन्ति अत्थो । ततो परिपन्थतो । चित्तं विसुज्जतीति यदिपि आगमनं गहेतुं अविसेसेन विय वुत्तं, परिकम्पविसुद्धितो पन अप्पनाविसुद्धि सातिसयाव । तेनाह “विसुद्धत्ता”तिआदि । आवरणविरहितं हुत्वाति येनावरणेन आवटत्ता चित्तं ततो पुब्बे मज्झिमं समथनिमित्तं पटिपज्जितुं न सक्कोति, तेन विवित्तं हुत्वा, तं विक्खम्भेत्वाति अत्थो । लीनुद्धच्चसङ्घातानं उभिन्नं अन्तानं अनुपगमनेन मज्झिमो, सविसेसं पच्चनीकधम्मानं वूपसमनतो समथो, योगिनो सुखविसेसानं कारणभावतो निमित्तञ्चाति मज्झिमं समथनिमित्तं । तेनाह “सम्पवत्तो अप्पनासमाधियेवा”ति । तदनन्तरं पन पुरिमचित्तन्ति तस्स अप्पनाचित्तस्स अनन्तरपच्चयभूतं

पुरिमं चित्तं, गोत्रभुचित्तन्ति अत्थो। **एकसन्ततिपरिणामनयेनाति** यथा “तदेव खीरं दधिसम्पन्न”न्ति, एवं सतिपि परित्तमहगगतभावभेदे, पच्चयपच्चयुप्पन्नभावभेदे च एकस्सा एव सन्ततिया परिणामूपगमननयेन एकत्तनयवसेन। **तथत्तन्ति** तथभावं अप्पनासमाधिवसेन समाहितभावं। **एवं पटिपन्नत्ताति** वुत्ताकारेण पटिपज्जमानत्ता। यस्मिं खणे तथत्तं मज्झिमं समथनिमित्तं पटिपज्जति, तस्मिंयेव खणे **तथत्तुपगमनेन** अप्पनासमाधिना समाहितभावूपगमनेन **तत्थ पक्खन्दति नाम। पुरिमचित्तेति** अप्पनाचित्तस्स पुरिमस्मिं चित्ते गोत्रभुचित्ते। **विज्जमानाकारनिष्फादिकाति** तस्मिं चित्ते विज्जमानानं परिपन्थविसुद्धिमज्झिमसमथपटिपत्तिपक्खन्दनाकारानं निष्फादिका, तेनाकारेण निष्फज्जमानाति अत्थो। तेयेव हि आकारा पच्चयविसेसतो ज्ञानक्खणे निष्फज्जमाना “पटिपदाविसुद्धी”ति लद्धसमज्जा ज्ञानस्स तं विसेसं निष्फादेन्ता विय वुत्ता। **उप्पादक्खणेयेवाति** अत्तलाभवेलायमेव। यदि एवं, कथं ते आकारा निष्फज्जन्तीति आह “**आगमनवसेना**”ति।

तस्साति चित्तस्स। “विसुद्धं चित्तं अज्झुपेक्खती”ति **पाळियं** (पटि० म० १.१५८) पुग्गलाधिद्वानेन आगताति “**ब्यापारं अकरोन्तो**”ति आह। समथपटिपत्तितथत्तुपगमनञ्च इध समथभावापत्तियेवाति आह “**समथभावूपगमनेना**”ति। **किलेससंसगं पहाय एकत्तेन उपट्ठितस्साति** पुब्बे “कथं नु खो किलेससंसगं पजहेय्य”न्ति पटिपन्नस्स इदानि समथपटिपत्तिया तस्स पहीनत्ता किलेससङ्गणिकाभावेन एकत्तेन उपट्ठितस्स ज्ञानचित्तस्स। परिपन्थविसुद्धिमज्झिमसमथपटिपत्तिपक्खन्दनेहि वुद्धिप्पत्तिया अनुबूहिते ज्ञानचित्ते लद्धोकासा तत्रमज्झत्तुपेक्खा सम्पयुत्तेसु समवाहितभावेन पवत्तमाना ते अनुबूहेन्ती विय होतीति आह “**तत्रमज्झत्तुपेक्खाय किच्चवसेन उपेक्खानुबूहना वेदितब्बा**”ति।

ये पनेते युगनद्धधम्माति सम्बन्धो। **तत्थाति** तस्मिं ज्ञानचित्ते। अज्जमज्जानतिवत्तनवसेन किच्चकरणतो युगे नद्धा बद्धा विय **युगनद्धा। विमुत्तिरसेनाति** विमुच्चनकिच्चेन, विमुच्चनसम्पत्तिया वा। **एस** योगी। **वाहयतीति** पवत्तेति। **अस्साति** ज्ञानचित्तस्स। **तस्मिं खणेति** भङ्गक्खणे। उप्पादक्खणे अतीते हि ठितिक्खणतो पट्टाय **आसेवना** पवत्तति नाम। **ते आकाराति** अज्जमज्जानतिवत्तनादयो तत्थ धम्मानं पवत्तिआकारा। आसेवनापि हि आसेवनपच्चयभावीनं धम्मानं पवत्तिआकारोयेव। **संकिलेसवोदानेसूति** समाधिपज्जानं समरसताय अकरणं भावनाय संकिलेसो, करणं वोदानं। तथा सेसेसुपि। एवमेतेसु संकिलेसवोदानेसु **तं तं आदीनवं दोसं आनिसंसं** गुणं पुरेतरं पाटिहारियजाणेन **दिस्वा** यथा अज्जमज्जानतिवत्तनादयो होन्ति, **तथा** भावनाय **सम्पहंसितत्ता** तेनेव जाणेन **विसोधितत्ता**। विसोधनं हेत्थ सम्पहंसनं। ते आकारा यस्मा निष्फन्ना, तस्मा “**धम्मानं...पे०... वेदितब्बाति वुत्त**”न्ति लक्खणसंवण्णनाय आदिमि वुत्तं निगमनवसेन दस्सेति।

“यस्मा उपेक्खावसेन जाणं पाकटं होती”ति को सम्बन्धो। कस्मा सम्पहंसनाव परियोसानन्ति वुत्ता, न उपेक्खानुबूहनाति चोदनं सन्धाय “**तत्थ यस्मा उपेक्खावसेन जाणं पाकटं होती**”ति वुत्तं। **तत्थाति** तस्मिं भावनाचित्ते। **उपेक्खावसेन जाणं पाकटं होतीति** अप्पनाकाले भावनाय सम्पवत्तिया, पटिपक्खस्स च पहानतो पग्गहादीसु ब्यापारस्स अकातब्बतो अज्झुपेक्खनाव होति। यं सन्धाय वुत्तं “**समये चित्तस्स अज्झुपेक्खना, विसुद्धं चित्तं अज्झुपेक्खती**”ति च आदि। सा पनायं अज्झुपेक्खना जाणस्स किच्चसिद्धिया होति, विसेसतो जाणसाधनत्ता अप्पनाब्यापारस्साति फलेन कारणानुमानजायेन। यस्मा उपेक्खावसेन जाणं पाकटं होति, तस्मा जाणकिच्चभूता सम्पहंसना परियोसानन्ति वुत्ताति सम्बन्धो।

इदानीं यथावुत्तमत्थं पाळिया समत्थेतुं “यथाहा”ति आदि वुत्तं । तथापगगहितं चित्तन्ति यथा भावनाचित्तं कोसज्जपक्खे न पतति, तथा वीरियसम्बोज्झङ्गानियानं धम्मानं बहुलीकारवसेन पगगहितं । साधुकं अज्झुपेक्खतीति पगगहन्तेनापि समाधिस्स वीरियसमतायोजनवसेन पगगहितत्ता सक्कच्चं अज्झुपेक्खति, तत्रमज्झत्तुपेक्खा ओकासं लभति । तं पन अज्झुपेक्खनं उपेक्खावसेन पुब्बे पवत्तपारिहारियपज्जावसेन अप्पनापज्जाय किच्चाधिकताति आह “पज्जावसेन पज्जिन्द्रियं अधिमत्तं होती”ति । तस्स अधिमत्तत्ता एव अज्झुपेक्खन्तस्सेव नानासभावेहि नीवरणपमुखेहि किलेसेहि अप्पनाचित्तं विमुच्चति । विमोक्खवसेन विमुच्चनवसेन । पज्जावसेनाति पुब्बे पवत्तपारिहारियपज्जावसेन । विमुत्तत्ताति नानाकिलेसेहि विमुत्तत्ता एव । ते धम्मा सद्वादयो, विसेसतो सद्वापज्जावीरियसमाधयो च एकरसा समानकिच्चा होन्ति । एवमयं इन्द्रियानं एकरसद्वेन भावना निष्फज्जमाना जाणव्यापारोति आह “जाणकिच्चभूता सम्पहंसना परियोसान”न्ति । एवं तिविधाय पटिपदाविसुद्धिया लब्धविसेसाय तिविधाय उपेक्खानुब्रूहनाय सातिसयं पज्जिन्द्रियस्स अधिमुत्तभावेन चतुब्बिधापि सम्पहंसना सिज्झतीति आगमनुपेक्खा जाणकिच्चवसेन दसपि आकारा ज्ञाने एव वेदितब्बा ।

गणनानुपुब्बताति गणनानुपुब्बताय, गणनानुपुब्बतामत्तं वा पठमन्ति इदन्ति अत्थो । तेन देसनाक्कमं उल्लिङ्गेति । “पठमं उप्पन्नन्ति पठम”न्ति इमिना पटिपत्तिकक्कमं, उप्पन्नन्ति हि अधिगतन्ति अत्थो । “पठमं समापज्जितब्बन्ति पठम”न्ति इदं पन न एकन्तलक्खणन्ति अट्ठकथायं (ध० स० अट्ठ० १६०) पटिसिद्धत्ता इध न गहितं । आरम्मणूपनिज्झानं लक्खणूपनिज्झानन्ति दुविधे ज्ञाने इधाधिप्पेतज्झानमेव दस्सेतुं “आरम्मणूपनिज्झानतो”ति वुत्तं । पथवीकसिणसङ्घातस्स अत्तनो अत्तनो आरम्मणस्स रूपं विय चक्खुना उपनिज्झायनतो । पच्चनीकझापनतोति नीवरणादीनं पच्चनीकधम्मानं दहनतो विक्खम्भनवसेन पजहनतो । सकलद्वेनाति हेट्ठा वुत्तनयेन कते वा अकते वा परिच्छिज्ज गहिते पथवीभागे पथवीमण्डले सकलारम्मणकरणद्वेन । न हि तस्स एकदेसमारम्मणं करीयति । पथवीकसिणसन्निस्सयताय निमित्तं पथवीकसिणं यथा “मज्जा उक्कुट्ठिं करोन्ती”ति । तंसहचरणतो ज्ञानं पथवीकसिणं यथा “कुन्ता पचरन्ती”ति ।

चिरट्टितिसम्पादनवण्णना

७६. लक्खद्वाने ठितं सरेन वालं विज्झतीति वालवेधी । इध पन अनेकधा भिन्नस्स वालस्स अंसुं विज्झन्तो “वालवेधी”ति अधिप्पेतो । तेन वालवेधिना । सूदेनाति भत्तकारेन । “आकारा परिग्गहेतब्बा”ति सङ्खेपतो वुत्तमत्थं विवरितुं “यथा ही”ति आदि वुत्तं । तत्थ सुकुसलोति सुट्ठु छेको । धनुग्गहोति इस्सासो । कम्मन्ति योग्यं । अक्कन्तपदानन्ति विज्झनकाले अक्कमनवसेन पवत्तपदानं । आकारन्ति धनुजियासरानं गहिताकारं । परिग्गहेय्याति उपधारेय्य । भोजनसप्पायादयोति आदि-सद्वो अवुत्ताकारानम्पि सङ्गाहको दट्ठब्बो । तेन उतुभावनानिमित्तादीनम्पि परिग्गणहनं वुत्तं होति । तस्मिन्ति तस्मिं तरुणसमाधिम्हि ।

भत्तारन्ति सामिनं, भत्तवेतनादीहि पोसकन्ति अत्थो । परिविसन्तोति भोजेन्तो । तस्स रुच्चित्वा भुज्जनाकारं सल्लक्खेत्वा तस्स उपनामेन्तोति योजना । अयम्पि योगी । अधिगतक्खणे भोजनादयो आकारेति पुब्बे ज्ञानस्स अधिगतक्खणे किच्चसाधके भोजनादिगते आकारे । गहेत्वाति परिग्गहेत्वा सल्लक्खेत्वा । नट्टे नट्टे समाधिम्हि पुनप्पुनं अप्पनाय ।

महानसविज्जापरिचयेन पण्डितो । तत्थ विसदजाणताय व्यत्तो । ठानुप्पत्तिककओसल्लयोगेन कुसलो । नानच्चयेहीति नानच्चयेहि नानासभावेहि, नानारसेहीति अत्थो । तेनाह “अम्बिलग्गेही”ति आदि । सूपेहीति व्यज्जनेहि ।

अम्बिलगेहीति अम्बिलकोट्टासेहि, ये वा अम्बिलरसा हुत्वा अगगभूता, तेहि चतुरम्बिलादिमिस्सेहि । एस नयो तित्तकग्गादीसुपि । खारिकेहीति वातिङ्गणकळीरादिमिस्सेहि । निमित्तन्ति आकारं रुच्चनवसेन भुञ्जनाकारं । उग्गणहातीति उपरूपरि गणहाति उपधारेति । इमस्स वा सूपेय्यस्स अत्थाय हत्थं अभिहरति । अभिहारानन्ति अभिमुखेन हरितब्बानं पण्णाकारानं, पूजाभिहारानं वा । निमित्तं उग्गणहातीति “एवं मे चित्तं समाहितं अहोसी”ति निमित्तं गणहाति सल्लक्खेति ।

समाधिपरिपन्थानन्ति समाधिस्स परिपन्थभूतानं । धम्मानन्ति कामच्छन्दादिनीवरणधम्मानं । सुविसोधितत्ताति सुद्धु विसोधितत्ता, विक्खम्भनवसेनेव सम्मदेव पहीनत्ताति अत्थो । कामादीनवपच्चवेक्खणादीहीति आदि-सद्देन असुभमनसिकारनेक्खम्मानिसंसपच्चवेक्खणादीनि सङ्गणहाति । नेक्खम्मगुणदस्सनेनापि हि तस्स विबन्धभूते कामच्छन्दे आदीनवो विसेसतो पाकटो होतीति । कायदुट्ठुल्लन्ति कायदरथं सारद्धकायतं । तेन कायचित्तानं सारम्भनिमित्तस्स ब्यापादनीवरणस्स न विसोधनमाह । आरम्भधातुमनसिकारादीति आदि-सद्देन वीरियसम्बोज्झङ्गनिमित्तानं, आलोकसज्जादीनज्ज सङ्गहो दट्ठब्बो । समथनिमित्तमनसिकारादीति आदि-सद्देन समाधिसम्बोज्झङ्गानियानं धम्मानं सङ्गहो दट्ठब्बो । अज्जेपि समाधिपरिपन्थेति विचिकिच्छाट्ठानिये, मदमानादिके च सन्धायाह । आसयन्ति वसनकसुसिरं । सुपरिसुद्धन्ति आसङ्कनीयत्ताभावेन सुद्धु परिसुद्धं । एत्थाह — ननु चायं पगेव कामादीनवं पच्चवेक्खित्वा समथपटिपदं पटिपन्नो उपचारक्खणेयेव ज्ञानेन नीवरणानि विक्खम्भितानि, अथ कस्मा पुन कामादीनवपच्चवेक्खणादि गहितन्ति? सच्चमेतं । तं पन पहानमत्तन्ति ज्ञानस्स चिरट्ठितिया अतिसयपहानत्थं पुन गहितं ।

उद्धच्च मिद्धन्ति कुक्कुच्चं, थिनज्ज तदेकट्ठताय गहितमेवाति कत्वा वुत्तं । सुद्धन्तगतोति सुपरिसुद्धपरियन्तं सब्बसो विसोधितकोणपरियन्तं उय्यानं गतो । तहिं रमेति तस्मिं ज्ञाने रमेय्य दिवसभागमि ज्ञानसमङ्गी एव भवेय्य ।

चित्तभावनावेपुल्लत्थन्ति समाधिभावनाय विपुलभावाय । यथा हि भावनावसेन निमित्तस्स उप्पत्ति, एवमस्स भावनावसेनेव वट्ठनम्पि । तस्मा एकङ्गुलादिवसेन निमित्तं वट्ठेन्तस्स पुनप्पुनं बहुलीकारेण ज्ञानं भावनापि वुद्धि विरुळ्हि वेपुल्लं आपज्जति । तेन वुत्तं “चित्तभावनावेपुल्लत्थज्ज यथालद्धं पटिभागनिमित्तं वट्ठेतब्ब”न्ति । तस्साति पटिभागनिमित्तस्स ।

निमित्तवट्ठननयवण्णना

७७. तत्राति सामिअत्थे भुम्मवचनं, तस्साति अत्थो । अवट्ठेत्वाति यथा कुम्भकारो मत्तिकाय पत्तं करोन्तो पठमं अपरिच्छिन्दित्वाव पत्तं वट्ठेति, एवं पत्तवट्ठनयोगेन पत्तवट्ठनयुत्तिया अवट्ठेत्वा पूविकस्स पूववट्ठनं । भत्तस्स उपरि भत्तपक्खपनं भत्तवट्ठनं । वत्थस्स तित्तस्स अज्जनादि दुस्सवट्ठनं । पच्चेकं योग-सद्दो योजेतब्बो । अपरिच्छिन्दित्वा न वट्ठेतब्बं सपरिच्छेदे एव भावनापवत्तितो । तथा हि वुत्तं “सान्तके नो अनन्तके”ति (विसुद्धि० १.५५) ।

हंसपोतकाति जवनहंसपोतका । उक्कूलं उन्नतट्टानं । विकूलं निन्नट्टानं । नदीसोतेन कतं विदुगं नदीविदुगं । विसमाकारेण ठितो पब्बतपदेसो पब्बतविसमो ।

थूलानि हुत्वा उपट्ठहन्ति पच्चवेक्खणाबाहुल्लेन विभूतभावतो । दुब्बलानि हुत्वा उपट्ठहन्ति पगुणबलवभावस्स अनापादिकत्ता । उपरि उस्सुक्कनायाति भावनाय उपरि आरोहनाय, दुत्तियज्झानाधिगमायाति अत्थो ।

पब्बतेय्याति पब्बते बहुलचारिनी । अखेत्तञ्जूति अगोचरञ्जू । समाधिपरिपन्थानं विसोधनानभिज्जाताय बालो । ज्ञानस्स पगुणभावापादनवेय्यत्तियस्स अभावेन अब्यत्तो । उपरिज्ञानस्स पदद्वानभावानवबोधेन अखेत्तञ्जू । सब्बथापि समापत्तिकोसल्लाभावेन अकुसलो । समाधिनिमित्तस्स वा अनासेवनाय बालो । अभावनाय अब्यत्तो । अबहुलीकारेन अखेत्तञ्जू । सम्मदेव अनधिद्वानतो अकुसलोति योजेतब्बं । उभतो भट्ठोति उभयतो ज्ञानतो भट्ठो । सो हि अप्पगुणताय न सुप्पतिट्ठितताय सउस्साहोपि विनासतो, असामत्थियतो च ज्ञानद्वयतो परिहीनो । चिण्णवसिनाति आसेवितवसिना ।

पञ्चवसीकथावण्णना

७८. वसनं वसीति धातुनिर्देशताय किरियानिर्देशोति अधिष्ठायेनाह “वसियो”ति, यथारुचि पवत्तियोति अत्थो । आवज्जनाय वसी, आवज्जनावसेन वा वसी आवज्जनवसी । ज्ञानं आवज्जितुं यत्थ यत्थ पदेसे इच्छा यत्थिच्छकं । यदा यदा, यस्मिं यस्मिं वा ज्ञानङ्गे इच्छा यदिच्छकं । याव याव इच्छा यावदिच्छकं, द-कारो पदसन्धिकरो । “यावा”ति च इदं बहूनां जवनवारानं निरन्तरं विय तथापवत्तनं सन्धाय वुत्तं, न एकमेव । सो हि परिच्छिन्नचित्तक्खणोति । आवज्जनाय दन्धायितत्तं नत्थीति वुत्तनयेन यत्थ कत्थचि ठाने यदा यदा यं किञ्चि ज्ञानङ्गं आवज्जेन्तस्स यत्थिच्छितं कालं आवज्जनाय आवज्जनप्पवत्तिया दन्धायितत्तं वित्थायितत्तं, चिरायितत्तं वा नत्थि । एवं आवज्जनवसी सिद्धा नाम होतीति अत्थो । सेसाति वुट्ठानाधिद्वानपच्चवेक्खणावसियो ।

अङ्गसमुदायभावतो ज्ञानस्स ज्ञाने आवज्जनवसिं निष्पादेतुकामेन पटिपाटिया ज्ञानङ्गानि आवज्जेतब्बानीति आह “पठमं वितक्कं आवज्जयतो”ति । यदिपि आवज्जनमेवेत्थ इच्छितं आवज्जनवसिया अधिप्पेतत्ता, आवज्जनाय पन उप्पन्नाय जवनेहि भवितब्बं । तानि च खो आवज्जनतप्परताय चित्ताभिनीहारस्स यथावज्जितज्ञानङ्गारम्मणानि कतिपयानेव होन्ति, न परिपुण्णानीति वुत्तं “वितक्कारम्मणानेव चत्तारि पञ्च वा जवनानि जवन्ती”ति । चत्तारि तिविखन्धियस्स । पञ्च नातितिविखन्धियस्साति दट्ठुब्बं । निरन्तरन्ति विसभागेहि निरन्तरं । अयं पनाति भवङ्गद्वयन्तरिता चतुजवनचित्ता यथावुत्ता आवज्जनवसी । अज्जेसं वा धम्मसेनापतिआदीनं । एवरूपे कालेति उट्ठाय समुट्ठाय लहुतरं आवज्जनवसीनिब्वत्तनकाले । सा च खो इत्तरा परित्तकाला, न सत्थु यमकमहापाटिहारिये विय चिरतरप्पबन्धवती । तथा हि तं सावकेहि असाधारणं वुत्तं । अधिगमेन समं ससम्पयुत्तस्स ज्ञानस्स सम्मा आपज्जनं पटिपज्जनं समापज्जनं, ज्ञानसमङ्गिता ।

सीघन्ति एत्थ समापज्जितुकामतानन्तरं द्वीसु भवङ्गेषु उप्पन्नेसु भवङ्गं उपच्छिन्दित्वा उप्पन्नावज्जनानन्तरं समापज्जनं सीघं समापज्जनसमत्थता । अयञ्च मत्थकप्पत्ता समापज्जनवसी सत्थु धम्मदेसनायं लब्धति । यं सन्धाय वुत्तं “सो खो अहं, अग्गिवेस्सन, तस्सा एव कथाय परियोसाने तस्मिंयेव पुरिमस्मिं समाधिनिमित्ते अज्झत्तमेव चित्तं सण्ठपेमि सन्निसादेमि एकोदिं करोमि समादहामि येनस्सुदं निच्चकप्पं विहरामी”ति (म० नि० १.३८७) । इतो सीघतरा हि समापज्जनवसी नाम नत्थि । जुण्हाय रत्तिया नवोरोपितेहि केसेहि कपोतकन्दरायं विहरन्तस्स आयस्मतो सारिपुत्तस्स यक्खेन महन्तम्पि पब्बतकूटं पदालेतुं समत्थे पहारे सीसे दिन्ने समापज्जनम्पेत्थ निदस्सेतब्बं । तथा हि वक्खति “तदा थेरो तस्स पहरणसमये समापत्तिं अप्पेसी”ति (विसुद्धि० २.३७४) । पाळियं पन “अज्जतरं समाधिं समापज्जित्वा निसिन्नो”ति (उदा० ३४) वुत्तं । इमे पन थेरा “समापत्तितो वुट्ठानसमकालं तेन पहारो दिन्नो”ति वदन्ति ।

अच्छरामत्तन्ति अङ्गुलिफोटमत्तं खणं । ठपेतुन्ति सेतु विय सीघसोताय नदिया ओघं वेगेन पवत्तितुं अदत्वा यथावुत्तक्खणं ज्ञानं ठपेतुं समत्थता । अभिभुय्य ठपनं, अधिद्वानं वियाति वा अधिद्वानं । तत्थ वसी अधिद्वानवसी । तथेव

लहुं वुद्धातुन्ति अच्छरामत्तं वा दसच्छरामत्तं वा लहुं खणं ज्ञानसमङ्गी हुत्वा ज्ञानतो वुद्धातुं समत्थता । भवङ्गचित्तुप्पत्तियेव हेत्थ ज्ञानतो वुद्धानं नाम । एत्थ च यथा “एत्तकमेव खणं ज्ञानं ठपेस्सामी”ति पुब्बपरिकम्मवसेन अधिद्वानसमत्थता **अधिद्वानवसी**, एवं “एत्तकमेव खणं ज्ञानसमङ्गी हुत्वा ज्ञानतो वुद्धहिस्सामी”ति पुब्बपरिकम्मवसेन वुद्धानसमत्थता **वुद्धानवसी** वेदितब्बा, या समापत्ति “वुद्धानकुसलता”ति वुच्चति । तदुभयदस्सनत्थन्ति अधिद्वानवुद्धानवसीदस्सनत्थं ।

तत्थाति तस्मिं निम्मितपब्बते तस्स विवरे । किञ्चापि एकंयेव तं अभिज्जाचित्तं येन पब्बतं निम्मिनेय्य, अभिज्जापादकस्स पन ज्ञानस्स लहुतरं ठपनं, वुद्धानज्ज इध निदस्सितन्ति दट्ठब्बं । “एत्तका इद्धिमन्ता एकं उपट्ठाकं गरुळतो रक्खितुं न सक्खिंसू”ति गारय्हा अस्साम ।

आवज्जनानन्तरानीति आवज्जनवसीभावाय यथाक्कमं वितक्कादीनं ज्ञानङ्गानं आवज्जनाय परतो यानि जवनानि पवत्तानि, तानि तेसं पच्चवेक्खणानि । यदग्गेन आवज्जनवसीसिद्धि, तदग्गेन पच्चवेक्खणावसीसिद्धि वेदितब्बा ।

दुतियज्ज्ञानकथावण्णना

७९. नीवरणप्पहानस्स तप्पठमताय **आसन्ननीवरणपच्चत्थिका** । थूलं नाम विपुलम्पि फेग्गु विय सुखभज्जनीयन्ति आह “**ओळारिकत्ता अङ्गदुब्बला**”ति । सन्ततो मनसि करित्वाति पठमज्ज्ञानं विय अनोळारिकङ्गत्ता, सन्तधम्मसमङ्गिताय च “सन्त”न्ति मनसि कत्वा । ये हि धम्मा दुतियज्ज्ञाने पीतिसुखादयो, कामं ते पठमज्ज्ञानेपि सन्ति, तेहि पन ते सन्ततरा चेव पणीततरा च भवन्तीति । **निकन्तिन्ति** निकामनं, अपेक्खन्ति अत्थो । **परियादायाति** खेपेत्वा । **चत्तारि पज्जाति** वा-सद्दो लुत्तनिद्धिदो । दुतियज्ज्ञानं एतस्स अत्थीति दुतियज्ज्ञानिकं । **वुत्तप्पकारानेवाति** पठमज्ज्ञाने वुत्तप्पकारानियेव, परिकम्मादिनामकानीति अत्थो ।

८०. **वूपसमाति** वूपसमहेतु, **वूपसमोति** चेत्य पहानं अधिप्पेतं, तज्ज वितक्कविचारानं । अतिक्कमो अत्थतो दुतियज्ज्ञानक्खणे अनुप्पादोति आह “**समतिकक्कमा**”तिआदि । कतमेसं पनेत्थ वितक्कविचारानं वूपसमो अधिप्पेतो, किं पठमज्ज्ञानिकानं, उदाहु दुतियज्ज्ञानिकानन्ति । किञ्चेत्थ यदि पठमज्ज्ञानिकानं, नत्थि तेसं वूपसमो । न हि कदाचि पठमज्ज्ञानं वितक्कविचाररहितं अत्थि । अथ दुतियज्ज्ञानिकानं, एवम्पि नत्थेव वूपसमो, सब्बेन सब्बं तेसं तत्थ अभावतोति? वुच्चते — येहि वितक्कविचारेहि पठमज्ज्ञानस्स ओळारिकता, तेसं समतिकक्कमा दुतियस्स ज्ञानस्स समधिगमो, न सभावतो अनोळारिकानं फस्सादीनं समतिकक्कमाति अयमत्थो “वितक्कविचारानं वूपसमा”ति एतेन दीपितो । तस्मा “किं पठमज्ज्ञानिकानं वितक्कविचारानं वूपसमो इधाधिप्पेतो, उदाहु दुतियज्ज्ञानिकान”न्ति एदिसी चोदना अनोकासाव । यस्मा दिट्ठादीनवस्स तंतंज्ञानक्खणे अनुप्पत्तिधम्मतापादनं वूपसमनं अधिप्पेतं । वितक्कादयो एव ज्ञानङ्गभूता तथा करीयन्ति, न तंसम्पयुत्ता फस्सादयो, तस्मा वितक्कादीनंयेव वूपसमादिवचनं जायागतं । यस्मा पन वितक्कादीनं विय तंसम्पयुत्तधम्मानम्पि एतेन “एतं ओळारिक”न्ति आदीनवदस्सनं सुत्ते आगतं, तस्मा अविसेसेन वितक्कादीनं, तंसहगतानज्ज वूपसमादिके वत्तब्बे वितक्कादीनंयेव वूपसमो वुच्चमानो अधिकवचनं अज्जं अत्थं बोधेतीति कत्वा किञ्चि विसेसं दीपेतीति दस्सेतुं **अट्ठकथायं “ओळारिकस्स पना”**तिआदि गहितन्ति इध “येहि वितक्कविचारेही”तिआदि वुत्तन्ति दट्ठब्बं । “पीतिया च विरागा”तिआदीसुपि एसेव नयो । तस्मा वितक्कविचारपीतिसुखसमतिकक्कमवचनानि ओळारिकोळारिकङ्गसमतिकक्कमा दुतियादिअधिगमदीपकानीति तेसं एकदेसभूतं वितक्कविचारसमतिकक्कमवचनं तंदीपकं वुत्तं । विसुं विसुं ठितेपि हि वितक्कविचारसमतिकक्कमवचनादिके

पहेय्यङ्गनिद्देसतासामञ्जेन चित्तेन समूहतो गहिते वितक्कविचारवूपसमवचनस्स तदेकदेसता दट्ठब्बा । अयञ्च अत्थो अवयवेन समुदायोपलक्खणनयेन वुत्तो । अथ वा वितक्कविचारवूपसमवचनेनेव तंसमतिक्कमा दुतियाधिगमदीपकेन पीतिविरागादिवचनानं पीतिआदिसमतिक्कमा ततियादिअधिगमदीपकता दीपिता होतीति तस्स तंदीपकता वुत्ता ।

नियकज्झत्तमधिप्पेतं न अज्झत्तज्झत्तादि । तत्थ कारणमाह **“विभङ्गे पना”**तिआदि । **नीलवण्णयोगतो नीलवत्थं वियाति** नीलयोगतो वत्थं नीलं वियाति अधिप्पायो । येन सम्पसादनेन योगा ज्ञानं **सम्पसादनं** । तस्मिं दस्सिते **“सम्पसादनं ज्ञानं”**न्ति समानाधिकरणनिद्देसेनेव तंयोगा ज्ञाने तंसद्वप्पवत्ति दस्सिताति अविरोधो युत्तो । एकोदिभावे कथन्ति एकोदिमिह दस्सिते एकोदिभावं ज्ञानन्ति समानाधिकरणनिद्देसेनेव ज्ञानस्स एकोदिवड्डनता वुत्ता होतीति चे? **“एकोदिभाव”**न्ति पदं उद्धरित्वा एकोदिस्स निद्देसो न कातब्बो सियाति एकोदिभावसद्दो एव समाधिमिह पवत्तो सम्पसादनसद्दो विय ज्ञाने पवत्ततीति युत्तं । **इमस्मिञ्च अत्थविकप्पेति** **“चेतसो सम्पसादयती”**ति एतस्मिं पक्खे **“चेतसो”**ति च उपयोगत्थे सामिवचनं । **पुरिमस्मिन्ति** **“सम्पसादनयोगतो ज्ञानं सम्पसादनं”**न्ति वुत्तपक्खे । **चेतसो**ति सम्बन्धे सामिवचनं ।

सेट्ठोपि लोके “एको”ति वुच्चति **“याव परे एकाहं ते करोमी”**तिआदीसु । एको अदुतियो **“एकाकीभि खुह्केहि जित”**न्तिआदीसु असहायत्थोपि एक-सद्दो दिट्ठोति आह **“एको असहायो हुत्वा”**ति । सद्दादयोपि कामं सम्पयुत्तधम्मानं साधारणतो, असाधारणतो च पच्चया होन्तियेव, समाधि पन ज्ञानक्खणे सम्पयुत्तधम्मानं अविकखेपलक्खणे इन्दट्ठकरणेन सातिसयं पच्चयो होतीति दस्सेन्तो **“सम्पयुत्तधम्मे...पे०... अधिवचन”**न्ति आह ।

“सम्पसादनं, चेतसो एकोदिभाव”न्ति विसेसनद्वयं ज्ञानस्स अतिसयवचनिच्छावसेन गहितं । स्वायमतिसयो यथा इमस्मिं ज्ञाने लब्धति, न तथा पठमज्झानेति इमं विसेसं दस्सेतुं **“ननु चा”**तिआदि वुत्तं । आरम्भणे आहननपरियाहननवसेन, अनुमज्जनअनुयोजनवसेन च पवत्तमाना धम्मा सतिपि नीवरणप्पहानेन किलेसकालुस्सियापगमे सम्पयुत्तानं कञ्चि खोभं करोन्ता विय तेहि च ते न सन्निसिन्ना होन्तीति वुत्तं **“वितक्कविचारक्खोभेन न सुप्पसन्न”**न्ति । खुद्दिका ऊमियो **वीचियो** । महतियो **तरङ्गा** । सतिपि इन्द्रियसमत्ते, वीरियसमताय च तेनेव खोभेन, सम्पसादाभावेन च **समाधिपि न सुट्ठ पाकटो** बहले विय जले मच्छो । यथावुत्तक्खोभो एव **पलिबोधो** । **एवं वुत्तेनाति** यस्सा सद्दाय वसेन सम्पसादनं, यस्सा च चित्तेकगताय वसेन एकोदिभावन्ति च ज्ञानं वुत्तं । तासं एव **“सद्दहना”**तिआदिना पवत्तिआकारस्स विसेसविभावनावसेन वुत्तेन । **तेन विभङ्गपाठेन** । **“सम्पसादनयोगतो, सम्पसादनतो वा सम्पसादनं, एकोदि भावेतीति एकोदिभावन्ति ज्ञानं वुत्त”**न्ति एवं पवत्ता **अयं अत्थवण्णना न विरुज्जति** । यथा पन अविरोधो, सो वुत्तो एव ।

८१. सन्ताति समं निरोधं गता । **समिताति** भावनाय समं गमिता निरोधिता । **वूपसन्ताति** ततो एव सुट्ठ उपसन्ता । **अत्थङ्गताति** अत्थं विनासं गता । **अब्भत्थङ्गताति** उपसगगेन पदं वट्ठेत्वा वुत्तं । **अप्पिताति** विनासं गमिता । **सोसिताति** पवत्तिसङ्घातस्स सन्तानस्स अभावेन सोसं सुक्खभावं इता । **व्यन्तिकताति** विगतन्तकता ।

अयमत्थोति भावनाय पहीनत्ता वितक्कविचारानं अभावो । चोदकेन वुत्तमत्थं सम्पटिच्छित्वा परिहरितुं **“एवमेतं सिद्धोवायमत्थो”**ति वत्वा **“न पनेत”**न्तिआदि वुत्तं । तत्थ एतन्ति **“वितक्कविचारानं वूपसमा”**ति एतं वचनं । **तदत्थदीपकन्ति** तस्स वितक्कविचाराभावमत्तसङ्घातस्स अत्थस्स दीपकं । अयञ्हेत्थ अत्थो —
दुतियज्झानादिअधिगमूपायदीपकेन अज्झत्तसम्पसादनताय, चेतसो एकोदिभावताय च हेतुदीपकेन, अवितक्कअविचारभावहेतुदीपकेन च वितक्कविचारवूपसमवचनेनेव वितक्कविचाराभावो दीपितोति किं पुन

अवितक्कअविचारवचनेन कतेनाति? न, अदीपितत्ता । न हि वितक्कविचारवूपसमवचनेन वितक्कविचारानं अप्पवत्ति वुत्ता होति । वितक्कविचारेसु हि तण्हाप्पहानं एतेसं वूपसमनं, ये च सङ्खारेसु तण्हाप्पहानं करोन्ति, तेसु मग्गेसु, पहीनतण्हेसु च फलेसु सङ्खारपवत्ति होति एव, एवमेविधापि विक्खम्भितवितक्कविचारतण्हस्स दुतियज्झानस्स वितक्कविचारसम्पयोगो पुरिमेन न निवारितो सियाति तंनिवारणत्थं, आवज्जितुकामतादिअतिक्कमोव तेसं वूपसमोति दस्सनत्थञ्च “अवितक्कं अविचार”न्ति वुत्तं । पठमम्पीति पठमं ज्ञानम्पि ।

“दुतियं उप्पन्नन्तिपि दुतिय”न्ति वत्तुं वट्ठितियेव । न तथा इमस्स वितक्कविचाराति यथा पठमज्झानस्स उपचारक्खणे नीवरणानि पहीयन्ति, तथा इमस्स दुतियज्झानस्स उपचारक्खणे वितक्कविचारा न पहीयन्ति असंकिलिट्टसभावत्ता, उपचारभावनाय च ते पहातुं असमत्थभावतो । यदिपि ताय तेसु तण्हा पहीयति, न पन सविसेसं । सविसेसञ्चि तत्थ तण्हाप्पहानं अप्पनाय एव होति । तेन वुत्तं “अप्पनाक्खणेयेवा”तिआदि । पहानङ्गतापि अतिसयप्पहानवसेनेव वेदितब्बा यथा नीवरणानं पठमज्झानस्स । तस्माति यस्मा तिवङ्गमेवेतं ज्ञानं, तस्मा । तन्ति विभङ्गे वचनं । रथस्स पण्डुकम्बलं विय सम्पसादो ज्ञानस्स परिक्खारो, न ज्ञानङ्गन्ति आह “सपरिक्खारं ज्ञानं दस्सेतु”न्ति ।

ततियज्झानकथावण्णना

८२. उप्पिलावितन्ति कामज्जायं परिग्गहेसु अपरिच्चत्तपेमस्स अनादीनवदस्सिनो तण्हासहगताय पीतिया पवत्तिआकारो, इध पन दुतियज्झानपीति अधिप्पेता । तथापि सब्बसो पीतियं अविरत्तं, सापि अनुबन्धेय्याति वुत्तं । उप्पिलावितं वियाति वा उप्पिलावितं । आदीनवं हि तत्थ पाकटतरं कत्वा दस्सेतुं एवं वुत्तन्ति दट्ठब्बं ।

८३. विरज्जनं विरागो । तं पन विरज्जनं निब्बिन्दनमुखेन हीळनं वा तप्पटिबद्धरागप्पहानं वाति तदुभयं दस्सेतुं “वुत्तप्पकाराय पीतिया जिगुच्छनं वा समतिक्कमो वा”ति आह । वुत्तप्पकारायाति “यदेव तत्थ पीती”तिआदिना वुत्तप्पकाराय । सम्पिण्डनं समुच्चयो ।

मग्गोति उपायो । तदधिगमायाति ततियमग्गाधिगमाय ।

८४. उपपत्तितोति समवाहितभावेन पतिरूपतो । ज्ञानुपेक्खापि समवाहितमेव अन्तोनीतं कत्वा पवत्ततीति आह “समं पस्सती”ति । विसदायाति परिब्यत्ताय संकिलेसविगमेन । विपुलायाति महतिया सातिसयं महग्गतभावप्पत्तिया । थामगतायाति पीतिविगमेन थिरभावप्पत्ताय ।

परिसुद्धपकति खीणासवपकति निक्किलेसता । सत्तेसु कम्मस्सकतादस्सनहेतुको समभावदस्सनाकारो मज्झत्ताकारो ब्रह्मविहारुपेक्खा ।

सहजातधम्मानन्ति निद्धारणे सामिवचनं । समप्पवत्तिया भावनाय वीथिपटिपन्नाय अलीनानुद्धता निरस्सादताय पग्गहनिग्गहसम्पहंसनेसु ब्यापाराभावतो सम्पयुत्तधम्मेसु मज्झत्ताकारभूता बोज्झङ्गुपेक्खा ।

उपेक्खानिमित्तन्ति एत्थ लीनुद्धच्चपक्खपातरहितं मज्झत्तं वीरियं उपेक्खा । तदेव तं आकारं गहेत्वा पवत्तेतब्बस्स तादिसस्स वीरियस्स निमित्तभावतो उपेक्खानिमित्तं भावनाय समप्पवत्तिकाले उपेक्खीयतीति उपेक्खा, वीरियमेव उपेक्खा वीरियुपेक्खा ।

“पठमं ज्ञानं पटिलाभत्थाय नीवरणे...पे०... नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्तिं पटिलाभत्थाय आकिञ्चज्जायतनसज्जं पटिसङ्घा सन्तिट्ठना पज्जा सङ्घारुपेक्खासु जाण”न्ति (पटि० म० १.५७) एवमागता इमा **अट्ट समाधिवसेन उप्पज्जन्ति** । “सोतापत्तिमगं पटिलाभत्थाय उप्पादं पवत्तं निमित्तं आयूहनं पटिसन्धिं गतिं निब्बत्तिं उपपत्तिं जातिं जरं ब्याधिं मरणं सोकं परिदेवं उपायासं । सोतापत्तिफलसमापत्तत्थाय उप्पादं पवत्तं...पे०... अरहत्तमगं पटिलाभत्थाय उप्पादं...पे०... उपायासं... पे०... अरहत्तफलसमापत्तत्थाय सुज्जताविहारसमापत्तत्थाय अनिमित्तविहारसमापत्तत्थाय उप्पादं पवत्तं निमित्तं आयूहनं पटिसन्धिं गतिं निब्बत्तिं उपपत्तिं जातिं जरं ब्याधिं मरणं सोकं परिदेवं उपायासं पटिसङ्घा सन्तिट्ठना पज्जा सङ्घारुपेक्खासु जाण”न्ति एवमागता इमा **दस विपस्सनावसेन उप्पज्जन्ति** । एत्थ च पठमज्झानादीहि विक्खम्भितानि नीवरणवितक्कविचारादीनि पटिसङ्घाय सभावतो उपपरिक्खित्वा सन्तिट्ठानवसेन तिट्ठमाना **नीवरणादिपटिसङ्घासन्तिट्ठना** दिट्ठादीनवत्ता तेसं **गहणे** उप्पादने अज्झुपेक्खन्ती विपस्सनापज्जा गहणे **मज्झत्तभूता उपेक्खा** ।

तत्थ **उप्पादन्ति** पुरिमकम्मपच्चया खन्धानं इध उप्पत्तिमाह । **पवत्तन्ति** तथाउप्पन्नस्स पवत्तिं । **निमित्तन्ति** सब्बम्पि तेभूमकसङ्घारगतं निमित्तभावेन उपट्ठानतो । **आयूहनन्ति** आयतिं पटिसन्धिहेतुभूतं कम्मं । **पटिसन्धिन्ति** आयतिं उप्पत्तिं । **गतिन्ति** याय गतिया सा पटिसन्धि होति । **निब्बत्तिन्ति** खन्धानं निब्बत्तनं । **उपपत्तिन्ति** “समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा”ति (पटि० म० १.७२) एत्थ “उपपन्नस्सा”ति वुत्तविपाकप्पवत्तिं । **जातिन्ति** जरादीनं पच्चयभूतं भवपच्चया जातिं । **जराब्याधिमरणादयो** पाकटा एव । एत्थ च उप्पादादयो पज्जेव सङ्घारुपेक्खाजाणस्स विसयवसेन वुत्ता, सेसा तेसं वेवचनवसेन । “निब्बत्ति, जाती”ति इदञ्चि द्वयं उप्पादस्स चेव पटिसन्धिया च वेवचनं, “गति, उपपत्ति चा”ति इदं द्वयं पवत्तस्स, जरादयो निमित्तस्साति वेदितब्बं । अप्पणिहितविमोक्खवसेन मग्गुप्पत्तिहेतुभूता चतस्सो, तथा फलसमापत्तिया चतस्सो, सुज्जतविहारअनिमित्तविहारवसेन द्वेति दस सङ्घारुपेक्खा ।

याति विपस्सनापज्जा । **यदत्थी**ति यं अनिच्चादिलक्खणत्तयं उपलब्धति । **यं भूतन्ति** यं पच्चयनिब्बत्तत्ता भूतं खन्धपच्चकं । **तं पजहती**ति अनिच्चानुपस्सनादीहि निच्चसज्जादयो पजहन्तो सम्मदेव दिट्ठादीनवत्ता तप्पटिबद्धच्छन्दरागप्पहानेन पजहति, यथा आयतिं आदानं न होति, तथा पटिपत्तिया पजहति । तथाभूतो च तत्थ **उपेक्खं पटिलभति** । **विचिनने**ति अनिच्चादिवसेन सम्मसनेपि ।

सम्पयुत्तधम्मनं सम्पप्पवत्तिहेतुताय **समवाहितभूता** । नीवरणवितक्कविचारादिसब्बपच्चनीकेहि विमुत्तत्ता **सब्बपच्चनीकपरिसुद्धा** । तेसं वूपसन्तत्ता **पच्चनीकवूपसमनेपि अब्यापारभूता** अब्यापारभावेन पवत्ता, अब्यापारतं वा पत्ता ।

यदि अत्थतो एका, कथमयं भेदोति आह “**तेन तेना**”तिआदि । **तस्मा**ति यस्मा सतिपि सभावतो अभेदे येहि पन पच्चयविसेसेहि स्वायमिमासं अवत्थाभेदो, तेसं एकज्झं अप्पवत्तितो न तासं अभेदो, एकज्झं वा पवत्ति, तस्मा । तेनाह “**यत्थ छळङ्गुपेक्खा**”तिआदि ।

एकीभावोति एकता । सतिपि मज्झत्ताभावसामज्जे विसयभेदेन पनस्सा भेदो । यमत्थं सन्धाय “**किच्चवसेन द्विधा भिन्ना**”ति वुत्तं, तं वित्थारतो दस्सेन्तो “**यथा ही**”तिआदिमाह । **अयं विपस्सनुपेक्खा** । यं सन्धाय वुत्तं **पाळियं** “यदत्थि यं भूतं, तं पजहति, उपेक्खं पटिलभती”ति (म० नि० ३.७१; अ० नि० ७.५५) । तत्थ **यदत्थि यं भूतन्ति** खन्धपच्चकं, तं मुञ्चितुकम्यताजाणेन पजहति । दिट्ठसोवत्तिकत्तयस्स सब्बलक्खणविचिनने विय दिट्ठलक्खणत्तयस्स भूतस्स सङ्घारलक्खणविचिनने उपेक्खं पटिलभति । सङ्घारानं अनिच्चादिलक्खणस्स सुदिट्ठत्ता तेसं विचिनने मज्झत्तभूताय

विपस्सनुपेक्खाय सिद्धाय तथा दिट्ठादीनवानं तेसं गहणेपि अज्झुपेक्खना सिद्धाव होति, सब्बसो विसङ्खारनिन्ता अज्झासयस्स ।

अनाभोगरसाति पणीतसुखेपि तस्मिं अवनतिपटिपक्खकिच्चाति अत्थो । अब्यापारपच्चुपट्टानाति सतिपि सुखपारमिप्पत्तियं तस्मिं सुखे अब्यावटा हुत्वा पच्चुपटिड्ढति, सम्पयुत्तानं वा तत्थ अब्यापारं पच्चुपट्टपेतीति अत्थो । सम्पयुत्तधम्मनं खोभं, उप्पिलवज्ज आवहन्तेहि वितक्कादीहि अभिभूतत्ता अपरिब्यत्तं । तत्थ तत्रमज्झत्तताय किच्चं । तदभावतो इध परिब्यत्तं ।

निड्ढिता “उपेक्खको च विहरती”ति एतस्स

सब्बसो अत्थवण्णना ।

८५. “सरतीति सतो”ति पदस्स कत्तुसाधनतमाह । सम्पजानातीति सम्मदेव पजानाति । सरणं चिन्तनं उपट्टानं लक्खणमेतिस्साति सरणलक्खणा । सम्मुस्सनपटिपक्खो असम्मुस्सनं, तं किच्चं एतिस्साति असम्मुस्सनरसा । किलेसेहि आरक्खा हुत्वा पच्चुपटिड्ढति, ततो वा आरक्खं पच्चुपट्टपेतीति आरक्खपच्चुपट्टाना । असम्मुहं सम्मदेव पजाननं, सम्मोहपटिपक्खो वा असम्मोहो । तीरणं किच्चस्स पारगमनं । पविचयो वीमंसा ।

कामं उपचारज्झानादीनि उपादाय पठमदुतियज्झानानिपि सुखुमानेव, इमं पन उपरिज्ञानं उपादाय “ओळारिकत्ता”ति वुत्तं । सा च ओळारिकता वितक्कादिथूलङ्गताय वेदितब्बा । केचि “बहुचेतसिकताया”ति च वदन्ति । गति सुखा होति तत्थ ज्ञानेसूति अधिप्पायो । अब्यत्तं तत्थ सतिसम्पजज्जकिच्चं “इदं नाम दुक्करं करीयती”ति वत्तब्बस्स अभावतो । ओळारिकङ्गप्पहानेन सुखुमत्ताति अयमत्थो कामं दुतियज्झानेपि सम्भवति, तथापि येभ्य्येन अविप्पयोगीभावेन वत्तमानेसु पीतिसुखेसु पीतिसङ्घातस्स ओळारिकङ्गस्स पहानेन सुखुमताय इध सातिसयो सतिसम्पजज्जब्यापारोति वुत्तं “पुरिसस्सा”तिआदि । पुनदेव पीतिं उपगच्छेय्याति हानभागियं ज्ञानं सिया दुतियज्झानमेव सम्पज्जेय्याति अत्थो । तेनाह “पीतिसम्पयुत्तमेव सिया”ति । “इदञ्च अतिमधुरं सुखं”न्ति ततियज्झानसुखं सन्धायाह । अतिमधुरता चस्स पहासोदग्यसभावाय पीतिया अभावेनेव वेदितब्बा । इदन्ति “सतो, सम्पजानो”ति पदद्वयं ।

तस्मा एतमत्थं दस्सेन्तोति यस्मा तस्स ज्ञानसमङ्गिनो यं नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, तं सो पटिसंवेदेय्य । यं वा तन्ति अथ वा यं तं यथावुत्तं नामकायसम्पयुत्तं सुखं । तंसमुट्टानेन ततो समुट्ठितेन अतिपणीतेन रूपेण अस्स ज्ञानसमङ्गिनो रूपकायो यस्मा फुटो । यस्स रूपकायस्स फुटत्ता ज्ञाना वुट्ठितोपि ज्ञानसमङ्गी कायिकं सुखं पटिसंवेदेय्य । तस्मा एतं चेतसिककायिकसुखपटिसंवेदनसङ्घातं अत्थं दस्सेन्तो “सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेतीति आहा”ति योजना । अयञ्हेत्थ सङ्खेपत्थो — नामकायेन चेतसिकसुखं, कायिकसुखहेतुरूपसमुट्ठापनेन कायिकसुखञ्च ज्ञानसमङ्गी पटिसंवेदेतीति वुच्चति । फुटत्ताति ब्यापितत्ताति अत्थो । यथा हि उदकेन फुटसरीरस्स तादिसे नातिपच्चनीके वातादिफोटुब्बे फुटे सुखं उप्पज्जति, एवमेतेहि फुटसरीरस्साति । अपरो नयो — सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेतीति एत्थ कथमाभोगेन विना सुखपटिसंवेदनाति चोदनायं “किञ्चापि...पे... एवं सन्तेपी”ति । यस्मा तस्स नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, तस्मा सुखञ्च कायेन पटिसंवेदेतीति योजना । इदानीं सहापि आभोगेन सुखपटिसंवेदनं दस्सेतुं “यं वा त”न्तिआदि वुत्तं ।

८६. यन्ति हेतुअत्थे निपातो, यस्माति अत्थो । तेनाह “यंज्ञानहेतू”ति । “आचिक्खन्ती”तिआदीनि पदानि

किञ्चनत्थानीति अधिष्ठायेनाह “**पसंसन्तीति अधिष्ठायो**”ति । किञ्चीति पसंसनाकारपुच्छा । एदिसेसु ठानेसु सतिग्गहणेनेव सम्पजज्जम्पि गहितं होतीति इध पाळियं सतिया एव गहितत्ता एवं उपड्वितसतिताय “**सतिमा**” इच्चेव वुत्तं, “सम्पजानो”ति हेट्ठा वुत्तत्ता वा ।

ज्ञानक्खणे चेतसिकसुखमेव लब्धतीति “**सुखं नामकायेन पटिसंवेदेती**”ति च वुत्तं । ततियन्ति गणनानुपुब्बताति इतो पट्टाय दुतियततियज्ज्ञानकथाहि अविसेसो, विसेसो च वुत्तोति ।

चतुत्थज्ज्ञानकथावण्णना

८७. इदानीं निब्बत्तितविसेसं दस्सेन्तो “**अयं पन विसेसो**”ति वत्त्वा “**यस्मा**”ति आदिमाह । आसेवनपच्चयेन पच्चयो न होति, अनिट्ठे ठाने पदन्तरसङ्गहितस्स आसेवनपच्चयत्ताभावतो । **अदुक्खमसुखाय वेदनाय उप्पज्जितब्बं** सातिसयं सुखविरागभावनाभावतो । **तानीति** अप्पनावीथियं जवनानि सन्धायाह ।

८८. “**पुब्बेवा**”ति वुत्तत्ता कदा पन तेसं पहानं होतीति चोदनायं आह “**चतुन्नं ज्ञानानं उपचारक्खणे**”ति । एवं वेदितब्बन्ति सम्बन्धो । **पहानक्कमो** नाम पहायकधम्मनं उप्पत्तिपटिपाटि । तेन पन वुच्चमाने “दुक्खं दोमनस्सं सुखं सोमनस्सं”न्ति वत्तब्बं सिया । कस्मा इतो अज्जथा वचनन्ति आह “**इन्द्रियविभङ्गे**”ति आदि । अथ कस्मा ज्ञानेस्वेव निरोधो वुत्तोति सम्बन्धो ।

कथं चुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियन्ति अत्तनो पच्चयेहि उप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं । **कथं च अपरिसेसं निरुज्झतीति** निरोधद्वानं पुच्छति । तेन “**कत्था**”ति पुच्छायं, “**एत्था**”ति विस्सज्जनेपि हेतुम्हि भुम्मवचनं दट्ठब्बं । ज्ञानानुभावनिमित्तं हि अनुप्पज्जन्तं “**दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झती**”ति वुत्तं । **अतिसयनिरोधो** सुट्ठु पहानं उजुपटिपक्खेन वूपसमो ।

नानावज्जनेति येन आवज्जनेन अप्पनावीथि, ततो भिन्नावज्जने, अनेकावज्जने वा । अप्पनावीथियज्झि उपचारो एकावज्जनो, इतरो अनेकावज्जनो अनेकक्खत्तुं पवत्तनतो । विसमनिसज्जाय उप्पन्नकिलमथो **विसमासनुपतापो** । **पीतिफरणेनाति** पीतिया फरणरसत्ता, पीतिसमुद्धानानं वा पणीतरूपानं कायस्स ब्यापनतो वुत्तं । तेनाह “**सब्बो कायो सुखोक्कन्तो होती**”ति । **वितक्कविचारपच्चयेपीति पि-**सद्वो अट्ठानप्पयुत्तो, सो “**पहीनस्सा**”ति एत्थ आनेत्वा सम्बन्धितब्बो “**पहीनस्सापि दोमनस्सिन्द्रियस्सा**”ति । एतं दोमनस्सिन्द्रियं उप्पज्जतीति सम्बन्धो । “**तस्स मय्हं अतिचिरं वितक्कयतो विचारयतो कायोपि किलमिचित्तम्पि उहज्जी**”ति वचनतो कायचित्तखेदानं वितक्कविचारप्पच्चयता वेदितब्बा । “**वितक्कविचारभावे उप्पज्जति दोमनस्सिन्द्रियं**”न्ति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । **तत्थस्स सिया उप्पत्तीति** तत्थ दुतियज्ज्ञानूपचारे अस्स दोमनस्सस्स उप्पत्ति भवेय्य ।

एत्थ च यदेके “**तत्थस्स सिया उप्पत्ती**”ति वदन्तेन ज्ञानलाभीनम्पि दोमनुस्सुप्पत्ति अत्थीति दस्सितं होति । तेन च अनीवरणसभावो लोभो विय दोसोपि अत्थीति दीपेति । न हि दोसेन विना दोमनस्सं पवत्तति । न चेत्थ **पट्टानपाळिया** विरोधो चिन्तेतब्बो । यस्मा तत्थ परिहीनं ज्ञानं आरम्भणं कत्वा पवत्तमानं दोमनस्सं दस्सितं, अपरिहीनज्ज्ञानमारम्भणं कत्वा उप्पज्जमानस्स दोमनस्सस्स असम्भवतो । ज्ञानलाभीनं सब्बसो दोमनस्सं नुप्पज्जतीति च न सक्का वत्तुं, अट्ठसमापत्तिलाभिनो अपि तस्स उप्पन्नत्ता । न हेव खो सो पहीनज्ज्ञानो अहोसीति वदन्ति, तं अयुत्तं अनीवरणसभावस्स दोसस्स अभावतो । यदि सिया, रूपारूपावचरसत्तानम्पि उप्पज्जेय्य, न च उप्पज्जति । तथा हि “**अरूपे कामच्छन्दनीवरणं**

पटिच्च थिनमिद्धनीवरणं उद्धच्चनीवरणं अविज्जानीवरणं'न्ति आदीसु ब्यापादकुक्कुच्चनीवरणानि अनुद्धटानि । न चेत्थ नीवरणत्ता परिहारो, कामच्छन्दादीनम्पि अनीवरणानयेव नीवरणसदिसताय नीवरणपरियायस्स वुत्तत्ता । यं पन वुत्तं “अट्टसमापत्तिलाभिनो अपि तस्स उप्पन्नत्ता”ति, तम्पि अकारणं उप्पज्जमानेन च दोमनस्सेन ज्ञानतो परिहायनतो । लहुकेन पन पच्चयेन परिहीनं तादिसा अप्पकसिरेनेव पटिपाकतिकं करोन्तीति दट्ठब्बं । “तत्थस्स सिया उप्पत्ती”ति इदं पन परिकप्पवचनं उपचारक्खणे दोमनस्सस्स अप्पहीनभावदस्सनत्थं । तथा हि वुत्तं “न त्वेव अन्तोअप्पनाय”न्ति । यदि पन तदा दोमनस्सं उप्पज्जेय्य, पठमज्झानम्पिस्स परिहीनमेवाति दट्ठब्बं । पहीनम्पि सोमनस्सिन्द्रियं पीति विय न दूरेति कत्वा “आसन्नत्ता”ति वुत्तं । नानावज्जनूपचारे पहीनम्पि प्हानङ्गं पटिपक्खेन अविहतत्ता अन्तरन्तरा उप्पज्जेय्य वाति इममत्थं दस्सेन्तो “अप्पनाप्पत्ताया”ति आदिमाह । तादिसाय आसेवनाय इच्छितब्बत्ता यथा मग्गवीथितो पुब्बे द्वे तयो जवनवारा सदिसानुपस्सनाव पवत्तन्ति, एवमिधापि अप्पनावारतो पुब्बे द्वे तयो जवनवारा उपेक्खासहगताव पवत्तन्तीति वदन्ति ।

समाहटाति समानीता, सङ्गहेत्वा वुत्ताति अत्थो । सुखदुक्खानि विय अनोळारिकत्ता अविभूतताय सुखुमा । ततो एव अनुमिनितब्बसभावत्ता दुविज्जेय्या । दुट्ठस्साति दुट्ठपयोगस्स, दुट्ठम्मस्साति अत्थो । सक्का होति एसा गाहयितुं अज्जापोहननयेनाति अधिप्पायो ।

अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तियाति इदमेव चतुत्थज्झानं दट्ठब्बं । पच्चयदस्सनत्थन्ति अधिगमस्स उपायभूतपच्चयदस्सनत्थं । तेनाह “दुक्खप्पहानादयो हि तस्सा पच्चया”ति । दुक्खप्पहानादयोति च सोपचारा पठमज्झानादयोवेत्थ अधिप्पेता ।

पहीनाति वुत्ता “पञ्चन्नं ओरम्भागियानं संयोजनानं परिक्रया”ति । एताति सुखादयो वेदना ।

सोमनस्सं रागस्स पच्चयो । वुत्तज्झि “सुखाय खो, आवुसो विसाख, वेदनाय रागानुसयो अनुसेती”ति (म० नि० १.४६५) । दोमनस्सं दोसस्स पच्चयो । वुत्तम्पि चेतं “दुक्खाय खो, आवुसो विसाख, वेदनाय पटिघानुसयो अनुसेती”ति । सुखादिघातेनाति सुखादीनं प्हानेन । अस्स ज्ञानस्स ।

न दुक्खन्ति अदुक्खं, दुक्खविधुरं । यस्मा तत्थ दुक्खं नत्थि, तस्मा वुत्तं “दुक्खाभावेना”ति । असुखन्ति एत्थपि एसेव नयो । एतेनाति दुक्खसुखपटिक्खेपवचनेन । “पटिपक्खभूत”न्ति इदं इध ततियवेदनाय दुक्खादीनं समतिक्कमवसेन पत्तब्बत्ता वुत्तं, न कुसलाकुसलानं विय उजुविपच्चनीकताय । इट्ठानिट्ठविपरीतस्स मज्झत्तारम्मणस्स, इट्ठानिट्ठविपरीतं वा मज्झत्ताकारेन अनुभवनलक्खणा इट्ठानिट्ठविपरीतानुभवनलक्खणा । ततो एव मज्झत्तरसा । अविभूतपच्चपट्टानाति सुखदुक्खानि विय न विभूताकारा, पिट्ठिपासाणे मिगगतमग्गो विय तेहि अनुमातब्बा अविभूताकारोपट्टाना । सुखनिरोधो नाम इध चतुत्थज्झानूपचारो, सो पदट्टानं एतिस्साति सुखनिरोधपदट्टाना ।

८९. “उपेक्खासतिपारिसुद्धि”न्ति पुरिमपदे उत्तरपदलोपेनेतं समासपदन्ति आह “उपेक्खाय जनितसतिपारिसुद्धि”न्ति । सब्बपच्चनीकधम्मपरिसुद्धाय पच्चनीकसमनेपि अब्यावटाय पारिसुद्धिउपेक्खाय वत्तमानाय चतुत्थज्झाने सति सम्पहंसनपज्जा विय सुपरिसुद्धा, सुविसदा च होतीति आह “या च तस्सा सतिया पारिसुद्धि, सा उपेक्खाय कता, न अज्जेना”ति । यदि तत्रमज्झत्तता इध “उपेक्खा”ति अधिप्पेता, कथं सतियेव “परिसुद्धा”ति वुत्ताति आह “न केवल”न्ति आदि ।

एवम्पि कस्मा अयमेव सति “उपेक्खासतिपारिसुद्धी”ति वुत्ताति अनुयोगं सन्धाय “तत्थ किञ्चापी”तिआदि वुत्तं । तत्थ हेट्ठा तीसु ज्ञानेसु विज्जमानायपि तत्रमज्झत्तताय पच्चनीकाभिभवतो, सहायपच्चयवेकल्लतो च अपारिसुद्धि, तथा तंसम्पयुत्तानं । तदभावतो इध पारिसुद्धीति इममत्थं रूपकवसेन दस्सेतुं “यथा पना”तिआदि वुत्तं । सूरियप्पभाभिभवाति सूरियप्पभाय अभिभुय्यमानत्ता । अतिक्खताय चन्दलेखा विय रत्तिपि सोम्मसभावा सभागाय रत्तियमेव च चन्दलेखा समुज्जलतीति सा तस्सा सभागाति दस्सेन्तो “सोम्मभावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा सभागाय रत्तिया”ति आह ।

“एकवीथिय”न्ति इदं तत्थ सोमनस्सस्स एकंसेन अभावतो वुत्तं, न ततो पुरिमतरेसु एकंसेन भावतो । यथा पन वितक्कादयो दुतियादिज्ज्ञानक्खणेयेव पहीयन्ति, न तेसं एकवीथियं पुरिमजवनेसु, न एवमेतन्ति दस्सेतुं वुत्तं । चतुक्कज्ज्ञानेति चतुक्कनयवसेन निब्बत्तितज्ज्ञानचतुक्के ।

पञ्चकज्ज्ञानकथावण्णना

१०. तत्थाति पठमज्ज्ञाने । चतुक्कनयस्स दुतियज्ज्ञाने वियाति चतुक्कनयसम्बन्धिनि दुतियज्ज्ञाने विय । तं द्विधा भिन्दित्वाति चतुक्कनये दुतियं “अवितक्कं विचारमत्तं, अवितक्कं अविचार”न्ति च एवं द्विधा भिन्दित्वा पञ्चकनये दुतियञ्चेव ततियञ्च होति अभिधम्मेति (ध० स० १६८) अधिप्पायो । सुत्तन्तेसु पन सरूपतो पञ्चकनयो न गहितो ।

कस्मा पनेत्थ नयद्वयविभागो गहितोति? अभिधम्मे नयद्वयवसेन ज्ञानानं देसितत्ता । कस्मा च तत्थ तथा तानि देसितानि? पुगलज्ज्ञासयतो, देसनाविलासतो च । सन्निपतितदेवपरिसाय किर येसं यथादेसिते पठमज्ज्ञाने वितक्को एव ओळारिकतो उपट्ठासि, इतरे सन्ततो । तेसं अज्ज्ञासयवसेन च चतुरङ्गिकं अवितक्कं विचारमत्तं ज्ञानं देसितं । येसं विचारो, येसं पीति, येसं सुखं ओळारिकतो उपट्ठासि, इतरे सन्ततो । तेसं तेसं अज्ज्ञासयवसेन ततियादीनि ज्ञानानि देसितानि । अयं ताव पुगलज्ज्ञासयो ।

यस्सा पन धम्मधातुया सुप्पटिविद्धत्ता भगवा यस्मा देसनाविलासप्पत्तो, तस्मा जाणमहन्तताय देसनाय सुकुसलो यं यं अङ्गं लब्धति, तस्स तस्स वसेन यथारुचिं देसनं नियामेन्तो चतुक्कनयवसेन, पञ्चकनयवसेन च । तत्थ च पञ्चङ्गिकं पठमं, चतुरङ्गिकं दुतियं, तिवङ्गिकं ततियं, दुवङ्गिकं चतुत्थं, दुवङ्गिकमेव पञ्चमं ज्ञानं देसेसीति अयं देसनाविलासो । एत्थ च पञ्चकनये दुतियज्ज्ञानं चतुक्कनये दुतियज्ज्ञानपक्खिकं कत्वा विभत्तं “यस्मिं समये रूपूपपत्तिया मगं भावेति अवितक्कं विचारमत्तं समाधिजं पीतिसुखं दुतियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती”ति (ध० स० १६८) । कस्मा? एकत्तकायनानत्तसञ्जीसत्तावासफलताय दुतियज्ज्ञानेन समानफलत्ता, पठमज्ज्ञानसमाधितो जातत्ता च । पठमज्ज्ञानमेव हि “कामेहि अकुसलेहि च विवित्तं”न्ति तदभावा न इध “विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेही”ति सक्का वत्तुं, नापि “विवेकज”न्ति । सुत्तन्तदेसनासु च पञ्चकनये दुतियततियज्ज्ञानानि दुतियज्ज्ञानमेव भजन्ति वितक्कवूपसमा विचारवूपसमा अवितक्कत्ता, अविचारत्ता च । एवञ्च कत्वा सुत्तन्तदेसनायपि पञ्चकनयो लब्धतेवाति सिद्धं होति । ननु सुत्तन्ते चत्तारियेव ज्ञानानि विभत्तानीति पञ्चकनयो न लब्धतीति? न, “सवितक्कसविचारो समाधी”तिआदिना (दी० नि० ३.३०५) समाधित्तयापदेसेन पञ्चकनयस्स लब्धमानत्ता । चतुक्कनयनिस्सितो पन कत्वा पञ्चकनयो विभत्तोति सुत्तन्तदेसनायपि पञ्चकनयो निद्धारेतब्बो । “वितक्कविचारानं वूपसमा”ति हि वितक्कस्स, विचारस्स, वितक्कविचारानञ्च “वितक्कविचारान”न्ति सक्का वत्तुं । तथा “अवितक्कं, अविचार”न्ति च विना, सह च विचारेन वितक्कप्पहानेन अवितक्कं, सह, विना च वितक्केन विचारप्पहानेन अविचारन्ति अवितक्कं, अविचारं, अवितक्कञ्च अविचारञ्चाति वा तिविधम्पि सक्का सङ्गहेतुं ।

दुतियन्ति च वितक्करहिते, वितक्कविचारद्वयरहिते च जायागता देसना दुतियं अधिगन्तव्वत्ता, विचारमत्तरहितेपि द्वयप्पहानाधिगतसमानधम्मत्ता । एवञ्च कत्वा पञ्चकनयनिद्देसे दुतिये वूपसन्तोपि वितक्को सहायभूतविचारवूपसमेन न सम्मा वूपसन्तोति वितक्कविचारद्वयरहिते विय विचारवूपसमेनेव तदुपसमं, सेसधम्मनं समानतज्ज दस्सेन्तेन “वितक्कविचारानं वूपसमा अज्झत्तं सम्पसादनं चेतसो एकोदिभावं अवितक्कं अविचारं समाधिजं पीतिसुखं ततियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती”ति ततियं चतुक्कनये दुतियेन निब्बिसेसं विभत्तं । दुविधस्सापि सहायविरहेन, अज्जथा च वितक्कप्पहानेन अवितक्कत्तं, समाधिजं पीतिसुखत्तज्ज समानन्ति समानधम्मत्तापि दुतियन्ति निद्देसो । विचारमत्तम्पि हि वितक्कविचारद्वयरहितं विय “यस्मिं समये रूपूपपत्तिया मगं भावेति अवितक्कं विचारमत्तं समाधिजं पीतिसुखं दुतियं ज्ञानं उपसम्पज्ज विहरती”ति (ध० स० १६८) अवितक्कं समाधिजं पीतिसुखन्ति विभत्तं । पठमज्झाने वा सहचारीसु वितक्कविचारेसु एकं अतिक्कमित्वा दुतियम्पि तत्रट्टमेव दोसतो दिस्वा उभयम्पि सहातिक्कमन्तस्स पञ्चकनये ततियं वुत्तं, ततियं अधिगन्तव्वत्ता । पठमतो अनन्तरभावेन पनस्स दुतियभावो च उप्पज्जतीति । कस्मा पनेवं सरूपतो पञ्चकनयो न विभत्तोति? विनेय्यज्झासयतो । यथानुलोमदेसना हि सुत्तन्तदेसनाति ।

पथवीकसिणनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

इति चतुत्थपरिच्छेदवण्णना ।

५. सेसकसिणनिद्देसवण्णना

आपोकसिणकथावण्णना

९१. यथावित्थारितस्स अत्थस्स अतिदेसोपि वित्थारट्ठानेयेव तिड्ढतीति आह “वित्थारकथा होती”ति । आपोकसिणन्ति आपोकसिणज्झानं, आपोकसिणकम्मट्ठानं वा । सब्बं वित्थारेतव्वन्ति पथवीकसिणकम्मट्ठाने वुत्तनयेन वित्थारेतव्वं । एत्तकम्पीति “कते वा अकते वाति सब्बं वित्थारेतव्वं”न्ति एत्तकम्पि अवत्वा । सामुद्दिकेन लोणुदकेन भरितो जलासयो लोणी । नीलादिवण्णसङ्करपरिहरणत्थं “सुद्धवत्थेन गहित”न्ति वुत्तं । अज्जन्ति भूमिं सम्पत्तं । तथारूपन्ति यादिसं आकासजं उदकं, तादिसं । तेनाह “विप्पसन्नं अनाविल”न्ति, यं पन उदकन्ति सम्बन्धो । “न वण्णो पच्चवेक्खितव्वो”तिआदीसु यं वत्तव्वं, तं पथवीकसिणकथायं वुत्तमेव । लक्खणं पन इध पग्घरणलक्खणं वेदितव्वं ।

वुत्तनयेनेवाति पथवीकसिणभावनायं वुत्तनयेनेव । तरङ्गुट्ठानादि, फेणमिस्सतादि च इध कसिणदोसो । सोति योगावचरो । तस्साति पटिभागनिमित्तस्स ।

तेजोकसिणकथावण्णना

९२. सिनिद्धानि सिनेहवन्तानि । सारदारूनि न फेगुदारूनि । जालाय चिरट्ठितत्थं सिनिद्धसारदारुगहणं । घटिकं घटिकं कत्वाति खन्धसो करित्वा । आलिम्पेत्वाति जालेत्वा । घनजालायाति अविरळवसेन पवत्तअग्गिजालायं ।

पतनसदिसन्ति पतमानसदिसं । अकते गणहन्तस्साति वुत्तनयेन यथा कसिणमण्डलं पज्जायति, एवं अनभिसङ्खते

केवले तेजस्मिं निमित्तं गणहन्तस्स ।

वायोकसिणकथावण्णना

१३. वुत्तज्हेतन्ति एत्थ हि-सद्दो हेतुअत्थो, यस्माति अत्थो । तस्स “तस्मा”ति इमिना सम्बन्धो । उच्छग्गन्ति उच्छुखेत्ते यथाठितानं अग्गं । एरितन्ति वातेन चलितं । समेरितन्ति सब्बसो चलितं । तस्माति यस्मा “वायोकसिणं...पे०... उपलक्खेती”ति एवं वुत्तं अट्ठकथायं, तस्मा । समसीसट्ठितन्ति उपरि पत्तानं वसेन समसीसं हुत्वा ठितं । वेळुं वा रुक्खं वाति एत्थापि “समसीसं ठितं घनपत्तवेळुं वा घनपत्तरुक्खं वा”ति आनेत्वा योजेतब्बं । एकङ्कुलादिप्पमाणेसु केसेसु रस्सभावतो, दीघतरेसु ओलम्बनतो, विरळेसु अनुप्पवेसतो वातप्पहारो न पज्जायतीति चतुरङ्कुलप्पमाणगगहणं, घनगगहणञ्च कतं । एतस्मिं ठाने पहरतीति सतिं ठपेत्वाति उच्छग्गादीनं पचलनाकारगगहणमुखेन तेसं पहारके वातसङ्घाते सतिं उपट्ठपेत्वा । तत्थ सतिं ठपेत्वाति तस्मिं कायपदेसस्स सङ्घट्टनवसेन पवत्ते वायुपिण्डे सङ्घट्टनाकारगगहणमुखेन सतिं उपट्ठपेत्वा । “उसुमवट्टिसदिस”न्ति एतेन पुरिमकसिणस्स विय इमस्सापि निमित्तस्स संविग्गहतं दस्सेति । “निच्चल”न्ति इमिना निच्चलभावोयेव उग्गहनिमित्ततो इमस्स विसेसोति पटिभागनिमित्तस्सापि उसुमवट्टिसदिसताव विभाविता होति ।

नीलकसिणकथावण्णना

१४. अञ्जनराजिवट्ठादि वण्णधातुया वा । तथारूपं मालागच्छन्ति अविरळविकसितनीलवण्णपुप्फसञ्चन्नं पुप्फगच्छं । इतरेनाति अकताधिकारेन । गिरिकण्णिकगगहनेन नीलं गिरिकण्णिकमाह । करण्डपटलं समुग्गपिधानं । पत्तेहियेवाति नीलुप्पलादीनं केसरवण्टानि अपनेत्वा केवलेहि पत्तेहियेव । पूरेतब्बन्ति नीलवण्णं वत्थं गहेत्वा भण्डिकं विय बन्धित्वा यथा नीलमण्डलं हुत्वा पज्जायति, तथा चङ्कोटकं वा करण्डपटलं वा पूरेतब्बं । मुखवट्टियं वा अस्साति अस्स चङ्कोटकस्स, करण्डपटलस्स वा मुखवट्टियं बन्धितब्बं । मणितालवण्टं इन्दनीलमणिमयं तालवण्टं ।

पीतकसिणकथावण्णना

१५. पीतकसिणे मालागच्छन्ति इक्कटादिमालागच्छं । हरितालं, मनोसिला वा धातु । पत्तङ्गपुप्फेहीति पत्तङ्गनामिका पीतवण्णपुप्फा एका गच्छजाति, तस्स पुप्फेहि । आसनपूजन्ति चेतियङ्गणे कतं आसनपूजं । कणिकारपुप्फादिनाति आदि-सद्देन आकुलिकिङ्किरातपुप्फादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो ।

लोहितकसिणकथावण्णना

१६. लोहितमणि लोहितङ्गमणिआदि । लोहितधातु गेरुकजातिहिङ्गुलिकादि ।

ओदातकसिणकथावण्णना

१७. ओदातकसिणे मालागच्छन्ति नन्दियावत्तादिमालागच्छं । धातु कक्कटिमुत्तसेतिकादि ।

आलोककसिणकथावण्णना

१८. तथा असक्कोन्तेनाति यथा सूरियालोकादिवसेन ओभासनिमित्तुष्पादनं वृत्तं, तस्स ओभासमण्डलस्स न चिरद्वितीयाय तथा निमित्तुष्पादनं कातुं असक्कोन्तेन । घटमुखेन निगच्छनकओभासस्स महन्तभावतो “घटमुखं पिदहित्वा”ति वृत्तं । भित्तिमुखन्ति भित्तिअभिमुखं । उद्धितमण्डलसदिसन्ति भित्तिआदीसु उद्धितपाकतिकआलोकमण्डलसदिसं । घनविष्पसन्नं आलोकपुञ्जसदिसन्ति भगवतो ब्यामप्पभा विय बहलो, विष्पसन्नो च हुत्वा पुञ्जभूतो आलोको अत्थि चे, तंसदिसोति अत्थो ।

परिच्छिन्नाकासकसिणकथावण्णना

१९. छिद्वसदिसमेव होतीति येहि भित्तिपरियन्तादीहि परिच्छिन्नं, तं छिद्वं, तंसदिसं, तेनवाकारेन उग्गहनिमित्तं उपट्ठातीति अत्थो । “वड्ढियमानम्पि न वड्ढती”ति उग्गहनिमित्तस्स अवड्ढनीयतं दस्सेतुं वृत्तं । सब्बम्पि हि उग्गहनिमित्तं वड्ढियमानं न वड्ढितियेव । सतिपि च वड्ढेतुकामतायं वड्ढना न सम्भवति भावनाय परिदुब्बलत्ता । भावनावसेन हि निमित्तवड्ढना । पटिभागनिमित्तं पन तस्मिं उप्पन्ने भावना थिराति कत्वा “वड्ढियमानं वड्ढती”ति वृत्तं ।

किञ्चापि पाळियं “पथवीकसिणादीनि रूपझानारम्मणानि अट्ठेव कसिणानि सरूपतो आगतानि, ओदातकसिणे पन आलोककसिणं, आकासकसिणे च परिच्छिन्नाकासकसिणं अन्तोगधं कत्वा देसना कता”ति अधिप्पायेनाह “इति कसिणानि दसबलो, दस यानि अवोचा”ति । पकिण्णककथापि विज्जेय्याति पुब्बे विय असाधारणं तस्मिं तस्मिं कसिणे पटिनियतमेव अत्थं अग्गहेत्वा असाधारणतो, साधारणतो च तत्थ तत्थ पकिण्णकं विसटं अत्थं गहेत्वा पवत्ता पकिण्णककथापि विजानितब्बा ।

पकिण्णककथावण्णना

१००. आदिभावोति एत्थ आदि-सद्देन यस्स कस्सचि पथवीपक्खियस्स वत्थुनो निम्मानादिं सङ्गहति । ठाननिसज्जादिकप्पनं वाति एत्थापि “आकासे वा उदके वा”ति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । परित्तअप्पमाणनयेनाति नीलादिवण्णं अनामसित्वा परित्तअप्पमाणनयेनेव । एवमादीनीति आदि-सद्देन सरीरतो उदकधारानिम्मानादिं सङ्गहति ।

यदेव सो इच्छति तस्स डहनसमत्थताति बहूसु कप्पासपिचुसारदारुआदीसु एकज्झं रासिभूतेसु ठितेसु यं यदेव इच्छति, तस्स तस्सेव डहनसमत्थता । इध आदि-सद्देन अन्धकारविधमनादिं सङ्गहति ।

वायुगतिया गमनं वायुगतिगमनं, अतिसीघ्रगमनं । इध आदि-सद्देन यदिच्छितदेसन्तरं पापुणनादिं सङ्गहति ।

सुवण्णन्ति अधिमुच्चना सुवण्णभावाधिद्धानं सेय्यथापि आयस्मा पिलिन्दवच्छो (पारा० ६१९-६२०) तिण्णडुपगपासादादीनं । वुत्तनयेनाति सुवण्णदुब्बण्णनयेन ।

वण्णकसिणेसु तत्थ तत्थ आदि-सद्देन नीलोभासनिम्मानादीनं सङ्गहो दडुब्बो । पथवीपब्बतादीति आदि-सद्देन समुद्वादीनं सङ्गहो दडुब्बो ।

सब्बानेव दसपि कसिणानि । इमं पभेदं लभन्तीति इमं वड्ढनादिविसेसं पापुणन्ति । एकोति एकच्चो । सज्जानातीति भावनापज्जाय सज्जानाति । आदि-सद्देन “आपोकसिण”न्तिआदिपाळिं सङ्गहति ।

उपरिगगनतलाभिमुखं “पथवीकसिणमेको सज्जानाती”ति पाळिपदानि आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । तच्च खो वड्ढनवसेन । तेनाह “**एकच्चो हि उद्धमेव कसिणं वड्ढेती**”ति । हेट्ठाभूमितलाभिमुखन्ति आदीसुपि एसेव नयो । पुब्बे वड्ढनकाले पयोजनं अनपेक्खित्वा वड्ढेन्तानं वसेन वुत्तत्ता इदानीं “**तेन तेन वा कारणेन एवं पसारेती**”ति आह, कसिणं वड्ढेतीति अत्थो । यथा किन्ति आह “**आलोकमिव दिब्बचक्खुना रूपदस्सनकामो**”ति । उद्धज्जे रूपं ददुकामो उद्धं आलोकं पसारेति, अधो चे रूपं ददुकामो अधो आलोकं पसारेति, समन्ततो चे रूपं ददुकामो समन्ततो आलोकं पसारेति, एवमयं कसिणन्ति अत्थो ।

एकस्साति पथवीकसिणादीसु एकेकस्स । **अज्जभावानुपगमनत्थन्ति** अज्जकसिणभावानुपगमनदीपनत्थं, न अज्जं पथवीआदि । न हि उदकेन ठितट्ठाने ससम्भारपथवी अत्थि । **अज्जो कसिणसम्भेदोति** आपोकसिणादिना सङ्करो । **सब्बत्थाति** सब्बेसु आपोकसिणादीसु सेसकसिणेसु । एकदेसे अट्ठत्वा अनवसेसेन फरणप्पमाणस्स अगगहणतो फरणं **अप्पमाणं** । तेनेव हि नेसं कसिणसमज्जा । तथा चाह “**तज्ही**”तिआदि । तत्थ **चेतसा फरन्तोति** भावनाचित्तेन आलम्बनं करोन्तो । भावनाचित्तहि कसिणं परित्तं वा विपुलं वा एकक्खणे सकलमेव मनसि करोति, न एकदेसन्ति ।

१०१. आनन्तरियकम्मसमङ्गिनोति पच्चसु आनन्तरियकम्मेसु येन केनचि समन्नागता । **नियतमिच्छादिट्ठिकाति** अहेतुकदिट्ठि अकिरियदिट्ठि नत्थिकदिट्ठीति तीसु मिच्छादिट्ठीसु याय कायचि नियताय मिच्छादिट्ठिया समन्नागता । **उभतोव्यज्जनकपण्डकाति** उभतोव्यज्जनका, पण्डका च । कामज्जेते अहेतुकपटिसन्धिकत्ता विपाकावरणेन समन्नागता होन्ति, तथापि तिब्बकिलेसत्ता किलेसावरणेन समन्नागता वुत्ता । **अहेतुकद्विहेतुकपटिसन्धिकाति** अहेतुकपटिसन्धिका, द्विहेतुकपटिसन्धिका च । दुहेतुकपटिसन्धिकानम्पि हि अरियमग्गपटिवेधो, ज्ञानपटिलाभो च नत्थि, तस्मा तेपि विपाकावरणेन समन्नागता एव ।

अपच्चनीकपटिपदायन्ति मग्गस्स अनुलोमपटिपदायं सच्चानुलोमिकायं विपस्सनायं । **अच्छन्दिकाति** “कत्तुकम्यताछन्दरहिता”ति **सम्मोहविनोदनियं** वुत्तं, तम्पि निब्बानाधिगमत्थमेव कत्तुकम्यताछन्दं सन्धाय वुत्तन्ति दट्ठब्बं । उत्तरकुरुकापि मनुस्सा मारादयो विय अच्छन्दिकट्ठानं पविट्ठा निब्बुतिछन्दरहितत्ता । **दुप्पज्जाति** भवङ्गपज्जाय परिहीना । “भवङ्गपज्जाय परिपुण्णायपि यस्स भवङ्गं लोकुत्तरस्स पादकं न होति, सोपि दुप्पज्जोयेवा”ति **सम्मोहविनोदनियं** वुत्तं । यस्मिं हि भवङ्गे वत्तमाने तंसन्ततियं लोकुत्तरं निब्बत्तति, तं तस्स पादकं नाम होति ।

कुसलेसु धम्मेसूति अनवज्जधम्मेसु, सुखविपाकधम्मेसु वा । **ओक्कमितुन्ति** अधिगन्तुं । **कसिणेयेवाति** कसिणकम्मट्ठानेयेव । **एतेसन्ति** कम्मावरणसमन्नागतादीनं । **तस्माति** यस्मा एते विपाकन्तरायादयो एवं अत्थजानिकरा, अनत्थहेतुभूता च, तस्मा । तिण्णमेव चेत्य अन्तरायानं गहणं इतरस्स सप्पटिकारत्ता, कम्मन्तरायपक्खिकत्ता वाति दट्ठब्बं । **सप्पुरिसूपनिस्सयादीहीति आदि-**सद्देन तज्जं योनि सोमनसिकारादिं सङ्गण्हाति । **सद्धन्ति** कम्मफलसद्धं, रतनत्तयसद्धज्जं । **छन्दन्ति** भावनानुयोगे तिब्बकत्तुकम्यतासङ्घातं कुसलच्छन्दं । **पज्जन्ति** पारिहारियपज्जं । **वड्ढेत्वाति** यथा भावना इज्झति, तथा परिब्रूहेत्वा । यं पनेत्थ अत्थतो न विभत्तं, तं सुविज्जेय्यत्ता, हेट्ठा वुत्तनयत्ता च न विभत्तं ।

सेसकसिणनिद्वेसवण्णना निट्ठिता ।

इति पच्चमपरिच्छेदवण्णना ।

६. असुभकम्मट्टाननिद्देसवण्णना

उद्धुमातकादिपदत्थवण्णना

१०२. “अविज्जाणकासुभेसू”ति इदं उद्धुमातकादीनं सभावदस्सनवसेन वुत्तं। तस्मा भूतकथनमत्तं दट्ठब्बं, न सविज्जाणकअसुभस्स अकम्मट्टानभावतो। तथा हि वक्खति “न केवलं मतसरीर”न्तिआदि (विसुद्धि० १.१२२)। उद्धं जीवितपरियादानाति जीवितक्खयतो उपरि मरणतो परं। समुग्गतेनाति उद्धितेन। उद्धुमातत्ताति उद्धं उद्धं धुमातत्ता सूनत्ता। उद्धुमातमेव उद्धुमातकन्ति क-कारेन पदवट्ठनमाह अनत्थन्तरतो यथा “पीतकं लोहितक”न्ति। पटिक्कूलत्ताति जिगुच्छनीयत्ता। कुच्छितं उद्धुमातं उद्धुमातकन्ति कुच्छनत्थे वा अयं क-कारोति दस्सेतुं वुत्तं यथा “पापको कित्तिसदो अब्भुग्गच्छती”ति (महाव० २८५; परि० ३२५; दी० नि० २.१४९; अ० नि० ५.२१३)। तथारूपस्साति “भस्ता विय वायुना”तिआदिना यथारूपं वुत्तं, तथारूपस्स।

सेतरत्तेहि परिभिन्नं विमिस्सितं नीलं विनीलं, पुरिमवण्णविपरिणामभूतं वा नीलं विनीलं।

परिभिन्नट्टानेसु काककङ्कादीहि। विस्सन्दमानपुब्बन्ति विस्सवन्तपुब्बं, तहं तहं पग्घरन्तपुब्बन्ति अत्थो।

अपधारितन्ति विवटं उग्घाटितं। खित्तन्ति छट्ठितं, सोणसिङ्गालादीहि विसुं कत्वा खादनेन सरीरसङ्घाततो लुञ्जित्वा तहं तहं छट्ठितं। विविधं खित्तन्ति विक्खित्तं।

पुरिमनयेनाति “विविधं खित्त”न्तिआदिना पुब्बे वुत्तनयेन। सत्थेन हनित्वाति वेरीहि खग्गकरवालादिना सत्थेन पहरित्वा। वुत्तनयेनाति “अज्जेन हत्थ”न्तिआदिना पुब्बे वुत्तनयेन।

अब्भन्तरतो निक्खमन्तेहि किमीहि पग्घरन्तकिमिकुलं पुळवकन्ति आह “किमिपरिपुण्णस्सा”ति।

उद्धुमातकादीनि आमकसुसानादीसु छट्ठितासुभानि। निस्सायाति पटिच्च तानिपि आरब्भ। निमित्तानन्ति उग्गहपटिभागनिमित्तानं। एतानेव उद्धुमातकादीनेव नामानि।

उद्धुमातककम्मट्टानवण्णना

१०३. भावेतुकामेनाति उप्पादेतुकामेन। तेनाति आचरियेन। अस्साति योगिनो। असुभनिमित्तत्थायाति असुभनिमित्तस्स उग्गहणत्थाय, असुभे वा उग्गहनिमित्तस्स अत्थाय। गमनविधानन्ति गमनविधि। येन विधिना गन्तब्बं, सो विधि। उग्गहनिमित्तस्स उप्पन्नकालतो पट्टाय पथवीकसिणे वुत्तं पटिपज्जनविधिं सन्धायाह “अप्पनाविधानपरियोसान”न्ति।

१०४. तावदेवाति सुतक्खणेयेव। अतित्थेन पुण्णनदीआदिं पक्खन्दन्तेन विय अनुपविसन्तेन विय। केदारकोटियाति केदारमरियादाय। विसभागरूपन्ति खेत्तरक्खिकादिविसभागवत्थुरूपं। सरीरन्ति उद्धुमातककळेवरं। अधुनामतन्ति अचिरमतं उद्धुमातकभावं अप्पत्तं। तक्कयतीति सम्भावेति भारियं कत्वा न मज्जति।

१०५. रूपसद्वादीति एत्थ अमनुस्सानं रूपेहि, सीहव्यग्धादीनं सद्वादीहि, अमनुस्सानम्पि वा रूपसद्वादीहि । तथा सीहव्यग्धादीनन्ति यथारहं योजेतब्बं । **अनिट्टारम्मणाभिभूतस्साति** भेरवादिभावेन अनिट्ठेहि आरम्मणेहि अभिभूतस्स अज्झोत्थटस्स । **न पटिसण्ठातीति** विदाहवसेन आसये न तिट्ठति, उच्छट्ठेतब्बं होतीति अत्थो । **अज्जोति** अमनुस्सादीनं वसेन वा अज्जथा वा वुत्तप्पकारतो अज्जो आबाधो होति । **सोति** सङ्घत्थेरो, अभिज्जातभिक्खु वा । यस्सानेन आरोचितं, सो । **कतकम्माति** कतथेय्यकम्मा । **अकतकम्माति** थेय्यकम्मं कातुकामा । कतकम्मा पन इधाधिप्पेता । तस्मा तेति कतकम्मा चोरा । सह ओट्ठेनाति **सहोट्ठं**, थेनेत्वा गहियमानभण्डेन सद्धिन्ति अत्थो । **यजमानोति** यज्जं यजन्तो यज्जसामिको । “अद्वा इमाय पटिपत्तिया जरामरणतो मुच्चिस्सामी”ति **पीतिसोमनस्सं उप्पादेत्वा** ।

एवं गमनविधानं एकदेसेन वत्त्वा इदानीं अट्ठकथासु आगतनयेन तं दस्सेतुं “**अट्ठकथासु वुत्तेन विधिना**”तिआदिमाह । तत्थ **उग्गणहन्तोति** उग्गणहनहेतु । **एकोति** अयं **एक-**सद्दो असहायत्थो, न अज्जादिअत्थोति “**अदुतियो**”ति वुत्तं । यथा वण्णादितो ववत्थानं एकंसतो समुदितमेव इच्छितब्बं सब्बत्थकभावतो, न तथा सन्धिआदितोति दस्सनत्थं “**वण्णतोपी**”तिआदिना छसु ठानेसु सम्पिण्डनत्थो **पि-**सद्दो गहितो । **पुन एको अदुतियोति**आदि गहितनिमित्तस्स योगिनो निवत्तित्वा वसनट्टानगमनं सन्धाय वुत्तं । **तब्भागियज्जेवाति** तप्पक्खियंयेव असुभनिमित्तमनसिकारसहितमेव । **आसनं पज्जपेतीति** निसज्जं कप्पेति । यं पन “असुभनिमित्तदिसाभिमुखे भूमिप्पदेसे”ति (विसुद्धि० १.११३) वक्खति, तम्पि इममेवत्थं सन्धाय वुत्तं । न हि केवलेन दिसाभिमुखभावेन किञ्चि इज्झति ।

समन्ता निमित्तपुलक्खणाति उद्धुमातकस्स समन्ता पासाणादिनिमित्तसल्लक्खणा । **असम्मोहत्थाति** उग्गहनिमित्ते उपट्ठिते उप्पज्जनकसम्मोहविगमत्था । **एकादसविधेनाति** वण्णादिवसेन एकादसविधेन । **उपनिबन्धनत्थोति** असुभारम्मणे चित्तं उपनेत्वा निबन्धनत्थो । **वीथिसम्पटिपादनत्थाति** कम्मट्टानवीथिया सम्मदेव पटिपादनत्था । पुज्जकिरियवत्थु अधिगतं होतीति सम्बन्धो ।

१०६. तस्माति यस्मा असुभनिमित्तस्स उग्गणहनं अरियमग्गपदट्टानस्स पठमज्झानस्स अधिगमुपायो, यस्मा वा “असुभनिमित्तं उग्गणहन्तो एको अदुतियो गच्छती”ति वुत्तं, तस्मा । **चित्तसज्जत्तत्थायाति** सरीरसभावसल्लक्खणेन, संवेगजननेन च अत्तनो चित्तस्स सज्जत्तिअत्थं सज्जापनत्थं । “चित्तसज्जत्तत्थाया”ति वा पाठो, किलेसवसेन असंयतस्स चित्तस्स संयमनत्थं दमनत्थं, न कम्मट्टानत्थन्ति अत्थो । **कम्मट्टानसीसेनाति** कम्मट्टानेन सीसभूतेन, तं उत्तमङ्गं पधानं कारणं कत्वा । **मूलकम्मट्टानन्ति** पकतिया अत्तना कालेन कालं परिहरियमानं बुद्धानुस्सतिआदिसब्बत्थककम्मट्टानं । “कम्मट्टानसीसेन गच्छामी”ति तं **अविस्सज्जेत्वा** । तेनाह “**तं मनसिकरोन्तेनेवा**”ति । **सूपट्ठितभावसम्पादनेनाति** मूलकम्मट्टाने सुट्ठु उपट्ठितभावस्स सम्पादनेन । एवं हि सति असम्मुट्ठा नाम होति । बहिद्वा पुत्थुत्तारम्मणे अप्पवत्तित्वा कम्मट्टानेयेव पवत्तमानं मानसं **अबहिगतं** नाम । तथाभूतेन चानेन रूपिन्द्रियाणि अप्पवत्तकिच्चाणि कतानि होन्तीति आह “**मनच्छट्टानं...पे०... गन्तब्ब**”न्ति ।

द्वारं सल्लक्खेतब्बन्ति विहारे पुरत्थिमादीसु दिसासु असुकदिसाय इदं द्वारं, ततो एव ताय दिसाय सल्लक्खितेन असुकद्वारेन निक्खन्तोम्हीति द्वारं उपधारेतब्बं । **ततोति** द्वारसल्लक्खणतो पच्छ । **येन मग्गेन गच्छति** सयं । **निमित्तट्टानन्ति** असुभनिमित्तस्स गणहनट्टानं । **आहारं छट्ठापेय्याति** वमनं कारापेय्य । **कण्टकट्टानन्ति** कण्टकवन्तं ठानं ।

१०७. दिसा ववत्थपेतब्बाति सङ्खेपतो वुत्तमत्थं विवरितुं “**एकस्मिं ही**”तिआदि वुत्तं । **खायतीति** उपट्ठाति ।

कम्मनियन्ति भावनाय कम्मक्खमं । उब्बाळहस्साति बाधितस्स । विधावतीति नानारम्मणे विसरति । उक्कम्माति उजुकं अनुवाततो अपक्कम्म । मतकळेवरं पुथुज्जनस्स येभुय्येन भयतो उपट्ठातीति आह “अच्चासन्ने भयमुप्पज्जती”ति । अनुपादन्ति पादसमीपं । यत्थ ठितस्स सुखेन ओलोकेतुं सक्का, तं ओलोकेन्तस्स फासुकट्टानं ।

१०८. समन्ताति समन्ततो । पुन समन्ताति सामन्ता समीपे । कच्छकोति काळकच्छको, “पिलक्खो”तिपि वदन्ति । कपीतनोति पिप्पलिरुक्खो । सिन्दीति खुद्दकखज्जुरी । करमन्दादयो पाकटा एव । सामाति सामलता । काळवल्लीति काळवण्णा अपत्तिका एका लताजाति । पूतिलताति जीवनवल्लि, या “गलोची”ति वुच्चति ।

१०९. तं निमित्तकरणादि इधेव यथावुत्ते पासाणादिनिमित्तकरणे एव अन्तो गधं परियापन्नं । सनिमित्तं करोतीति सह निमित्तं करोति, असुभं पासाणादिनिमित्तेन सह करोति ववत्थपेति । अथ वा असुभनिमित्तं, पासाणादिनिमित्तञ्च सह एकज्झं करोन्तो ववत्थपेन्तो “सनिमित्तं करोती”ति वुत्तो । समानकालतादीपकेन हि सह-सद्देन अयं समासो यथा “सचक्कं देही”ति । तयिदं निमित्तकरणं अपरापरं सल्लक्खणेन होति, न एकवारमेवाति आह “पुनप्पुनं ववत्थपेन्तो हि सनिमित्तं करोती”ति । द्वेति पासाणासुभनिमित्तानि । समासेत्वा सङ्गहेत्वा एकज्झं कत्वा । सारम्मणन्ति असुभारम्मणेन सद्धिं पासाणादिं समानारम्मणं करोति, सह वा आरम्मणं करोति, एकारम्मणं विय उभयं आरम्मणं करोति, एकज्झं विय च अपरापरं सल्लक्खेन्तो पासाणादिं, असुभनिमित्तञ्चाति द्वयं आरम्मणं करोतीति अत्थो ।

अत्तनियोति सको । वणितन्ति सूनं । सभावेन सरसेनाति उद्धुमातकभावसङ्घातेन अत्तनो लक्खणेन, परेसं जिगुच्छुप्पादनसङ्घातेन अत्तनो किच्चेन च, सभावो एव वा तथा निप्फज्जनतो “रसो”ति वुत्तो ।

११०. छब्बिधेन निमित्तं गहेतब्बन्ति वण्णादिना छप्पकारेन ताव उद्धुमातकअसुभनिमित्तं गहेतब्बं । केचि “कळेवरस्स दीघरस्सादिप्पमाणेन सद्धिं सत्तविधेना”ति वदन्ति, तं अट्ठकथायं नत्थि । लिङ्गन्तोति एत्थ लिङ्गं नाम वयो लिङ्गं, न थनमस्सुआदि इत्थिपुरिसलिङ्गन्ति दस्सेन्तेन “इत्थिलिङ्गं वा”तिआदि वुत्तं । ठितस्स सत्तस्स इदं सरीरन्ति सम्बन्धो । उद्धुमातकसण्ठानवसेनेव, न पाकतिकसण्ठानवसेन । एतेन यदि तत्थ कोचि अनुद्धुमातकभावप्पत्तो पदेसो सिया, सो न गहेतब्बोति दस्सेति । ओळारिकावयववसेन इदं सण्ठानववत्थानं, न सुखुमावयववसेनाति सीससण्ठानादिकं नवविधमेव सण्ठानं गहितं ।

इमिस्सा दिसायाति इमिस्सा पुरत्थिमाय, दक्खिणपच्छिमउत्तराय दिसाय, अनुदिसाय वा ठितोति योजना । इमस्मिं नाम ओकासे हत्थाति इमस्मिं नाम भूमिप्पदेसे इमस्स कळेवरस्स हत्था ठिताति ववत्थपेतब्बन्ति योजना ।

अधो पादतलेनातिआदि नाभिया हेट्ठा अधो, ततो उद्धं उपरीति इमस्स ववत्थानस्स वसेन वुत्तं । हत्थपरिच्छेदो हेट्ठा अङ्गुलिअग्गेन उपरि असंकूटसन्धिना तिरियं तचपरियन्तेन गहेतब्बो । एस नयो पादपरिच्छेदादीसुपि । यत्तकं वा पन ठानं गणहतीति सचे सब्बं सरीरं परिच्छिन्दित्वा गहेतुं न सक्कोति, पदेसो तस्स उद्धुमातो, सो यत्तकं सरीरप्पदेसं उद्धुमातकवसेन जाणेन परिग्गण्हाति, तत्तकमेव यथापरिग्गहितमेव । इदं ईदिसन्ति इदं हत्थादिकं ईदिसं एवमाकारं । उद्धुमातकन्ति यथासभावतो परिच्छिन्दितब्बं । विसभागे सरीरे आरम्मणन्ति कम्मट्टानं पटिक्कूलाकारो न उपट्ठाति न खायति, सुभतो उपट्ठहेय्य । तेनाह “विप्फन्दनस्सेव पच्चयो होती”ति, किलेसपरिप्फन्दनस्सेव निमित्तं होतीति अत्थो । उग्घाटितापीति उद्धुमातभावप्पत्तापि, सब्बसो कुथितसरीरापीति वा अत्थो । स्वायमत्थो पठमपाराजिके (पारा० ६७ आदयो) विनीतवत्थूहि दीपेतब्बो ।

१११. आसेवितकम्मट्टानोति असुभकम्मट्टाने कतपरिचयो । सोसानिकङ्गादीनं वसेन परिहतधुतङ्गो । चतुधातुववत्थानवसेन परिमदितमहाभूतो । सलक्खणतो जाणेन परिग्गहितसङ्कारो । पच्चयपरिग्गहवसेन ववत्थापितनामरूपो । सलक्खणारम्मणिकविपस्सनाय उक्कंसनेन सुज्जतानुपस्सनाबलेन उग्घाटितसत्तसज्जो । विपस्सनाय पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धिसम्पापनेन कतसमणधम्मो । ततो एव सब्बसो कुसलवासनाय, कुसलभावनाय च पूरणेन वासितवासनो भावितभावनो । विवट्टूपनिस्सयकुसलबीजेन सबीजो । जाणस्स परिपक्कभावेन जाणुत्तरो । यथावुत्ताय पटिपत्तिया किलेसानं तनुकरणेन अप्पकिलेसो । ओलोकितोलोकितट्टानेयेवाति उद्धुमातकादिअसुभस्स यत्थ यत्थ ओलोकितोलोकितट्टाने एव, तादिसस्स कालविसेसो, असुभस्स पदेसविसेसो वा अपेक्खितब्बो नत्थीति अत्थो । नो चे एवं उपट्टातीति एवं यथावुत्तपुरिसविसेसस्स विय पटिभागनिमित्तं नो चे उपट्टाति । एवं छब्बिधेनाति एवं वुत्ताकारेन वण्णादिवसेन छब्बिधेन । पुनपीति पि-सद्दो सम्पिण्डनत्थो । तेन निमित्तग्गहणविधिं सम्पिण्डेति, न पच्चविधतं । छब्बिधेन हि पुब्बे निमित्तग्गहणं विहितं ।

११२. असीतिसतसन्धितोति सब्बेपि सन्धयो तदापि अत्थेवाति दस्सनत्थं वत्वा उद्धुमातभावेन येभुय्येन न पज्जायन्ति । ये पन पज्जायन्ति, ते ववत्थपेतब्बाति दस्सेतुं “उद्धुमातके पना”तिआदि वुत्तं । तत्थ तयो दक्खिणहत्थसन्धोति अंसकप्परमणिबन्धानं वसेन तयो दक्खिणहत्थसन्धयो । तथा वामहत्थसन्धयो । कटिजण्णुगोप्फकानं वसेन तयो दक्खिणपादसन्धयो । तथा वामपादसन्धयो । एको कटिसन्धोति कटिया सद्धिं पिट्टिकण्टकसन्धिं सन्धाय वदति । हत्थन्तरन्ति दक्खिणहत्थदक्खिणपस्सानं, वामहत्थवामपस्सानञ्च अन्तरं विवरं । पादन्तरन्ति उभिन्नं पादानं वेमज्झं । उदरन्तरन्ति नाभिट्टानसज्जितं कुच्छिवेमज्झं, उदरस्स वा अब्भन्तरं । कण्णन्तरन्ति कण्णछिद्दं । इति-सद्दो आदिअत्थो, तेन नासच्छिद्दादीनम्पि सङ्गहो दट्टब्बो । अक्खीनं, मुखस्स च वसेनापि विवरं लब्भतेवाति दस्सेतुं “अक्खीनम्पी”तिआदि वुत्तं । समन्ततोति एवं सन्धिआदितो उद्धुमातकं ववत्थपेतस्स चे निमित्तं उपतिट्ठति, इच्चेतं कुसलं । नो चे, समन्ततो ववत्थपेतब्बन्ति ववत्थापनविधिं दस्सेतुं “सकलसरीरे”तिआदि वुत्तं । तत्थ जाणं चारेत्वाति सब्बत्थकमेव सरीरं आवज्जेत्वा तत्थ पटिक्कूलाकारसहितं उद्धुमातकभावं आरब्भ निरन्तरं भावनाजाणं पवत्तेत्वा । यं ठानन्ति एवं पन जाणं चारेन्तस्स तस्मिं सरीरे यो पदेसो विभूतो हुत्वा उद्धुमातकाकारेन विभूतभावेन उपट्टाति । उदरपरियोसानं उपरिमसरीरं ।

विनिच्छयकथावण्णना

११३. विनिच्छयकथाति विनिच्छयसहिता अत्थवण्णना । यथावुत्तनिमित्तग्गाहवसेनाति वण्णादितो, सन्धिआदितो च वुत्तप्पकारउद्धुमातकनिमित्तग्गहणवसेन । सुट्ठु निमित्तं गण्हितब्बन्ति यथा उग्गहनिमित्तं उपट्ठहति, एवं सम्मदेव असुभनिमित्तं गहेतब्बं । इदानि तमेव निमित्तस्स सुट्ठु गहणाकारं उपदिसन्तो “सतिं सूपट्ठितं कत्वा”तिआदिमाह । तत्थ एवं पुनप्पुनं करोन्तेनाति यथा “इमाय पटिपदाय जरामरणतो मुच्चिस्सामी”ति सज्जातादरेन सतिसम्पज्जञ्च सुट्ठु उपट्ठपेत्वा उद्धुमातकअसुभं पठमं आवज्जितं, एवं पुनप्पुनं तत्थ आवज्जनं करोन्तेन । साधुकं उपधारेतब्बञ्चेव ववत्थपेतब्बञ्चाति सक्कच्चं सतिया सल्लक्खेतब्बञ्चेव पज्जाय निच्छेतब्बञ्च । सति हि “धारणा”ति निदिट्ठा, धारणञ्चेत्थ सल्लक्खणं । पज्जा “पविचयो”ति (ध० स० १६) निदिट्ठा, पविचयो चेत्थ निच्छयोति । अथ वा उपधारेतब्बन्ति सतिपुब्बङ्गमाय पज्जाय उपलक्खेतब्बं । न हि कदाचि सतिरहिता पज्जा अत्थि । ववत्थपेतब्बन्ति पज्जापुब्बङ्गमाय सतिया निच्छिनितब्बं । पज्जासहिता एव हि सति इधाधिपेता, न तब्बिरहिता । अद्धक्खिअपङ्गादिवसेनापि ओलोकनं अत्थीति “उम्मीलेत्वा ओलोकेत्वा”ति वुत्तं । तेन परिब्यत्तमेव ओलोकनं दस्सेति । एवं पुनप्पुनं

करोन्तस्साति वुत्तप्पकारेन चक्खुं उम्मीलेत्वा ओलोकनं, निम्मीलेत्वा आवज्जनञ्च अपरापरं अनेकवारं करोन्तस्स । उग्गहनिमित्तन्ति उद्धुमातके उग्गण्हननिमित्तं । सुग्गहितन्ति सुद्धु गहितं । यथा न विनस्सति न पमुद्धं होति, एवं गहितं । एकसदिसन्ति समानसदिसं । समानत्थो हि अयं एक-सद्दो, यथा “अरियविनयेति वा, सप्पुरिसविनयेति वा, एसेसे एके एकट्ठे समे समभागे तज्जाते तज्जे वा”ति ।

आगमनकालेति विहारतो सुसानं उद्दिस्स आगमनकाले । वुत्तनयेनेवाति अतिदेसवसेन दीपितम्पि अत्थं “एककेना”ति आदिना सरूपतो दस्सेति । तत्थ तदेव कम्मट्ठानन्ति उद्धुमातककम्मट्ठानं । मूलकम्मट्ठानन्ति एके, तदयुत्तं । उपट्ठितनिमित्तं हि कम्मट्ठानं विस्सज्जेत्वा कम्मट्ठानन्तरमनसिकारो रज्जो रज्जं छट्ठेत्वा विदेसगमनं वियाति । आगतेनाति अत्तनो वसनट्ठानं आगतेन ।

११४. अवेलायन्ति सज्झावेलादिअयुत्तवेलायं । बीभच्छन्ति विरूपं । भेरवारम्मणन्ति वेताळसदिसं भयानकं विसयं । विक्खित्तचित्तोति भीरुकपुरिसो विय पिसाचादिं दिस्वा चित्तविकखेपं पत्तो । उम्मत्तको वियाति यक्खुम्मत्तको विय एकच्चो होति । ज्ञानविब्भन्तकोति ज्ञानतो विच्चुतको सीलविब्भन्तकमन्तविब्भन्तका विय । सन्थम्भेत्वाति उप्पन्नपरित्तासवूपसमनेन विगतकम्पताय निच्चलो हुत्वा । सतिं सूपट्ठितन्ति आदि सन्थम्भनस्स उपायदस्सनं । मतसरीरं उट्ठित्वा अनुबन्धनकं नाम नत्थि असति तादिसे मन्तप्पयोगे । सोपि उद्धुमातकादिभावमप्पत्ते अविनट्ठरूपे एव इज्झति, तथा देवताधिग्गहो, न एवरूपेति अधिप्पायो । सज्जजोति भावनापरिकप्पसज्जाय जातो । ततो एव सज्जासम्भवो सज्जामत्तसमुट्ठानो । तासं विनोदेत्वाति निमित्तपट्ठाननिमित्तं उप्पन्नचित्तसन्तासं वुत्तप्पकारेन विनोदेत्वा वूपसमेत्वा । “इदानीं तव परिस्समो सप्फलो जातो”ति हासं पीतिं पमोदनं उप्पादेत्वा । चित्तं सज्जरापेतब्बन्ति भावनाचित्तं पवत्तेतब्बं मनसिकातब्बं ।

निमित्तग्गाहन्ति निमित्तस्स उग्गण्हनं, उग्गहनिमित्तं । सम्पादेन्तोति साधेन्तो निष्पादेन्तो । कम्मट्ठानं उपनिबन्धतीति भावनं यथावुत्ते निमित्ते उपनेन्तो निबन्धति । योगकम्मं हि योगिनो सुखविसेसानं कारणभावतो “कम्मट्ठान”न्ति अधिप्पेतं, योगकम्मस्स वा पवत्तिट्ठानताय यथाउपट्ठितनिमित्तं कम्मट्ठानं, तं भावनाचित्ते उपनिबन्धति । तं पनस्स उपनिबन्धनं सन्धाय चित्तं सज्जरापेतब्बं । एवं “विसेसमधिगच्छती”ति वुत्तन्ति दस्सेन्तो “तस्स ही”ति आदिमाह । तत्थ तस्साति योगिनो, तस्स वा उद्धुमातकासुभस्स । मानसं चारेन्तस्साति भावनाचित्तं अपरापरं पवत्तेन्तस्स, उग्गहनिमित्तं पुनप्पुनं मनसि करोन्तस्साति अत्थो ।

११५. “वीथिसम्पटिपादनत्था”ति पदस्स “कम्मट्ठानवीथिया सम्पटिपादनत्था”ति अत्थं वत्वा तं पन कम्मट्ठानवीथिं, तस्सा च सम्पटिपादनविधिं वित्थारतो दस्सेतुं “सचे ही”ति आदि वुत्तं । तत्थ कतिमीति पक्खस्स कतमी, किं दुतिया, ततियादीसु वा अज्जतराति अत्थो । तुण्हीभूतेन गन्तुं न वट्ठति पुच्छन्तानं चित्तस्स अज्जथत्तपरिहरणत्थं । अप्पसन्नानज्हि पसादाय, पसन्नानञ्च भिय्योभावाय सासनसम्पटिपत्ति । नस्सतीति न दिस्सति, न उपट्ठातीति अत्थो । “आगन्तुकपटिसन्धारो कातब्बो”ति इमिना आगन्तुकवत्तं एकदेसेन दस्सितन्ति “अवसेसानिपी”ति वत्वा आगन्तुकवत्तं परिपुण्णं गहेतुं पुन आगन्तुकग्गहणं कतं । गमिकवत्तादीनीति आदि-सद्देन आवासिकअनुमोदनपिण्डचारिकअनुमोदनपिण्डचारिकआरज्जिकसेनासनवच्चकुटिवत्तादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो । वत्तक्खन्धके (चूळव० ३५६) हि आगतानि महावत्तानि इध “खन्धकवत्तानी”ति वुत्तानि । तज्जनीयकम्मकतादिकाले पन पारिवासिकादिकाले च चरितब्बानि इमस्स भिक्खुनो असम्भवतो इध नाधिप्पेतानि । निमित्तं वा अन्तरधायतीति सुसाने

ठितं असुभनिमित्तं उद्धृमातकभावापगमेन अन्तरधायति । तेनाह “उद्धृमातक”न्तिआदि । तस्माति तेन कारणेन, इमस्स कम्मट्टानस्स दुल्लभत्ताति अत्थो । निसीदित्वा पच्चवेक्खितब्बोति सम्बन्धो ।

निमित्तं गहेतुं गमने विय निमित्तं गहेत्वा निवत्तनेपि यथासल्लक्खितदिसादिपच्चवेक्खणं याव निमित्तविनासा पवत्तिकिरियाय अविच्छेदेन उपधारणत्थं । सति हि तस्स निरन्तरूपधारणे विहारं पविसित्वा निसिन्नकाले कम्मट्टानस्स उपट्ठिताकारो समथनिमित्तस्स गहणे चित्तस्स समाहिताकारो विय पाकटो हुत्वा उपतिट्ठेय्याति । तेनाह “तस्सेवं...पे०... वीथिं पटिपज्जती”ति । पुरिमाकारेण निमित्तस्स पाकटभावेन उपट्ठितत्ता पुरिमाकारेण कम्मट्टानमनसिकारो भावनावीथिं पटिपज्जति ।

११६. उद्धृमातकं नाम अतिविय असुचिदुग्गन्धजेषु पटिक्कूलं बीभच्छं भयानकञ्च, एवरूपे आरम्भणे भावनमनुयुज्जन्तस्स एवं आबद्धपरिकम्मस्स थिरीभूतस्सेव योगिनो अधिप्पायो समिज्झतीति दस्सेतुं “आनिसंसदस्सावी”तिआदि वुत्तं । एवन्ति एवमेव वुत्तप्पकारेणैव आनिसंसदस्साविना । तं रक्खेय्याति “अद्धा इमिना सुखं जीविस्सामी”ति अत्तनो जीवितं विय तं मणिरतनं रक्खेय्य । चतुधातुकम्मट्टानिकोतिआदि नेसं कम्मट्टानानं सुलभतादस्सनं । तत्थ चतुधातुकम्मट्टानिकोति चतुधातुकम्मट्टानं वा तत्थ वा नियुत्तो, चतुधातुकम्मट्टानं वा परिहरन्तो । इतरानीति वुत्तावसिट्ठानि अनुस्सतिब्रह्मविहारादीनि । तं निमित्तन्ति तं यथालब्धं उगहनिमित्तं । “रक्खितब्ब”न्ति वत्वा रक्खणविधिं पुन दस्सेतुं “रत्तिट्टाने”तिआदि वुत्तं ।

११७. नाना करीयति एतेनाति नानाकरणं, भेदो । बीभच्छं भेरवदस्सनं हुत्वा उपट्ठाति मनसिकारस्स अनुळारताय, अनुपसन्तताय च आरम्भणस्स । तब्बिपरियायतो “पटिभागनिमित्तं थूलङ्गपच्चङ्गपुरिसो विय उपट्ठाती”ति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । बहिद्धाति गोचरज्झत्ततो बहिद्धा । कामानं अमनसिकाराति असुभभावनानुभावेन कामसज्जाय दूरसमुस्सारितत्ता कामगुणे आरब्ध मनसिकारस्सेव अभावा । अमनसिकाराति वा मनसिकारपटिपक्खहेतु । याय हि कामसज्जाय वसेन सत्ता कामे मनसि करोन्ति, तस्सा पटिपक्खभूता असुभसज्जा कामानं अमनसिकारो, तन्निमित्तन्ति अत्थो । तेनाह “विक्खम्भनवसेन कामच्छन्दो पहीयती”ति । पटिभागनिमित्तारम्भणाय हि असुभसज्जाय सद्धिं बलप्पत्तो समाधि उप्पज्जमानोव कामच्छन्दं विक्खम्भेति, अनुरोधमूलको आघातो मूलकारणे विक्खम्भिते विक्खम्भितोयेव होतीति आह “अनुनय...पे०... पहीयती”ति । न हि कदाचि पहीनानुनयस्स ब्यापादो सम्भवति । यथावुत्तअसुभसज्जासहगता हि पीति सातिसया पवत्तमानाव ब्यापादं विक्खम्भेन्ती पवत्तति । तथा आरद्धवीरियतायाति यथा उपचारज्झानं उप्पज्जति, तथा कम्मट्टानमनसिकारवसेन पगहितवीरियताय । वीरियज्झि पगणहन्तस्स सम्मासङ्कप्पो मिच्छासङ्कप्पं विय सविप्फारताय थिनमिद्धं विक्खम्भेन्तमेव उप्पज्जति ।

विप्पटिसारो पच्छानुतापो, तप्पटिपक्खतो अविप्पटिसारो दरथपरिळाहाभावेन चित्तस्स निब्बुतता । तस्स अविप्पटिसारस्स पच्चयभूतं सीलं, तंसहगता तदुपनिस्सया च पीतिपस्सद्धिसुखादयो सभावतो, हेतुतो च सन्तसभावा, तेसं अनुयुज्जनेन अवूपसन्तसभावं उद्धच्चकुक्कुच्चं पहीयतीति आह “अविप्पटिसारकरसन्तधम्मानुयोगवसेन उद्धच्चकुक्कुच्चं पहीयती”ति । भावनाय हि पुब्बेनापरं विसेसं आवहन्तिया यं सातिसयं सुखं लब्धति, तं अनुपसन्तसभावं उद्धच्चकुक्कुच्चं विक्खम्भेन्तमेव उप्पज्जति । अधिगतविसेसस्साति यथाधिगतस्स भावनाविसेसस्स । पच्चक्खतायाति पटिपज्जन्तस्स योगिनो पच्चक्खभावतो “सम्मासम्बुद्धो वत सो भगवा, यो एवरूपिं सम्मापटिपत्तिं देसेती”ति पटिपत्तिदेसके सत्थरि । पटिपत्तियन्ति पटिपज्जमानज्झानपटिपत्तियं । पटिपत्तिफलेति ताय साधेतब्बे

लोकियलोक्ततरफले । **विचिकिच्छा पहीयति** धम्मन्वयविचाराहितबलेन विचारबलेन । **इति पञ्च नीवरणानि पहीयन्तीति** एवं पटिभागनिमित्तपटिलाभसमकालमेव हेट्ठा पवत्तभावनानुभावनिष्फन्नेहि समाधिआदीहि कामच्छन्दादीनि पञ्च नीवरणानि विक्खम्भनवसेन पहीयन्ति । न हि पटिपक्खेन विना पहातब्बस्स पहानं सम्भवति, पटिपक्खा च समाधिआदयो कामच्छन्दादीनं । यथाह **पेटके** “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो”तिआदि ।

तेनेव च “इमेहि तेसं नीवरणानं पहानं”न्ति पहानपरिदीपनमुखेन ज्ञानङ्गानि सरूपतो दस्सेतुं “**तस्मिञ्जेव चा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **तस्मिञ्जेव चा**ति यं तं यथाउपडितं उग्गहनिमित्तं भिन्दित्वा विय उपडितं, तस्स पटिच्छन्नभूतं पटिभागनिमित्तं, तस्मिञ्जेव निमित्ते । **चेतसो**ति अत्तना सम्पयुत्तचित्तस्स । **अभिनिरोपनलक्खणो**ति आरोपनलक्खणो, अप्पनासभावोति अत्थो । निमित्तानुमज्जनं पटिभागनिमित्ते अनुविचरणं । आरम्भणे हि भमरस्स पदुमस्सूपरि अनुपरिभमनं विय विचारस्स अनुविचारणाकारेण पवत्ति **अनुमज्जनकिच्चं** । विसेसो एव अधिगन्तब्बतो विसेसाधिगमो, पटिलद्धो च सो विसेसाधिगमो चाति पटि...पे... गमो, तप्पच्चया तंहेतुका **पटिलद्धविसेसाधिगमपच्चया पीति** । **पीतिमनस्स** पीतिसहितचित्तस्स । **पस्सद्धिसम्भवतो**ति कायचित्तपस्सद्धीनं संसिज्जनतो । “पीतिमनस्स कायो पस्सम्भती”ति हि वुत्तं । **पस्सद्धिनिमित्तं** पस्सद्धिहेतुकं **सुखं** “पस्सद्धिकायो सुखं वेदियती”ति वचनतो । **सुखनिमित्ता** सुखपच्चया **एकगता** । “सुखिनो चित्तं समाधियती”ति (दी० नि० १.४६६; अ० नि० ३.९६; ११.१२) हि वुत्तं । **इति ज्ञानङ्गानि पातुभवन्तीति** एवं एतानि वितक्कादीनि ज्ञानङ्गानि तस्मिंयेव निमित्ते उपपज्जन्ति । **पठमज्ज्ञानपटिबिम्बभूतन्ति** पठमज्ज्ञानस्स पटिच्छन्नभूतं । **तद्धुणञ्जेव** पटिभागनिमित्तपटिलाभसमकालमेव उपचारज्ज्ञानमि **निब्बत्तति**, न नीवरणप्पहानमेवाति अधिप्पायो ।

विनीलकादिकम्मट्टानवण्णना

११८. विनीलकादीसुपि कम्मट्टानेसु । **लक्खणं वुत्तन्ति** यं तं निमित्तगहणलक्खणं वुत्तं । **वुत्तनयेनेवाति** उद्धुमातके वुत्तनयेनेव । सह विनिच्छयेन, अधिप्पायेन चाति **सविनिच्छयाधिप्पायं** । तं **सब्बं** लक्खणं वेदितब्बन्ति सम्बन्धो ।

कबरकबरवण्णन्ति येभ्य्येन सबलवण्णं । **उस्सदवसेनाति** रत्तसेतनीलवण्णेसु उस्सदस्स वण्णस्स वसेन ।

सन्निसिन्नन्ति निच्चलभावेनेव सब्बसो थिरतं ।

चोराटवियन्ति चोरेहि परियुडितअरञ्जे । **यत्थाति** यस्मिं आघातने । **छिन्नपुरिसट्टानेति** छिन्नपुरिसवन्ते ठाने । **नानादिसायं पतितम्पीति** छिन्नं हुत्वा सरीरस्स खण्डद्वयं विसुं दिसासु पतितम्पि । **एकावज्जनेनाति** एकसमन्नाहारेण । **आपाथमागच्छतीति** एकज्झं आपाथं आगच्छति । **विस्सासं आपज्जतीति** अजेगुच्छितं उपगच्छेय्य सेय्यथापि छवडाहको । सहत्था अपरामसने जिगुच्छा सण्ठातियेवाति आह “**कत्तरयट्ठिया वा दण्डकेन वा...पे... उपनामेतब्ब**”न्ति । विच्छिद्वकभावपज्जायनत्थं एकङ्गुलन्तरकरणं । **उपनामेतब्बन्ति** उपनेतब्बं ।

खायितसदिसमेवाति खायितासुभसदिसमेव । **अङ्गुलङ्गुलन्तरन्ति** विविधं खित्तं सरीरावयवं अङ्गुलन्तरं अङ्गुलन्तरं । **कत्त्वा वाति** कत्तरयट्ठिया वा दण्डकेन वा सयं कत्त्वा वा ।

लद्धप्पहारानन्ति लद्धावुधप्पहारानं मुखतोति सम्बन्धो । **मुखतोति** पहारादिमुखतो । **पग्घरमानकालेति** लोहितं पग्घरमानकाले । लोहितकं लब्धतीति योजना ।

तन्ति पुळवकं। तेसूति सोणादिसरीरेसु। अट्टिकन्ति अट्टिकअसुभं नानप्पकारतो वुत्तन्ति सम्बन्धो। पुरिमनयेनेवाति पुब्बे उद्धमातके वुत्तनयेनेव।

११९. तन्ति अट्टिकं। न उपट्ठातीति सभावतो न उपट्ठाति, पटिककूलवसेन न उपट्ठातीति अत्थो। तेनाह “ओदातकसिणसम्भेदो होती”ति। अट्टिके पठमवयादिसंलक्खणं न सक्काति “लिङ्गन्ति इध हत्थादीनं नाम”न्ति वुत्तं। अट्टिकसङ्खलिका पन “अयं दहरस्स, अयं योब्बने ठितस्स, अयं अवयवेहि वुद्धिपत्तिस्सा”ति एवं वयवसेन ववत्थपेतुं सक्कुण्य्याव, अब्बापिताय पन न गहितन्ति वेदितब्बं। यदिपि अट्टिकसङ्खलिकायं सन्धितो ववत्थापनं लब्भति, अट्टिके पन न लब्भतीति तस्स अनियतभावदीपनत्थं कमविलङ्घनं कत्वा “तस्स तस्स अट्टिनो निन्नट्टानथलट्टानवसेना”तिआदि वुत्तं। तत्थ निन्नट्टानं नाम अट्टिनो विनतप्पदेसो। थलट्टानं उन्नतप्पदेसो। घटितघटितट्टानवसेनाति अनुपगतन्हारुबन्धानं, इतरेसञ्च अज्जमज्जं संकिलिट्ठसंकिलिट्ठट्टानवसेन। अन्तरवसेनाति अज्जमज्जस्स अन्तरवसेन, सुसिरवसेन च। सब्बत्थेवाति सकलाय अट्टिसङ्खलिकाय, सब्बस्मिं वा अट्टिके।

१२०. एत्थाति एतस्मिं अट्टिकासुभे। युज्जमानवसेन सल्लक्खेतब्बन्ति यं निमित्तगगहणं यत्थ युज्जति, तं तत्थ उग्गहणनत्थं निमित्तगगहणवसेन उपलक्खेतब्बं। सकलायाति अनवसेसभागाय परिपुण्णावयवाय। सम्पज्जति निमित्तपट्टानवसेन। तेसूति अट्टिकसङ्खलिकट्टिकेसु। वुत्तं अट्टिकथायं। तन्ति “एकसदिसमेवा”ति वचनं। एकस्मिं अट्टिके युत्तन्ति इदं यथा विनीलकादीसु उभिन्नं निमित्तानं यथारहं वण्णविसेसतो, परिपुण्णापरिपुण्णतो, सविवराविवरतो, चलाचलतो च विसेसो लब्भति, न एवमेतस्साति कत्वा वुत्तं, न पन सब्बेन सब्बं विसेसाभावतो। तेनेवाह “एकट्टिकेपि चा”तिआदि। तत्थ बीभच्छेनाति सुविभूतअट्टिरूपत्ता अट्टिभावेनेव विरूपेन। भयानकेनाति तेनेव पाकतिकसत्तानं भयावहेन। पीतिसोमनस्सजनकेनाति सण्हमट्टभावेन उपट्टानतो, भावनाय च सविसेसत्ता पीतिया, सोमनस्सस्स च उप्पादकेन। तेनेवाह “उपचारावहत्ता”ति।

इमस्मिं ओकासेति उग्गहपटिभागनिमित्तानं वुत्तट्टाने। द्वारं दत्त्वा वाति “पटिककूलभावेयेव दिट्ठे निमित्तं नाम होती”ति एतके एव अट्टत्वा अनन्तरमेव “दुविधं इध निमित्तं”न्तिआदिना उग्गहपटिभागनिमित्तानि विभजित्वा वचनेन यथावुत्तस्स निमित्तविभागस्स द्वारं दत्त्वाव वुत्तं। निब्बिकप्पन्ति “सुभ”न्ति विकप्पेन निब्बिकप्पं, असुभन्त्वेवाति अत्थो। विचारेत्वाति “एकस्मिं अट्टिके युत्तं”न्तिआदिना विचारेत्वा।

महातिस्सत्थेरस्साति चेतियपब्बतवासीमहातिस्सत्थेरस्स। निदस्सनानीति दन्तट्टिकमत्तदस्सनेन सकलस्सापि तस्सा इत्थिया सरीरस्स अट्टिसङ्घातभावेन उपट्टानादीनि एत्थ अट्टिककम्मट्टाने उग्गहपटिभागनिमित्तानं विसेसविभावानि उदाहरणानि।

सुभगुणोति सवासनानं किलेसानं पहीनत्ता सुपरिसुद्धगुणो। दससतलोचनेनाति सहस्सक्खेन देवानमिन्देन। सो हि एकासनेनेव सहस्सअत्थानं विचारणसमत्थेन पज्जाचक्खुना समन्नागतत्ता “सहस्सक्खो”ति वुच्चति। थुत्तकित्तीति “यो धीरो सब्बधि दन्तो”तिआदिना (महाव० ५८) अभित्थुत्तकित्तिसद्वो।

पकिण्णककथावण्णना

१२१. उजुपटिपक्खेन पहीनभावं सन्धायाह “सुविक्खम्भितरागत्ता”ति। असुभप्पभेदोति

उद्धृमातकादिअसुभविभागो । **सरीरसभावप्पत्तिवसेना**ति सरीरस्स अत्तनो सभावूपगमनवसेन । सरीरज्झि विनस्समानं अज्जरूपेन ठितस्स रक्खसस्स विय सभावप्पत्तिवसेनेव विनस्सति । **रागचरितभेदवसेना**ति रागचरितविभागवसेन । यदि सरीरसभावप्पत्तिवसेन अयमसुभप्पभेदो वुत्तो, **महासतिपट्टानादीसु** (दी० नि० २.३७२ आदयो; म० नि० १.१०५ आदयो) कथं नवप्पभेदोति? सो सरसतो एव सभावप्पत्तिवसेन वुत्तो, अयं पन परूपक्कमेनापि । तत्थ च इधागतेसु दससु असुभेसु एकच्चानेव गहितानि, अट्टिकञ्च पञ्चविधा विभत्तं । तानि च विपस्सनावसेन, इमानि समथवसेनाति पाकटोयं भेदोति ।

इमेसं पन दस्सनम्पि असुभभावसामञ्जेन सतिपि अविसेसतो रागचरितानं सप्पायभावे यं वुत्तं “रागचरितभेदवसेन चा”ति, तं विभजित्वा दस्सेतुं “**विसेसतो**”तिआदि वुत्तं । सूनुभावेन सुसण्ठितम्पि सरीरं दुस्सण्ठितमेव होतीति उद्धृमातकसरीरे सण्ठानविपत्तिं दीपेतीति आह “**सरीरसण्ठानविपत्तिप्पकासनतो**”ति । सण्ठानसम्पत्तियं रत्तो **सण्ठानरागी**, तस्स **सप्पायं** सण्ठानरागस्स विक्खम्भनुपायभावतो । कायो एव **कायवणो**, तत्थ **पटिबद्धस्स** निस्सितस्स । **सुसिरभावप्पकासनतो**ति सुसिरस्स विवरस्स अत्थिभावप्पकासनतो । **सरीरे घनभावरगिनो**ति सरीरे अङ्गपच्चङ्गानं थिरभावं पटिच्च उप्पज्जनकरागवतो । **विक्खेपप्पकासनतो**ति सोणसिङ्गालादीहि इतो चितो च विक्खेपस्स पकासनतो **अङ्गपच्चङ्गलीलारागिनो सप्पायं** । ईदिसानं किर अनवट्टितरूपानं अवयवानं को लीळाविलासोति विरागसम्भवतो । **सङ्घातभेदविकारप्पकासनतो**ति सङ्घातस्स अङ्गपच्चङ्गानं संहतभावस्स सुसम्बन्धताय भेदो एव विकारो सङ्घातभेदविकारो, तस्स पकासनतो । लोहितं मक्खितं हुत्वा पटिक्कूलभावो **लोहितमक्खितपटिक्कूलभावो**, तस्स **पकासनतो** । **ममत्तरागिनो**ति “मम अय”न्ति उप्पज्जनकरागवतो । **दन्तसम्पत्तिरागिनो**ति दन्तसम्पत्तियं रज्जनसीलस्स ।

कस्मा पनेत्थ उद्धृमातकादिके पठमज्झानमेव उप्पज्जति, न दुतियादीनीति अनुयोगं मनसि कत्वा आह “**यस्मा पना**”तिआदि । **अपरिसण्ठितजलाया**ति सोतवसेन पवत्तिया समन्ततो अट्टितजलाय असन्निस्सिनसलिलाय । **अरित्तबलेना**ति पाजनदण्डबलेन । **दुब्बलत्ता आरम्मणस्सा**ति पटिक्कूलभावेन अत्तनि चित्तं ठपेतुं असमत्थभावो आरम्मणस्स दुब्बलता । पटिक्कूले हि आरम्मणे सरसतो चित्तं पवत्तितुं न सक्कोति, अभिनिरोपनलक्खणेन पन वितक्केन अभिनिरोपियमानमेव चित्तं एकगतं लभति । **न विना वितक्केना**ति वितक्करहितानि दुतियादिज्झानानि तत्थ पतिट्ठं न लभन्ति । तेनाह “**वितक्कबलेनेवा**”तिआदि ।

यदि पटिक्कूलभावतो उद्धृमातादिआरम्मणे दुतियादिज्झानानि न पवत्तन्ति, एवं सन्ते पठमज्झानेनापि तत्थ न उप्पज्जितब्बं । न हि तत्थ पीतिसोमनस्सानं सम्भवो युत्तोति चोदनं सन्धायाह “**पटिक्कूलेपि च एतस्मि**”न्तिआदि । तत्थ आनिसंसदस्सावितानीवरणसन्तापरोगवूपसमानं यथाक्कमं पुप्फच्छड्डुक, वमनविरेचनउपमा योजेतब्बा ।

१२२. यथावुत्तकारणेन दसधा ववत्थितम्पि सभावतो एकविधमेवाति दस्सेतुं “**दसविधम्पि चेत**”न्तिआदिं वत्वा स्वायं सभावो यथा अविज्जाणकेसु, एवं सविज्जाणकेसुपि लब्भतेव । तस्मा तत्थापि योनिसोमनसिकारवतो भावना इज्झतेवाति दस्सेन्तो “**तदेतं इमिना लक्खणेना**”तिआदिमाह । **एत्था**ति एतस्मिं जीवमानकसरीरे । **अलङ्कारेना**ति पटिजगगनपुब्बकेन अलङ्कारणेन । **न पज्जायति** पचुरजनस्साति अधिप्पायो । **अतिरेकतिसतअट्टिकसमुस्सयं** दन्तट्टिकेहि सद्धि, तेहि पन विना “**तिमत्तानि अट्टिसतानी**”ति (विसुद्धि० १.१९०) कायगतासतियं वक्खति । **छिद्वावच्छिद्वन्ति** खुद्धानुखुद्दछिद्वन्तं । **मेदकथालिका** मेदभरितभाजनं । **निच्चुग्घरितपग्घरितन्ति** निच्चकालं उपरि, हेट्ठा च विस्सवन्तं । **वेमत्तन्ति** नानत्तं । **नानावत्थेही**ति नानावणोहि वत्थेहि । हिरिया लज्जाय कोपनतो विनासनतो **हिरिकोपिनं**,

उच्चारपस्सावमगं । याथावसरसन्ति यथाभूतं सभावं । याथावतो रसीयति जायतीति हि रसो, सभावो । रतिन्ति अभिरतिं अभिरुचिं । अत्तसिनेहसङ्घातेन रागेन रत्ता अत्तसिनेहरागरत्ता । विहज्जमानेनाति इच्छितालाभेन विघातं आपज्जन्तेन ।

किंसुकन्ति पालिभदकं, पलासोति केचि, सिम्बलीति अपरे । अतिलोलुपोति अतिविय लोलसभावो । अदुन्ति एतं । नन्ति केसादिसरीरकोट्टासं । मुच्छिताति मोहिता, मुच्छापापिकाय वा तण्हाय वसेन मुच्छं पत्ता । सभावन्ति पटिक्कूलभावं ।

उक्करूपमोति उच्चारपस्सावट्टानसमो, वच्चकूपसमो वा । चक्खुभूतेहीति चक्खुं पत्तेहि पटिलद्धपञ्चाचक्खुकेहि, लोकस्स वा चक्खुभूतेहि । अल्लचम्मपटिच्छन्नोति अल्लचम्मपरियोनद्धो ।

दब्बजातिकेनाति उत्तरिमनुस्सधम्मो पटिलद्धं भब्बरूपेन । यत्थ यत्थ सरीरे, सरीरस्स वा यत्थ यत्थ कोट्टासे । निमित्तं गहेत्वाति असुभाकारस्स सुट्ठु सल्लक्खणवसेन यथा उग्गहनिमित्तं उप्पज्जति, एवं उग्गणहनवसेन निमित्तं गहेत्वा, उग्गहनिमित्तं उप्पादेत्वाति अत्थो । कम्मट्टानं अप्पनं पापेतब्बन्ति यथालद्धे उग्गहनिमित्ते कम्मं करोन्तेन पटिभागनिमित्तं उप्पादेत्वा उपचारज्झाने ठितेन तमेव भावनं उस्सुक्कापेन्तेन असुभकम्मट्टानं अप्पनं पापेतब्बं । अधिगतप्पनो हि पठमज्झाने ठितो तमेव ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं आरभित्वा सङ्गारे सम्मसन्तो नचिरस्सेव सब्बासवे खेपेतीति ।

असुभकम्मट्टाननिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

इति छट्ठपरिच्छेदवण्णना ।

७. छअनुस्सतिनिद्देसवण्णना

१. बुद्धानुस्सतिकथावण्णना

१२३. असुभानन्तरन्ति असुभकम्मट्टानानन्तरं । अनुस्सतीसूति अनुस्सतिकम्मट्टानेसु । “अनु अनु सति अनुस्सती”ति इममत्थं दस्सेतुं “पुनप्पुनं उप्पज्जनतो”ति वत्ता न एत्थ अनु-सद्वयोगेन सति-सद्वो अत्थन्तरवाचकोति दस्सेतुं “सतियेव अनुस्सती”ति वुत्तं । तेन नायमनु-सद्वो “उपलब्धती”ति आदीसु उप-सद्वो विय अनत्थको, नापि “सज्जाननं पजानन”न्ति आदीसु सं-सद्वादयो विय अत्थन्तरदीपकोति दस्सेति । “पवत्तितब्बट्टानम्हियेव वा पवत्तत्ता”ति इमिना च अनुस्सतिया अनुस्सरितब्बानुरूपता वुत्ता होतीति पवत्तकस्सेव अनुरूपतं दस्सेतुं “कुलपुत्तस्स अनुरूपा”ति वुत्तं, सद्भापब्बजितस्स वा कुलपुत्तस्स । अनुरूपता नाम पवत्तितब्बट्टानस्स अनुरूपताय एव होतीति पवत्तकस्सेव अनुरूपता वुत्ता, न उभयस्स । अनुरूपाति च युत्ताति अत्थो । बुद्धन्ति ये गुणे उपादाय भगवति “बुद्धो”ति पज्जत्ति, ते गुणे एकज्जं गहेत्वा वुत्तं । तेनाह “बुद्धगुणारम्माणाय सतिया एतमधिवचन”न्ति । आरब्भाति आलम्बित्वा । धम्मन्ति परियत्तिधम्मो सद्धिं नवविधम्पि लोकुत्तरधम्मं । ननु च निब्बानं विसुं कम्मट्टानभावेन वक्खति? किञ्चापि वक्खति, धम्मभावसामज्जेन पन मग्गफलेहि सद्धिं इध पाळिया सङ्गहितत्ता तस्सापि धम्मनुस्सतिकम्मट्टाने गहणं दट्ठब्बं, असङ्खतामतादिभावेन पन मग्गफलेहि विसिद्धताय तस्स विसुं कम्मट्टानभावेन गहणं कतं । सीलानुस्सतिआदीनं पन तिस्सन्नं अनुस्सतीनं विसुं कम्मट्टानभावेन गहणं योगावचरस्स अत्तनो एव सीलस्स चागस्स सद्भादीनञ्च अनुस्सतिट्टानभावेन गहेतब्बत्ता । रूपकायं गताति अत्तनो करजकायं आरब्ध आरम्भणकरणवसेन पवत्ता । कायेति काये

विसयभूते । कोट्टासनिमित्तारम्मणायाति केसादिकोट्टासेसु पटिक्कूलनिमित्तारम्मणाय । इतो पुरिमासु सत्तसु अनुस्सतीसु नत्थि निमित्तुप्पत्ति, इध अत्थीति दस्सनत्थं निमित्त-ग्गहणं । तथा अस्सासपस्सासनिमित्तारम्मणायाति एत्थापि । उपसमन्ति सब्बसङ्खारूपसमं, निब्बानन्ति अत्थो ।

१२४. अवेच्च बुद्धगुणे याथावतो जत्वा उप्पन्नो पसादो अवेच्चप्पसादो, अरियमग्गेन आगतप्पसादो, तंसदिसोपि वा यो दिट्ठिगतवातेहि अचलो असम्पकम्पियो, तेन समन्नागतेन । तादिसस्स बुद्धानुस्सतिभावना इज्झति, न इतरस्स । पतिरूपसेनासनेति यथावुत्तअट्टारसदोसवज्जिते पञ्चङ्गसमन्नागते सेनासने । रहोगतेनाति रहसि गतेन । तेन कायविवेकं दस्सेति । पटिसल्लीनेनाति नानारम्मणतो पटिसल्लीनेन, बहिद्धा पुत्थुत्तारम्मणतो पटिक्कमापेत्वा कम्मट्ठाने सल्लीनेन, सुसिलिट्ठचित्तेनाति अत्थो । एवन्ति इमाय पाळिया आगतनयेन ।

सो भगवाति एत्थ सोति यो सो समतिस पारमियो पूरेत्वा सब्बकिलेसे भज्जित्वा अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धो देवानं अतिदेवो ब्रह्मानं अतिब्रह्मा लोकनाथो भाग्यवन्ततादीहि कारणेहि सदेवके लोके “भगवा”ति पत्थटकित्तिसद्दो, सो । भगवाति इदं सत्थु नामकित्तनं । तथा हि वुत्तं “भगवाति नेतं नामं मातरा कत”न्तिआदि (महानि० १९८, २१०; चूळनि० अजितमाणवपुच्छानिद्देस २) । परतो पन भगवाति गुणकित्तनं । अरहन्तिआदीसु नवसु ठानेसु पच्चेकं इतिपि-सद्दं योजेत्वा बुद्धगुणा अनुस्सरितब्बाति दस्सेन्तो “इतिपि अरहं...पे०... इतिपि भगवाति अनुस्सरी”ति आह । “इतिपेत्तं भूतं इतिपेत्तं तच्छ”न्तिआदीसु (दी० नि० १.६) विय इति-सद्दो आसन्नपच्चक्खकरणत्थो, पि-सद्दो सम्पिण्डनत्थो । तेन नेसं बहुभावो दीपितो, तानि च गुणसल्लक्खणकारणानि भावेन्तेन चित्तस्स सम्मुखीभूतानि कातब्बानीति दस्सेन्तो “इमिना च इमिना च कारणेनाति वुत्तं होती”ति आह ।

१२५. दूरता नाम आसन्नता विय उपादायुपादाय वुच्चतीति परमुक्कंसगतं दूरभावं दस्सेन्तो “सुविदूरविदूरे”ति आह, सुदु विदूरभावेनेव विदूरेति अत्थो । सा पनस्स किलेसतो दूरता तेसं सब्बसो पहीनत्ताति दस्सेन्तो आह “मग्गेन किलेसानं विद्धंसितत्ता”ति । ननु अज्जेसम्पि खीणासवानं ते पहीना एवाति अनुयोगं मनसि कत्वा वुत्तं “सवासनान”न्ति । न हि भगवन्तं ठपेत्वा अज्जे सह वासनाय किलेसे पहातुं सक्कोन्ति, एतेन अज्जेहि असाधारणं भगवतो अरहत्तन्ति दस्सितं होति । का पनायं वासना नाम? पहीनकिलेसस्सापि अप्पहीनकिलेसस्स पयोगसदिसपयोगहेतुभूतो किलेसनिहितो सामत्थियविसेसो आयस्मतो पिलिन्दवच्छस्स (पारा० ६२१) वसलसमुदाचारनिमित्तं विय । कथं पन “आरका”ति वुत्ते “किलेसेही”ति अयमत्थो लब्धतीति? सामज्जजोतनाय विसेसे अवट्टानतो, विसेसत्थिना च विसेसस्स अनुपयोजेतब्बतो, “आरकास्स होन्ति पापका अकुसला धम्मा”तिआदीनि (म० नि० १.४३४) सुत्तपदानेत्थ उदाहरितब्बानि । आरकाति चेत्थ आ-कारस्स रस्सत्तं, क-कारस्स च ह-कारं, सानुसारं कत्वा निरुत्तिनयेन “अरह”न्ति पदसिद्धि वेदितब्बा । वुत्तमेवत्थं सुखग्गहणत्थं “सो ततो आरका नामा”ति गाथाबन्धमाह । तत्थ समज्जनसीलो समङ्गी, न समङ्गिता असमङ्गिता असमन्नागमो असहवुत्तिता ।

१२६. अनत्थचरणेन किलेसा एव अरयोति किलेसारयो । “अरीनं हतत्ता अरिहा”ति वत्तब्बे निरुत्तिनयेन “अरह”न्ति वुत्तं ।

१२७. यज्जेतं संसारचक्कन्ति सम्बन्धो । रथचक्कस्स नाभि विय मूलावयवभूतं अन्तो, बहि च समवट्ठितं अविज्जाभवतण्हामयं द्वयन्ति वुत्तं “अविज्जाभवतण्हामयनाभी”ति । नाभिया, नेमिया च सम्बन्धा अरसदिसा पच्चयफलभूतेहि अविज्जातण्हजरामरणेहि सम्बन्धा पुज्जादिसङ्खाराति वुत्तं “पुज्जादिअभिसङ्खारा”न्ति । तत्थ तत्थ

भवे परियन्तभावेन पाकटं जरामरणन्ति तं नेमिद्वानियं कत्वा आह “जरामरणनेमी”ति । यथा च रथचक्कपवत्तिया प्रधानकारणं अक्खो, एवं संसारचक्कपवत्तिया आसवसमुदयोति आह “आसवसमुदयमयेन अक्खेन विज्झित्वा”ति । आसवा एव अविज्जादीनं कारणत्ता आसवसमुदयो । यथाह “आसवसमुदया अविज्जासमुदयो”ति (म० नि० १.१०३) । विपाककटत्तारूपपभेदो कामभवादिको तिभवो एव रथो, तस्मिं तिभवरथे । अत्तनो पच्चयेहि समं, सब्बसो वा आदितो पट्टाय योजितन्ति **समायोजितं** । आदिरहितं कालं पवत्ततीति कत्वा **अनादिकालप्पवत्तं** ।

“खन्धानञ्च पटिपाटि, धातुआयतनान च ।

अब्बोच्छिन्नं वत्तमाना, ‘संसारो’ति पवुच्चती”ति ॥ (दी० नि० अट्ठ० २.९५ अपसादनावण्णना; सं० नि० अट्ठ० २.२.६०; अ० नि० अट्ठ० २.४.१९९) —

एवं वुत्तसंसारोव **संसारचक्कं** । **अनेना**ति भगवता । **बोधिमण्डे**ति बोधिसङ्घातस्स जाणस्स मण्डभावप्पत्ते ठाने, काले वा । **वीरियपादेही**ति संकिलेसवोदानपक्खियेसु सन्निरुम्भनसन्निक्खपनकिच्चताय द्विधा पवत्तेहि अत्तनो वीरियसङ्घातेहि पादेहि । **सीलपथवियन्ति** पतिट्ठेन सीलमेव पथवी, तस्सं । **पतिट्ठाया**ति सम्पादनवसेन पतिट्ठित्वा । **सद्धाहत्थेना**ति अनवज्जधम्मादानसाधनतो सद्धाव हत्थो, तेन । **कम्मक्खयकरन्ति** कायकम्मादिभेदस्स सब्बस्सपि कम्मस्स खयकरणतो कम्मक्खयकरं । **जाणफरसुन्ति** समाधिसिलायं सुनिसितमग्गजाणफरसुं गहेत्वा ।

१२८. एवं “अरानं हतत्ता”ति एत्थ वुत्तअरघाते संसारं चक्कं विय चक्कन्ति गहेत्वा अत्थयोजनं कत्वा इदानी पटिच्चसमुप्पाददेसनाक्कमेनपि तं दस्सेतुं “अथ वा”तिआदि वुत्तं । तत्थ **अनमतग्गं संसारवट्ठन्ति** अनु अनु अमतग्गं अविज्जातकोटिकं संसारमण्डलं । **सेसा दस धम्मा** सङ्घारादयो जातिपरियोसाना **अरा** । कथं? नाभिया अविज्जाय मूलतो, नेमिया जरामरणेन अन्ततो सम्बन्धत्ताति दस्सेन्तो आह “अविज्जामूलकत्ता जरामरणपरियन्तत्ता चा”ति । **दुक्खादीसूति** दुक्खसमुदयनिरोधमग्गेसु । तत्थ दुक्खे **अज्जाणं** तदन्तोगधत्ता, तप्पटिच्छादनतो च, सेसेसु पटिच्छादनतोव । **दुक्खन्ति** चेत्य दुक्खं अरियसच्चं अधिप्पेतन्ति तं कामभवादिवसेन तिधा भिन्दित्वा तथा तप्पटिच्छादिकं अविज्जं, अविज्जादिपच्चये तीसु भवेसु सङ्घारादिके च पटिपाटिया दस्सेन्तो “**कामभवे च अविज्जा**”तिआदिमाह । तत्थ **कामभवे अविज्जा**ति कामभवे आदीनवप्पटिच्छादिका अविज्जा । **रूपभवे अरूपभवे अविज्जा**ति एत्थापि एसेव नयो । **कामभवे सङ्घारानन्ति** कामभूमिपरियापन्नानं सङ्घारानं, कामभवे वा निष्पादेतब्बा ये सङ्घारा, तेसं कामभवूपपत्तिनिब्बत्तकसङ्घारानन्ति अत्थो । **पच्चयो होतीति** पुज्जाभिसङ्घारानं ताव आरम्भणपच्चयेन चैव उपनिस्सयपच्चयेन चाति द्विधा पच्चयो होति । अपुज्जाभिसङ्घारेसु सहजातस्स सहजातादिवसेन, असहजातस्स अनन्तरसमनन्तरादिवसेन, नानन्तरस्स पन आरम्भणवसेन चैव उपनिस्सयवसेन च पच्चयो होति । **अरूपभवे सङ्घारानन्ति** आनेज्जाभिसङ्घारानं । **पच्चयो होति** उपनिस्सयवसेनेव । इमस्मिं पनत्थे एत्थ वित्थारियमाने अतिप्पपज्चो होति, सयमेव च परतो आगमिस्सतीति न नं वित्थारयाम ।

तिण्णं आयतनानन्ति चक्खुसोतमनायतनानं । **एकस्सायतनस्सा**ति मनायतनस्स । इमिना नयेन फस्सादीनम्पि विभागो वेदितब्बो । **तत्थ तत्थ सा सा तण्हा**ति रूपतण्हादिभेदा तत्थ तत्थ कामभवादीसु उप्पज्जनका तण्हा ।

तण्हादिमूलिका कथा अतिसंखित्ताति तं, उपादानभवे च विभजित्वा वित्थारेत्वा दस्सेतुं “**कथ**”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ “**कामे परिभुज्जिस्सामी**”ति इमिना कामतण्हापवत्तिमाह । तथा “**सग्गसम्पत्तिं अनुभविस्सामी**”तिआदीहि । सा पन तण्हा यस्मा भुसमादानवसेन पवत्तमाना कामुपादानं नाम होति, तस्मा वुत्तं “**कामुपादानपच्चया**”ति । **तथेवा**ति

कामुपादानपच्चया एव ।

ब्रह्मलोकसम्पत्तिं रूपीब्रह्मलोके सम्पत्तिं । “सब्बेपि तेभूमका धम्मा कामनीयद्वेन कामा”ति (महानि० १; चूळनि० अजितमाणवपुच्छनिद्वेस ८ थोक विसदिसं) वचनतो भवरागोपि कामुपादानमेवाति कत्वा “**कामुपादानपच्चया एव मेत्तं भावेती**”तिआदि वुत्तं । **सेसुपादानमूलिकासुपी**ति एत्थायं योजना — इधेकच्चो “नत्थि परो लोको”ति नत्थिकदिट्ठिं गण्हाति, सो दिट्ठुपादानपच्चया कायेन दुच्चरितं चरतीतिआदि वुत्तनयेन योजेतब्बं । अपरो “असुकस्मिं सम्पत्तिभवे अत्ता उच्छिज्जती”ति उच्छेददिट्ठिं गण्हाति, सो ततूपपत्तिया कायेन सुचरितं चरतीतिआदि वुत्तनयेनेव योजेतब्बं । अपरो “रूपी मनोमयो हुत्वा अत्ता उच्छिज्जती”ति रूपूपपत्तिया मग्गं भावेति । **भावनापारिपूरिया**ति सब्बं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । अपरो “अरूपभवे उप्पज्जित्वा अत्ता उच्छिज्जती”ति अरूपूपपत्तिया मग्गं भावेति । **भावनापारिपूरिया**ति सब्बं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । एताहियेव अत्तवादुपादानमूलिकापि योजना संवण्णिताति दट्ठब्बं । एवं दिट्ठधम्मनिब्बानवादवसेनापि योजना वेदितब्बा । अपरो “सीलेन सुद्धी”ति “असुद्धिमग्गं सुद्धिमग्गो”ति परामसन्तो सीलब्बतुपादानपच्चया कायेन दुच्चरितं चरतीतिआदिना सब्बं वुत्तनयेनेव योजेतब्बं ।

इदानीं ख्वायं संसारचक्कं दस्सेन्तेन “कामभवे अविज्जा कामभवे सङ्खारानं पच्चयो होती”तिआदिना अविज्जादीनं पच्चयभावो, सङ्खारादीनं पच्चयुप्पन्नभावो च दस्सितो, तमेव **पटिसम्भिदामग्गपाळिं** आनेत्वा निगमनवसेन दस्सेन्तो “**एवं अयं**”न्तिआदिमाह । तत्थ यथा सङ्खारा हेतुनिब्बत्ता, एवं अविज्जापि कामासवादिना सहेतुका एवाति आह “**उभोपेते हेतुसमुप्पन्ना**”ति । **पच्चयपरिग्गहे**ति नामरूपस्स पच्चयानं अविज्जादीनं परिच्छिज्ज गहणे, निष्पादेतब्बे भुम्मं । **पज्जा**ति कङ्खवितरणविसुद्धिसङ्खाता पकारतो जानना । **धम्मट्ठितिजाणन्ति** पटिच्चसमुप्पादावबोधो । इदञ्च धम्मट्ठितिजाणं यस्मा अद्वात्तये कङ्खामलवितरणवसेन पवत्तति, तस्मा “**अतीतम्पि अद्धानं**”न्तिआदि वुत्तं । **एतेनेव नयेनाति** एतेन “अविज्जा हेतू”तिआदिना अविज्जायं वुत्तेन नयेन । “सङ्खारा हेतु, विज्जाणं हेतुसमुप्पन्न”न्तिआदिना (पटि० म० १.४६) **सब्बपदानि वित्थारेतब्बानि** ।

संखिप्पन्ति एत्थ अविज्जादयो, विज्जाणादयो चाति **सङ्खेपो**, हेतु, विपाको च । हेतु विपाकोति वा संखिप्पतीति **सङ्खेपो**, अविज्जादयो विज्जाणादयो च । सङ्खेपभावसामञ्जेन पन एकवचनं कतन्ति दट्ठब्बं । ते पन सङ्खेपा अतीते हेतु, एतरहि विपाको, एतरहि हेतु, आयतिं विपाकोति एवं कालविभागेन चत्तारो जाता । तेनाह “**पुरिमसङ्खेपो चेत्थ अतीतो अद्धानं**”तिआदि । सङ्खेप-सद्वो वा भागाधिवचनन्ति अतीतो हेतुभागो पठमो सङ्खेपो । एस नयो सेसेसुपि । **तण्हुपादानभवा गहिताव होन्ति** किलेसकम्मभावसामञ्जतो, तेहि विना अविज्जासङ्खारानं सकिच्चाकरणतो च । कम्मं तण्हा च तस्स सहकारीकारणं हुत्वा वट्टनत्थेन **कम्मवट्ठं** ।

विज्जाणनामरूपसळायतनफस्सवेदनानं जातिजराभङ्गावत्था “जातिजरामरण”न्ति वुत्ताति आह “**जातिजरामरणापदेसेन विज्जाणादीनं निद्विट्ठा**”ति । इमेति विज्जाणादयो । **आयतिं विपाकवट्ठं** पच्चुप्पन्नहेतुतो भावीनं अनागतानं गहितत्ता । तेति अविज्जादयो । **आकारतो**ति सरूपतो अवुत्तापि तस्मिं तस्मिं सङ्गहे आकिरीयन्ति अविज्जासङ्खारादिगहणेहि पकासीयन्तीति आकारा, अतीतहेतुआदीनं वा पकारा आकारा, ततो आकारतो । **वीसतिविधा होन्ति** अतीतेहेतुपञ्चकादिभेदतो ।

सङ्खारविज्जाणानं अन्तरा एको सन्धीति हेतुतो फलस्स अविच्छेदप्पवत्तिभावतो हेतुफलसम्बन्धभूतो एको सन्धि । तथा **भवजातीनमन्तरा** । **वेदनातण्हानमन्तरा** पन फलतो हेतुनो अविच्छेदप्पवत्तिभावतो फलहेतुसम्बन्धभूतो एको

सन्धि । फलभूतोपि हि धम्मो अज्जस्स हेतुसभावस्स धम्मस्स पच्चयो होतीति ।

इतीति वुत्तप्पकारपरामसनं । तेनाह “चतुसङ्केप”न्तिआदि । सब्बाकारतोति इध वुत्तेहि, अवुत्तेहि च पटिच्चसमुप्पादविभङ्गे (विभ० २२५ आदयो), अनन्तनयसमन्तपट्टानादीसु च आगतेहि सब्बेहि आकारेहि । जानातीति अवबुज्झति । पस्सतीति दस्सनभूतेन जाणचक्खुना पच्चक्खतो पस्सति । अज्जाति पटिविज्झतीति तेसंयेव वेवचनं । तन्ति तं जाननं । जातट्टेनाति यथासभावतो जाननट्टेन । पजाननट्टेनाति अनिच्चादीहि पकारेहि पटिविज्झनट्टेन ।

इदानीं यदत्थमिदं भवचक्कं इधानीतं, तं दस्सेतुं “इमिना”तिआदि वुत्तं । तत्थ ते धम्मेति ते अविज्जादिके धम्मे । यथाभूतं जत्वाति महावज्जिराणेन याथावतो जानित्वा । निब्बिन्दन्तो बलवविपस्सनाय विरज्जन्तो विमुच्चन्तो अरियमग्गेहि अरे हनीति योजना । तत्थ यदा भगवा विरज्जति विमुच्चति, तदा अरे हनति नाम । ततो परं पन अभिसम्बुद्धक्खणं गहेत्वा वुत्तं “हनि विहनि विद्धंसेसी”ति ।

१२९. चक्कवत्तिनो अचेतने चक्करतने उप्पन्ने तत्थेव लोको पूजं करोति, अज्जत्थ पूजाविसेसा पच्छिज्जन्ति, किमङ्गं पन सम्मासम्बुद्धे उप्पन्नेति दस्सेन्तो “उप्पन्ने तथागते”तिआदिमाह । को पन वादो अज्जेसं पूजाविसेसानन्ति यथावुत्ततो अज्जेसं अमहेसक्खेहि देवमनुस्सेहि करियमानानं नातिउळारानं पूजाविसेसानं अरहभावे का नाम कथा । अत्थानुरूपन्ति अरहत्तत्थस्स अनुरूपं अन्वत्थं ।

१३०. असिलोकभयेनाति अकित्तिभयेन । रहो पापं करोन्ति “मा नं कोचि जज्जा”ति एस भगवा न कदाचि करोति पापहेतूनं बोधिमण्डे एव सुप्पहीनत्ता । अपरो नयो — आरकाति अरहं, सुविदूरभावतोइच्चेव अत्थो । कुतो पन सुविदूरभावतोति? ये अभावितकाया अभावितसीला अभावितचित्ता अभावितपज्जा, ततो एव अप्पहीनरागदोसमोहा अरियधम्मस्स अकोविदा अरियधम्मे अविनीता अरियधम्मस्स अदस्साविनो अप्पटिपन्ना मिच्छापटिपन्ना च, ततो सुविदूरभावतो । वुत्तज्हेतं भगवता —

“सङ्घाटिकण्णेचेपि मे, भिक्खवे, भिक्खु गहेत्वा पिड्डितो पिड्डितो अनुबन्धो अस्स पादे पादं निक्खिपन्तो, सो च होति अभिज्झालु कामेसु तिब्बसारागो ब्यापन्नचित्तो पटुमनसङ्कप्पो मुटुस्सति असम्पजानो असमाहितो विब्भन्तचित्तो पाकतिन्द्रियो । अथ खो सो आरकाव मय्हं, अहज्ज तस्स । तं किस्स हेतु? धम्मं हि सो, भिक्खवे, भिक्खु न पस्सति, धम्मं अपस्सन्तो मं न पस्सती”ति (इतिवु० ९२) ।

यथावुत्तपुग्गला हि सचेपि सायं पातं सत्थु सन्तिकावचराव सियुं, न ते तावता “सत्थु सन्तिका”ति वत्तब्बा, तथा सत्थापि नेसं । इति असप्पुरिसानं आरका दूरेति अरहं ।

“सम्मा न पटिपज्जन्ति, ये निहीनासया नरा ।
आरका तेहि भगवा, दूरे तेनारहं मतो”ति ॥

तथा आरकाति अरहं, आसन्नभावतोति अत्थो । कुतो पन आसन्नभावतोति? ये भावितकाया भावितसीला भावितचित्ता भावितपज्जा, ततो एव पहीनरागदोसमोहा अरियधम्मस्स कोविदा अरियधम्मे सुविनीता अरियधम्मस्स दस्साविनो सम्मापटिपन्ना, ततो आसन्नभावतो । वुत्तप्पि चेतं भगवता —

“योजनसते चेपि मे, भिक्खवे, भिक्खु विहरेय्य, सो च होति अनभिज्झालु कामेसु न तिब्बसारागो अब्यापन्नचित्तो अप्पदुद्धमनसङ्कप्पो उपट्ठितस्सति सम्पजानो समाहितो एकग्गचित्तो संवृतिन्द्रियो। अथ खो सो सन्तिकेव मय्हं, अहज्ज तस्स। तं किस्स हेतु? धम्मं हि सो, भिक्खवे, भिक्खु पस्सति, धम्मं पस्सन्तो मं पस्सती”ति (इतिवु० ९२)।

तथारूपा हि पुग्गला सत्थु योजनसहस्सन्तरिकापि होन्ति, न तावता ते “सत्थु दूरचारिनो”ति वत्तब्बा, तथा सत्थापि नेसं। इति सप्पुरिसानं आरका आसन्नेति अरहं।

ये सम्मा पटिपज्जन्ति, सुप्पणीताधिमुत्तिका।
आरका तेहि आसन्ने, तेनापि अरहं जिनो॥

ये इमे रागादयो पापधम्मा यस्मिं सन्ताने उपपज्जन्ति, तस्स दिट्ठधम्मिकम्पि सम्परायिकम्पि अनत्थं आवहन्ति। निब्बानगामिनिया पटिपदाय एकंसेनेव उज्जुविपच्चनीकभूता च, ते अत्तहितं, परहितञ्च परिपूरेतुं सम्मा पटिपज्जन्तेहि साधूहि दूरतो रहितब्बा परिच्चजितब्बा पहातब्बाति रहा नाम, ते च यस्मा भगवतो बोधिमूलेयेव अरियमग्गेन सब्बसो पहीना समुच्छिन्ना। यथाह —

“तथागतस्स खो, ब्राह्मण, रागो पहीनो दोसो मोहो, सब्बेपि पापका अकुसला धम्मा पहीना उच्छिन्नमूला तालावत्थुकता अनभावंकता आयतिं अनुप्पादधम्मा”ति (पारा० ९-१० अत्थतो समानं)।

तस्मा सब्बसो न सन्ति एतस्स रहाति अरहोति वत्तब्बे ओकारस्स सानुसारं अ-कारादेसं कत्वा “अरह”न्ति वुत्तं।

पापधम्मा रहा नाम, साधूहि रहितब्बतो।
तेसं सुद्ध पहीनत्ता, भगवा अरहं मतो॥

ये ते सब्बसो परिज्जातक्खन्धा पहीनकिलेसा भावितमग्गा सच्छिकतनिरोधा अरहन्तो खीणासवा, ये च सेक्खा अप्पत्तमानसा अनुत्तरं योगक्खेमं पत्थयमाना विहरन्ति, ये च परिसुद्धपयोगा कल्याणज्झासया सद्भासीलसुतादिगुणसम्पन्ना पुग्गला, तेहि न रहितब्बो न परिच्चजितब्बो, ते च भगवताति अरहं। तथा हि अरियपुग्गला सत्थारा दिट्ठधम्मस्स पच्चक्खकरणतो सत्थु धम्मसरीरेन अविरहिता एव होन्ति। यथाह आयस्मा पिङ्गियो —

“पस्सामि नं मनसा चक्खुनाव,
रत्तिन्दिवं ब्राह्मण अप्पमत्तो।
नमस्समानो विवसेमि रत्तिं,
तेनेव मज्जामि अविप्पवासं॥

“सद्भा च पीति च मनो सति च,
नापेन्तिमे गोतमसासनम्हा।
यं यं दिसं वजति भूरिपज्जो,
स तेन तेनेव नतोहमस्मी”ति॥ (सु० नि० ११४८-११४९)।

तेनेव च ते अज्जं सत्थारं न उद्दिस्सन्ति । यथाह —

“अट्टानमेतं, भिक्खवे, अनवकासो, यं दिट्ठिसम्पन्नो पुग्गलो अज्जं सत्थारं उद्दिसेय्याति नेतं ठानं विज्जती”ति (म० नि० ३.१२८; अ० नि० १.२७६) ।

कल्याणपुथुज्जनापि येभुय्येन सत्थारि निच्चलसद्धा एव होन्ति । इति सुप्पटिपन्नेहि पुरिसविसेसेहि अविरहितब्बतो, तेसज्ज अविरहनतो न सन्ति एतस्स रहा परिच्चजनका, नत्थि वा एतस्स रहो साधूहि परिच्चजितब्बताति अरहं ।

“ये सच्छिकतसद्धम्मा, अरिया सुद्धगोचरा ।
न तेहि रहितो होति, नाथो तेनारहं मतो”ति ॥

रहोति च गमनं वुच्चति, भगवतो च नानागतीसु परिब्भमनसङ्घातं संसारे गमनं नत्थि कम्मक्खयकरेन अरियमग्गेन बोधिमूलेयेव सब्बसो ससम्भारस्स कम्मवट्टस्स विद्धंसितत्ता । यथाह —

“येन देवूपपत्यस्स, गन्धब्बो वा विहङ्गमो ।
यक्खत्तं येन गच्छेय्यं, मनुस्सत्तज्ज अब्बजे ।
ते मय्हं आसवा खीणा, विद्धस्ता विनलीकता”ति ॥ (अ० नि० ४.३६) ।

एवं नत्थि एतस्स रहोगमनं गतीसु पच्चाजातीतिपि अरहं ।

रहो वा गमनं यस्स, संसारे नत्थि सब्बसो ।
पहीनजातिमरणो, अरहं सुगतो मतो ॥

पासंसत्ता वा भगवा अरहं । अक्खरचिन्तका हि पसंसायं अरह-सद्वं वण्णेन्ति । पासंसभावो च भगवतो अनज्जसाधारणो यथाभुच्चगुणाधिगतो सदेवके लोके सुप्पतिट्ठितो । तथा हेस अनुत्तरेण सीलेन अनुत्तरेण समाधिना अनुत्तराय पज्जाय अनुत्तराय विमुत्तिया असमो असमसमो अप्पटिमो अप्पटिभागो अप्पटिपुग्गलोति एवं तस्मिं तस्मिं गुणे विभजित्वा वुच्चमाने पण्डितपुरिसेहि देवेहि ब्रह्मेहि भगवता वा पन परियोसापेतुं असक्कुण्येरूपो । इति पासंसत्तापि भगवा अरहं ।

गुणेहि सदिसो नत्थि, यस्मा लोके सदेवके ।
तस्मा पासंसियत्तापि, अरहं द्विपदुत्तमो ॥

एवं सब्बथापि —

“आरका मन्दबुद्धीनं, आरका च विजानतं ।
रहानं सुप्पहीनत्ता, विदूनमरहेय्यतो ।
भवेसु च रहाभावा, पासंसा अरहं जिनो”ति ॥

१३१. सम्माति अविपरीतं । **सामन्ति** सयमेव । **सम्बुद्धो**ति हि एत्थ सं-सद्दो “सय”न्ति एतस्स अत्थस्स बोधको दट्ठब्बो । **सब्बधम्मानन्ति** अनवसेसानं जेय्यधम्मानं । कथं पनेत्थ सब्बधम्मावबोधो लब्धतीति? एकदेसस्स अग्गहणतो । पदेसग्गहणे हि असति गहेतब्बस्स निप्पदेसताव विज्जायति यथा “दिक्खितो न ददाती”ति । एवञ्च कत्वा अत्थविसेसानपेक्खा कत्तरि एव बुद्धसद्दसिद्धि वेदितब्बा कम्मवचनिच्छाय अभावतो । “सम्मा सामं बुद्धत्ता सम्मासम्बुद्धो”ति एतकमेव हि इध सद्दतो लब्धति, “सब्बधम्मान”न्ति पन अत्थतो लब्धमानं गहेत्वा वुत्तं । न हि बुज्झनकिरिया अविशया युज्जति ।

इदानीं तस्सा विसयं “सब्बधम्मे”ति सामञ्जसतो वुत्तं विभजित्वा दस्सेतुं “अभिज्जेय्ये धम्मे”तिआदि वुत्तं । तत्थ **अभिज्जेय्ये**ति अभिविसिद्धेन जाणेन जानितब्बे । के पन तेति? चतुसच्चधम्मे । **अभिज्जेय्यतो बुद्धो**ति अभिज्जेय्यभावतो बुज्झि । पुब्बभागे विपस्सनापज्जाय, अधिगमक्खणे मग्गपज्जाय, अपरभागे सब्बञ्जुतज्जाणादीहि अज्जासीति अत्थो । इतो परेसुपि एसेव नयो । **परिज्जेय्ये धम्मे**ति दुक्खं अरियसच्चमाह । **पहातब्बे**ति समुदयपक्खिये । **सच्छिकातब्बे**ति निब्बानं सन्धायाह । बहुवचननिद्देशो पन सोपादिसेसादिकं परियायसिद्धं भेदं गहेत्वा कतो, उद्देशो वा अयं चतुसच्चधम्मानन्ति । तथा हि वक्खति “चक्खुं दुक्खसच्च”न्तिआदि । उद्देशो च अविनिच्छित्तत्थपरिच्छेदस्स धम्मस्स वसेन करीयति । उद्देशेन हि उद्दिसियमानानं धम्मानं अत्थितामत्तं वुच्चति, न परिच्छेदोति अपरिच्छेदेन बहुवचनेन वुत्तं यथा “अप्पच्चया धम्मा, असङ्गता धम्मा”ति (ध० स० दुक्कमातिका ७-८) । **सच्छिकातब्बे**ति वा फलविमुत्तीनम्पि गहणं, न निब्बानस्सेवाति बहुवचननिद्देशो कतो । एवञ्च **भावेतब्बे**ति एत्थ ज्ञानानम्पि गहणं दट्ठब्बं ।

गाथायं **भावेतब्बज्जाति** एत्थ च-सद्दो अवुत्तसमुच्चयत्थो, तेन सच्छिकातब्बस्स गहणं वेदितब्बं । **तस्मा बुद्धोस्मीति** यस्मा चत्तारि सच्चानि मया बुद्धानि, सच्चविनिमुत्तञ्च किञ्चि जेय्यं नत्थि, तस्मा सब्बम्पि जेय्यं बुद्धोस्मि, अब्भज्जासिन्ति अत्थो ।

१३२. एवं सच्चवसेन सामञ्जसतो वुत्तमत्थं द्वारारम्माणेहि सद्दिं द्वारप्पवत्तधम्मेहि, खन्धादीहि च सच्चवसेनेव विभजित्वा दस्सेतुं “अपि चा”तिआदि आरब्धं । तत्थ **मूलकारणभावेनाति** सन्तेसुपि अविज्जादीसु अज्जेसु कारणेसु तेसम्पि मूलभूतकारणभावेन । तण्हा हि कम्मस्स विचित्तभावहेतुतो, सहायभावूपगमनतो च दुक्खविचित्तताय पधानकारणं । **समुट्ठापिकाति** उप्पादिका । **पुरिमतण्हाति** पुरिमभवसिद्धा तण्हा । **उभिन्नन्ति** चक्खुस्स, तंसमुदयस्स च । **अप्पवत्तीति** अप्पवत्तिनिमित्तं । **निरोधपजाननाति** सच्छिकिरियाभिसमयवसेन निरोधस्स पटिविज्झना । **एकेकपदुद्धारेनाति** “चक्खुं चक्खुसमुदयो”तिआदिना एकेककोट्टासिनिद्धारणेन । तण्हायपि परिज्जेय्यभावसम्भावतो, उपादानक्खन्धन्तो गधत्ता च दुक्खसच्चसङ्गहं दस्सेतुं “रूपतण्हादयो छ तण्हाकाया”ति वुत्तं ।

कसिणानीति कसिणज्झानानि । **द्वत्तिसाकाराति** द्वत्तिस कोट्टासा, तदारम्माणज्झानानि च । **नव भवाति** कामभवादयो तयो, सज्जीभवादयो तयो, एकवोकारभवादयो तयोति नव भवा । **चत्तारि ज्ञानानीति** अग्गहितारम्माणविसेसानि चत्तारि रूपावचरज्झानानि, विपाकज्झानानं वा एतं गहणं । एत्थ च कुसलधम्मानं उपनिस्सयभूता तण्हा समुट्ठापिका पुरिमतण्हाति वेदितब्बा । किरियधम्मानं पन यत्थ ते तस्स अत्तभावस्स कारणभूता ।

अनुबुद्धोति बुज्झितब्बधम्मस्स अनुरूपतो बुद्धो । **तेनाति** तस्मा । यस्मा सामञ्जसतो, विसेसतो च एकेकपदुद्धारेन सब्बधम्मे बुद्धो, तस्मा वुत्तं । किन्ति आह “सम्मा सामञ्च सब्बधम्मानं बुद्धत्ता”ति, सब्बस्सपि जेय्यस्स सब्बाकारतो अविपरीतं सयमेव अभिसम्बुद्धत्ताति अत्थो । इमिनास्स परोपदेसरहितस्स सब्बाकारेन सब्बधम्मावबोधनसमत्थस्स

आकङ्क्षुप्पटिबद्धवृत्तिनो अनावरणजाणसङ्घातस्स सब्बञ्जुतज्जाणस्स अधिगमो दस्सितो ।

ननु च सब्बञ्जुतज्जाणतो अज्जं अनावरणजाणं, अज्जथा “छ असाधारणजाणानि बुद्धजाणानी”ति (पटि० म० मातिका १.७३) वचनं विरुज्जेय्याति? न विरुज्झति, विसयपवत्तिभेदवसेन अज्जेहि असाधारणभावदस्सनत्थं एकस्सेव जाणस्स द्विधा वुत्तता । एकमेव हि तं जाणं अनवसेससङ्घातासङ्घातसम्मुतिधम्मविसयताय सब्बञ्जुतज्जाणं, तत्थ च आवरणाभावतो निस्सङ्गचारमुपादाय “अनावरणजाण”न्ति वुत्तं । यथाह पटिसम्भिदायं “सब्बं सङ्घातमसङ्घातं अनवसेसं जानातीति सब्बञ्जुतज्जाणं, तत्थ आवरणं नत्थीति अनावरणजाण”न्तिआदि (पटि० म० १.११९) । तस्मा नत्थि नेसं अत्थतो भेदो, एकन्तेन चेतं एवमिच्छितब्बं । अज्जथा सब्बञ्जुतानावरणजाणानं साधारणता, असब्बधम्मरम्मणता च आपज्जेय्य । न हि भगवतो जाणस्स अणुमत्तमि आवरणं अत्थि, अनावरणजाणस्स च असब्बधम्मरम्मणभावे यत्थ तं न पवत्तति, तत्थावरणसम्भावतो अनावरणभावोयेव न सिया । अथ वा पन होतु अज्जमेव अनावरणजाणं सब्बञ्जुतज्जाणतो, इध पन सब्बत्थ अप्पटिहतवृत्तिताय अनावरणजाणन्ति सब्बञ्जुतज्जाणमेव अधिपेतं । तस्स चाधिगमेन भगवा “सब्बञ्जू, सब्बविदू, सम्मासम्बुद्धो”ति च वुच्चति न सकिंयेव सब्बधम्मावबोधतो । तथा च वुत्तं **पटिसम्भिदायं** (पटि० म० १.१६२) “विमोक्खन्तिकमेतं बुद्धानं भगवन्तानं बोधिया मूले सह सब्बञ्जुतज्जाणस्स पटिलाभा सच्छिका पज्जति यदिदं “बुद्धो”ति । सब्बधम्मावबोधनसमत्थजाणसमधिगमेन हि भगवतो सन्ताने अनवसेसधम्मे पटिविज्झितुं समत्थता अहोसीति ।

एत्थाह — किं पनिदं जाणं पवत्तमानं सकिंयेव सब्बस्मिं विसये पवत्तति, उदाहु कमेनाति? किञ्चेत्थ — यदि ताव सकिंयेव सब्बस्मिं विसये पवत्तति, अतीतानागतपच्चुप्पन्नअज्झत्तबहिद्वादिभेदभिन्नानं सङ्घातधम्मानं, असङ्घातसम्मुतिधम्मानञ्च एकज्झं उपट्ठाने दूरतो चित्तपटं पेक्खन्तस्स विय पटिविभागेनावबोधो न सिया, तथा च सति “सब्बे धम्मा अनत्ता”ति विपस्सन्तानं अनत्ताकारेन विय सब्बधम्मा अनिरूपितरूपेन भगवतो जाणस्स विसया होन्तीति आपज्जति । येपि “सब्बजेय्यधम्मानं ठितलक्खणविसयं विकप्परहितं सब्बकालं बुद्धानं जाणं पवत्तति, तेन ते ‘सब्बविदू’ति वुच्चन्ति, एवञ्च कत्वा ‘चरं समाहितो नागो, तिट्ठन्तोपि समाहितो’ति इदम्पि वचनं सुवुत्तं होती”ति वदन्ति, तेसम्पि वुत्तदोसानातिवत्ति, ठितलक्खणारम्मणताय च अतीतानागतसम्मुतिधम्मानं तदभावतो एकदेसविसयमेव भगवतो जाणं सिया । तस्मा सकिंयेव जाणं पवत्ततीति न युज्जति ।

अथ कमेन सब्बस्मिं विसये जाणं पवत्तति? एवम्पि न युज्जति । न हि जातिभूमिसभावादिवसेन, दिसादेसकालादिवसेन च अनेकभेदभिन्ने जेय्ये कमेन गय्हमाने तस्स अनवसेसपटिवेधो सम्भवति, अपरियन्तभावतो जेय्यस्स । ये पन “अत्थस्स अविसंवादनतो जेय्यस्स एकदेसं पच्चक्खं कत्वा ‘सेसेपि एव’न्ति अधिमुच्चित्वा ववत्थापनेन सब्बञ्जू भगवा, तज्ज जाणं न अनुमानिकं संसयाभावतो । संसयानुबद्धं हि लोके अनुमानजाण”न्ति वदन्ति, तेसम्पि तं न युत्तं । सब्बस्स हि अप्पच्चक्खभावे अत्थाविसंवादनेन जेय्यस्स एकदेसं पच्चक्खं कत्वा “सेसेपि एव”न्ति अधिमुच्चित्वा ववत्थापनस्स असम्भवतो । यज्हि तं सेसं, तं अप्पच्चक्खन्ति ।

अथ तम्पि पच्चक्खं, तस्स सेसभावो एव न सियाति? सब्बमेतं अकारणं । कस्मा? अविसयविचारणभावतो । वुत्तं हेतं भगवता “बुद्धविसयो, भिक्खवे, अचिन्तेय्यो न चिन्तेतब्बो । यो चिन्तेय्य, उम्मादस्स विघातस्स भागी अस्सा”ति (अ० नि० ४.७७) । इदं पनेत्थ सन्निट्ठानं — यंकिञ्चि भगवता जातुं इच्छितं सकलं, एकदेसो वा, तत्थ अप्पटिहतवृत्तिताय पच्चक्खतो जाणं पवत्तति, निच्चसमाधानञ्च विक्खेपाभावतो । जातुं इच्छितस्स च सकलस्स अविसयभावे तस्स

आकङ्खप्पटिबद्धवृत्तिता न सिया, एकन्तेनेव सा इच्छितब्बा “सब्बे धम्मा बुद्धस्स भगवतो आवज्जनप्पटिबद्धा आकङ्खप्पटिबद्धा मनसिकारप्पटिबद्धा चित्तुप्पादप्पटिबद्धा”ति वचनतो। अतीतानागतविसयम्पि भगवतो जाणं अनुमानागमतक्कगहणविरहितत्ता पच्चक्खमेव।

ननु च एतस्मिं पक्खे यदा सकलं जातुं इच्छितं, तदा सकिंयेव सकलविसयताय अनिरूपितरूपेण भगवतो जाणं पवत्तेय्याति वृत्तदोसानातिवर्त्तियेवाति? न, तस्स विसोधिहत्ता। विसोधितो हि सो बुद्धविसयो अचिन्तेय्योति। अज्जथा पचुरजनजाणसमानवृत्तिताय बुद्धानं भगवन्तानं जाणस्स अचिन्तेय्यता न सिया। तस्मा सकलधम्माम्मणम्मि तं एकधम्माम्मणं विय सुववत्थापितेयेव ते धम्मे कत्वा पवत्ततीति इदमेत्थ अचिन्तेय्यं। वृत्तज्हेतं “यावतकं जेय्यं, तावतकं जाणं। यावतकं जाणं, तावतकं जेय्यं। जेय्यपरियन्तिकं जाणं, जाणपरियन्तिकं जेय्यं”न्ति (महानि० ६९; चूळनि० मोघराजमाणवपुच्छनिद्देस ८५; पटि० म० ३.५)। एवमेकज्झं, विसुं, सकिं, कमेन वा इच्छानुरूपं सम्मा सामञ्च सब्बधम्मानं बुद्धत्ता सम्मासम्बुद्धो।

१३३. विज्जाहीति एत्थ विन्दियं विन्दतीति विज्जा, याथावतो उपलब्धतीति अत्थो। अत्तनो वा पटिपक्खस्स विज्झनट्टेन विज्जा, तमोक्खन्धादिकस्स पदालनट्टेनाति अत्थो। ततो एव अत्तनो विसयस्स विदितकरणट्टेनपि विज्जा। **सम्पन्नत्ताति** समन्नागतत्ता, परिपुण्णत्ता वा, अविकलत्ताति अत्थो। तिस्सन्नं, अट्टन्नं च विज्जानं तत्थ तत्थ सुत्ते गहणं विनेय्यज्झासयवसेनाति दट्ठब्बं। **सत्त सद्धम्मा** नाम सद्धा हिरी ओत्तप्पं बाहुसच्चं वीरियं सति पज्जा च। ये सन्धाय वृत्तं “इध भिक्खु सद्धो होती”तिआदि (अ० नि० १०.११)। **चत्तारि ज्ञानानीति** यानि कानिचि चत्तारि रूपावचरज्झानानि।

कस्मा पनेत्थ सीलादयो पन्नरसेव “चरण”न्ति वृत्ताति चोदनं सन्धायाह “**इमेयेव ही**”तिआदि। तेन तेसं सिकखत्तयसङ्गहतो निब्बानुपगमने एकंसतो साधनभावमाह। इदानी तदत्थसाधनाय आगमं दस्सेन्तो “**यथाहा**”तिआदिमाह। **भगवाति**आदि वृत्तस्सेवत्थस्स निगमनवसेन वृत्तं।

ननु चायं विज्जाचरणसम्पदा सावकेसुपि लब्धतीति? किञ्चापि लब्धति, न पन तथा, यथा भगवतोति दस्सेतुं “**तत्थ विज्जासम्पदा**”तिआदि वृत्तं। चरणधम्मपरियापन्नत्ता करुणाब्रह्मविहारस्स, सो चेत्थ महग्गतभावप्पत्ता साधारणभावोति आह “**चरणसम्पदा महाकारुणिकतं पूरेत्वा ठिता**”ति। यथा सत्तानं अनत्थं परिवज्जेत्वा अत्थे नियोजनं पज्जाय विना न होति, एवं नेसं अत्थानत्थजाननं सत्थु करुणाय विना न होतीति उभयम्पि उभयत्थ सकिच्चकमेव सिया। यत्थ पन यस्सा पधानभावो, तं दस्सेतुं “**सो सब्बज्जुताया**”तिआदि वृत्तं। तत्थ **यथा तं विज्जाचरणसम्पन्नोति** यथा अज्जोपि विज्जाचरणसम्पन्नो, तेन विज्जाचरणसम्पन्नस्सेवायं आवेणिका पटिपत्तीति दस्सेति। सा पनायं सत्थु विज्जाचरणसम्पदा सासनस्स नित्यानिकताय सावकानं सम्मापटिपत्तिया एकन्तकारणन्ति दस्सेतुं “**तेनस्सा**”तिआदि वृत्तं। तं सुविज्जेय्यमेव।

एत्थ च विज्जासम्पदाय सत्थु पज्जामहत्तं पकासितं होति, चरणसम्पदाय करुणामहत्तं। तेसु पज्जाय भगवतो धम्मरज्जप्पत्ति, करुणाय धम्मसंविभागो। पज्जाय संसारदुक्खनिब्बिदा, करुणाय संसारदुक्खसहनं। पज्जाय परदुक्खपरिजाननं, करुणाय परदुक्खपतिकारारम्भो। पज्जाय परिनिब्बानाभिमुखभावो, करुणाय तदधिगमो। पज्जाय सयं तरणं, करुणाय परेसं तारणं। पज्जाय बुद्धभावसिद्धि, करुणाय बुद्धकिच्चसिद्धि। करुणाय वा बोधिसत्तभूमियं संसाराभिमुखभावो, पज्जाय तत्थ अनभिरति। तथा करुणाय परेसं अभिसापनं, पज्जाय सयं परेहि अभायनं। करुणाय परं रक्खन्तो अत्तानं रक्खति, पज्जाय अत्तानं रक्खन्तो परं रक्खति। तथा करुणाय अपरन्तपो, पज्जाय अनत्तन्तपो। तेन

अत्तहिताय पटिपन्नादीसु चतूसु पुग्गलेसु चतुत्थपुग्गलभावो सिद्धो होति । तथा करुणाय लोकनाथता, पज्जाय अत्तनाथता । करुणाय चस्स निन्नताभावो, पज्जाय उन्नमाभावो । तथा करुणाय सब्बसत्तेसु जनितानुग्गहो पज्जानुगतत्ता न च न सब्बत्थ विरत्तचित्तो, पज्जाय सब्बधम्मसेसु विरत्तचित्तो करुणानुगतत्ता न च न सब्बसत्तानुग्गहाय पवत्तो । यथा हि करुणा भगवतो सिनेहसोकविरहिता, एवं पज्जा अहंकारममंकारविनिमुत्ताति अज्जमज्जविसोधिता परमविसुद्धा गुणविसेसा विज्जाचरणसम्पदाहि पकासिताति दट्ठब्बं ।

१३४. गमनम्पि हि गतन्ति वुच्चति “गते ठिते”तिआदीसु (दी० नि० १.२१४; २.३७६) । **सोभनन्ति सुभं** । सुभभावो विसुद्धताय, विसुद्धता दोसविगमेनाति आह “**परिसुद्धमनवज्ज**”न्ति । गमनञ्च नाम बहुविधन्ति इधाधिपेतं गमनं दस्सेन्तो “**अरियमग्गो**”ति आह । सो हि निब्बानस्स गति अधिगमोति कत्वा “गतं, गमनं”न्ति च वुच्चति । इदानीं तस्सेव गहणे कारणं दस्सेतुं “**तेन हेसा**”तिआदि वुत्तं । **खेमं दिसन्ति** निब्बानं । **असज्जमानो**ति परिपन्थाभावेन सुगतिगमनेपि असज्जन्तो सङ्गं अकरोन्तो, पगेव इतरत्थ । अथ वा एकासने निसीदित्वा खिप्पभिज्जावसेनेव चतुन्नम्पि मग्गानं पटिलद्धभावतो असज्जमानो असज्जन्तो गतो । यं गमनं गच्छन्तो सब्बमनत्थं अपहरति, सब्बञ्च अनुत्तरं सम्पत्तिं आवहति, तदेव सोभनं नाम । तेन च भगवा गतोति आह “**इति सोभनगमनत्ता सुगतो**”ति सोभनत्थो सु-सद्दोति कत्वा ।

असुन्दरानं दुक्खानं सङ्खारप्पवत्तीनं अभावतो अच्चन्तसुखत्ता एकन्ततो सुन्दरं नाम असङ्खता धातूति आह “**सुन्दरञ्चेस ठानं गतो अमतं निब्बानं**”न्ति । तेनाह भगवा “निब्बानं परमं सुखं”न्ति (म० नि० २.२१५; ध० प० २०३-२०४) । **सम्माति सुट्ठु** । सुट्ठु गमनञ्च नाम पटिपक्खेन अनभिभूतस्स गमनन्ति आह “**पहीने किलेसे पुन अपच्चागच्छन्तो**”ति । इदञ्च सिखाप्पत्तं सम्मागमनं, याय आगमनीयपटिपदाय सिद्धं, सापि सम्मागमनमेवाति एवम्पि भगवा सुगतोति दस्सेतुं “**सम्मा वा गतो**”तिआदि वुत्तं । **सम्मापटिपत्तियाति** सम्मासम्बोधिया सम्पापने अविपरीतपटिपत्तिया । “**सब्बलोकस्स हितसुखमेव करोन्तो**”ति एतेन महाबोधिया पटिपदा अविभागेन सब्बसत्तानं सब्बदा हितसुखावहभावेनेव पवत्ततीति दस्सेति । “**सस्सतं उच्छेदन्ति इमे अन्ते अनुपगच्छन्तो गतो**”ति एतेन पटिच्चसमुप्पादगतिं दस्सेति । “**कामसुखं अत्तकिलमथन्ति इमे अनुपगच्छन्तो गतो**”ति एतेन अरियमग्गगतिं दस्सेति ।

तत्राति युत्तट्टाने युत्तस्सेव भासने निष्फादेतब्बे, साधेतब्बे चेतं भुम्मं । **अभूतन्ति** अभूतत्थं । अत्थमुखेन हि वाचाय अभूतता, भूतता वा । **अतच्छन्ति** तस्सेव वेवचनं । **अभूतन्ति** वा असन्तं अविज्जमानं । **अतच्छन्ति** अतथाकारं अज्जथासन्तं । **अनत्थसज्जितन्ति** दिट्ठधम्मिकेन, सम्परायिकेन वा अनत्थेन सज्जितं, अनत्थावहं । न अत्थोति अनत्थो, अत्थस्स पटिपक्खो, अभावो च, तेन सज्जितं, पिसुणवाचं, सम्फप्पलापञ्चाति अत्थो । एवमेत्थ चतुब्बिधस्सापि वचीदुच्चरितस्स सङ्गहो दट्ठब्बो । एत्थ च पठमा वाचा सीलवन्तं “**दुस्सीलो**”ति, अचण्डालादिमेव “**चण्डालो**”तिआदिना भासमानस्स दट्ठब्बा । दुतिया दुस्सीलं “**दुस्सीलो**”ति, चण्डालादिमेव “**चण्डालो**”तिआदिना अविनयेन भासमानस्स । ततिया नेरयिकादिकस्स नेरयिकादिभावविभावनीकथा यथा “**आपायिको देवदत्तो नेरयिको**”तिआदिका (चूळव० ३४८) । चतुत्थी “**वेदविहितेन यज्जविधिना पाणातिपातादिकतं सुगतिं आवहती**”ति लोकस्स ब्यामोहनकथा । पञ्चमी भूतेन पेसुज्जूपसंहारादिकथा । छट्ठा युत्तप्पत्तट्टाने पवत्तिता दानसीलादिकथा वेदितब्बा । **एवं सम्मा गदत्ताति** यथावुत्तं अभूतादिं वज्जेत्वा भूतं तच्छं अत्थसज्जितं पियं मनापं ततो एव सम्मा सुट्ठु गदनतो **सुगतो** द-कारस्स त-कारं कत्वा । आपाथगमनमत्तेन कस्सचि अप्पियम्पि हि भगवतो वचनं पियं मनापमेव अत्थसिद्धिया लोकस्स हितसुखावहत्ता ।

अपिच सोभनं गतं गमनं एतस्साति **सुगतो** । भगवतो हि वेनेय्यजनुपसङ्कमनं एकन्तेन तेसं हितसुखनिष्फादनतो

सोभनं भद्रकं । तथा लक्खणानुब्यञ्जनपटिमण्डितरूपकायताय
दुतविलम्बितखलितानुकङ्कननिष्पीठनुक्कुटिककुटिलाकुलतादिदोसरहितविलासितराजहंसवसभवारणमिगराजगमनं
कायगमनं, जाणगमनञ्च विपुलनिम्मलकरुणासतिवीरियादिगुणविसेससहितं अभिनीहारतो याव महाबोधि अनवज्जताय,
सत्तानं हितसुखावहताय च सोभनमेव । अथ वा सयम्भूजाणेन सकलम्पि लोकं परिज्जाभिसमयवसेन परिजानन्तो सम्मा
गतो अवगतोति **सुगतो** । तथा लोकसमुदयं पहानाभिसमयवसेन पजहन्तो अनुप्पत्तिधम्मत्तं आपादेन्तो सम्मा गतो
अतीतोति **सुगतो** । लोकनिरोधं निब्बानं सच्छिकिरियाभिसमयवसेन सम्मा गतो अधिगतोति **सुगतो** । लोकनिरोधगामिनिं
पटिपदं भावनाभिसमयवसेन सम्मा गतो पटिपन्नोति **सुगतो** । तथा यं इमस्स सदेवकस्स लोकस्स दिट्ठं सुतं मुतं विज्जातं
पत्तं परियेसितं अनुविचरितं मनसा, सब्बं तं हत्थतले आमलकं विय सम्मा पच्चक्खतो गतो अब्भज्जासीति **सुगतो** ।

१३५. सब्बथाति सब्बप्पकारेन । यो यो लोको यथा यथा वेदितब्बो, तथा तथा । ते पन पकारे दस्सेतुं
“**सभावतो**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **सभावतो**ति दुक्खसभावतो । सब्बो हि लोको दुक्खसभावो । यथाह “संखित्तेन
पञ्चुपादानक्खन्धा दुक्खा”ति (महाव० १४; दी० नि० २.३८७) । **समुदयतो**ति यतो सो समुदेति, ततो तण्हादितो ।
निरोधतोति यत्थ सो निरुज्झति, ततो विसङ्खारतो । **निरोधूपायतो**ति येन विधिना सो निरोधो पत्तब्बो, ततो अरियमग्गतो,
इतो अज्जस्स पकारस्स अभावा ।

इति “सब्बथा लोकं अवेदी”ति वत्वा तदत्थसाधकं सुत्तं दस्सेन्तो “**यत्थ खो आवुसो**”तिआदिमाह । तत्थ “**न
जायती**”तिआदिना उज्जुक्कं जातिआदीनि पटिक्खिपित्वा “**न चवति न उपपज्जती**”ति पदद्वयेन अपरापरं
चवनुपपज्जनानि पटिक्खिपति । केचि पन “**न जायती**तिआदि गम्भसेय्यकवसेन वुत्तं, इतरं ओपपातिकवसेना”ति वदन्ति ।
तन्ति जातिआदिरहितं । **गमनेना**ति पदसा गमनेन । **जातेय्यन्ति** जानितब्बं । “जाताय”न्ति वा पाठो, जाता अयं
निब्बानत्थिकोति अधिप्पायो ।

कामं पादगमनेन गन्त्वा लोकस्सन्तं जातुं, दट्ठुं, पत्तुं वा न सक्का, अपिच परिमितपरिच्छिन्नद्वाने तं पज्जापेत्वा
दस्सेमीति दस्सेन्तो “**अपिचा**”तिआदिमाह । तत्थ **ससज्जिम्ही**ति सज्जासहिते । ततो एव **समनके** सविज्जाणके ।
अविज्जाणके पन उतुसमुद्धानरूपसमुदायमत्ते पज्जापेतुं न सक्काति अधिप्पायो । **लोकन्ति** खन्धादिलोकं । **लोकनिरोधन्ति**
तस्स लोकस्स निरुज्झनं, निब्बानमेव वा । अदेसम्पि हि तं येसं निरोधो, तेसं वसेन उपचारतो, देसतोपि निद्विसीयति यथा
“चक्खुं लोके पियरूपं सातरूपं, एत्थेसा तण्हा पहीयमाना पहीयति, एत्थ निरुज्झमाना निरुज्झती”ति (दी० नि० २.४०१;
म० नि० १.१३४; विभ० २०४) ।

गमनेनाति पाकतिकगमनेन । **लोकस्सन्तो**ति सङ्खारलोकस्स अन्तो अन्तकिरियाहेतुभूतं निब्बानं । **कुदाचनन्ति**
कदाचिपि । **अपत्त्वा**ति अगमगगेन अनधिगन्त्वा । **पमोचनन्ति** पमुत्ति निस्सरणं । **तस्मा**ति यस्मा लोकस्सन्तं अपत्त्वा
वट्टदुक्खतो मुत्ति नत्थि, तस्मा । **हवे**ति निपातमत्तं । **लोकविदूति** सभावादितो सब्बं लोकं जानन्तो । **सुमेधो**ति सुन्दरपज्जो ।
लोकन्तगूति परिज्जाभिसमयेन लोकं विदित्वा पहानाभिसमयेन लोकन्तगू । मग्गब्रह्मचरियवासस्स परिनिट्ठितत्ता
वुसितब्रह्मचरियो । सब्बेसं किलेसानं समितत्ता, चतुसच्चधम्मनं वा अभिसमितत्ता **समितावी** । **नासीसति** न पत्थेति ।
यथा इमं लोकं, एवं परञ्च लोकं अप्पटिसन्धिकत्ता ।

१३६. एवं यदिपि लोकविदुता अनवसेसतो दस्सितत्ता सभावतो दस्सितत्ता, लोको पन एकदेसेनेव वुत्तोति तं
अनवसेसतो दस्सेतुं “**अपिच तयो लोका**”तिआदि वुत्तं । तत्थ इन्द्रियबद्धानं खन्धानं समूहो, सन्तानो च **सत्तलोको** ।

रूपादीसु सत्तविसत्तताय सत्तो, लोकीयन्ति एत्थ कुसलाकुसलं, तब्बिपाको चाति लोकोति । अनिन्द्रियबद्धानं रूपादीनं समूहो, सन्तानो च ओकासलोको लोकीयन्ति एत्थ तसा, थावरा च, तेसञ्च ओकासभूतोति । तदाधारताय हेस “भाजनलोको”तिपि वुच्चति । उभयेपि खन्धा सङ्खारलोको पच्चयेहि सङ्खारीयन्ति, लुज्जन्ति पलुज्जन्ति चाति । आहारद्वितिकाति पच्चयद्वितिका, पच्चयायत्तवुत्तिकाति अत्थो । पच्चयत्थो हेत्थ आहार-सदो “अयमाहारो अनुप्पन्नस्स वा कामच्छन्दस्स उप्पादाया”तिआदीसु (सं० नि० ५.२३२) विय । एवं हि “सब्बे सत्ता”ति इमिना असञ्चसत्तापि परिगहिता होन्ति । सा पनायं आहारद्वितिकता निप्परियायतो सङ्खारधम्मो, न सत्तधम्मोति आह “आहारद्वितिकाति आगतद्वाने सङ्खारलोको वेदितब्बो”ति ।

यदि एवं “सब्बे सत्ता”ति इदं कथन्ति? पुग्गलाधिद्वाना देसनाति नायं दोसो । यथा अञ्जत्थापि “एकधम्मो, भिक्खवे, भिक्खु सम्मा निब्बिन्दमानो सम्मा विरज्जमानो सम्मा विमुच्चमानो सम्मा परियन्तदस्सावी सम्मदत्थं अभिसमेच्च दिट्ठेव धम्मो दुक्खस्सन्तकरो होति । कतमस्मिं एकधम्मो? सब्बे सत्ता आहारद्वितिका”ति (अ० नि० १०.२७) । दिट्ठिगतिकानं सस्सतादिवसेन “अत्ता, लोको”ति च परिकप्पना येभ्य्येन सत्तविसया, न सङ्खारविसयाति आह “सस्सतो लोकोति वा असस्सतो लोकोति वा आगतद्वाने सत्तलोको वेदितब्बो”ति ।

यावता चन्दिमसूरिया परिहरन्तीति यत्तके ठाने चन्दिमसूरिया परिवत्तन्ति परिब्भमन्ति । दिसा भन्ति विरोचमानाति तेसं परिब्भमनेनेव ता दिसा पभस्सरा हुत्वा विरोचन्ति । ताव सहस्सधा लोकोति तत्तकं सहस्सप्पकारो ओकासलोको, सहस्सलोकधातुयोति अत्थो । “ताव सहस्सवा”ति वा पाठो ।

तम्पीति तं तिविधम्पि लोकं । तथा हिस्स सब्बथापि विदितोति सम्बन्धो । एको लोकोति “सब्बे सत्ता आहारद्वितिका”ति याय पुग्गलाधिद्वानाय कथाय सब्बेसं सङ्खारानं पच्चयायत्तवुत्तिता वुत्ता, ताय सब्बो सङ्खारलोको एको एकविधो पकारन्तरस्स अभावतो । द्वे लोकातिआदीसुपि इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो । नाम-ग्गहणेन चेत्थ निब्बानस्स अग्गहणं, तस्स अलोकसभावत्ता । ननु च “आहारद्वितिका”ति एत्थ पच्चयायत्तवुत्तिताय मग्गफलधम्मनम्पि लोकता आपज्जतीति? नापज्जति, परिज्जेय्यानं दुक्खसच्चधम्मानं इध “लोको”ति अधिप्पेतत्ता । अथ वा “न लुज्जति न पलुज्जती”ति यो गहितो तथा न होति, सो लोकोति तंगहणरहितानं लोकुत्तरानं नत्थि लोकता । उपादानानं आरम्मणभूता खन्धा उपादानक्खन्धा । दसायतनानीति दस रूपायतनानि ।

एत्थ च “आहारद्वितिका”ति पच्चयायत्तवुत्तितावचनेन सङ्खारानं अनिच्चता । ताय च “यदनिच्चं, तं दुक्खं । यं दुक्खं, तदनत्ता”ति (सं० नि० ३.१५) वचनतो दुक्खानत्तता च पकासिता होन्तीति तीणिपि सामञ्जलक्खणानि गहितानि । नामन्ति चत्तारो अरूपिनो खन्धा, ते च अत्थतो फस्सादयो । रूपन्ति भूतुपादायरूपानि, तानि च अत्थतो पथवीआदयोति अविसेसेनेव सलक्खणतो सङ्खारा गहिता । तग्गहणेनेव ये तेसं विसेसा कुसलादयो, हेतुआदयो च, तेपि गहिता एव होन्तीति आह “इति अयं सङ्खारलोकोपि सब्बथा विदितो”ति ।

आगम्म चित्तं सेति एत्थाति आसयो मिगासयो विय । यथा मिगो गोचराय गन्त्वा पच्चागन्त्वा तत्थेव वनगहने सयतीति सो तस्स आसयो, एवं अञ्जथा पवत्तित्वापि चित्तं आगम्म यत्थ सेति, सो तस्स आसयोति वुच्चति । सो पन सस्सतदिट्ठिआदिवसेन चतुब्बिधो । वुत्तञ्च —

“सस्सतुच्छेददिट्ठि च, खन्ति चवानुलोमिका ।

यथाभूतञ्च यं जाणं, एतं आसयसद्वितं'न्ति ॥

तत्थ सब्बदिट्ठीनं सस्सतुच्छेददिट्ठीहि सङ्गहितत्ता सब्बेपि दिट्ठिगतिका सत्ता इमा एव द्वे दिट्ठियो सन्निस्सिता । यथाह “द्वयनिस्सितो ख्वायं, कच्चान, लोको येभुय्येन अत्थितञ्च नत्थितञ्चा”ति (सं० नि० २.१५) । **अत्थिताति** हि सस्सतग्गाहो अधिप्पेतो, **नत्थिताति** उच्छेदग्गाहो । अयं ताव वट्ठनिस्सितानं पुथुज्जनानं आसयो । विवट्ठनिस्सितानं पन सुद्धसत्तानं अनुलोमिका खन्ति, यथाभूतजाणन्ति दुविधो आसयो ।

आसयं जानातीति चतुब्बिधम्पि सत्तानं आसयं जानाति । जानन्तो च तेसं दिट्ठिगतानं, तेसञ्च जाणानं अप्पवत्तिक्खणेपि जानाति । वुत्तज्हेतं —

“कामं सेवन्तज्जेव जानाति ‘अयं पुग्गलो कामगरुको कामासयो कामाधिमुत्तो’ति, कामं सेवन्तज्जेव जानाति ‘अयं पुग्गलो नेक्खम्मगरुको नेक्खम्मासयो नेक्खम्माधिमुत्तो’ति”आदि (पटि० म० १.११३) ।

अप्पहीनभावेन सन्ताने अनु अनु सयन्तीति **अनुसया**, अनुरूपं कारणं लभित्वा उप्पज्जन्तीति अत्थो । एतेन नेसं कारणलाभे उप्पज्जनारहतं दस्सेति । अप्पहीना हि किलेसा कारणलाभे सति उप्पज्जन्ति । के पन ते? रागादयो सत्त अनागता किलेसा, अतीता, पच्चुप्पन्ना च तंसभावत्ता तथा वुच्चन्ति । न हि धम्मानं कालभेदेन सभावभेदो अत्थि । तं सत्तविधं अनुसयं तस्स तस्स सत्तस्स सन्ताने परोपरभावेन पवत्तमानं जानाति ।

चरितन्ति सुचरितदुच्चरितं । तं हि **विभङ्गे** (विभ० ८१४, ८१७) चरितनिद्देसे निद्दिट्ठं । अथ वा **चरितन्ति** चरिया वेदितब्बा । ता पन रागदोसमोहसद्भाबुद्धिवितक्कवसेन छ मूलचरिया, तासं अपरियन्तो अन्तरभेदो, संसग्गभेदो पन तेसट्ठिविधो । तं चरितं सभावतो संकिलेसवोदानतो समुद्धानतो फलतो निस्सन्दतोति एवमादिना पकारेन **जानाति** ।

अधिमुत्ति अज्झासयधातु । सा दुविधा हीनाधिमुत्ति पणीताधिमुत्तीति । याय हीनाधिमुत्तिका सत्ता हीनाधिमुत्तिकेयेव सेवन्ति, पणीताधिमुत्तिका च पणीताधिमुत्तिकेयेव । सा अज्झासयधातु अज्झासयसभावो अधिमुत्ति । तं **अधिमुत्तिं जानाति** “इमस्स अधिमुत्ति हीना, इमस्स पणीता”ति, तत्थापि “इमस्स मुदु, इमस्स मुदुतरा, इमस्स मुदुतमा”तिआदिना । इन्द्रियानं हि तिक्खमुदुभावादिना यथारहं अधिमुत्तिया तिक्खमुदुभावादिको वेदितब्बो । तथा हि वुत्तं **सम्मोहविनोदनीयं** (विभ० अट्ठ० ८१८, ८२०) “हेट्ठा गहितापि अधिमुत्ति इध सत्तानं तिक्खिन्द्रियमुदिन्द्रियभावदस्सनत्थं पुन गहिता”ति ।

अप्परजं अक्खं एतेसन्ति अप्परजक्खा, अप्पं वा रजं पज्जामये अक्खिम्मि एतेसन्ति अप्परजक्खा, अनुस्सदरागादिरजा सत्ता, ते **अप्परजक्खे** । **महारजक्खे**ति एत्थापि एसेव नयो । उस्सदरागादिरजा महारजक्खा ।

तिक्खिन्द्रियेति तिक्खिणेहि सद्भादीहि इन्द्रियेहि समन्नागते । **मुदिन्द्रियेति** मुदुकेहि सद्भादीहि इन्द्रियेहि समन्नागते । उपनिस्सयइन्द्रियानि नाम इधाधिप्पेतानि । **स्वाकारेति** सुन्दराकारे कल्याणपकतिके, विवट्ठज्झासयेति अत्थो ।

सुविज्जापयेति सम्मत्तनियामं विज्जापेतुं सुकरे सद्धे, पज्जवन्ते च । **भब्बे अभब्बेति** एत्थ **भब्बेति** कम्मावरणकिलेसावरणविपाकावरणरहिते । वुत्तविपरियायेन **द्वाकारदुविज्जापयाभब्बा** वेदितब्बा । एत्थ च “इमस्स रागरजो अप्पो, इमस्स दोसरजो अप्पो”तिआदिना अप्परजक्खेसु जाननं वेदितब्बं । सेसेसुपि एसेव नयो । **तस्माति** यस्मा भगवा अपरिमाणे सत्ते आसयादितो अनवसेसेत्वा जानाति, तस्मा अस्स भगवतो सत्तलोकोपि सब्बथा विदितो ।

ननु च सत्तेसु पमाणादिपि जानितब्बो अत्थीति? अत्थि । तस्स पन जाननं न निब्बिदाय विरागाय निरोधयाति इध न गहितं, भगवतो पन तम्पि सुविदितं सुववत्थापितमेव, पयोजनाभावा देसनं नारुळ्हं । तेन वुत्तं —

“अथ खो भगवा परित्तं नखसिखायं पंसुं आरोपेत्वा भिक्खू आमन्तेसि ‘तं किं मज्जथ, भिक्खवे, कतमं नु खो बहुतरं — यो वायं मया परित्तो नखसिखायं पंसुं आरोपितो, अयं वा महापथवी’”तिआदि (सं० नि० ५.११२१) ।

१३७. ओकासलोकोपि सब्बथा विदितोति सम्बन्धो । चक्कवाळन्ति लोकधातु । सा हि नेमिमण्डलसदिसेन चक्कवाळपब्बतेन समन्ततो परिकिखत्तत्ता “चक्कवाळ”न्ति वुच्चति । चतुत्तिससतानि चाति चतुअधिकानि तिससतानि, तीणिसहस्सानि, चत्तारिसतानि चाति अत्थो । अड्डुड्डानीति उपड्डुचतुत्थानि, तीणिसतानि, पज्जासज्जाति अत्थो । नहुतानीति दससहस्सानि । सङ्घाताति कथिता । सण्ठितीति हेट्ठा, उपरितो चाति सब्बसो ठिति ।

एवं सण्ठितेति एवमवद्विते । एत्थाति चक्कवाळे । अच्चुग्गतो तावदेवाति तत्तकमेव चतुरासीति योजनसहस्सानियेव उब्बेधो । न केवलं चेत्थ उब्बेधोव, अथ खो आयामवित्थारापिस्स तत्तकायेव । वुत्तज्हेतं —

“सिनेरु, भिक्खवे, पब्बतराजा चतुरासीति योजनसहस्सानि आयामेन, चतुरासीति योजनसहस्सानि वित्थारेना”ति (अ० नि० ७.६६) ।

ततोति सिनेरुस्स हेट्ठा, उपरि च वुत्तप्पमाणतो । उपड्डुपड्डेनाति उपड्डेन उपड्डेन । इदं वुत्तं होति — द्वाचत्तालीस योजनसहस्सानि समुद्दे अज्झोगाळ्हो तत्तकमेव च उपरि उग्गतो युगन्धरपब्बतो, एकवीस योजनसहस्सानि समुद्दे अज्झोगाळ्हो तत्तकमेव च उपरि उग्गतो ईसधरो पब्बतोति इमिना नयेन सेसेसुपि उपड्डुपड्डुपमाणता वेदितब्बा । यथा महासमुद्दो याव चक्कवाळपादमूला अनुपुब्बनिन्नो, एवं याव सिनेरुपादमूलाति हेट्ठा सिनेरुपमाणतो उपड्डुपमाणोपि युगन्धरपब्बतो पथवियं सुप्पतिट्ठितो, एवं ईसधरादयोपीति दड्डुब्बं । वुत्तं हेतं “महासमुद्दो, भिक्खवे, अनुपुब्बनिन्नो अनुपुब्बपोणो अनुपुब्बपम्भारो”ति (उदा० ४५; चूळव० ३८४; अ० नि० ८.१९) । सिनेरुयुगन्धरादीनं अन्तरे सीदन्तरसमुद्दा नाम । ते वित्थारतो यथाक्कमं सिनेरुआदीनं अच्चुग्गतसमानपरिमाणाति वदन्ति । ब्रह्माति महन्तो ।

सिनेरुस्स समन्ततोति परिकिखपनवसेन सिनेरुस्स समन्ततो ठिता । सिनेरुं ताव परिकिखपित्वा ठितो युगन्धरो, तं परिकिखपित्वा ईसधरो । एवं तं तं परिकिखपित्वा ठिता “सिनेरुस्स समन्ततो”ति वुत्ता ।

योजनानं सतानुच्चो, हिमवा पञ्च पब्बतोति हिमवा पब्बतो पञ्च योजनानं सतानि उच्चो उब्बेधो । नगक्कयाति नग-सद्देन अक्कातब्बा रुक्खाभिधाना । पज्जासयोजनक्खन्धसाखायामाति उब्बेधतो पज्जासयोजनक्खन्धायाया, उब्बेधतो, समन्ततो च पज्जासयोजनसाखायामा च । ततो एव सतयोजनवित्थिण्णा, तावदेव च उग्गता । यस्सानुभावेनाति यस्सा महन्तता कप्पट्ठायितादिप्पकारेन पभावेन ।

गरुळानं सिम्बलिरुक्खो सिनेरुस्स दुतियपरिभण्डे पतिट्ठितो ।

सिरीसेनाति पच्चत्ते करणवचनं । सत्तमन्ति लिङ्गविपल्लासेन वुत्तं, सिरीसो भवति सत्तमोति अत्थो ।

तत्थ चण्डमण्डलं हेट्ठा, सूरियमण्डलं उपरि । तस्स आसन्नभावेन चन्दमण्डलं अत्तनो छायाय विकलभावेन

उपट्टाति । तानि योजनन्तरिकानि युगन्धरगगपमाणे आकासे विचरन्ति । असुरभवनं सिनेरुस्स हेट्ठा । अवीचि जम्बुदीपस्स । जम्बुदीपो सकटसण्ठानो । अपरगोयानं आदाससण्ठानो । पुब्बविदेहो अद्भचन्दसण्ठानो । उत्तरकुरु पीठसण्ठानो । तंतंनिवासीनं, तंतंपरिवारदीपवासीनञ्च मनुस्सानं मुखम्पि तंतंसण्ठानन्ति वदन्ति । तदन्तरेसूति तेसं चक्कवाळानं अन्तरेसु । तिण्णं हि पत्तानं अञ्जमञ्जआसन्नभावेन ठपितानं अन्तरसदिसे तिण्णं तिण्णं चक्कवाळानं अन्तरे एकेको लोकन्तरनिरयो ।

अनन्तानीति अपरिमाणानि, “एत्तकानी”ति अज्जेहि मिनितुं असक्कुण्य्यानि । भगवा अनन्तेन बुद्धजाणेन अवेदि “अनन्तो आकासो, अनन्तो सत्तनिकायो, अनन्तानि चक्कवाळानी”ति तिविधम्पि अनन्तं बुद्धजाणं परिच्छिन्दति सयम्पि अनन्तत्ता । यावतकं हि जेय्यं, तावतकं जाणं । यावतकं जाणं, तावतकं जेय्यं । जेय्यपरियन्तिकं जाणं, जाणपरियन्तिकं जेय्यन्ति । तेन वुत्तं “अनन्तेन बुद्धजाणेन अवेदी”ति । अनन्तता चस्स अनन्तजेय्यपटिविज्झनेनेव वेदितब्बा तत्थ अप्पटिहतचारत्ता । ननु चेत्थ विवट्टादीनम्पि विदितता वत्तब्बाति? सच्चं वत्तब्बं, सा पन परतो अभिज्जाकथायं आगमिस्सतीति इध न गहिता ।

१३८. अत्तनाति निस्सक्कवचनमेतं । गुणेहि अत्तना विसिद्धतरस्साति सम्बन्धो । तर-ग्गहणं चेत्थ “अनुत्तरो”ति पदस्स अत्थनिद्वेसताय कत्तं, न विसिद्धस्स कस्सचि अत्थिताय । सदेवके हि लोके सदिसक्कप्पोपि नाम कोचि तथागतस्स नत्थि, कुतो सदिसो । विसिद्धे पन का कथा । कस्सचीति कस्सचिपि । अभिभवतीति सीलसम्पदाय उपनिस्सयभूतानं हिरोत्तप्पमेत्ताकरुणानं, विसेसपच्चयानं सद्भासतिवीरियपञ्जानञ्च उक्कंसप्पत्तिया समुदागमतो पट्टाय अनञ्जसाधारणो सवासनपटिपक्खस्स पहीनत्ता उक्कंसपारमिप्पत्तो सत्थु सीलगुणो । तेन भगवा सदेवकं लोकं अञ्जदत्थु अभिभुय्य पवत्तति, न सयं केनचि अभिभुय्यतीति अधिप्पायो । एवं समाधिगुणादीसुपि यथारहं वत्तब्बं । सीलादयो चेते लोकियलोकुत्तरमिस्सका वेदितब्बा । विमुत्तिजाणदस्सनं पन लोकियं कामावचरमेव ।

यदि एवं, कथं तेन सदेवकं लोकं अभिभवतीति? तस्सापि आनुभावतो असदिसत्ता । तम्पि हि विसयतो, पवत्तितो, पवत्ति आकारतो च उत्तरितरमेव । तं हि अनञ्जसाधारणं सत्थु विमुत्तिगुणं आरब्ध पवत्तति, पवत्तमानञ्च अतक्कावचरं परमगम्भीरं सण्हसुखुमं सविसयं पटिपक्खधम्मनं सुप्पहीनत्ता सुट्ठु पाकटं विभूततरं कत्वा पवत्तति, सम्मदेव च वसीभावस्स पापितत्ता, भवङ्गपरिवासस्स च अतिपरित्तकत्ता लहुं लहुं पवत्ततीति ।

एवं सीलादिगुणेहि भगवतो उत्तरितरस्स अभावं दस्सेत्वा इदानि सदिसस्सापि अभावं दस्सेतुं “असमो”तिआदि वुत्तं । तत्थ असमोति एकस्मिं काले नत्थि एतस्स सीलादिगुणेन समा सदिसाति असमो । तथा असमेहि अतीतानागतबुद्धेहि समो, असमा वा समा एतस्साति असमसमो । सीलादिगुणेन नत्थि एतस्स पटिमाति अप्पटिमो । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो । तत्थ उपमामत्तं पटिमा, सदिसूपमा पटिभागो, युगग्गाहवसेन ठितो पटिपुगगलो वेदितब्बो ।

न खो पनाहं समनुपस्सामीति मम समन्तचक्खुना हत्थतले आमलकं विय सब्बलोकं पस्सन्तोपि तत्थ सदेवके... पे०... पजाय अत्तना अत्ततो सीलसम्पन्नतरं सम्पन्नतरसीलं कज्जि पुगगलं न खो पन पस्सामि, तादिसस्स अभावतोति अधिप्पायो । अगगप्पसादसुत्तादीनीति एत्थ —

“यावता, भिक्खवे, सत्ता अपदा वा द्विपदा वा चतुप्पदा वा बहुप्पदा वा रूपिनो वा अरूपिनो वा सज्जिनो वा असज्जिनो वा नेवसज्जिनासज्जिनो वा, तथागतो तेसं अगगमक्खायति अरहं सम्मासम्बुद्धो । ये, भिक्खवे, बुद्धे

पसन्ना, अगो ते पसन्ना । अगो खो पन पसन्नानं अगो विपाको होती’ति (अ० नि० ४.३४; ५.३२; १०.१५; इतिवु१०) —

इदं अगप्पसादसुत्तं । आदि-सद्देन —

“सदेवके...पे०... सदेवमनुस्साय तथागतो अभिभू अनभिभूतो अज्जदत्थुदसो वसवत्ती, तस्मा ‘तथागतो’ति वुच्चती’ति (अ० नि० ४.२४; दी० नि० ३.१८८) —

एवमादीनि सुत्तपदानि वेदितव्वानि । आदिका गाथायोति एत्थ —

“अहं हि अरहा लोके, अहं सत्था अनुत्तरो ।

एकोहि सम्मासम्बुद्धो, सीतिभूतोस्मि निब्बुतो ॥ (महाव० ११; म० नि० १.२८५; २.३४१) ।

“दन्तो दमयतं सेट्ठो, सन्तो समयतं इसि ।

मुत्तो मोचयतं अगो, तिण्णो तारयतं वरो ॥ (इतिवु० ११२) ।

“नयिमस्मिं लोके परस्मिं वा पन,

बुद्धेन सेट्ठो सदिसो च विज्जति ।

यमाहु दक्खिण्य्यानं अगगतं गतो,

पुज्जत्थिकानं विपुलफलेसिन”न्ति ॥ (वि० व० १०४७; कथा० ७९९) —

एवमादिका गाथा वित्थारेतव्वा ।

१३९. दमेतीति समेति, कायसमादीहि योजेतीति अत्थो । तं पन कायसमादीहि योजनं यथारहं तदङ्गविनयादीसु पतिट्ठापनं होतीति आह “विनेतीति वुत्तं होती”ति । दमेतुं युत्ताति दमनारहा । अमनुस्सपुरिसाति एत्थ न मनुस्साति अमनुस्सा । तंसदिसता एत्थ जोतीयति, तेन मनुस्सत्तमत्तं नत्थि, अज्जं समानन्ति यक्खादयो “अमनुस्सा”ति अधिप्पेता, न ये केचि मनुस्सेहि अज्जे । तथा हि तिरच्छानपुरिसानं विसुं गहणं कतं, यक्खादयो एव च निहिट्ठा । अपलालो हिमवन्तवासी । चूळोदरमहोदरा नागदीपवासिनो । अगिसिखधूमसिखा सीहळदीपवासिनो । निब्बिसा कता दोसविसस्स विनोदनेन । तेनाह “सरणेषु च सीलेषु च पतिट्ठापिता”ति । कूटदन्तादयोति आदि-सद्देन घोटमुखउपालिगहपतिआदीनं सङ्गहो दट्ठव्वो । सक्कदेवराजादयोति आदि-सद्देन अजकलापयक्खबकब्रह्मादीनं सङ्गहो दट्ठव्वो । इदं चेत्थ सुत्तन्ति इदं केसिसुत्तं । विनीता विचित्रेहि विनयनूपायेहीति एतस्मिं अत्थे वित्थारेतव्वं यथारहं सण्हादीहि उपायेहि विनयस्स दीपनतो ।

विसुद्धसीलादीनं पठमज्झानादीनीति “विसुद्धसीलस्स पठमज्झानं, पठमज्झानलाभिनो दुतियज्झान”न्तिआदिना तस्स तस्स उपरूपरि विसेसं आचिक्खन्तोति सम्बन्धो । सोतापन्नादीनन्ति एत्थापि एसेव नयो । “दन्तेपि दमेतियेवा”ति इदं पुब्बे “सब्बेन सब्बं दमथं अनुपगता पुरिसदम्मा”ति वुत्ताति कत्वा वुत्तं । ये पन विप्पकतदम्मभावा सब्बथा दमेतव्वतं नातिवत्ता, ते सत्ते सन्धाय “दन्तेपि दमेतियेवा”ति वुत्तं । तेषि हि पुरिसदम्मा एवाति, यतो ने सत्था दमेति ।

अथपदन्ति अथाभिव्यञ्जकपदं, वाक्यन्ति अत्थो। वाक्येन हि अथाभिव्यक्ति, न नामादिपदमत्तेन। एकपदभावेन च अनञ्जसाधारणो सत्थु पुरिसदम्मसारथिभावो दस्सितो होति। तेनाह “**भगवा ही**”तिआदि। **अट्ट दिसाति** अट्ट समापत्तियो। ता हि अञ्जमञ्जसम्बन्धापि असंकिण्णभावेन दिस्सन्ति अपदिस्सन्तीति **दिसा**, दिसा वियाति वा **दिसा**। **असज्जमानाति** न सज्जमाना वसीभावप्पत्तिया निस्सङ्गचारा। **धावन्ति** जवनवुत्तियोगतो। **एकंयेव दिसं धावति**, अत्तनो कायं अपरिवत्तेन्तीति अधिप्पायो। सत्थारा पन दमिता पुरिसदम्मा एकिरियापथेनेव अट्ट दिसा धावन्ति। तेनाह “**एकपल्लङ्केनेव निसिन्ना**”ति। **अट्ट दिसाति** च निदस्सनमत्तमेतं, लोकियेहि अगतपुब्बं निरोधसमापत्तिदिसं, अमतदिसञ्च पक्खन्दनतो।

१४०. दिट्ठधम्मो वुच्चति पच्चक्खो अत्तभावो, तत्थ नियुत्तोति दिट्ठधम्मिको, इधलोकत्थो। कम्मकिलेसवसेन सम्परेतब्बतो सम्मा गन्तब्बतो सम्परायो, परलोको, तत्थ नियुत्तोति सम्परायिको, परलोकत्थो। परमो उत्तमो अत्थो परमत्थो, निब्बानं। तेहि **दिट्ठधम्मिकसम्परायिकपरमत्थेहि**। **यथारहन्ति** यथानुरूपं। तेसु अत्थेसु यो यो पुगगलो यं यं अरहति, तदनुरूपं। **अनुसासतीति** विनेति तस्मिं अत्थे पतिट्ठपेति, सह अत्थेन वत्ततीति **सत्थो**, भण्डमूलेन वाणिज्जाय देसन्तरं गच्छन्तो जनसमूहो। हितुपदेसादिवसेन परिपालेतब्बो सासितब्बो सो एतस्स अत्थीति **सत्था**, सत्थवाहो। सो विय भगवाति आह “**सत्था वियाति सत्था, भगवा सत्थवाहो**”ति।

इदानीं तमतथं निद्वेसपाळिनयेन दस्सेतुं “**यथा सत्थवाहो**”तिआदि वुत्तं। तत्थ **सत्थेति** सत्थिके जने। कं तारेन्ति एत्थाति **कन्तारो**, निरुदको अरञ्जप्पदेसो। रुळ्हीवसेन पन इतरोपि अरञ्जप्पदेसो तथा वुच्चति। **चोरकन्तारन्ति** चोरेहि अधिद्वितकन्तारं। तथा **वाळकन्तारं**। **दुब्भिक्खकन्तारन्ति** दुल्लभभिक्खं कन्तारं। **तारेतीति** अखेमन्तद्धानं अतिक्कामेति। **उत्तारेतीति**आदि उपसग्गेन पदं वट्ठेत्वा वुत्तं। अथ वा **उत्तारेतीति** खेमन्तभूमिं उपनेन्तो तारेति। **नित्तारेतीति** अखेमन्तद्धानतो निक्खामेन्तो तारेति। **पतारेतीति** परिगगहेत्वा तारेति, हत्थेन परिगगहेत्वा विय तारेतीति अत्थो। सब्बम्पेतं तारणुत्तारणादिखेमद्धाने ठपनमेवाति आह “**खेमन्तभूमिं सम्पापेती**”ति। **सत्तेति** वेनेय्यसत्ते। महागहनताय, महानत्थताय, दुन्नित्थरणताय च जातियेव कन्तारो जातिकन्तारो, तं **जातिकन्तारं**।

उक्कट्टुपरिच्छेदवसेनाति उक्कट्टुसत्तपरिच्छेदवसेन। देवमनुस्सा एव हि उक्कट्टुसत्ता, न तिरच्छानादयो। **भब्बपुगगलपरिच्छेदवसेनाति** सम्मत्तनियामोक्कमनस्स योग्यपुगगलस्स परिच्छिन्दनवसेन। एतन्ति “**देवमनुस्सान**”न्ति एतं वचनं। **भगवतोति** निस्सक्कवचनं यथा “**उपज्झायतो अज्झेती**”ति, भगवतो सन्तिकेति वा अत्थो। **उपनिस्सयसम्पत्तिन्ति** तिहेतुकपटिसन्धिआदिकं मग्गफलाधिगमस्स बलवकारणं।

गग्गरायाति गग्गराय नाम रज्जो देविया, ताय वा कारितत्ता “**गग्गरा**”ति लद्धनामाय। **सरे निमित्तं अग्गहेसीति** “**धम्मो एसो वुच्चती**”ति धम्मसज्जाय सरे निमित्तं गण्हि, गण्हन्तो च पसन्नचित्तो परिसपरियन्ते निपज्जि। **सन्निरुम्भित्वा अट्टासीति** तस्स सीसे दण्डस्स ठपितभावं अपस्सन्तो तत्थ दण्डं उप्पीळेत्वा अट्टासि। मण्डूकोपि दण्डे ठपितेपि उप्पीळितेपि धम्मगतेन पसादेन विस्सरमकरोन्तोव कालमकासि। देवलोके निब्बत्तसत्तानं अयं धम्मता, या “**कुतोहं इध निब्बत्तो**, तत्थ किं नु खो कम्ममकासि”न्ति आवज्जना। तस्मा अत्तनो पुरिमभवस्स दिट्ठत्ता आह “**अरे अहम्पि नाम इध निब्बत्तो**”ति। **भगवतो पादे वन्दि** कतञ्जुतासंवट्ठितेन पेमगारवबहुमानेन।

भगवा जानन्तोव महाजनस्स कम्मफलं, बुद्धानुभावञ्च पच्चक्खं कातुकामो “**को मे वन्दती**”ति गाथाय **पुच्छि**। तत्थ **कोति** देवनागयक्खगन्धब्बादीसु को, कतमोति अत्थो। **मेति** मम। **पादानीति** पादे। **इद्धियाति** इमाय एवरूपाय

देविद्धिया । “यससा”ति इमिना एदिसेन परिवारेन, परिच्छेदेन च । जलन्ति विज्जोतमानो । अभिक्कन्तेनाति अतिविय कन्तेन कमनीयेन सुन्दरेन । वण्णेनाति छविवण्णेन सरीरवण्णनिभाय । सब्बा ओभासयं दिसाति सब्बा दसपि दिसा पभासेन्तो, चन्दो विय, सूरियो विय च एकोभासं एकालोकं करोन्तोति अत्थो ।

एवं पन भगवता पुच्छितो देवपुत्तो अत्तानं पवेदेन्तो “मण्डूकोहं पुरे आसि”न्ति गाथमाह । तत्थ पुरेति पुरिमजातियं । “उदके”ति इदं तदा अत्तनो उप्पत्तिट्ठानदस्सनं । “उदके मण्डूको”ति एतेन उद्धमायिकादिकस्स थले मण्डूकस्स निवत्तनं कतं होति । गावो चरन्ति एत्थाति गोचरो, गुन्नं घासेसनट्ठानं । इध पन गोचरो वियाति गोचरो, वारि उदकं गोचरो एतस्साति वारिगोचरो । उदकचारीपि हि कोचि कच्छपादि अवारिगोचरोपि होतीति “वारिगोचरो”ति विसेसेत्वा वुत्तं । तव धम्मं सुणन्तस्साति ब्रह्मस्सरेन करवीकरुतमञ्जुना देसेन्तस्स तव धम्मं “धम्मो एसो वुच्चती”ति सरे निमित्तगाहवसेन सुणन्तस्स । अनादरे चेतं सामिवचनं । अवधि वच्छपालकोति वच्छे रक्खन्तो गोपालदारको मम समीपं आगन्त्वा दण्डमोलुब्ध तिट्ठन्तो मम सीसे दण्डं सन्निरुम्भित्वा मं मारेसीति अत्थो ।

सितं कत्वाति “तथा परित्ततरेनापि पुज्जानुभावेन एवं अतिविय उळारा लोकियलोकुत्तरा सम्पत्तियो लब्भन्ती”ति पीतिसोमनस्सजातो भासुरतरधवलविप्फुरन्तदस्सनकिरणावलीहि भिय्योसो मत्ताय तं पदेसं ओभासेन्तो सितं कत्वा । पीतिसोमनस्सवसेन हि सो —

“मुहुत्तं चित्तपसादस्स, इद्धिं पस्स यसञ्च मे ।
आनुभावञ्च मे पस्स, वण्णं पस्स जुतिञ्च मे ॥

“ये च ते दीघमद्धानं, धम्मं अस्सोसुं गोतम ।
पत्ता ते अचलट्ठानं, यत्थ गन्त्वा न सोचरे”ति ॥ (वि० व० ८५९-८६०) ।

इमा द्वे गाथा वत्वा पक्कामि ।

१४१. यं पन किञ्चीति एत्थ यन्ति अनियमितवचनं । तथा किञ्चीति । पनाति वचनालङ्कारमत्तं । तस्मा यं किञ्चीति जेय्यस्स अनवसेसपरियादानं कतं होति । पनाति वा विसेसत्थदीपको निपातो । तेन “सम्मासम्बुद्धो”ति इमिना सङ्खेपतो, वित्थारतो च सत्थु चतुसच्चाभिसम्बोधो वुत्तो । “बुद्धो”ति पन इमिना तदञ्जस्सपि जेय्यस्सावबोधो । पुरिमेन वा सत्थु पटिवेधजाणानुभावो, पच्छिमेन देसनाजाणानुभावो । पीति उपरि वुच्चमानो विसेसो जोतीयति । सब्बसो पटिपक्खेहि विमुच्चतीति विमोक्खो, अगगमगो । तस्स अन्तो अगगफलं, तत्थ भवं तस्मिं लद्धे लद्धब्बतो विमोक्खन्तिकजाणं, सब्बञ्जुतज्जाणेन सद्धिं सब्बम्पि बुद्धजाणं । एवं पवत्तोति एत्थ —

“सब्बञ्जुताय बुद्धो, सब्बदस्साविताय बुद्धो, अनञ्जनेय्यताय बुद्धो, विसविताय बुद्धो, खीणासवसङ्गातेन बुद्धो, निरुपलेपसङ्गातेन बुद्धो, एकन्तवीतरागोति बुद्धो, एकन्तवीतदोसोति बुद्धो, एकन्तवीतमोहोति बुद्धो, एकन्तनिक्किलेसोति बुद्धो, एकायनमगं गतोति बुद्धो, एको अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धोति बुद्धो, अबुद्धिविहतत्ता बुद्धिपटिलाभा बुद्धो । बुद्धोति नेतं नामं मातरा कतं, न पितरा कतं, न भातरा कतं, न भगिनिया कतं, न मित्तामच्चेहिकतं, न जातिसालोहितेहि कतं, न समणब्राह्मणेहि कतं, न देवताहि कतं । विमोक्खन्तिकमेतं बुद्धानं भगवन्तानं बोधिया मूले सह सब्बञ्जुतज्जाणस्स पटिलाभा सच्छिका पज्जति यदिदं बुद्धो”ति (महानि०

१९२) —

अयं निद्वेसपाळिनयो । यस्मा चेत्थ तस्सा पटिसम्भिदापाळिया भेदो नत्थि, तस्मा द्वीसु एकेनापि अत्थसिद्धीति दस्सनत्थं “पटिसम्भिदानयो वा”ति अनियमत्थो वा-सद्वो वुत्तो ।

तत्थ यथा लोके अवगन्ता “अवगतो”ति वुच्चति, एवं बुज्झिता सच्चानीति बुद्धो सुद्धकत्तुवसेन । यथा पण्णसोसा वाता “पण्णसुसा”ति वुच्चन्ति, एवं बोधेता पजायाति बुद्धो हेतुकत्तुवसेन, हेतुअत्थो चेत्थ अन्तोनीतो ।

सब्बञ्जुताय बुद्धोति सब्बधम्मबुज्जनसमत्थाय बुद्धिया बुद्धोति अत्थो । सब्बदस्साविताय बुद्धोति सब्बधम्मानं जाणचक्खुना दिट्ठत्ता बुद्धोति अत्थो । अनञ्जनेय्यताय बुद्धोति अञ्जेन अबोधनीतो सयमेव बुद्धत्ता बुद्धोति अत्थो । विसविताय बुद्धोति नानागुणविसवनतो पदुममिव विकसनट्टेन बुद्धोति अत्थो । खीणासवसङ्गातेन बुद्धोति एवमादीहि छहि परियायेहि निद्वक्खयविबुद्धो पुरिसो विय सब्बकिलेसनिद्वक्खयविबुद्धत्ता बुद्धोति वुत्तं होति । एकायनमगं गतोति बुद्धोति गमनत्थानं बुद्धिअत्थताय बुद्धिअत्थानम्पि गमनत्थता लब्धतीति एकायनमगं गतत्ता बुद्धोति वुच्चतीति अत्थो । एको अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धोति बुद्धोति न परेहि बुद्धत्ता बुद्धो, अथ खो सयमेव अनुत्तरं सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धत्ता बुद्धोति अत्थो । अबुद्धिविहतत्ता बुद्धिपटिलाभा बुद्धोति बुद्धि बुद्धं बोधोति अनत्थन्तरं । तत्थ यथा रत्तगुणयोगतो रत्तो पटो, एवं बुद्धगुणयोगतो बुद्धोति जापनत्थं वुत्तं । ततो परं बुद्धोति नेतं नामन्तिआदि अत्थानुगतायं पञ्जत्तीति बोधनत्थं वुत्तन्ति एवमेत्थ इमिनापि कारणेन भगवा बुद्धोति वेदितब्बं ।

१४२. अस्साति भगवतो । गुणविसिद्धसब्बसत्तुत्तमगरुगारवाधिवचनन्ति सब्बेहि सीलादिगुणेहि विसिद्धस्स ततो एव सब्बसत्तेहि उत्तमस्स गरुनो गारववसेन वुत्तवचनमिदं भगवाति । तथा हि लोकनाथो अपरिमितनिरुपमप्यभावसीलादिगुणविसेससमङ्गिताय सब्बानत्थपरिहारपुब्बङ्गमाय निरवसेसहितसुखविधानतप्पराय निरतिसयाय पयोगसम्पत्तिया सदेवमनुस्साय पजाय, अच्चन्तुपकारिताय च अपरिमाणासु लोकधातूसु अपरिमाणानं सत्तानं उत्तमगारवट्ठानन्ति ।

भगवाति वचनं सेट्ठन्ति सेट्ठवाचकं वचनं सेट्ठगुणसहचरणतो “सेट्ठ”न्ति वुत्तं । अथ वा वुच्चतीति वचनं, अत्थो । तस्मा यो “भगवा”ति वचनेन वचनीयो अत्थो, सो सेट्ठोति अत्थो । भगवाति वचनमुत्तमन्ति एत्थापि एसेव नयो । गारवयुत्तोति गरुभावयुत्तो गरुगुणयोगतो, गरुकरणं वा सातिसयं अरहतीति गारवयुत्तो, गारवारहोति अत्थो ।

गुणविसेसहेतुकं “भगवा”ति इदं भगवतो नामन्ति सङ्खेपतो वुत्तमत्थं वित्थारतो विभजितुकामो नामयेव ताव अत्थुद्धारवसेन दस्सेन्तो “चतुब्बिधं वा नाम”न्तिआदिमाह । तत्थ आवत्थिकन्ति अवत्थाय विदितं तं तं अवत्थं उपादाय पञ्जत्तं वोहरितं । तथा लिङ्गिकं तेन तेन लिङ्गेन वोहरितं । नेमित्तिकन्ति निमित्ततो आगतं । अधिच्चसमुप्यन्नन्ति यदिच्छाय पवत्तं, यदिच्छाय आगतं यदिच्छकं । पठमेन आदि-सद्देन बालो, युवा, वुट्ठोति एवमादिं सङ्गणहाति, दुतियेन मुण्डी, जटीति एवमादिं, ततियेन बहुस्सुतो, धम्मकथिको, झार्यीति एवमादिं, चतुत्थेन अघमरिसनं पावचनन्ति एवमादिं सङ्गणहाति । “नेमित्तिक”न्ति वुत्तमत्थं व्यतिरेकवसेन पटिट्ठापेतुं “न महामायाया”तिआदि वुत्तं । “विमोक्खन्तिक”न्ति इमिना इदं नामं अरियाय जातिया जातक्खणेयेव जातन्ति दस्सेति । यदि विमोक्खन्तिकं, अथ कस्मा अञ्जेहि खीणासवेहि असाधारणन्ति आह “सह सब्बञ्जुतज्जाणस्स पटिलाभा”ति । बुद्धानज्झि अरहत्तफलं निप्फज्जमानं सब्बञ्जुतज्जाणादीहि सब्बेहि बुद्धगुणेहि सद्दिश्येव निप्फज्जति । तेन वुत्तं “विमोक्खन्तिक”न्ति । सच्छिका पञ्जत्तीति

सब्बधम्मनं सच्छिकिरियानिमित्ता पज्जति । अथ वा **सच्छिका पज्जतीति** पच्चक्खसिद्धा पज्जति । यंगुणनिमित्ता हि सा, ते सत्थु पच्चक्खभूताति गुणा विय सापि सच्छिकता एव नाम होति, न परेसं वोहारमत्तेनाति अधिप्पायो ।

१४३. वदन्तीति महाथेरस्स गरुभावतो बहुवचनेनाह, सङ्गीतिकारेहि वा कतमनुवादं सन्धाय । इस्सरियादिभेदो भगो अस्स अत्थीति **भगी** । **अकासि भग्गन्ति** रागादिपापधम्मं भग्गं अकासि, भग्गवाति अत्थो । **बहूहि जायेहीति** कायभावनादिकेहि अनेकेहि भावनाक्कमेहि । **सुभावितत्तनोति** सम्मदेव भावितसभावस्स । पच्चत्ते चेतं सामिवचनं ।

निद्देसे वुत्तनयेनाति एत्थायं निद्देसनयो —

“भगवाति गारवाधिवचनमेतं । अपिच भग्गरागोति भगवा, भग्गदोसोति भगवा, भग्गमोहोति भगवा, भग्गमानोति भगवा, भग्गदिट्ठीति भगवा, भग्गतण्होति भगवा, भग्गकिलेसोति भगवा, भजि विभजि पविभजि धम्मरतनन्ति भगवा, भवानं अन्तकरोति भगवा, भावितकायो भावितसीलो भावितचित्तो भावितपज्जोति भगवा, भजि वा भगवा अरज्जवनपत्थानि पन्तानि सेनासनानि अप्पसद्धानि अप्पनिग्घोसानि विजनवातानि मनुस्सराहस्सेय्यकानि पटिसल्लानसारुप्पानीति भगवा, भागी वा भगवा चीवरपिण्डपातसेनासनगिलानपच्चयभेसज्जपरिक्खारानन्ति भगवा, भागी वा भगवा अत्थरसस्स धम्मरसस्स विमुत्तिरसस्स अधिसीलस्स अधिचित्तस्स अधिपज्जायाति भगवा, भागी वा भगवा चतुन्नं झानानं चतुन्नं अप्पमज्जानं चतुन्नं अरूपसमापत्तीनन्ति भगवा, भागी वा भगवा अट्ठन्नं विमोक्खानं अट्ठन्नं अभिभायतनानं नवन्नं अनुपुब्बविहारसमापत्तीनन्ति भगवा, भागी वा भगवा दसन्नं सज्जाभावनानं दसन्नं कसिणसमापत्तीनं आनापानस्सतिसमाधिस्स असुभसमापत्तियाति भगवा, भागी वा भगवा चतुन्नं सतिपट्टानानं चतुन्नं सम्मप्पधानानं चतुन्नं इन्द्रियादानं पज्चन्नं इन्द्रियानं पज्चन्नं बलानं सत्तन्नं बोज्झङ्गानं अरियस्स अट्ठङ्गिकस्स मग्गस्साति भगवा, भागी वा भगवा दसन्नं तथागतबलानं चतुन्नं वेसारज्जानं चतुन्नं पटिसम्भिदानं छन्नं अभिज्जानं छन्नं बुद्धधम्मनन्ति भगवा, भगवाति नेतं नामं...पे०... सच्छिका पज्जति यदिदं भगवा”ति (महानि० ८३) ।

एत्थ च “**गारवाधिवचनं**”न्तिआदीनि यदिपि गाथायं आगतपदानुक्कमेन न निद्दिट्ठानि, यथारहं पन तेसं सब्बेसम्पि निद्देसभावेन वेदितब्बानि । तत्थ **गारवाधिवचनन्ति** गरून् गरुभाववाचकं वचनं । **भजीति** भागसो कथेसि । तेनाह “**विभजी**”ति । **धम्मरतनन्ति** मग्गफलादिअरियधम्मरतनं । पुन **भजीति** सेवि । **भागीति** भागधेय्यवा । पुन **भागीति** भजनसीलो । **अत्थरसस्साति** अत्थसन्निस्सयस्स रसस्स । विमुत्तायतनसीसे हि ठत्वा धम्मं कथेन्तस्स, सुणन्तस्स च तदत्थं आरब्भ उप्पज्जनकपीतिसोमनस्सं अत्थरसो । धम्मं आरब्भ **धम्मरसो** । यं सन्धाय वुत्तं “लभति अत्थवेदं, लभति धम्मवेदं”न्ति (अ० नि० ६.१०) । **विमुत्तिरसस्साति** विमुत्तिभूतस्स, विमुत्तिसन्निस्सयस्स वा रसस्स । **सज्जाभावनानन्ति** अनिच्चसज्जादीनं दसन्नं सज्जाभावनानं । **छन्नं बुद्धधम्मनन्ति** छ असाधारणजाणानि सन्धाय वुत्तं । तत्थ तत्थ “भगवा”ति सद्वसिद्धि निरुत्तिनयेन वेदितब्बा ।

१४४. यदिपि “**भाग्यवा**”तिआदीहि पदेहि वुच्चमानो अत्थो “**भगी भजी**”ति निद्देसगाथाय सङ्गहितो एव, तथापि पदसिद्धि अत्थविभागअत्थयोजनादिसहितो संवण्णनानयो ततो अज्जाकारोति वुत्तं “**अयं पन अपरो नयो**”ति । **आदिकन्ति आदि-**सद्देन वण्णविकारो, वण्णलोपो, धातुअत्थेन नियोजनज्जाति इमं तिविधं लक्खणं सङ्गण्हाति । **सद्देनयेनाति** ब्याकरणनयेन । पिसोदरादीनं सद्धानं आकतिगणभावतो वुत्तं “**पिसोदरादिपक्खेपलक्खणं गहेत्वा**”ति । पक्खिपनमेव लक्खणं । तप्परियापन्नताकरणं हि पक्खिपनं । **पारप्पत्तन्ति** परमुक्कंसगतं पारमिभावप्पत्तं । **भाग्यन्ति**

कुसलं । तत्थ मग्गकुसलं लोकुत्तरसुखनिब्बत्तकं, इतरं लोकियसुखनिब्बत्तकं, इतरम्पि वा विवट्ठूपनिस्सयं परियायतो लोकुत्तरसुखनिब्बत्तकं सिया ।

लोभादयो एककवसेन गहिता । तथा विपरीतमनसिकारो विपल्लासभावसामञ्जेन, अहिरिकादयो दुकवसेन । लोभादयो च पुन “**तिविधाकुसलमूल**”न्ति तिकवसेन गहिता । कायदुच्चरितादि-
तण्हासंकिलेसादिरागमलादिरागविसमादिकामसञ्जादिकामवितक्कादितण्हापपञ्चादयो **तिविधदुच्चरितादयो** ।
सुभसञ्जादिका **चतुब्बिधविपरियेसा** । “चीवरहेतु वा भिक्खुनो तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जति, पिण्डपात, सेनासन, इतिभवाभवहेतु वा”ति (अ० नि० ४.९) एवमागता **चत्तारो तण्हुप्पादा** । “बुद्धे कङ्कति, धम्मे, सङ्गे, सिक्खाय, सब्रह्मचारीसु कुपितो होति अनत्तमनो आहतचित्तो खीलजातो”ति (दी० नि० ३.३१९; म० नि० १.१८५; अ० नि० ५.२०५; ९.७१; विभ० ९४१) एवमागतानि **पञ्च चेतोखीलानि** । “कामे अवीतरागो होति, काये अवीतरागो, रूपे अवीतरागो, यावदत्थं उदरावदेहकं भुज्जित्वा सेय्यसुखं पस्ससुखं मिद्धसुखं अनुयुत्तो विहरति, अज्जतरं देवनिकायं पणिधाय ब्रह्मचरियं चरती”ति (दी० नि० ३.३२०; म० नि० १.१८६) आगता **पञ्च विनिबन्धा** । रूपाभिनन्दनादयो **पञ्चाभिनन्दना** । कोधो, मक्खो, इस्सा, साठेय्यं, पापिच्छता, सन्दिट्ठिपरामासोति इमानि **छ विवादमूलानि** । रूपतण्हादयो **छ तण्हाकाया** ।

कामरागपटिघदिट्ठिविचिकिच्छाभवरागमानाविज्जा **सत्तानुसया** । मिच्छादिट्ठिआदयो **अट्ठ मिच्छन्ता** । “तण्हं पटिच्च परियेसना, परियेसनं पटिच्च लाभो, लाभं पटिच्च विनिच्छयो, विनिच्छयं पटिच्च छन्दरागो, छन्दरागं पटिच्च अज्झोसानं, अज्झोसानं पटिच्च परिग्गहो, परिग्गहं पटिच्च मच्छरियं, मच्छरियं पटिच्च आरक्खा, आरक्खाधिकरणं दण्डादानादयो”ति (दी० नि० २.१०३; ३.३५९) एते **नव तण्हामूलका** । चत्तारो सस्सतवादा, चत्तारो एकच्चसस्सतवादा, चत्तारो अन्तानन्तिका, चत्तारो अमराविकखेपिका, द्वे अधिच्चसमुप्पन्निका, सोळस सज्जीवादा, अट्ठ असज्जीवादा, अट्ठ नेवसज्जीनासज्जीवादा, सत्त उच्छेदवादा, पञ्च परमदिट्ठधम्मनिब्बानवादाति एतानि **द्वासट्ठि दिट्ठिगतानि** । अज्झत्तिकस्स उपादाय “अस्मी”ति होति, “इत्थस्मी”ति, “एवस्मी”ति, “अज्जथास्मी”ति, “भविस्स”न्ति, “इत्थं भविस्स”न्ति, “एवं भविस्स”न्ति, “अज्जथा भविस्स”न्ति, “असस्मी”ति, “सातस्मी”ति, “सिय”न्ति, “इत्थं सिय”न्ति, “एवं सिय”न्ति, “अज्जथा सिय”न्ति, “अपाहं सिय”न्ति, “अपाहं इत्थं सिय”न्ति, “अपाहं एवं सिय”न्ति, “अपाहं अज्जथा सिय”न्ति होतीति अट्ठारस, बाहिरस्सुपादाय “इमिना अस्मी”ति होति, “इमिना इत्थस्मी”ति, “इमिना एवस्मी”ति, “इमिना अज्जथास्मी”ति आदिका (विभ० ९७५-९७६) वुत्तनया अट्ठारसाति छत्तिस, अतीता छत्तिस, अनागता छत्तिस, पच्चुप्पन्ना छत्तिसाति **अट्ठसततण्हाविचरितानि** ।

पभेद-सद्दो पच्चेकं सम्बन्धितब्बो । तत्थायं योजना — लोभप्पभेदा दोसप्पभेदा याव अट्ठसततण्हाविचरितप्पभेदाति । सब्बानि सत्तानं दरथपरिळाहकरानि किलेसानं अनेकानि सतसहस्सानि अभज्जीति योजना । आरम्मणादिविभागतो हि पवत्तिआकारविभागतो च अनन्तप्पभेदा किलेसाति । **सङ्खेपतो**ति एत्थ समुच्छेदप्पहानवसेन सब्बसो अप्पवत्तिकरणेन **किलेसमारं**, समुदयप्पहानपरिज्जावसेन **खन्धमारं**, सहायवेकल्लकरणवसेन सब्बथा अप्पवत्तिकरणेन **अभिसङ्खारमारं**, बलविधमनविसयातिककमनवसेन **देवपुत्तमच्चुमारञ्च अभज्जि** भग्गे अकासि । **परिस्सयानन्ति** उपह्वानं । सम्पति, आयतिञ्च सत्तानं अनत्थावहत्ता मारणट्ठेन विबाधनट्ठेन किलेसाव मारोति **किलेसमारो** । वधकट्ठेन खन्धाव मारोति **खन्धमारो** । तथा हि वुत्तं “वधकं रूपं वधकं रूपं”न्ति यथाभूतं नप्पजानाती”ति आदि (सं० नि० ३.८५) । जातिजरादिमहाव्यसननिब्बत्तनेन अभिसङ्खारोव मारोति **अभिसङ्खारमारो** । संकिलेसनिमित्तं हुत्वा गुणमारणट्ठेन देवपुत्तोव मारोति **देवपुत्तमारो** । सत्तानं जीवितस्स, जीवितपरिक्खारानञ्च जानिकरणेन महाबाधरूपत्ता मच्चु एव मारोति

मच्चुमारो ।

सतपुञ्जलक्खणधरस्साति अनेकसतपुञ्जनिब्बत्तमहापुरिसलक्खणवहतो रूपकायसम्पत्ति दीपिता होति, इतरासं फलसम्पदानं मूलभावतो, अधिद्वानभावतो च । धम्मकायसम्पत्ति दीपिता होति, पहानसम्पदापुब्बकत्ता जाणसम्पदादीनं । भाग्यवताय लोकियानं बहुमतभावो । भग्गदोसताय परिक्खकानं बहुमतभावोति योजना । एवं इतो परेसुपि यथासङ्ख्यं योजेतब्बं । पुञ्जवन्तं हि गहट्ठा खत्तियादयो अभिगच्छन्ति, पहीनदोसं पब्बजिततापसपरिब्बाजकादयो “दोसविनयाय धम्मं देसेती”ति । अभिगतानञ्च नेसं कायचित्तदुक्खापनयने पटिबलभावो, आमिसदानधम्मदानेहि उपकारसम्भावतो । रूपकायं तस्स पसादचक्खुना, धम्मकायं पञ्चाचक्खुना दिस्वा दुक्खद्वयस्स पटिप्पस्सम्भनतो उपगतानञ्च तेसं आमिसदानधम्मदानेहि उपकारिता, “पुब्बे आमिसदानधम्मदानेहि मया अयं लोकगभावो अधिगतो, तस्मा तुम्हेहिपि एवमेव पटिपज्जितब्ब”न्ति एवं सम्मापटिपत्तियं नियोजनेन अभिगतानं लोकियलोकुत्तरसुखेहि संयोजनसमत्थता च दीपिता होति ।

सकचित्ते इस्सरियं अत्तनो चित्तस्स वसीभावापादनं, येन पटिक्कूलादीसु अप्पटिक्कूलसज्जितादिविहारसिद्धि, अधिद्वानिद्धिआदिको इद्धिविधोपि चित्तिस्सरियमेव चित्तभावनाय वसीभावप्पत्तिया इज्झनतो । अणिमालघिमादिकन्ति आदि-सद्देन महिमा पत्ति पाकम्मं ईसिता वसिता यत्थकामावसायिताति इमे छपि सङ्गहिता । तत्थ कायस्स अणुभावकरणं अणिमा । लहुभावो लघिमा आकासे पदसा गमनादिना । महत्तं महिमा कायस्स महन्ततापादनं । इट्ठदेसप्पत्ति पत्ति । अधिद्वानादिवसेन इच्छितनिष्पादनं पाकम्मं । सयंवसिता इस्सरभावो ईसिता । इद्धिविधे वसीभावो वसिता । आकासेन वा गच्छतो, अज्जं वा किञ्चि करोतो यत्थ कत्थचि वोसानप्पत्ति यत्थकामावसायिता । “कुमारकरूपादिदस्सन”न्तिपि वदन्ति । एवमिदं अट्ठविधं लोकियसम्मत्तं इस्सरियं । तं पन भगवतो इद्धिविधन्तो गधं, अनज्जसाधारणञ्चाति आह “सब्बाकारपरिपूरं अत्थी”ति ।

केसज्जि पदेसवुत्ति, अयथाभूतगुणसन्निस्सयत्ता अपरिसुद्धो च यसो होति, न एवं तथागतस्साति दस्सेतुं “लोकत्तयव्यापको”तिआदि वुत्तं । तत्थ इध अधिगतसत्थुगुणानं आरुप्पे उप्पन्नानं “इतिपि सो भगवा”तिआदिना भगवतो गुणे अनुस्सरन्तानं यसो पाकटो होतीति आह “लोकत्तयव्यापको”ति । यथाभुच्चगुणाधिगतत्ता एव अतिविय परिसुद्धो । अनवसेसलक्खणानुब्यञ्जनादिसम्पत्तिया सब्बाकारपरिपूरा । सब्बङ्गपच्चङ्गसिरी सब्बेसं अङ्गपच्चङ्गानं सोभा । “तिण्णो तारेय्य”न्तिआदिना यं यं एतेन लोकनाथेन इच्छितं मनोवचीपणिधानवसेन, पत्थितं कायपणिधानवसेन । तथेवाति पणिधानानुरूपमेव । वीरियपारमिभावप्पत्तो, अरियमग्गपरियापन्नो च सम्मावायामसङ्घातो पयत्तो ।

भेदेहीति सब्बत्तिकदुकपदसंहितेहि पभेदेहि । पटिच्चसमुप्पादादीहीति आदि-सद्देन न केवलं विभङ्गपाळियं आगता सतिपट्टानादयोव सङ्गहिता, अथ खो सङ्गहादयो, समयविमुत्तादयो, ठपनादयो, तिकपट्टानादयो च सङ्गहिताति वेदितब्बं । दुक्खसच्चस्स पीळनट्ठो तंसमङ्गिनो सत्तस्स हिंसनं अविष्कारिकताकरणं । सङ्खत्तट्ठो समेच्चसम्भूयपच्चयेहि कतभावो । सन्तापट्ठो दुक्खदुक्खतादीहि सन्तप्पनं परिदहनं । विपरिणामट्ठो जराय, मरणेन चाति द्विधा विपरिणामेतब्बता । समुदयस्स आयूहनट्ठो दुक्खस्स निब्बत्तनवसेन सम्पिण्डनं । निदानट्ठो “इदं तं दुक्ख”न्ति निददन्तस्स विय समुट्ठापनं । संयोगट्ठो संसारदुक्खेन संयोजनं । पलिबोधट्ठो मग्गाधिगमस्स निवारणं । निरोधस्स निस्सरणट्ठो सब्बपथीनं पटिनिस्सग्गसभावत्ता ततो विनिस्सटता, तन्निस्सरणनिमित्तता वा । विवेकट्ठो सब्बसङ्खारविसंयुत्तता । असङ्खत्तट्ठो केनचिपि पच्चयेन

अनभिसङ्खतता । अमत्तद्वो निच्चसभावत्ता मरणाभावो, सत्तानं मरणाभावहेतुता वा । मग्गस्स निय्यानद्वो वट्टदुक्खतो निग्गमनद्वो । हेतुअत्थो निब्बानस्स सम्पापकभावो । दस्सनद्वो अच्चन्तसुखुमस्स निब्बानस्स सच्छिक्करणं । आधिपतेय्यद्वो चतुसच्चदस्सने सम्पयुत्तानं आधिपच्चकरणं, आरम्मणाधिपतिभावो वा विसेसतो मग्गाधिपतिवचनतो । सतिपि हि झानादीनं आरम्मणाधिपतिभावे “झानाधिपतिनो धम्मा”ति एवमादिं अवत्त्वा “मग्गाधिपतिनो धम्मा” इच्चेव वुत्तं, तस्मा विज्जायति “अत्थि मग्गस्स आरम्मणाधिपतिभावे विसेसो”ति । एते च पीळनादयो सोळसाकारा नाम । कस्मा पनेत्थ अज्जेसु रोगगण्ठादिआकारेसु विज्जमानेसु एतेव परिग्गहन्तीति? सलक्खणतो च सच्चन्तरदस्सनतो च आविभावतो । स्वायमत्थो परतो सच्चकथायमेव आवि भविस्सति ।

दिब्बविहारो कसिणादिआरम्मणानि रूपावचरज्झानानि । मेत्तादिज्झानानि ब्रह्मविहारो । फलसमापत्ति अरियविहारो । कामेहि विवेकद्वुकायतावसेन एकीभावो कायविवेको । पठमज्झानादिना नीवरणादीहि विवित्तचित्तता चित्तविवेको । उपधिविवेको निब्बानं । अज्जेति लोकियाभिज्जादिके ।

किलेसाभिसङ्खारवसेन भवेसु परिब्भमनं, सो च तण्हाप्पधानीति वुत्तं “तण्हासङ्घातं गमन”न्ति । वन्तन्ति अरियमग्गमुखेन उगिरितं पुन अपच्चावमनवसेन छड्डितं । भगवाति वुच्चति निरुत्तिनयेनाति दस्सेन्तो आह “यथा...पे०... मेखला”ति ।

अपरो नयो — भागवाति भगवा, भतवाति भगवा, भागे वनीति भगवा, भगे वनीति भगवा, भत्तवाति भगवा, भगे वमीति भगवा । भागे वमीति भगवा ।

भागवा भतवा भागे, भगे च वनि भत्तवा ।

भगे वमि तथा भागे, वमीति भगवा जिनो ॥

तत्थ कथं भागवाति भगवा? ये ते सीलादयो धम्मक्खन्धा गुणकोट्टासा, ते अनज्जसाधारणा निरतिसया तथागतस्स अत्थि उपलब्धन्ति । तथा हिस्स सीलं समाधि पज्जा विमुत्ति विमुत्तिजाणदस्सनं, हिरी ओत्तप्पं, सद्धा वीरियं, सति सम्पज्जं, सीलविसुद्धि दिट्ठिविसुद्धि, समथो विपस्सना, तीणि कुसलमूलानि, तीणि सुचरितानि, तयो सम्मावितक्का, तिस्सो अनवज्जसज्जा, तिस्सो धातुयो, चत्तारो सतिपट्टाना, चत्तारो सम्मप्पधाना, चत्तारो इद्धिपादा, चत्तारो अरियमग्गा, चत्तारि अरियफलानि, चतस्सो पटिसम्भिदा, चतुयोनिपरिच्छेदकजाणानि, चत्तारो अरियवंसा, चत्तारि वेसारज्जजाणानि, पञ्च पधानियङ्गानि, पञ्चङ्गिको सम्मासमाधि, पञ्चजाणिको सम्मासमाधि, पञ्चिन्द्रियानि, पञ्च बलानि, पञ्च निस्सारणीया धातुयो, पञ्च विमुत्तायतनजाणानि, पञ्च विमुत्तिपरिपाचनीया सज्जा, छ अनुस्सतिट्ठानानि, छ गारवा, छ निस्सारणीया धातुयो, छ सततविहारा, छ अनुत्तरियानि, छ निब्बेधभागिया सज्जा, छ अभिज्जा, छ असाधारणजाणानि, सत्त अपरिहानिया धम्मा, सत्त अरियधम्मा, सत्त अरियधनानि, सत्त बोज्झङ्गा, सत्त सप्पुरिसधम्मा, सत्त निज्जरवत्थूनि, सत्त सज्जा, सत्तदक्खिण्येय्यपुग्गलदेसना, सत्तविज्जाणट्ठितदेसना, सत्तखीणासवबलदेसना, अट्ठपज्जापटिलाभहेतुदेसना, अट्ठ सम्मत्तानि, अट्ठलोकधम्मातिक्कमा, अट्ठ आरम्भवत्थूनि, अट्ठ अक्खणदेसना, अट्ठ महापुरिसवितक्का, अट्ठअभिभायतनदेसना, अट्ठ विमोक्खा, नव योनिमोमनसिकारमूलका धम्मा, नव पारिसुद्धिपधानियङ्गानि, नवसत्तावासदेसना, नव आघातपटिविनया, नव सज्जा, नव नानत्ता, नव अनुपुब्बविहारा, दस नाथकारणा धम्मा, दस कसिणायतनानि, दस कुसलकम्मपथा, दस सम्मत्तानि, दस अरियवासा, दस असेक्खधम्मा, दस तथागतबलानि, एकादस मेत्तानिसंसा, द्वादस धम्मचक्काकारा, तेरस धुतगुणा, चुद्दस बुद्धजाणानि, पञ्चदस विमुत्तिपरिपाचनीया धम्मा, सोळसविधा

आनापानस्सति, सोळस अपरन्तपनीया धम्मा, अट्टारस बुद्धधम्मा, एकूनवीसति पच्चवेक्खणजाणानि, चतुचत्तालीस जाणवत्थूनि, पञ्चास उदयब्बयजाणानि, परोपञ्चास कुसलधम्मा, सत्तसत्ततिजाणवत्थूनि, चतुवीसतिकोटिसतसहस्ससमापत्तिसञ्चारिमहावजिरजाणं, अनन्तनयसमन्तपट्टानपविचयपच्चवेक्खणदेसनाजाणानि, तथा अनन्तासु लोकधातूसु अनन्तानं सत्तानं आसयादिविभावनजाणानि चाति एवमादयो अनन्तापरिमाणभेदा अनञ्जसाधारणा निरतिसया गुणभागा गुणकोट्टासा संविज्जन्ति उपलब्धन्ति । तस्मा यथावुत्तविभागा गुणभागा अस्स अत्थीति भागवाति वत्तब्बे आ-कारस्स रस्सत्तं कत्वा “भगवा”ति वुत्तो । एवं ताव भागवाति भगवा ।

यस्मा सीलादयो सब्बे, गुणभागा असेसतो ।
विज्जन्ति सुगते तस्मा, “भगवा”ति पवुच्चति ॥

कथं भतवाति भगवा? ये ते सब्बलोकहिताय उस्सुककमापन्नेहि मनुस्सत्तादिके अट्ट धम्मे समोधानेत्वा सम्मासम्बोधिया कतमहाभिनीहारेहि महाबोधिसत्तेहि परिपूरेत्तब्बा दानपारमी, सीलनेक्खम्मपञ्चावीरियखन्तिसच्चअधिट्टानमेत्ताउपेक्खापारमीति दस पारमियो, दस उपपारमियो, दस परमत्थपारमियोति समतिस पारमियो, दानादीनि चत्तारि सङ्गहवत्थूनि, सच्चादीनि चत्तारि अधिट्टानानि, अत्तपरिच्चागो, नयन, धन, रज्ज, पुत्तदारपरिच्चागोति पञ्च महापरिच्चागा, पुब्बयोगो, पुब्बचरिया, धम्मक्खानं, जातत्थचरिया, लोकत्थचरिया, बुद्धत्थचरियाति एवमादयो, सङ्खेपतो वा सब्बे पुज्जसम्भारजाणसम्भारबुद्धकारकधम्मा, ते महाभिनीहारतो पट्टाय कप्पानं सतसहस्साधिकानि चत्तारि असङ्ख्येयानि यथा हानभागिया, संकिलेसभागिया, ठितिभागिया वा न होन्ति, अथ खो उत्तरुत्तरि विसेसभागियाव होन्ति, एवं सक्कच्चं निरन्तरं अनवसेसतो भता सम्भता अस्स अत्थीति भतवाति वत्तब्बे “भगवा”ति वुत्तो निरुत्तिनयेन त-कारस्स ग-कारं कत्वा । अथ वा भतवाति तेयेव यथावुत्ते बुद्धकारकधम्मे वुत्तनयेन भरि सम्भरि, परिपूरेसीति अत्थो । एवम्पि भतवाति भगवा ।

सम्मासम्बोधिया सब्बे, दानपारमिआदिके ।
सम्भारे भतवा नाथो, तस्मापि भगवा मतो ॥

कथं भागे वनीति भगवा? ये ते चतुवीसतिकोटिसतसहस्ससङ्ख्वा देवसिकं वळज्जनकसमापत्तिभागा, ते अनवसेसतो लोकहितत्थं, अत्तनो च दिट्ठधम्मसुखविहारत्थं निच्चकप्पं निच्चकप्पं वनि भजि सेवि बहुलमकासीति भागे वनीति भगवा । अथ वा अभिज्जेय्यधम्मेसु, कुसलादीसु, खन्धादीसु च ये ते परिज्जेय्यादिवसेन सङ्खेपतो वा चतुब्बिधा अभिसमयभागा, वित्थारतो पन “चक्खुं परिज्जेय्यं...पे०... जरामरणं परिज्जेय्य”न्तिआदिना अनेकपरिज्जेय्यभागा, “चक्खुस्स समुदयो पहातब्बो...पे०... जरामरणस्स समुदयो पहातब्बो”तिआदिना पहातब्बभागा, “चक्खुस्स निरोधो...पे०... जरामरणस्स निरोधो सच्छिकातब्बो”तिआदिना (पटि० म० १.२१) सच्छिकातब्बभागा, “चक्खुस्स निरोधगामिनी पटिपदा”तिआदिना, “चत्तारो सतिपट्टाना”तिआदिना च अनेकभेदा भावेतब्बभागा च धम्मा, ते सब्बे वनि भजि यथारहं गोचरभावनासेवनानं वसेन सेवि । एवम्पि भागे वनीति भगवा । अथ वा ये इमे सीलादयो धम्मक्खन्धा सावकेहि साधारणा गुणकोट्टासा गुणभागा, “किन्ति नु खो ते वेनेय्यसन्तानेसु पतिट्ठपेय्य”न्ति महाकरुणाय वनि अभिपत्थयि, सा चस्स अभिपत्थना यथाधिप्पेतफलावहा अहोसि । एवम्पि भागे वनीति भगवा ।

यस्मा जेय्यसमापत्ति-गुणभागे तथागतो ।
भजि पत्थयि सत्तानं, हिताय भगवा ततो ॥

कथं भगे वनीति भगवा? समासतो ताव कतपुञ्जेहि पयोगसम्पन्नेहि यथाविभवं भजीयन्तीति भगा,
लोकियलोकुत्तरसम्पत्तियो । तत्थ लोकिये ताव तथागतो सम्बोधितो पुब्बे बोधिसत्तभूतो परमुक्कंसगते वनि भजि सेवि,
यत्थ पतिट्ठाय निरवसेसतो बुद्धकारकधम्मो समन्नानेन्तो बुद्धधम्मो परिपाचेसि । बुद्धभूतो पन ते निरवज्जसुखूपसंहिते
अनञ्जसाधारणे लोकुत्तरेपि वनि भजि सेवि । वित्थारतो पन
पदेसरज्जइस्सरियचक्कवत्तिसम्पत्तिदेवरज्जसम्पत्तिआदिवसेन,
ज्ञानविमोक्खसमाधिसमापत्तिजाणदस्सनमग्गभावनाफलसच्छिकिरियादिउत्तरिमनुस्सधम्मवसेन च अनेकविहिते
अनञ्जसाधारणे भगे वनि भजि सेवि । एवम्पि भगे वनीति भगवा ।

या ता सम्पत्तियो लोके, या च लोकुत्तरा पुथू ।
सब्बा ता भजि सम्बुद्धो, तस्मापि भगवा मतो ॥

कथं भत्तवाति भगवा? भत्ता दळ्हभत्तिका अस्स बहू अत्थीति भत्तवा । तथागतो हि
महाकरुणासब्बज्जुतज्जाणादिअपरिमितनिरुपमप्पभावगुणविसेससमङ्गि भावतो सब्बसत्तुत्तमो
सब्बानत्थपरिहारपुब्बङ्गमाय निरवसेसहितसुखविधानतप्पराय निरतिसयाय पयोगसम्पत्तिया सदेवमनुस्साय पजाय
अच्चन्तुपकारिताय
द्वत्तिसमहापुरिसलक्खणअसीति अनुब्यज्जनब्यामप्पभादिअनञ्जसाधारणगुणविसेसपटिमण्डितरूपकायताय
यथाभुच्चगुणाधिगतेन “इतिपि सो भगवा”तिआदिनयप्पवत्तेन लोकत्तयब्यापिनासुविपुलेन, सुविसुद्धेन च थुतिघोसेन
समन्नागतत्ता, उक्कंसपारमिप्पत्तासु अप्पिच्छतासन्तुट्ठिआदीसु सुपतिट्ठितभावतो,
दसबलचतुवेसारज्जादिनिरतिसयगुणविसेससमङ्गिभावतो च “रूपप्पमाणो रूपप्पसन्नो, घोसप्पमाणो घोसप्पसन्नो,
लूखप्पमाणो लूखप्पसन्नो, धम्मप्पमाणो धम्मप्पसन्नो”ति एवं चतुप्पमाणिके लोकसन्निवासे सब्बथापि पसादावहभावेन
समन्तपासादिकत्ता अपरिमाणानं सत्तानं सदेवमनुस्सानं आदरबहुमानगारवायतनताय परमपेमसम्भत्तिट्ठानं । ये तस्स
ओवादे पतिट्ठिता अवेच्चप्पसादेन समन्नागता होन्ति, केनचि असंहारिया तेसं सम्भत्ति समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा
मारेन वा ब्रह्मुना वाति । तथा हि ते अत्तनो जीवितपरिच्चागेपि तत्थ पसादं न परिच्चजन्ति, तस्स वा आणं
दळ्हभत्तिभावतो । तेनेवाह —

“यो वे कतज्जू कतवेदि धीरो,
कल्याणमित्तो दळ्हभत्ति च होती”ति ॥ (जा० २.१७.७८) ।

“सेय्यथापि, भिक्खवे, महासमुद्धो ठितधम्मो वेलं नातिवत्तति, एवमेव खो, भिक्खवे, यं मया सावकानं
सिक्खापदं पज्जत्तं, तं मम सावका जीवितहेतुपि नातिक्कमन्ती”ति (उदा० ४५; चूळव० ३८५) च ।

एवं भत्तवाति भगवा निरुत्तिनयेन एकस्स त-कारस्स लोपं कत्वा इतरस्स ग-कारं कत्वा ।

गुणातिसययुत्तस्स, यस्मा लोकहितेसिनो ।
सम्भत्ता बहवो सत्थु, भगवा तेन वुच्चति ॥

कथं भगे वमीति भगवा? यस्मा तथागतो बोधिसत्तभूतोपि पुरिमासु जातीसु पारमियो पूरेन्तो भगसङ्घातं सिरिं,

इस्सरियं, यसञ्च वमि उगिरि खेळपिण्डं विय अनपेक्खो छट्ठियि । तथा हिस्स **सोमनस्सकुमारकाले** (जा० १.१५.२११ आदयो) **हत्थिपालकुमारकाले** (जा० १.१५.३३७ आदयो) **अयोधरपण्डितकाले** (जा० १.१५.३६३ आदयो) **मूगपक्खपण्डितकाले** (जा० २.२२.१ आदयो) **चूळसुतसोमकाले**ति (जा० २.१७.१९५ आदयो) एवमादीसु नेक्खम्मपारमिपूरणवसेन देवरज्जसदिसाय रज्जसिरिया परिच्चत्तत्तभावानं परिमाणं नत्थि । चरिमत्तभावेपि हत्थगतं चक्कवत्तिसिरिं देवलोकाधिपच्चसदिसं चतुदीपिस्सरियं, चक्कवत्तिसम्पत्तिसन्निस्सयं सत्तरतनसमुज्जलं यसञ्च तिणायपि अमज्जमानो निरपेक्खो पहाय अभिनिक्खमित्वा सम्मासम्बोधिं अभिसम्बुद्धो, तस्मा इमे सिरिआदिके भगे वमीति भगवा । अथ वा भानि नाम नक्खत्तानि, तेहि समं गच्छन्ति पवत्तन्तीति भगा, सिनेरुयुगन्धरउत्तरकुरुहिमवन्तादिभाजनलोकविसेससन्निस्सया सोभा कप्पट्टियभावतो । तेपि भगवा वमि तन्निवाससत्तावाससमतिक्कमनतो तप्पटिबद्धछन्दरागप्पहानेन पजहीति । एवम्पि भगे वमीति भगवा ।

चक्कवत्तिसिरिं यस्मा, यसं इस्सरियं सुखं ।
पहासि लोकचित्तञ्च, सुगतो भगवा ततो ॥

कथं **भागे वमीति भगवा**? भागा नाम सभावधम्मकोट्टासा, ते खन्धायतनधातादिवसेन, तत्थापि रूपवेदनादिवसेन, अतीतादिवसेन च अनेकविधा, ते च भगवा “सब्बं पपञ्चं, सब्बं योगं, सब्बं गन्थं, सब्बं संयोजनं समुच्छिन्दित्वा अमतं धातुं समधिगच्छन्तो वमि उगिरि अनपेक्खो छट्ठियि न पच्चावमि । तथा हेस सब्बत्थकमेव पथविं आपं तेजं वायं, चक्खुं सोतं घानं जिह्वं कायं मनं, रूपे सद्दे गन्धे रसे फोडुब्बे धम्मे, चक्खुविज्जाणं...पे०... मनोविज्जाणं, चक्खुसम्फस्सं...पे०... मनोसम्फस्सं, चक्खुसम्फस्सजं वेदनं...पे०... मनोसम्फस्सजं वेदनं, चक्खुसम्फस्सजं सज्जं...पे०... मनोसम्फस्सजं सज्जं, चक्खुसम्फस्सजं चेतनं...पे०... मनोसम्फस्सजं चेतनं, रूपतण्हं...पे०... धम्मतण्हं, रूपवितक्कं...पे०... धम्मवितक्कं, रूपविचारं...पे०... धम्मविचारं”न्तिआदिना अनुपदधम्मविभागवसेनपि सब्बेव धम्मकोट्टासे अनवसेसतो वमि उगिरि अनपेक्खपरिच्चागेन छट्ठियि । वुत्तं हेतं —

“यं तं, आनन्द, चत्तं वन्तं मुत्तं पहीनं पटिनिस्सट्ठं, तं तथागतो पुन पच्चावमिस्सतीति नेतं ठानं विज्जती”ति (दी० नि० २.१८३) ।

एवम्पि भागे वमीति भगवा । अथ वा **भागे वमीति** सब्बेपि कुसलाकुसले सावज्जानवज्जे हीनपणीते कण्हसुक्कसप्पटिभागे धम्मे अरियमग्गजाणमुखेन वमि उगिरि अनपेक्खो परिच्चजि पजहि, परेसञ्च तथत्ताय धम्मं देसेसि । वुत्तम्पि चेतं —

“धम्मापि वो, भिक्खवे, पहातब्बा, पगेव अधम्मा (म० नि० १.२४०) । कुल्लूपमं वो, भिक्खवे, धम्मं देसेस्सामि नित्थरणत्थाय, नो गहणत्थाया”तिआदि (म० नि० १.२४०) ।

एवम्पि भागे वमीति भगवा ।

खन्धायतनधातादि-धम्मभेदा महेसिना ।
कण्हा सुक्का यतो वन्ता, ततोपि भगवा मतो ॥

तेन वृत्तं —

“भागवा भतवा भागे, भगे च वनि भत्तवा ।
भगे वमि तथा भागे, वमीति भगवा जिनो”ति ॥

एत्थ च यस्मा सङ्खेपतो अत्तहितसम्पत्तिपरहितपटिपत्तिवसेन दुविधा बुद्धगुणा, तासु अत्तहितसम्पत्ति पहानसम्पदाजाणसम्पदाभेदतो दुविधा, आनुभावसम्पदादीनं तदविनाभावेन तदन्तोगधत्ता । परहितपटिपत्ति पयोगासयभेदतो दुविधा । तत्थ पयोगतो लाभसक्कारादिनिरपेक्खचित्तस्स सब्बदुक्खनिय्यानिकधम्मूपदेसो, आसयतो पटिविरुद्धेसुपि निच्चं हितेसिता, जाणपरिपाककालागमनादिपरहितपटिपत्ति च, आमिसपटिग्गहणादिनापि अत्थचरिया परहितपटिपत्ति होतियेव । तस्मा तेसं विभावनवसेन पाळियं “अरह”न्तिआदीनं पदानं गहणं वेदितब्बं ।

तत्थ “अरह”न्ति इमिना पदेन पहानसम्पदावसेन भगवतो अत्तहितसम्पत्ति विभाविता । “सम्मासम्बुद्धो, लोकविदू”ति च इमेहि पदेहि जाणसम्पदावसेन । ननु च “लोकविदू”ति इमिनापि सम्मासम्बुद्धता विभावीयतीति? सच्चं विभावीयति, अत्थि पन विसेसो, “सम्मासम्बुद्धो”ति इमिना सब्बज्जुतज्जाणानुभावो विभावितो, “लोकविदू”ति पन इमिना आसयानुसयजाणादीनम्पि आनुभावो विभावितोति । “विज्जाचरणसम्पन्नो”ति इमिना सब्बापि भगवतो अत्तहितसम्पत्ति विभाविता । “सुगतो”ति पन इमिना समुदागमतो पट्टाय भगवतो अत्तहितसम्पत्ति, परहितपटिपत्ति च विभाविता । “अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथि सत्था देवमनुस्सान”न्ति इमेहि पदेहि भगवतो परहितपटिपत्ति विभाविता । “बुद्धो”ति इमिना भगवतो अत्तहितसम्पत्ति, परहितपटिपत्ति च विभाविता । एवञ्च कत्वा “सम्मासम्बुद्धो”ति वत्वा “बुद्धो”ति वचनं समत्थितं होति । तेनेवाह “अत्तनापि बुज्झि अज्जेपि सत्ते बोधेसी”तिआदि । “भगवा”ति च इमिनापि समुदागमतो पट्टाय भगवतो सब्बा अत्तहितसम्पत्ति, परहितपटिपत्ति च विभाविता ।

अपरो नयो — हेतुफलसत्तूपकारवसेन सङ्खेपतो तिविधा बुद्धगुणा । तत्थ “अरहं सम्मासम्बुद्धो विज्जाचरणसम्पन्नो लोकविदू”ति इमेहि पदेहि फलसम्पत्तिवसेन बुद्धगुणा विभाविता । “अनुत्तरो पुरिसदम्मसारथि सत्था देवमनुस्सान”न्ति इमेहि सत्तूपकारवसेन बुद्धगुणा पकासिता । “बुद्धो”ति इमिना फलवसेन, सत्तूपकारवसेन च बुद्धगुणा विभाविता । “सुगतो भगवा”ति पन इमेहि पदेहि हेतुफलसत्तूपकारवसेन बुद्धगुणा विभाविताति वेदितब्बं ।

१४५. तस्साति बुद्धानुस्सतिकम्मट्ठानिकस्स योगिनो । एवन्ति “तत्रायं नयो”तिआदिना वृत्तप्पकारेन । तस्मिं समयेति बुद्धगुणानुस्सरणसमये । रागपरियुद्धितन्ति रागेन परियुद्धितं, परियुद्धानप्पत्तेहि रागेहि सहितं चित्तं अरज्जमिव चोरेहि तेन परियुद्धितन्ति वृत्तं, तस्स परियुद्धानट्टानभावतो, परियुद्धितरागन्ति अत्थो । यं वा रागस्स परियुद्धानं, तं तंसहिते चित्ते उपचरितन्ति दट्ठब्बं । एतस्मिं पक्खे रागेनाति रागेन हेतुनाति अत्थो । उजुगतमेवाति पगेव कायवङ्कादीनं अपनीतत्ता, चित्तस्स च अनुजुभावकरानं मायादीनं अभावतो, रागादिपरियुद्धानाभावेन वा ओनतिउन्नतिविरहतो उजुभावमेव कतं । अथ वा उजुगतमेवाति कम्मट्टानस्स वीथिं ओतिण्णताय लीनुद्धच्चविगमनतो मज्झिमसमथनिमित्तपटिपत्तिया उजुभावमेव गतं । तथागतं आरब्धाति तथागतगुणे आरम्भणं कत्वा ।

इच्चस्साति इति अस्स । “सो भगवा इतिपि अरह”न्तिआदिना पुब्बे वृत्तप्पकारेन बुद्धगुणे अनुवितक्कयतोति सम्बन्धो । एवन्ति “नेव तस्मिं समये”तिआदिना वृत्तनयेन । बुद्धगुणपोणाति बुद्धगुणनिन्ना । “वितक्कविचारा पवत्तन्ती”ति एतेन बुद्धगुणसङ्घातं कम्मट्टानं वितक्काहतं, वितक्कपरियाहतं, पुनप्पुनं अनुमज्जनञ्च करोतीति दस्सेति ।

पीति उप्पज्जतीति भावनावसेन उपचारज्झाननिष्पादिका बलवती पीति उप्पज्जति । **पीतिमनस्स** वृत्तप्पकारपीतिसहितचित्तस्स । **कायचित्तदरथाति** कायचित्तपस्सद्धीनं पटिपक्खभूता सुखुमावत्था उद्धच्चसहगता किलेसा । **पटिप्पस्सम्भन्तीति** सन्निसीदन्ति । **अनुक्कमेन एकक्खणेति** यदा बुद्धगुणारम्मणा भावना उपरूपरि विसेसं आवहन्ती पवत्ति, तदा नीवरणानि विक्खम्भितानेव होन्ति, किलेसा सन्निसिन्नाव होन्ति, सुविसदानि सद्धादीनि इन्द्रियानि होन्ति, भावनाय पगुणताय वितक्कविचारा सातिसयं पटुकिच्चाव होन्ति, बलवती पीति उप्पज्जति, पीतिपदद्वाना पस्सद्धि सविसेसा जायति, पस्सद्धकायस्स समाधिपदद्वानं सुखं थिरतरं हुत्वा पवत्ति, सुखेन अनुबूहितं चित्तं कम्मद्वाने सम्मदेव समाधियति । एवं अनुक्कमेन पुब्बभागे वितक्कादयो उपरूपरि पटुपटुतरभावेन पवत्तित्वा भावनाय मज्झिमसमथपटिपत्तिया इन्द्रियानञ्च एकरसभावेन पटुतमानि हुत्वा एकक्खणे **ज्ञानज्ञानि उप्पज्जन्ति** । यं सन्धाय वृत्तं भगवता —

“यस्मिं, महानाम, समये अरियसावको तथागतं अनुस्सरति, नेवस्स तस्मिं समये रागपरियुद्धितं चित्तं होति... पे०... सुखिनो चित्तं समाधियती”ति (अ० नि० ६.१०) ।

कस्मा पनेत्थ ज्ञानं अप्पनापत्तं न होतीति आह “**बुद्धगुणानं पन गम्भीरताया**”तिआदि । गम्भीरे हि आरम्मणे गम्भीरे उदके पतितनावा विय समथभावना पतिट्ठं न लभति, “गम्भीरताया”ति च इमिना सभावधम्मतापि सङ्गहिता । सभावधम्मो हि गम्भीरो न पज्जति । ननु च तज्जापज्जत्तिवसेन सभावधम्मो गह्णीति? सच्चं गह्णीति पुब्बभागे, भावनाय पन वड्डमानाय पज्जत्तिं समतिक्कमित्वा सभावेयेव चित्तं तिट्ठति । ननु च सभावधम्मोपि कत्थचि अप्पना समिज्झति दुतियारुप्पज्झानादीति? सच्चं समिज्झति, तच्च खो एकप्पकारे आरम्मणे, इदं पन नानप्पकारन्ति दस्सेन्तो “**नानप्पकारगुणानुस्सरणाधिमुत्तताया**”ति आह । एवम्पि यथा नानप्पकारेसु केसादिकोद्वासेसु मनसिकारं पवत्तेन्तस्स एकस्मिंयेव कोद्वासे अप्पनावसेन भावना अवतिट्ठति, एवमिध कस्मा न होतीति? विसमोयं उपज्जासो । तत्थ हि सतिपि कोद्वासबहुभावे एकप्पकारेनेव भावना वत्ति पटिक्कूलाकारस्सेव गहणतो, इध पन नानप्पकारेन गुणानं नानप्पकारत्ता, न अयमेकस्मिंयेव गुणे ठातुं सक्कोति भावनाबलेन पच्चक्खतो बुद्धगुणेषु उपट्ठहन्तेसु सद्धाय बलवभावतो । तेनेव हि “**अधिमुत्तताया**”ति वृत्तं । यदि उपचारप्पत्तं ज्ञानं होति, कथं बुद्धानुस्सतीति वृत्तन्ति आह “**तदेत**”न्तिआदि ।

सगारवो होति सप्पतिस्सो, सत्थु गुणसरीरस्स पच्चक्खतो उपट्ठहनतो । ततोयेव **सद्धावेपुल्लं** अवेच्चप्पसादसदिसं सद्धामहत्तं । बुद्धगुणानं अनुस्सरणवसेन भावनाय पवत्तत्ता **सतिवेपुल्लं** । तेसं परमगम्भीरताय, नानप्पकारताय च **पज्जावेपुल्लं** । तेसं उळारपुज्जक्खत्तताय **पुज्जवेपुल्लञ्च अधिगच्छति** । **पीतिपामोज्जबहुलो होति** पीतिसम्बोज्जङ्गद्वानीयत्ता बुद्धानुस्सतिया । **भयभेरवसहो** बुद्धगुणारम्मणाय सतिया भयभेरवाभिभवनतो । तेनाह भगवा “अनुस्सरेथ सम्बुद्धं, भयं तुम्हाक नो सिया”ति (सं० नि० १.२४९ थोकं विसदिसं) । **दुक्खाधिवासनसमत्थो** बुद्धानुस्सतिया सरीरदुक्खस्स पदुमपलासे उदकस्स विय विनिवट्टनतो । **संवाससञ्जन्ति** सहवाससञ्जं । **बुद्धभूमियं चित्तं नमति** बुद्धगुणानं महन्तभावस्स पच्चक्खतो उपट्टानतो । बुद्धानुस्सतिभावनाय सब्बदा बुद्धगुणानं चित्ते विपरिवत्तनतो वृत्तं “**सम्मुखा सत्थारं पस्सतो विया**”ति । **उत्तरि अप्पटिविज्झन्तो**ति इमाय भावनाय उपरि तं अधिद्वानं कत्वा सच्चानि अप्पटिविज्झन्तो । **सुगतिपरायणोति** सुगतिसम्परायो ।

अप्पमादन्ति अप्पमज्जनं सक्कच्चं अनुयोगं । **कथिराथाति** करेय्य । **सुमेधसोति** सुन्दरपज्जो । **एवं महानुभावायाति** वृत्तप्पकारेन नीवरणविक्खम्भनादिसमत्थेन सत्थरि सगारवभावादिहेतुभूतेन महता सामत्थियेन समन्नागताय ।

२. धम्मानुस्सतिकथावण्णना

१४६. धम्मानुस्सतिन्ति एत्थ पदत्थो, सभावत्थो च आदितो वुत्तोयेवाति तं अनामसित्वा भावनाविधानमेव दस्सेतुं “धम्मानुस्सतिं भावेतुकामेनापी”तिआदि आरब्धं। कस्मा पनेत्थ बुद्धानुस्सतियं विय “अवेच्चप्पसादसमन्नागतेना”ति न वुत्तं। ननु एता पटिपाटिया छ अनुस्सतियो अरियसावकानं वसेन देसनं आरुळ्हाति? सच्चमेतं, एवं सन्तेपि “परिसुद्धसीलादिगुणानं पुथुज्जनानम्पि इज्झन्ती”ति दस्सनत्थं “अवेच्चप्पसादसमन्नागतेना”ति इध न वुत्तं, अरियसावकानं पन सुखेन इज्झन्तीति। तथापि पाळियं आगतत्ता च बुद्धानुस्सतिनिद्देसे वुत्तन्ति दट्ठब्बं, अयच्च विचारो परतो आगमिस्सतेव।

१४७. परियत्तिधम्मोपीति पि-सद्देन लोकुत्तरधम्मं सम्पिण्डेति। इतरेसूति सन्दिट्टिकादिपदेसु। लोकुत्तरधम्मोवाति अवधारणं निष्परियायेन सन्दिट्टिकादिअत्थं सन्धाय वुत्तं, परियायतो पनेते परियत्तिधम्मोपि सम्भवन्तेव। तथा हि परियत्तिधम्मो बहुस्सुतेन आगतागमेन परमेन सतिनेपक्केन समन्नागतेन पज्जवता आदिकल्याणतादिविसेसतो सयं दट्ठब्बोति सन्दिट्टिको। आचरियपयिरुपासनाय विना न लब्भाति चे? लोकुत्तरधम्मोपि समाने कल्याणमित्तसन्निस्सयेनेव सिज्झनतो, तथा सत्थुसन्दस्सनेपि। “सन्दिट्टिया जयती”ति अयं पनत्थो तिथियनिम्महने निष्परियायतोव लब्भाति, किलेसजये परियायतो परम्पराहेतुभावतो। “सन्दिट्ठं अरहती”ति अयम्पि अत्थो लब्धतेव, सब्बसो संकिलेसधम्मनं पहानं, वोदानधम्मनं परिब्रूहनच्च उद्दिस्स पवत्तत्ता। अयच्च अत्थो “ये खो त्वं, गोतमि, धम्मे जानेय्यासि, इमे धम्मा सरागाय संवत्तन्ति नो विरागाय, सज्जोगाय संवत्तन्ति नो विसज्जोगाय, सउपादानाय संवत्तन्ति नो अनुपादानाय। एकंसेन, गोतमि, धारेय्यासि ‘नेसो धम्मो, नेसो विनयो, नेतं सत्थुसासन’”न्ति (चूळव० ४०६; अ० नि० ८.५३), “धम्मापि वो, भिक्खवे, पहातब्बा, पगेव अधम्मा”ति (म० नि० १.२४०) च एवमादीहि सुत्तपदेहि विभावेतब्बो। अकालिकाधिगमुपायताय अकालिको। विज्जमानतापरिसुद्धताहि एहिपस्सविधिं अरहतीति एहिपस्सिको। ततो एव वट्ठदुक्खनित्थरणत्थिकेहि अत्तनो चित्ते उपनयनं, चित्तस्स वा तत्थ उपनयनं अरहतीति ओपनेय्यिको। विमुत्तायतनसीसे ठत्वा परिचयेन सम्मदेव अत्थवेदं, धम्मवेदच्च लभन्तेहि पच्चत्तं वेदितब्बो विज्जूहीति। एवं सन्दिट्टिकादिपदेसु परियत्तिधम्मम्पि पक्खिपित्वा मनसिकारो युज्जतेव।

साति गाथा। समन्तभद्रकत्ताति सब्बभागेहि सुन्दरत्ता। धम्मस्साति सासनधम्मस्स। किञ्चापि अवयवविनिमुत्तो समुदायो नाम परमत्थतो कोचि नत्थि, येसु पन अवयवेसु समुदायरूपेन अवेक्खितेसु “गाथा”ति समज्जा, तं ततो भिन्नं विय कत्वा संसामिवोहारं आरोपेत्वा दस्सेन्तो “पठमेन पादेन आदिकल्याणा”तिआदिमाह। “एकानुसन्धिक”न्ति इदं नातिबहुविभागं यथानुसन्धिना एकानुसन्धिकं सन्धाय वुत्तं, इतरस्स पन तेनेव देसेतब्बधम्मविभागेन आदिमज्झपरियोसानभागा लब्धन्तीति। निदानेनाति कालदेसदेसकपरिसादिअपदिसनलक्खणेन निदानगन्थेन। निगमनेनाति “इदमवोचा”तिआदिकेन (सं० नि० १.२४९), “इति यं तं वुत्तं, इदमेतं पटिच्च वुत्त”न्ति (अ० नि० १०.२७) वा यथावुत्तत्थनिगमनेन।

अयं कथा विसेसतो सुत्तपिटकसंवण्णनाति कत्वा सुत्तपिटकवसेन धम्मस्स आदिकल्याणादिकं दस्सेत्वा इदानि सुत्तपिटकविनयपिटकानं वसेन तं दस्सेतुं “सनिदानसउप्पत्तिकत्ता”तिआदि वुत्तं। तत्थ सनिदानसउप्पत्तिकत्ताति यथावुत्तनिदानेन सनिदानताय, सअट्ठुप्पत्तिकताय च। वेनेय्यानं अनुरूपतोति सिक्खापदपज्जत्तिया, धम्मदेसनाय च तंतंसिक्खापदभावेन पज्जापियमानस्स वेनेय्यज्झासयानुरूपं पवत्तियमानस्स अनुरूपतो। अत्थस्साति देसियमानस्स च

सीलादिअत्थस्स । “तं किस्स हेतु (सं० नि० १.२४९)? सेय्यथापि, भिक्खवे”तिआदिना (सं० नि० ३.९५) तत्थ तत्थ हेतूपमागहणेन हेतुदाहरणयुत्ततो ।

एवं सुत्तविनयवसेन परियत्तिधम्मस्स आदिमज्झपरियोसानकल्याणतं दस्सेत्वा इदानीं तीणि पिटकानि एकज्झं गहेत्वा तं दस्सेतुं “सकलोपी”तिआदि वुत्तं । तत्थ सासनधम्मोति —

“सब्बपापस्स अकरणं, कुसलस्स उपसम्पदा ।

सचित्तपरियोदपनं, एतं बुद्धान सासन”न्ति ॥ (ध० प० १८३; दी० नि० २.९०) —

एवं वुत्तस्स सत्थुसासनस्स पकासको परियत्तिधम्मो । **सीलेन आदिकल्याणो** सीलमूलकत्ता सासनस्स । समथादीहि **मज्झेकल्याणो** तेसं सासनसम्पत्तिया वेमज्झभावतो । **निब्बानेन परियोसानकल्याणो** तदधिगमतो उत्तरिकरणीयाभावतो । सासने सम्पापटिपत्ति नाम पञ्जाय होति, तस्सा च सीलं, समाधि च मूलन्ति आह “**सीलसमाधीहि आदिकल्याणो**”ति । पञ्जा पन अनुबोधपटिवेधवसेन दुविधाति तदुभयम्पि गणहन्तो “**विपस्सनामग्गेहि मज्झेकल्याणो**”ति आह । तस्स निष्फत्ति फलं, किच्चं निब्बानसच्छिकिरिया, ततो परं कत्तब्बं नत्थीति दस्सेन्तो आह “**फलनिब्बानेहि परियोसानकल्याणो**”ति । फलग्रहणेन वा सउपादिसेसनिब्बानमाह, इतरेण इतरं, तदुभयञ्च सासनसम्पत्तिया ओसानन्ति आह “**फलनिब्बानेहि परियोसानकल्याणो**”ति ।

बुद्धस्स सुबोधिता सम्मासम्बुद्धता, ताय **आदिकल्याणो** तप्पभवत्ता । सब्बसो संकिलेसप्पहानं वोदानं, पारिपूरी च धम्मसुधम्मता, ताय **मज्झेकल्याणो** तंसरीरत्ता । सत्थारा यथानुसिद्धं तथा पटिपत्ति **सङ्गसुप्पटिपत्ति**, ताय **परियोसानकल्याणो**, ताय सासनस्स लोके सुप्पतिट्ठितभावतो । तन्ति सासनधम्मं । **तथत्तायाति** यथत्ताय भगवता धम्मो देसितो, तथत्ताय तथभावाय । सो पन अभिसम्बोधि पच्चेकबोधि सावकबोधीति तिविधो, इतो अज्जथा निब्बानाधिगमस्स अभावतो । तत्थ सब्बगुणेहि अगगभावतो, इतरबोधिद्वयमूलताय च पठमाय बोधिया **आदिकल्याणता**, गुणेहि वेमज्झभावतो दुतियाय **मज्झेकल्याणता**, तदुभयावरताय, तदोसानताय च सासनधम्मस्स ततियाय **परियोसानकल्याणता** वुत्ता ।

एसोति सासनधम्मो । **नीवरणविक्रम्भनतोति** विमुत्तायतनसीसे ठत्वा सद्धम्मं सुणन्तस्स नीवरणानं विक्रम्भनसम्भवतो । वुत्तं हेतं —

“यथा यथावुसो, भिक्खुनो सत्था वा धम्मं देसेति, अज्जतरो वा गरुडानियो सब्रह्मचारी, तथा तथा सो तत्थ लभति अत्थवेदं लभति धम्मवेद”न्ति (अ० नि० ५.२६) ।

“यस्मिं, भिक्खवे, समये अरियसावको ओहितसोतो धम्मं सुणाति, पञ्चस्स नीवरणानि तस्मिं समये पहीनानि होन्ती”ति (सं० नि० ५.२१९) —

च आदि । **समथविपस्सनासुखावहनतोति** समथसुखस्स च विपस्सनासुखस्स च सम्पादनतो । वुत्तम्पि चेतं —

“सो विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मोहि सवितक्कं सविचारं विवेकजं पीतिसुख”न्तिआदि (दी० नि० १.२७९; म० नि० २.१३८) ।

तथा —

“यतो यतो सम्मसति, खन्धानं उदयब्बयं ।
लभती पीतिपामोज्जं, अमतं तं विजानतं ।
अमानुसी रती होति, सम्मा धम्मं विपस्सतो”ति च ॥ (ध० प० ३७४, ३७३) ।

तथापटिपन्नोति यथा समथविपस्सनासुखं आवहति, यथा वा सत्थारा अनुसिट्ठं, तथा पटिपन्नो सासनधम्मो ।
तादिभावावहनतोति छळङ्गुपेक्खावसेन इट्ठादीसु तादिभावस्स लोकधम्मोहि अनुपलेपस्स आवहनतो । एस भगवा
वुत्तनयेन तिविधकल्याणं धम्मं देसेन्तो यं सासनब्रह्मचरियं, मग्गब्रह्मचरियञ्च पकासेति, तं यथानुरूपं अत्थसम्पत्तिया
सात्थं, ब्यञ्जनसम्पत्तिया सब्यञ्जनन्ति योजना ।

तत्थ अविसेसेन तिस्सो सिक्खा, सकलो च तन्तिधम्मो **सासनब्रह्मचरियं** । यं सन्धाय वुत्तं “कतमेसानं खो, भन्ते,
बुद्धानं भगवन्तानं ब्रह्मचरियं नचिरट्ठितिकं अहोसी”तिआदि (पारा० १८) । सब्बसिक्खानं मण्डभूतसिक्खत्तयसङ्गहितो
अरियमग्गो **मग्गब्रह्मचरियं** । यं सन्धाय वुत्तं “खीणा जाति, वुसितं ब्रह्मचरियं, कतं करणीय”न्ति (महाव० २३; सं० नि०
५.१८६) । **यथानुरूपन्ति** यथारहं । सिक्खत्तयसङ्गहं हि सासनब्रह्मचरियं अत्थसम्पत्तिया **सात्थं** । मग्गब्रह्मचरिये वत्तब्बमेव
नत्थि । **अत्थसम्पत्तियाति** सम्पन्नत्थताय । सम्पत्तिअत्थो हि इध सह-सद्दो । इतरं पन यथावुत्तेनत्थेन **सात्थं**,
सब्यञ्जनञ्च । ये पनेत्थ “वचनसभावं **सात्थं**, अत्थसभावं **सब्यञ्जनं**”न्ति विभजित्वा वदन्ति, तं न सुन्दरं, तथा
विभत्तस्स परियत्तिधम्मस्स अभावतो । सदत्था हि अभिन्नरूपा विय हुत्वा विनियोगं गच्छन्ति । तथा हि नेसं
लोकियामिस्सीभावं पटिजानन्ति । सतिपि वा भेदे “सब्यञ्जन”न्ति एत्थ यदि तुल्ययोगो अधिप्पेतो “सपुत्तो
आगतो”तिआदीसु विय, एवं सति “अत्थपटिसरणा, भिक्खवे, होथ, मा ब्यञ्जनपटिसरणा”ति अत्थप्पधानवादो बाधितो
सिया, अथ विज्जमानतामतं “सलोमको सपक्खको”तिआदीसु विय ब्यञ्जनसम्पत्ति अग्गहिता सिया । तस्मा अट्ठकथायं
वुत्तनयेनेव अत्थो गहेतब्बो ।

सात्थं सब्यञ्जनन्ति एत्थ नेत्तिनयेनापि अत्थं दस्सेतुं “**सङ्कासन...पे०... सब्यञ्जनं**”न्ति वुत्तं । तत्थ यदिपि नेत्तियं
ब्यञ्जनमुखेन ब्यञ्जनत्थगहणं होतीति “अक्खरं पद”न्तिआदिना (नेत्ति० ४ द्वादसपद) ब्यञ्जनपदानि पठमं उद्दिट्ठानि,
इध पन पाळियं “सात्थं सब्यञ्जन”न्ति आगतत्ता अत्थपदानियेव पठमं दस्सेतुं “**सङ्कासनपकासना**”तिआदि वुत्तं । तत्थ
सङ्केपतो कासनं दीपनं **सङ्कासनं** “मञ्जमानो भिक्खु बद्धो मारस्स, अमञ्जमानो मुत्तो”तिआदीसु (सं० नि० ३.६४) विय ।
तत्तकेन हि तेन भिक्खुना पटिविद्धं । तेनाह “अज्जातं भगवा”तिआदि । पठमं कासनं **पकासनं** । आदिकम्मस्मिं हि अयं
पसद्दो “पञ्जपेति पट्टपेती”तिआदीसु (सं० नि० २.२०) विय । तिक्खिन्द्रियापेक्खं चेतं पदद्वयं उद्देसभावतो । तिक्खिन्द्रियो
हि सङ्केपतो पठमञ्च वुत्तमत्थं पटिपज्जति । संखित्तस्स वित्थारवचनं, सकिं वुत्तस्स पुन वचनञ्च **विवरणविभजनानि** ।
यथा “कुसला धम्मा”ति सङ्केपतो सकिंयेव च वुत्तस्स अत्थस्स “कतमे धम्मा कुसला? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं
चित्त”न्तिआदिना (ध० स० १) वित्थारतो विवरणवसेन, विभजनवसेन च पुन वचनं । मज्झिमिन्द्रियापेक्खमेतं पदद्वयं
निद्देसभावतो । विवटस्स वित्थारतराभिधानं, विभत्तस्स च पकारेहि आपनं वेनेय्यानं चित्तपरितोसनं
उत्तानीकरणपञ्जापनानि । यथा “फस्सो होती”तिआदिना (ध० स० २) विवटविभत्तस्स अत्थस्स “कतमो तस्मिं समये
फस्सो? यो तस्मिं समये फस्सो फुसना सम्फुसना”तिआदिना (ध० स० २) उत्तानीकिरिया, पञ्जापना च ।
मुदिन्द्रियापेक्खमेतं पदद्वयं पटिनिद्देसभावतो ।

“पञ्चापनपट्टपनविवरणविभजनउत्तानीकरणपकासनअत्थपदसमायोगतो”तिपि पाठो ।

कथं पनायं पाठविकम्पो जातोति? वुच्चते — नेत्तिपाळियं आगतनयेन पुरिमपाठो । तत्थ हि —

“सङ्कासना पकासना,
विवरणा विभजनुत्तानीकम्मपञ्जत्ति ।
एतेहि छहि पदेहि,
अत्थो कम्मञ्च निद्विट्ठ”न्ति ॥ (नेत्ति० ४ द्वादसपद) —

देसनाहारयोजनाय च एतस्सेवत्थस्स “सङ्कासना पकासना”ति आदिना आगतं । पच्छिमो पन “पञ्जपेति पट्टपेति विवरति विभजति उत्तानीकरोति ‘पस्सथा’ति चाहा”ति (सं० नि० २.२०) सुत्ते आगतनयेन ब्यञ्जनमत्तकतो । एवञ्च नेसं द्विन्नं पाठानं विसेसो, न अत्थतो । तथा हि सङ्खेपतो “पठमं आपनं **पञ्चापनं**, पठममेव ठपनं **पट्टपनं**”न्ति इमानि पदानि सङ्कासनपकासनपदेहि अत्थतो अविसिद्धानि । यञ्च पुरिमपाठे छट्ठं पदं “पकारतो आपनं”न्ति पञ्चापनं वुत्तं, तं दुतियपाठे पकासनपदेन “निब्बिसेसं पकारतो कासन”न्ति कत्वा । यस्मा आपनकासनानि अत्थावभासनसभावताय अभिन्नानि, सब्बेसञ्च वेनेय्यानं चित्तस्स तोसनं, बुद्धिया च निसानं याथावतो वत्थुसभावभावभासने जायतीति । एवं अत्थपदरूपता परियत्तिअत्थस्स यथावुत्तछअत्थपदसमायोगतो **सात्थं** सासनं ।

अक्खरपदव्यञ्जनाकारनिरुत्तिनिद्वेससम्पत्तियाति एत्थ उच्चारणवेलायं अपरियोसिते पदे वण्णो **अक्खरं** । “एकक्खरं पदं अक्खर”न्ति एके “आ एवं किर तं”न्ति आदीसु आ-कारादयो विय । “विसुद्धकरणानं मनसा देसनावाचाय अक्खरणतो अक्खर”न्ति अञ्जे । विभत्तियन्तं अत्थजापनतो **पदं** । सङ्खेपतो वुत्तं पदाभिहितं अत्थं ब्यञ्जेतीति **व्यञ्जनं**, वाक्यं । “किरियापदं अब्बयकारकविसेसनयुत्तं वाक्य”न्ति हि वदन्ति । पकारतो वाक्यविभागो **आकारो** । आकाराभिहितं निब्बचनं **निरुत्ति** । निब्बचनवित्थारो निस्सेसुपदेसतो **निद्वेसो** । एतेसं अक्खरादीनं ब्यञ्जनपदानं सम्पत्तिया सम्पन्नताय **सव्यञ्जनं** ।

तत्रायमस्स अत्थपदसमायोगो, ब्यञ्जनसम्पत्ति च — अक्खरेहि सङ्कासेति, पदेहि पकासेति, ब्यञ्जनेहि विवरति, आकारेहि विभजति, निरुत्तीहि उत्तानीकरोति, निद्वेसेहि पञ्जपेति, तथा अक्खरेहि उग्घाटेत्वा पदेहि विनेति उग्घटितञ्जुं, ब्यञ्जनेहि विपञ्चेत्वा आकारेहि विनेति विपञ्चितञ्जुं, निरुत्तीहि नेत्वा निद्वेसेहि विनेति नेय्यं । एवञ्चायं धम्मो उग्घटियमानो उग्घटितञ्जुं विनेति, विपञ्चियमानो विपञ्चितञ्जुं, निय्यमानो नेय्यं । तत्थ उग्घटना आदि, विपञ्चना मज्जे, नयनमन्ते । एवं तीसु कालेसु तिधा देसितो दोसत्तयविधमनो गुणत्तयावहो तिविधवेनेय्यविनयनोति । एवम्पि तिविधकल्याणोयं धम्मो अत्थव्यञ्जनपारिपूरिया “सात्थो सव्यञ्जनो”ति वेदितब्बो “परिपुण्णो, परिसुद्धो”ति च ।

अत्थगम्भीरताति आदीसु **अत्थो** नाम तन्ति अत्थो । **धम्मो** तन्ति । **पटिवेधो** तन्तिया, तन्ति अत्थस्स च यथाभूतावबोधो । **देसना** मनसा ववत्थापिताय तन्तिया देसना । ते पनेते अत्थादयो यस्मा ससादीहि विय महासमुद्धो मन्दबुद्धीहि दुक्खोगाहा, अलब्भनेय्यपतिट्ठा च, तस्मा **गम्भीरा** । अथ वा **अत्थो** नाम हेतुफलं । **धम्मो** हेतु । **देसना** पञ्जत्ति, यथाधम्मं धम्माभिलापो, अनुलोमपटिलोमसङ्खेपवित्थारादिवसेन वा कथनं । **पटिवेधो** अभिसमयो, अत्थानुरूपं धम्मेसु, धम्मानुरूपं अत्थेसु, पञ्जत्तिपथानुरूपं पञ्जत्तीसु अवबोधो, तेसं तेसं वा धम्मानं पटिविज्झितब्बो सलक्खणसङ्घातो अविपरीतसभावो । तेपि चेते अत्थादयो यस्मा अनुपचितकुसलसम्भारेहि दुप्पञ्जेहि ससादीहि विय महासमुद्धो दुक्खोगाहा,

अलब्धनेय्यपतिट्ठा च, तस्मा **गम्भीरा**। तेसु पटिवेधस्सापि अत्थसन्निस्सितत्ता वुत्तं
 “अत्थगम्भीरतापटिवेधगम्भीरताहि सात्थ”न्ति अत्थगुणदीपनतो। तासं धम्मदेसनानं ब्यञ्जनसन्निस्सितत्ता वुत्तं
 “धम्मगम्भीरतादेसनागम्भीरताहि सब्यञ्जन”न्ति तासं ब्यञ्जनसम्पत्तिदीपनतो।

अत्थेसु पभेदगतं जाणं **अत्थपटिसम्भिदा**। अत्थधम्मनिरुत्तिपटिसम्भिदासु पभेदगतं जाणं **पटिभानपटिसम्भिदा**ति
 इमिस्सापि पटिसम्भिदाय अत्थविसयत्ता आह “अत्थपटिभानपटिसम्भिदाविसयतो सात्थ”न्ति, अत्थसम्पत्तिया असति
 तदभावतो। **धम्मो**ति तन्ति। **निरुत्ती**ति तन्तिपदानं निद्धारेत्वा वचनं। तत्थ पभेदगतानि जाणानि धम्मनिरुत्तिपटिसम्भिदाति
 आह “धम्मनिरुत्तिपटिसम्भिदाविसयतो सब्यञ्जनन्ति, असति ब्यञ्जनसम्पत्तिया तदभावतो।

परिक्खकजनप्पसादकन्ति एत्थ इति-सद्दो हेतुअत्थो। यस्मा परिक्खकजनानं किंकुसलगवेसीनं पसादावहं, तस्मा **सात्थं**।
 अत्थसम्पन्नन्ति फलेन हेतुनो अनुमानं नदीपूरेन विय उपरि वुट्ठिप्पवत्तिया। सात्थकता पनस्स पण्डितवेदनीयताय, सा
 परमगम्भीरसण्हसुखुमभावतो वेदितब्बा। वुत्तज्हेतं “गम्भीरो दुद्दसो”तिआदि (महाव० ८)। **लोकियजनप्पसादकन्ति**
सब्यञ्जनन्ति यस्मा लोकियजनस्स पसादावहं, तस्मा **सब्यञ्जनं**। लोकियजनो हि ब्यञ्जनसम्पत्तिया तुस्सति, इधापि
 फलेन हेतुनो अनुमानं। सब्यञ्जनता पनस्स सद्देय्यताय, सा आदिकल्याणादिभावतो वेदितब्बा।

अथ वा **पण्डितवेदनीयतो सात्थ**”न्ति पञ्चापदट्टानताय अत्थसम्पन्नतं आह, ततो परिक्खकजनप्पसादकं।
सद्देय्यतो सब्यञ्जनन्ति सद्भापदट्टानताय ब्यञ्जनसम्पन्नतं, ततो लोकियजनप्पसादकन्ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो।
गम्भीराधिप्पायतो सात्थन्ति अधिप्पायतो अगाधापारताय अत्थसम्पन्नं अञ्जथा तदभावतो। **उत्तानपदतो सब्यञ्जनन्ति**
 सुबोधसद्दताय ब्यञ्जनसम्पन्नं, परमगम्भीरस्सपि अत्थस्स वेनेय्यानं सुविज्जेय्यभावापादनतो। सब्बोपेस पठमस्स
 अत्थद्वयस्स पभेदो दट्ठब्बो, तथा चेव तत्थ तत्थ संवणितं। तथा हेत्थ विकप्पस्स, समुच्चयस्स वा अग्गहणं।
उपनेतब्बस्साति पक्खिपितब्बस्स वोदानत्थस्स अवुत्तस्स **अभावतो**। **सकलपरिपुण्णभावेनाति** सब्बभागेहि
 परिपुण्णताय। **अपनेतब्बस्साति** संकिलेसधम्मस्स।

पटिपत्तियाति सीलविसुद्धियादिसम्मापटिपत्तिया, तन्निमित्तं। **अधिगमब्यत्तितोति** सच्चपटिवेधेन
 अधिगमवेय्यत्तियसम्भावतो **सात्थं** कपिलवतादि विय तुच्छं निरत्थकं अहुत्वा अत्थसम्पन्नन्ति कत्वा। **परियत्तियाति**
 परियत्तिधम्मपरिचयेन। **आगमब्यत्तितोति** दुरक्खातधम्मेसु परिचयं करोन्तस्स विय सम्मोहं अजनेत्वा
 बाहुसच्चवेय्यत्तियसम्भावतो **सब्यञ्जनं**। ब्यञ्जनसम्पत्तिया हि सति आगमब्यत्तीति। **सीलादिपञ्चधम्मक्खन्धयुत्ततोति**
 सीलादीहि पञ्चहि धम्मकोट्टासेहि अविरहितत्ता। **केवलपरिपुण्णं** अनवसेसेन समन्ततो पुण्णं पूरितं। **निरुपक्किलेसतोति**
 दिट्ठिमानादिउपक्किलेसाभावतो। **नित्थरणत्थायाति** वट्टदुक्खतो निस्सरणाय। **लोकाभिसनिरपेक्खतोति** कथञ्चिपि
 तण्हासन्निस्सयस्स अनिस्सयनतो।

एवं आदिकल्याणतादिअपदेसेन सत्थु पुरिमवेसारज्जद्वयवसेन धम्मस्स स्वाक्खाततं विभावेत्वा इदानि
 पच्छिमवेसारज्जद्वयवसेनापि तं दस्सेतुं “अत्थविपल्लासाभावतो वा सुट्ठु अक्खातोति स्वाक्खातो”ति वत्त्वा तमत्यं
 व्यतिरेकमुखेन विभावेन्तो “यथा ही”तिआदिमाह। तत्थ **विपल्लासमापज्जतीति** तेसं धम्मे “अन्तरायिका”ति
 वुत्तधम्मानं विपाकादीनं अन्तरायिकत्ताभावतो एकंसेन अपायूपपत्तिहेतुताय अभावतो। **निय्यानिकत्ताभावतोति**
 अतम्मयताभावतो, संसारतो च निय्यानिकाति वुत्तधम्मानं एकच्चयञ्जकिरियापकतिपुरिसन्तरज्जाणादीनं ततो
 निय्यानिकत्ताभावतो विपरीतो एव होति। **तेनाति** अत्थस्स विपल्लासापज्जनेन। **ते** अञ्जतित्थिया।

तथाभावानतिक्कमनतोति कम्मन्तरायादीनं पञ्चन्नं अन्तरायिकभावस्स अरियमग्गधम्मानं निय्यानिकभावस्स कदाचिपि अनतिवत्तनतो ।

निब्बानानुरूपाय पटिपत्तियाति अधिगन्तब्बस्स सब्बसङ्खतविनिस्सटस्स निब्बानस्स अनुरूपाय सब्बसङ्खारनिस्सरणूपायभूताय सपुब्बभागाय सम्मापटिपत्तिया अक्खातत्ताति योजना । पटिपदानुरूपस्साति सब्बदुक्खनिय्यानिकभूता आरम्भणकरणमत्तेनापि किलेसेहि अनामसनीया यादिसी पटिपदा, तदनुरूपस्स । सुपञ्जत्ताति सीलादिक्खन्धत्तयसङ्गहिता सम्मादिट्ठिआदिप्पभेदा मिच्छादिट्ठिआदीनं पहायिकभावेन सुट्ठु सम्मदेव विहिता । संसन्दति किलेसमलविसुद्धिताय समेति । एवं मग्गनिब्बानानं पटिपदापटिपज्जनीयभावेहि अज्जमज्जानुरूपताय स्वाक्खाततं दस्सेत्वा इदानि तिविधस्सापि लोकुत्तरधम्मस्स पच्चेकं स्वाक्खाततं दस्सेतुं “अरियमग्गो चेत्था”तिआदि वुत्तं । तत्थ अन्तद्वयन्ति सस्सतुच्छेदं, कामसुखअत्तकिलमथानुयोगं, लीनुद्धच्चं, पतिट्ठानायूहनन्ति एवं पभेदं अन्तद्वयं । अनुपगम्माति अनुपगन्त्वा, अनुपगमनहेतु वा । पटिपस्सद्धकिलेसानीति सुट्ठु वूपसन्तकिलेसानि, पटिपस्सद्धिप्पहानवसेन सम्मदेव पहीनदोसानि । सस्सतादिसभाववसेनाति “सस्सतज्ज वो, भिक्खवे, धम्मं देसेस्सामि अमतज्ज ताणज्ज लेणज्जा”तिआदिना तेसु तेसु सुत्तेसु सस्सतादिभावकित्तनवसेन ।

१४८. “रागादीनं अभावं करोन्तेन अरियपुग्गलेन सामं दट्ठब्बो”ति इमिना “अरियमग्गेन मम रागादयो पहीना”ति सयं अत्तना अनज्जनेय्येन दट्ठब्बोति सन्दिट्ठि, सन्दिट्ठि एव सन्दिट्ठिको ।

तेन तेन अरियसावकेन परसद्धाय परस्स सहहनेन परनेय्येन गन्तब्बतं हित्वा जापेतब्बतं पहाय पच्चवेक्खणजाणेन करणभूतेन । पसत्था दिट्ठि सन्दिट्ठि यथा सम्बोज्झङ्गो । अरियमग्गो अत्तना सम्पयुत्ताय सन्दिट्ठिया किलेसे जयति, अरियफलं ताय एव अत्तनो कारणभूताय, निब्बानं आरम्भणकरणेन अत्तनो विसयीभूताय सन्दिट्ठिया किलेसे जयतीति योजना ।

भावनाभिसमयवसेन मग्गधम्मो । सच्छिकिरियाभिसमयवसेन निब्बानधम्मो । फलम्पि हेट्ठिमं सकदागामिविपस्सनादीनं पच्चयभावेन उपरि मग्गाधिगमस्स उपनिस्सयभावतो परियायतो “दिस्समानो वट्ठभयं निवत्तेती”ति वत्तब्बतं लभति ।

१४९. नास्स कालोति नास्स आगमेतब्बो कालो अत्थि । यथा हि लोकियकुसलस्स “उपपज्जे, अपरपरियाये”तिआदिना फलदानं पति आगमेतब्बो कालो अत्थि, न एवमेतस्साति अत्थो । तेनाह “न पज्जाहा”तिआदि । पकट्ठोति दूरो । फलदानं पति कालो पकट्ठो अस्साति कालिको, कालन्तरफलदायी । तेनाह “अत्तनो फलदाने”ति । पत्तोति उपनीतो । इदन्ति “अकालिको”ति पदं ।

१५०. विधिन्ति विधानं, “एहि पस्सा”ति एवंपवत्तविधिवचनं । विज्जमानत्ताति परमत्थतो उपलब्धमानत्ता । परिसुद्धत्ताति किलेसमलविरहेन सब्बथा विसुद्धत्ता । अमनुज्जम्पि कदाचि पयोजनवसेन यथासभावप्पकासनेन दस्सेतब्बं भवेय्याति तदभावं दस्सेन्तो आह “मनुज्जभावप्पकासनेना”ति ।

१५१. उपनेतब्बोति उपनेय्यो, उपनेय्योव ओपनेय्यिकोति इमस्स अत्थस्स अधिप्पेतत्ता आह “उपनेतब्बोति ओपनेय्यिको”ति । चित्ते उपनयनं उप्पादनन्ति आह “इदं सङ्गते लोकुत्तरधम्मे युज्जती”ति । चित्ते उपनयनन्ति पन

आरम्भणभूतस्स धम्मस्स आरम्भणभावूपनयने अधिपेते असङ्खतेपि युज्जेय्य “आरम्भणकरणसङ्घातं उपनयनं अरहतीति ओपनेय्यिको”ति । अल्लीयनन्ति फुसनं । निब्बानं उपनेति अरियपुग्गलन्ति अधिप्पायो ।

१५२. विञ्जूहीति विदूहि, पटिविद्धसच्चेहीति अत्थो । ते पन एकंसतो उग्घटितञ्जूआदयो होन्तीति आह “उग्घटितञ्जूआदीही”ति । “पच्चत्त”न्ति एतस्स “पति अत्तनी”ति भुम्मवसेन अत्थो गहेतब्बोति आह “अत्तनि अत्तनी”ति । वेदितब्बोति वुत्तं, कथं वेदितब्बोति आह “भावितो मे”तिआदि । तत्थ “मे”ति इमिना “पच्चत्त”न्ति पदेन वुत्तमत्थं अन्वयतो दस्सेत्वा पुन ब्यतिरेकेन दस्सेतुं “न ही”तिआदि वुत्तं, तं सुविज्जेय्यमेव । “विञ्जूही”ति इदं अन्तो गधावधारणन्ति दस्सेन्तो “बालानं पन अविसयो चेसा”ति आह ।

एवं आदिकल्याणतादिना अज्जमज्जस्स अनुरूपदेसनाय धम्मस्स स्वाक्खाततं दस्सेत्वा इदानीं पुरिमस्स पुरिमस्स पच्छिमं पच्छिमं पदं कारणवचनन्ति दस्सेन्तो “अपिचा”तिआदिमाह । तत्थ सन्दिट्टिकत्ताति यस्मा अयं धम्मो वुत्तनयेन सामं दट्ठब्बो, सन्दिट्टिया किलेसे विद्धंसेति, सन्दस्सनञ्च अरहति, तस्मा स्वाक्खातो दुरक्खाते तिथियधम्मे तदभावतो । इमिना नयेन सेसपदेसुपि यथारहं अत्थो दट्ठब्बो ।

१५३. तस्सेवन्तिआदीसु यं वत्तब्बं, तं बुद्धानुस्सतियं वुत्तनयेन वेदितब्बं ।

३. सङ्गानुस्सतिकथावण्णना

१५४. अरियसङ्गुणाति आरकत्ता किलेसेहि, अनये न इरियनतो, अये च इरियनतो, सदेवकेन च लोकेन “सरण”न्ति अरणीयतो अरियो च सो सङ्गो च, अरियानं वा सङ्गो अरियसङ्गो, तस्स गुणा ।

१५५. यं सम्मापटिपदं पटिपन्नो “सुट्ठु पटिपन्नो”ति वुच्चति । सा अरियमगगपटिपदा पटिपक्खधम्मे अनिवत्तिधम्मे कत्वा पजहनतो पयोजनाभावा सयम्पि अनिवत्तिधम्मा, अधिगन्तब्बस्स च निब्बानस्स एकंसतो अनुलोमीति । ततो एव अपच्चनीका, अनुधम्मभूता च, तस्सा च पटिपन्नत्ता अरियसङ्गो “सुप्पटिपन्नो”ति वुत्तोति दस्सेतुं “सुट्ठु पटिपन्नो”तिआदि वुत्तं । तत्थ “अनिवत्तिपटिपद”न्ति इमिना उजुप्पटिपत्तिं दस्सेति । पुनप्पुनं निवत्तने हि सति उजुप्पटिपत्ति न होति । “अनुलोमपटिपदं अपच्चनीकपटिपद”न्ति इमिना जायप्पटिपत्तिं । पटिपज्जितब्बस्स हि निब्बानस्स अनुलोमनेन, अपच्चनीकताय चस्सा जायतो । “धम्मानुधम्मपटिपद”न्ति इमिना सामीचिप्पटिपत्तिं अनुच्छविकभावदीपनतो । एतेन पठमपदस्स पपञ्चनिद्देशो, इतरानि तीणि पदानीति दस्सेति । तेनाह “यस्मा पना”तिआदि ।

यथानुसिद्धं पटिपज्जनेन किच्चसिद्धितो अरियभावावहं सवनं सक्कच्चसवनं नामाति वुत्तं “सक्कच्चं सुणन्तीति सावका”ति, तेन अरिया एव निप्परियायतो सत्थु सावका नामाति दस्सेति । सीलदिट्ठिसामज्जतायाति अरियेन सीलेन, अरियाय च दिट्ठिया समानभावेन । अरियानज्हि सीलदिट्ठियो मज्झे भिन्नसुवण्णं विय निन्नानाकरणं मग्गेनागतत्ता । तेन ते यत्थ कत्थचि ठितापि संहताव । तेनाह “सङ्गतभावमाप्नो”ति । मायासाठेय्यादिपापधम्मसमुच्छेदेन उजु । ततो एव गोमुत्तवङ्काभावेन अवङ्का । चन्दलेखावङ्काभावेन अकुटिला । नङ्गलकोटिवङ्काभावेन अजिम्हा । अवङ्कादिभावेन वा उजु । परिसुद्धेन अरिया । अपण्णकभावेन जायति कमति निब्बानं, तं वा जायति पटिविज्जीयति एतेनाति जायो । वट्टदुक्खनिव्यानाय अनुच्छविकत्ता । अनुरूपत्ता सामीचि ओपायिकातिपि सङ्गं समज्जं गता सम्मापटिपत्ति, ताय

समङ्गिताय सुप्पटिपन्ना “सम्मा पटिपज्जन्ती”ति कत्वा । वत्तमानत्थो हि अयं पटिपन्न-सद्दो यथा “सोतापत्तिफलसच्छिकिरियाय पटिपन्नो”ति (पु० प० २०६) । अतीतं पटिपदन्ति यथावुत्तमग्गसम्मापटिपत्तिं वदति । उभयेन च सामञ्जनिद्वेसेन, “सुप्पटिपन्ना च सुप्पटिपन्ना च सुप्पटिपन्ना”ति एकसेसनयेन वा गहितानं समूहो “सुप्पटिपन्नो”ति वुत्तोति दस्सेति ।

एवं आदिपदत्थनिद्वेसभावेन इतरपदानं अत्थं वत्वा इदानीं चतुन्नम्पि पदानं अवोमिस्सकं अत्थं दस्सेतुं “अपिचा”ति आदि वुत्तं । तत्थ यथानुसिद्धन्ति सत्थारा यथा अनुसिद्धं, तथा अनुसासनी अनुरूपन्ति अत्थो । अपण्णकपटिपदन्ति अविरज्जनकपटिपदं, अनवज्जपटिपत्तिन्ति अत्थो । एत्थ च स्वाक्खाते धम्मविनये अपण्णकपटिपदं पटिपन्नत्ताति एवं सम्बन्धितब्बं । पुरिमपदेन सम्बन्धे दुतियपदं न वत्तब्बं सिया, ननु च दुतियपदेन सम्बन्धेपि पठमं पदं न वत्तब्बं सियाति? न तस्स पठमं अपेक्खितत्ता । सा पन सावकानं अपण्णकपटिपदा यथानुसिद्धं पटिपदाति दस्सनत्थं “यथानुसिद्धं पटिपन्नत्ता”ति वत्तब्बं । उभयस्सापि वा सुप्पटिपन्नभावसाधनत्ता उभयं वुत्तं । तथा हि पि-सद्देन उभयं समुच्चिनोति ।

किलेसजिम्हवसेन अन्तद्वयगाहोति सब्बसो तं पहाय सम्मापटिपदा कायादिवङ्कप्पहायिनी उजुप्पटिपत्तिं होतीति आह “मज्झिमाय पटिपदाय...पे०... उजुप्पटिपन्नो”ति ।

जायो नाम युत्तप्पत्तपटिपत्ति, निब्बानञ्च, सब्बसङ्खारसमथताय आदित्तं चेलं, सीसं वा अज्झुपेक्खित्वापि पटिपज्जितब्बमेवाति आह “जायो वुच्चति निब्बान”न्ति । निब्बायनकिरियामुखेन चेत्य निब्बानं वुत्तन्ति दट्ठब्बं, मग्गजाणादीहि वा जायति पटिविज्जीयति सच्छिकरीयति चाति जायो निब्बानन्ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो ।

गुणसम्भावनाय परेहि कयिरमानं पच्चुपट्टानादिसामीचिकम्मं अरहन्तीति सामीचिकम्मारहा ।

१५६. यदिदन्ति अन्तो गधलिङ्गवचनभेदो निपातोति तस्स वचनभेदेन अत्थमाह “या इमानी”ति । एवन्ति पकारत्थे निपातो, इमिना पकारेनाति अत्थो । तेन इतरानि तीणि युगळानि दस्सितानि होन्तीति आह “एवं चत्तारि पुरिसयुगळानि होन्ती”ति । एतन्ति एतं “पुरिसपुग्गला”ति बहुवचनवसेन वुत्तं पदं । पुरिसा च ते पुग्गला च पुरिसपुग्गला । तत्थ “पुरिसा”ति इमिना पठमाय पकतिया गहणं, “पुग्गला”ति पन दुतियायपि सत्तसामञ्जेनाति एवं वा एत्थ अत्थो दट्ठब्बो । चतुन्नं पच्चयानं कीदिसानं? आनेत्वा हुनितब्बानन्ति अधिकारतो पाकटोयमत्थो । दातब्बन्ति वा पच्चत्तवचनं “चतुन्नं पच्चयान”न्ति पदं अपेक्खित्वा सामिवसेन परिणामेतब्बं, अज्जथा येसं केसज्जि चतुन्नं पच्चयानं “आहुन”न्ति समज्जा सिया । आहुनं अरहतीति वा आहुनेय्यो । सक्कादीनम्पि वा आहवनन्ति सक्कादीहिपि दिव्यमानं दानं । यत्थ हुतं महप्फलन्ति यस्मिं आवहनीयग्गिम्हि हुतं दधिआदि आहुनेय्यग्गिगहपतग्गिदक्खिणेय्यग्गीसु हुततो उळारफलन्ति तेसं ब्राह्मणानं लद्धि । हुतन्ति दिन्नं । निकायन्तरेति सब्बत्थिकवादिनिकाये ।

उपेत्वा १६५ तेति ते पियमनापे जातिमित्ते अपनेत्वा, तेसं अदत्त्वाति अधिप्पायो । एस एसो । एकबुद्धन्तरे च दिस्सतीति एकस्मिं बुद्धन्तरे वीतिवत्ते दिस्सति । च-सद्देन कदाचि असङ्ख्येय्येपि कप्पे वीतिवत्तेति दस्सेति । अब्बोकिण्णन्ति पटिपक्खेहि अवोमिस्सं, किरियाविसेसकञ्चेतं । पियमनापत्तकरधम्मा नाम सीलादयो, ते अरियसङ्गे सुप्पतिट्ठिता । अयं हेत्थ अधिप्पायो — जातिमित्ता विप्पयुत्ता न चिरस्सेव समागच्छन्ति, अनवट्ठिता च तेसु पियमनापता, न एवमरियसङ्गो । तस्मा सङ्गोव पाहुनेय्योति । पुब्बकारन्ति अग्गकिरियं । सब्बप्पकारेनाति आदरगारवबहुमानादिना,

देय्यधम्मस्स सक्कच्चकरणादिना च सब्बेन पकारेन । स्वायं पाहवनीय-सद्वो “पाहुनेय्यो”ति वुच्चति परियायभावेन ।

दक्खन्ति एताय सत्ता यथाधिप्पेताहि सम्पत्तीहि वड्ढन्तीति **दक्खिणा** । तथाभावकरणेन **दक्खिणं अरहति** । यथा उळारातिविपुलुद्रयलाभेन विसोधितं नाम होति, एवं दक्खिणा विपुलफलतायाति वुत्तं “**महप्फलकरणाया विसोधेती**”ति ।

पुज्जत्थिकेहि अज्जलि करणीया एत्थाति **अज्जलिकरणीयो** ।

यदिपि पाळियं “अनुत्तर”न्ति वुत्तं । नत्थि इतो उत्तरं विसिद्धन्ति हि **अनुत्तरं** । समप्पिस्स पन नत्थीति दस्सेन्तो “**असदिस**”न्ति आह । खित्तं वुत्तं बीजं महप्फलभावकरणेन तायाति रक्खति, खिपन्ति वपन्ति एत्थ बीजानीति वा खेत्तं, केदारादि, खेत्तं विय खेत्तं, पुज्जानं खेत्तं **पुज्जक्खेत्तं** । सेसं बुद्धानुस्सतियं वुत्तनयानुसारेण वेदितब्बं ।

४. सीलानुस्सतिकथावण्णना

१५८. अहो वत सीलानि अखण्डानि, अहो वत अच्छिद्धानीति एवं सब्बत्थ योजेतब्बं । **अहो वताति** च सम्भावने निपातो । तेनाह “**अखण्डतादिगुणवसेना**”ति । अखण्डभावादिसम्पत्तिवसेनाति अत्थो । परस्स सीलानि अनुस्सरियमानानि पियमनापभावावहनेन केवलं मेत्ताय पदद्धानं होन्ति, न विसुं कम्मद्धानन्ति आह “**अत्तनो सीलानि अनुस्सरितब्बानी**”ति । चागादीसुपि एसेव नयो ।

येसन्ति सीलादीनं । पटिपाटिया समादाने समादानक्कमेन, एकज्झं समादाने उद्देसक्कमेन सीलानं आदिअन्तं वेदितब्बं । **परियन्ते छिन्नसाटको वियाति** वत्थन्ते, दसन्ते वा छिन्नवत्थं विय, विसदिसूदाहरणं चेतं । एवं सेसानिपि उदाहरणानि । विनिवेधवसेन छिन्नसाटको **विनिविद्धसाटको** । विसभागवण्णेन गावी वियाति सम्बन्धो । सबलरहितानि वा **असबलानि** । तथा **अकम्मासानि** । सत्तविधमेथुनसंयोगो हेट्ठा सीलकथायं वुत्तो एव । **कोधूपनाहादीहीति आदि-सद्धेन** मक्खपळासइस्सामच्छरियमायासाठेय्यमानातिमानादयो गहिता । **तानियेव** अखण्डादिगुणानि सीलानि । सीलस्स **तण्हादासब्बतो** मोचनं विवड्ढूपनिस्सयभावापादनं । ततो एव तंसमङ्गीपुग्गलो सेरी सयंवसी भुजिस्सो नाम होति । तेनाह “**भुजिस्सभावकरणेन भुजिस्सानी**”ति । “इमिनाहं सीलेन देवो वा भवेय्यं देवज्जतरो वा, तत्थ निच्चो धुवो सस्सतो”ति, “सीलेन सुद्धी”ति च एवमादिना **तण्हादिट्ठीहि** अपरामडुत्ता **अयं ते सीलेसु दोसोति** चतूसु विपत्तीसु याय कायचि विपत्तिया दस्सनेन **परामडुं** अनुद्धंसेतुं । समाधिसंवत्तनप्पयोजनानि **समाधिसंवत्तनिकानि** ।

१५९. **सिक्खाय सगारवो**ति सीलधनं निस्साय पटिलद्धसमादानत्ता सातिसयं सिक्खाय सगारवो सप्पतिस्सो होति । **सभागवुत्तीति** सम्पन्नसीलेहि सभागवुत्तिको, ताय एव वा सिक्खाय सभागवुत्ति । यो हि सिक्खागारवरहितो, सो ताय विसभागवुत्ति नाम होति विलोमनतो । यथा परेहि सद्धिं अत्तनो छिद्दं न होति, एवं धम्मामिसेहि पटिसन्थरणं **पटिसन्थारो** । सिक्खाय सगारवत्ता एव तत्थ **अप्पमत्तो** होति । अत्तानुवादभयं परानुवादभयं दण्डभयं दुग्गतिभयन्ति एवमादीनि भयानि इमस्स दूरसमुस्सारितानीति आह “**अत्तानुवादादिभयविरहितो**”ति । सेसं सुविज्जेय्यमेव ।

५. चागानुस्सतिकथावण्णना

१६०. **पकतियाति** सभावेन । **चागाधिमुत्तेनाति** देय्यधम्मपरिच्चागे युत्तप्पयुत्तेन तन्निन्नेन तप्पोणेन । निच्चं सदा

पवत्ता दानसंविभागा यस्स सो निच्चपवत्तदानसंविभागो, तेन । इधापि “पकतिया”ति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । यं परस्स पटियत्तं दिव्यति, तं दानं । यं अत्तना परिभुज्जितब्बतो संविभजति, सो संविभागो । इतो दानि पभुतीति इतो पट्टाय दानि अज्जतग्गे अज्जदिवसं आदिं कत्वा । अदत्त्वा न भुज्जिस्सामीति दानसमादानं कत्वा । तंदिवसन्ति तस्मिं भावनारम्भदिवसे । तत्थ निमित्तं गण्हित्वाति तस्मिं दाने परिच्चागचेतनाय पवत्तिआकारस्स सल्लक्खणवसेन निमित्तं गहेत्वा । विगतमलमच्छेरतादिगुणवसेनाति विगतानि मलमच्छेरानि एतस्माति विगतमलमच्छेरो, चागो, तस्स भावो विगतमलमच्छेरता । तदादीनं गुणानं, सम्पत्तीनं, आनिसंसानं वा वसेन ।

सतं धम्मं अनुक्कमन्ति साधून् बोधिसत्तानं धम्मं पवेणिं अनु अनु कमन्तो ओक्कमन्तो, अवोक्कमन्तो वा । ये इमे दायकस्स लाभा आयुवण्णसुखबलपटिभानादयो, पियभावादयो च भगवता संवण्णिता पकित्तिता । मनुस्सत्तं वाति वा-सद्दो अवुत्तविकप्पत्थो, तेन इन्द्रियपाटवभावकम्मस्सकताजाणादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो ।

मच्छेरमलेनाति मच्छेरसङ्घातेन मलेन । अथ वा मच्छेरज्ज मलज्ज मच्छेरमलं, तेन मच्छेरेन चेव लोभादिमलेन चाति अत्थो । पजायनवसेनाति यथासकं कम्मनिब्बत्तनवसेन । कण्हधम्मन्ति लोभादि एकन्तकाळकानं पापधम्मनं । विगतत्ताति पहीनत्ता । विगतमलमच्छेरेन चेतसाति इत्थम्भूतलक्खणे करणवचनं । सोतापन्नस्स सतोति गेहं आवसन्तस्स सोतापन्नस्स समानस्स । निस्सयविहारन्ति निस्साय विहरितब्बविहारं, देवसिकं वळज्जनककम्मट्टानन्ति अत्थो । अभिभवित्वाति अगारं आवसन्तानं अज्जेसं उप्पज्जनकरागादिउपक्किलेसे अभिभुय्य ।

यो किञ्चि देन्तोपि सापेक्खोव देति, सो मुत्तचागो न होति, अयं पन न एवन्ति “मुत्तचागो”ति वुत्तं । विस्सट्टुचागोति निरपेक्खपरिच्चागोति अत्थो । यथा पाणातिपातबहुलो पुग्गलो “लोहितपाणी”ति वुच्चति, एवं दानबहुलो पुग्गलो “पयतपाणी”ति वुत्तोति दस्सेन्तो “दातुं सदा धोतहत्थोयेवा”ति आह । तत्थ सदाति निच्चं, अभिण्हन्ति अत्थो । परिच्चागोति देय्यधम्मपरिच्चागोति अधिकारतो विज्जायति । यं यं देय्यधम्मं परे याचनका । याचने योगो याचनयोगो, परेहि याचितुं युत्तोति अत्थो । याजेन युत्तोति दानेन युत्तो सदा परिच्चजनतो । उभयेति यथावुत्ते दाने, संविभागे च रतो अभिरतो ।

१६१. यथा परिसुद्धसीलस्स पुग्गलस्स अखण्डतादिगुणवसेन अत्तनो सीलस्स अनुस्सरन्तस्स सीलानुस्सतिभावना इज्झति, एवं परिसुद्धउळारपरिच्चागस्स पुग्गलस्स अनुपक्किलिद्धमेव अत्तनो परिच्चागं अनुस्सरन्तस्स भावना इज्झतीति दस्सेतुं “विगतमलमच्छेरतादिगुणवसेना”तिआदि वुत्तं, तं वुत्तत्थमेव ।

भिय्योसोति उपरिपि । मत्ताय पमाणस्स महतिया मत्ताय, विपुलेन पमाणेनाति अत्थो । चागाधिमुत्तोति परिच्चागो अधिमुत्तो निन्नपोणपम्भारो । ततो एव अलोभज्झासयो कत्थचिपि अनभिसङ्गचित्तो । पटिग्गाहकेसु मेत्तायनवसेन परिच्चागो होतीति मेत्ताय मेत्ताभावनाय अनुलोमकारी अनुरूपपटिपत्ति । विसारदोति विसदो अत्तनोव गुणेन कत्थचिपि अमङ्कुभूतो अभिभुय्य विहारी । सेसं सुविज्जेय्यमेव ।

६. देवतानुस्सतिकथावण्णना

१६२. अरियमग्गवसेनाति अरियमग्गस्स अधिगमवसेन । समुदागतेहीति सम्मदेव तदुप्पत्तितो उद्धं आगतेहि । यादिसा हि अरियानं सन्ताने लोकियापि सद्दादयो, न तादिसा कदाचिपि पोथुज्जनिका सद्दादयो । दिब्बन्तीति देवा । चत्तारो

महाराजानो एतेसन्ति चतुमहाराजा, ते एव चातुमहाराजिका । तेत्तिस सहपुञ्जकारिनो तत्थूपपन्नाति तंसहचरितं ठानं तावतिसं, तन्निवासिनोपि देवा तंसहचरणतो एव तावतिसा । दुक्खतो याता अपयाताति यामा । तुसाय पीतिया इता उपगताति तुसिता । भोगानं निम्माने रति एतेसन्ति निम्मानरतिनो । परनिमित्तेसु भोगेसु वसं वत्तेन्तीति परनिमित्तवसवत्तिनो । ब्रह्मानं कायो समूहो ब्रह्मकायो, तप्परियापन्नताय तत्थ भवाति ब्रह्मकायिका । तत्तुत्तरीति ततो ब्रह्मकायिकेहि उत्तरि, उपरि परित्ताभादिके सन्धाय वदति । देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वाति “यथारूपाय मग्गेनागताय सद्धाय समन्नागता, सीलेन सुतेन चागेन पज्जाय समन्नागता इतो चुता तत्थ उपपन्ना ता देवता, मय्हम्पि तथारूपा सद्धा सीलं सुतं चागो पज्जा च संविज्जती”ति देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा सक्खिं ओतारेन्तेन विय अत्तनो सद्धादिगुणा अनुस्सरितब्बा ।

यदि एवं सुत्ते (अ० नि० ६.१०) उभयगुणानुस्सरणं वुत्तं, तं कथन्ति अनुयोगं मनसि कत्वा आह “सुत्ते पना”तिआदि । तत्थ किञ्चापि वुत्तन्ति “अत्तनो च, तासञ्च देवतान”न्ति उभयं समधुरं विय सुत्ते (अ० नि० ६.१०) किञ्चापि वुत्तं । अथ खो तं “देवतानं सद्धञ्च सीलञ्चा”तिआदिवचनं । सक्खिद्वाने ठपेतब्बन्ति “वुत्त”न्ति परतो पदं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । किमत्थं पन सक्खिद्वाने ठपन्ति आह “देवतानं अत्तनो सद्धादीहि समानगुणदीपनत्थन्ति वेदितब्ब”न्ति । कस्मा पन सुत्ते यथारुतवसेन अत्थं अगगहेत्वा एवं अत्थो गय्हातीति आह “अट्ठकथायञ्ही”तिआदि ।

१६३. तस्माति यस्मा अट्ठकथायं देवता सक्खिद्वाने ठपेत्वा अत्तनो गुणानुस्सरणं दळ्हं कत्वा वुत्तं, सीलचागानुस्सतीसु विय इधापि अत्तनो गुणानुस्सरणं ज्ञानुप्पत्तिनिमित्तं युत्तं, तस्मा । पुब्बभागे भावनारम्भे । अपरभागेति यथा भावेन्तस्स उपचारज्झानं इज्झति, तथा भावनाकाले । यदि अत्तनो एव इध गुणा अनुस्सरितब्बा, कथमयं देवतानुस्सतीति आह “देवतानं गुणसदिसद्धादिगुणानुस्सरणवसेना”ति । तेन सदिसकप्पनाय अयं भावना “देवतानुस्सती”ति वुत्ता, न देवतानं, तासं गुणानं वा अनुस्सरणेनाति दस्सेति । पुब्बभागे वा पवत्तं देवतागुणानुस्सरणं उपादाय “देवतानुस्सती”ति इमिस्सा समज्जा वेदितब्बा । तथा हि वक्खति “पुब्बभागे देवता आरब्भ पवत्तचित्तवसेना”ति । सेसं सुविज्जेय्यमेव ।

पकिण्णककथावण्णना

१६४. एतासन्ति एतासं बुद्धानुस्सतिआदीनं छन्नं अनुस्सतीनं । वित्थारदेसनायन्ति वित्थारवसेन पवत्तदेसनायं, महानामसुत्तं (अ० नि० ६.१०; ११.११) सन्धाय वदति । भगवातिआदीनं अत्थन्ति भगवातिआदीनं पदानं अत्थं । अत्थवेदन्ति वा हेतुफलं पटिच्च उप्पन्नं तुट्ठिमाह । धम्मवेदन्ति हेतुं पटिच्च उप्पन्नं तुट्ठिं । “आरकत्ता अरह”न्ति अनुस्सरन्तस्स हि यं तं भगवतो किलेसेहि आरकत्तं, सो हेतु । जापको चेत्य हेतु अधिप्पेतो, न कारको, सम्पापको वा । योनेन जायमानो अरहत्तत्थो, तं फलं । इमिना नयेन सेसपदेसुपि हेतुफलविभागो वेदितब्बो । धम्मनुस्सतिआदीसुपि “आदिमज्झपरियोसानकल्याणत्ता”तिआदिना, “यस्मा पन सा सम्मापटिपदा”तिआदिना च तत्थ तत्थ हेतुअपदेसो कतोयेवाति । धम्मूपसंहितन्ति यथावुत्तहेतुहेतुफलसङ्घातगुणूपसंहितं । गुणेति अत्तनो गुणे ।

१६५. अरियसावकानञ्जेव इज्झन्तीति अरियसावकानं इज्झन्तियेवाति उत्तरपदावधारणं दट्ठब्बं, अवधारणञ्च तेसं सुखसिद्धिदस्सनत्थं । तेनाह “तेसं ही”तिआदि । न पुथुज्जनानं सब्बेन सब्बं इज्झन्तीति । तथा हि वक्खति “एवं सन्तेपी”तिआदि । यदि एवं, कस्मा महानामसुत्तादीसु (अ० नि० ६.१०; ११.११) बहूसु सुत्तेसु अरियसावकगगहणं कतन्ति? तेसं बहुलविहारतायाति आचरिया ।

निकृन्तन्ति निगगतं निस्सटं । मुत्तन्ति विस्सट्ठं । वुट्ठित्ति अपेतं । सब्बमेतं विक्खम्भनमेव सन्धाय वदति ।
गेधम्हाति पलिबोधतो । इदम्पीति बुद्धानुस्सतिवसेन लब्धं उपचारज्ज्ञानमाह । आरम्भणं करित्वाति पच्चयं कत्वा, पादकं
कत्वाति अत्थो । विसुज्झन्तीति परमत्थविसुद्धिं पापुणन्ति ।

सम्बाधेति तण्हासंकिलेसादिना सम्पीळे संकटे घरावासे । ओकासाधिगमो लोकुत्तरधम्मस्स अधिगमाय
अधिगन्तव्वओकासो । अनुस्सतियो एव अनुस्सतिट्ठानानि । विसुद्धिधम्माति विसुज्जनसभावा, विसुज्झितुं वा भब्बा ।
परमत्थविसुद्धिधम्मायाति परमत्थविसुद्धिया निब्बानस्स भब्बभावेन । उपक्कमेनाति पयोगेन । परियोदपनाति
विसोधना ।

१६६. एवं सन्तेपीति एवं महानामसुत्तादीसु अनेकेसु सुत्तेसु अरियसावकस्सेव वसेन छसु अनुस्सतीसु
देसितासुपि । यस्सानुभावेनाति यस्स चित्तप्पसादस्स बलेन । पीतिं पटिलभित्वाति अनुस्सववसेन बुद्धारम्भणं पीतिं
उप्पादेत्वा ।

छअनुस्सतिनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

इति सत्तमपरिच्छेदवण्णना ।

८. अनुस्सतिकम्मट्ठाननिद्देसवण्णना

मरणस्सतिकथावण्णना

१६७. इतोति देवतानुस्सतिया । सा हि छसु अनुस्सतीसु सब्बपच्छा निट्ठित्ता आसन्ना, पच्चक्खा च । अनन्तरायाति
तदनन्तरं उट्ठित्ता वुत्तं । मरणस्स सति मरणस्सतीति मरणं ताव दस्सेतुं “तत्थ मरण”न्तिआदि वुत्तं । कामज्चेत्थ खन्धानं
भेदो “जरामरणं द्वीहि खन्धेहि सङ्गहित”न्ति (धातु० ७१) वचनतो चुतिखन्धानं विनासो मरणन्ति वत्तव्वं, विसेसतो पन तं
जीवितिन्द्रियस्स विनासभावेन कम्मट्ठानिकानं पच्चुपतिट्ठतीति “जीवितिन्द्रियस्स उपच्छेदो”ति वुत्तं । तेनेवाह निद्देसे
“कळेवरस्स निकखेपो जीवितिन्द्रियस्सुपच्छेदो”ति (विभ० २३६; दी० नि० २.३९०; म० नि० १.९२, १२३) । तत्थ
एकभवपरियापन्नस्साति एकेन भवेन परिच्छिन्नस्स । जीवितिन्द्रियस्स उपच्छेदोति जीवितिन्द्रियप्पबन्धस्स विच्छेदो
आयुक्खयादिवसेन अन्तरधानं । समुच्छेदमरणन्ति अरहतो सन्तानस्स सब्बसो उच्छेदभूतं मरणं । सङ्खारानं
खणभङ्गसङ्घातन्ति सङ्घतधम्मानं उदयवयपरिच्छिन्नस्स पवत्तिखणस्स भङ्गो निरोधोति सङ्घं गतं । खणिकमरणन्ति
यथावुत्तखणवन्तं तस्मिंयेव खणे लब्धमानं मरणं । यं खन्धप्पबन्धं उपादाय रुक्खादिसमज्जा, तस्मिं अनुपच्छिन्नेपि
अल्लतादिविगमनं निस्साय मतवोहारो सम्मुतिमरणं । न तं इध अधिप्पेतन्ति तं समुच्छेदखणिकसम्मुतिमरणं इध
मरणानुस्सतियं नाधिप्पेतं अबाहुल्लतो, अनुपट्ठहनतो, असंवेगवत्थुतो चाति अधिप्पायो ।

अधिप्पेतं सतिया आरम्भणभावेन । आयुआदीनं खयकाले मरणं कालमरणं । तेसं अपरिक्खीणकाले मरणं
अकालमरणं । “कालमरणं पुञ्जक्खयेना”ति इदं यथाधिकारं सम्पत्तिभववसेन वुत्तं, विपत्तिभववसेन पन
“पापक्खयेना”ति वत्तव्वं ।

आयुसन्तानजनकपच्ययसम्पत्तिरिति आयुष्यबन्धस्स पवत्तापनकानं आहारादिपच्ययानं सम्पत्तियं । विपक्कविपाकत्ताति अत्तनो फलानुरूपं दातब्बविपाकस्स दिन्नत्ता । गतिकालाहारादिसम्पत्तिरिति अभावेनाति देवानं विय गतिसम्पत्तिरिति, पठमकप्पियानं विय कालसम्पत्तिरिति, उत्तरकुरुकादीनं विय आहारसम्पत्तिरिति च अभावेन । आदि-सद्देन उतुसुक्कसोणितादिं परिगगहति । अज्जतनकालपुरिसानं वियाति विय-सद्दे अट्टाने पट्टपितो, अज्जतनकालपुरिसानं वस्ससतमत्तपरिमाणस्स विय आयुनो खयवसेनाति योजना । एवं हि अनागतेपि परमायुनो सङ्गहो कतो होति, अतीते पन गतिसम्पत्तिरिति विय कालाहारादिसम्पत्तिरिति भावेन अनेकवस्ससहस्स परिमाणोपि आयु अहोसि । अयञ्च विभागो वत्तमानस्स अन्तरकप्पस्स वसेन वुत्तोति दट्ठब्बं । कलाबुराजादीनन्ति आदि-सद्देन नन्दयक्खनन्दमाणवकादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो । तं सब्बम्पीति यं “कालमरणं अकालमरणं, तत्थापि पुञ्जक्खयमरणं आयुक्खयमरणं उभयक्खयमरणं उपक्कममरणं”न्ति वुत्तप्पभेदं मरणं, तं सब्बम्पि ।

१६८. योनिसोति उपायेन । मनसिकारोति मरणारम्भणो मनसिकारो । येन पन उपायेन मनसिकारो पवत्तेतब्बो, तं व्यतिरेकमुखेन दस्सेतुं “अयोनिसो पवत्तयतो”तिआदि वुत्तं । तत्थ अयोनिसो पवत्तयतोति अनुपायेन सतिं, संवेगं, जाणञ्च अनुपट्टपेत्वा मरणं अनुस्सरतो । तदेतं सब्बम्पीति सोकपामोज्जानं उप्पज्जनं, संवेगस्स अनुप्पज्जनं, सन्तासस्स उप्पज्जनञ्च यथाक्कमं सतिसंवेगजाणविहरतो होति । यो हि “मरणं नामेतं जातस्स एकन्तिक”न्ति पण्डितानं वचनं सरति, तत्थ संवेगजातो होति सम्पजानो च, तस्स इट्ठजनमरणादिनिमित्तं सोकादयो अनोकासाव । तस्माति यस्मा अयोनिसो मनसिकारं पवत्तयतो एते दोसा, तस्मा । तत्थ तत्थाति अरञ्जसुसानादीसु । हतमतसत्तेति चोरादीहि हते, सरसेन मते च सत्ते । दिट्ठपुब्बा सम्पत्ति येसं ते दिट्ठपुब्बसम्पत्ती, तेसं दिट्ठपुब्बसम्पत्तीनं । योजेत्वाति उपट्टपेत्वा । एकच्चस्साति तिक्खिन्द्रियस्स जाणुत्तरस्स ।

१६९. वधकपच्युपट्टानतोति घातकस्स विय पति पति उपट्टानतो आसन्नभावतो । सम्पत्तिविपत्तितोति आरोग्यादिसम्पत्तीनं विय जीवितसम्पत्तिरिति विपज्जनतो । उपसंहरणतोति परेसं मरणं दस्सेत्वा अत्तनो मरणस्स उपनयनतो । कायबहुसाधारणतोति सरीरस्स बहून् साधारणभावतो । आयुदुब्बलतोति जीवितस्स दुब्बलभावतो । अनिमित्ततोति मरणस्स ववत्थितनिमित्ताभावतो । अट्ठानपरिच्छेदतोति कालस्स परिच्छन्नभावतो । खणपरित्ततोति जीवितक्खणस्स इत्तरभावतो ।

वधकपच्युपट्टानतोति एत्थ विय-सद्दे लुत्तनिहिट्ठोति दस्सेन्तो “वधकस्स विय पच्युपट्टानतो”ति वत्वा तमेवत्थं विवरन्तो “यथा ही”तिआदिमाह । तत्थ चारयमानोति आगुरेन्तो पहरणाकारं करोन्तो । पच्युपट्टितोव उपगन्त्वा ठितो समीपे एव । जरामरणं गहेत्वाव निब्बत्तन्ति “यथा हि अहिच्छत्तकमकुळं उग्गच्छन्तं पंसुविरहितं न होति, एवं सत्ता निब्बत्तन्ता जरामरणविरहिता न होन्ती”ति एत्तकेन उपमा । अहिच्छत्तकमकुळं कदाचि कत्थचि पंसुविरहितम्पि भवेय्य, सत्ता पन कथञ्चिपि जरामरणविरहिता न होन्तीति खणिकमरणं ताव उपमाभावेन दस्सेत्वा इधाधिप्पेतं मरणं दस्सेतुं “तथा ही”तिआदि वुत्तं । अथ वा यदिमे सत्ता जरामरणं गहेत्वाव निब्बत्तन्ति, निब्बत्तिसमनन्तरमेव मरितब्बन्ति चोदनं सन्धायाह “तथा ही”तिआदि । अवस्सं मरणतोति अवस्सं मरितब्बतो, एकन्तेन मरणसम्भावतो वा । पब्बतेय्याति पब्बततो आगता । हारहारिनीति पवाहे पतितस्स तिणपण्णादिकस्स अतिविय हरणसीला । सन्दतेवाति सवति एव । वत्ततेवाति पवाहवसेन वत्तति एव न तिट्ठति ।

यमेकरत्तिन्ति यस्सं एकरत्तियं, भुम्मत्थे उपयोगवचनं दट्ठब्बं, अच्चन्तसंयोगे वा । पठमन्ति सब्बपठमं

पटिसन्धिक्खणे । गब्भेति मातुकुच्छियं । माणवोति सत्तो । येभुय्येन सत्ता रत्तियं पटिसन्धिं गणहन्तीति रत्तिग्गहणं । अब्भुट्ठितोवाति उट्ठितअब्भो विय, अभिमुखभावेन वा उट्ठितोव मरणस्साति अधिप्पायो । सो यातीति सो माणवो याति, पठमक्खणतो पट्टाय गच्छतेव । स गच्छं न निवत्ततीति सो एवं गच्छन्तो खणमत्तम्पि न निवत्तति, अज्जदत्थु मरणंयेव उपगच्छति ।

कुन्नदीनन्ति पब्बततो पतितानं खुद्दकनदीनं । पातो आपोरसानुगतबन्धनानन्ति पुरिमदिवसे दिवा सूरियसन्तापेन अन्तो अनुपविसित्वा पुन रत्तियं बन्धनमूलं उपगतेन आपोरसेन तित्तिसिथिलबन्धनताय पातो आपोरसानुगतबन्धनानं ।

अच्चयन्तीति अतिक्कमन्ति । उपरुज्झतीति निरुज्झति । उदकमेव ओदकं, उदकोघं वा । यस्मा अच्चयन्ति अहोरेत्ता, तस्मा जीवितं उपरुज्झति । यस्मा जीवितं उपरुज्झति, तस्मा आयु खीयति मच्चानं । पपततोति पपतनतो भयं सामिकानं रुक्खे ठत्वा कम्मे विनियुज्जितुकामानं, हेट्ठा पविट्ठानं वा । उग्गमनं पति उग्गमननिमित्तं । मा मं अम्म निवारय पब्बज्जायाति अधिप्पायो ।

कोचि मित्तमुखसत्तुरन्धगवेसी सह वत्तमानोपि न हनेय्य, अयं पन एकंसेन हनतियेवाति दस्सेतुं “सहजातिया आगततो”ति वत्त्वा “जीवितहरणतो चा”ति वुत्तं ।

१७०. नन्ति सम्पत्तिं । सुखीति दिब्बसदिसेहि भोगेहि, आधिपतेय्येन च सुखसमङ्गी । देहबन्धेनाति सरीरेन । असोकोति असोकमहाराजा । सोकमागतोति सोचितब्बतं गतो ।

आरोग्यं योब्बनानं । ब्याधिजरापरियोसानता जीवितस्स मरणपरियोसानताय उदाहरणवसेन आनीता, पच्चयभागवसेन वा । लोकोयेव लोकसन्निवासो यथा सत्तावासाति, सन्निवसितब्बताय वा सत्तनिकायो लोकसन्निवासो । अनुगतोति अनुबन्धो पच्चत्थिकेन विय । अनुसटोति अनुपविट्ठो उपविसेन विय । अभिभूतोति अज्झोत्थटो मदहत्थीहि विय । अब्भाहतोति पहटो भूतेहि विय ।

सेलाति सिलामया, न पंसुआदिमया । विपुलाति महन्ता अनेकयोजनायामवित्थारा । नभं आहच्चाति विपुलत्ता एव आकासं अभिविहच्च सब्बदिसासु फरित्वा । अनुपरियेय्युन्ति अनुविचरेय्युं । निष्पोथेन्ताति अत्तना आघातितं चुण्णविचुण्णं करोन्ता । अधिवत्तन्तीति अधिभवन्ति । कुलेन वा रूपेन वा सीलेन वा सुतेन वा सद्दादीहि वा सेट्ठोति सम्भावनाय खत्तियादीसु न कज्जि परिवज्जेति । तेहि एव निहीनोति अवमज्जमानाय सुद्धादीसु न कज्जि परिवज्जेति । अज्जदत्थु सब्बमेव अभिमदति निम्मथति । दण्डादिउपाया च तत्थ अविशया एवाति दस्सेतुं “न तत्थ हत्थीनं भूमी”तिआदि वुत्तं । तत्थ मन्तयुद्धेनाति आथब्बणवेदविहितेन मन्तसङ्गामप्पयोगेन । धनेनाति धनदानेन । वा-सद्धो अवुत्तविकप्पनत्थो । तेन सामं, भेदज्ज सङ्गणहाति ।

१७१. परेहि सद्धिं अत्तनो उपसंहरणतोति परेहि मतेहि सद्धिं “तेपि नाम मता, किमङ्गं पन मादिसा”ति अत्तनो मरणस्स उपनयनतो । यसमहत्ततोति परिवारमहत्ततो, विभवमहत्ततो च । पुज्जमहत्ततोति महापुज्जभावतो । थाममहत्ततोति वीरियबलमहत्ततो । युधिट्ठिलो धम्मपुत्तो । चानुरो यो बलदेवेन निब्बुद्धं कत्वा मारितो ।

सह इद्धीहीति वेजयन्तकम्पननन्दोपनन्ददमनादीसु दिट्ठानुभावाहि अत्तनो इद्धीहि सद्धिं मच्चुमुखं पविट्ठो ।

कलं नग्घन्ति सोळसिन्ति सोळसन्नं पूरणभागं न अग्घन्ति । इदं वुत्तं होति — आयस्मतो थेरस्स सारिपुत्तस्स पज्जं सोळसभागे कत्वा ततो एकं भागं सोळसधा गहेत्वा लद्धं एकभागसङ्घातं कलं सम्मासम्बुद्धं ठपेत्वा अज्जेसं सत्तानं पज्जा न अग्घन्तीति ।

सब्बस्सापि संकिलेसपक्खस्स समुग्घातो जायेन आरद्धवीरियस्स होतीति आह “**जाणवीरियबलेना**”ति । सम्मादिट्ठिसम्मावायामेसु हि सिद्धेसु अट्ठङ्गिको अरियमग्गो सिद्धोव होतीति । एकाकीभावेन **खग्गविसाणकप्पा** । परतोघोसेन विना सयमेव भूता पटिविद्धाकुप्पाति **सयम्भुनो** ।

हत्थगतसुवण्णवल्लयानं अज्जमज्जं सङ्घट्टनं वंसकळीरस्स कत्थचि असत्तताति एवमादिकं तं तं **निमित्तं** कारणं **आगम्म** । **वीमंसन्ताति** पवत्तिनिवत्तियो उपपरिक्खन्ता । महन्तानं सीलक्खन्धादीनं एसनट्ठेन **महेसयो** । **एकचरियनिवासेनाति** एकचरियनिवासमत्तेन, न सीलादिना । खग्गमिगसिङ्गसमा उपमा येसं, खग्गमिगसिङ्गं वा समूपमा येसं ते **खग्गसिङ्गसमूपमा** ।

तम्बनखतुङ्गनखतादिअसीति अनुब्यज्जनपटिमण्डितेहि सुप्पतिट्ठितपादतादीहि द्वत्तिंसाय महापुरिसलक्खणेहि विचित्रो अच्छरियम्भुतो रूपकायो एतस्साति **असीति...पे०... रूपकायो** । सह वासनाय सब्बेसं किलेसानं पहीनत्ता सब्बाकारपरिसुद्धसीलक्खन्धादिगुणरतनेहि समिद्धो धम्मकायो एतस्साति **सब्बाकार...पे०... धम्मकायो** । **ठानसोति** तङ्घणेयेव ।

एवं महानुभावस्साति एवं यथावुत्तरूपकायसम्पत्तिया, धम्मकायसम्पत्तिया च विज्जायमानविपुलापरिमेय्यबुद्धानुभावस्स, **वसं नागतं** अनुपगमनवसेनाति अधिष्पायो ।

मरणं सामज्जं एतस्साति मरणसामज्जो, तस्स भावो **मरणसामज्जता**, ताय ।

१७२. किमिकुलानन्ति किमिसमूहानं, किमिजातीनं वा । **जीयन्तीति** जरं पापुणन्ति ।

निक्खन्तेति वीतिवत्ते । **पटिहितायाति** पच्चानुगताय । **सो ममस्स अन्तरायोति** सा यथावुत्ता न केवलं कालकिरियाव, अथ खो मम अतिदुल्लभं खणं लभित्वा ठितस्स सत्थुसासनमनसिकारस्स अन्तरायो **अस्स** भवेय्य । **व्यापज्जेय्याति** विपत्तिं गच्छेय्य । सत्थकेन विय अङ्गपच्चङ्गानं कन्तनका मरणकाले सन्धिबन्धनच्छेदनकवाता **सत्थकवाता** ।

१७३. अबलन्ति बलहीनं । **दुब्बलन्ति** तस्सेव वेवचनं । अभावत्थो हि अयं दु-सद्दो “दुस्सीलो (अ० नि० ५.२१३; अ० नि० १०.७५) दुप्पज्जो”तिआदीसु (म० नि० १.४४९) विय । तदेतं आयु । **अस्सासपस्सासानं** समवुत्तिता अपरापरं पवेसनिक्खमोव । **बहि निक्खन्तनासिकवाते** अन्तो अपविसन्ते, **पविट्ठे वा अनिक्खमन्तेति** एकस्सेव पवेसनिक्खमो विय वुत्तं, तं नासिकवातभावसामज्जेनाति दट्ठब्बं । **अधिमत्तताय** अच्छासन्नअधिट्ठानादिना । तदभावो हि इरियापथानं समवुत्तिता । **अतिसीतेन** अभिभूतस्स कायस्स विपज्जनं महिसरट्ठादीसु हिमपातकालेन दीपेतब्बं । तत्थ हि सत्ता सीतेन भिन्नसरीरा जीवितक्खयं पापुणन्ति । **अतिउण्हेन** अभिभूतस्स विपज्जनं मरुकन्तारे उण्हाभितत्ताय पच्छिं, तत्थ ठपितं उपरि साटकं, पुत्तज्च अक्कमित्वा मताय इत्थिया दीपेतब्बं । **महाभूतानं** समवुत्तिता पकोपाभावो । **पथवीधातु**आदीनं

पकोपेन सरीरस्स विकारापत्ति परतो धातुकम्मट्टानकथायं आगमिस्सति । युत्तकालेति भुज्जितुं युत्तकाले खुद्धाभिभूतकाले ।

१७४. अववत्थानतोति कालादिवसेन ववत्थानाभावतो । ववत्थानन्ति चेत्थ परिच्छेदो अधिप्पेतो, न असङ्करतो ववत्थानं, निच्छयो चाति आह “परिच्छेदाभावतो”ति । न नायरेति न जायन्ति ।

इतो परन्ति एत्थ परन्ति परं अज्जं कालन्ति अत्थो । तेन ओरकालस्सापि सङ्गहो सिद्धो होति । परमायुतो ओरकालं एव चेत्थ “पर”न्ति अधिप्पेतं । ततो परं सत्तानं जीवनस्स अभावतो “ववत्थानाभावतो”ति वत्तुं न सक्काति । अब्बुदपेसीति आदीसु “अब्बुदकाले पेसिकाले”ति आदिना काल-सद्दो पच्चेकं योजेतब्बो । कालोति इध पुब्बण्हादिवेला अधिप्पेता । तेनाह “पुब्बण्हेपि ही”ति आदि । इधेव देहेन पतितब्बन्ति सम्बन्धो । अनेकप्पकारतोति नगरे जातानं गामे, गामे जातानं नगरे, वने जातानं जनपदे, जनपदे जातानं वनेति आदिना अनेकप्पकारतो । इतो चुतेनाति इतो गतितो चुतेन । इध इमिस्सं गतियं । यन्तयुत्तगोणो वियाति यथा यन्ते युत्तगोणो यन्तं नातिवत्तति, एवं लोको गतिपज्चकन्ति एत्तकेन उपमा ।

१७५. अप्पं वा भिय्योति वस्ससततो उपरि “दस वा वस्सानि, वीसति वा”ति आदिना दुतियं वस्ससतं अपापुणन्तो अप्पकं वा जीवतीति अत्थो । गमनीयोति गन्धब्बो उपपज्जनवसेन । सम्परायोति परलोको ।

हीळेय्याति परिभवेय्य न सम्भावेय्य । नन्ति आयुं । सुपोरिसोति साधुपुरिसो पज्जवा । चरेय्याति सुचरितं चरेय्य । तेनाह “आदित्तसीसोवा”ति ।

सत्तहि उपमाहीति —

“सेय्यथापि, ब्राह्मण, तिणगगे उस्सावबिन्दु सूरिये उग्गच्छन्ते खिप्पंयेव पटिविगच्छति, न चिरद्वितिकं होति । उदके उदकपुब्बुळं । उदके दण्डराजि । नदी पब्बतेय्या दूरङ्गमा सीघसोता हारहारिनी । बलवा पुरिसो जिह्मगगे खेळपिण्डं संयूहित्वा अकसिरेनेव वमेय्य । दिवसं सन्तत्ते अयोक्कटाहे मंसपेसि पक्खित्ता खिप्पंयेव पटिविगच्छति, न चिरद्वितिका होति । गावी वज्झा आघातनं नीयमाना यं यदेव पादं उद्धरति, सन्तिकेव होति वधस्स, सन्तिकेव मरणस्स, एवमेवं खो, ब्राह्मण, गोवज्झूपमं जीवितं मनुस्सानं परित्तं लहुकं बहुदुक्खं बहुपायासं मन्तायं बोद्धब्बं, कत्तब्बं कुसलं, चरित्तब्बं ब्रह्मचरियं, नत्थि जातस्स अमरण”न्ति (अ० नि० ७.७४) —

एवमागताहि इमाहि सत्तहि उपमाहि अलङ्कृतं ।

रत्तिन्दिवन्ति एकं रत्तिन्दिवं । भगवतो सासनन्ति अरियमग्गपटिवेधावहं सत्थु ओवादं । बहुं वत मे कतं अस्साति बहुं वत मया अत्तहितं पब्बजितकिच्चं कतं भवेय्य । तदन्तरन्ति तं खणं तत्तकं वेलं । एकं पिण्डपातन्ति एकं दिवसं यापनप्पहोनेकं पिण्डपातं । दन्थन्ति मन्दं चिराय । अविस्सासियो अविस्सासनीयो ।

१७६. चित्ते धरन्तेयेव सत्तानं जीवितवोहारो, चित्तस्स च अतिइत्तरो खणो लहुपरिवत्तिभावतो । यथाह भगवा “नाहं, भिक्खवे, अज्जं एकधम्ममि समनुपस्सामि, यं एवं लहुपरिवत्तं, यथयिदं चित्त”न्ति (अ० नि० १.४८; कथा० ३३५) । तस्मा सत्तानं जीवितं एकचित्तक्खणिकत्ता लहुसं इत्तरन्ति दस्सेन्तो “परमत्थतो”ति आदिमाह । तत्थ “परमत्थतो”ति

इमिना यायं “यो चिरं जीवति, सो वस्ससत”न्तिआदिना सत्तानं (दी० नि० २.७; सं० नि० १.१४५; अ० नि० ७.७४) जीवितप्पवत्ति वुत्ता, सा पबन्धविसयत्ता वोहारवसेनाति तं पटिक्खपति । “अतिपरित्तो”ति इमिना —

“सेय्यथापि, भिक्खवे, चत्तारो दळ्हधम्मा धनुग्गहा सुसिक्खिता कतहत्था कतूपासना चतुद्दिसा ठिता अस्सु, अथ पुरिसो आगच्छेय्य ‘अहं इमेसं...पे०... कतूपासनानं चतुद्दिसा कण्डे खित्ते अप्पतिट्ठिते पथवियं गहेत्वा आहरिस्सामी”ति । यथा च, भिक्खवे, तस्स पुरिसस्स जवो, यथा च चन्दिमसूरियानं जवो, ततो सीघतरो । यथा च, भिक्खवे, तस्स पुरिसस्स जवो, यथा च चन्दिमसूरियानं जवो, यथा च या देवता चन्दिमसूरियानं पुरतो धावन्ति, तासं देवतानं जवो, ततो सीघतरं आयुसङ्गारा खीयन्ती”ति (सं० नि० २.२२८) —

एवं वुत्तं परित्तम्पि पटिक्खपति । तत्र हि गमनस्सादानं देवपुत्तानं हेट्ठुपरियेन पटिमुखं धावन्तानं सिरसि, पादे च बद्धखुरधारासन्निपाततोपि परित्तको रूपजीवितिन्द्रियस्स सो खणो वुत्तो, चित्तस्स पन अतिविय परित्ततरो, यस्स उपमापि नत्थि । तेनेवाह “यावज्जिदं, भिक्खवे, उपमापि न सुकरा, याव लहुपरिवत्तं चित्त”न्ति (अ० नि० १.४८) ।

जीवितक्खणोति जीवनक्खणो । **एकचित्तप्पवत्तिमत्तो**येव एकस्स चित्तस्स पवत्तिमत्तेनेव सत्तानं परमत्थतो जीवनक्खणस्स परिच्छिन्नत्ता । इदानि तमत्थं उपमाय पकासेन्तो “यथा नामा”तिआदिमाह । तत्थ पवत्तमानन्ति पवत्तन्तं । **एकचित्तक्खणिकन्ति** एकचित्तक्खणमत्तवन्तं । **तस्मिं चित्ते निरुद्धमत्ते**ति येन वत्तमानचित्तक्खणेन “जीवती”ति वुच्चति, तस्मिं चित्ते निरोधं भङ्गं पत्तमत्ते तंसमङ्गी **सत्तो निरुद्धो** मतोति वुच्चति । वुत्तमेवत्थं पाळिया विभावेतुं “यथाहा”तिआदि वुत्तं । तेन तीसुपि कालेसु सत्तानं परमत्थतो जीवनं नाम चित्तक्खणवसेनेवाति दस्सेति ।

जीवितन्ति जीवितिन्द्रियं । **सुखदुक्खा**ति सुखदुक्खवेदना । उपेक्खापि हि सुखदुक्खासु एव अन्तोगधा इट्ठानिट्ठभावतो । **अत्तभावो**ति जीवितवेदनाविज्जाणानि ठपेत्वा अवसिट्ठधम्मा वुत्ता । **केवला**ति अत्तना, निच्चभावेन वा अवोमिस्सा । **एकचित्तसमायुत्ता**ति एकेकेन चित्तेन सहिता । **लहुसो वत्तति खणो**ति वुत्तनयेन एकचित्तक्खणिकताय लहुको अतिइत्तरो जीवितादीनं खणो वत्तति ।

ये निरुद्धा मरन्तस्साति चवन्तस्स सत्तस्स चुतितो उद्धं “निरुद्धा”ति वत्तब्बा ये खन्धा । **तिट्ठमानस्स वा इधा**ति ये वा इध पवत्तियं तिट्ठन्तस्स धरन्तस्स भङ्गप्पत्तिया निरुद्धा खन्धा । **सब्बेपि सदिसा** ते सब्बेपि एकसदिसा । कथं? **गता अप्पटिसन्धिका** पुन आगन्त्वा पटिसन्धानाभावेन विगता । यथा हि चुतिखन्धा न निवत्तन्ति, एवं ततो पुब्बेपि खन्धा, तस्मा एकचित्तक्खणिकं सत्तानं जीवितन्ति अधिप्पायो ।

अनिब्बत्तेन न जातोति अनुप्पन्नेन चित्तेन जातो न होति अजातो नाम होति । **पच्चुप्पन्नेन** वत्तमानेन चित्तेन **जीवति** जीवमानो नाम होति । **चित्तभङ्गा मतो लोको**ति चुतिचित्तस्स विय सब्बस्सपि तस्स तस्स चित्तस्स भङ्गप्पत्तिया अयं लोको परमत्थतो मतो नाम होति निरुद्धस्स अप्पटिसन्धिकत्ता । एवं सन्तेपि **पज्जति परमत्थिया** या तं तं धरन्तं चित्तं उपादाय “तिस्सो जीवति, फुस्सो जीवती”ति वचनप्पवत्तिया विसयभूता सन्तानपज्जति, सा एत्थ **परमत्थिया** परमत्थभूता । तथा हि वदन्ति “नामगोत्तं न जीरती”ति (सं० नि० १.७६) ।

१७७. अज्जतरज्जतरेन आकारेन । **चित्तन्ति** कम्मट्ठानारम्मणं चित्तं । **आसेवनं लभती**ति भावनासेवनं लभति, बहिद्धा विक्खेपं पहाय एकत्तवसेन मरणारम्मणमेव होतीति । तेनाह “**मरणारम्मणा सति सन्तिट्ठती**”ति । सभावधम्मानं भेदो सभावधम्मगतिको एवाति आह “**सभावधम्मत्ता पन आरम्मणस्सा**”ति । तेनाह भगवा “जरामरणं, भिक्खवे,

अनिच्चं सङ्खतं पटिच्चसमुप्पन्नं”न्तिआदि (सं० नि० २.२०)। **संवेजनीयत्ताति** संवेगजननतो महाभूतेसु महाविकारता विय गय्हमाना मरणं अनुस्सरियमानं उपरूपरि उब्बेगमेव आवहतीति तत्थ न भावनाचित्तं अप्पेतुं सक्कोति। यदि सभावधम्मत्ता अप्पनं न पापुणाति, लोकुत्तरज्झानं एकच्चाणि अरूपज्झानानि च कथन्ति आह “**लोकुत्तरज्झानं पना**”तिआदि। **विसुद्धिभावनानुक्कमवसेनाति** हेट्ठिमविसुद्धिया आनुभावेन अधिगतातिसयाय पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धिभावनाय, सब्बसङ्खारेहि निब्बिन्दनविरज्जनविदिसंयोगाधिमुत्तिअप्पनाय च पटिपक्खभूतानं पापधम्मानं विगमोति एवंभूतस्स विसुद्धिभावनानुक्कमस्स वसेन लोकुत्तरज्झानं अप्पनाप्पत्तमेव होति। **आरम्भणसमतिक्कमनमत्तं तत्थ** होतीति अज्जेसं सभावधम्ममारम्भणकम्मट्ठानानं विय चित्तस्स समाधाने व्यापारो नत्थि। यथासमाहितेन पन चित्तेन आरम्भणसमतिक्कमनमत्तमेव भावनाय कातब्बं, तस्मा सभावधम्मेपि आरुप्पज्झानं अप्पेतीति।

सततं अप्पमत्तो होति संवेगबहुलत्ता, ततो एवस्स सब्बभवेसु अनभिरतिसज्जापटिलाभो। **जीवितनिकन्तिं जहाति** मरणस्स अवस्संभावितादस्सनतो। **पापगरही** होति अनिच्चसज्जापटिलाभतो, ततो एव असन्निधिबहुलता, विगतमलमच्छेरेता च। **तदनुसारेनाति** अनिच्चसज्जापरिचयानुसारेन। **अभावितमरणाति** अभावितमरणानुस्सरणा। **अभयो असम्मूळ्हो कालं करोति** पगेव मरणसज्जाय सूपट्ठितत्ता।

कायगतासतिकथावण्णना

१७८. बुद्धा उप्पज्जन्ति एत्थाति **बुद्धुप्पादो**, बुद्धानं उप्पज्जनकालो, तस्मा। **अज्जत्र** तं ठपेत्वा, अज्जस्मिं कालेति अत्थो। न पवत्तपुब्बन्ति **अपवत्तपुब्बं**। ततो एव **सब्बतित्थियानं अविसयभूतं**। ननु च **सुनेत्तसत्थारादयो** (अ० नि० ६.५४; ७.६६, ७३), अज्जे च तापसपरिब्बाजका सरीरं “असुभ”न्ति जानिंसु। तथा हि **सुमेधतापसेन** सरीरं जिगुच्छन्तेन वुत्तं —

“यन्नूनिमं पूतिकायं, नानाकुणपपूरितं।

छड्डयित्वान गच्छेय्यं, अनपेक्खो अनत्थिको”ति॥ (बु० वं० २.८) —

आदि। कामं बोधिसत्ता, अज्जे च तापसादयो सरीरं “असुभ”न्ति जानन्ति, कम्मट्ठानभावेन पन न जानन्ति। तेन वुत्तं “**अज्जत्र बुद्धुप्पादा**”तिआदि। **संवेगाय संवत्तति** याथावतो कायसभावप्पवेदनतो। **अत्थायाति** दिट्ठधम्मिकादिअत्थाय। **योगक्खेमायाति** चतूहि योगेहि खेमभावाय। **सतिसम्पजज्जायाति** सब्बत्थ सतिअविप्पवासाय च सत्तट्ठानियसम्पजज्जाय च। **जाणदस्सनपटिलाभायाति** विपस्सनाजाणाधिगमाय। **विज्जाविमुत्तिफलसच्छिकिरियायाति** तिस्सो विज्जा, चित्तस्स अधिमुत्ति निब्बानं, चत्तारि सामज्जफलानीति एतेसं पच्चक्खकरणाय। अमतस्स निब्बानस्स अधिगमहेतुताय, अमतसदिसातप्पकसुखसहितताय च कायगतासति “**अमत**”न्ति वुत्ता। **परिभुज्जन्तीति** ज्ञानसमापज्जनेन वळज्जन्ति। **परिहीनन्ति** जिनं। **विरद्धन्ति** अनधिगमेन विरज्झितं। **आरद्धन्ति** साधितं निष्फादितं। अनेकेहि आकारेहि तेसु तेसु सुत्तन्तेसु पसंसित्वा यं तं कायगतासतिकम्मट्ठानं निहिट्ठन्ति सम्बन्धो। कत्थ पन निहिट्ठन्ति? **कायगतासतिसुत्ते** (म० नि० ३.१५३ आदयो)। तत्थ हि “कथं भाविता च भिक्खवे”तिआदिना अयं देसना आगता। तत्रायं सङ्केपत्थो — भिक्खवे, केन पकारेन कायगतासतिभावना भाविता, केन च पकारेन पुनप्पुनं कता आनापानज्झानादीनं निष्फत्तिया महप्फला, तेसं तेसं विज्जाभागियानं, अभिज्जासच्छिकरणीयानज्ज धम्मानं, अरतिरतिसहनतादीनज्ज संसिद्धिया महानिसंसा च होतीति? **आनापानपब्बन्ति** आनापानकम्मट्ठानावधि। एस नयो सेसेसुपि।

धातुमनसिकारकम्मट्टानेन यदिपि उपचारसमाधि इज्झति, सम्मसनवारो पन तत्थ सातिसयोति धातुमनसिकारपब्बम्पि “विपस्सनावसेन वुत्त”न्ति वुत्तं । “अयम्पि खो कायो एवंधम्मो एवंभावी एवंअनतीतो”ति (दी० नि० २.३७९; म० नि० १.११२) तत्थ तत्थ असुभानिच्चतादीहि सद्धिं काये आदीनवस्स विभावनवसेन देसनाय आगतत्ता “नवसिवथिक...पे०... वुत्तानी”ति वुत्तं । एत्थ उद्धुमातकादीसूति एतेसु सिवथिकपब्बेसु आगतउद्धुमातकादीसु । आनापानस्सतिवसेनाति आनापानस्सतिभावनावसेन । यो उपरि “करीसं मत्थलुङ्ग”न्ति मत्थलुङ्गकोट्टासो गय्हति, तं इध पाळियं (म० नि० ३.१५४) अट्टिमिज्जेनेव सङ्गण्हित्वा देसना आगताति दस्सेन्तो “मत्थलुङ्गं अट्टिमिज्जेन सङ्गहेत्वा”ति आह । इधाति इमस्मिं अनुस्सतिनिद्देसे । कायं गता, काये वा गता सति कायगतासतीति सतिसीसेन इदं द्वत्तिसाकारकम्मट्टानं अधिप्पेतन्ति योजना ।

१७९. चतुमहाभूतिकन्ति चतुमहाभूतसन्निस्सयं । पूतिकायन्ति पूतिभूतं परमदुग्गन्धकायं । ठानगमनावत्थं सरीरं सन्धाय, तस्स वा अवयवेसु सब्बहेट्ठिमं पादतलन्ति वुत्तं “उद्धं पादतला”ति । तिरियं तचपरिच्छिन्नन्ति एत्थ ननु केसलोमनखानं, तचस्स च अतचपरिच्छिन्नता अत्थीति? किञ्चापि अत्थि, तचपरिच्छिन्नबहुलताय पन कायस्स तचपरिच्छिन्नता होतीति एवं वुत्तं । तचो परियन्तो अस्साति तचपरियन्तोति एतेन पन वचनेन कायेकदेसभूतो तचो गहितो एव, तप्पटिबद्धा च केसादयो तदनुपविट्ठमूला तचपरियन्ताव होन्तीति द्वत्तिसाकारसमूहो सब्बोपि कायो तचपरियन्तो वुत्तोति वेदितब्बो ।

अत्थीति वचनविपल्लासेन वुत्तं, निपातपदं वा एतं । तस्मा तीसुपि सङ्घासु तदेवस्स रूपं । तेनाह “संविज्जन्ती”ति । अक्खरचिन्तकेहि सरीरे काय-सदं वण्णन्तोहिपि असुचिसमुदायभावेनेव इच्छितब्बोति दस्सेन्तो “असुचिसञ्चयतो”ति वत्त्वा पुन नं निरुत्तिनयेन दस्सेतुं “कुच्छित्तान”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ आयभूततोति उप्पत्तिट्ठानभूतत्ता । “पूरं नानप्पकारस्सा”ति वुत्तं । “के पन ते पकारा? येहि नानप्पकारं असुचि वुत्त”न्ति ते केसादिके दस्सेतुं पाळियं “केसा लोमा”तिआदि वुत्तन्ति इममत्थं दीपेन्तो आह “एते केसादयो द्वत्तिसाकारा”ति । आकारा पकाराति हि एको अत्थोति । एवं सम्बन्धोति “अत्थि इमस्मिं काये नखा”तिआदिना सब्बकोट्टासेसु “अत्थि इमस्मिं काये”ति पदत्तयेन सम्बन्धो वेदितब्बो ।

परितोति तिरियं, समन्ततो वा पादतलकेसमूलेसु च तचस्स लब्धनतो । सुचिभावन्ति सुचिनो सब्भावं, सुचिमेव वा ।

१८०. येन विधिना उग्गहे कुसलो होति, सो सत्तविधो विधि “उग्गहकोसल्ल”न्ति वुच्चति, तन्निब्बत्तं वा जाणं । मनसिकारकोसल्लोपि एसेव नयो ।

सज्झायन्ता वाति सज्झायं करोन्ता एव । तेसं किर चत्तारो मासे सज्झायन्तानं सज्झायमग्गेनेव कोट्टासे उपधारेन्तानं पटिपाटिया द्वत्तिसाकारा विभूततरा हुत्वा खायिंसु, पटिक्कूलसज्जा सण्ठासि, ते तस्मिं निमित्ते ज्ञानं अप्पेत्वा ज्ञानपादकं विपस्सनं वट्ठेत्वा दस्सनमगं पटिविज्झिंसु । तेन वुत्तं “सज्झायन्ता व सोतापन्ना अहेसु”न्ति ।

परिच्छिन्दित्वाति तचपञ्चकादिवसेनेव परिच्छेदं कत्वा । पथवीधातुबहुलभावतो मत्थलुङ्गस्स करीसावसाने तन्तिआरोपनमाह । एत्थ च मंसं, न्हारु, अट्ठि, अट्ठिमिज्जं वक्कं, वक्कं अट्ठिमिज्जं, अट्ठि, न्हारु, मंसं, तचो, दन्ता, नखा, लोमा, केसाति एवं वक्कपञ्चकादीसु अनुलोमसज्झायं वत्त्वा पटिलोमसज्झायो पुरिमेहि सम्बन्धो वुत्तो । स्वायं सम्मोहविनोदनियं (विभ० अट्ठ० ३५६) विसुं तिपज्चाहं, पुरिमेहि एकतो तिपज्चाहन्ति छपज्चाहं सज्झायो वुत्तो, तत्थ

आदिअन्तदस्सनवसेन वुत्तोति दट्ठब्बो । अनुलोमपटिलोमसज्झायेपि हि पटिलोमसज्झायो अन्तिमो होति,
सज्झायप्पकारन्तरं वा एतम्पीति वेदितब्बं ।

हत्थसङ्कलिकाति अङ्गुलिपन्तिमाह ।

मनसा सज्झायोति चित्तेन चिन्तनमाह, यं मानसं “जप्पन”न्ति वुच्चति, सम्मदेव अज्झायोति वा सज्झायो,
चिन्तनन्ति अत्थो । चिरतरं सुट्ठु पवत्तनेन पगुणभूता कम्मट्ठानतन्ति समावज्जित्वा मनसि करोन्तस्स आदितो पट्टाय याव
परियोसाना कत्थचि असज्जमाना निरन्तरमेव उपट्ठाति, तदनुसारेण तदत्थोपि विभूततरो हुत्वा खायतीति आह “**वचसा
सज्झायो हि...पे०... पटिवेधस्स पच्चयो होती**”ति । **लक्खणपटिवेधस्साति** असुभलक्खणपटिवेधस्स ।

पटिक्कूलसभावसल्लक्खणस्स कस्सचि वण्णगगहणमुखेन कोट्टासा ववत्थानं गच्छन्ति, कस्सचि
सण्ठानगगहणमुखेन, कस्सचि दिसाविभागगगहणमुखेन, कस्सचि पटिट्ठितोकासगगहणमुखेन, कस्सचि सब्बसो
परिच्छिज्जगगहणमुखेनाति वण्णादितो सल्लक्खणं उगगहकोसल्लावहं वुत्तन्ति तं दस्सेन्तो “**केसादीनं वण्णो
ववत्थपेतब्बो**”तिआदिमाह ।

अत्तनो भागो सभागो, सभागेन परिच्छेदो **सभागपरिच्छेदो**, हेट्ठुपरितिरियपरियन्तोहि, सकोट्टासिककेसन्तरादीहि च
परिच्छेदोति अत्थो । **अमिस्सकतावसेनाति** कोट्टासन्तरेहि अवोमिस्सकतावसेन । असभागो हि इध “**विसभागो**”ति
अधिप्पेतो, न विरुद्धसभागो । स्वायमत्थो केसादिसद्वतो एव लब्धति । सद्वन्तरत्थापोहनवसेन सद्वो अत्थं वदतीति
“केसा”ति वुत्ते “अकेसा न होन्ती”ति अयमत्थो विज्जायति । के पन ते अकेसा? लोमादयो, न च घटादीसु
पसङ्गोपकरणेनेव तेसं निवत्तितत्ता ।

पटिक्कूलवसेनेव कथितं धातुविभागस्स सामञ्जसोपि अगहितत्ता । तत्थेव विसुं धातुकम्मट्ठानस्स कथितत्ता च
धातुविभङ्गो **पक्कुसातिसुत्तं** (म० नि० ३.३४२) विभङ्गप्पकरणे **धातुविभङ्गपाळि** (विभ० १७२ आदयो) च । यस्स
वण्णतो उपट्ठाति केसादि, तं पुगगलं **सन्धाय झानानि** केसादीसु वण्णकसिणारम्मणानि **विभत्तानि** । जत्वा
आचिक्खितव्वन्ति यदत्थं वुत्तं, तं दस्सेतुं “**तत्थ धातुवसेना**”तिआदि वुत्तं । **इधाति** इमस्मिं पटिक्कूलमनसिकारपब्बे ।
कायगतासतिसुत्ते (म० नि० ३.१५३ आदयो) हि पटिक्कूलमनसिकारपब्बं गहेत्वा इध कायगतासतिभावना निद्वितीयति ।

१८१. न एकन्तरिकायाति एकन्तरिकायपि न मनसि कातब्बं, पगेव द्वन्तरिकादिनाति अधिप्पायो । न भावनं
सम्पादेति, लक्खणपटिवेधं न पापुणाति एकन्तरिकाय मनसि करोन्तोति सम्बन्धो ।

ओक्कमनविस्सज्जनन्ति पटिपज्जितव्वविस्सज्जेतव्वे मग्गे । **पुच्छित्वाव गन्तव्वं होति**
गहेतव्वविस्सज्जेतव्वट्ठानस्स असल्लक्खणतो । **कम्मट्ठानं परियोसानं पापुणातीति** आदितो पट्टाय याव परियोसाना
मनसिकारमत्तं होतीति अधिप्पायो । **अविभूतं पन होति** पटिक्कूलाकारस्स सुट्ठु असल्लक्खणतो । ततो एव **न विसेसं
आवहति** ।

कम्मट्ठानं परियोसानं न गच्छतीति पटिपाटिया सब्बकोट्टासे मनसि करोतोयेव विभूता हुत्वा उपट्ठहन्ति । ते
सातिसयं पाटिक्कूलतो मनसि करोन्तस्स कम्मट्ठानं परियोसानं गच्छेय्य, इमस्स पन अतिविय दन्धं मनसि करोतो विभूततो

उपट्टानमेव नत्थि, कुतो पटिक्कूलताय सण्ठानं । तेनाह “विसेसाधिगमस्स पच्चयो न होती”ति ।

बहिद्धा पुथुत्तारम्मणेति “असुचि पटिक्कूल”न्ति केसादीसु पवत्तेतब्बं असुभानुपस्सनं हित्वा सुभादिवसेन गृह्यमाना केसादयोपि इध “बहिद्धा पुथुत्तारम्मणमेवा”ति वेदितब्बा । रूपादयो हि नीलादिवसेन पुथुसभावताय पुथुत्तारम्मणं नाम, नानारम्मणन्ति अत्थो । असमाधानं **चेतसो** विरूपो खेपोति **विक्खेपो** । सो सतिं सूपड्डितं कत्वा सक्कच्चं कम्मट्टानं मनसि करोन्तेन **पटिबाहितब्बो** । **परिहायतीति** हायति । **परिधंसतीति** विनस्सति ।

या अयं केसा लोमातिआदिका लोकसङ्केतानुगता । **पण्णत्तीति** अट्ट धम्मो उपादाय पण्णत्ति । तं केसादिपण्णत्तिं । **अतिक्कमित्वा**ति पटिक्कूलभावनाय अतिक्कमित्वा उग्घाटेत्वा । तस्सा उग्घाटितत्ता तस्मिं तस्मिं कोट्टासे पटिक्कूलतो उपट्टहन्ते “**पटिक्कूल**”न्ति **चित्तं ठपेतब्बं** । इदानि तमत्थं उपमाय विभावेन्तो “**यथा ही**”तिआदिमाह । तत्रिदं उपमासंसन्दनं — मनुस्सा विय योगावचरो । उदपानं विय कोट्टासा । तालपण्णादिसज्जाणं विय केसादिपज्जत्ति । तेन मनुस्सानं उदपाने न्हानपिवनादि विय योगावचरस्स पुब्बभागे केसा लोमाति पण्णत्तिवसेन मनसिकारो । अभिण्हसज्जारेन मनुस्सानं सज्जाणेन विना उदपाने किच्चकरणं विय योगावचरस्स मनसिकारबलेन पण्णत्तिं अतिक्कमित्वा पटिक्कूलभावेयेव चित्तं ठपेत्वा भावनानुयोगो । **पुब्बभागे...पे०... पाकटो होतीति** “केसा लोमा”तिआदिना (म० नि० ३.१५४) भावनमनुयुज्जन्तस्स केसादिपज्जत्तिया सद्धियेव कोट्टासानं पटिक्कूलभावो पुब्बभागे पाकटो होति । **अथाति** पच्छा भावनाय वीथिपटिपन्नकाले । **पटिक्कूलभावेयेव चित्तं ठपेतब्बन्ति** कोट्टासानं पटिक्कूलाकारेयेव भावनाचित्तं पवत्तेतब्बं ।

अनुपुब्बेन मुञ्चनं **अनुपुब्बमुञ्चनं**, अनुपट्टहन्तस्स अनुपट्टहन्तस्स मुञ्चन्ति अत्थो । कथं पन अनुपट्टानं होतीति आह “**आदिकम्मिकस्सा**”तिआदि । **परियोसानकोट्टासमेव आहच्च तिट्ठतीति** इदं कम्मट्टानं तन्तिअनुसारेण आदितो कम्मट्टानमनसिकारो पवत्ततीति कत्वा वुत्तं । तथा हिस्स मनसा सज्झायो विय मनसिकारो ते ते कोट्टासे आमट्टमत्ते कत्वा गच्छति, न लक्खणसल्लक्खणवसेन । यदा पन ने लक्खणसल्लक्खणवसेन सुट्ठ उपधारेन्तो मनसि करोति, तदा केचि उपट्टहन्ति, केचि न उपट्टहन्ति । तत्थ पटिपज्जनविधिं दस्सेन्तो “**अथस्सा**”तिआदिमाह । तत्थ **कम्मन्ति** मनसिकारकम्मं ताव कातब्बं । कीव चिरन्ति? **याव द्वीसु उपट्टितेसु**, तेसम्पि द्विन्नं **एको सुट्ठतरं उपट्टहति** ताव ।

उक्कुट्टुक्कुट्टिट्टानेयेव उट्टहित्वाति पुब्बे विय एकत्थकताय उक्कुट्टिया कमेन सब्बतालेसु पतित्वा उट्टहित्वा उट्टहित्वा परियन्ततालं, आदितालज्ज आगन्त्वा ततो ततो तत्थ तत्थेव कताय उक्कुट्टिया उट्टहित्वाति अत्थो ।

द्वे भिक्खाति द्वीसु गेहेसु लद्धभिक्खा ।

अप्पनातोति अप्पनाकारतो द्वत्तिंसाकारे अप्पना होन्ति । किं पच्चेकं कोट्टासेसु होति उदाहु अज्जथाति विचारणाय आह “**अप्पनाकोट्टासतो**”ति, कोट्टासतो कोट्टासतोति अत्थो । तेनाह “**केसादीसू**”तिआदि ।

अधिचित्तन्ति समथविपस्सनाचित्तं ।

अनुयुत्तेनाति युत्तप्पयुत्तेन, भावन्तेनाति अत्थो । **कालेनकालन्ति** काले काले । **समाधिनिमित्तं** उपलक्खितसमाधानाकारो समाधि एव । **मनसि कातब्बन्ति** चित्ते कातब्बं, उप्पादेतब्बन्ति अत्थो । समाधिकारणं वा

आरम्भणं समाधिनिमित्तं, तं आवज्जितव्वन्ति अत्थो । पग्गहनिमित्तउपेक्खानिमित्तेसुपि एसेव नयो । ठानं अत्थीति वचनसेसो । तं भावना चित्तं कोसज्जाय संवत्तेय्य, एतस्स संवत्तनस्स ठानं कारणं अत्थीति अत्थो । तं वा मनसिकरणचित्तं कोसज्जाय संवत्तेय्य, एतस्स ठानं कारणं अत्थीति अत्थो । मुदुन्ति सुभावितभावेन मुदुभूतं, वसीभावप्पत्तन्ति अत्थो । मुदुत्ता एव कम्मज्जं कम्मक्खमं कम्मयोगं । पभस्सरन्ति उपक्किलेसविगमेन परिसुद्धं, परियोदातन्ति अत्थो । न च पभङ्गूति कम्मनियभावूपगमनेन न च पभिज्जनसभावं सुद्धन्तं विय सुवण्णं विनियोगक्खमं । तेनाह “सम्मा समाधियति आसवानं खयाया”ति ।

उक्कं बन्धतीति मूसं सम्पादेति । आलिम्पेतीति आदीपेति जालेति । तज्जाति तं पिळन्धनविकतिसङ्घातं अत्थं पयोजनं अस्स सुवण्णकारस्स अनुभोति पहाति साधेति । अस्स वा सुवण्णस्स अत्थं सुवण्णकारो अनुभोति पापुणाति ।

अभिज्जाय इद्धिविधादिजाणेन सच्छिकरणीयस्स इद्धिविधपच्चनुभवनादिकस्स अभिज्जा सच्छिकरणीयस्स । यस्स पच्चक्खं अत्थि, सो सक्खि । सक्खिनो भब्बता सक्खिभब्बता, सक्खिभवनन्ति वुत्तं होति । सक्खि च सो भब्बो चाति वा सक्खिभब्बो । अयज्हि इद्धिविधादीनं भब्बो, तत्थ च सक्खीति सक्खिभब्बो, तस्स भावो सक्खिभब्बता, तं पापुणाति । सति सति आयतनेति तस्मिं तस्मिं पुब्बहेतुआदिके कारणे सति ।

सीतिभावन्ति निब्बानं, किलेसदरथवूपसमं वा । निग्गणहातीति उद्धटं चित्तं उद्धच्चपाततो रक्खणवसेन निग्गणहाति । पग्गणहातीति लीनं चित्तं कोसज्जपाततो रक्खणवसेन पग्गणहाति । सम्पहंसेतीति समप्पवत्तं चित्तं तथापवत्तियं पज्जाय तोसेति, उत्तेजेति वा । यदा वा निरस्सादं चित्तं भावनाय न पक्खन्दति, तदा जातिआदीनि संवेगवत्थूनि (अ० नि० अट्ठ० १.१.४१८; इतिवु० अट्ठ० ३७) पच्चवेक्खित्वा सम्पहंसेति समुत्तेजेति । अज्झुपेक्खतीति यदा पन चित्तं अलीनं अनुद्धतं सम्मदेव भावनावीथि ओतिण्णं होति, तदा पग्गहनिग्गहसम्पहंसनेसु कज्जि ब्यापारं अकत्वा समप्पवत्तेसु युगेसु सारथि विय अज्झुपेक्खति उपेक्खकोव होति । पणीताधिमुत्तिकोति पणीते उत्तमे मग्गफले अधिमुत्तो निन्नपोणपब्भारो ।

सुग्गहितं कत्वाति यथावुत्तं उग्गहकोसल्लसङ्घातं विधिं सुट्ठु उग्गहितं परियापुणनादिना सुपरिग्गहितं कत्वा । सुट्ठु ववत्थपेत्वाति मनसिकारकोसल्लसङ्घातं विधिं सम्मदेव सल्लक्खणवसेन उपधारेत्वा । विसेसन्ति पुब्बेनापरं भावनाय विसेसं । पुनप्पुनं परिवत्तेत्वाति कम्मट्ठानतन्ति पगुणभावं पापेन्तो भिय्यो भिय्यो वाचाय, मनसा च परिवत्तेत्वा । गण्ठिट्ठानन्ति यथा रुक्खस्स दुब्बिनिभेदो अरज्जस्स वा गहनभूतो पदेसो “गण्ठिट्ठान”न्ति वुच्चति, एवं कम्मट्ठानतन्तिया अत्थतो दुब्बिनिभेदो गहनभूतो च पदेसो “गण्ठिट्ठान”न्ति वुच्चति । तं परिपुच्छनादिलब्धेन जाणफरसुना छिन्दित्वा ।

निमित्तन्ति कम्मट्ठाननिमित्तं, असुभाकारो । एदिसेन पयोजनेन लुञ्चनम्पि अनवज्जन्ति दस्सेतुं “लुञ्चित्वा”ति वुत्तं । छिन्नट्ठानेति मुण्डितट्ठाने । वट्ठितियेव निस्सरणज्झासयेन ओलोकनतो । उस्सदवसेनाति अफलितानं, फलितानं वा बहुलतावसेन । दिस्वाव निमित्तं गहेतब्बं दस्सनयोग्यताय तचपज्चकस्स, इतरेसु सुत्वा च जत्वा च निमित्तं गहेतब्बं ।

कोट्टासववत्थापनकथावण्णना

१८२. अट्ठारिड्ठकवण्णाति अभिनवारिड्ठफलवण्णा । कण्णचूळिकाति उपरिकण्णसक्खलिकाय परभागं सन्धाय वुत्तं । तिरियं अज्जमज्जेन परिच्छिन्ना, कथं? द्वे केसा एकतो नत्थीति ।

आसयोति निस्सयो, पच्चयोति अत्थो ।

१८४. असम्भिन्नकाळका अज्जेन वण्णेन असम्मिस्सकाळका ।

१८५. पत्तसदिसत्ता नखा एव नखपत्तानि । नखा तिरियं अज्जमज्जेन परिच्छिन्नाति विसुं ववत्थिततं सन्धाय वुत्तं । तमेव हि अत्थं दस्सेतुं “द्वे नखा एकतो नत्थी”ति आह ।

१८६. दन्तपाळियाति दन्तावलिया । यानकउपत्थम्भिनीति सकटस्स धुरट्टाने उपत्थम्भकदण्डो । दन्तानं आधारभूता अट्ठि हनुकट्ठि ।

१८७. सङ्कट्टियमानाति सम्पिण्डियमाना । कोसकारककोसो उपल्लिण्डुपोट्टलकं, यं “कोसेय्यफल”न्तिपि वुच्चति । पुटबन्धउपाहनो सकलपिण्डिपादच्छादनउपाहनो । आनिसदं आसनपदेसो । तूणिरो सरावासो । गलकज्जुकं कण्ठत्ताणं । कीटकुलावकं खरमुखकुटि ।

अनुलोमेन पटिलोमेन चाति एत्थ अंसपदेसतो पट्टाय बाहुनो पिण्डिपदेसेन ओतरणं अनुलोमो, मणिबन्धतो पट्टाय बाहुनो पुरिमभागेन आरोहनं पटिलोमो । तेनेव नयेनाति दक्खिणहत्थे वुत्तेन नयेन अनुलोमेन पटिलोमेन चाति अत्थो । सुखुम्पीति यथावुत्तओळारिकचम्मतो सुखुमं । अन्तोमुखचम्मादिकोड्डासेसु वा तचेन परिच्छिन्नत्ता यं दुरुपलक्खणीयं, तं “सुखुम”न्ति वुत्तं । तज्झि वुत्तनयेन जाणेन तचं विवरित्वा पस्सन्तस्स पाकटं होति । इध छविपि तचगतिका एवाति “तचो उपरि आकासेन परिच्छिन्नो”ति वुत्तो ।

१८८. निसदपोतो सिलापुत्तको । उद्धनकोटीति मत्तिकापिण्डेन कतउद्धनस्स कोटि । तालगुळपटलं नाम पक्वतालफललसिकं तालपट्टिकादीसु लिम्पित्वा सुक्खापेत्वा उद्धरित्वा गहितपटलं । सुखुमन्ति यथावुत्तमंसतो सुखुमं । पणिहकमंसादिथूलानं सकलसरीरस्स किसानं येभुय्येन मंसेन पटिच्छादितत्ता वुत्तं “तिरियं अज्जमज्जेन परिच्छिन्न”न्ति ।

१८९. जालाकारो कज्जुको जालकज्जुको । विसुं ववत्थितभावेनेव न्हारू तिरियं अज्जमज्जेन परिच्छिन्ना ।

१९०. दन्तानं विसुं गहितत्ता “ठपेत्वा द्वत्तिस दन्तट्टीनी”ति वुत्तं । एकं जण्णुकट्ठि, एकं ऊरुट्टीति एक-ग्गहणं “एकेकस्मिं पादे”ति अधिकतत्ता । एवं तिमत्तानीति एवं मत्तसद्देहि आनिसदट्ठिआदीनि इध अवुत्तानिपि दस्सेतीति वेदितब्बं । एवज्ज कत्वा “अतिरेकतिसतअट्टिकसमुस्सय”न्ति (विसुद्धि० १.१२२) इदज्ज वचनं समत्थितं होति ।

कीळागोळकानि सुत्तेन बन्धित्वा अज्जमज्जं घट्टेत्वा कीळनगोळकानि । धनुकदण्डो दारकानं कीळनकखुद्धकधनुकं । तत्थ जङ्घट्टिकस्स पतिट्टितट्टानन्ति जण्णुकट्टिहि पविसित्वा ठितट्टानन्ति अधिप्पायो । तेन ऊरुट्टिना पतिट्टितं ठानं यं कटिट्टिनो, तं अग्गच्छिन्नमहापुन्नागफलसदिसं ।

कुम्भकारेन निष्पादितं उद्धनं कुम्भकारिकउद्धनं । सीसकपट्टवेठकं वेठेत्वा ठपितं सीसमयं पट्टकं । येन सुत्तं कन्तन्ति, तस्मिं तक्कम्हि विज्झित्वा ठपितगोळका वट्टना नाम, वट्टनानं आवळि वट्टनावळि ।

मण्डलाकारेन छिन्नवंसकळीरखण्डानि वंसकळीरचक्कलकानि । अवलेखनसत्थकं उच्छुतचावलेखनसत्थकं ।

१९२. वक्कभागेन परिच्छिन्नन्ति वक्कपरियन्तेन भागेन परिच्छिन्नं । इतो परेसुपि एवरूपेसु एसेव नयो ।

१९३. यं निस्सायाति यं लोहितं निस्साय, निस्सयनिस्सयोपि “निस्सयो” त्वेव वुच्चति । भवति हि कारणकारणेपि कारणबोहारो यथा “चोरेहि गामो दड्ढो”ति । अथ वा यस्मिं रूपकलापे हृदयवत्थु, तम्पि लोहितगतिकमेव हुत्वा तिड्ढतीति “यं निस्साया”ति वुत्तं ।

१९४. पण्डुकधातुकन्ति पण्डुसभावं ।

१९५. परियोनहनमंसन्ति पटिच्छादकमंसं ।

१९६. उदरजिह्वामंसन्ति जिह्वासण्ठानं उदरस्स मत्थकपस्से तिड्ढनकमंसं । “नील”न्ति वत्त्वा नीलं नाम बहुधातुकन्ति आह “निग्गुण्डिपुप्फवण्ण”न्ति ।

१९७. पप्फासमंसन्ति यथाठाने एव लम्बित्वा थोकं परिवत्तकमंसं । निरसन्ति निहीनरसं । निरोजन्ति निष्पभं, ओजारहितं वा ।

१९८. ओभग्गाति अवभुजित्वा ठिता । सक्खरसुधावण्णन्ति मरुम्बेहि कतसुधावण्णं । “सेतसक्खरसुधावण्ण”न्तिपि पाठो, सेतसक्खरवण्णं, सुधावण्णञ्चाति अत्थो ।

१९९. अन्तस्स आभुजित्वा आभुजित्वा ठितप्पदेसा अन्तभोगट्टानानि । तेसं बन्धनभूतं अन्तगुणं नामाति दस्सेन्तो आह “अन्तगुणन्ति अन्तभोगट्टानेसु बन्धन”न्ति । कुद्दालफरसुकम्मादीनि करोन्तानं अन्तभोगे अगळन्ते एकतो आबन्धित्वा, किं विय? यन्तसुत्तकमिव यन्तफलकानीति । किमिव तत्थ ठितन्ति आह “पादपुञ्छन...पे०... ठित”न्ति । पुरिमज्जेत्थ आबन्धनस्स, दुतियं ठानाकारस्स निदस्सनन्ति दड्ढब्बं ।

२००. असितं नाम भुत्तं ओदनादि । पीतं नाम पिवनवसेन अज्झोहटपानकादि । खायितं नाम संखादितं पिट्टमूलफलखज्जादि । सायितं नाम अस्सादितं अम्बपक्कमधुफाणितादि ।

यत्थाति यस्मिं उदरे । यन्ति च उदरमेव पच्चामसति । यत्थ पानभोजनादीनि पतित्वा तिड्ढतीति सम्बन्धो । सुवानवमथु सारमेय्यवन्तं । विवेकन्ति विभागं ।

२०१. हेट्टानाभिपिट्टिकण्टकमूलानं अन्तरेति पुरिमभागवसेन नाभिया हेट्टापदेसस्स पच्छिमभागवसेन हेट्टिमपिट्टिकण्टकानं वेमज्जे । वेळुनाळिकसदिसो पदेसोति अधिप्पायो ।

२०२. समोहितन्ति निचितं ।

२०४. पूतिभावं आपन्नं कुक्कुटण्डं पूतिकुक्कुटण्डं । उदेको पित्तादीहि विना केवलो उद्धङ्गमवातो ।

२०५. आचामो अवस्सावनकज्जिकं ।

२०६. वक्कहदययकनपप्फासे तेमयमानन्ति एत्थ यकनं हेट्ठाभागपूरणेनेव तेमेति, इतरानि तेसं उपरि थोकं थोकं पग्घरणेनाति दट्ठब्बं ।

२०७. उतुविकारो उण्हवलाहकादिहेतुको । विसमच्छिन्नो भिसादिकलापो विसमं उदकं पग्घरति, एवमेवं सरीरं केसकूपादिविवरेहि उपरि, हेट्ठा, तिरियञ्च सेदं विसमं पग्घरतीति दस्सेतुं विसमच्छिन्न-ग्गहणं कतं ।

२०८. विसमाहारन्ति तदापवत्तमानसरीरावत्थाय असप्पायाहारं, अतिकटुकअच्चुण्हादिविसभागाहारं वा । सम्मोहविनोदनियं (विभ० अट्ठ० ३५६) पन “विसभागाहार”न्त्वेव वुत्तं तदा पवत्तमानानं धातूनं विसभागत्ता ।

२०९. “न्हानकाले”ति इदं उदकस्स उपरि सिनेहस्स सम्भवदस्सनत्थं वुत्तं । परिब्भमन्तसिनेहबिन्दुविसटसण्ठानाति विसटं हुत्वा परिब्भमन्तसिनेहबिन्दुसण्ठाना । उतुविसभागो बहिद्भासमुट्ठानो । धातुविसभागो अन्तोसमुट्ठानो । ते पदेसाति ते हत्थतलादिपदेसा ।

२१०. किञ्चीति उण्हादिरसानं अञ्जतरं आहारवत्थु । नेसन्ति सत्तानं । हदयं आगिलायतीति विसभागाहारादिं पटिच्च हदयप्पदेसो विवत्तति ।

२११. दधिनो विस्सन्दनअच्छरसो दधिमुत्तं । गळित्वाति सन्दित्वा । तालुमत्थकविवरेण ओतरित्वाति मत्थकविवरतो आगन्त्वा तालुमत्थकेन ओतरित्वा ।

२१२. तेलं विय सकटस्स नाभिअक्खसीसानं अट्टिसन्धीनं अब्भञ्जनकिच्चं साधयमाना । कटकटायन्तीति “कट कटा”ति सद्दं करोन्ति । अनुरवदस्सनं हेतं । दुक्खन्तीति दुक्खितानि सञ्जातदुक्खानि होन्ति ।

२१३. समूलकूलमासं झापेत्वा छारिकं अवस्सावेत्वा गहितयूसो मासखारो । उच्छिट्ठोदकगम्भमलादीनं छड्डुनट्ठानं चन्दनिका । रवणघटं नाम पकतिया सम्मुखमेव होति । यस्स पन आरगगमत्तम्पि उदकस्स पविसनमुखं नत्थि, तं दस्सेतुं “अमुखे रवणघटे”ति वुत्तं । आयूहनन्ति समीहनं ।

२१४. एवञ्हीतिआदि यथावुत्ताय उग्गहकोसल्लपटिपत्तिया निगमनं । इदानि यथावुत्तं मनसिकारकोसल्लपटिपत्तिम्पि निगमनवसेन गहेत्वा कम्मट्ठानं मत्थकं पापेत्वा दस्सेतुं “अनुपुब्बतो”तिआदि आरब्धं । तत्थ पण्णत्तिसमतिक्कमावसानेति केसादिपण्णत्तिसमतिक्कमवसेन पवत्ताय भावनाय अवसाने । अपुब्बापरियमिवाति एकज्झमिव । केसाति इति-सद्दो आदिअत्थो, पकारत्थो वा, एवमादिना इमिना पकारेण वाति अत्थो । ते धम्माति वण्णादिवसेन ववत्थापिता पटिक्कूलाकारतो उपट्ठिता कोट्टासधम्मा ।

बहिद्भापीति ससन्तानतो बहिपि, परसन्तानकायेपीति अत्थो । मनसिकारं उपसंहरतीति यथावुत्तं पटिक्कूलमनसिकारं उपनेति । यथा इदं, तथा एतन्ति । एवं सब्बकोट्टासेसु पाकटीभूतेसूति यथा अत्तनो काये, एवं परेसम्पि काये सब्बेसु केसादिकोट्टासेसु पटिक्कूलवसेन विभूतभावेन उपट्ठितेसूति अत्थो । अयमेत्थ कसिणोसु वट्ठनसदिसो योगिनो भावनाविसेसो दस्सितो ।

अनुपुब्बमुञ्चनादीति आदि-सद्देन सुत्तन्तनयेन विभावितं वीरियसमतायोजनं सङ्गण्हाति । पुनप्पुनं मनसि

करोतीति वृत्तनयेन अत्तनो काये केसादिके “पटिककूला पटिककूला”ति अभिण्हसो मनसिकारं पवत्तेन्तस्स यदा सद्धादीनि इन्द्रियानि लद्धसमथानि विसदानि पवत्तन्ति, तदा अस्सद्धियादीनं दूरीभावेन सातिसयं बलप्पत्तेहि सत्तहि सद्धम्मेहि लद्धपत्थम्भानि वितक्कादीनि ज्ञानङ्गानि पटुतरानि हुत्वा पातुभवन्ति । तेसं उज्जुविपच्चनीकताय नीवरणानि विक्खम्भितानेव होन्ति सद्धिं तदेकद्वेहि पापधम्मेहि । उपचारसमाधिना चित्तं समाधियति, सो तंयेव निमित्तं आसेवन्तो भावेन्तो बहुलीकरोन्तो अप्पनं पापुणाति । तेन वुत्तं “अनुक्कमेन अप्पना उप्पज्जती”ति । सब्बाकारतोति वण्णादिवसेन पञ्चधापि । साति अप्पना ।

यदि पनेतं कम्मट्ठानं अविज्जाणकासुभकम्मट्ठानानि विय पठमज्ज्ञानवसेन सिज्झति, अथ कस्मा “कायगतासती”ति वृत्तन्ति आह “एवं पठमज्ज्ञानवसेना”तिआदि । नानावण्णसण्ठानादीसु द्वत्तिसाय कोट्ठासेसु पवत्तमानाय सतिया किच्चमेत्थ सातिसयन्ति आह “सतिबलेन इज्जनतो”ति ।

पन्तसेनासनेसु, अधिकुसलेसु च अरतिं, कामगुणेसु च रतिं सहति अभिभवतीति अरतिरतिसहो सरीरसभावचिन्तनेन अनभिरतिया पहीनत्ता । तथा कोट्ठासभावनाय अत्तसिनेहस्स परिकखीणत्ता भयभेरवं सहति, सीतादीनञ्च अधिवासकजातिको होति । अत्तसिनेहवसेन हि पुरिसस्स भयभेरवं होति, दुक्खस्स च अनधिवासनं । इमं पन कोट्ठासभावनमनुयुत्तस्स न केवलं पठमज्ज्ञानमत्तमेव, उत्तरिपि पटिवेधो अत्थीति दस्सेतुं “केसादीन”न्तिआदि वुत्तं ।

आनापानस्सतिकथावण्णना

२१५. यं तं एवं पसंसित्वा आनापानस्सतिकम्मट्ठानं निद्विद्वन्ति सम्बन्धो । तत्थ यस्मा “कथं भावितो”तिआदिकाय पुच्छापाळिया अत्थे विभाविते थोमनापाळियापि अत्थो विभावितोयेव होति भेदाभावतो, तस्मा तं लङ्घित्वा “कथं भावितो चा”तिआदिना आरभति । तत्थ हि इतो पसंसाभावो “अयम्पि खो”ति वचनञ्च विसेसो । तेसु पसंसाभावं दस्सेतुं “एवं पसंसित्वा”ति वुत्तं । पसंसा च तत्थ अभिरुचिजननेन उस्साहनत्था । तज्जि सुत्वा भिक्खू “भगवा इमं समाधिं अनेकेहि आकारेहि पसंसति, सन्तो किरायं समाधिं पणीतो च असेचनको च सुखो च विहारो पापधम्मे च ठानसो अन्तरधापेती”ति सज्जाताभिरुचयो उस्साहजाता सक्कच्चं अनुयुज्जितब्बं पटिपज्जितब्बं मज्जन्ति । “अयम्पि खो”ति पदस्स ये इमे मया निब्बानमहासरस्स ओतरणतित्थभूता कसिणज्ज्ञानअसुभज्ज्ञानादयो देसिता, न केवलं ते एव, अयम्पि खोति भगवा अत्तनो पच्चक्खभूतं समाधिं देसनानुभावेन तेसम्पि भिक्खूनं आसन्नं, पच्चक्खञ्च करोन्तो सम्पिण्डनवसेन एवमाहाति सम्बन्धमुखेन अत्थो वेदितब्बो ।

सोळसवत्थुकन्ति चतूसु अनुपस्सनासु चतुन्नं चतुक्कानं वसेन सोळसट्ठानं । सब्बाकारपरिपूरोति कम्मट्ठानपाळिया पदत्थो पिण्डत्थो उपमा चोदना परिहारो पयोजनन्ति एवमादीहि सब्बेहि आकारेहि परिपुण्णो । निद्वेसोति कम्मट्ठानस्स निस्सेसतो वित्थारो ।

२१६. कथन्ति इदं पुच्छनाकारविभावनपदं । पुच्छा चेत्य कथेतुकम्यतावसेन अज्जासं असम्भवतो । सा च उपरि देसनं आरुळ्हानं सब्बेसं पकारविसेसानं आमसनवसेनाति इममत्थं दस्सेन्तो “कथन्ति...पे०... कम्यतापुच्छा”ति आह । कथं बहुलीकतोति एत्थापि “आनापानस्सतिसमाधी”ति पदं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । तत्थ कथन्ति आनापानस्सतिसमाधिबहुलीकारं नानप्पकारतो वित्थारेतुकम्यतापुच्छा । बहुलीकतो आनापानस्सतिसमाधीति तथापुट्ठधम्मनिदस्सनन्ति इममत्थं “एसेव नयो”ति इमिना अतिदिसति । तथा सन्तभावादयोपि तस्स येहि

भावनाबहुलीकारेहि सिद्धा, तग्गहणेनेव गहिता होन्तीति दस्सेतुं “**कथं बहुलीकतो...पे०... वूपसमेतीति एत्थापि एसेव नयो**”ति वुत्तं ।

“पुन च परं, उदायि, अक्खाता मया सावकानं पटिपदा, यथापटिपन्ना मे सावका चत्तारो सतिपट्टाने भावेन्ती”ति आदीसु (म० नि० २.२४७) उप्पादनवड्डनट्टेन भावना वुच्चतीति तदुभयवसेन अत्थं दस्सेन्तो “**भावितोति उप्पादितो वड्डितो वा**”ति आह । तत्थ भावं विज्जमानतं इतो गतोति **भावितो**, उप्पादितो पटिलद्धमत्तोति अत्थो । **उप्पन्नो** पन लद्धासेवनो, **भावितो** पगुणभावं आपादितो, वड्डितोति अत्थो । **आनापानपरिग्गाहिकायाति** दीघरस्सादिविसेसेहि सद्धिं अस्सासपस्सासे परिच्छिज्जगाहिकाय, ते आरब्भ पवत्ताय, सतियं पच्चयभूतायन्ति अत्थो । पुरिमस्मिज्जि अत्थे समाधिस्स सतिया सहजातादिपच्चयभावो वुत्तो सम्पयुत्तवचनतो, दुतियस्मिं पन उपनिस्सयभावोपि । उपचारज्झानसहगता हि सति अप्पनासमाधिस्स उपनिस्सयो होतीति । **बहुलीकतो**ति बहुलं पवत्तितो, तेन आवज्जनादिवसीभावप्पत्तिमाह । यो हि वसीभावं आपादितो, सो इच्छितिच्छितक्खणे समापज्जितब्बतो पुनप्पुनं पवत्तीयति । तेन वुत्तं “**पुनप्पुनं कतो**”ति । यथा “इधेव, भिक्खवे, समणो”ति (म० नि० १.१३९; अ० नि० ४.२४१), “विविच्चेव कामेही”ति (दी० नि० १.२२६; सं० नि० २.१५२; अ० नि० ४.१२३) च एवमादीसु पठमपदे वुत्तो एव-सद्धो दुतियादीसुपि वुत्तो एव होति, एवमिधापीति आह “**उभयत्थ एवसद्धेन नियमो वेदितब्बो**”ति । उभयपदनियमेन लद्धगुणं दस्सेतुं “**अयज्ही**”ति आदि वुत्तं ।

असुभकम्मट्टानन्ति असुभारम्मणज्ञानमाह । तं हि असुभेसु योगकम्मभावतो, योगिनो सुखविसेसानं कारणभावतो च “असुभकम्मट्टान”न्ति वुच्चति । “**केवल**”न्ति इमिना आरम्मणं निवत्तेति । **पटिवेधवसेनाति** ज्ञानपटिवेधवसेन । ज्ञानज्जि भावनाविसेसेन इज्झन्तं अत्तनो विसयं पटिविज्झन्तमेव पवत्तति, यथासभावतो पटिविज्झीयति चाति “पटिवेधो”ति वुच्चति । **ओळारिकारम्मणत्ताति** बीभच्छारम्मणत्ता । **पटिवक्कूलारम्मणत्ताति** जिगुच्छितब्बारम्मणत्ता । **परियायेनाति** कारणेन, लेसन्तरेन वा । **आरम्मणसन्ततायाति** अनुक्कमेन विचेतब्बतं पत्तं आरम्मणस्स परमसुखुमतं सन्धायाह । सन्ते हि सन्निसिन्ने आरम्मणे पवत्तमानो धम्मो सयम्पि सन्निसिन्नोव होति । तेनाह “**सन्तो वूपसन्तो निब्बुतो**”ति, निब्बुतसब्बपरिळाहोति अत्थो । आरम्मणसन्तताय तदारम्मणधम्मानं सन्तता लोकुत्तरधम्मारम्मणाहि पच्चवेक्खणाहि दीपेतब्बा ।

नास्स सन्तपणीतभाववहं किज्जि सेचनन्ति **असेचनको** । असेचनकत्ता **अनासित्तको** । अनासित्तकत्ता एव **अब्बोकिण्णो** असम्मिस्सो परिकम्मादिना । ततो एव **पाटियेक्को** विसुंयेवेको । **आवेणिको** असाधारणो । सब्बमेतं सरसतो एव सन्तभावं दस्सेतुं वुत्तं । **परिकम्मं** वा सन्तभावनिमित्तं, **परिकम्मन्ति** च कसिणकरणादीनि निमित्तुप्पादपरियोसानं, तादिसं इध नत्थीति अधिप्पायो । तदा हि कम्मट्टानं निरस्सादत्ता असन्तमप्पणीतं सिया । **उपचारेन** वा नत्थि एत्थ सन्तताति योजना । यथा उपचारक्खणे नीवरणविगमेन, अङ्गपातुभावेन च परेसं सन्तता होति, न एवमिमस्स । अयं पन आदिसमन्ना...पे०... पणीतो चाति योजना । **केचीति** उत्तरविहारवासिके सन्धायाह । **अनासित्तको**ति उपसेचनेन न आसित्तको । तेनाह “**ओजवन्तो**”ति, ओजवन्तसदिसोति अत्थो । **मधूरोति** इट्ठो, चेतसिकसुखपटिलाभसंवत्तनं तिकचतुक्कज्झानवसेन, उपेक्खाय वा सन्तभावेन सुखगतिकत्ता सब्बेसम्पि वसेन वेदितब्बं । ज्ञानसमुट्ठानपणीतरूपफुट्टसरीरतावसेन पन कायिकसुखपटिलाभसंवत्तनं दट्ठब्बं, तज्ज खो ज्ञानतो वुट्ठितकाले । इमस्मिं पक्खे “**अप्पितप्पितक्खणे**”ति इदं हेतुमिह भुम्मवचनं दट्ठब्बं । **अविक्खम्भितेति** ज्ञानेन सकसन्तानतो अनीहटे अप्पहीने । **अकोसल्लसम्भूतेति** अकोसल्लं वुच्चति अविज्जा, ततो सम्भूते । अविज्जापुब्बङ्गमा हि सब्बे पापधम्मा । **खणेनेवाति** अत्तनो पवत्तिक्खणेनेव । **अन्तरधापेतीति** एत्थ अन्तरधापनं विनासनं, तं पन ज्ञानकत्तुकस्स इधाधिप्पेतत्ता परियुट्ठानप्पहानं

होतीति आह “**विक्खम्भेती**”ति। **वूपसमेती**ति विसेसेन उपसमेति। विसेसेन उपसमनं पन सम्मदेव उपसमनं होतीति आह “**सुदु उपसमेती**”ति।

ननु च अज्जोपि समाधि अत्तनो पवत्तिक्खणेनेव पटिपक्खधम्मे अन्तरधापेति वूपसमेति, अथ कस्मा अयमेव समाधि एवं विसेसेत्वा वुत्तोति? पुब्बभागतो पट्टाय नानावितक्कवूपसमसम्भावतो। वुत्तज्हेतं — “आनापानस्सति भावेतब्बा वितक्कपच्छेदाया”ति (अ० नि० ९.१; उदा० ३१)। अपिच तिवक्खपज्जस्स जाणुत्तरस्सेतं कम्मट्ठानं, जाणुत्तरस्स च किलेसप्पहानं इतरेहि सातिसयं, यथा सद्धाधिमुत्तेहि दिट्ठिप्पत्तस्स। तस्मा इमं विसेसं सन्धाय “**ठानसो अन्तरधापेति वूपसमेती**”ति वुत्तं। अथ वा निमित्तपातुभावे सति खणेनेव अङ्गपातुभावसम्भावतो अयमेव समाधि “**ठानसो अन्तरधापेति वूपसमेती**”ति वुत्तो। यथा तं महतो अकालमेघस्स उट्ठितस्स धारानिपाते खणेनेव पथवियं रजोजल्लस्स वूपसमो। तेनाह — “सेय्यथापि, भिक्खवे, महाअकालमेघो उट्ठितो”तिआदि (सं० नि० ५.९८५; पारा० १६५)। सासनिकस्स ज्ञानभावना येभ्य्येन निब्बेधभागियाव होतीति आह “**निब्बेधभागियत्ता**”ति। बुद्धानं पन एकंसेन निब्बेधभागियाव होती। इममेव हि कम्मट्ठानं भावेत्वा सब्बेपि सम्मासम्बुद्धा सम्मासम्बोधिं अधिगच्छन्ति। अरियमग्गस्स पादकभूतो अयं समाधि अनुक्कमेन वट्ठित्वा अरियमग्गभावं उपगतो विय होतीति आह “**अनुपुब्बेन अरियमग्गवुट्ठिप्पत्तो**”ति।

अयं पनत्थो विरागनिरोधपटिनिस्सग्गानुपस्सनानं वसेन सम्मदेव युज्जति। हेट्ठा पपञ्चवसेन वुत्तमत्थं सुखगहणत्थं सङ्गहेत्वा दस्सेन्तो “**अयं पनेत्थ सङ्केपत्थो**”ति आह, पिण्डत्थोति वुत्तं होती।

२१७. तमत्थन्ति तं “कथं भावितो”तिआदिना पुच्छावसेन सङ्केपतो वुत्तमत्थं। “इध तथागतो लोके उप्पज्जती”तिआदीसु (दी० नि० १.१९०; म० नि० १.२९१; अ० नि० ३.६१) इध-सद्वो लोकं उपादाय वुत्तो, “इधेव तिट्ठमानस्सा”तिआदीसु (दी० नि० २.३६९) ओकासं, “इधाहं, भिक्खवे, भुत्तावी अस्सं पवारितो”तिआदीसु (म० नि० १.३०) पदपूरणमत्तं, “इध भिक्खु धम्मं परियापुणाती”तिआदीसु (अ० नि० ५.७३) पन सासनं, “इध, भिक्खवे, भिक्खू”ति इधापि सासनमेवाति दस्सेन्तो “भिक्खवे, इमस्मिं सासने भिक्खू”ति वत्वा तमत्थं पाकटं कत्वा दस्सेतुं “**अयज्ही**”तिआदि वुत्तं। तत्थ **सब्बप्पकारआनापानस्सतिसमाधिनिब्बत्तकस्सा**ति सब्बप्पकारगहणं सोळस प्रकारे सन्धाय। ते हि इमस्मिंयेव सासने। बाहिरका हि जानन्ता आदितो चतुप्पकारमेव जानन्ति। तेनाह “**अज्जसासनस्स तथाभावपटिसेधनो**”ति, यथावुत्तस्स पुगलस्स निस्सयभावपटिसेधनोति अत्थो। एतेन “**इध भिक्खवे**”ति इदं अन्तोगधेवसद्वन्ति दस्सेति। सन्ति हि एकपदानिपि सावधारणानि यथा “वायुभक्खो”ति। तेनेवाह “**इधेव, भिक्खवे, समणो**”तिआदि। परिपुण्णसमणकरणधम्मो हि सो, यो सब्बप्पकारआनापानस्सतिसमाधिनिब्बत्तको। **परप्पवादा**ति परेसं अज्जतित्थियानं नानप्पकारा वादा तित्थायतनानि।

अरज्जादिकस्सेव भावनानुरूपसेनासनतं दस्सेतुं “**इमस्स ही**”तिआदि वुत्तं। दुद्धमो दमत्थं अनुपगतो गोणो कूटगोणो। यथा थनेहि सब्बसो खीरं न पग्घरति, एवं दोहपटिबन्धिनी कूटधेनु। रूपसद्वादिके पटिच्च उप्पज्जनको अस्सादो रूपारम्मणादिरसो। पुब्बे **आचिण्णारम्मणन्ति** पब्बज्जतो पुब्बे, अनादिमति वा संसारे परिचितारम्मणं।

निबन्धेय्याति बन्धेय्य। **सतियाति** सम्मदेव कम्मट्ठानसल्लक्खणसम्पवत्ताय सतिया। **आरम्मणेति** कम्मट्ठानारम्मणे। **दळ्हन्ति** थिरं, यथा सतोकारिस्स उपचारप्पनाभेदो समाधि इज्झति, तथा थामगतं कत्वाति अत्थो।

विसेसाधिगमदिद्वधम्मसुखविहारपदद्वानन्ति सब्बेसं बुद्धानं, एकच्चानं पच्चेकबुद्धानं, बुद्धसावकानञ्च विसेसाधिगमस्स चेव अञ्जकम्मद्वानेन अधिगतविसेसानं दिद्वधम्मसुखविहारस्स च पदद्वानभूतं।

वत्थुविज्जाचरियो विय भगवा योगीनं अनुरूपनिवासद्वानुपदिसनतो।

भिक्षु दीपिसदिसो अरञ्जे एकिको विहरित्वा पटिपक्खनिम्मथनेन इच्छितत्थसाधनतो। फलमुत्तमन्ति सामञ्जफलमाह। परक्कमजवयोगभूमिन्ति भावनुस्साहजवस्स योग्गकरणभूमिभूतं।

२१८. एवं वुत्तलक्खणेसूति अभिधम्मपरियायेन (विभ० ५३०), सुत्तन्तपरियायेन च वुत्तलक्खणेसु। रुक्खसमीपन्ति “यावता मज्झन्हिके काले समन्ता छाया फरति, निवाते पण्णानि पतन्ति, एत्तावता रुक्खमूलन्ति वुच्चती”ति एवं वुत्तं रुक्खस्स समीपद्वानं। अवसेससत्तविधसेनासनन्ति पब्बतं कन्दरं गिरिगुहं सुसानं वनपत्थं अब्भोकासं पलालपुञ्जन्ति एवं वुत्तं।

उत्तुत्तयानुकूलं धातुचरियानुकूलन्ति गिम्हादिउत्तुत्तयस्स, सेम्हादिधातुत्तयस्स, मोहादिचरियत्तयस्स च अनुकूलं। तथा हि गिम्हाकाले च अरञ्जं अनुकूलं, हेमन्ते रुक्खमूलं, वस्सकाले सुञ्जागारं, सेम्हाधातुकस्स सेम्हापकतिकस्स अरञ्जं, पित्तधातुकस्स रुक्खमूलं, वातधातुकस्स सुञ्जागारं अनुकूलं, मोहचरितस्स अरञ्जं, दोसचरितस्स रुक्खमूलं, रागचरितस्स सुञ्जागारं अनुकूलं। अलीनानुद्धच्चपक्खिकन्ति असङ्कोचाविकखेपपक्खिकं। सयनज्झि कोसज्जपक्खिकं, ठानचङ्कमनानि उद्धच्चपक्खिकानि, न एवं निसज्जा। ततो एवस्स सन्तता। निसज्जाय दळ्ळभावं पल्लङ्काभुजनेन, अस्सासपस्सासानं पवत्तनसुखतं उपरिमकायस्स उजुकट्टपनेन, आरम्मणपरिगहूपायं परिमुखं सतिया ठपनेन दस्सेन्तो। ऊरुबद्धासनन्ति ऊरूनमधोबन्धनवसेन निसज्जा। हेट्ठिमकायस्स अनुजुकं ठपनं निसज्जा-वचनेनेव बोधितन्ति “उजुं काय”न्ति एत्थ काय-सद्दो उपरिमकायविसयोति आह “उपरिमसरीरं उजुकं ठपेत्वा”ति। तं पन उजुकट्टपनं सरूपतो, पयोजनतो च दस्सेतुं “अट्टारसा”तिआदि वुत्तं। न पणमन्तीति न ओनमन्ति। न परिपततीति न विगच्छति वीथिं न विलङ्घति, ततो एव पुब्बेनापरं विसेसुप्पत्तिया वुद्धिं फातिं उपगच्छति। इध परि-सद्दो अभि-सद्देन समानत्थोति आह “कम्मद्वानाभिमुख”न्ति, बहिद्भा पुत्थुत्तारम्मणतो निवारेत्वा कम्मद्वानयेव पुरक्खित्वाति अत्थो। परीति परिगहट्टो “परिणायिका”तिआदीसु (ध० स० १६) विय। निव्यानट्टो पटिपक्खतो निग्गमनट्टो। तस्मा परिगहितनिव्यानन्ति सब्बथा गहितासम्मोसं परिच्चत्तसम्मोसं सतिं कत्वा, परमं सतिनेपक्कं उपट्टपेत्वाति अत्थो।

२१९. सतोवाति सतिया समन्नागतो एव सरन्तो एव अस्ससति नास्स काचि सतिविरहिता अस्सासप्पवत्ति होतीति अत्थो। सतो पस्ससतीति एत्थापि सतोव पस्ससतीति एव-सद्दो आनेत्वा वत्तब्बो। सतोकारीति सतो एव हुत्वा, सतिया एव वा कातब्बस्स कत्ता, करणसीलो वा। यदि “सतोव अस्ससति सतो पस्ससती”ति एतस्स विभङ्गे (म० नि० ३.१४८; सं० नि० ५.९८६; पारा० १६५) वुत्तं, अथ कस्मा “अस्ससति पस्ससति”च्चेव अवत्वा “सतोकारी”ति वुत्तं? एकरसं देसनं कातुकामताय। पठमचतुक्के पदद्वयमेव हि वत्तमानकालवसेन आगतं, इतरानि अनागतकालवसेन। तस्मा एकरसं देसनं कातुकामताय सब्बत्थ (पटि० म० १.१६५ आदयो) “सतोकारि”च्चेव वुत्तं।

दीघं अस्सासवसेनाति दीघअस्सासवसेन विभत्तिअलोपं कत्वा निदेसो। दीघन्ति वा भगवता वुत्तअस्सासवसेन। चित्तस्स एकगतं अविकखेपन्ति विकखेपस्स पटिपक्खभावतो “अविकखेपो”ति लद्धनामचित्तस्स एकगभावं पजानतो। सति उपट्टिता होतीति आरम्मणं उपगन्त्वा ठिता होति। ताय सतिया तेन जाणेनाति यथावुत्ताय सतिया, यथावुत्तेन च

जाणेन । इदं वुत्तं होति — दीघं अस्सासं आरम्भणभूतं अविक्खित्तचित्तस्स, असम्मोहतो वा पजानन्तस्स तत्थ सति उपट्ठिता एव होति, तं सम्पजानन्तस्स आरम्भणकरणवसेन, असम्मोहवसेन वा सम्पजज्जं, तदधीनसतिसम्पजज्जेन तंसमङ्गी योगावचरो सतोकारी नाम होतीति । **पटिनिस्सग्गानुपस्सी अस्सासवसेनाति** पटिनिस्सग्गानुपस्सी हुत्वा अस्ससनस्स वसेन । “पटिनिस्सग्गानुपस्सीअस्सासवसेना”ति वा पाठो । तस्स पटिनिस्सग्गानुपस्सिनो अस्सासा पटिनिस्सग्गानुपस्सीअस्सासा, तेसं वसेनाति अत्थो । विनयनयेन अन्तो उट्ठितससनं **अस्सासो**, बहि उट्ठितससनं **पस्सासो** । सुत्तन्तनयेन पन बहि उट्ठित्वापि अन्तो ससनतो **अस्सासो**, अन्तो उट्ठित्वापि बहि ससनतो **पस्सासो** । अयमेव च नयो —

“अस्सासादिमज्झपरियोसानं सति या अनुगच्छतो अज्झत्तं विक्खेपगतेन चित्तेन कायोपि चित्तमि सारद्धा च होन्ति इज्जिता च फन्दिता चा”ति, “पस्सासादिमज्झपरियोसानं सति या अनुगच्छतो बहिद्धा विक्खेपगतेन चित्तेन कायोपि चित्तमि सारद्धा च होन्ति इज्जिता च फन्दिता चा”ति (पटि० म० १.१५७) —

इमाय पाळिया समेति ।

पठमं अब्भन्तरवातो बहि निक्खमति, तस्मा पवत्तिक्कमेन अस्सासो पठमं वुत्तोति वदन्ति । **तालुं आहच्च निब्बायतीति** तालुं आहच्च निरुज्झति । तेन किर सम्पतिजातो बालदारको खिपितं करोति । **एवं तावाति** आदि यथावुत्तस्स अत्थस्स निगमनं । केचि “एवं तावाति अनेन पवत्तिक्कमेन अस्सासो बहिनिक्खमनवातोति गहेतब्बन्ति अधिप्पायो”ति वदन्ति ।

अद्धानवसेनाति कालद्धानवसेन । अयं हि **अद्धान-**सदो कालस्स, देसस्स च वाचको । तत्थ देसद्धानं उदाहरणभावेन दस्सेत्वा कालद्धानवसेन अस्सासपस्सासानं दीघरस्सतं विभावेतुं “**यथा ही**”ति आदि वुत्तं । तत्थ **ओकासद्धानन्ति** ओकासभूतं अद्धानं । **फरित्वाति** व्यापेत्वा । **चुण्णविचुण्णापि** अनेककलापभावेन । **दीघं अद्धानन्ति** दीघं पदेसं । **तस्माति** सणिकं पवत्तिया दीघसन्तानताय “दीघा”ति वुच्चन्ति । एत्थ च हत्थिआदिसरीरे, सुनखादिसरीरे च अस्सासपस्सासानं देसद्धानविसिट्ठेन कालद्धानवसेनेव दीघरस्सता वुत्ताति वेदितब्बा । “सणिकं पूरेत्वा सणिकमेव निक्खमन्ति”, “सीघं पूरेत्वा सीघमेव निक्खमन्ती”ति च वचनतो । **मनुस्सेसूति** समानप्पमाणेसुपि मनुस्ससरीरेसु । **दीघं अस्ससन्तीति** दीघं अस्सासप्पबन्धं पवत्तेन्तीति अत्थो । **पस्ससन्तीति** एत्थापि एसेव नयो । सुनखससादयो विय रस्सं अस्ससन्ति च पस्ससन्ति चाति योजना । इदं पन दीघं, रस्सज्च अस्ससनं, पस्ससनज्च तेसं सत्तानं सरीरसभावोति दट्ठब्बं । तेसन्ति सत्तानं । तेति अस्सासपस्सासा । **इत्तरमद्धानन्ति** अप्पकं कालं ।

नवहाकारेहीति भावनमनुयुज्जन्तस्स पुब्बेनापरं अलद्धविसेसस्स केवलं अद्धानवसेन आदितो वुत्ता तयो आकारा, ते च खो एकच्चो अस्सासं सुट्ठु सल्लक्खेति, एकच्चो पस्सासं, एकच्चो तदुभयन्ति इमेसं तिण्णं पुग्गलानं वसेन । केचि पन “अस्ससतिपि पस्ससतिपीति एकज्झं वचनं भावनाय निरन्तरं पवत्तिदस्सनत्थ”न्ति वदन्ति । छन्दवसेन पुब्बे विय तयो, तथा पामोज्जवसेनाति इमेहि नवहाकारेहि ।

कामं चेत्य एकस्स पुग्गलस्स तयो एव आकारा लब्धन्ति, तन्तिवसेन पन सब्बेसं पाळिआरुळ्हत्ता, तेसं वसेन परिकम्मस्स कातब्बत्ता च “**तत्रायं भिक्खु नवहाकारेही**”ति वुत्तं । **एवं पजानतोति** एवं यथावुत्तेहि आकारेहि अस्सासपस्सासे पजानतो, तत्थ मनसिकारं पवत्तेन्तस्स । **एकेनाकारेनाति** दीघं अस्सासादीसु चतूसु आकारेसु एकेन

आकारेन, नवसु तीसु वा एकेन । तथा हि वक्खति —

“दीघो रस्सो च अस्सासो, पस्सासोपि च तादिसो ।
चत्तारो वण्णा वत्तन्ति, नासिकगो व भिक्खुनो”ति ॥

अयं भावना अस्सासपस्सासकायानुपस्सनाति कत्वा वुत्तं “**कायानुपस्सनासतिपट्टानभावना सम्पज्जती**”ति ।

इदानीं पाळिवसेनेव ते नव आकारे, भावनाविधिञ्च दस्सेतुं “**यथाहा**”तिआदि आरब्धं । तत्थ **कथं पजानातीति** पजाननविधिं कथेतुकम्यताय पुच्छति । **दीघं अस्सासन्ति** वुत्तलक्खणं दीघं अस्सासं । **अद्धानसङ्घातेति** “अद्धान”न्ति सङ्घं गते दीघे काले, दीघं खणन्ति अत्थो । कोट्टासपरियायो वा सङ्घात-सद्वो “थेय्यसङ्घात”न्तिआदीसु (पारा० ९१) विय, तस्मा अद्धानसङ्घातेति अद्धानकोट्टासे, देसभागेति अत्थो । **छन्दो उप्पज्जतीति** भावनाय पुब्बेनापरं विसेसं आवहन्तिया लद्धस्सादत्ता तत्थ सातिसयो कत्तुकामतालक्खणो कुसलच्छन्दो उप्पज्जति । **छन्दवसेनाति** तथापवत्तछन्दस्स वसेन सविसेसं भावनमनुयुज्जन्तस्स कम्मट्ठानं वुद्धिं फातिं गमेन्तस्स । **ततो सुखुमतरन्ति** यथावुत्तछन्दप्पवत्तिया पुरिमतो सुखुमतरं । भावनाबलेन हि पटिप्पस्सद्दरथपरिळाहताय कायस्स अस्सासपस्सासा सुखुमतरा हुत्वा पवत्तन्ति । **पामोज्ज उप्पज्जतीति** अस्सासपस्सासानं सुखुमतरभावेन आरम्मणस्स सन्ततरताय, कम्मट्ठानस्स च वीथिपटिपन्नताय भावनाचित्तसहगतो पमोदो खुद्दिकादिभेदा तरुणपीति उप्पज्जति । **चित्तं विवत्ततीति** अनुक्कमेन अस्सासपस्सासानं अतिविय सुखुमतरभावप्पत्तिया अनुपट्ठहने विचेतब्बाकारप्पत्तेहि चित्तं विनिवत्ततीति केचि । भावनाबलेन पन सुखुमतरभावप्पत्तेसु अस्सासपस्सासेसु तत्थ पटिभागनिमित्ते उप्पन्ने पकतिअस्सासपस्सासतो चित्तं निवत्तति । **उपेक्खा सण्ठातीति** तस्मिं पटिभागनिमित्ते उपचारप्पनाभेदे समाधिहि उप्पन्ने पुन ज्ञाननिब्वत्तनत्थं व्यापाराभावतो अज्झुपेक्खनं होतीति । सा पनायं उपेक्खा तत्रमज्झत्तुपेक्खाति वेदितब्बा ।

इमेहि नवहि आकारेहीति इमेहि यथावुत्तेहि नवहि प्रकारेहि पवत्ता । **दीघं अस्सासपस्सासा कायोति** दीघाकारा अस्सासपस्सासा चुण्णविचुण्णापि समूहट्टेन कायो । अस्सासपस्सासे निस्साय उप्पन्ननिमित्तम्पेत्य अस्सासपस्साससमज्जमेव वुत्तं । **उपट्ठानं सतीति** आरम्मणं उपगन्त्वा तिट्ठतीति सति उपट्ठानं नाम । **अनुपस्सना जाणन्ति** समथवसेन निमित्तस्स अनुपस्सना, विपस्सनावसेन अस्सासपस्सासे, तन्निस्सयञ्च कायं “रूप”न्ति, चित्तं तंसम्पयुत्तधम्मे च “अरूप”न्ति ववत्थपेत्वा नामरूपस्स अनुपस्सना च जाणं, तत्थ यथाभूतावबोधो । **कायो उपट्ठानन्ति** सो कायो आरम्मणकरणवसेन उपगन्त्वा सति एत्थ तिट्ठतीति उपट्ठानं नाम । एत्थ च “कायो उपट्ठान”न्ति इमिना इतरकायस्सापि सङ्गहो होति यथावुत्तसम्मसनचारस्सापि इध इच्छितत्ता । **नो सतीति** सो कायो सति नाम न होति । **सति उपट्ठानञ्चेव सति च** सरणट्टेन, उपतिट्ठनट्टेन च । **ताय सतियाति** यथावुत्ताय सतिया । **तेन जाणेनाति** यथावुत्तेनेव जाणेन । **तं कायन्ति** तं अस्सासपस्सासकायञ्चेव तन्निस्सयरूपकायञ्च । **अनुपस्सतीति** ज्ञानसम्पयुत्तजाणेन चेव विपस्सनाजाणेन च अनु अनु पस्सति । **तेन वुच्चति काये कायानुपस्सनासतिपट्टानभावनाति** तेन अनुपस्सनेन यथावुत्ते काये अयं कायानुपस्सनासतिपट्टानभावनाति वुच्चति ।

इदं वुत्तं होति — या अयं यथावुत्ते अस्सासपस्सासकाये, तस्स निस्सयभूते करजकाये च कायस्सेव अनुपस्सना अनुदकभूताय मरीचिया उदकानुपस्सना विय न अनिच्चादिसभावे काये निच्चादिभावानुपस्सना, अथ खो यथारहं अनिच्चदुक्खानत्तासुभभावस्सेवानुपस्सना । अथ वा काये “अह”न्ति वा “मम”न्ति वा “इत्थी”ति वा “पुरिसो”ति वा गहेतब्बस्स कस्सचि अभावतो तादिसं अननुपस्सित्वा कायमत्तस्सेव अनुपस्सना **कायानुपस्सना**, ताय कायानुपस्सनाय

सम्पयुक्ता सतियेव उपट्टानं सतिपट्टानं, तस्स भावना वड्डना कायानुपस्सनासतिपट्टानभावनाति ।

एस नयोति “नवहि आकारेही”तिआदिना वुत्तविधिं रस्स-पदे अतिदिसति । एत्थाति एतस्मिं यथादस्सिते “कथं दीघं अस्ससन्तो”तिआदिना (म० नि० ३.१४८; सं० नि० ५.९८६; पारा० १६५) आगते पाळिनये । इत्थाति इमस्मिं रस्सपदवसेन आगते पाळिनये ।

अयन्ति योगावचरो । अब्धानवसेनाति दीघकालवसेन । इत्तरवसेनाति परित्तकालवसेन । इमेहि आकारेहीति इमेहि नवहि आकारेहि ।

तादिसोति दीघो, रस्सो च । चत्तारो वण्णाति चत्तारो आकारा, ते च दीघादयो एव । नासिकगो व भिक्खुनोति गाथाबन्धसुखत्थं रस्सं कत्वा वुत्तं “नासिकगो वा”ति, वा-सदो अनियमत्थो, तेन उत्तरोट्टं सङ्गण्हाति ।

२२०. सब्बकायपटिसंवेदीति सब्बस्स कायस्स पटि पटि पच्चेकं सम्मदेव वेदनसीलो जाननसीलो, तस्स वा पटि पटि सम्मदेव वेदो एतस्स अत्थि, तं वा पटि पटि सम्मदेव वेदमानोति अत्थो । तत्थ तत्थ सब्ब-गहणेन अस्सासादिकायस्स अनवसेसपरियादाने सिद्धेपि अनेककलापसमुदायभावतो तस्स सब्बेसम्पि भागानं संवेदनदस्सनत्थं पटि-सद्गहणं । तत्थ सक्कच्चकारीभावदस्सनत्थं सं-सद्गहणन्ति इममत्थं दस्सेन्तो “सकलस्सा”तिआदिमाह । तत्थ यथा समानेपि अस्सासपस्सासेसु योगिनो पटिपत्तिविधाने पच्चेकं सक्कच्चयेव पटिपज्जितब्बन्ति दस्सेतुं विसुं देसना कता, एवं तमेवत्थं दीपेतुं सतिपि अत्थस्स समानताय “सकलस्सा”तिआदिना पदद्वयस्स विसुं विसुं अत्थवण्णना कताति वेदितब्बं । पाकटं करोन्तोति विभूतं करोन्तो, सब्बसो विभावेन्तोति अत्थो । पाकटीकरणं विभावनं तत्थ असम्मुहं जाणेनेव नेसं पवत्तनेन होतीति दस्सेन्तो “एवं विदितं करोन्तो”तिआदिमाह । तत्थ तस्माति यस्मा जाणसम्पयुत्तचित्तेनेव अस्सासपस्सासे पवत्तेति, न विप्पयुत्तचित्तेन, तस्मा एवंभूतो सब्बकायपटिसंवेदी अस्ससिस्सामि पस्ससिस्सामीति सिक्खतीति वुच्चति बुद्धादीहीति योजना । चुण्णविचुण्णविसटेति अनेककलापताय चुण्णविचुण्णभावेन विसटे । आदि पाकटो होति सतिया, जाणस्स च वसेन तथा पुब्बाभिसङ्खारस्स पवत्तता । तादिसेन भवितब्बन्ति चतुत्थपुग्गलसदिसेन भवितब्बं, पगेव सतिं, जाणञ्च पच्चुपट्टपेत्वा तीसुपि ठानेसु जाणसम्पयुत्तमेव चित्तं पवत्तेतब्बन्ति अधिप्पायो ।

एवन्ति वुत्तप्पकारेन सब्बकायपटिसंवेदनवसेनेव । घटतीति उस्सहति । वायमतीति वायामं करोति, मनसिकारं पवत्तेतीति अत्थो । तथाभूतस्साति आनापानस्सति भावेन्तस्स । संवरोति सति, वीरियम्पि वा । ताय सतियाति या आनापाने आरब्ध पवत्ता सति, ताय । तेन मनसिकारेनाति यो सो तत्थ सतिपुब्बङ्गमो भावनामनसिकारो, तेन सद्भिन्ति अधिप्पायो । आसेवतीति “तिस्सो सिक्खायो”ति वुत्ते अधिकुसलधम्मे आसेवति । तदासेवनज्जेत्थ सिक्खनन्ति अधिप्पेतं ।

पुरिमनयेति पुरिमस्मिं भावनानये, पठमवत्थुद्वयेति अधिप्पायो । तत्थापि कामं जाणुप्पादनं लब्भतेव अस्सासपस्सासानं याथावतो दीघरस्सभावावबोधसब्भावतो, तथापि तं न दुक्करं यथापवत्तानं तेसं गहणमत्तभावतोति तत्थ वत्तमानकालप्पयोगो कतो । इदं पन दुक्करं पुरिसस्स खुरधारायं गमनसदिसं, तस्मा सातिसयेनेत्थ पुब्बाभिसङ्खारेन भवितब्बन्ति दीपेतुं अनागतकालप्पयोगो कतोति इममत्थं दस्सेतुं “तत्थ यस्मा”तिआदि वुत्तं । तत्थ जाणुप्पादनादीसूति आदि-सद्देन कायसङ्खारपस्सम्भनपीतिपटिसंवेदनादिं सङ्गण्हाति । केचि पनेत्थ “संवरसमादानानं सङ्गहो”ति वदन्ति ।

कायसङ्खारन्ति अस्सासपस्सासं । सो हि चित्तसमुट्ठानोपि समानो करजकायप्पटिबद्धवुत्तिताय तेन सङ्खरीयतीति

कायसङ्कारोति वुच्चति । यो पन “कायसङ्कारो वचीसङ्कारो”ति (म० नि० १.१०२) एवमागतो कायसङ्कारो चेतनालक्खणो सतिपि द्वारन्तरुपत्तियं येभुय्यवुत्तिया, तब्बहुलवुत्तिया च कायद्वारेन लक्खितो, सो इध नाधिप्पेतो । **पस्सम्भेन्तो**ति आदीसु पच्छिमं पच्छिमं पदं पुरिमस्स पुरिमस्स अत्थवचनं, तस्मा पस्सम्भनं नाम वूपसमनं, तच्च तथापयोगे असति उपपज्जनारहस्स ओळारिकस्स कायसङ्कारस्स पयोगसम्पत्तिया अनुप्पादयन्ति दट्ठब्बं । **तत्राति** “ओळारिकं कायसङ्कारं पस्सम्भेन्तो”ति एत्थ । **अपरिग्गहितकाले**ति कम्मट्ठानस्स अनारद्धकाले, ततो एव कायचित्तानम्पि अपरिग्गहितकाले । “निसीदति पल्लङ्कं आभुजित्वा उज्जुं कायं पणिधाया”ति हि इमिना कायपरिग्गहो, “परिमुखं सति उपट्ठपेत्वा”ति इमिना चित्तपरिग्गहो वुत्तो । तेनेवाह “**कायोपि चित्तम्पि परिग्गहिता होन्ती**”ति । **कायो**ति करजकायो । **सदरथा**ति सपरिळाहा, सा च नेसं सदरथता गरुभावेन विय ओळारिकताय अविनाभाविनीति आह “**ओळारिका**”ति । **बलवतरा**ति सबला थूला । **सन्ता होन्ती**ति चित्तं तावं बहिद्धा विक्खेपाभावेन एकगं हुत्वा कम्मट्ठानं परिग्गहेत्वा पवत्तमानं सन्तं होति वूपसन्तं, ततो एव तंसमुट्ठाना रूपधम्मा लहुमुदुकम्मञ्जभावप्पत्ता, तदनुगुणताय सेसं तिसन्ततिरूपन्ति एवं चित्ते, काये च वूपसन्ते पवत्तमाने तन्निस्सिता अस्सासपस्सासा सन्तसभावा अनुक्कमेन सुखुमतरसुखुमतमा हुत्वा पवत्तन्ति । तेन वुत्तं “**यदा पनस्स कायोपी**”ति आदि ।

आभुजनं **आभोगो**, “पस्सम्भेमी”ति पठमावज्जना । सम्मा अनु अनु आहरणं **समन्नाहारो**, तस्मिंयेव अत्थे अपरापरं पवत्तआवज्जना । तस्सेव अत्थस्स मनसि करणं चित्ते ठपनं **मनसिकारो** । वीमंसा **पच्चवेक्खणा** ।

सारद्धेति सदरथे सपरिळाहे । **अधिमत्तन्ति** बलवं ओळारिकं । लिङ्गविपल्लासेन वुत्तं । कायसङ्कारोति हि अधिप्पेतो । “अधिमत्तं हुत्वा पवत्तती”ति किरियाविसेसनं वा एतं । **सुखुमन्ति** एत्थापि एसेव नयो । **कायम्ही**ति एत्थ “चित्ते चा”ति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं ।

२२१. पठमज्झानतो वुट्ठाय करियमानं दुतियज्झानस्स नानावज्जनं परिकम्मं पठमज्झानं विय दूरसमुस्सारितपटिपक्खन्ति कत्वा तंसमुट्ठानो कायसङ्कारो पठमज्झाने च दुतियज्झानूपचारे च ओळारिकोति सदिसो वुत्तो । एस नयो सेसूपचारद्वयेपि । अथ वा दुतियज्झानादीनं अधिगमाय पटिपज्जतो दुक्खापटिपदादिवसेन किलमतो योगिनो कायकिलमथचित्तूपघातादिवसेन, वित्तक्कादिसङ्खोभेन च सपरिफन्दताय चित्तप्पवत्तिया दुतियज्झानादिउपचारेसु कायसङ्कारस्स ओळारिकता वेदितब्बा । **अतिसुखुमो**ति अज्जत्थ लब्धमानो कायसङ्कारो चतुत्थज्झाने अतिक्कन्तसुखुमो । सुखुमभावोपिस्स तत्थ नत्थि, कुतो ओळारिकता अप्पवत्तनतो । तेनाह “**अप्पवत्तिमेव पापुणाती**”ति ।

लाभिस्स सतो अनुपुब्बसमापत्तिसमापज्जनवेले, एकासनेनेव वा सब्बेसं झानानं पटिलाभं सन्धाय **मज्झिमभाणका** हेट्ठिमहेट्ठिमज्झानतो उपरूपरिझानूपचारेपि सुखुमतरं इच्छन्ति । तत्थ हि सोपचारानं झानानं उपरूपरि विसेसवन्तता, सन्तता च सम्भवेय्य, एकावज्जनूपचारं वा सन्धाय एवं वुत्तं । एवञ्चि हेट्ठा वुत्तवादेन इमस्स वादस्स अविरोधो सिद्धो भिन्नविसयत्ता । **सब्बेसज्जेवा**ति उभयेसम्पि । यस्मा ते सब्बेपि वुच्चमानेन विधिना पस्सद्धिमिच्छन्ति येव । “**अपरिग्गहितकाले पवत्तकायसङ्कारो परिग्गहितकाले पटिप्पस्सम्भती**”ति इदं सदिससन्तानताय वुत्तं । न हि ते एव ओळारिका अस्सासादयो सुखुमा होन्ति । पस्सम्भनाकारो पन नेसं हेट्ठा वुत्तोयेव ।

महाभूतपरिग्गहे सुखुमोति चतुधातुमुखेन विपस्सनाभिनिवेसं सन्धाय वुत्तं । **सकलरूपपरिग्गहे सुखुमो** भावनाय उपरूपरि पणीतभावतो । तेनेवाह “**रूपारूपपरिग्गहे सुखुमो**”ति । **लक्खणारम्मणिकविपस्सना**ति कलापसम्मसनमाह । निब्बिदानुपस्सनतो पट्ठाय **बलवविपस्सना** । ततो ओरं **दुब्बलविपस्सना** । पुब्बे वुत्तनयेनाति

“अपरिगृहीतकाले”ति आदिना समथनये वृत्तेन नयेन “अपरिगृहे पवत्तो कायसङ्खारो महाभूतपरिगृहे पटिप्पस्सम्भती”ति आदिना विपस्सनानयेपि पटिप्पस्सद्धिं योजेतब्बाति वृत्तं होति ।

अस्साति इमस्स “पस्सम्भयं कायसङ्खार”न्ति पदस्स । **चोदनासोधनाहीति** अनुयोगपरिहारेहि । एवन्ति इदानीं वुच्चमानाकारेण ।

कथन्ति यं इदं “पस्सम्भयं...पे०...सिक्खती”ति (पटि० म० १.१७१) वृत्तं, तं कथं केन प्रकारेण कायसङ्खारस्स पस्सम्भनं, योगिनो च सिक्खनं होतीति कथेतुकम्यताय पुच्छित्वा कायसङ्खारे सरूपतो, ओळारिकसुखुमतो, वूपसमतो, अनुयोगपरिहारतो च दस्सेतुं “**कतमे कायसङ्खारा**”ति आदि आरब्धं । तत्थ कायिकाति रूपकाये भवा । **कायपटिबद्धाति** कायसन्निस्सिता । काये सति होन्ति, असति न होन्ति, ततो एव ते अकायसमुद्धानापि कायेन सङ्खरीयन्तीति **कायसङ्खारा** । **पस्सम्भेन्तो**ति ओळारिकोळारिकं पस्सम्भेन्तो । सेसपदद्वयं तस्सेव वेवचनं । ओळारिकज्झि कायसङ्खारं अवूपसन्तसभावं सन्निसीदापेन्तो “**पस्सम्भेन्तो**”ति वुच्चति, अनुप्पादनरोधं पापेन्तो “**निरोधेन्तो**”ति, सुद्धु सन्तसभावं नयन्तो “**वूपसमेन्तो**”ति ।

यथारूपेहीति यादिसेहि । **कायसङ्खारेहीति** ओळारिकेहि कायसङ्खारेहि । **आनमनाति** अभिमुखभावेन कायस्स नमना । **विनमनाति** विसुं विसुं पस्सतो नमना । **सन्नमनाति** सब्बतो, सुद्धु वा नमना । **पणमनाति** पच्छतो नमना । **इज्जनादीनि** आनमनादीनं वेवचनानि, अधिमत्तानि वा अभिमुखं चलनादीनि आनमनादयो, मन्दानि इज्जनादयो । **पस्सम्भयं कायसङ्खारन्ति** तथारूपं आनमनादीनं कारणभूतं ओळारिकं कायसङ्खारं पस्सम्भेन्तो । तस्मिं हि पस्सम्भिते आनमनादयोपि पस्सम्भिता एव होन्ति ।

सन्तं सुखुमन्ति यथारूपेहि कायसङ्खारेहि कायस्स अपरिप्फन्दनहेतूहि आनमनादयो न होन्ति, तथारूपं दग्धाभावतो सन्तं, अनोळारिकताय सुखुमं । **पस्सम्भयं कायसङ्खारन्ति** सामज्जतो एकं कत्वा वदति । अथ वा पुब्बे ओळारिकोळारिकं कायसङ्खारं पटिप्पस्सम्भेन्तो अनुक्कमेन कायस्स अपरिप्फन्दनहेतुभूते सुखुमसुखुमतरे उप्पादेत्वा तेपि पटिप्पस्सम्भेत्वा परमसुखुमताय कोटिप्पत्तं यं कायसङ्खारं पटिप्पस्सम्भेति, तं सन्धाय वृत्तं “**सन्तं सुखुमं पस्सम्भयं कायसङ्खार**”न्ति ।

इतीति आदि चोदकवचनं । तत्थ **इतीति** प्रकारत्थे निपातो । **किराति** अरुचिसूचने, एवं चेति अत्थो । अयज्हेत्थ अधिप्पायो — वृत्तपकारेण यदि अतिसुखुममि कायसङ्खारं पस्सम्भेतीति । **एवं सन्तेति** एवं सति तथा वृत्ताकारे लब्धमाने । **वातूपलब्धियाति** वातस्स उपलब्धिया । **च-सद्धो** समुच्चयत्थो, अस्सासादिवातारम्मणस्स चित्तस्स पभावना उप्पादना पवत्तना न होति, ते च तेन पस्सम्भेतब्बाति अधिप्पायो । **अस्सासपस्सासानञ्च भावनाति** ओळारिके अस्सासपस्सासे भावनाय पटिप्पस्सम्भेत्वा सुखुमानं तेसं पभावना च न होति, उभयेसं तेसं तेन पटिप्पस्सम्भेतब्बतो । **आनापानस्सतियाति** आनापानारम्मणाय सतिया च पवत्तनं न होति, आनापानानं अभावतो । ततो एव तंसम्पयुत्तस्स **आनापानस्सतिसमाधिस्स च पभावना** उप्पादनापि न होति । न हि कदाचि आरम्मणेन विना सारम्मणधम्मा सम्भवन्ति । **न च नं तन्ति** एत्थ नन्ति निपातमत्तं । तं वृत्तविधानं समापत्तिं पण्डिता पज्जवन्तो न चेव समापज्जन्तिपि ततो न वुद्धहन्तिपीति योजना । एवं चोदको सब्बेन सब्बं अभावूपनयनं पस्सम्भनन्ति अधिप्पायेन चोदेति ।

पुन **इति किराति** आदि यथावृत्ताय चोदनाय विस्सज्जना । तत्थ **किराति** “यदी”ति एतस्स अत्थे निपातो । इति किर सिक्खति, मया वृत्ताकारेण यदि सिक्खतीति अत्थो । **एवं सन्तेति** एवं पस्सम्भने सति । **पभावना होतीति** यदिपि

ओळारिका कायसङ्खारा पटिप्पस्सम्भन्ति, सुखुमा पन अत्थेवाति अनुक्कमेन परमसुखुमभावप्पत्तस्स वसेन निमित्तुप्पत्तिया आनापानस्सतिया, आनापानस्सतिसमाधिस्स च पभावना इज्झतेवाति अधिप्पायो।

यथा कथं वियाति यथावुत्तविधानं तं कथं विय दट्ठब्बं, अत्थि किञ्चि तदत्थसम्पटिपादने ओपम्मन्ति अधिप्पायो। इदानी ओपम्मं दस्सेतुं “**सेय्यथापी**”तिआदि वुत्तं। तत्थ **सेय्यथापी**ति ओपम्मत्थे निपातो। **कंसे**ति कंसभाजने। **निमित्तन्ति** निमित्तस्स, तेसं सद्धानं पवत्ताकारस्साति अत्थो। सामिअत्थे हि इदं उपयोगवचनं। **सुग्गहितत्ता**ति सुट्ठु गहितत्ता। **सुमनसिकतत्ता**ति सुट्ठु चित्ते ठपितत्ता। **सूपधारितत्ता**ति सम्मदेव उपधारितत्ता सल्लक्खितत्ता। **सुखुमका** सद्वाति अनुरवे आह, ये अप्पका। अप्पत्थो हि अयं क-सद्दो। **सुखुमसद्दनिमित्तारम्मणतापी**ति सुखुमो सद्दोव निमित्तं सुखुमसद्दनिमित्तं, तदारम्मणतायपि। किं वुत्तं होति? कामं तदासुखुमापि सद्द निरुद्धा, सद्दनिमित्तस्स पन सुग्गहितत्ता सुखुमतरसद्दनिमित्तारम्मणभावेनापि चित्तं पवत्तति। आदितो पट्ठाय हि तस्स तस्स निरुद्धस्स सद्दस्स निमित्तं अविक्खितेन चित्तेन उपधारेन्तस्स अनुक्कमेन परियोसाने अतिसुखुमसद्दनिमित्तम्पि आरम्मणं कत्वा चित्तं पवत्ततेव। **चित्तं न विक्खेपं गच्छति** तस्मिं यथाउपट्ठिते निमित्ते समाधानसम्भावतो।

एवं सन्तेतिआदि वुत्तस्सेवत्थस्स निगमनवसेन वुत्तं। तत्थ यस्स सुत्तपदस्स सद्दि चोदनासोधनाहि अत्थो वुत्तो, तं उद्धरित्वा कायानुपस्सनासतिपट्ठानानि विभागतो दस्सेतुं “**पस्सम्भय**”न्तिआदि वुत्तं। तं सब्बं वुत्तनयत्ता उत्तानमेव।

२२२. आदिकम्मिकस्स कम्मट्ठानवसेनाति समथकम्मट्ठानं सन्धाय वुत्तं। विपस्सनं कम्मट्ठानं पन इतरचतुक्केसुपि लब्भतेव। **एत्था**ति पठमचतुक्के। **पञ्चसन्धिकन्ति** पञ्चपब्बं, पञ्चभागन्ति अत्थो।

कम्मट्ठानस्स उग्गणहन्ति कम्मट्ठानगन्थस्स उग्गणहनं। तदत्थपरिपुच्छा **कम्मट्ठानस्स परिपुच्छना**। अथ वा गन्थतो, अत्थतो च कम्मट्ठानस्स उग्गणहनं **उग्गहो**। तत्थ संसयपरिपुच्छना **परिपुच्छा**। **कम्मट्ठानस्स उपट्ठानन्ति** निमित्तुपट्ठानं, एवं भावनमनुयुज्जन्तस्स “**एवमिध निमित्तं उपट्ठाती**”ति उपधारणं, तथा **कम्मट्ठानप्पना** “**एवं ज्ञानमप्पेती**”ति। **कम्मट्ठानस्स लक्खणन्ति** गणनानुबन्धनाफुसनानं वसेन भावनं उस्सुक्कापेत्वा ठपनाय सम्पत्ति, ततो परम्पि वा सल्लक्खणादिवसेन मत्थकप्पत्तीति कम्मट्ठानसभावस्स सल्लक्खणं। तेनाह “**कम्मट्ठानसभावूपधारणन्ति वुत्तं होती**”ति।

अत्तनापि न किलमति ओधिसो कम्मट्ठानस्स उग्गणहनतो। ततो एव **आचरियम्पि न विहेसे**ति धम्माधिकरणम्पि भावनाय मत्थकं पापनतो। **तस्मा**ति तं निमित्तं अत्तनो अकिलमनआचरियाविहेसनहेतु। **थोकन्ति** थोकं थोकं। उग्गहेतब्बतो **उग्गहो**, सब्बोपि कम्मट्ठानविधि, न पुब्बे वुत्तउग्गहमत्तं। आचरियतो उग्गहो **आचरियुग्गहो**, ततो। **एकपदम्पी**ति एककोट्टासम्पि।

२२३. अनुवहनाति अस्सासपस्सासानं अनुगमनवसेन सतिया निरन्तरं अनुपवत्तना। **फुसना**ति अस्सासपस्सासे गणेन्तस्स गणनं पटिसंहरित्वा ते सतिया अनुबन्धन्तस्स यथा अप्पना होति, तथा चित्तं ठपेन्तस्स च नासिकग्गादिट्ठानस्स नेसं फुसना। यस्मा पन गणनादिवसेन विय फुसनावसेन विसुं मनसिकारो नत्थि, फुट्ठफुट्ठानेयेव गणनादि कातब्बन्ति दस्सेतुं इध फुसनागहणन्ति दीपेन्तो “**फुसनाति फुट्ठान**”न्ति आह। **ठपना**ति समाधानं। तं हि सम्मदेव आरम्मणे चित्तस्स आधानं ठपनं होति। तथा हि समाधि “**चित्तस्स ठिति सण्ठिती**”ति (ध० स० ११.१५) निद्दिट्ठो। समाधिप्पधाना पन अप्पनाति आह “**ठपनाति अप्पना**”ति। अनिच्चतादीनं सल्लक्खणतो **सल्लक्खणा विपस्सना**। पवत्ततो, निमित्ततो च

विनिवट्टनतो विवट्टना नाम मग्गो । सकलसंकिलेसपटिप्पस्सद्धिभावतो सब्बसो सुद्धीति पारिसुद्धि फलं । तेसन्ति विवट्टनापारिसुद्धीनं । पटिपस्सनाति पटि पटि दस्सनं पेक्खनं । तेनाह “पच्चवेक्खणा”ति ।

खण्डन्ति एकं तीणि पञ्चाति एवं गणनाय खण्डनं । ओकासेति गणनविधिं सन्धायाह । गणननिस्सितोव न कम्मट्ठाननिस्सितो । “सिखाप्पत्तं नु खो”ति इदं चिरतरं गणनाय मनसि करोन्तस्स वसेन वुत्तं । सो हि तथा लद्धं अविक्खेपमत्तं निस्साय एवं मज्जेय्य । “अस्सासपस्सासेसु यो उपट्ठाति, तं गहेत्वा”ति इदं अस्सासपस्सासेसु यस्स एकोव पठमं उपट्ठाति, तं सन्धाय वुत्तं, यस्स पन उभोपि उपट्ठहन्ति, तेन उभयम्पि गहेत्वा गणेतब्बं । “यो उपट्ठाती”ति इमिना च द्वीसु नासापुटवातेसु यो पाकटतरो उपट्ठाति, सो गहेतब्बोति अयम्पि अत्थो दीपितोति दट्ठब्बं । पवत्तमानं पवत्तमानन्ति आमोडितवचनेन निरन्तरं अस्सासपस्सासानं उपलक्खणं दस्सेति । एवन्ति वुत्तप्पकारेन उपलक्खेत्वा वाति अत्थो । पाकटा होन्ति गणनावसेन बहिद्धा विक्खेपाभावतो ।

पलिघस्स परिवत्तनं, तं यत्थ निक्खिपन्ति, सो पलिघत्थम्भो । तियामरत्तिन्ति अच्चन्तसंयोगे उपयोगवचनं । पुरिमनयेनाति सीघगणनाय, गोपालकगणनायाति अत्थो । एको द्वे तीणि चत्तारि पञ्चाति गणनाविधिदस्सनं । तस्मा अट्ठातिआदीसुपि एकतो पट्ठायेव पच्चेकं अट्ठादीनि पापेतब्बानि । सीघं सीघं गणेतब्बमेव । कस्माति तत्थ कारणं, निदस्सनञ्च दस्सेति “गणनपटिबद्धे ही”तिआदिना । तत्थ अरीयति तेन नावाति अरित्तं, पाजनदण्डो । अरित्तेन उपत्थम्भनं अरित्तुपत्थम्भनं, तस्स वसेन ।

निष्परियायतो निरन्तरप्पवत्ति नाम ठपनायमेवाति आह “निरन्तरं पवत्तं विया”ति । अन्तो पविसन्तं वातं मनसि करोन्तो अन्तो चित्तं पवेसेति नाम । बहि चित्तनीहरणेपि एसेव नयो । वातब्भाहन्ति अब्भन्तरगतं वातं बहुलं मनसि करोन्तस्स वातेन तं ठानं अब्भाहतं विय, मेदेन पूरितं विय च होति, तथा उपट्ठाति । नीहरतो फुट्ठोकासं मुञ्चित्वा, तथा पन नीहरतो वातस्स गतिसमन्नेसनमुखेन नानारम्मणेसु चित्तं विधावतीति आह “पुत्थुत्तारम्मणे चित्तं विक्खिपती”ति ।

एतन्ति एतं अस्सासपस्सासजातं ।

२२४. अनुगमनन्ति पवत्तपवत्तानं अस्सासपस्सासानं आरम्मणकरणवसेन सतिया अनु अनु पवत्तनं अनुगच्छनं । तेनेवाह “तज्ज खो न आदिमज्झपरियोसानानुगमनवसेना”ति । नाभि आदि तत्थ पठमं उप्पज्जनतो । पठमुप्पत्तिवसेन हि इध आदिचिन्ता, न उप्पत्तिमत्तवसेन । तथा हि ते नाभितो पट्ठाया याव नासिकग्गा सब्बत्थ उप्पज्जन्तेव । यत्थ यत्थ च उप्पज्जन्ति, तत्थ तत्थेव भिज्जन्ति धम्मनं गमनाभावतो । यथापच्चयं पन देसन्तरुप्पत्तियं गतिसमज्जा । हृदयं मज्झन्ति हृदयसमीपं तस्स उपरिभागो मज्झं । नासिकग्गं परियोसानन्ति नासिकट्ठानं तस्स परियोसानं अस्सासपस्साससमज्जाय तदवधिभावतो । तथा हेते “चित्तसमुट्ठाना”ति वुत्ता, न च बहिद्धा चित्तसमुट्ठानानं सम्भवो अत्थि । तेनाह “अब्भन्तरं पविसनवातस्स नासिकग्गं आदी”ति । पविसननिक्खमनपरियायो पन तंसदिसवसेन वुत्तोति वेदितब्बो । विक्खेपगतन्ति विक्खेपं उपगतं, विक्खित्तं असमाहितन्ति अत्थो । सारद्धायाति सदरथभावाय । इज्जनायाति कम्मट्ठानमनसिकारस्स चलनाय ।

विक्खेपगतेन चित्तेनाति हेतुम्हि करणवचनं, इत्थम्भूतलक्खणे वा । सारद्धाति सदरथा । इज्जिताति इज्जनका चलनका । तथा फन्दिता ।

आदिमज्झपरियोसानवसेनाति आदिमज्झपरियोसानानुगमनवसेन न मनसि कातब्बन्ति सम्बन्धो । “अनुबन्धनाय मनसि करोन्तेन फुसनावसेन च ठपनावसेन च मनसि कातब्ब”न्ति येनाधिप्पायेन वुत्तं, तं विवरितुं “गणनानुबन्धनावसेन विया”तिआदिमाह । तत्थ विसुं मनसिकारो नत्थीति गणनाय, अनुबन्धनाय च विना यथाक्कमं केवलं फुसनावसेन, ठपनावसेन च कम्मट्ठानमनसिकारो नत्थि । ननु फुसनाय विना ठपनाय विय, फुसनाय विना गणनायपि मनसिकारो नत्थियेव? यदिपि नत्थि, गणना पन यथा कम्मट्ठानमनसिकारस्स मूलभावतो पधानभावेन गहेतब्बा, एवं अनुबन्धना ठपनाय, ताय विना ठपनाय असम्भवतो । तस्मा सतिपि फुसनाय नानन्तरिकभावे गणनानुबन्धना एव मूलभावतो पधानभावेन गहेत्वा इतरासं तदभावं दस्सेन्तो आह “गणनानुबन्धनावसेन विय हि फुसनाठपनावसेन विसुं मनसिकारो नत्थी”ति । यदि एवं ता कस्मा उद्देसे विसुं गहिताति आह “फुट्टुफुट्टुट्टानेयेवा”तिआदि । तत्थ “फुट्टुफुट्टुट्टानेयेव गणेन्तो”ति इमिना गणनाय फुसना अङ्गन्ति दस्सेति । तेनाह “गणनाय च फुसनाय च मनसि करोती”ति । तत्थेवाति फुट्टुफुट्टुट्टानेयेव । तेति अस्सासपस्सासे । सतिया अनुबन्धन्तोति गणनावीथिं अनुगन्त्वा सतिया निबन्धन्तो, फुट्टोकासेयेव ते निरन्तरं उपधारेन्तोति अत्थो । अप्पनावसेन चित्तं ठपेन्तोति यथा अप्पना होति, एवं यथाउपट्ठिते निमित्ते चित्तं ठपेन्तो समादहन्तो । अनुबन्धनाय चातिआदीसु अनुबन्धनाय च फुसनाय च ठपनाय च मनसि करोतीति वुच्चतीति योजना । स्वायमत्थोति स्वायं “फुट्टुफुट्टुट्टानेयेव गणेन्तो, तत्थेव गणनं पटिसंहरित्वा ते सतिया अनुबन्धन्तो”ति च वुत्तो, सो अयमत्थो । या अच्चन्ताय न मिनोति न विनिच्छिनाति, सा मानस्स समीपेति उपमा यथा “गोणो विय गवयो”ति ।

२२५. पङ्गुलोति पीठसप्पी । दोला पेखोलो । कीळतन्ति कीळन्तानं । मातापुत्तानन्ति अत्तनो भरियाय, पुत्तस्स च । उभो कोटियोति आगच्छन्तस्स पुरिमकोटिं, गच्छन्तस्स पच्छिमकोटिन्ति द्वेपि कोटियो । मज्झन्ति दोलाफलकस्सेव मज्झं । उपनिबन्धनथम्भो वियाति उपनिबन्धनथम्भो, नासिकगं, मुखनिमित्तं वा, तस्स मूले समीपे ठत्वा । कथं ठत्वा? सतिया वसेन । सतिज्हि तत्थ सूपट्ठितं करोन्तो योगावचरो तत्थ ठितो नाम होति, अवयवधम्मेन समुदायस्स अपदिसितब्बतो । निमित्तेति नासिकगादिनिमित्ते । सतिया निसीदन्तोति सतिवसेन निसीदन्तो । “सतिज्हि तत्था”तिआदिना ठाने विय वत्तब्बं । तत्थाति फुट्टुफुट्टुट्टाने ।

२२६. तेति नगरस्स अन्तोबहिगता मनुस्सा, तेसं सङ्गहा च हत्थगता ।

२२७. आदितो पट्टायाति उपमेय्यत्थदस्सनतो पट्टाय । गाथायं निमित्तन्ति उपनिबन्धनानिमित्तं । अनारम्मणमेकचित्तस्साति एकस्स चित्तस्स न आरम्मणं, आरम्मणं न होन्तीति अत्थो । अजानतो च तयो धम्मेति निमित्तं अस्सासो पस्सासोति इमे तयो धम्मे आरम्मणकरणवसेन अविन्दन्तस्स । च-सद्दो ब्यतिरेके । भावनाति आनापानस्सतिसमाधिभावना । नुपलब्धतीति न उपलब्धति न सिज्झतीति अयं चोदनागाथाय अत्थो, दुतिया पन परिहारगाथा सुविज्जेय्याव ।

कथन्ति तासं अत्थं विवरितुं कथेतुकम्यतापुच्छा । इमे तयो धम्मातिआदीसु पदयोजनाय सद्धिं अयमत्थनिद्देशो — इमे निमित्तादयो तयो धम्मा एकचित्तस्स कथं आरम्मणं न होन्ति, तथापि न चिमे न च इमे तयो धम्मा अविदिता होन्ति, कथं न च होन्ति अविदिता? तेसज्हि अविदितत्ते चित्तञ्च कथं विक्खेपं न गच्छति, पधानञ्च भावनाय निष्फादकं वीरियञ्च कथं पज्जायति, नीवरणानं विक्खम्भकं सम्मदेव समाधानावहं भावनानुयोगसङ्घातं पयोगञ्च योगी कथं सार्धेति, उपरूपरि लोकियलोकुत्तरञ्च विसेसं कथमधिगच्छतीति ।

इदानीं तमत्थं ककचूपमाय साधेतुं “**सेय्यथापी**”ति आदि वुत्तं । भूमिभागस्स विसमताय चञ्चले रुक्खे छेदनकिरिया न सुकरा सिया, तथा च सति ककचदन्तगति दुब्बिज्जेय्याति आह “**समे भूमिभागे**”ति । **ककचेनाति** खुद्दकेन खरपत्तेन । तेनाह “**पुरिसो**”ति । **फुट्टककचदन्तानन्ति** फुट्टफुट्टककचदन्तानं वसेन । तेन ककचदन्तेहि फुट्टफुट्टानेयेव पुरिसस्स सतिया उपट्टानं दस्सेति । तेनाह “**न आगते वा गते वा ककचदन्ते मनसि करोती**”ति । ककचस्स आकट्टनकाले पुरिसाभिमुखं पवत्ता आगता । पेल्लनकाले ततो विगता “**गता**”ति वुत्ता । **न च आगता वा गता वा ककचदन्ता अविदिता होन्ति** सब्बत्थ सतिया उपट्टितत्ता छिन्दितब्बट्टानं अफुसित्वा गच्छन्तानं, आगच्छन्तानञ्च ककचदन्तानं अभावतो । **पधानन्ति** रुक्खस्स छेदनवीरियं । **पयोगन्ति** तस्सेव छेदनकिरियं । **विसेसन्ति** अनेकभावापादनं, तेन च साधेतब्बं पयोजनविसेसं ।

यथा रुक्खोति आदि उपमासंसन्दनं । उपनिबन्धति आरम्भणे चित्तं एतायाति सति उपनिबन्धना नाम, तस्सा अस्सासपस्सासानं सल्लक्खणस्स निमित्तन्ति **उपनिबन्धनानिमित्तं**, नासिकगं, मुखनिमित्तं वा । **एवमेवाति** यथापि सो पुरिसो ककचेन रुक्खं छिन्दन्तो आगतगते ककचदन्ते अमनसिकरोन्तोपि फुट्टफुट्टानेयेव सतिया उपट्टपनेन आगतगते ककचदन्ते जानाति, सुत्तपदञ्च अविरज्झन्तो अत्थकिच्चं साधेति, एवमेव । **नासिकगो मुखनिमित्तेति** दीघनासिको नासिकगो इतरो मुखं दसनं निमीयति छादीयति एतेनाति मुखनिमित्तन्ति लद्धनामे उत्तरोट्टे ।

इदं पधानन्ति येन वीरियारम्भेन आरद्धवीरियस्स योगिनो कायोपि चित्तम्पि कम्मनियं भावनाकम्मक्खमं भावनाकम्मयोगं होति, इदं वीरियं पधानन्ति फलेन हेतुं दस्सेति । **उपक्विलेसा पहीयन्तीति** चित्तस्स उपक्विलेसभूतानि नीवरणानि विक्खम्भनवसेन पहीयन्ति । **वितक्का वूपसमन्तीति** ततो एव कामवितक्कादयो मिच्छावितक्का उपसमं गच्छन्ति, नीवरणप्पहानेन वा पठमज्झानाधिगमं दस्सेत्वा वितक्कवूपसमापदेसेन दुतियज्झानादीनमधिगममाह । **अयं पयोगोति** अयं ज्ञानाधिगमस्स हेतुभूतो कम्मट्ठानानुयोगो पयोगो । **संयोजना पहीयन्तीति** दसपि संयोजनानि मग्गपटिपाटिया समुच्छेदवसेन पहीयन्ति । **अनुसया ब्यन्ती होन्तीति** तथा सत्तपि अनुसया अनुप्पत्तिधम्मतापादनेन भङ्गमत्तस्सपि अनवसेसतो विगतन्ता होन्ति । एत्थ च संयोजनप्पहानं नाम अनुसयनिरोधेनेव होति, पहीनेसु च संयोजनेसु अनुसयानं लेसोपि न भविस्सतीति च दस्सनत्थं “**संयोजना पहीयन्ति अनुसया ब्यन्ती होन्ती**”ति वुत्तं । **अयं विसेसोति** इमं समाधिं निस्साय अनुक्कमेन लब्धमानो अयं संयोजनप्पहानादिको इमस्स समाधिस्स विसेसोति अत्थो ।

यस्साति येन । **अनुपुब्बन्ति** अनुक्कमेन । **परिचिताति** परिचिण्णा । अयं हेत्थ सङ्खेपत्थो — आनापानस्सति यथा बुद्धेन भगवता देसिता, तथेव येन दीघरस्सपजाननादिविधिना अनुपुब्बं परिचिता सुट्ठु भाविता, ततो एव परिपुण्णा सोळसन्नं वत्थूनं पारिपूरिया सब्बसो पुण्णा । सो भिक्खु इमं अत्तनो खन्धादिलोकं पज्जोभासेन पभासेति । यथा किं अब्भा मुत्तोव चन्दिमा अब्भुपक्विलेसविमुत्तो चन्दिमा तारकराजा वियाति ।

इधाति ककचूपमायं । **अस्साति** योगिनो । **इधाति** वा इमस्मिं ठाने । **अस्साति** उपमाभूतस्स ककचस्स । आगतगतवसेन यथा तस्स पुरिसस्स अमनसिकारो, एवं अस्सासपस्सासानं **आगतगतवसेन अमनसिकारमत्तमेव पयोजनं** ।

२२८. निमित्तन्ति पटिभागनिमित्तं । **अवसेसज्ञानङ्गपटिमण्डिताति** अप्पनावितक्कादिअवसेसज्ञानङ्गपटिमण्डिताति वदन्ति, विचारादीति पन वत्तब्बं निप्परियायेन वितक्कस्स अप्पनाभावतो । सो हि पाळियं “अप्पना ब्यप्पना”ति (ध० स० ७) निहिट्ठो, तंसम्पयोगतो वा यस्मा ज्ञानं “अप्पना”ति अट्ठकथावोहारो, ज्ञानङ्गेसु च समाधि पधानं, तस्मा तं “अप्पना”ति

दस्सेन्तो “अवसेसज्ञानङ्गपटिमण्डिता अप्पनासङ्घाता ठपना च सम्पज्जती”ति आह । कस्सचि पन गणनावसेनेव मनसिकारकालतो पभुतीति एत्थ “अनुक्कमतो...पे०... लङ्घनाकारप्पत्तं विय होती”ति एत्तको गन्थो परिहीनो ।

सारद्धकायस्स कस्सचि पुग्गलस्स । ओनमति पट्टिकादीनं पलम्बनेन । विकूजतीति सद्धं करोति । गत्तानिसदकप्परादीनं सन्धिद्वानेसु वलिं गण्हाति तत्थ तत्थ वलितं होति । कस्मा? यस्मा सारद्धकायो गरुको होतीति कायदरथवूपसमेन सद्धिं सिञ्जमानो ओळारिकअस्सासपस्सासनिरोधो ब्यतिरेकमुखेन तस्स साधनं विय वुत्तो । ओळारिकअस्सासपस्सासनिरोधवसेनाति अन्वयवसेन तदत्थसाधनं । तत्थ कायदरथे वूपसन्तेति चित्तजरूपानं लहुमुदुकम्मज्जभावेन यो सेसतिसन्ततिरूपानमि लहुआदिभावो, सो इध कायस्स लहुभावोति अधिप्पेतो । स्वायं यस्मा चित्तस्स लहुआदिभावेन विना नत्थि, तस्मा वुत्तं “कायोपि चित्तमि लहुकं होती”ति ।

ओळारिके अस्सासपस्सासे निरुद्धेतिआदि हेट्ठा वुत्तनयमि विचेतब्बाकारप्पत्तस्स कायसङ्घारस्स विचयनविधिं दस्सेतुं आनीतं ।

२२९. उपरूपरि विभूतानीति भावनाबलेन उद्धं उद्धं पाकटानि होन्ति । देसतोति पकतिया फुसनदेसतो, पुब्बे अत्तना फुसनवसेन उपधारितद्वानतो ।

“कत्थ नत्थी”ति ठानवसेन, “कस्स नत्थी”ति पुग्गलवसेन वीमंसियमानमत्थं एकज्झं कत्वा विभावेतुं “अन्तोमातुकुच्छिय”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ यथा उदके निमुग्गस्स पुग्गलस्स निरुद्धोकासताय अस्सासपस्सासा न पवत्तन्ति, एवं अन्तोमातुकुच्छियं । यथा मतानं समुद्रापकचित्ताभावतो, एवं असज्जीभूतानं मुच्छापरेतानं, असज्जीसु वा जातानं, तथा निरोधसमापन्नानं । चतुत्थज्झानसमापन्नानं पन धम्मतावसेनेव नेसं अनुप्पज्जनं, तथा रूपारूपभवसमङ्गीनं । केचि पन “अनुपुब्बतो सुखुमभावप्पत्तिया चतुत्थज्झानसमापन्नस्स, रूपभवे रूपानं भवङ्गस्स च सुखुमभावतो रूपभवसमङ्गीनं नत्थी”ति कारणं वदन्ति । अत्थियेव ते अस्सासपस्सासा परियेसतोति अधिप्पायो, यथावुत्तसत्तद्वानविनिमुत्तस्स अस्सासपस्सासानं अनुप्पज्जनद्वानस्स अभावतो । पकतिफुट्टवसेनाति पकतिया फुसनद्वानवसेन । निमित्तं ठपेतब्बन्ति सतिया तत्थ तत्थ सुखप्पवत्तनत्थं थिरतरसज्जाननं पवत्तेतब्बं । थिरसज्जापदद्वाना हि सति । इममेवाति इमं एव अनुपट्टहन्तस्स कायसङ्घारस्स कण्टकुट्टापननयेन उपट्टापनविधिमेव । अत्थवसन्ति हेतुं । अत्थोति हि फलं, सो यस्स वसेन पवत्तति, सो अत्थवसोति । मुट्टस्सतिस्साति विनट्टस्सतिस्स । असम्पजानस्साति सम्पजज्जरहितस्स, भावेन्तस्स अनुक्कमेन अनुपट्टहन्ते अस्सासपस्सासे वीमंसित्वा “इमे ते”ति उपधारेतुं, सम्मदेव पजानितुच्च समत्थाहि सतिपज्जाहि विरहितस्साति अधिप्पायो ।

२३०. इतो अज्जं कम्मद्वानं । गरुकन्ति भारियं । सा चस्स गरुकता भावनाय सुदुक्करभावेनाति आह “गरुकभावन”न्ति । उपरूपरि सन्तसुखुमभावप्पत्तितो “बलवती सुविसदा सूरु च सतिपज्जा च इच्छितब्बा”ति वत्वा सुखुमस्स नाम अत्थस्स साधनेनापि सुखुमेनेव भवितब्बन्ति दस्सेतुं “यथा ही”तिआदि वुत्तं । इदानी अनुपट्टहन्तानं अस्सासपस्सासानं परियेसनुपायं दस्सेन्तो “ताहि च पना”तिआदिमाह । तत्थ गोचरमुखेति गोचराभिमुखे । अनुपदन्ति पदानुपदं । चरित्वाति गोचरं गहेत्वा । तस्मियेव ठानेति उपनिबन्धनानिमित्तसज्जितद्वाने । योजेत्वाति मनसिकारेन योजेत्वा । सतिरस्मिया बन्धित्वाति वा वुत्तमेवत्थमाह “तस्मियेव ठाने योजेत्वा”ति । न हि उपमेय्ये बन्धनयोजनद्वानानि विसुं लब्धन्ति ।

२३१. निमित्तन्ति उगहनिमित्तं, पटिभागनिमित्तं वा । उभयम्पि हि इध एकज्जं वुत्तं । तथा हि तूलपिचुआदिउपमत्तयं उगहे युज्जति, सेसं उभयत्थ । **एकच्चे**ति एके आचरिया ।

तारकरूपं वियाति तारकाय पभारूपं विय । मणिगुळिकादिउपमा पटिभागे वट्टन्ति । कथं पनेतं एकंयेव कम्मट्टानं अनेकाकारतो उपट्ठातीति आह “**तज्ज पनेत**”न्तिआदि । **सुत्तन्तन्ति** एकं सुत्तं । पगुणप्पवत्तिभावेन अविच्छेदं, महाविसयतज्ज सन्धायाह “**महती पब्बतेय्या नदी विया**”ति । अत्थब्यञ्जनसम्पत्तिया समन्तभद्रकं सुत्तं सब्बभागमनोहरा सब्बपालिफुल्ला वनघटा वियाति आह “**एका वनराजि विया**”ति । तेनाह भगवा — “वनप्पगुम्बे यथ फुस्सितगगे”ति (खु० पा० ६.१३; सु० नि० २३६) । नानानुसन्धिकं नानापेय्यालं विविधनयनिपुणं बहुविधकम्मट्टानमुखसुत्तन्तं अत्थिकेहि सक्कच्चं समुपजीवितब्बन्ति आह “**सीतच्छायो...पे०... रुक्खो विया**”ति । **सज्जानानताया**ति निमित्तपट्टानतो पुब्बेव पवत्तसज्जानं नानाविधभावतो ।

इमे तयो धम्माति अस्सासो, पस्सासो, निमित्तन्ति इमे तयो धम्मा । **नत्थी**ति कम्मट्टानवसेन मनसिकातब्बभावेन नत्थि न उपलब्धन्ति । **न च उपचारन्ति** उपचारम्पि न पापुणाति, पगेव अप्पनन्ति अधिप्पायो । **यस्स पनाति** विज्जमानपक्खो वुत्तनयानुसारेण वेदितब्बो ।

इदानी वुत्तस्सेव अत्थस्स समत्थनत्थं ककचूपमायं आगता “**निमित्त**”न्तिआदिका गाथा पच्चानीता ।

२३२. निमित्तेति यथावुत्ते पटिभागनिमित्ते । **एवं होती**ति भावनमनुयुत्तस्स एव होति । तस्मा “पुनप्पुनं एवं मनसि करोही”ति वत्तब्बो । **वोसानं आपज्जेय्या**ति “निमित्तं नाम दुक्करं उप्पादेतुं, तयिदं लब्धं, हन्दाहं दानि यदा वा तदा वा विसेसं निब्बत्तेस्सामी”ति सङ्कोचं आपज्जेय्य । **विसीदेय्या**ति “एतकं कालं भावनमनुयुत्तस्स निमित्तम्पि न उप्पन्नं, अभब्बो मज्जे विसेसस्सा”ति विसादं आपज्जेय्य ।

“इमाय पटिपदाय जरामरणतो मुच्चिस्सामीति पटिप्पन्नस्स निमित्त”न्ति वुत्ते कथं सङ्कोचापत्ति, भिय्योसो मत्ताय उस्साहमेव करेय्याति “**निमित्तमिदं...पे०... वत्तब्बो**”ति **मज्झिमभाणका** आहु । **एवन्ति** वुत्तप्पकारेण पटिभागनिमित्तेयेव भावनाचित्तस्स ठपनेन । **इतो पभुती**ति इतो पटिभागनिमित्तुप्पत्तितो पट्टाय । पुब्बे यं वुत्तं “अनुबन्धनाय च फुसनाय च ठपनाय च मनसि करोती”ति (विसुद्धि० १.२२४), तत्थ अनुबन्धनं, फुसनज्ज विस्सज्जेत्वा **ठपनावसेन भावना होती**ति ठपनावसेनेव भावेतब्बन्ति अत्थो ।

पोराणेहि वुत्तोवायमत्थोति “**निमित्ते**”ति गाथमाह । तत्थ **निमित्ते**ति पटिभागनिमित्ते । **ठपयं चित्तन्ति** भावनाचित्तं ठपेन्तो, ठपनावसेन मनसि करोन्तोति अत्थो । **नानाकारन्ति** “चत्तारो वण्णा”ति (विसुद्धि० १.२१९; पारा० अट्ठ० २.१६५; पटि० म० अट्ठ० २.१.१६३) एवं वुत्तं नानाकारं । आकारसामज्जवसेन हेतं एकवचनं । **विभावयन्ति** विभावेन्तो अन्तरधापेन्तो । निमित्तुप्पत्तितो पट्टाय हि ते आकारा अमनसिकरोतो अन्तरहिता विय होन्ति । **अस्सासपस्सासे**ति अस्सासपस्सासे यो नानाकारो, तं विभावयं, अस्सासपस्साससम्भूते वा निमित्ते । **सकं चित्तं निबन्धती**ति ताय एव ठपनाय अत्तनो चित्तं उपनिबन्धति, अप्पेतीति अत्थो । ये पन “विभावयन्ति विभावेन्तो विदितं पाकटं करोन्तो”ति अत्थं वदन्ति, तं पुब्बभागवसेन युज्जेय्य । अयज्हेत्थ अत्थो — धितिसम्पन्नत्ता **धीरो** योगी अस्सासपस्सासे नानाकारं विभावेन्तो नानाकारतो ते पजानन्तो विदिते पाकटे करोन्तो, नानाकारं वा ओळारिकोळारिके पस्सम्भेन्तो वूपसमेन्तो तत्थ यं लब्धं निमित्तं, तस्मिं चित्तं ठपेन्तो अनुक्कमेन सकं चित्तं निबन्धति अप्पेतीति ।

वण्णतोति पिचुपिण्डतारकरूपादीसु विय उपट्ठितवण्णतो । लक्खणतोति खरभावादिसभावतो, अनिच्चादिलक्खणतो वा । रक्खितब्बं तं निमित्तन्ति सम्बन्धो । निमित्तस्स रक्खणं नाम तत्थ पटिलद्धस्स उपचारज्ञानस्स रक्खणेनेव होतीति आह “पुनप्पुनं मनसिकारवसेन वुद्धिं विरुळ्हि गमयित्वा”ति ।

२३३. एत्थाति एतिस्सं कायानुपस्सनायं । पारिसुद्धिं पत्तुकामोति अधिगन्तुकामो, समापज्जितुकामो च, तत्थ सल्लक्खणाविवट्टनावसेन अधिगन्तुकामो, सल्लक्खणावसेन समापज्जितुकामोति योजेतब्बं । नामरूपं ववत्थपेत्वा विपस्सनं पट्टपेतीति सङ्खेपतो वुत्तमत्थं वित्थारतो दस्सेतुं “कथं”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ यथा हीतिआदि कायस्स, चित्तस्स च अस्सासपस्सासानं समुदयभावदस्सनं । कम्मारागगारियाति कम्माराणं उक्कायं अग्गिधमनभस्ता । धममानायाति धमयन्तिया, वातं गाहापेन्तियाति अत्थो । तज्जन्ति तदनु रूपं । एवमेवाति एत्थ कम्मारागगारी विय करजकायो, वायामो विय चित्तं दट्ठब्बं । किञ्चापि अस्सासपस्सासा चित्तसमुद्धाना, करजकायं पन विना तेसं अप्पवत्तनतो “कायञ्च चित्तञ्च पटिच्च अस्सासपस्सासा”ति वुत्तं ।

तस्साति नामरूपस्स । पच्चयं परियेसतीति “अविज्जासमुदया रूपसमुदयो”तिआदिना (पटि० म० १.५०) अविज्जादिकं पच्चयं वीमंसति परिगणहाति । कङ्कं वितरतीति “अहोसिं नु खो अहं अतीतमद्धानं”न्ति (म० नि० १.१८; सं० नि० २.२०) आदिनयप्पवत्तं सोळसवत्थुकं विचिकिच्छं अतिक्कमति पजहति । “यं किञ्चि रूपं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं”न्ति (म० नि० १.३४७; ३६१; ३.८६; अ० नि० ४.१८१) आदिनयप्पवत्तं कलापसम्मसनं । पुब्बभागेति पटिपदाजाणदस्सनविसुद्धिपरियापन्नाय उदयब्बयानुपस्सनाय पुब्बभागे उप्पन्ने । ओभासादयोति ओभासो जाणं पीति पस्सद्धि सुखं अधिमोक्खो पग्गहो उपेक्खा उपट्ठानं निकन्तीति इमे ओभासादयो दस । उदयं पहायाति उदयब्बयानुपस्सनाय गहितं सङ्खारानं उदयं विस्सज्जेत्वा तेसं भङ्गस्सेव अनुपस्सनतो भङ्गानुपस्सनं जाणं पत्वा आदीनवानुपस्सनापुब्बङ्गमाय निब्बिदानुपस्सनाय निब्बिन्दन्तो । मुञ्चितुकम्यतापटिसङ्खानुपस्सनासङ्खारुपेक्खानुलोमजाणानं चिण्णपरियन्ते उप्पन्नगोत्रभुजाणानन्तरं उप्पन्नेन मग्गजाणेन सब्बसङ्खारेसु विरज्जन्तो विमुच्चन्तो । मग्गक्खणे हि अरियो विरज्जति विमुच्चतीति च वुच्चति । तेनाह “यथाक्कमेन चत्तारो अरियमग्गे पापुणित्वा”ति । मग्गफलनिब्बानपहीनावसिद्धिकिलेससङ्खातस्स पच्चवेक्खितब्बस्स पभेदेन एकूनवीसतिभेदस्स । अरहतो हि अवसिद्धिकिलेसाभावेन एकूनवीसतिता । अस्साति आनापानकम्मट्टानिकस्स ।

२३४. विसुं कम्मट्टानभावानायो नाम नत्थि पठमचतुक्कवसेन अधिगतज्ञानस्स वेदनाचित्तधम्मानुपस्सनावसेन देसितत्ता । तेसन्ति तिण्णं चतुक्कानं ।

पीतिपटिसंवेदीति पीतिया पटि पटि सम्मदेव वेदनासीलो, तस्सा वा पटि पटि सम्मदेव वेदो एतस्स अत्थि, तं वा पटि पटि सम्मदेव वेदयमानो । तत्थ कामं संवेदन-ग्गहणेनेव पीतिया सक्कच्चं विदितभावो बोधितो होति, येहि पन पकारेहि तस्सा संवेदनं इच्छितं, तं दस्सेतुं पटि-सद्दग्गहणं “पटि पटि संवेदीति पटिसंवेदी”ति । तेनाह “द्वीहाकारेही”तिआदि ।

तत्थ कथं आरम्मणतो पीति पटिसंविदिता होतीति पुच्छावचनं । सप्पीतिके द्वे ज्ञाने समापज्जतीति पीतिसहगतानि द्वे पठमदुतियज्ञानानि पटिपाटिया समापज्जति । तस्साति तेन । “पटिसंविदिता”ति हि पदं अपेक्खित्वा कत्तुअत्थे एतं सामिवचनं । समापत्तिक्खणेति समापन्नक्खणे । ज्ञानपटिलाभेनाति ज्ञानेन समङ्गिभावेन । आरम्मणतोति आरम्मणमुखेन, तदारम्मणज्ञानपरियापन्ना पीति पटिसंविदिता होति आरम्मणस्स पटिसंविदितत्ता । किं वुत्तं होति? यथा नाम सप्पपरियेसनं चरन्तेन तस्स आसये पटिसंविदिते सोपि पटिसंविदितो गहितो एव होति मन्तागदबलेन तस्स गहणस्स

सुकरत्ता, एवं पीतिया आसयभूते आरम्मणे पटिसंविदिते सा पीति पटिसंविदिता एव होति सलक्खणतो, सामञ्जतो च तस्सा गहणस्स सुकरत्ताति ।

कथं असम्मोहतो पीति पटिसंविदिता होतीति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । **विपस्सनाक्खणे**ति विपस्सनापञ्जाय तिक्खविसदप्पत्ताय विसयतो दस्सनक्खणे । **लक्खणपटिवेधेना**ति पीतिया सलक्खणस्स, सामञ्जलक्खणस्स च पटिविज्झनेन । यं हि यस्स विसेसतो, सामञ्जतो च लक्खणं, तस्मिं विदिते सो याथावतो विदितो एव होति । तेनाह **“असम्मोहतो पीति पटिसंविदिता होती”**ति ।

इदानीं तमत्थं पाळिया एव विभावेतुं **“वुत्तज्जेत”**न्तिआदिमाह । तत्थ **दीघं अस्सासवसेना**तिआदीसु यं वत्तब्बं, तं हेट्ठा वुत्तमेव । तत्थ पन सतोकारितादस्सनवसेन पाळि आगता, इध पीतिपटिसंवेदितावसेन, पीतिपटिसंवेदिता च अत्थतो विभत्ता एव । अपिच अयमेत्थ सङ्खेपत्थो — **दीघं अस्सासवसेना**ति दीघस्स अस्सासस्स आरम्मणभूतस्स वसेन पजानतो सा पीति पटिसंविदिता होतीति सम्बन्धो । **चित्तस्स एकगतं अविक्खेपं पजानतो**ति ज्ञानपरियापन्नं **“अविक्खेपो”**ति लद्धनामं चित्तस्सेकगतं तंसम्पयुत्ताय पञ्जाय पजानतो । यथेव हि आरम्मणमुखेन पीति पटिसंविदिता होति, एवं तंसम्पयुत्तधम्मापि आरम्मणमुखेन पटिसंविदिता एव होन्तीति । **सति उपट्ठिता होती**ति दीघं अस्सासवसेन ज्ञानसम्पयुत्ता सति तस्स आरम्मणे उपट्ठिता आरम्मणमुखेन ज्ञानेपि उपट्ठिता नाम होति । **ताय सतिया**ति एवं उपट्ठिताय ताय सतिया यथावुत्तेन **तेन जाणेन** सुप्पटिविदितत्ता आरम्मणस्स तस्स वसेन तदारम्मणा सा पीति **पटिसंविदिता होति** । **दीघं पस्सासवसेना**तिआदीसुपि इमिनाव नयेन अत्थो वेदितब्बो ।

एवं पठमचतुक्कवसेन दस्सितं पीतिपटिसंवेदनं आरम्मणतो, असम्मोहतो च विभागसो दस्सेतुं **“आवज्जतो”**तिआदि वुत्तं । तत्थ **आवज्जतो**ति ज्ञानं आवज्जन्तस्स । **सा पीती**ति सा ज्ञानपरियापन्ना पीति । **जानतो**ति समापन्नक्खणे आरम्मणमुखेन जानतो । तस्स सा पीति पटिसंविदिता होतीति सम्बन्धो । **पस्सतो**ति दस्सनभूतेन जाणेन ज्ञानतो वुट्ठाय पस्सन्तस्स । **पच्चवेक्खतो**ति ज्ञानं पच्चवेक्खन्तस्स । **चित्तं अधिट्ठहतो**ति **“एतकं वेलं ज्ञानसमङ्गी भविस्सामी”**ति ज्ञानचित्तं अधिट्ठहन्तस्स । एवं पच्चन्नं वसीभावानं वसेन ज्ञानस्स पजाननमुखेन आरम्मणतो पीतिया पटिसंवेदना दस्सिता ।

इदानीं येहि धम्मोहि ज्ञानं, विपस्सना च सिज्झन्ति; तेसं ज्ञानपरियापन्नानं, विपस्सनामगगपरियापन्नानञ्च सद्धादीनं वसेन पीतिपटिसंवेदनं दस्सेतुं **“सद्धाय अधिमुच्चतो”**तिआदि वुत्तं । तत्थ **अधिमुच्चतो**ति सद्धहन्तस्स, समथविपस्सनावसेनाति अधिप्पायो । **वीरियं पग्गणहतो**तिआदीसुपि एसेव नयो । **अभिज्जेय्यन्ति** अभिविसिद्धाय पञ्जाय जानितब्बं । **अभिजानतो**ति विपस्सनापञ्जापुब्बङ्गमाय मगगपञ्जाय जानतो । **परिज्जेय्यन्ति** दुक्खसच्चं तीरणपरिज्जाय, मगगपञ्जाय च परिजानतो । **पहातब्बन्ति** समुदयसच्चं पहानपरिज्जाय, मगगपञ्जाय च पजहतो । **भावयतो सच्छिकरोतो भावेतब्बं** मगगसच्चं, **सच्छिकातब्बं** निरोधसच्चं । केचि पनेत्थ पीतिया एव वसेन अभिज्जेय्यादीनि उद्धरन्ति, तं अयुत्तं ज्ञानादिसमुदायं उद्धरित्वा ततो पीतिया निद्धारणस्स अधिप्पेतत्ता ।

एत्थ च **“दीघं अस्सासवसेना”**तिआदिना पठमचतुक्कवसेन आरम्मणतो पीतिपटिसंवेदनं वुत्तं, तथा **“आवज्जतो”**तिआदीहि पच्चहि पदेहि । **“अभिज्जेय्यं अभिजानतो”**तिआदीहि पन असम्मोहतो । **“सद्धाय अधिमुच्चतो”**तिआदीहि उभयथापीति सङ्खेपतो समथवसेन आरम्मणतो, विपस्सनावसेन असम्मोहतो पीतिपटिसंवेदनं वुत्तन्ति दट्ठब्बं । कस्मा पनेत्थ वेदनानुपस्सनायं पीतिसीसेन वेदना गहिता, न सरूपतो एवाति? भूमिविभागादिवसेन वेदनं

भिन्दित्वा चतुधा वेदनानुपस्सनं दस्सेतुं । अपिच वेदनाकम्मद्वानं दस्सेन्तो भगवा पीतिया ओळारिकत्ता तंसम्पयुत्तसुखं सुखगगहणत्थं पीतिसीसेन दस्सेति ।

एतेनेव नयेन अवसेसपदानीति “सुखपटिसंवेदी चित्तसङ्खारपटिसंवेदी”ति पदानि पीतिपटिसंवेदिपदे आगतनयेनेव अत्थतो वेदितब्बानि । सक्का हि “द्वीहाकारेहि सुखपटिसंवेदिता होति, चित्तसङ्खारपटिसंवेदिता होति आरम्मणतो”ति आदिना पीतिद्वाने सुखादिपदानि पक्खिपित्वा “सुखसहगतानि तीणि ज्ञानानि, चत्तारि वा ज्ञानानि समापज्जती”ति आदिना अत्थं विज्जातुं । तेनाह “**तिण्णं ज्ञानानं वसेना**”ति आदि । **वेदनादयोति आदि**-सद्देन सज्जा गहिता । तेनाह “**द्वे खन्धा**”ति । **विपस्सनाभूमिदस्सनत्थन्ति** पकिण्णकसङ्खारसम्मसनवसेन विपस्सनाय भूमिदस्सनत्थं “**सुखन्ति द्वे सुखानी**”ति आदि वुत्तं समथे कायिकसुखाभावतो । **सोति** सो पस्सम्भनपरियायेन वुत्तो निरोधो । “इमस्स हि भिक्खुनो पुब्बे अपरिगगहितकाले”ति आदिना (विसुद्धि० १.२२०) वित्थारतो कायसङ्खारे वुत्तो, तस्मा वुत्तनयेनेव वेदितब्बो । तत्थ कायसङ्खारवसेन आगतो, इध चित्तसङ्खारवसेनाति अयमेव विसेसो ।

एवं चित्तसङ्खारस्स पस्सम्भनं अतिदेसेन दस्सेत्वा यदज्जं इमस्मिं चतुक्के वत्तब्बं, तं दस्सेतुं “**अपिचा**”ति आदि वुत्तं । तत्थ **पीतिपदेति** “पीतिपटिसंवेदी”ति आदिना देसितकोट्टासे । **पीतिसीसेन वेदना वुत्ताति** पीतिअपदेसेन तंसम्पयुत्ता वेदना वुत्ता, न पीतीति अधिप्पायो । तत्थ कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । **द्वीसु चित्तसङ्खारपदेसूति** “चित्तसङ्खारपटिसंवेदी पस्सम्भयं चित्तसङ्खार”न्ति चित्तसङ्खारपटिसंयुत्तेसु द्वीसु पदेसु । “विज्जाणपच्चया नामरूप”न्ति (महाव० १; म० नि० ३.१२६; उदा० १) वचनतो चित्तेन पटिबद्धाति **चित्तपटिबद्धा** । ततो एव कामं चित्तेन सङ्खारीयन्तीति **चित्तसङ्खारा**, सज्जावेदनादयो, इध पन उपलक्खणमत्तं सज्जा वेदनाव अधिप्पेताति आह “**सज्जासम्पयुत्ता वेदना**”ति ।

२३५. चित्तपटिसंवेदीति एत्थ द्वीहाकारेहि चित्तपटिसंवेदिता होति आरम्मणतो, असम्मोहतो च । कथं आरम्मणतो? चत्तारि ज्ञानानि समापज्जति, तस्स समापत्तिक्खणे ज्ञानपटिलाभेनाति आदिना वुत्तनयानुसारेण सब्बं सुविज्जेय्यन्ति आह “**चतुन्नं ज्ञानानं वसेन चित्तपटिसंवेदिता वेदितब्बा**”ति । **चित्तं मोदेन्तोति** ज्ञानसम्पयुत्तं चित्तं सम्पयुत्ताय पीतिया मोदयमानो, तं वा पीतिं आरम्मणं कत्वा पवत्तं विपस्सनाचित्तं ताय एव आरम्मणभूताय पीतिया मोदयमानो । **पमोदेन्तोति** आदीनि पदानि तस्सेव वेवचनानि पीतिपरियायभावतो ।

सम्पयुत्ताय पीतिया चित्तं आमोदेतीति ज्ञानचित्तसम्पयुत्ताय पीतिसम्बोज्झङ्गभूताय ओदग्यलक्खणाय ज्ञानपीतिया तमेव ज्ञानचित्तं सहजातादिपच्चयवसेन चेव ज्ञानपच्चयवसेन च परिबूहेन्तो हट्ठपहट्ठाकारं पापेन्तो आमोदेति पमोदेति च । **आरम्मणं कत्वाति** उळारं ज्ञानसम्पयुत्तं पीतिं आरम्मणं कत्वा पवत्तमानं विपस्सनाचित्तं ताय एव आरम्मणभूताय पीतिया योगावचरो हट्ठपहट्ठाकारं पापेन्तो “आमोदेति पमोदेती”ति वुच्चति ।

समं ठपेन्तोति यथा ईसकम्पि लीनपक्खं, उद्धच्चपक्खञ्च अनुपगम्म अनोनतं अनुन्नतं यथा इन्द्रियानं समत्तपटिपत्तिया अविस्समं, समाधिस्स वा उक्कंसगमनेन आनेज्जप्पत्तिया सम्मदेव ठितं होति, एवं अण्णनावसेन ठपेन्तो । **लक्खणपटिवेधेनाति** अनिच्चादिकस्स लक्खणस्स पटि पटि विज्झनेन खणे खणे अवबोधेन । **खणिकचित्तेकगताति** खणमत्तट्टित्तिको समाधि । सोपि हि आरम्मणे निरन्तरं एकाकारेण पवत्तमानो पटिपक्खेन अनभिभूतो अप्पितो विय चित्तं निच्चलं ठपेति । तेन वुत्तं “**एवं उप्पन्नाया**”ति आदि ।

मोचेन्तोति विक्खम्भनविमुत्तिवसेन विवेचेन्तो विसुं करोन्तो, नीवरणानि पजहन्तोति अत्थो । **विपस्सनाक्खणेति**

भङ्गानुपस्सनाक्खणे। भङ्गो हि नाम अनिच्चताय परमा कोटि, तस्मा ताय भङ्गानुपस्सको योगावचरो चित्तमुखेन सब्बसङ्खारगतं अनिच्चतो पस्सति, नो निच्चतो। अनिच्चस्स दुक्खत्ता, दुक्खस्स च अनत्तकत्ता तदेव दुक्खतो अनुपस्सति, नो सुखतो। अनत्ततो अनुपस्सति, नो अत्ततो। यस्मा पन यं अनिच्चं दुक्खं अनत्ता, न तं अभिनन्दितब्बं। यच्च न अभिनन्दितब्बं, न तं रज्जितब्बं। तस्मा भङ्गदस्सनानुसारेण “अनिच्चं दुक्खं अनत्ता”ति सङ्खारगते दिट्ठे तस्मिं निब्बिन्दति, नो नन्दति। विरज्जति, नो रज्जति। सो एवं निब्बिन्दन्तो विरज्जन्तो लोकियेनेव ताव जाणेन रागं निरोधेति, नो समुदेति, नास्स समुदयं करोतीति अत्थो। अथ वा सो एवं विरत्तो यथा दिट्ठं सङ्खारगतं, तथा अदिट्ठं अत्तनो जाणेन निरोधेति, नो समुदेति। निरोधमेवस्स मनसिकरोति, नो समुदयन्ति अत्थो। सो एवं पटिपन्नो पटिनिस्सज्जति, नो आदियति। किं वुत्तं होति? अयञ्हि अनिच्चादिअनुपस्सना सङ्खिं खन्धाभिसङ्खारेहि किलेसानं परिच्चजनतो, सङ्खतदोसदस्सनेन तब्बिपरीते निब्बाने तन्निन्नताय पक्खन्दनतो परिच्चागपटिनिस्सग्गो पक्खन्दनपटिनिस्सग्गो चाति वुच्चति। तस्मा ताय समन्नागतो योगावचरो वुत्तनयेन किलेसे च परिच्चजति, निब्बाने च पक्खन्दति। तेन वुत्तं “**सो विपस्सनाक्खणे अनिच्चानुपस्सनाय निच्चसज्जातो चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो ...पे०... पटिनिस्सग्गानुपस्सनाय आदानतो चित्तं मोचेन्तो विमोचेन्तो अस्ससति चेव पस्ससति चा**”ति।

तत्थ अनिच्चस्स, अनिच्चन्ति वा अनुपस्सना **अनिच्चानुपस्सना**। तेभूमकधम्मनं अनिच्चतं गहेत्वा पवत्ताय विपस्सनाय एतं नामं। **निच्चसज्जातो**ति सङ्खतधम्मे “निच्चा सस्सता”ति पवत्ताय मिच्छासज्जाय। सज्जासीसेन चित्तदिट्ठीनम्पि गहणं दट्ठब्बं। एस नयो सुखसज्जादीसुपि। **निब्बिदानुपस्सनायाति** सङ्खारेसु निब्बिन्दनाकारेण पवत्ताय अनुपस्सनाय। **नन्दितो**ति सप्पीतिकतण्हातो। **विरागानुपस्सनायाति** तथा विरज्जनाकारेण पवत्ताय अनुपस्सनाय। तेन वुत्तं “**रागतो मोचेन्तो**”ति। **निरोधानुपस्सनायाति** सङ्खारानं निरोधस्स अनुपस्सनाय। यथा सङ्खारा निरुज्झन्तियेव, आयतिं पुनब्भववसेन न उप्पज्जन्ति, एवं वा अनुपस्सना निरोधानुपस्सना। मुञ्चितुकम्पता हि अयं बलप्पत्ता। तेनाह “**समुदयतो मोचेन्तो**”ति। पटिनिस्सज्जनाकारेण पवत्ता अनुपस्सना **पटिनिस्सग्गानुपस्सना**। **आदानतो**ति निच्चादिवसेन गहणतो, पटिसन्धिगगहणतो वाति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो।

२३६. अनिच्चन्ति अनुपस्सी, अनिच्चस्स वा अनुपस्सनसीलो **अनिच्चानुपस्सी**ति एत्थ किं पनेतं अनिच्चं, कथं वा अनिच्चं, का वा अनिच्चानुपस्सना, कस्स वा अनिच्चानुपस्सनाति चतुक्कं विभावेतब्बन्ति तं दस्सेन्तो “**अनिच्चं वेदितब्बं**”न्तिआदिमाह।

तत्थ निच्चं नाम धुवं सस्सतं यथा तं निब्बानं, न निच्चन्ति **अनिच्चं**, उदयब्बयवन्तं, अत्थतो सङ्खता धम्माति आह “**अनिच्चन्ति पञ्चक्खन्धा। कस्मा? उप्पादवयज्जथत्तभावा**”ति, उप्पादवयज्जथत्तसम्भावाति अत्थो। तत्थ सङ्खतधम्मनं हेतुपच्चयेहि उप्पज्जनं अहुत्वा सम्भवो अत्तलाभो **उप्पादो**। उप्पन्नानं तेसं खणनिरोधो विनासो **वयो**। जराय अज्जथाभावो **अज्जथत्तं**। यथा हि उप्पादावत्थाय भिन्नाय भङ्गावत्थाय वत्थुभेदो नत्थि, एवं ठितिसङ्खाताय भङ्गाभिमुखावत्थायम्पि वत्थुभेदो नत्थि, यत्थ जरावोहारो। तस्मा एकस्सापि धम्मस्स जरा युज्जति, या खणिकजराति वुच्चति। एकंसेन च उप्पादभङ्गावत्थासु वत्थुनो अभेदो इच्छितब्बो, अज्जथा “अज्जो उप्पज्जति, अज्जो भिज्जती”ति आपज्जेय्य। तयिमं खणिकजरं सन्धायाह “**अज्जथत्तं**”न्ति। यं पनेत्थ वत्तब्बं, तं परतो कथयिस्साम।

यस्स लक्खणत्तयस्स भावा खन्धेसु अनिच्चसमज्जा, तस्मिं लक्खणत्तये अनिच्चतासमज्जाति “अनिच्चताति तेसंयेव उप्पादवयज्जथत्तं”न्ति वत्त्वा विसेसतो धम्मनं खणिकनिरोधे अनिच्चतावोहारोति दस्सेन्तो “**हुत्वा अभावो**

वा”तिआदिमाह । तत्थ उप्पादपुब्बकत्ता अभावस्स हुत्वागहणं । तेन पाकभावपुब्बकत्तं विनासभावस्स दस्सेति । तेनेवाकारेणाति निब्बत्तनाकारेनेव । **खणभङ्गे**नाति खणिकनिरोधेन । **तस्सा अनिच्चतायाति** खणिकभङ्गसङ्घाताय अनिच्चताय । **ताय अनुपस्सनायाति** यथावुत्ताय अनिच्चानुपस्सनाय । **समन्नागतोति** समङ्गिभूतो योगावचरो ।

खयो सङ्घारानं विनासो, विरज्जनं तेसंयेव विलुज्जनं **विरागो**, खयो एव विरागो **खयविरागो**, खणिकनिरोधो । अच्चन्तमेत्थ एतस्मिं अधिगते सङ्घारा विरज्जन्ति निरुज्जन्तीति **अच्चन्तविरागो**, निब्बानं । तेनाह “**खयविरागो सङ्घारानं खणभङ्गो, अच्चन्तविरागो निब्बानं**”न्ति । तदुभयवसेन पवत्ताति खयविरागानुपस्सनावसेन विपस्सनाय, अच्चन्तविरागानुपस्सनावसेन मग्गस्स पवत्ति योजेतब्बा । आरम्मणतो वा विपस्सनाय खयविरागानुपस्सनावसेन पवत्ति, तन्निन्नभावतो अच्चन्तविरागानुपस्सनावसेन, मग्गस्स पन असम्मोहतो खयविरागानुपस्सनावसेन, आरम्मणतो अच्चन्तविरागानुपस्सनावसेन पवत्ति वेदितब्बा । “**एसेव नयो**”ति इमिना यस्मा विरागानुपस्सी-पदे वुत्तनयानुसारेण “द्वे निरोधा खयनिरोधो च अच्चन्तनिरोधो चा”ति एवमादिअत्थवण्णनं अतिदिसति, तस्मा विरागद्वाने निरोधपदं पक्खिपित्वा “**खयो सङ्घारानं विनासो**”तिआदिना इध वुत्तनयेन तस्स अत्थवण्णना वेदितब्बा ।

पटिनिस्सज्जनं पहातब्बस्स तदङ्गवसेन वा समुच्छेदवसेन वा परिच्चजनं **परिच्चागपटिनिस्सग्गो** । तथा सब्बूपधीनं पटिनिस्सग्गभूते विसङ्घारे अत्तनो निस्सज्जनं, तन्निन्नताय वा तदारम्मणताय वा तत्थ पक्खन्दनं **पक्खन्दनपटिनिस्सग्गो** ।

तदङ्गवसेनाति एत्थ अनिच्चानुपस्सना ताव तदङ्गप्पहानवसेन निच्चसज्जं परिच्चजति, परिच्चजन्ती च तथा अप्पवत्ति यं ये “निच्च”न्ति गहणवसेन किलेसा, तम्मूलका अभिसङ्घारा, तदुभयमूलका च विपाकक्खन्धा अनागते उप्पज्जेय्युं, ते सब्बेपि अप्पवत्तिकरणवसेन परिच्चजति, तथा दुक्खसज्जादयो । तेनाह “**विपस्सना हि तदङ्गवसेन सद्धिं खन्धाभिसङ्घारेहि किलेसे परिच्चजती**”ति ।

सद्धतदोसदस्सनेनाति सद्धते तेभूमके सङ्घारगते अनिच्चतादिदोसदस्सनेन । निच्चादिभावेन **तब्बिपरीते** । तन्निन्नतायाति तदधिमुत्तताय । **पक्खन्दतीति** अनुपविसति अनुपविसन्तं विय होति । **सद्धिं खन्धाभिसङ्घारेहि किलेसे परिच्चजतीति** मग्गेन किलेसेसु परिच्चत्तेसु अविपाकधम्मतापादनेन अभिसङ्घारा, तम्मूलका च खन्धा अनुप्पत्तिरहभावेन परिच्चत्ता नाम होन्तीति सब्बेपि ते मग्गो परिच्चजतीति वुत्तं । **उभयन्ति** विपस्सनाजाणं, मग्गजाणज्ज । मग्गजाणम्पि हि गोत्रभुजाणस्स अनु पच्छा निब्बानदस्सनतो “**अनुपस्सना**”ति वुच्चति ।

सोळसवत्थुवसेन चाति सोळसन्नं वत्थूनं वसेनापि वुच्चमानसन्तभावादिवसेनापीति समुच्चयत्थो **च-सद्धो** । “आनापानस्सति भाविता”ति पदं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं ।

२३७. अस्साति आनापानस्सतिसमाधिस्स । कामवितक्कादिवितक्कुपच्छेदसमत्थतायपि महानिसंसता वेदितब्बाति सम्बन्धो । **अयन्ति** आनापानस्सतिसमाधि । उच्चावचेसु आरम्मणेसु पवत्तियेव **इतो चितो च चित्तस्स विधावनं** ।

विज्जा नाम मग्गो । **विमुत्ति** फलं । **मूलभावो** विपस्सनाय पादकभावो । **चत्तारो सतिपट्टाने परिपूरेति** कायानुपस्सनादीनं चतुन्नं अनुपस्सनानं वसेन तस्सा भावनाय पवत्तनतो । **सत्त बोज्झङ्गे परिपूरेन्ति** बोज्झङ्गभावनाय विना सतिपट्टानभावनापारिपूरिया अभावतो । **विज्जाविमुत्तिं परिपूरेन्ति** बोज्झङ्गभावनाय तासं सिखाप्पत्तिभावतो ।

चरिमकानन्ति अन्तिमकानं ।

२३८. निरोधवसेनाति निरुज्जनवसेन । भवचरिमकाति भववसेन चरिमका निहीनभवपवत्तिनो । तथा ज्ञानचरिमका वेदितब्बा । चुतिचरिमकाति चुतिया चरिमका चुतिकखणपवत्तिनो सब्बपरियोसानका । तस्माति तीसु भवेसु निहीने कामभवे पवत्तनतो । तेति अस्सासपस्सासा । पुरतोति हेट्ठा । यस्मा विभङ्गट्ठकथायं (विभ० अट्ठ० २६ पकिण्णककथा) रूपधम्मानं सोळसचित्तकखणायुकता विभाविता, तस्मा “सोळसमेन चित्तेन सद्धिं उप्पज्जित्वा”ति वुत्तं । चुतिचित्तस्स पुरतोति वा चुतिचित्तं अवधिभावेन गहेत्वा ततो ओरं सोळसमेन चित्तेन सद्धिं उप्पज्जित्वाति एवं पन अत्थे गहमाने सत्तरसचित्तकखणायुकताव अस्सासपस्सासानं वुत्ता होति ।

इमे किर इमं कम्मट्ठानं अनुयुत्तस्स भिक्खुनो पाकटा होन्तीति आनेत्वा सम्बन्धो । तत्थ कारणमाह “आनापानारम्मणस्स सुट्ठु परिग्गहितत्ता”ति । तमेवत्थं विभावेतुं “चुतिचित्तस्सा”ति आदि वुत्तं ।

तत्थ आयुअन्तरं नाम जीवितन्तरं जीवनकखणावधि । धम्मताय एवाति सभावेनेव, रुचिवसेनेवाति अत्थो ।

चन्दालोकं ओलोकेत्वाति जुण्हपक्खे पदोसवेलायं समन्ततो आसिञ्चमानखीरधारं विय गगनतलं, रजतपत्तसदिसवालिकासन्थतज्ज्व भूमिभागं दिस्वा “रमणीयो वतायं कालो, देसो च मम अज्झासयसदिसो, कीव चिरं नु खो अयं दुक्खभारो वहितब्बो”ति अत्तनो आयुसङ्खारे उपधारेत्वा परिकखीणेति अधिप्पायो । लेखं कत्वाति चङ्कमे तिरियं लेखं कत्वा ।

अनुयुज्जेथाति अनुयुज्जेय्य, भावेय्याति अत्थो ।

उपसमानुस्सतिकथावण्णना

२३९. एवन्ति यथावुत्तेन विरागादिगुणानुस्सरणप्पकारेन । सब्बदुक्खूपसमसङ्घातस्साति दुक्खदुक्खादिभेदं सब्बम्पि दुक्खं उपसम्मति एत्थाति सब्बदुक्खूपसमोति सङ्घातब्बस्स ।

“पज्जत्तिधम्मा”ति आदीसु असभावोपि जाणेन धारीयति अवधारीयतीति धम्मोति वुच्चतीति ततो निवत्तेन्तो “धम्माति सभावा”ति आह । भवनं परमत्थतो विज्जमानता भावो, सह भावेनाति सभावा, सच्छिकट्टपरमत्थतो लब्धमानरूपाति अत्थो । ते हि अत्तनो सभावस्स धारणतो धम्माति, यथावुत्तेनट्ठेन सभावाति च वुच्चन्ति । सङ्गम्माति पच्चयसमोधानलक्खणेन सङ्गमेन सन्निपतित्वा । समागम्माति तस्सेव वेवचनं । पच्चयेहीति अनुरूपेहि पच्चयेहि । कताति निब्बत्तिता । अकताति केहिचिपि पच्चयेहि न कता । असङ्गताति बहुवचनस्स कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । अगगमक्खायतीति अगगो अक्खायति, म-कारो पदसन्धिकरो । सो असङ्गुतलक्खणो सभावधम्मो विरागोति पच्चेतब्बो, विरज्जति एत्थ संकिलेसधम्मोति । निब्बानं आरम्मणं कत्वा पवत्तमानेन अरियमग्गेन पहीयमाना मानमदादयो तं पत्वा पहीयन्ति नामाति आह “तमागम्म...पे०... विनस्सन्ती”ति । तत्थ “सेय्योहमस्मी”ति आदिना (ध० स० ११२१; सं० नि० ४.१०८) मज्जनावसेन पवत्तो मानो एव मानमदो । पुरिसभावं निस्साय उप्पज्जनकमदो पुरिसमदो । आदि-सद्देन जातिमदादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो । निम्मदाति विगतमदभावा । इममेव हि अत्थं दस्सेतुं “अमदा”ति वुत्तं । मदा निम्मदीयन्ति एत्थ अमदभावं विनासं गच्छन्तीति मदनिम्मदनो । एसेव नयो सेसपदेसुपि । कामपिपासाति कामानं पातुकम्यता, कामतण्हा । कामगुणा एव आलियन्ति एत्थ सत्ताति कामगुणालया । तेभूमकं वट्टन्ति तीसु भूमीसु

कम्मकिलेसविपाकवट्टं। **एस** असङ्खतधम्मो। **अपरापरभावायाति** अपरापरं योनिआदितो योनिआदिभावाय। **आबन्धनं** गण्ठिकरणं। **संसिब्बनं** तुन्नकारणं। निक्खमनं, निस्सरणञ्चस्स तण्हाय विसंयोगो एवाति आह “**विसंयुत्तो**”ति।

ये गुणे निमित्तं कत्वा मदनिम्मदनादिनामानि निब्बाने निरुद्धानि, ते मदनिम्मदनतादिके यथावुत्ते निब्बत्तितनिब्बानगुणे एव गहेत्वा आह “**मदनिम्मदनतादीनं गुणानं वसेना**”ति, न पन मदा निम्मदीयन्ति एतेनाति एवमादिके। ते हि अरियमग्गगुणा। भगवता उपसमगुणा वुत्ताति सम्बन्धो। कत्थ पन वुत्ताति? **असङ्खतसंयुत्तादीसु** (सं० नि० ४.३६६ आदयो)। तत्थ **सच्चन्ति** अवितथं। निब्बानं हि केनचि परियायेन असन्तभावाभावतो एकंसेनेव सन्तत्ता अविपरीतद्वेन सच्चं। तेनाह “एकं हि सच्चं, न दुतियमत्थी”ति (सु० नि० ८९०)। **पारन्ति** संसारस्स परतीरभूतं। तेनेवाह “तिण्णो पारङ्गतो थले तिड्ढति ब्राह्मणो”ति (इतिवु० ६९), “अप्पका ते मनुस्सेसु, ये जना पारगामिनो”ति (ध० प० ८५) च। **सुदुद्दसन्ति** परमगम्भीरताय, अतिसुखुमसन्तसभावताय च अनुपचितजाणसम्भारेहि दट्ठुं असक्कुण्ययताय सुदुद्दसं। नत्थि एत्थ जरा, एतस्मिं वा अधिगते पुगलस्स जराभावोति **अजरं**। ततो एव जरादीहि अपलोकियताय थिरद्वेन धुवं। तण्हादिपपञ्चाभावतो **निप्पपञ्चं**। नत्थि एत्थ मतन्ति **अमतं**। असिवभावकरानं संकिलेसधम्मानं अभावेन **सिवं**। चतूहि योगेहि अनुपदुत्ता **खेमं**। विसङ्खारभावेन अच्छरियताय, अभूतपुब्बताय च **अब्भुतं**। सब्बासं ईतीनं अनत्थानं अभावेन **अनीतिकं**। निदुक्खताय **अव्याबज्झं**। सब्बसंकिलेसमलतो अच्छन्तसुद्धिया विसेसतो सुद्धीति **विसुद्धि**। चतूहिपि ओघेहि अनज्झोत्थरणीयताय **दीपं**। सकलवट्टदुक्खतो परिपालनद्वेन **ताणं**।

“सच्चञ्च वो, भिक्खवे, देसेस्सामी”तिआदिका पाळि संखित्ताति वेदितब्बा। **आदि-सद्देन** अनन्तअनासवनिपुणअजज्जरअपलोकितअनिदस्सनपणीतअच्छरियअनीतिकधम्ममुत्तिलेणपरायणगम्भीरादिवचनेहि च बोधिता इध अवुत्ता गुणा सङ्गहन्ति, तत्थ नत्थि एतस्स उप्पादन्तो वा वयन्तो वाति **अनन्तो**, असङ्खतधम्मो। आसवानं अनारम्भणताय **अनासवो**। निपुणजाणगोचरताय **निपुणो**। सङ्खतधम्मो विय जराय अजज्जरितताय **अजज्जरो**। ब्याधिआदीहि अपलोकियताय **अपलोकिंतं**। अचक्खुविज्जाणविज्जेय्यताय **अनिदस्सनो**। अतित्तिकरद्वेन **पणीतो**। अपचुरताय **अच्छरियो**। ईतीहि अनभिभवनीयसभावता, अनीतिकभावहेतुतो च **अनीतिकधम्मो**। वट्टदुक्खमुत्तिनिमित्तताय **मुत्ति**। संसारं भयतो पस्सन्तेहि निलीयनीयतो **लेणं**। तेसंयेव परा गतीति **परायणो**। पकतिजाणेन अलद्धपतिट्ठताय अगाधद्वेन **गम्भीरो**। कतपुज्जेहिपि दुक्खेन किच्छेन अनुबुज्झितब्बतो **दुरनुबोधो**। सच्छिकिरियं मुञ्चित्वा न तक्कजाणेन अवचरितब्बोति **अतक्कावचरो**। बुद्धादीहि पण्डितेहेव वेदितब्बतो अधिगन्तब्बतो **पण्डितवेदनीयो**ति एवमत्थो वेदितब्बो।

अरियसावकस्सेव इज्झति सच्छिकिरियाभिसमयवसेन निब्बानगुणानं पाकटभावतो। अट्टाने चायं एव-सद्दो वुत्तो, इज्झति एवाति योजना। सुखसिद्धिवसेन वा एवं वुत्तं “**अरियसावकस्सेवा**”ति। तेनेवाह “**एवं सन्तेपी**”तिआदि। **उपसमगरुकेनाति** निब्बाननिन्नेन। **मनसि कातब्बा** यथावुत्ता उपसमगुणा। **सुखं सुपतीति**आदीसु वत्तब्बं मेत्ताकथायं आवि भविस्सति। **पणीताधिमुत्तिको** होति निब्बानाधिमुत्तत्ता।

अनुस्सतिकम्मट्ठाननिद्देसवण्णना निड्ढिता।

इति अट्ठमपरिच्छेदवण्णना।

९. ब्रह्मविहारनिर्देसवर्णना

मेत्ताभावनाकथावर्णना

२४०. मेत्तं ब्रह्मविहारं । भावेतुकामेनाति उप्पादेतुकामेन पच्चवेक्खितब्बोति सम्बन्धो । सुखनिसिन्नेनाति विसमं अनिसीदित्वा पल्लङ्काभुजनेन सुखनिसिन्नेन ।

कस्माति पच्चवेक्खणाय कारणपुच्छा, अञ्जं अधिगन्तुकामेन अञ्जत्थ आदीनवानिसंसपच्चवेक्खणा किमत्थियाति अधिप्पायो । मेत्ता नाम अत्थतो अदोसो । तथा हि अदोसनिर्देसे “मेत्ति मेत्तायना मेत्तायितत्त”न्ति (ध० स० १०६२) निद्दिट्ठं । खन्तीति च इध अधिवासनक्खन्ति अधिप्पेता । सा पन अत्थतो अदोसप्पधाना चत्तारो अरूपक्खन्धाति मेत्ताय सिज्झमानाय तितिकखाखन्ति सिद्धा एव होतीति आह “खन्ति अधिगन्तब्बा”ति । तेन खन्तियं आनिसंसपच्चवेक्खणा सत्थिकावाति दस्सेति । अभिभूतो परियुट्ठानेन । परियादिन्नचित्तो कुसलुप्पत्तिया ओकासालाभेन । आदीनवो दट्ठब्बो पाणघातादिवसेन दिट्ठधम्मिकसम्परायिकादिअनत्थमूलभावतो ।

खन्ती परमं तपोति परापकारसहनादिका तितिकखलक्खणा खन्ति उत्तमं तपो अकत्तब्बाकरणकत्तब्बकरणलक्खणाय सम्पापटिपत्तिया मूलभावतो । खन्तिबलं बलानीकन्ति परमं मङ्गलभूता खन्ति एव बलं एतस्साति खन्तिबलं । वुत्तञ्चि “खन्तिबला समणब्राह्मणा”ति । दोसादिपटिपक्खविधमनसमत्थताय अनीकभूतेन तेनेव च खन्तिबलेन बलानीकं । खन्त्या भिय्यो न विज्जतीति अत्तनो परेसञ्च अनत्थपटिबाहनो, अत्थावहो च खन्तितो उत्तरि अपस्सयो नत्थि ।

विवेचनत्थायाति विक्खम्भनत्थाय । खन्तिया संयोजनत्थाय अत्तानन्ति अधिप्पायो । भावनं दूसेन्तीति दोसा, पुग्गलायेव दोसा पुग्गलदोसा । येसु भावना न सम्पज्जति, अञ्जदत्थु विपज्जतेव, ते एव वुत्ता । पठमन्ति वक्खमानेन कोट्ठासतो कोट्ठासन्तरुपसंहरणनयेन विना सब्बपठमं ।

पियायितब्बो पियो, तप्पटिपक्खो अप्पियो । सो सङ्खेपतो दुविधो अत्थस्स अकारको, अनत्थस्स कारकोति । तत्थ यो अत्तनो, पियस्स च अनत्थस्स कारको, सो वेरिपुग्गलो दट्ठब्बो । यो पन अत्तनो, पियस्स च अत्थस्स अकारको, अप्पियस्स च अत्थस्स कारको, “अत्थं मे नाचरी”तिआदिना (ध० स० १२३७), “अप्पियस्स मे अमनापस्स अत्थं अचरी”तिआदिना च आघातवत्थुभूतो, सो अप्पियो, अननुकूलवुत्तिको अनिट्ठोति अत्थो । लिङ्गविसभागेति इत्थिलिङ्गादिना लिङ्गेन विसदिसे । ओधिसोति भागसो । “तिस्स दत्ता”तिआदिना ओधिसकन्ति अत्थो ।

इदानी यथावुत्तेसु छसु पुग्गलेसु अभावेतब्बताय कारणं दस्सेन्तो “अप्पियं ही”तिआदिमाह । तत्थ अप्पियं हि पियट्ठाने ठपेन्तो किलमतीति दोसेन भावनाय सपरिस्सयतमाह । अप्पियता हि पियभावस्स उजुपटिपक्खा, न च तस्स पियट्ठाने ठपनेन विना भावना सिज्झति । अतिप्पियसहायकं मज्झत्तट्ठाने ठपेन्तो किलमतीति रागेन भावनाय सपरिस्सयतमाह अतिप्पियसहायस्स गेहस्सितपेमट्ठानभावतो । तेनाह “अप्पमत्तकेपी”तिआदि । मज्झत्तं इट्ठानिट्ठताहि मज्झसभावं नेव पियं नाप्पियन्ति अत्थो । गरुट्ठाने पियट्ठाने च ठपेन्तो किलमति मज्झत्ते सम्भावनीयपियायितब्बतानं अभावा । न हि अज्झुपेक्खितब्बे भावनीयता, मनापता वा पच्चुपट्ठाति, पियगरुभावसम्पन्ने च पठमं मेत्ता भावेतब्बा । कोथो उप्पज्जति कोट्ठासन्तरभावानुपनयनतो ।

तमेवाति विसभागलिङ्गमेव । लिङ्गसभागेति अविसेसेत्वा “पियपुग्गले”ति आह । भित्तियुद्धमकासीति सीलं अधिद्वाय पिहितद्वारे गम्भे सयनपीठे निसीदित्वा मेत्तं भावेन्तो मेत्तामुखेन उप्पन्नरागेन अन्धीकतो भरियाय सन्तिकं गन्तुकामो द्वारं असल्लक्खेत्वा भित्तिं भिन्दित्वापि निक्खमितुकामताय भित्तिं पहरि । तेनाह “मेत्तायनामुखेन रागो वज्जेती”ति (नेत्ति० अट्ठ० २१), “अन्धतमं तदा होति, यं रागो सहते नर”न्ति च ।

आदाननिकखेपपरिच्छिन्ने अद्वापच्चुप्पन्नभूते धरमानताय पच्चक्खतो विय उपलब्धमाने खन्धप्पबन्धे इध सत्तादिग्गहणं, न तियद्भगतेति आह “कालकते पना”तिआदि । कस्मा पन कालकते मेत्ताभावना न इज्झतीति? मेत्ताव्यापारस्स अयोग्यद्वानभावतो । न हि मतपुग्गलो हितूपसंहारारहो । यत्थ सति सम्भवे पयोगतो हितूपसंहारो लब्धेय्य, तत्थेव मानसो हितूपसंहारो युज्जेय्य । दुक्खापनयनमोदप्पवत्तीसुपि एसेव नयोति करुणाभावनादीनम्पि कालकते अनिज्झनं वुत्तन्ति दट्ठब्बं । अज्जत्थ पगुणमेत्ताज्ञानो आचरियस्स कालकतभावं अजानन्तो तं मेत्ताय फरितुकामो “आचरियं आरब्ध मेत्तं आरभती”ति वुत्तो । तेनाह “पगुणाव मे मेत्ताज्ञानसमापत्ती”ति । निमित्तन्ति आरम्भणं । गवेसाहीति “यं पुग्गलं उद्दिस्समेत्तं आरभसि, सो जीवति न जीवती”ति जानाहीति अत्थो । मेत्तायन्तोति मेत्तं करोन्तो, मेत्तं भावेन्तोति अत्थो ।

२४१. अत्तनि भावना नाम सक्खिभावत्थाति नानाविधसुखानुबन्धअनवज्जसुखअव्यासेकसुखादि यं अत्तनि उपलब्धति, तं निदस्सेन्तो तस्स वत्तमानताय आह “अहं सुखितो होमी”ति । सरीरसुखं नाम अनेकन्तिकं, ईदिसस्स पुग्गलस्स अनोकासं चित्तदुक्खन्ति तदभावं सन्धायाह “निहुक्खोति वा”ति । होमीति सम्बन्धो । तथा अवेरोतिआदीसु, विसेसतो च दुक्खाभावे सुखसज्जा । सा पनायं निहुक्खता वेरीनं पुग्गलानं वेरसज्जितानं पापधम्मानं अभावतो, विसेसतो व्यापादविरहतो ईधसज्जिताय ईतिया अभावतो, अनवज्जकायिकसुखसमङ्गिताय च होतीति दस्सेन्तो आह “अवेरो अव्यापज्जो अनीघो सुखी”ति । अत्तानं परिहरामीति एवंभूतो हुत्वा मम अत्तभावं पवत्तेमि, यापेमीति अत्थो ।

एवं सन्ते यं विभङ्गे वुत्तं, तं विरुज्झतीति सम्बन्धो । एवं सन्तेति एवं सति, यदि अत्तनिपि मेत्ता भावेतब्बाति अत्थो । “यं विभङ्गे वुत्तं”न्ति वत्वा विभङ्गदेसनाय समानगतिकं सुत्तपदं आहरन्तो “कथञ्च भिक्खू”तिआदिमाह । तस्सत्थो परतो आगमिस्सति ।

तन्ति विभङ्गादीसु वचनं । अप्पनावसेनाति अप्पनावहभावनावसेन । इदन्ति “अहं सुखितो होमी”तिआदिवचनं । सक्खिभाववसेनाति अहं विय सब्बे सत्ता अत्तनो सुखकामा, तस्मा तेसु मया अत्तनि विय सुखूपसंहारो कातब्बोति एवं तत्थ अत्तानं सक्खिभावे ठपनवसेन । तेनाह “सचेपि ही”तिआदि । कस्मा पन अत्तनि भावना अप्पनावहा न होतीति? अत्तसिनेहवसेन सपरिस्सयभावतो । कोट्टासन्तरे पन भावितभावनस्स तत्थापि सीमसम्भेदो होतियेव ।

सब्बा दिसाति अनवसेसा दसपि दिसा । अनुपरिगम्भ चेतसाति चित्तेन परियेसनवसेन अनुगन्त्वा । नेवज्झगा पियतरमत्तना क्वचीति सब्बुस्साहेन परियेसन्तो अतिसयेन अत्ततो पियतरं अज्जं सत्तं कत्थचि दिसाय नेव अधिगच्छेय्य न पस्सेय्य । एवं पियो पुथु अत्ता परेसन्ति एवं कस्सचि अत्ततो पियतरस्स अनुपलब्धनवसेन पुथु विसुं विसुं तेसं तेसं सत्तानं अत्ता पियो । तस्मा तेन कारणेन, अत्तकामो अत्तनो हितसुखं इच्छन्तो, परं सत्तं अन्तमसो कुन्थकिपिल्लिकम्पि, न हिंसे न हनेय्य, न विहेठेय्याति अत्थो ।

अयं नयोति सब्बेहि सत्तेहि, अत्तनो च पियतरभावं निदस्सेत्वा तेसु करुणायनं वदता भगवता सुखेसिताय “अत्तानं

सखिभावे ठपेत्वा सत्तेसु मेत्ता भावेतब्बा”ति मेत्ताभावनाय नयदस्सनं कतमेवाति अत्थो ।

२४२. सुखपवत्तनत्थन्ति सुखेन अकिच्छेन मेत्ताय पवत्तनत्थं । **व्वास्साति** यो पुग्गलो अस्स योगिनो । **पियोति** इट्ठो । **मनापोति** मनवट्ठनको । **गरूति** गुणविसेसवसेन गरुकातब्बो । **भावनीयोति** सम्भावेतब्बो । **आचरियमत्तोति** सीलादिना आचरियप्पमाणो । **पियवचनादीनीति आदि-**सद्देन अत्थचरियादिके सङ्गण्हाति । **सीलसुतादीनीति आदि-**सद्देन सद्दादिके, धुतधम्मजागरियानुयोगादिके च सङ्गण्हाति ।

कामन्ति युत्तप्पत्तकारितासुखसिद्धिदीपनोयं निपातो । तेनेतं दीपेति — तादिसं पुग्गलं उट्ठिस्स भावनं आरभन्तो योगी युत्तप्पत्तकारी, सुखेन चस्स तत्थ भावना इज्झति, तेन पन योगिना तावता सन्तोसो न कातब्बोति । तेनाह “**अप्पना सम्पज्जती**”तिआदि । **सीमासम्भेदन्ति** मरियादापनयनं, अत्ता पियो मज्झत्तो वेरीति विभागाकरणन्ति अत्थो । **तदनन्तरन्ति** ततो पियमनापगरुभावनीयतो, तत्थ वा मेत्ताधिगमतो अनन्तरं । अतिप्पियसहायके मेत्ता भावेतब्बाति सम्बन्धो, गरुट्ठानीये पटिलद्धं मेत्तामनसिकारं अतिप्पियसहायके उपसंहरितब्बन्ति अत्थो । सुखूपसंहारकतस्स तं होति पगेव पटिपक्खधम्मानं विक्खम्भितत्ता । अतिप्पियसहायकतो अनन्तरं मज्झत्ते मेत्ता भावेतब्बा मज्झत्तं पियगरुट्ठाने ठपेतुं सुकरभावतो । “अतिप्पियसहायकतो”ति च इदं पुरिमावत्थं गहेत्वा वुत्तं । पगुणमनसिकाराधिगमतो पट्टाय हिस्स सोपि पियट्ठाने एव तिट्ठति । **मज्झत्ततो वेरीपुग्गलेति** मज्झत्तपुग्गले मेत्तायन्तेन तत्थ पगुणमनसिकाराधिगमेन पियभावं उपसंहरित्वा तदनन्तरं वेरीपुग्गलं भावनाय मज्झत्ते ठपेत्वा ततो मज्झत्ततो पियभावूपसंहारेन वेरीपुग्गले **मेत्ता भावेतब्बा** । “वेरीपुग्गले”ति च इदं पुरिमावत्थं गहेत्वा वुत्तं । **एकेकस्मिं कोट्ठासे मुदुं कम्मनियं चित्तं कत्वाति** पियगरुट्ठानीयो, अतिप्पियो, मज्झत्तो, वेरीति चतूसु पुग्गलकोट्ठासेसु पठमं ताव पियगरुट्ठानीये मेत्ताभावनं अधिगन्त्वा वसीभावप्पत्तिया तथापवत्तं चित्तं कोट्ठासन्तरूपसंहारत्थं मुदुं कम्मनियं कत्वा तदनन्तरं अतिप्पियसहाये अतिप्पियभावं विक्खम्भेत्वा पियभावमत्ते चित्तं ठपेन्तेन भावना उपसंहरितब्बा, तम्पि वसीभावापादनेन मुदुं कम्मनियं कत्वा तदनन्तरं मज्झत्ते उदासिनभावं विक्खम्भेत्वा पियभावं उपट्ठपेत्वा भावना उपसंहरितब्बा, पुन तम्पि वसीभावापादनेन मुदुं कम्मनियं कत्वा तदनन्तरं वेरिम्हि वेरीसज्जं विक्खम्भेत्वा मज्झत्तभावूपट्ठपनमुखेन पियभावं उप्पादेन्तेन भावना उपसंहरितब्बा । तेन वुत्तं “**तदनन्तरे तदनन्तरे उपसंहरितब्ब**”न्ति, ज्ञानचित्तं उपनेतब्बं उप्पादेतब्बन्ति अत्थो ।

वेरीपुग्गलो वा नत्थि कम्मबलेन वा एतरहि पयोगसम्पत्तिया वा सब्बसो अनत्थकरस्स अभावतो । **महापुरिसजातिकत्ताति** महापुरिससभावत्ता चिरकालपरिचयसमिद्धखन्तिमेत्तानुद्दयादिगुणसम्पन्नताय उळारज्झासयत्ताति अत्थो । तादिसो हि सब्बसहो परापराधं तिणायपि न मज्जति । तेन वुत्तं “**अनत्थं करोन्तेपि परे वेरीसज्जाव नुप्पज्जती**”ति । तेनाति तेन योगिना । अत्थि वेरीपुग्गलोति सम्बन्धो ।

२४३. पुरिमपुग्गलेसूति पियादीसु ज्ञानस्स आरम्भणभूतेसु पुरिमेसु पुग्गलेसु । **मेत्तं समापज्जित्वाति** पटिघं विक्खम्भेत्वा उप्पादितं मेत्ताज्ञानं समापज्जित्वा । **मेत्तायन्तेन पटिघं पटिविनोदेतब्बन्ति** एत्थ केचि पन “उपचारज्झानं सम्पादेत्वा”ति अत्थं वदन्ति, तेसं उपचारज्झानतो वुट्ठानम्पि इच्छितब्बं सिया “वुट्ठहित्वा”ति वुत्तत्ता । पुब्बे तस्मिं पुग्गले असतिया अमनसिकारेन पटिघं अनुप्पादेन्तस्स साधारणतो तं विक्खम्भेत्वा ज्ञानस्स उप्पादनं, समापज्जनञ्च वुत्तं । इदानी पन तं अनुस्सरन्तस्सपि मनसि करोन्तस्सपि यथा पटिघं न उप्पज्जति, तं विधिं दस्सेतुं इदं वुत्तं “**तं पुग्गलं मेत्तायन्तेन पटिघं विनोदेतब्ब**”न्ति । मेत्तायनमेव हि इध पटिघविनोदनं अधिप्पेतं । **न निब्बातीति** न वूपसम्मति ।

अनुसारतोति अनुगमनतो, पच्चवेक्खणतोति अत्थो । **घटितब्बन्ति** वायमितब्बं ।

तज्ज खो घटनं वायमनं । इमिना इदानी वक्खमानेन आकारेन ।

उभतो द्वीसु ठानेसु दण्डो एतस्साति उभतोदण्डकं, तेन । ओचरका लामकाचारा पापपुरिसा । तत्रापीति तेसुपि अङ्गमङ्गानि ओक्कन्तेसुपि । तेनाति मनोपदोसेन । न सासनकरो । सब्बपापस्स अकरणं हि सासनं । तस्सेवाति ततोपि । निस्सक्के हि इदं सामिवचनं, समुच्चये च एव-सद्दो, पठमं कुद्धपुरिसतोपीति अत्थो । तेनाति कुज्झनेन । पापियोति पापतरो । सारम्भादिकस्स किलेसानुबन्धस्स वत्थुभावतो कोधस्स सावज्जतं जत्वापि कुज्झनतो सचे कोधे अनवज्जसज्जी कुद्धस्स पुग्गलस्स न पटिकुज्झेय्याति केचि । उभिन्नन्ति द्विन्नं पुग्गलानं । तेनाह “अत्तनो च परस्स चा”ति । अथ वा उभिन्नन्ति उभयेसं लोकानं, इधलोकपरलोकानन्ति अत्थो ।

सपत्तकन्ताति पटिसत्तूहि इच्छिता । सपत्तकरणाति तेहि कातब्बा । कोधनन्ति कुज्झनसीलं । कोधनायन्ति कोधनो अयं, अयन्ति च निपातमत्तं । कोधपरेतोति कोधेन अनुगतो, पराभिभूतो वा । दुब्बण्णोव होतीति पकतिया वण्णवापि अलङ्कतपटियतोपि मुखविकारादिवसेन विरूपो एव होति एतरहि, आर्यातिं चाति । कोधाभिभवस्स एकन्तिकमिदं फलन्ति दीपेतुं “दुब्बण्णो वा”ति अवधारणं कत्वा पुन “कोधाभिभूतो”ति वुत्तं । न पचुरत्थोति न पहतधनो । न भोगवाति उपभोगपरिभोगवत्थुरहितो । न यसवाति न कित्तिमा ।

छवालातन्ति छवदहनालातं, चितकायं सन्तज्जनुम्मुक्कन्तिपि वदन्ति । उभतोपदित्तन्ति उभोसु कोटीसु दड्डं । मज्झे गूथगतन्ति वेमज्झट्टाने सुनखस्स वा सिङ्गालस्स वा उहदेन गूथेन मक्खितं । कट्ठत्थन्ति दारुकिच्चं । नेव फरति न साधेति । तथूपमाहन्ति तथूपमं तादिसं अहं । इमन्ति “सो च होति अभिज्झालू”तिआदिना (इतिवु० ९२) हेट्ठा वुत्तं सन्धाय सत्था वदति, तस्मा कामेसु तिब्बसारागतादिना सीलरहितन्ति अधिप्पायो । इध पन ब्यापन्नचित्तं पदुट्टमनसङ्कप्पतावसेन योजेतब्बं ।

सो दानि त्वन्तिआदि यथावुत्तेहि सुत्तपदेहि अत्तनो ओवदनाकारदस्सनं ।

२४४. यो यो धम्मोति कायसमाचारादीसु यो यो सुचरितधम्मो । वूपसन्तोति संयतो । परिसुद्धोति किलेसमलविगमेन विसुद्धो । किलेसदाहाभावेन वा उपसन्तो, अनवज्जभावेन परिसुद्धो, कायसमाचारस्सेव उपसमो चिरकालं संयतकायकम्मताय वेदितब्बो । एवं सेसेसुपि ।

तेति वचीमनोसमाचारे ।

सोति उपसन्तवचीसमाचारो पुग्गलो । पटिसन्थारकुसलोति यथा परेहि छिदं न होति, एवं पटिसन्थरणे कुसलो । सखिलोति अधिवासनखन्तिसङ्घातेन सखिलभावेन समन्नागतो । सुखसम्भासोति पियकथो । सम्मोदकोति सम्मोदनीयकथाय सम्मोदनसीलो । उत्तानमुखोति विकुण्ठितमुखो अहुत्वा पीतिसोमनस्सवसेन विकसितमुखो । पुब्बभासीति येन केनचि समागतो पटिसन्थारवसेन पठमंयेव आभासनसीलो । मधुरेन सरेन धम्मं ओसारेति सरभज्जवसेन । सरभाणं पन करोन्तो परिमण्डलेहि परिपुण्णेहि पदेहि च ब्यज्जनेहि च अब्याकुलेहि धम्मकथं कथेति ।

सब्बजनस्स पाकटो सक्कच्चकिरियायाति अधिप्पायो । तेनाह “यो ही”तिआदि । ओक्कप्पेत्वाति सद्वहित्वा । ओक्कप्पनलक्खणा हि सद्भा । ओहितसोतोति अवहितसोतो, सुस्सुसन्तोति अत्थो । अट्ठिकत्वा अत्थं कत्वा, अत्थिको वा

हुत्वा ।

“एकोपि न वूपसन्तो होती”ति पाठो, एवरूपो पुगगलो निरयतो निरयं उपपज्जन्तो बहुकालं तत्थेव संसरतीति दस्सेतुं “अट्टमहानिरयसोळसउस्सदनिरयपरिपूरको भविस्सती”ति वुत्तं । तत्थ सज्जीवादयो अट्ट महानिरया । अवीचिमहानिरयस्स द्वारे द्वारे चत्तारो चत्तारो कत्वा कुक्कुळादयो सोळस उस्सदनिरया । **कारुज्जं उपट्टपेतब्बं** महादुक्खभागिभावतो । यस्मिं पुगगले अविहेसाभूता दुक्खापनयनकामता उपतिट्ठति, तत्थ पटिघो अनोकासोवाति आह “**कारुज्जम्पि पटिच्च आघातो वूपसम्मती**”ति ।

इमस्स च अत्थस्साति “यो यो धम्मो”तिआदिना वुत्तस्स अत्थस्स ।

२४५. यं वेरी दुक्खापेतुं सक्कोति, सो तस्स वसेन “**अत्तनो विसये**”ति वुत्तो भिक्खुनो कायो । **किन्ति** किं कारणं । तस्साति वेरिनो । **अविसयेति** दुक्खं उप्पादेतुं असक्कुण्येयताय अगोचरे । **सचित्तेति** अत्तनो चित्ते । **महानत्थकरन्ति** इध्लोकत्थपरलोकत्थपरमत्थानं विराधनवसेन महतो विपुलस्स, नानाविधस्स च दिट्ठधम्मिकादिभेदस्स अनत्थस्स कारणं । **मूलनिकन्तनन्ति** सीलस्स मूलानि नाम हिरोत्तप्पखन्तिमेत्तानुद्धया, तेसं छिन्दनं । कोधो हि उप्पज्जमानोव पाणातिपातादिवसेन हिरोत्तप्पादीनि उच्छिन्दति । **जळोति** अन्धबालो ।

अनरियं कम्मन्ति वेरिना कतमहापराधमाह । **यो सयन्ति** यो त्वं सयम्पि । **दोसेतुकामोति** कोधं उप्पादेतुकामो । **यदि करि** यदि अकासि । **दोसुप्पादेनाति** दोसस्स उप्पादनेन । **दुक्खं तस्स च नामाति** दुक्खञ्च नाम तस्स अपराधकस्स । **नामाति** असम्भावने निपातो, तेन तस्स कारणं अनेकन्तिकन्ति दस्सेति । तेनाह “**काहसि वा न वा**”ति, करिस्ससि न वा करिस्ससीति अत्थो । **अहितं मग्गन्ति** अत्तनो अहितावहं दुग्गतिमग्गं ।

अट्टानेति दोसो तव अप्पियस्स कारापको, सत्तु पन तस्स वसवत्तिताय दाससदिसोति अट्टानं पच्चापकिरियाय । तस्मा तमेव दोसं **छिन्दस्सु** उच्छिन्द । **खणिकत्ताति** उदयवयपरिच्छिन्नो अत्तनो पवत्तिकालसङ्घातो खणो एतेसं अत्थीति खणिका, तब्भावतो खणपभङ्गभावतोति अत्थो । **कस्स दानीध कुज्झसीति** अपराधकस्स सन्ताने येहि खन्धेहि ते अपराधो कतो, ते तंखणंयेव सब्बसो निरुद्धा । इदानि पन अज्जे तिट्ठन्तीति कस्स त्वं इध कुज्झसि । न हि युत्तं अनपराधेसु कुज्झनन्ति अधिप्पायो । **तं विना कस्स सो करेति** यो पुगगलो यस्स दुक्खं करोति, तं दुक्खकिरियाय विसयभूतं पुगगलं विना कस्स नाम सो दुक्खकारको दुक्खं करे करेय्य । **सयम्पि दुक्खहेतु त्वमितीति** एवं सयम्पि त्वं एतस्स दुक्खस्स हेतु, एवं समाने तस्स तुह्मञ्च तस्स दुक्खस्स हेतुभावे **किं** कारणा **तस्स कुज्झसि** न तुह्मन्ति अत्थो ।

२४६. परलोकेपि अनुगामिभावतो कम्मंयेव सकं सन्तकं एतेसन्ति कम्मस्सका, तेसं भावो **कम्मस्सकता** । पच्चवेक्खणा नाम निसेधनत्था, निसेधनञ्च भाविनो कम्मस्साति आह “**यं कम्मं करिस्ससी**”ति । पटिघवसेन पन पवत्तकम्मं पाकटभावतो आसन्नं, पच्चक्खञ्चाति आह “**इदञ्चा**”ति । **च-सद्धो** ब्यतिरेके, सो तस्स कम्मस्स फलनिस्सन्देन “**नेव सम्मासम्बोधि**”न्तिआदिना ब्यतिरेकतो वुच्चमानमेवत्थं जोतेति । नेव समत्थन्ति सम्बन्धो । निरये नियुत्तं, जातन्ति वा नेरयिकं । **अत्तानंयेव ओकिरति** दोसरजेनाति अधिप्पायो ।

२४७. **सत्थु पुब्बचरियगुणा** पच्चवेक्खितब्बा, सत्थु गारवेनापि पटिघं वूपसमेय्याति ।

बोधिसत्तोपि समानो ननु ते सत्था चित्तं नप्पदूसेसि, पगेव अभिसम्बुद्धोति अधिप्पायो। देविया पदुट्टेनाति देविया सद्धि पदुब्भिना मिच्छाचारवसेन अपरद्धेन। यत्थ सुसाने छवसरीरं छट्ठीयति, तं आमकसुसानं। निखज्जमानोति निखणियमानो। पुरिसकारं कत्वाति आवाटतो निक्खमनत्थाय बाहुबलेन पुरिसकारं कत्वा। यक्खानुभावेनाति अट्ठविनिच्छयेन आराधितचित्तस्स यक्खस्स आनुभावेन। सिरिगब्भन्ति वासागारे।

आसीसेथेवाति यथाधिप्पेते अत्थे जायतो अनवज्जतो आसं करेय्य। न निब्बिन्देय्याति “एवं किच्छापन्नस्स मे कुतो सोत्थिभावो”ति न निब्बिन्देय्य। वुत्तज्झि “आपदासु खो, महाराज, थामो वेदितब्बो”ति (उदा० ५३)। यथा इच्छिन्ति येन पकारेण कस्सचि पीळं अकत्वा रज्जे पतिट्ठितं अत्तानं इच्छिं, तथा अहं अहन्ति पस्सामि। वोति हि निपातमत्तं।

कासिरज्जाति कलाबुना कासिराजेन। सकण्टकाहीति अयकण्टकेहि सकण्टकाहि।

महल्लकोति वुद्धो वयोअनुप्पत्तो। रुज्झन्तीति निरुज्झन्ति।

चित्तपरिगणहनकालोति विसेवनं कातुं अदत्वा चित्तस्स सम्मदेव दमनकालो।

पुथुसल्लेनाति विपुलेन सल्लेन। नागोति हत्थिनागो। वधीति विज्झि, मारेसीति वा अत्थो। इमं ठानं आगन्त्वा मयि एवं करणं नाम न तव वसेन होति, तस्मा कस्स वा रज्जो, राजमत्तस्स वा अयं पयोगो उय्योजनाति अत्थो।

छब्बण्णरस्मीति नीलपीतलोहितादिवसेन छब्बण्णमयूखा। छब्बण्णकिरणवन्तदन्तताय हि ते हत्थी “छदन्ता”ति वुच्चन्ति, न छदन्तवन्तताय।

छातोति जिघच्छितो। खादेय्याति खादेय्यं, अयमेव वा पाठो। आहितोति सुहितो। सम्बलन्ति मग्गाहारं। तं पन यस्मा उपचारेण पथस्स हितन्ति वुच्चति, तस्मा “पाथेय्य”न्तिपि वुत्तं। “मित्तदुब्धी वतायं अन्धबालो”ति कारुज्जेन अस्सुपुण्णेहि नेत्तेहि तं पुरिसं उदिक्खमानो।

मा अय्योसि मे भदन्तेति एत्थ माति निपातमत्तं, माति वा पटिक्खेपो, तेन उपरि तेन कातब्बं विप्पकारं पटिसेधेति। अय्यो मेति अय्यिरको त्वं मम अतिथिभावतो। भदन्तेति पियसमुदाचारो। त्वं नामेतादिसं करीति त्वम्पि एवरूपं अकासि नाम।

तिरच्छानभूतोपि पन महाकपि हुत्वा खेमन्तभूमिं सम्पापेसीति योजना।

पेळाय पक्खिपन्तेपीति खुद्दकाय पेळाय पादेहि कोटेत्वा पक्खिपन्तेपि। मद्दन्तेपीति दुब्बलभावकरणत्थं नानप्पकारेहि मद्दन्तेपि। अलम्पानेति एवंनामके अहितुण्डिके।

पीतं वाति एत्थ वा-सद्दो अवुत्तत्थविकप्पे, तेन ओदातमज्झिद्धादिं अवुत्तं सङ्गण्हाति। चित्तानुवत्तन्तोति चित्तं अनुवत्तन्तो। होमि चिन्तितसन्निभो एवमयं बहुलाभं लभतूति। आनुभावेन पन थलं करेय्य उदकं...पे०... छारिकं करे। एवं पन यदि चित्तवसी हेस्सं...पे०... उत्तमत्थो न सिज्झतीति तदा अत्तना तत्थ दिट्ठं आदीनवं दस्सेति भगवा। तत्थ उत्तमत्थोति बुद्धभावमाह। भोजपुत्तेहीति लुद्धपुत्तेहि।

अळाराति येन सयं तदा लुद्धहत्थतो मोचितो, तं सत्थवाहं नामेन आलपति । अतिकस्साति नासाय आवुतरज्जुं आकड्ढित्वा । सम्परिगग्हाति काळवेत्तलतादीहि सब्बसो परिग्गहेत्वा, अच्छरियानि दुस्सहानं सहनवसेनाति अधिप्पायो ।

अतिविय अयुत्तं अप्पतिरूपं पटिघचित्तुप्पादनेन केनचि अप्पटिसमखन्तिगुणस्स सत्थुसासनावोक्कमनप्पसङ्गतो ।

२४८. “अनमतग्गोयं, भिक्खवे, संसारो”तिआदिना (सं० नि० २.१२४; ३.९९, १००; ३.५.५२०; कथा० ७५) आगतानि सुत्तपदानि अनमतग्गसद्दो, तदत्थो वा एतेसन्ति अनमतग्गियानि ।

अजेहि गमनमग्गो अजपथो । सङ्खू लगापेत्वा ते आलम्बित्वा गमनमग्गो सङ्खूपथो । सङ्खूति अङ्कुसाकारेण कतदीघदण्डो वुच्चति । आदि-सद्देन पपातमग्गदुग्गमग्गादिके सङ्गण्हाति । उभतोव्यूळहेति सम्पहारत्थं द्वीहिपि पक्खेहि गाळहसन्नाहे । अज्जानि च दुक्करानि करित्वा धनासाय पब्बतविदुग्गनदीविदुग्गादिपक्खन्दनवसेनाति अधिप्पायो । मं पोसेसि, उपकारं अकासि, तत्र नप्पतिरूपं मनं पदूसेतुन्ति एवं चित्तं उप्पादेतब्बन्ति सम्बन्धो । एवं चित्तुप्पादनञ्च एतरहि दिस्समानेन पुत्तादीनं पोसनादिना अतीतस्स अनुमानतो गहणवसेन वेदितब्बं ।

२४९. मेत्तायाति मेत्तासङ्गाताय, मेत्तासहिताय वा । चेतोविमुत्तियाति चित्तसमाधाने । आसेवितायाति आदरेण सेविताय । भावितायाति वड्ढिताय । बहुलीकतायाति पुनप्पुनं कताय । यानीकतायाति युत्तयानं विय कताय । वत्थुकतायाति अधिष्ठानवत्थुं विय कताय । अनुट्टितायाति अधिट्टिताय । परिचितायाति परिचिण्णाय चिण्णवसीभावाय । सुसमारद्धायाति सुट्ठु सम्पादिताय । पाटिकङ्काति इच्छितब्बा अवस्संभाविनो । सेसं परतो आगमिस्सति ।

२५०. धातुविनिब्भोगोति ससम्भारसङ्केपादिना धातूनं विनिब्भुजं । अपराधो नाम अपरज्झन्तस्स पुग्गलस्स रूपधम्ममुखेण गह्ढतीति कत्वा आह “किं केसानं कुज्झसी”तिआदि, केसादिविनिमुत्तस्स अपरज्झनकस्स पुग्गलस्स अभावतो । इदानि निब्बत्तितपरमत्थधम्मवसेनेव विनिब्भोगविधिं दस्सेतुं “अथ वा पना”तिआदि वुत्तं । पञ्चक्खन्धे उपादाय, द्वादसायतनानि उपादायाति पच्चेकं उपादाय-सद्दो योजेतब्बो । कोधस्स पतिट्ठानट्ठानं न होतीति यथा आरग्गे सासपस्स, आकासे च चित्तकम्मस्स पतिट्ठानट्ठानं नत्थि, एवमस्स “वेरी”ति परिकप्पिते पुग्गले कोधस्स पतिट्ठानट्ठानं न होति, केसादीनं अकुज्झितब्बतो, तब्बिनिमुत्तस्स च पुग्गलस्स अभावतो ।

२५१. संविभागोति आमिससंविभागो । परस्साति पच्चत्थिकस्स । भिन्नाजीवोति अपरिसुद्धाजीवो । तस्सेवं करोतोति एवं संविभागं करोन्तस्स तस्स दायकस्स । इतरस्साति पटिग्गाहकस्स । “मम मातरा उपासिकाय दिन्नो”ति इदं “धम्मियलाभो”ति एतस्स कारणवचनं । तेन पन तस्स आगमनसुद्धिं दस्सेति ।

सब्बत्थसाधकन्ति “अत्तत्थो परत्थो दिट्ठधम्मिको अत्थो सम्परायिको अत्थो”ति (महानि० ६९; चूळनि० मोघराजमाणवपुच्छनिद्देस ८५; पटि० म० ३.५) एवमादीनं सब्बेसं अत्थानं, हितानं, पयोजनानञ्च निष्फादकं । उन्नमन्ति दायका । नमन्ति पटिग्गाहका ।

२५२. एवन्ति यथावुत्तेहि ककचूपमोवादानुस्सरणादीहि अत्तनो ओवदनाकारेहि । वूपसन्तपटिघस्साति पटिसङ्खानबलेन विनोदिताघातस्स । तस्मिप्पीति वेरीपुग्गलेपि । वेरी-गहणेनेव चेत्य अप्पियपुग्गलस्सापि गहणं दट्ठब्बं वेरिम्हि मेत्ताय सिद्धाय तस्मिप्पि मेत्तासिद्धितो, पियतो पन अतिप्पियसहायकस्स विसुं गहणं आसन्नपच्चत्थिकस्स

दुब्बिनिमोचयभावदस्सनत्थं । **मेत्तावसेना**ति मेत्तायनवसेन । **समचित्त**तन्ति हितूपसंहारेन समानचित्ततं ।
सीमासम्भेदो सा एव समचित्तता । **इमस्मिं पुग्गले**ति मेत्ताकम्मट्ठानिकपुग्गले । **निसिन्ने**ति भावेनभावलक्खणे भुम्मं ।

हितमज्झत्तेति पिये, मज्झत्ते च । **चतुब्बिधे**ति चतुब्बिधे जने, यत्थ कत्थचीति अधिप्पायो । **नानत्तन्ति**
पियमज्झत्तादिनानाकरणं । **हितचित्तोव पाणिनन्ति** केवलं सत्तेसु हितचित्तो एवाति पवुच्चति, न पन “मेत्ताय
निकामलाभी”ति वा “कुसली”ति वा पवुच्चति । कस्मा? यस्मा अत्तादीसु पस्सति नानत्तन्ति । कस्मा पनायं हितचित्तो
कुसलीति न वुच्चतीति? सातिसयस्स कुसलस्स वसेन कुसलिभावस्स अधिप्पेतत्ता । इमस्स च पुग्गलस्स मेत्ताभावना न
विसेसवती । अथ वा न **निकामलाभी मेत्ताय** यतो अत्तादीसु पस्सति नानत्तं । **कुसली**ति पवुच्चति, यस्मा हितचित्तोव
पाणिनन्ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । गामसीमादयो विय गामन्तरादीहि सत्तसङ्घाते मेत्ताविसये भावनाय पुब्बे अञ्जमञ्जं
असंकिण्णमरियादारूपेण ठितत्ता अत्तादयो इध सीमा नामाति आह “**चतस्सो सीमायो**”ति । **सम्भिन्ना होन्ती**ति एत्थ
वुत्तं सम्भेदं दस्सेतुं “**समं फरति मेत्ताया**”तिआदि वुत्तं । **महाविसेसो**ति महन्तो भावनाय विसेसो अतिसयो । **पुरिमेन**
पुरिमतो अत्तादिनानत्तदस्सिना । न **नायती**ति न जायति ।

२५३. निमित्तन्ति यथा कसिणकम्मट्ठानादीसु तंतंकसिणमण्डलादिपरिगहमुखेन भावनावसेन लद्धं उग्गहनिमित्तं
निस्साय ज्ञानस्स गोचरभावेन पटिभागनिमित्तं उपतिट्ठति, न एवमिध उपट्ठितं निमित्तं नाम अत्थि । यो पनायं यथावुत्तो
सीमासम्भेदो लद्धो, स्वेव निमित्तं वियाति निमित्तं । तस्मिं हि लद्धे भावनाय सातिसयत्ता नीवरणानि विक्खम्भितानेव होन्ति,
किलेसा सन्निसिन्नाव, उपचारसमाधिना चित्तं समाहितमेव । तेनाह “**निमित्तञ्च उपचारञ्च लद्धं होती**”ति । **तमेव**
निमित्तन्ति सीमासम्भेदवसेन पवत्तसमथनिमित्तं । **अप्पकसिरेनेव** अकिच्छेनेव, पगेव परिपन्थस्स विसोधितत्ता ।

एत्तावताति एतकेन भावनानुयोगेन । **अनेन** योगिना । **पञ्चङ्गविष्यहीनन्ति**आदीनं पदानं अत्थो हेट्ठा वुत्तो एव ।

“**पठमज्झानादीनं अञ्जतरवसेना**”ति इदं वक्खमानाय विकुब्बनाय तेसं साधारणताय वुत्तं ।
अप्पनाप्पत्तचित्तस्सेव न उपचारमत्तलाभिणो । पगुणबलवभावापादनेन वेपुल्लादिविसेसप्पत्तस्स ओधिसो, अनोधिसो च
दिसाफरणादिवसेन ज्ञानस्स पविजम्भना विकुब्बना विविधा किरियाति कत्वा ।

२५४. मेत्तासहगतेनाति उप्पादतो याव भङ्गा मेत्ताय सह पवत्तेन संसट्ठेन सम्पयुत्तेनाति अत्थो । यस्मा पन तं
वुत्तनयेन मेत्ताय सहगतं, ताव एकुप्पादादिविधिना सम्मदेव आगतं होति, तस्मा वुत्तं “**मेत्ताय समन्नागतेना**”ति । **चेतो-**
सद्वो “अधिचेतसो”तिआदीसु (पाचि० १५३; उदा० ३७) समाधिपरियायोपि होतीति ततो विसेसेतुं “**चेतसाति**
चित्तेना”ति वुत्तं । **एतन्ति** एतं पदं । दिसोधिपरिगहो सत्तोधिपरिगहमुखेनेव होतीति दस्सेन्तो आह “**एकस्सा दिसाय**
पठमपरिगहितं सत्तं उपादाया”ति । दिसासु हि ठितसत्ता दिसागहणेन गहिता । तेनाह
“**एकदिसापरियापन्नसत्तफरणवसेन वुत्त**”न्ति । फरणञ्च सारम्मणस्स धम्मस्स अत्तनो आरम्मणस्स फस्सना
पच्चक्खतो दस्सनं गहणं आरम्मणकरणमेवाति आह “**फरित्वाति फुसित्वा आरम्मणं कत्वा**”ति ।
ब्रह्मविहाराधिद्वितन्ति मेत्ताज्ञानुपत्थम्भितं । **तथा**ति नियमनं । तं अनियमापेक्खसम्बन्धीभावतो उपमाकारनियमनं ।
दुतियन्ति उपमेय्यदस्सनं, उपमेय्यञ्च नाम उपमं, तेन सम्बन्धञ्च विना नत्थीति तदुभयमपि दस्सेतुं “**यथा**
पुरत्थिमादीसू”तिआदि वुत्तं । तत्थ **तथा** **दुतियन्ति** एत्थ फरित्वा विहरतीति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । एवं **ततियं**
चतुत्थन्ति एत्थापि । **तदनन्तरन्ति** च फरणापेक्खं अनन्तरगहणं, न फरितब्बदिसापेक्खं दिसानं अनिद्विद्वरूपत्ता ।
फरणानुक्कमेन हि तासं दुतियादिता, न सरूपतो । तेनेवाह “**यं किञ्चि एकं दिस**”न्ति । **इतीति** एवं यथावुत्तं चतस्सो, एवं

उद्धं दिसं फरित्वा विहरतीति अत्थो । तेनाह “एतेनेव नयेना”ति । इदम्पि इति-सदस्सेव अत्थदस्सनं । **पाळियं** (म० नि० ३.३०९; ३.२३०; विभ० ६४२) **अधो तिरियन्ति** एत्थ पि-सद्वो लुत्तनिद्धितोति दस्सेतुं “**अधोदिसम्पि तिरियं दिसम्पी**”ति वुत्तं । एतेनेव “**दुतिय**”न्ति आदीसुपि पि-सद्वस्स लुत्तनिद्धिता दीपिताति वेदितब्बं । **एवमेवाति** इदम्पि इति-सद्वस्सेव अत्थदस्सनं । एत्थ च “**अधो**”ति इमिना यथा निरयेसु, नागभवनादीसु, यत्थ तत्थ वा अत्तनो हेट्ठिमदिसाय सत्ता गहन्ति, एवं “**उद्ध**”न्ति इमिना देवलोके, यत्थ तत्थ वा अत्तनो उपरिमदिसायं सत्ता गहिताति वेदितब्बं ।

मज्झत्तादीति आदि-सद्देन इत्थिपुरिसअरियानरियदेवमनुस्सादिके पभेदे सङ्गण्हाति । **ईसकम्पि बहि** **अविक्खपमानोति** अप्पकम्पि कम्मट्ठानतो बहि विक्खेपं अनापज्जन्तो हितूपसंहारतो अज्जथा थोकम्पि अवत्तमानो । **सब्बत्ततायाति** वा सब्बेन अत्तभावेन यथा सब्बभावेन अत्तनि अत्तनो अत्तभावे हितेसिता, एवं सब्बधि सब्बसत्तेसु मेत्ताय फरित्वा विहरतीति अत्थो । मेत्ताय वुच्चमानत्ता सत्तविसयो **सब्ब-**सद्वो, सो च दीघं कत्वा वुत्तो, तस्मा सब्बसत्तकायसङ्घाता पजा एतस्स अत्थीति सब्बावन्तोति पदत्थतो दस्सेन्तो “**सब्बावन्तन्ति सब्बसत्तवन्त**”न्ति आह । एत्थ च **सब्बधीति** दिसोधिना, देसोधिना च अनोधिसोफरणं वुत्तं, **सब्बत्तताय सब्बावन्तन्ति** सत्तोधिना । तथा हि वुत्तं “**अनोधिसो दस्सनत्थ**”न्ति । एकमेवत्थं पकारतो परियायेन्ति जापेन्तीति **परियाया**, वेवचनानि । विपुलादिसद्वा चेत्य तादिसाति अधिप्पायो । तेनाह “**विपुलेनाति एवमादिपरियायदस्सनतो**”ति । परियायदस्सने च पुब्बे गहितपदानिपि पुन गहन्ति, यथा “**सद्वा सद्वहना**”ति (ध० स० १२) एत्थ वुत्तम्पि सद्वापदं पुन इन्द्रियादिपरियायदस्सने “**सद्वा सद्धिन्द्रिय**”न्ति (ध० स० १२) वुत्तं । **तथासद्वो वा इतिसद्वो वा न वुत्तोति** “मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरती”ति एतस्स अनुवत्तको तथा-सद्वो च इति-सद्वो च तेसं फरणानन्तरादिट्ठानं अट्ठानन्ति कत्वा ते न वुत्ताति पुन “**मेत्तासहगतेन चेतसाति वुत्त**”न्ति अत्थो । वुत्तस्सेवत्थस्स पुन वचनं निगमनन्ति आह “**निगमनवसेन वा एतं वुत्त**”न्ति । ननु च समापनवसेन वुत्तस्सेवत्थस्स पुन वचनं निगमनन्ति? नायं दोसो ओधिसोअनोधिसोफरणानं समापने एव वुत्तत्ता । **विपुलेनाति** महत्तेन, महत्तज्जस्स असुभकम्मट्ठानादीसु विय आरम्भणस्स एकदेसमेव अगगहेत्वा अनवसेसगगहणवसेनाति आह “**फरणवसेन विपुलता दट्ठब्बा**”ति ।

किलेसविक्खम्भनसमत्थतादीहि महत्तं गतं, महत्तेहि वा उळारच्छन्दचित्तवीरियपज्जेहि गतं पटिपन्नन्ति **महग्गतं** । तयिदं यस्मा एकन्ततो रूपावचरं, तस्मा वुत्तं “**भूमिवसेन महग्गत**”न्ति । निरुळ्हो हि रूपावचरेसु महग्गतवोहारो । **पगुणवसेनाति** पकारतो गुणितं बहुलीकतं पगुणं, तस्स वसेन, सुभावितभावेनाति अत्थो । तं हि पमाणं गहेतुं असक्कुण्येयताय अप्पमाणं नाम होति । **अप्पमाणसत्तारम्मणवसेनाति** अपरिमाणसत्तारम्मणकरणवसेन । सयम्पि वेररहितत्ता, तंसमङ्गिनो वेराभावहेतुत्ता च **अवेरं** । तयिदं द्वयं यतो लभति, तं दस्सेतुं “**ब्यापादपच्चत्थिकप्पहानेना**”ति वुत्तं । चेतसो ब्यापत्तिवसेन हननतो ब्यापज्जं, चेतसिकं असातं, तदभावतो **अब्यापज्जं** । तेनाह “**निहुक्ख**”न्ति । तं पनस्स अब्यापज्जत्तं पच्चविज्जाणादीनं विय न सभावतो, अथ खो पच्चत्थिकविवेकतोति दस्सेन्तो “**दोमनस्सप्पहानतो**”ति आह । अयन्ति इध यथानीतं **अप्पमज्जाविभङ्गे** (विभ० ६४२), तेसु तेसु च **सुत्तपदेसेसु** (म० नि० १.४५९; २.३०९, ३१५) आगतं मेत्ताब्रह्मविहारविकुब्बनमाह ।

२५५. “तथा”ति इमिना इमिस्सा “**पच्चहाकारेहि, सत्तहाकारेहि, दसहाकारेही**”ति आकारविभागेन **पटिसम्भिदायं** (पटि० म० २.२२) वुत्ताय च विकुब्बनाय मज्झे भिन्नसुवण्णस्स विय भेदाभावमुपसंहरति ओधिसोफरणअनोधिसोफरणदिसाफरणवसेन देसनाय आगतत्ता । केवलं पनेत्थ **पटिसम्भिदामग्गे** (पटि० म० २.२२) विय सत्तोधि न गहितोति अयमेव विसेसो । **यम्पीति** विकुब्बनं सन्धायाह ।

इदानीं भेदाभावदस्सनमुखेन उद्देशतो आनीतं **पटिसम्भिदामग्गपाळिं** निद्देशतो दस्सेत्वा तस्सा अनुत्तानपदवण्णनं कातुं “तत्थ चा”तिआदिमाह ।

२५६. तत्थ सब्बे सत्ताति सब्ब-सद्दो कामं पदेससब्बविसयो, न सब्बसब्बविसयो यथा “सब्बं जानातीति सब्बञ्जुतञ्जाण”न्ति (पटि० म० १.११९-१२०), “सत्ता”ति पन पदेन परिच्छिन्नं अत्तनो विसयं असेसेत्वाव परियादियतीति आह “अनवसेसपरियादानमेत”न्ति ।

तत्राति तस्मिं रूपे । सत्तोति सज्जनकिच्चेन छन्दादिपरियायेन लोभेन आसत्तो लग्गो । तत्राति वा करणे भुम्मं, तेन छन्दादिनाति अत्थो ।

यदि सत्ताय सत्ता, कथं वीतरागेसूति आह “रुळ्हीसद्देना”तिआदि । अवीतरागेसु रुळ्हेन, अवीतरागेसु वा पवत्तित्वा इन्द्रियबद्धखन्धसन्तानताय तंसदिसेसु वीतरागेसु रुळ्हेन सद्देन । अथ वा किञ्चि निमित्तं गहेत्वा सतिपि अज्जस्मिं तन्निमित्तयुत्ते कत्थचि विसये सम्मुतिया चिरकालताय निमित्तविरहेपि पवत्ति रुळ्ही नाम यथा “गच्छन्तीति गावो”ति, एवं सत्तसद्दस्सापि रुळ्हीभावो दट्ठब्बो । भूतपुब्बगतिया वा वीतरागेसु सत्तवोहारो दट्ठब्बो । सत्त्वयोगतोति एत्थ सत्त्वं नाम बुद्धि, वीरियं, तेजो वा, तेन योगतो सत्ता, यथा “नीलगुणयोगतो नीलो पटो”ति ।

पाणन्ति एतेनाति पाणनं, अस्सासपस्सासा, तस्स कम्मं पाणनता, ताय, अस्सासपस्साससम्पयोगेनाति अत्थो । भूतत्ताति कम्मकिलेसेहि जातत्ता । पूरणतो, गलनतो च पुग्गलाति नेरुत्ता । सत्ता हि निब्बत्तन्ता तंतंसत्तनिकायं पूरेन्ता विय होन्ति, सब्बावत्थनिपातिताय च गलन्ति चवन्तीति अत्थो । अपरिञ्जातवत्थुकानं “अत्ता”ति भवति एत्थ अभिधानं, चित्तञ्चाति अत्तभावो, सरीरं, खन्धपञ्चकमेव वा । तन्ति खन्धपञ्चकं । उपादायाति गहेत्वा उपादानं निस्सयं कत्वा । पज्जत्तिमत्तसम्भवतोति परमत्थतो असन्तेपि सत्तसज्जिते पज्जत्तिमत्तेन सम्भवतो ।

यथा च सत्ताति वचनन्ति यथा सत्त-सद्दो यथावुत्तेनट्टेन निष्परियायतो पदेसवुत्तिपि रुळ्हीवसेन अनवसेसपरियादायको । सेसानिपीति पाणादिवचनानिपि । तानिपि हि रूपारूपभवूपगचतुत्थज्झानादिसमङ्गीनं अस्सासपस्सासाभावतो अविनिपातधम्मानं पुगलनस्स अभावतो पदेसवुत्तीनि । रुळ्हीवसेन आरोपेत्वा यथावुत्ताय रुळ्हीया वसेन कत्थचि विसये अविज्जमानम्पि पाणपुग्गलभावं आरोपेत्वा । यदि साधारणतो सत्तवेवचनानीति गहेत्वा अनोधिसोफरणा मेत्ता वुच्चति, अथ कस्मा पञ्चहेव आकारेहि वुत्ताति अनुयोगं सन्धायाह “कामज्जा”तिआदि । केचि पनाहु “न खो पनेतानि “सत्ता”तिआदीनि पदानि वेवचनतामत्तं उपादाय गहितानि, यतो जन्तुआदीनम्पि गहणं आपज्जेय्य, अत्थविसेसं पन निमित्तभूतं उपादाय गहितानी”ति, ते सन्धायाह “ये पना”तिआदि । तत्थ अत्थतोति सज्जनट्टेन सत्ता, पाणनट्टेन पाणाति एवमादिअत्थतो । तेसं तं मतिमत्तन्ति दस्सेन्तो आह “अनोधिसोफरणा विरुज्झती”ति । कस्मा? केचि सत्ता, केचि पाणा, केचि पुग्गलाति आपज्जनतो । तथा अत्थं अग्गहेत्वाति सत्तादिसद्दा सप्पदेसविसयाति एवमत्थं अग्गहेत्वा पुब्बे वुत्तनयेन निष्पदेसविसयाति एवमत्थं गहेत्वाति अधिप्पायो । तेनाह “इमेसू”तिआदि । पञ्चसु आकारेसूति “सब्बे सत्ता”तिआदिना पाळियं (पटि० म० २.२२) आगतेसु पञ्चसु भावनाकारेसु । अज्जतरवसेनाति यस्स कस्सचि वसेन ।

२५७. इदानीं द्वावीसतिया भावनाकारेसु अप्पना परिग्गहेत्वा दस्सेतुं “एत्थ चा”तिआदि वुत्तं । व्यापादरहिताति दोमनस्सव्यापादरहिता । तस्माति यस्मा न केवलं यथावुत्तआकारविभागमत्ततो अप्पनाविभागो, तस्मा । इमेसुपि पदेसूति

“सब्बे सत्ता अवेरा होन्तू”तिआदिकोद्धासेसुपि । **यं यं पाकटं होतीति** यदिपि पुब्बभागे तत्थ तत्थ अभिनिवेसे अनेककोद्धासवसेनेव मनसिकारं पवत्तेति, भावनाय समिज्जनक्खणे पन तत्थ यं पगुणतरताय सुपाकटं होति, तस्स वसेन अप्पना होति, यथा तं द्वत्तिसाकारे । तत्थ पन आरम्मणं, इध भावनाकारोति अयमेव विसेसो । **चतुन्नन्ति** चतुन्नं चतुन्नं । ब्यापनिच्छालोपेन हि निद्दिट्ठं । एस नयो सेसेसुपि ।

लिङ्गवसेन वुत्तं तेसं पचुरतो लब्भमानत्ता । ततिया पन पकति यदिपि पठमदुकेन न सङ्गहिता, दुतियदुकेन पन तिकेन च सङ्गहिता एव ।

इति सब्बानिपीति अनोधिसोफरणे वीसति, ओधिसोफरणे अट्ठवीसति, दिसाफरणे चत्तारि सतानि, असीति चाति एवं सब्बानिपि । सत-सद्दापेक्खाय नपुंसकनिद्देशो ।

२५८. एवं मेत्ताभावनं विभावेत्वा इदानीं तत्थ आनिसंसे विभावेतुं **“इती”**तिआदि आरब्धं । तत्थ **सेसा जनाति** मेत्ताय चेतोविमुत्तिया अलाभिनो । **सम्परिवत्तमानाति** दक्खिणेन पस्सेन असयित्वा सब्बसो परिवत्तमाना । **काकच्छमानाति** घुरुघुरुपस्सासवसेन विस्सरं करोन्ता । **सुखं सुपतीति** एत्थ दुविधासुपना सयने पिट्ठिप्पसारणलक्खणा, किरियामयचित्तेहि अवोकिण्णभवङ्गप्पवत्तिलक्खणा च । तत्थायं उभयथापि सुखमेव सुपति । यस्मा सणिकं निपज्जित्वा अङ्गपच्चङ्गानि समोधाय पासादिकेन आकारेण सयति, निद्वोक्कमनेपि ज्ञानं समापन्नो विय होति । तेनाह **“एवं असुपित्वा”**तिआदि ।

निद्दाकाले सुखं अलभित्वा दुक्खेन सुत्तत्ता एव पटिबुज्जनकाले सरीरखेदेन नित्थुननं, विजम्भनं, इतो चितो विपरिवत्तनञ्च होतीति आह **“नित्थुनन्ता विजम्भन्ता सम्परिवत्तन्ता दुक्खं पटिबुज्जन्ती”**ति । अयं पन सुखेन सुत्तत्ता सरीरखेदाभावतो नित्थुननादिरहितोव पटिबुज्जति । तेन वुत्तं **“एवं अप्पटिबुज्जित्वा”**तिआदि । सुखपटिबोधो च सरीरविकाराभावेनाति आह **“सुखं निब्बिकार”**न्ति ।

“भद्दकमेव सुपिनं पस्सती”ति इदं अनुभूतपुब्बवसेन, देवतूपसंहारवसेन चस्स भद्दकमेव सुपिनं होति, न पापकन्ति कत्वा वुत्तं । तेनाह **“चेतियं वन्दन्तो विया”**तिआदि । धातुक्खोभहेतुकम्पि चस्स बहुलं भद्दकमेव सिया येभ्य्येन चित्तजरूपानुगुणताय उतुआहारजरूपानं ।

उरे आमुत्तमुत्ताहारो वियाति गीवाय बन्धित्वा उरे लम्बितमुत्ताहारो वियाति केहिचि वुत्तं । तं एकावलिवसेन वुत्तं सिया, अनेकरतनावलिसमूहभूतो पन मुत्ताहारो अंसप्पदेसतो पट्टाय याव कटिप्पदेसस्स हेट्ठाभागा पलम्बन्तो उरे आमुक्कोयेव नाम होति ।

तत्थेवाति पाटलिपुत्तेयेव । **सक्का निसीदितुं वा निपज्जितुं वा** देसस्स खेमताय, तस्स तस्स पदेसस्स रमणीयताय च ।

दसाव अन्तो **दसन्तो**, वत्थस्स ओसानन्तो ।

समप्पवत्तवासन्ति तत्थ तत्थ विहारे समप्पवत्तवत्तवासं । थेरो किर अत्तना पविट्ठपविट्ठविहारे **“अहमेत्थ आगन्तुको”**ति अचिन्तेत्वा तत्थ तत्थ यथारहं अत्तना कातब्बवत्तानि परिपूरेन्तो एव विहासि । अपरे पन भणन्ति

सब्बसत्तेसु समप्पवत्तमेत्ताविहारवासं । अयं हि थेरो अरहत्ताधिगमतो पुब्बेपि मेत्ताविहारी अहोसि ।

वनन्तरे ठितोति थेरो किर तथा समप्पवत्तवासवसेन चरमानो एकदिवसं अञ्जतरं रमणीयं वनन्तरं दिस्वा तत्थ अञ्जतरस्मिं रुक्खमूले समापत्तिं समापज्जित्वा यथापरिच्छेदेन ततो उड्डितो अत्तनो गुणावज्जनहेतुकेन पीतिसोमनस्सेन उदानेन्तो “यावता उपसम्पन्नो”ति गाथं अभसि । तमत्थं दस्सेतुं “**वनन्तरे ठितो**”ति पठमगाथा ठपिता । तत्थ **गज्जमानको**ति सीहगज्जितं गज्जन्तो । **गुणमेसन्तो**ति अत्तनो गुणसमुदयं गवेसन्तो पच्चवेक्खन्तो ।

मणिलरुक्खे निवासिताय तं देवतं “**मणिलिया**”ति वोहरन्ति, तस्मा सा देवतापि “**अहं, भन्ते, मणिलिया**”ति आह । रुक्खदेवतानं हि येभुय्येन निवासरुक्खवसेन वोहारो यथा फन्दनदेवताति । **तत्थेवा**ति चित्तलपब्बतेयेव ।

“**बलवपियचित्ताया**”ति इमिना बलवपियचित्तामत्तेनपि सत्थं न कमति, पगेव मेत्ताय चेतोविमुत्तियाति दस्सेति ।

खिप्पमेव चित्तं समाधियति केनचि परिपन्थेन परिहीनज्झानस्स ब्यापादस्स दूरसमुस्सारितभावतो खिप्पमेव समाधियति । आसवानं खयायाति केचि । सेसं सुविज्जेय्यमेव । एत्थ च किञ्चापि इतो अञ्जकम्मट्टानवसेन अधिगतज्झानानम्पि सुखसुपनादयो आनिसंसा लब्धन्ति, यथाह —

“सुखं सुपन्ति मुनयो, अज्झत्तं सुसमाहिता ।
सुप्पबुद्धं पबुज्जन्ति, सदा गोतमसावका”ति ॥ —

च आदि, तथापिमे आनिसंसा ब्रह्मविहारलाभिनो अनवसेसा लब्धन्ति ब्यापादादीनं उजुविपच्चनीकभावतो ब्रह्मविहारानं । तेनेवाह “निस्सरणं हेतं, आवुसो, ब्यापादस्स, यदिदं मेत्ता चेतोविमुत्ती”तिआदि (दी० नि० ३.३२६; अ० नि० ६.१३) । ब्यापादादिवसेन च सत्तानं दुक्खसुपनादयोति तप्पटिपक्खभूतेसु ब्रह्मविहारेसु सिद्धेसु सुखसुपनादयो हत्थगता एव होन्तीति ।

करुणाभावनावण्णना

२५९. करुणन्ति करुणाब्रह्मविहारं । **निक्करुणताया**ति विहेसाय, “इधेकच्चो पाणिना वा लेडुना वा दण्डेन वा सत्थेन वा अञ्जतरञ्जतरेन वा सत्तानं विहेठनजातिको होती”ति एवं वुत्तविहेठनेति अत्थो । **आदीनवन्ति** दोसं । यथा तथा सत्तानं विहेठनाय पापको विपाको इध चेव सम्पराये च । तथा हि यो सत्ते जीविता वोरपनेन वा अङ्गपच्चङ्गच्छेदनेन वा धनजानिया वा अलाभाय वा अवासाय वा अनत्थाय वा अयसत्थाय वा परिसंसक्कनेन वा अन्तमसो यथावज्जदस्सनेनपि विहेठेति, तस्स सो पमादविहारो दिट्ठेव धम्मे अलाभायपि होति, लब्धस्स परिहानायपि होति, तन्निमित्तं पापको कित्तिसद्दो अब्भुगच्छति, अविसारदो परिसं उपसङ्कमति मङ्कुभूतो, सम्मूळ्हो कालं करोति, कायस्स भेदा दुग्गति पाटिकङ्खा, सुगतियम्पि मनुस्सभूतो दुज्जच्चोपि होति नीचकुलिको, दुब्बण्णोपि होति दुद्धसिको, बह्वाबाधोपि होति रोगबहुलो, दुग्गतोपि होति अप्पन्नपानो, अप्पायुकोपि होति परित्तजीवितोति एवमादिअनेकानत्थानुबन्धिता विहेसाय पच्चवेक्खितब्बा, तप्पटिपक्खतो करुणाय आनिसंसा पच्चवेक्खितब्बा । तेन वुत्तं “**निक्करुणताय आदीनवं करुणाय च आनिसंसं पच्चवेक्खित्वा**”ति । “**पियो ही**”तिआदिना पठमं पियपुग्गलादीसु अनारम्भस्स कारणमाह । पियं हि पुग्गलं करुणायितुमारभन्तस्स न ताव पियभावो विगच्छति, अविगते च तस्मिं कुतो करुणायना । तेनाह “**पियट्टानेयेव तिट्ठती**”ति । सेसपुग्गलेसुपि एसेव नयो । **लिङ्गविसभागकालकतानं** अखेत्तभावे कारणं हेट्ठा वुत्तमेव ।

यत्थ पन पठमं आरभितब्बा, तं पाळिनयेनेव दस्सेतुं “**कथञ्च भिक्खू**”तिआदि आरब्धं । तत्थ **दुग्गतन्ति** दलिदं । सो हि भोगपारिजुज्जतो सुखसाधनानं अभावेन दुक्खं गतो उपगतो दुग्गतोति वुच्चति । अथ वा **दुग्गतन्ति** दुक्खेन समङ्गिभावं गतं । **दुरुपेतन्ति** कायदुच्चरितादीहि उपेतं । गतिकुलरूपादिवसेन वा तमभावे ठितो **दुग्गतो** । कायदुच्चरितादीहि उपेतत्ता तमपरायणभावे ठितो **दुरुपेतो**ति एवमेत्थ अत्थो वेदितब्बो । **परमकिच्छप्पत्तन्ति** अतिविय किच्छमापन्नं महाव्यसनं निमुग्गं । **अप्पेव नामाति** साधु वत ।

वधेत्थ नन्ति “घातेत्थ नं चोर”न्ति एवं पहिताय **रज्जो आणाय खादनीयम्पि...पे०... देन्ति** “इदनेव मारियमानो एत्तकम्पि सुखं लभतू”ति । **सुसज्जितो**ति सुखानुभवने सन्नद्धो ।

एतेनेव उपायेनाति येन येन विधिना एतरहि यथावुत्ते परमकिच्छापन्ने आयतिं वा दुक्खभागिम्हि पुग्गले करुणायितुं करुणा उप्पादिता, एतेनेव नयेन । **पियपुग्गले**ति पियायितब्बपुग्गले । एतरहि वा दिस्समानं आयतिं वा भाविनिं दुक्खप्पत्तिं गहेत्वा करुणा पवत्तेतब्बाति सम्बन्धो । मज्झत्तवेरीसुपि एसेव नयो । यो हि सो करुणाय वत्थुभूतो दुविधो पुग्गलो वुत्तो, कामं तत्थ करुणाभावना सुखेनेव इज्झति, इमिना पन भिक्खुना तत्थ भावनं पगुणतरं कत्वा सीमासम्भेदं कातुं तदनन्तरं पियपुग्गले, ततो मज्झत्ते, ततो वेरिपुग्गले करुणा भावेतब्बा । भावेन्तेन च एकेकस्मिं कोट्टासे मुदुं कम्मनियं चित्तं कत्वा तदनन्तरे तदनन्तरे उपसंहरितब्बं । यस्स पन वेरिपुग्गलो वा नत्थि, महापुरिसजातिकत्ता वा अनत्थं करोन्तेपि वेरिसज्जाव नुप्पज्जति, तेन मज्झत्ते मे चित्तं कम्मनियं जातं, इदानी वेरिम्हि उपसंहरामीति व्यापारोव न कातब्बो । यस्स पन अत्थि, तं सन्धायाह “**सचे पना**”तिआदि ।

तत्थ **पुब्बे वुत्तनयेनेवाति** मेत्ताकम्मट्ठानिकस्स (विसुद्धि० १.२४० आदयो) वुत्तनयेन । **तं मेत्ताय वुत्तनयेनेव । वूपसमेतब्बन्ति** “अथानेन पुरिमपुग्गलेसू”तिआदिना (विसुद्धि० १.२४३), “ककचूपमओवादादीनं अनुस्सरतो”तिआदिना (विसुद्धि० १.२४३) च मेत्ताभावनाय वुत्तेन नयेन तं पटिघं वूपसमेतब्बं । एवं एतरहि महादुक्खप्पत्ते सुखितेपि अकतकुसलताय आयतिं दुक्खप्पत्तिया वसेन करुणायनविधिं दस्सेत्वा इदानी कतकल्याणेपि तं दस्सेतुं “**योपि चेत्था**”तिआदि वुत्तं । तेसन्ति ब्यसनानं । **वट्टदुक्खं अनतिक्कन्तत्ताति** सम्मासम्बुद्धेनापि अक्खानेन परियोसापेतुं असक्कुण्येयस्स अनागतस्स आपायिकस्स सुगतीसुपि जातिजरादिभेदस्साति अपरिमितस्स संसारदुक्खस्स अनतिक्कन्तभावतो । **सब्बथापि करुणायित्वाति** दुक्खप्पत्तिया, सुखप्पत्तिया अकतकुसलताय वा कताकुसलताय वाति सब्बपकारेनपि करुणाय वत्थुभावस्स सल्लक्खणेन तस्मिं तस्मिं पुग्गले करुणं कत्वा करुणाभावनं वट्टेत्वा । **वुत्तनयेनेवाति** “अथानेन पुनप्पुनं मेत्तायन्तेना”तिआदिना (विसुद्धि० १.२४३) **मेत्ताभावनायं** वुत्तेन नयेन । **तं निमित्तन्ति** सीमासम्भेदवसेन पवत्तं समथनिमित्तं । **मेत्ताय वुत्तनयेनेवाति** यथा मेत्ताभावनायं “अप्पकसिरेनेवा”तिआदिना (विसुद्धि० १.२५३) **तिकचतुक्कज्झानवसेन अप्पना** “एकं दिसं फरित्वा विहरती”तिआदिना (विसुद्धि० १.२५३-२५४) तस्सा वट्टुना च वुत्ता, एवमिध करुणाभावनायं तिकचतुक्कज्झानवसेन अप्पना वेदितब्बा च वट्टेतब्बा च, तथेवस्सा वट्टुनाविधिपि वेदितब्बाति अधिप्पायो । **वुत्तनयेनेवाति** अवधारणेन “पठमं वेरिपुग्गलो करुणायितब्बो”ति इदं यथा पाळिविरुद्धं, एवं युत्तिविरुद्धम्पीति इममत्थं दीपेति । पठमं हि वेरिं समनुस्सरतो कोट्ठो उप्पज्जेय्य, न करुणा । अत्तापि सक्खिभावेन करुणायनवसेन गहेतब्बो, सो किमिति पच्छा गह्हातीति । “**अप्पना वट्टेतब्बा**”ति इमिना च अप्पनाप्पत्तचित्तस्सेव “करुणासहगतेन चेतसा एकं दिसं फरित्वा विहरती”तिआदिना (दी० नि० ३.३०८; म० नि० १.७७, ५०९; २.३०९, ३१५, ४५२, ४७१; ३.२३०) वुत्तविकुब्बना इज्झतीति अयमत्थो दस्सितो ।

करुणापदमत्तमेव चस्सा पाळिया विसेसोति तं अनामसित्वा पटिसम्भिदायं वुत्तविकुब्बना, मेत्ताय वुत्तआनिसंसा च इध लब्धन्तीति दस्सेतुं “ततो परं...पे०... वेदितब्बा”ति वुत्तं। तत्थ ततो परन्ति “करुणासहगतेन चेतसा”ति (दी० नि० ३.३०८; म० नि० १.७७, ५०९; २.३०९, ३१५, ४५२, ४७१; ३.२३०) वुत्तविकुब्बनतो उपरि। सेसं वुत्तनयमेव।

मुदिताभावनावण्णना

२६०. पियपुग्गलादीसूति पियमज्झत्तवेरीसु न आरभितब्बा। मुदिताभावनाति विभत्तिं परिणामेत्वा योजना। न हीतिआदि तत्थ कारणवचनं। **पियभावमत्तेनाति** एत्थ मत्त-सद्दो विसेसनिवत्ति अत्थो, तेन सोमनस्सपटिसन्धिकतादिसिद्धा निच्चप्पहंसितमुखता, पुब्बभासिता, सुखसम्भासता, सखिलता, सम्मोदकताति एवमादिके मुदिताय पदद्वानभूते विसेसे उल्लिङ्गेति, ईदिसेहि विसेसेहि विरहितोति वुत्तं होति। **एव-**कारेन पन पियपुग्गलस्स सुखसमप्पिततादिं, मुदिताय च हेतुभूतं पमोदप्पवत्तिं निवत्तेति। पियपुग्गलेपि हि परमाय सम्पत्तिया पमुदिते हट्टतुट्टे भिक्खुनो मुदितोकासं लभेय्य। वक्खति हि “पियपुग्गलं वा”तिआदि। आदितो मज्झत्तपुग्गलं अनुस्सरन्तस्स उदासिनता सण्ठाति, वेरिं समनुस्सरन्तस्स कोधो उप्पज्जति। तेनाह “**पगेव मज्झत्तवेरिनो**”ति।

पमोदप्पवत्तिया सोण्डसदिसो सहायो **सोण्डसहायो**। **मुदितमुदितोवाति** पसादसोम्मताय अतिविय मुदितो एव। पसादे हि इदं आमेडितं। एवं अट्टकथानयेन आदितो मुदिताभावनाय वत्थुं दस्सेत्वा इदानि पाळिनयेन दस्सेतुं “**पियपुग्गलं वा**”तिआदि वुत्तं। तत्थ **सुखितन्ति** सज्जातसुखं, सुखप्पत्तन्ति अत्थो। **सज्जितन्ति** सुखानुभवने सन्नद्धं पटियत्तसुखसाधनं। **अहो साधूति** तस्स सत्तस्स सम्पत्तियं सम्पज्जपुब्बपमोदनाकारदस्सनं। पुन **अहो सुदूति** तस्स पमोदनस्स बहुलीकारदस्सनं। **पियं मनापन्ति** एत्थ **मनाप-**ग्गहणेन पाळियम्पि अतिप्पियसहायको अधिप्पेतोति एके।

अतीतेति तस्मिंयेव अत्तभावे अतीते। **अनागतेति** एत्थापि एसेव नयो। न हि भवन्तरगते ब्रह्मविहारभावना रुहति। यदि एवं, अतीतानागते कथन्ति? नायं दोसो। “सो एवायं दत्तो तस्सो”ति अद्वापच्चुप्पन्नाय विज्जमानभावेन गहेतब्बतो। कथं पनस्स अनागते सम्पत्ति आरम्भणं होतीति? आदेसादितो, पच्चुप्पन्नाय वा पयोगसम्पत्तिया अनुमानतो लब्धाय गहेतब्बतो।

पियपुग्गलेति सोण्डसहायसज्जिते अतिप्पियपुग्गले, पियपुग्गले च। दुविधोपि चेस इध पियभावसामज्जतो “पियपुग्गलो”ति वुत्तो। **अनुक्कमेनाति** अतिप्पियपुग्गलो पियपुग्गलो मज्झत्तो वेरीति चतूसु कोट्टासेसु एकेकस्मिं कम्मद्वानं पगुणं, मुदुं, कम्मनियञ्च कत्वा सेसेसु उपसंहरणानुक्कमेन। किञ्चापि चतूसु जनेसु समचित्तताव **सीमासम्भेदो** सीमा सम्भिज्जति एतायाति कत्वा। भावनाय पन तथा बहुसो पवत्तमानाय पुरिमसिद्धं हेतुं, इतरं फलञ्च कत्वा वुत्तं “**समचित्तताय सीमासम्भेदं कत्वा**”ति। यथावुत्तसीमाभावो वा सीमासम्भेदोति वुत्तं “**समचित्तताय सीमासम्भेदं कत्वा**”ति। सेसमेत्थ यं वत्तब्बं, तं हेट्ठा वुत्तनयमेव।

उपेक्खाभावनावण्णना

२६१. उपेक्खाभावनन्ति उपेक्खाब्रह्मविहारभावनं। यस्मा पुरिमब्रह्मविहारत्तयनिस्सन्दो चतुत्थब्रह्मविहारो, तस्मा वुत्तं “**मेत्तादीसु पटिलद्धतिकचतुक्कज्झानेना**”ति। **पगुणततियज्झानाति** सुभावितं वसीभावं पापितं पगुणं, तथारूपा ततियब्रह्मविहारज्झानतो। अप्पगुणं हि उपरिज्ञानस्स पदद्वानं न होति। चतुक्कनयवसेन चेत्य ततियग्गहणं। **सुखिता**

होन्तूतिआदिवसेनाति आदि-सद्देन “निदुक्खा होन्तू”ति एवमादीनं सङ्गहो दट्टब्बो । सत्तकेलायनं सत्तेसु ममायनं ममत्तकरणं, तथा मनसिकारेन योगो सत्तकेलायनमनसिकारयुत्तत्तं, तस्मा । मेत्तादीनं रागगेहस्सितदोमनस्ससोमनस्सानं आसन्नवुत्तिताय यथारहं पटिधानुनयसमीपचारिता वेदितब्बा । अथ वा “सुखिता होन्तु, दुक्खतो मुच्चन्तु मोदन्तू”ति हितेसितभावप्पत्तिया तिसस्सन्नम्पि अनुनयस्स आसन्नचारिता । सति च तब्बिपरियाये लोहितप्पकोपे पुब्बो विय लद्धोकासमेवेत्थ पटिघन्ति अविसेसेन तासं पटिधानुनयसमीपचारिता दट्टब्बा ।

“सोमनस्सयोगेन ओळारिकत्ता”ति इदं ततियज्झानस्स वसेन वुत्तं, ततो वुद्धितस्स इदमादीनवदस्सन्नन्ति । मेत्तादिवसेन पन ओळारिकभावे वुच्चमाने वितक्कविचारपीतियोगेनेव ओळारिकता वत्तब्बा सिया, ताहिपि तासं समायोगसम्भवतो, उपेक्खाय च तदभावतो । न वा वत्तब्बा ततियज्झानिकानयेव मेत्तादीनं इधाधिप्पेतत्ता, तंतंज्ञानसमतिक्कमेनेव च तंतंज्ञानिका मेत्तादयोपि समतिक्कन्ता एव नाम होन्ति, ज्ञानसामञ्जेन विय मेत्तादिसामञ्जेन वोहारमत्तं । पुरिमासूति मेत्ताकरुणामुदितासु । सन्तभावतोति यथावुत्तसत्तकेलायनादिअनुपसन्तभावाभावतो उपेक्खाय सन्तभावतो । “सन्तभावतो”ति च इदं निदस्सनमत्तं दट्टब्बं । सुखुमता पणीतता विदूरकिलेसता विपुलफलताति एवमादयोपि उपेक्खाय आनिसंसा दट्टब्बा । पकतिमज्झत्तोति किञ्चि कारणं अनपेक्खित्वा पकतिया सभावेनेव इमस्स भिक्खुनो उदासिनपक्खे ठितो । अज्झुपेक्खित्वाति अत्तना कतकम्मवसेनेव अयमायस्मा आगतो गच्छति च, त्वम्पि अत्तना कतकम्मवसेनेव आगतो गच्छसि च, न तस्स तव पयोगेन किञ्चि सुखं वा उपनेतुं, दुक्खं वा अपनेतुं लब्भा, केवलं पनेतं चित्तस्स अनुजुकम्मं, यदिदं मेत्तायनादिना सत्तेसु केलायनं । बुद्धादीहि अरियेहि गतमग्गो चेस अपण्णकपटिपदाभूतो, यदिदं सब्बसत्तेसु मज्झत्तताति एवं पटिपक्खजिगुच्छामुखेन मज्झत्तताय समुपजातगारवबहुमानादरो तं पुग्गलं पुनप्पुनं अज्झुपेक्खति, तत्थ च सविसेसं उपेक्खं पच्चुपट्टपेति, तस्स तथा पटिपज्जतो पकतियापि उदासिनत्ता सातिसयं तत्थ मज्झत्तता सण्ठाति । भावनाबलेन नीवरणानि विक्खम्भितानेव होन्ति, किलेसा सन्निसिन्ना एव होन्ति, सो तं उपेक्खं पियपुग्गलादीसु उपसंहरति । तेनाह “उपेक्खा उप्पादेतब्बा । ततो पियपुग्गलादीसू”ति । एकं पुग्गलन्ति एत्थ अज्जत्थो एक-सद्दो “इत्थेके अभिवदन्ती”तिआदीसु (म० नि० ३.२७) विय । एकवचनेनेव चेत्य सङ्ख्याविसेसो सिद्धो, तस्मा अज्जं एकं पुग्गलन्ति अयमेत्थ अत्थो । तेन अत्तानं निवत्तेति । “नेव मनाप”न्ति इमिना पियपुग्गलं, अतिप्पियसहायकञ्च निवत्तेति, अत्तानम्पि वा अत्तनि अमनापताय अभावतो । “न अमनाप”न्ति इमिना अप्पियं, वेरिपुग्गलञ्च, पारिसेसतो मज्झत्तपुग्गलस्स गहणं आपन्नं । इति “एकं पुग्गलं नेव मनापं नामनाप”न्ति इमिना अत्तनो, पियादीनञ्च पटिक्खेपमुखेन उदासिनपुग्गलं दस्सेति ।

वुत्तनयेनाति “य्वास्स पकतिमज्झत्तो”तिआदिना अनन्तरं वुत्तेन नयेन । अत्तसिनेहस्स बलवभावतो वेरितोपि अत्तनि मज्झत्तताय दुरुपसंहारत्ता “इमेसु च अत्तनि चा”ति अत्ता पच्छा वुत्तो । पथवीकसिणे वुत्तनयेनेवाति “अयं समापत्ति आसन्नपीतिपच्चत्थिका”तिआदिना (विसुद्धि० १.८७) पथवीकसिणे वुत्तनयेन । यं हि हेट्ठा “पगुणततियज्झाना वुट्ठाया”तिआदि (विसुद्धि० १.८७) वुत्तं, तं हेट्ठा तीसु ब्रह्मविहारेसु, चतुत्थब्रह्मविहारे च आदीनवानिसंसदस्सनवसेन वुत्तं । इदं पन ततियज्झाने आदीनवं, चतुत्थज्झाने च आनिसंसं दिस्वा चतुत्थाधिगमाय योगं करोन्तस्स चतुत्थज्झानस्स उप्पज्जनाकारदस्सनं । तस्मा तत्थ वुत्तं “पथवीसद्दं अपनेत्वा तदेव निमित्तं आरम्मणं कत्वा मनोद्वारावज्जनं उप्पज्जती”तिआदिना योजेतब्बं ।

पथवीकसिणादीसूति आदि-सद्देन सेसकसिणानि, अस्सासपस्सासनिमित्तञ्च सङ्गण्हाति । कामं कसिणानापानेसु उप्पन्नस्सापि ततियज्झानस्स उपेक्खाब्रह्मविहारेन रूपावचरज्झानादिताय अत्थेव सभागता, तं पन अकारणं आरम्मणस्स

विसदिसतायाति आह “आरम्भणविसभागताया”ति । ननु च अज्जथाव कसिणादिभावना, अज्जथा ब्रह्मविहारभावनाति भावनावसेनापि यथावुत्तज्ज्ञानानं अत्थेव विसदिसताति? सच्चमेतं, भावनावसेन पन विसदिसता अनुप्पत्तिया न एकन्तिकं कारणं । तथा हि अज्जथाव मेत्तादिभावना, अज्जथा उपेक्खाभावना । तथापि सत्तेसु यथापवत्तितं हितेसितादिआकारं ब्यतिरेकमुखेन आमसन्ती, ततो विनिवत्तमानरूपेण अज्जुपेक्खनाकारेण ब्रह्मविहारुपेक्खा पवत्तति । तथा हि वक्खति “कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ती”तिआदि (विसुद्धि० १.२६३) । आरम्भणसभागतापि चेत्थ अत्थीति मेत्तादिवसेन पटिलद्धततियज्ज्ञानस्स इज्झति उपेक्खाब्रह्मविहारो । तेन वुत्तं “मेत्तादीसू”तिआदि । तत्थ मेत्तादीसूति मेत्तादीसु निष्पादेतब्बेसु, मेत्तादिवसेनाति अत्थो । सेसं हेट्ठा वुत्तनयमेव ।

पकिण्णककथावण्णना

२६२. ब्रह्मुत्तमेनाति एत्थ सम्मुतिब्रह्मानो उपपत्तिब्रह्मानो विसुद्धिब्रह्मानोति तिविधा ब्रह्मानो ।

“सम्पन्नं सालिकेदारं, सुवा भुज्जन्ति कोसिय ।
पटिवेदेमि ते ब्रह्मे, न ने वारेतुमुस्सहे ॥ (जा० १.१४.१) ।

परिब्बज महाब्रह्मे, पचन्तज्जेपि पाणिनो”ति ॥ (पाचि० ६४७) —

च एवमादीसु हि ब्रह्मसद्देन सम्मुतिब्रह्मानो वुत्ता ।

“अपारुता तेसं अमतस्स द्वारा,
ये सोतवन्तो पमुज्चन्तु सद्धं ।
विहिंससज्जी पगुणं न भासिं,
धम्मं पणीतं मनुजेसु ब्रह्मे” ॥

“अथ खो ब्रह्मा सहम्पती”ति (दी० नि० २.७१; म० नि० १.२८३; २.३४०; सं० नि० १.१७२; महाव० ९) च एवमादीसु ब्रह्मसद्देन उपपत्तिब्रह्मानो वुत्ता । “ब्रह्मचक्कं पवत्तेती”तिआदि (म० नि० १.१४८; सं० नि० २.२१; अ० नि० ४.८; ५.११; पटि० म० २.४४) वचनतो “ब्रह्म”न्ति अरियधम्मो वुच्चति, ततो निब्बत्तत्ता अविसेसेन सब्बेपि अरिया विसुद्धिब्रह्मानो नाम परमत्थब्रह्मताय । विसेसतो पन “ब्रह्माति, भिक्खवे, तथागतस्सेतं अधिवचन”न्ति वचनतो सम्मासम्बुद्धो उत्तमब्रह्मा नाम सदेवके लोके ब्रह्मभूतेहि गुणेहि उक्कंसपारमिप्पत्तितो । इति ब्रह्मानं उत्तमो, ब्रह्मा च सो उत्तमो चाति वा ब्रह्मुत्तमो, भगवा । तेन कथिते “सो मेत्तासहगतेन चेतसा”तिआदिना (दी० नि० १.५५६; ३.३०८; म० नि० १.७७, ४५९, ५०९; २.३०९, ३१५, ४५१, ४७१) तत्थ तत्थ वेनेय्यानं देसिते । इतीति एवं यथावुत्तेन भावनावक्कमेन चेव अत्थवण्णनावक्कमेन च विदित्वा जानित्वा । पकिण्णककथापि विज्जेय्याति पुब्बे विय असाधारणं तंतंब्रह्मविहारपटिनियतमेव अत्थं अगगहेत्वा साधारणभावतो तत्थ तत्थ पकिण्णकं विसटं अत्थं गहेत्वा पवत्तित्ता पकिण्णककथापि विजानितब्बा ।

मेज्जतीति धम्मतो अज्जस्स कत्तुनिवत्तनत्थं धम्ममेव कत्तारं कत्वा निदिसति । सिनिय्हतीति एत्थ सत्तेसु ब्यापज्जनवसेन लूखभावस्स पटिपक्खभूतं जाणपुब्बङ्गमं हिताकारपवत्तिवसेन सिनेहनं दट्ठब्बं, न तण्हायनवसेन । तं हि मोहपुब्बङ्गमं लुब्धनसभावं, इदं पन अदुस्सनसभावं अलोभसम्पयुत्तं । ननु च तण्हासिनेहोपि ब्यापादविरोधी तेन

सहानवद्धानतो । यदिपि तेन सह एकस्मिं चित्ते नप्पवत्तति, विरोधी पन न होति अप्पहायकतो । मेज्जतीति मित्तो, हितज्झासयो खन्धप्पबन्धो, तप्परियापन्नताय मित्ते भवा, मित्ते वा आरम्मणभूते पिये पुग्गले भवा, मित्तस्स एसा पवत्ति मेज्जनवसेन वाति वेदितब्बा ।

करोतीति करुणा, किं करोति, केसं, किं निमित्तन्ति आह “परदुक्खे सति साधूनं हृदयकम्पन”न्ति । कम्पनन्ति च परेसं दुक्खं दिस्वा तस्स अपनेतुकामस्स असहनाकारेण चित्तस्स अज्जथत्तं । तयिदं सप्पुरिसानंयेव होतीति आह “साधून”न्ति । सप्पुरिसा हि सपरहितसाधनेन “साधू”ति वुच्चन्ति । विनासेतीति अदस्सनं गमेति, अपनेतीति अत्थो । तेनेत्थ हिंसनं अपनयनन्ति दस्सेति । परदुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा हि करुणा । फरणवसेनाति फुसनवसेन, आरम्मणकरणवसेनाति अत्थो । आरम्मणकरणज्चेत्थ दुक्खितेसु दुक्खापनयनाकारेनेवाति दट्ठब्बं ।

मोदन्ति तायाति मोदनकिरियाय मुदिताय करणभावनिद्देशो, स्वायं उपचारसिद्धो, मुदिताविनिमुत्तो नत्थि तत्थ कोचि कत्ताति तमेव कत्तुभावेन निद्दिसति “सयं वा मोदती”ति, अयम्पि उपचारनिद्देशोव । धम्मानं अवसवत्तनतोति वसवत्तिभावनिवारणत्थं “मोदनमत्तमेव वा तन्ति मुदिता”ति आह ।

पियादीसु पक्खपातुपच्छेदनमुखेन उदासिनभावसङ्घाता उपपत्तितो इक्खा उपेक्खा । तेनाह “अवेरा होन्तू”तिआदि । तत्थ उपेक्खतीति कत्तुनिद्देशे कारणं हेट्ठा वुत्तमेव ।

२६३. हितो नाम अत्थचरो, तस्मा हिताकारप्पवत्तिलक्खणाति सत्तानं हितचरणाकारेण पवत्तिलक्खणा, हिताकारस्स वा पवत्तनलक्खणा । हितूपसंहाररसाति सत्तेसु हितस्स उपनयनकिच्चा, उपनयनसम्पत्तिका वा । “अनत्थं मे अचरी”तिआदिना (ध० स० १२३७; विभ० ९०९) पवत्तनकस्स आघातस्स विनयनाकारेण पच्चुपतिट्ठति, जाणस्स गोचरभावं गच्छति, यत्थ वा सयं उप्पज्जति, तत्थ आघातविनयनं पच्चुपट्ठपेतीति आघातविनयपच्चुपट्ठाना । अमनापानम्पि सत्तानं पटिक्कूले अप्पटिक्कूलसज्जितारूपेण, पगेव मनापानं यं मनापभावदस्सनं, तथापवत्तो योनिंसोमनसिकारो, तं पदद्धानं एतिस्साति मनापभावदस्सनपदद्धाना । व्यापादूपसमोति व्यापादस्स विक्खम्भनवसेन वूपसमो । सम्पत्तीति सम्पज्जनं सम्मदेव निब्बत्ति । सिनेहसम्भवोति तण्हासिनेहस्स उप्पत्ति । विपत्तीति विनासो । मेत्तामुखेन हि रागो वज्जेति ।

करुणादीनं लक्खणादीसु इमिना नयेन अत्थो वेदितब्बो । विसेसमत्तमेव वण्णयिस्साम । सत्तानं पवत्तदुक्खस्स अपनयनाकारो । अपनयनं पन होतु वा मा वा, यो दुक्खापनयनाकारो, तथापवत्तिलक्खणा दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा । अपनेतुकामताय परेसं दुक्खस्स असहनं अनधिवासनं परदुक्खासहनं । न विहिंसा अविहिंसा, सत्तानं अविहेठनं । तं पच्चुपट्ठपेति, विहिंसाय वा पटिपक्खभावेन पच्चुपतिट्ठतीति अविहिंसापच्चुपट्ठाना । विहिंसूपसमोति एत्थ विहिंसन्ति एताय सत्ते, विहिंसनं वा नेसं तन्ति विहिंसा, सत्तानं विहेठनाकारेण पवत्तो करुणाय पटिपक्खभूतो पटिघचित्तुप्पादो । करुणामुखेन सोको वज्जेतीति आह “सोकसम्भवो विपत्ती”ति ।

पमोदनलक्खणाति परसम्पत्तिया पमोदनलक्खणा । अनिस्सायनरसाति इस्सायनस्स उसूयनस्स पटिपक्खभावकिच्चा । सत्तानं सम्पत्तिया, पन्तसेनासनेसु, अधिकुसलधम्मसेसु च असहनं अरमणं अरतिइच्चेव सङ्गहं गच्छति, तस्सा विहननाकारेण पच्चुपतिट्ठति, तस्स वा विघातं वूपसमं पच्चुपट्ठपेतीति अरतिविघातपच्चुपट्ठाना ।

पहासो गेहसितपीतिवसेन पट्टभावा उप्पिलावित्तं । सत्तेसु समभावदस्सनरसाति पियादिभेदेसु सब्बसत्तेसु उदासिनवुत्तिया समभावस्सेव दस्सनकिच्चा, उपपत्तितो इक्खणतो समभावेनेव तेसं गहणकिच्चाति अत्थो । सत्तेसु पटिकूलापटिकूलाकारानं अगगहणतो तत्थ पटिधानुनयानं वूपसमनाकारेण वुत्तिया तेसं वूपसमं विक्खम्भनं पच्चुपट्टपेतीति पटिधानुनयवूपसमपच्चुपट्टाना । एवं पवत्तकम्मस्सकतादस्सनपदट्टानाति एत्थ “एव”न्ति इमिना व्यतिरेकमुखेन हितूपसंहारदुक्खापनयनसम्पत्तिपमोदनाकारेण पच्चामसन्तो मेत्तादीनं तिस्सन्नं पवत्तिआकारपटिसेधनमुखेन पवत्तं कम्मस्सकताजाणं उपेक्खाब्रह्मविहारस्स आसन्नकारणं, न यं किञ्चीति दस्सेति ।

२६४. विपस्सनासुखञ्चेव भवसम्पत्ति चाति एत्थ दिट्ठधम्मसुखविहारो चाति वत्तब्बं । तम्पि हि नेसं साधारणपयोजनं । तथा “सुखं सुपती”तिआदयो (अ० नि० ८.१; ११.१५) एकादसानिसंसा । ते पन हेट्ठा वुत्ता एवाति इध न गहिता ।

निस्सरति अपगच्छति एतेनाति **निस्सरणं**, पहायकं । कामञ्चेतेहि पञ्चपि नीवरणानि, तदेकट्ठा च पापधम्मा विक्खम्भनवसेन पहीयन्ति, उजुविपच्चनीकदस्सनवसेन पन व्यापादादयो **पाळियं** (दी० नि० ३.३२६; अ० नि० ६.१३) वुत्ता । एवञ्च कत्वा रागनिस्सरणतावचनं उपेक्खाब्रह्मविहारस्स सुट्ठु समत्थितं दट्ठब्बं ।

२६५. एत्थाति एतेसु ब्रह्मविहारेसु । मेत्ता सत्तेसु यथारहं दानपियवचनादिसीलसुतादिगुणगहणवसेन पवत्तति । तेन वुत्तं “सत्तानं मनापभावदस्सनपदट्टाना”ति । रागोपि तत्थ यथा तथा गुणगहणमुखेनेव पवत्तति मनापसञ्जापलोभतोति आह “**गुणदस्सनसभागताया**”ति । तस्मा मित्तमुखसपत्तो विय तुल्याकारेण दूसनतो **रागो** मेत्ताय **आसन्नपच्चत्थिको**, **सो ल्हं ओतारं लभति** सतिसम्मोसमत्तेनापि मेत्तं अपनीय तस्सा वत्थुस्मिं उप्पज्जनारहत्ता । **ततोति** रागतो, रागस्स वा ओतारलाभतो । **सभागविसभागतायाति** सभागस्स, सभागेन वा विसभागताय । सत्तेसु हि मनापाकारगाहिनो मेत्तासभागस्स तब्बिपरीतसभावो व्यापादो तेन विसभागो । तस्मा सो ओतारं लभमानो चिरेनेव लभेय्याति पुरिसस्स दूरे ठितसपत्तो विय मेत्ताय दूरपच्चत्थिको । **ततोति** व्यापादतो । **निब्भयेनाति** अनुस्सङ्कनपरिसङ्कनेन, लब्धपतिट्ठाय मेत्ताय व्यापादेन दुप्पधंसियत्ताति अधिप्पायो । तेनाह “**मेत्तायिस्सती**”तिआदि ।

इट्ठानन्ति पियानं । **कन्तानन्ति** कमनीयानं । **मनापानन्ति** मनवड्ढनकानं । ततो एव मनो रमेन्तीति **मनोरमानं** । **लोकामिसपटिसंयुत्तानन्ति** तण्हासन्निस्सितानं । **अप्पटिलाभतो समनुपस्सतोति** अप्पटिलाभेन अहमिमे न लभामीति परितस्सतो । **अतीतन्ति** अतिक्कन्तं । **निरुद्धन्ति** निरोधप्पत्तं । **विपरिणतन्ति** सभावविगमेन विगतं । **समनुस्सरतोति** अनुत्थुननवसेन चिन्तयतो । **गेहसितन्ति** कामगुणनिस्सितं । “**आदिना**”ति इमिना “सोतविज्जेय्यानं सद्धान”न्ति एवमादिं सङ्गण्हाति । **विपत्तिदस्सनसभागतायाति** येसु सत्तेसु भोगादिविपत्तिदस्सनमुखेन करुणा पवत्तति, तेसु तन्निमित्तमेव अयोनिस्सो आभोगे सति यथावुत्तदोमनस्समुखेन सोको उप्पज्जेय्य, सो करुणाय आसन्नपच्चत्थिको । सोको हि इध दोमनस्ससीसेन वुत्तो । **सभागविसभागतायाति** एत्थ सत्तेसु दुक्खापनयनकामताकारस्स करुणासभागस्स तेसु दुक्खूपनयनाकारो विहेसासभावो विसभागोति ताय सभागविसभागताय सा ओतारं लभमाना चिरेनेव लभेय्याति पुरिसस्स दूरे ठितसपत्तो विय करुणाय दूरपच्चत्थिका वुत्ता ।

सम्पत्तिदस्सनसभागतायाति येसु सत्तेसु भोगादिसम्पत्तिदस्सनमुखेन मुदिता पवत्तति, तेसु तन्निमित्तमेव अयोनिस्सो आभोगे सति “चक्खुविज्जेय्यानं रूपान”न्तिआदिना (म० नि० ३.३०६) वुत्तसोमनस्समुखेन पहासो उप्पज्जेय्य, सो च मुदिताय आसन्नपच्चत्थिको । पहासो हि इध सोमनस्ससीसेन वुत्तो । **सभागविसभागतायाति** भोगादिसम्पत्तीहि मुदितेसु

सत्तेसु पमोदनाकारस्स मुदितासभागस्स तत्थ अनभिरमनाकारा अरति विसभागाति ताय सभागविसभागताय सा ओतारं लभमाना चिरेनेव लभेय्याति पुरिसस्स दूरे ठितसपत्तो विय मुदिताय दूरपच्चत्थिका वुत्ता । **पमुदितो चाति**आदि मुदिताय सिद्धाय अयम्पि अरति न होतीति लद्धब्बगुणदस्सनवसेन वुत्तं, न इधाधिप्पेतअरतिनिग्गहदस्सनवसेन । कायचित्तविवेकपटिपक्खाय वा अरतिया विक्खम्भिताय मुदिताय पटिपक्खा अरति सुविक्खम्भनेय्या होतीति दस्सनत्थं एकदेसेन अरति दस्सिताति दट्ठब्बं । **अधिकुसलधम्म**ेसूति समथविपस्सनाधम्मेषु ।

बालकरधम्मयोगतो **बालस्स** । अत्तहितपरहितव्यामूळहताय **मूळहस्स** । पुथूनं किलेसादीनं जननादीहि कारणेहि **पुथुज्जनस्स** । किलेसोधीनं मग्गोधीहि अजितत्ता **अनोधिजिनस्स**, ओधिजिना वा सेक्खा ओधिसोव किलेसानं जितत्ता । तेन इमस्स ओधिजितभावं पटिक्खपति । सत्तमभवादितो उद्धं पवत्तनविपाकस्स अजितत्ता **अविपाकजिनस्स**, विपाकजिना वा अरहन्तो अप्पटिसन्धिकत्ता । तेनस्स असेक्खत्तं पटिक्खपति । अनेकादीनवे सब्बेसम्पि पापधम्मानं मूलभूते सम्मोहे आदीनवानं अदस्सनसीलताय **अनादीनवदस्साविनो** । आगमाधिगमाभावा **अस्सुतवतो** । एदिसो एकंसेन अन्धपुथुज्जनो नाम होतीति तस्स अन्धपुथुज्जनभावदस्सनत्थं पुनपि “**पुथुज्जनस्सा**”ति वुत्तं । **एवरूपाति** वुत्ताकारेन सम्मोहपुब्बिका । **रूपं सा नातिवत्ततीति** रूपानं समतिक्कमनाय कारणं न होति, रूपारम्भणे किलेसे नातिवत्ततीति अधिप्पायो । सोमनस्सदोमनस्सरहितं अज्जाणमेव **अज्जाणुपेक्खा** । **दोसगुणाविचारणवसेन सभागत्ताति** यथा ब्रह्मविहारुपेक्खा मेत्तादयो विय सत्तेसु हितूपसंहारादिवसेन गुणदोसे अविचारेन्ती केवलं अज्झुपेक्खनवसेनेव पवत्तति, एवं अज्जाणुपेक्खा सत्तेसु विज्जमानम्पि गुणदोसं अचिन्तेन्ती केवलं अज्झुपेक्खनवसेनेव पवत्ततीति दोसगुणाविचारणवसेन सभागा । तस्मा सा लहुं ओतारं लभतीति ब्रह्मविहारुपेक्खाय आसन्नपच्चत्थिका वुत्ता । **सभागविसभागतायाति** इट्ठानिद्वेषु मज्झत्ताकारस्स उपेक्खासभागस्स तत्थ अनुरोधविरोधपवत्तिआकारा रागपटिघा विसभागाति ताय सभागविसभागताय ते ओतारं लभमाना चिरेनेव लभेय्युन्ति पुरिसस्स दूरे ठितसपत्तो विय उपेक्खाब्रह्मविहारस्स दूरपच्चत्थिका वुत्ता ।

२६६. कत्तुकामता छन्दो आदि “छन्दमूलका कुसला धम्मा”ति (अ० नि० ८.८३) वचनतो, अथ वा सत्तेसु हितेसितादुक्खापनयनकामतादिना अनवज्जाभिपत्थनावसेन पवत्तनतो “कत्तुकामता छन्दो आदी”ति वुत्तं । उपेक्खाब्रह्मविहारोपि हि सत्तेसु अनिराकतहितच्छन्दोयेव “तत्थ अब्यावटता अपण्णकपटिपदा”ति अज्झुपेक्खनाकारेन पवत्तति माता विय सकिच्चपसुते पुत्ते । **नीवरणादीति आदि**-सद्देन तदेकट्ठकिलेसानं सङ्गहो दट्ठब्बो । कत्थचि सत्तगहणम्पि सङ्खारगहणमेव होति पुग्गलाधिट्ठानाय देसनाय यथा “सब्बे सत्ता आहारट्ठितिका”ति (अ० नि० १०.२७; खु० पा० ४.१), न एवमिधाति आह “**पज्जत्तिधम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा सत्ता आरम्भण**”न्ति । **पज्जत्तिधम्मवसेनाति** पज्जत्तिसङ्खतधम्मवसेन । कामज्चेत्थ “सुखिता होन्तू”तिआदिना (पटि० म० २.२३) भावनायं सुखादिगहणम्पि लब्धति । तं पन “सब्बे सङ्खारा अनिच्चा”ति (ध० प० २५५; थेरगा० ६७६; नेत्ति० ५) विपस्सनाय अनिच्चलक्खणगहणं विय अप्पधानभूतं, सत्तपज्जत्ति एव पधानभावेन गय्हतीति दट्ठब्बं । **उपचारे वा पत्ते आरम्भणवट्ठनं** तत्थापि सीमासम्भेदसिद्धितोति अधिप्पायो ।

एकमावासं परिच्छिन्दित्वाति एत्थ “सत्ते मेत्ताय फरिस्सामी”ति एवं जाणेन परिच्छेदं कत्वा एका रच्छा परिच्छिन्दितब्बाति योजना । रच्छागहणेन रच्छावासिनो सत्ता गहिता यथा एकं दिसन्ति । एवं सब्बत्थ ।

२६७. कसिणानं निस्सन्दोति कसिणज्झानानं निस्सन्दफलसदिसा **आरुप्पा** अरूपज्झानानि, कसिणज्झानानं

पारिपूरियाव सिञ्जनतो । तेहि विना असिञ्जनतोति केचि । **समाधिनिस्सन्दो**ति रूपज्झानसमाधीनं, हेट्ठिमानं तिण्णं अरूपज्झानसमाधीनञ्च निस्सन्दो पटिपाटिया ते अधिगन्त्वाव पटिलभित्तब्बतो । **विपस्सनानिस्सन्दो** विपस्सनानुभावेन लद्धब्बतो, विपस्सनावसेनेव च समापज्जितब्बतो । **समथविपस्सनानिस्सन्दो निरोधसमापत्ति** । यथाह “द्वीहि बलेहि समन्नागतत्ता”तिआदि (विसुद्धि० २.८६८) । “**पुरिमब्रह्मविहारत्तयनिस्सन्दो**”ति इमिना मेत्तादिवसेन तीणि ज्ञानानि अधिगन्त्वा ठितस्सेव उपेक्खाब्रह्मविहारो, न इतरस्साति दस्सेति । तमेवत्थं उपमाय पाकटतरं कत्वा दस्सेतुं “**यथा ही**”तिआदि वुत्तं । यं पनेत्थ वत्तब्बं, तं हेट्ठा वुत्तमेव ।

२६८. सियाति वुच्चमानाकारेण सिया कस्सचि परिवितक्को । **एत्थाति** एतेसु मेत्तादीसु ब्रह्मविहारता वेदितब्बा, इतरकम्मट्टानानि अत्तहितपटिपत्तिमत्तानि । इमानि पन “सब्बे सत्ता सुखिता होन्तू”तिआदिना (पटि० म० २.२२) परहितपटिपत्तिभूतानि । तस्मा सत्तेसु सम्मा पटिपत्तिभावेन सेट्ठा एते विहारा । **ब्रह्मानोति** उपपत्तिब्रह्मानो । ते हि इध ज्ञानभावनाय विनीवरणचित्ता हुत्वा ब्रह्मलोके उप्पन्ना तत्थ यावतायुकं विनीवरणचित्ताव होन्ति । तस्मा “**निदोसचित्ता विहरन्ती**”ति वदन्ति । **ब्रह्मानोति** वा सकलबुद्धगुणहेतुभूतानं दानपारमितादीनं बुद्धकरधम्मानं परिपूरणवसेन ब्रूहितगुणा महासत्ता बोधिसत्ता । ते हि सब्बसत्तानं हितेसनेन, अहितापनयनेन, सम्पत्तिपमोदनेन, सब्बत्थ विवज्जितागतिगमनमज्झत्तभावाधिद्वानेन च निदोसचित्ता विहरन्ति । **एवन्ति** यथा ते उपपत्तिब्रह्मानो, महाबोधिसत्तब्रह्मानो वा, एवं एतेहि ब्रह्मविहारेहि सम्पयुत्ता समङ्गीभूता ।

२६९. चतस्सोवातिआदिपज्हस्साति चतस्सोतिआदिकस्स तिविधस्स पज्हस्स । **विसुद्धिमग्गादिवसाति** एत्थ ब्यापादसंकिलेसादितो विसुज्झनुपायो विसुद्धिमग्गो । **आदि-**सद्वेन हितूपसंहारादिमनसिकारविसेसा सङ्गहिता । **आसं** मेत्तादीनं । **अप्पमाणेति** पमाणरहिते । **येनाति** येन कारणेन । **तन्ति** तस्मा । **द-**कारो पदसन्धिकरो ।

ब्यापादबहुलस्स विसुद्धिमग्गोति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं, उजुविपच्चनीकभावतोति अधिप्पायो । एस नयो सेसेसुपि । पक्खपातवसेन अनाभुजनमनाभोगो मज्झत्ताकारोति अधिप्पायो । ख्यायं चतुब्बिधो सत्तेसु मनसिकारो वुत्तो, तमेव उपमाय दस्सेतुं “**यस्मा च यथा माता**”तिआदि वुत्तं । तत्थ वुत्तस्सापि हितूपसंहारादिअत्थस्स उपमेय्यभावं उपनेत्वा दस्सेतुं अत्थुपनयनत्थो “**यस्मा चा**”ति **च-**सद्वो । **परियायेति** वारे, तस्मिं तस्मिं किच्चवसेन परिवत्तनक्कमेति अत्थो । **अव्यावटाति** अनुस्सुक्का । **तथाति** यथा माता दहरादीसु पुत्तेसु, तथा सब्बसत्तेसु मेत्तादिवसेन मेत्तायनादिवसिकेन भवितब्बन्ति योजना । **तस्माति** यस्मा सब्बेपि संकिलेसधम्मा यथारहं दोसमोहरागपक्खिया, तेहि च विसुज्झनुपायो अप्पमज्जा, हितूपसंहारादिवसेन चतुब्बिधो च सत्तेसु मनसिकारो, तस्मा विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सोव अप्पमज्जा । **चतस्सोपि एता भावेतुकामेन** न एकेकन्ति अधिप्पायो । सति हि सब्बसङ्गहे कमेन भवितब्बं । हितेसिता मेत्तायनन्ति आह “**एवं पत्थितहितान**”न्ति । **सम्भावेत्वा वाति** “इमाय पटिपत्तिया अयं निरयादीसु निब्बत्तेय्या”ति परिकप्पेत्वा वा । दुक्खापनयनाकआरप्पवत्तिवसेन पटिपज्जितब्बन्ति सम्बन्धो । **ततो परन्ति** ततो हिताकारप्पवत्तिआदितो परं । **कत्तब्बाभावतोति** चतुत्थस्स पकारस्स कत्तब्बस्स अभावतो । **अयं कमोति** अयं इमासं अप्पमज्जानं येभ्य्येन पवत्तनक्कमोति कत्वा वुत्तं, न “इमिनाव कमेन एतासं पवत्ति, न अज्जथा”ति । मेत्तादीनं हि तिस्सन्नं भावनानं कमनियमो नत्थि, यं वा तं वा पठमं भावेतुं लब्भा, देसनाक्कमवसेन वा एवं वुत्तं ।

एकसत्तस्सापीति एकस्सापि सत्तस्स । अप्पटिभागनिमित्तत्ता परिच्छेदग्गहणं नत्थि, न च सम्मुतिसच्चवसेन पवत्तं सत्तग्गहणं परिच्छिन्नरूपादिग्गहणं होतीति अप्पनाप्पत्तिया अपरामाससत्तग्गहणमुद्धभूतानं मेत्तादीनं एकसत्तारम्मणानम्पि

अप्पमाणगोचरता वुत्ता । एवं पमाणं अग्गहेत्वाति यथा उद्धुमातकादीसु अतिरेकुद्धुमातकादिभावप्पत्ते पदेसे निमित्तं गहति, एवं पमाणं अग्गहेत्वा । सकलफरणवसेनाति निरवसेसफरणवसेन ।

२७०. निस्सरणत्ताति एत्थ यं यस्स निस्सरणं, तं तस्स उजुपटिपक्खभूतमेव होति । यथा कामानं नेक्खम्मं, रूपानं आरुप्पा, सङ्खारानं निब्बानं, एवं दोमनस्ससहितानं ब्यापादविहिंसारतीनं निस्सरणभूता मेत्ताकरुणामुदिता न सोमनस्सरहिता होन्ति । निस्सरणगहणेनेव च पुब्बभागियानं तासं उपेक्खासम्पयोगोपि अनुज्जातोति दट्ठब्बं अनिस्सरणभावतो । तथा हि अट्ठवीसतिया चित्तुप्पादेसु करुणामुदितानं पवत्तिं आचरिया इच्छन्ति । न हि ब्रह्मविहारुपेक्खा उपेक्खावेदनं विना वत्तति पारिसुद्धिउपेक्खा विय । न हि कदाचि पारिसुद्धिउपेक्खा वेदनुपेक्खं विना वत्ततीति ।

२७१. सातसहगतन्ति सुखसहगतं । तस्माति यस्मा “ततो त्वं भिक्खू”तिआदिकाय (अ० नि० ८.६३) देसनाय चतुन्नम्पि अप्पमज्जानं सवितक्कादिभावो विय उपेक्खासहगतभावोपि विज्जायति, तस्मा । **चतस्सोपि अप्पमज्जा चतुक्कपञ्चकज्झानिकाति** चोदकस्स अधिप्पायो । **एवहि सतीति** यदि मूलसमाधिम्हि वुत्तमत्थं अनन्तरं वुत्तताय ब्रह्मविहारेसु पक्खिपति, एवं सन्ते कायानुपस्सनादयोपि चतुक्कपञ्चकज्झानिका सियुं, न पन होन्ति विपस्सनावसेन देसितत्ताति अधिप्पायो, होन्तु कायानुपस्सनादयो आनापानभावनावसेन चतुक्कपञ्चकज्झानिकाति वदेय्याति आसङ्कन्तो आह “वेदनादीसू”तिआदि । **व्यञ्जनच्छायामत्तं गहेत्वाति** “मेत्ता मे चेतोविमुत्ति भाविता भविस्सती”तिआदीहि व्यञ्जनेहि पकासितो एव चित्तसमाधि “अज्झत्तं मे चित्तं ठितं भविस्सती”तिआदीहिपि व्यञ्जनेहि पकासितोति व्यञ्जनतो लब्भमानसमाधिच्छायामत्तं गहेत्वा उभयत्थ लब्भमानं अधिप्पायं अग्गहेत्वाति अत्थो । सुत्तत्थं हि अज्जथा वदन्तो अयथावादिताय सत्थारं अपवदन्तो नाम होति । तेनाह “मा भगवन्तं अब्भाचिक्खी”ति ।

२७२. “तयिमं दोसं परिहरितुकामेन न सब्बं सुत्तं नीतत्थमेव, तस्मा गरुकुलतो अधिप्पायो मग्गितब्बो”ति दस्सेन्तो “गम्भीरं ही”तिआदिं वत्वा तत्थ आदितो पट्टाय अधिप्पायं दस्सेतुं “अयज्ही”तिआदिमाह । आयाचिता धम्मदेसना एतेनाति आयाचितधम्मदेसनो, तं **आयाचितधम्मदेसनं** । **एवमेवाति** गरहने निपातो, मुदा एवाति अत्थो । **अज्झत्तन्ति** गोचरज्झत्ते, कम्मट्ठानारम्माणेति अत्थो । यस्मा चित्तेकग्गता नाम ससन्ततिपरियापन्ना होति, तस्मा अत्थवण्णनायं “नियकज्झत्तवसेना”ति वुत्तं । **चित्तं ठितं भविस्सतीति** बहिद्धा अविक्खिप्पमानं एकग्गभावे ठितं भविस्सति । ततो एव **सुसण्ठितं**, सुट्ठु समाहितन्ति अत्थो । **उप्पन्नाति** अविक्खम्भिता । **पापकाति** लामका । **अकुसला धम्माति** कामच्छन्दादयो अकोसल्लसम्भूतट्ठेन अकुसला धम्मा । चित्तं परियादाय पवत्तितुं ओकासादानेन कुसलचित्तं खेपेत्वा न च ठस्सन्तीति योजना । इमिना यथावुत्तस्स समाधानस्स कारणमाह ।

चित्तेकग्गतामत्तोति भावनमनुयुत्तेन पटिलद्धमत्तं नातिसुभावितं समाधानं । तं पन उपरि वुच्चमानानं समाधिविसेसानं मूलकारणभावतो “मूलसमाधी”ति वुत्तो । स्वायं चित्तेकग्गतामत्तो “अज्झत्तमेव चित्तं सण्ठपेमि सन्निसादेमि एकोदिं करोमि समादहामी”तिआदीसु विय खणिकसमाधि अधिप्पेतो । यथेव हि अज्जत्थापि “आरद्धं खो पन मे, भिक्खवे, वीरियं अहोसि असल्लीनं...पे०... समाहितं चित्तं एकग्ग”न्ति (अ० नि० ८.११; पारा० ११) वत्वा “विविच्चेव कामेही”तिआदिवचनतो (अ० नि० ८.११) पठमं वुत्तचित्तेकग्गता “खणिकसमाधी”ति विज्जायति, एवमिधापीति । **सो एव समाधीति** मूलसमाधिमाह ।

अस्साति भिक्खुनो, अस्स वा मूलसमाधिस्स । **भावनन्ति** वड्डनं । **अयं समाधीति** च मूलसमाधियेव अधिप्पेतो । **एवं भावितोति** यथा अरणिसहितेन उप्पादितो अग्गि गोमयचुण्णादीहि वड्डितो गोमयग्गिआदिभावं पत्तोपि अरणिसहितेन

उष्पादितमूलगतीवेव वुच्चति, एवमिधापि मूलसमाधि एव मेत्तादिवसेन वड्ढितोति कत्वा वुत्तं ।

अञ्जेसुपि आरम्मणेसु पथवीकसिणादीसु । तत्थ यथा मेत्ताभावनापुब्बङ्गमेन भावनानयेन पथवीकसिणादीसु सवितक्कादिभाववसेन चतुक्कपञ्चकज्झानसम्पापनविधिना मूलसमाधिस्स भावना वुत्ता, एवं करुणादिभावनापुब्बङ्गमं पथवीकसिणादीसुपि भावनाविधिं दस्सेत्वा पच्छा कायानुपस्सनादिपुब्बङ्गमं भावनाविधिं दस्सेन्तो आसवक्खयाय धम्मं देसेसि । तेन वुत्तं “**करुणा मे चेतोविमुत्ती**”तिआदि । यदि एवं धम्मनुपस्सनापरियोसानाय देसनाय अरहत्ताधिगमाय कम्मट्ठानस्स कथितत्ता पुन “ततो त्वं, भिक्खु, इमं समाधिं सवितक्कम्पी”तिआदि (अ० नि० ८.६३) कस्मा वुत्तन्ति? धम्मनुपस्सनाय मत्थकप्पत्तिदस्सनत्थं । सा हि सङ्खारुपेक्खाभावेन वत्तमाना यथावुत्तज्झानधम्मो सम्मसन्ती विसेसतो मत्थकप्पत्ता नाम होति । फलसमापत्तिभूमिदस्सनत्थं वुत्तन्ति केचि ।

पुन **यतो खो** तेतिआदि अरहत्तप्पत्तितो उद्धं लद्धब्बफासुविहारदस्सनं । तत्थ **गग्घसीति** गमिस्ससि । **तस्माति** यस्मा “सवितक्कम्पी”तिआदिका देसना मेत्तादीनं आरम्मणतो अञ्जस्मिं आरम्मणे समाधिं सन्धाय वुत्ता, न अप्पमज्जा, तस्मा “**तथेवा**”तिआदिना गन्थन्तरेनपि तमेवत्थं समत्थेति । तत्थ **तथेवाति** तिकचतुक्कज्झानवसेनेव । **अभिधम्मोति** चित्तुष्पादकण्डे (ध० स० २५१ आदयो), अप्पमज्जाविभङ्गादीसु (विभ० ६८४ आदयो) च तत्थ तत्थ अभिधम्मप्पदेसेसु ।

२७३. सुभपरमादिवसेनाति सुभ-सद्दो “सुभन्तेव अधिमुत्तो होती”ति (पटि० म० १.२१२; अ० नि० ८.६६) एवं वुत्तसुभविमोक्खं सन्धाय वुत्तो उत्तरपदलोपेन । **परम-**सद्दो उक्कंसत्थो । सुभो सुभविमोक्खो परमो उक्कंसो परमा कोटि एतिस्साति सुभपरमा, मेत्ताचेतोविमुत्ति, ततो परं ताय साधेतब्बं नत्थीति अत्थो । असाधारणस्स अत्थस्स अधिप्पेतत्ता विपस्सनासुखादयो इध अनवसरा । इतरेतरविसिद्धापेते विसेसा, पगेव परेहि । तेनाह “**अञ्जमज्जं असदिसो आनुभावविसेसो वेदितब्बो**”ति । **विसेसेत्वाति** अञ्जमज्जं विसिद्धं कत्वा ।

तस्स तस्स उपनिस्सयत्ताति सुभविमोक्खादिकस्स तस्स तस्स विमोक्खस्स पकतूपनिस्सयवसेन उपनिस्सयपच्चयभावतो । इदानि तमत्थं पाकटतरं कत्वा दस्सेतुं “**मेत्ताविहारिस्सा**”तिआदि वुत्तं । अस्स मेत्ताविहारिस्स चित्तं उपसंहरतोति सम्बन्धो । **अप्पटिक्कूलपरिचयाति** मेत्ताभावनावसेन सत्तसज्जिते यत्थ कत्थचि आरम्मणे अप्पटिक्कूलाकारेनेव गहणस्स परिचितत्ता । तस्स सङ्खारभूतम्पि यं किञ्चि आरम्मणं अप्पटिक्कूलाकारेनेव पच्चुपतिट्ठति, पगेव सभावतो । “अप्पटिक्कूल”न्ति तत्थस्स चित्तं अभिरतिवसेन निरासङ्कं पवत्तति, पच्चनीकधम्मोहि च सुखेन, सुद्धु च विमुच्चति, यतस्स ज्ञानस्स विमोक्खपरियायो वुत्तो । तेनाह “**अप्पटिक्कूलेसू**”तिआदि । यथावुत्तो च अत्थो अनत्थचरणादिअधिप्पायेन सचेतने आरम्मणे आघातं उष्पादेन्तस्स पटिक्कूलपरिचया अचेतनेपि वातातपादिके आघातुप्पत्तिया विभावेतब्बो । **न ततो परन्ति** ततो सुभविमोक्खतो परं कस्सचि विमोक्खस्स उपनिस्सयो न होतीति अत्थो ।

अभिहनन्ति एतेनाति अभिघातो, दण्डो अभिघातो यस्स तं दण्डाभिघातं, तं आदि यस्स तं दण्डाभिघातादि, दण्डाभिघातादि रूपं निमित्तं यस्स तं **दण्डाभिघातादिरूपनिमित्तं** । किं पन तन्ति आह “**सत्तदुक्ख**”न्ति, दण्डप्पहारादिजनितं करजरूपहेतुकं सत्तानं उप्पज्जनकदुक्खन्ति अत्थो । **रूपे आदीनवो सुपरिविदितो होति** करुणाविहारिस्स रूपनिमित्तत्ता, दुक्खस्स करुणाय च परदुक्खासहनरसत्ताति अधिप्पायो । **तत्थ** आकासे । **चित्तं पक्खन्दति** सब्बसो रूपानं अभावो विवरमपगमोति ।

तेन तेनातिआदीसु अयं योजना — तेन तेन भोगसम्पत्तिआदिना पामोज्जकारणेन पमुदितानं सत्तानं उप्पन्नपामोज्जविज्जाणं समनुपस्सन्तस्स योगिनो “साधु वतायं सत्तो पमोदती”ति मुदिताय पवत्तिसम्भवतो पमुदितविज्जाणस्स दस्सनेन विज्जाणग्गहणपरिचितं चित्तं होतीति ।

अनुक्कमाधिगतन्ति आकासकसिणवज्जे यत्थ कत्थचि कसिणे रूपावचरज्झानाधिगमानुक्कमेन रूपविरागभावनाय अधिगतं । आकासनिमित्तं गोचरो एतस्साति आकासनिमित्तगोचरं, तस्मिं आकासनिमित्तगोचरे पठमारुप्पविज्जाणे । चित्तं उपसंहरतोति दुतियारुप्पाधिगमाय भावनाचित्तं नेन्तस्स, तथा भावयतोति अत्थो । तत्थाति तस्मिं पठमारुप्पविज्जाणे । चित्तन्ति विज्जाणज्जायतनचित्तं । पक्खन्दतीति अनुपविसति विमोक्खभावेन अप्पेति ।

आभोगाभावतोति “सुखिता होन्तू”तिआदिना (पटि० म० २.२३) सुखासीसनादिवसेन आभुजनाभावतो । सत्तानं सुखासीसनादिवसेन पवत्तमाना मेत्तादिभावनाव परमत्थग्गहणमुखेन सत्ते आरम्मणं करोति, उपेक्खाभावना पन तथा अप्पवत्तित्वा केवलं अज्झुपेक्खनवसेनेव सत्ते आरम्मणं करोतीति आह “उपेक्खाविहारिस्स सुखदुक्खादिपरमत्थग्गाहविमुखभावतो अविज्जमानग्गहणदुक्खं चित्तं होती”ति । ननु च “कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ती”तिआदिना पटिक्खेपवसेनपि परमत्थग्गहणमुखेनेव उपेक्खाब्रह्मविहारोपि सत्ते आरम्मणं करोतीति? सच्चमेतं, तं पन भावनाय पुब्बभागे, मत्थकप्पत्तियं पन केवलं अज्झुपेक्खनवसेनेव सत्ते आरम्मणं करोतीति सविसेसं परमत्थतो अविज्जमाने एव विसये तस्स पवत्ति । अविज्जमानग्गहणदुक्खता च अज्झुपेक्खनवसेन अप्पनाप्पत्तिया अपरामाससत्तग्गहणमुद्धभूतताय वेदितब्बा । सेसं वुत्तनयमेव ।

२७४. सब्बापेताति सब्बापि एता अप्पमज्जा । दानादीनन्ति पारमिभावप्पत्तानं दानादीनं बुद्धकरधम्मानं । सब्बकल्याणधम्मानन्ति सब्बेसं अनवज्जधम्मानं, समतिसाय पारमितानं, तन्निमित्तानं बुद्धयानियानञ्च, सब्बेहि वा सुन्दरसभावानं । न हि लोकियधम्मा बुद्धकरधम्मेहि आनुभावतो उक्कट्टा नाम अत्थि, बुद्धधम्मेसु वत्तब्बमेव नत्थि । परिपूरिकाति परिवुद्धिकरा । अधिद्वानानि विय हि अप्पमज्जा सब्बासं पारमितानं पारिपूरिकरा । “हितज्झासयताया”तिआदिना मेत्ताब्रह्मविहारादीनं उपेक्खाब्रह्मविहारस्स अधिद्वानभावदस्सनमुखेन चतूहि अप्पमज्जाहि अत्तनो सन्तानस्स पगेव अभिसङ्खतत्ता महाबोधिसत्ता दानादिपारमियो पूरेतुं समत्था होन्ति, नाञ्जथाति इममत्थं दस्सेति । इमस्स दातब्बं, इमस्स न दातब्बन्ति निदस्सनमत्तं दट्ठब्बं, “इदं दातब्बं, इदं न दातब्बन्ति च विभागं अकत्वा”ति वत्तब्बतो । देय्यपटिग्गाहकविकप्परहिता हि दानपारमिता । यथाह —

“यथापि कुम्भो सम्पुण्णो, यस्स कस्सचि अधोकतो ।

वमतेवुदकं निस्सेसं, न तत्थ परिरक्खती”ति ॥ (बु० वं० २.११८) ।

“सब्बसत्तान”न्ति इदं “सुखनिदान”न्ति इमिनापि सम्बन्धितब्बं, “देन्ती”ति इमिना च । तेन देय्यधम्मेन विय दानधम्मेनापि महासत्तानं लोकस्स बहूपकारता वुत्ता होति, तथा तस्स परिणामनतो । तदत्थदीपनत्थं हि “विभागं अकत्वा”ति वत्वापि “सब्बसत्तान”न्ति वुत्तं । तेसन्ति सब्बसत्तानं । उपघातन्ति एत्थापि “विभागं अकत्वा”ति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । अयं हेत्थ पदयोजना — विभागं अकत्वा उपघातं परिवज्जयन्ता सब्बसत्तानं सुखनिदानं सीलं समादियन्तीति । सत्तकालविकप्परहिता हि सीलपारमिता, लोकत्थमेव चस्स फलं परिणमीयति । नेक्खम्मं भजन्तीति पब्बज्जं उपगच्छन्ति । पब्बजितस्स हि सब्बसो सीलं परिपूरति, न गहट्ठस्स । इथापि “विभागं अकत्वा सब्बसत्तानं सुखनिदान”न्ति इदं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । न हि बोधिसत्ता कालविभागं कत्वा पब्बज्जं अनुतिट्ठन्ति, सीलं वा

समादियन्ति, निदस्सनमत्तञ्चेतं ज्ञानादिनेक्खम्मभजनस्सापि इच्छितब्बत्ता । सब्बसत्तानं सुखनिदानता हेट्ठा वुत्तनयाव । एस नयो सेसेसुपि । **हिताहितेसूति** अत्थानत्थेसु । **असम्मोहत्थायाति** सम्मोहविद्धंसनाय । **पञ्जं परियोदपेन्तीति** योगविहितं विज्जाट्टानादिं अस्सुतं सुणन्ता सुतं वोदपेन्ता अहंकारममंकारादिं विधुनन्ता जाणं विसोधेन्ति । “अहं ममा”ति विकप्परहिता हि पञ्जापारमिता । **हितसुखत्थायाति** सत्तानं हितसुखादिवुद्धियत्थमेव । **निच्चन्ति** सततं अविच्छेदेन पटिपक्खेन अवोकिण्णं । **वीरियमारभन्तीति** यथा सत्तानं अनुप्पन्नं हितसुखं उप्पज्जति, उप्पन्नं अभिवट्ठति, एवं परक्कमं करोन्ति । सङ्कोचविकखेपरहिता हि वीरियपारमिता । “**वीरभावं पत्तापी**”ति इमिना अपरद्धानं निग्गहसमत्थत्वं दस्सेति । **नानप्पकारकं अपराधं खमन्तीति** मम्मच्छेदनाकारेण अत्तनि पवत्तितं नानाविधं अपराधं सहन्ति । अत्तपरविकप्पविरहिता हि दोससहना खन्तिपारमिता ।

पटिञ्जं न विसंवादेन्तीति अविसंवादनसामञ्जेन सब्बस्सपि अनरियवोहारस्स अकरणमाह । पटिञ्जाते, अपटिञ्जाते च दिट्ठादिके मिच्छाविकप्परहिता हि सच्चपारमिता । **अविचलाधिट्टानाति** यथासमादिन्नेसु दानादिधम्मेषु निच्चलाधिट्टायिनो अचलसमादानाधिट्टाना, समादिन्नेसु च बुद्धकरधम्मेषु सम्मदेव अवट्टानं अधिट्टानपारमिता । **तेसूति** सत्तेसु । **अविचलायाति** पटिपक्खेन अकम्पनीयाय । **एवन्ति** यथावुत्तेन सत्तेसु हितज्झासयतादिआकारेण । यथा च ब्रह्मविहाराधिट्टाना पारमियो, एवं अधिट्टानाधिट्टानापि । तथा हि यथापटिञ्जं परानुग्गहाय पारमीनं अनुट्टानेन सच्चाधिट्टानं, तप्पटिपक्खपरिच्चागतो चागाधिट्टानं, पारमीहि सचित्तुपसमतो उपसमाधिट्टानं, ताहि परहितूपायकोसल्लतो पञ्जाधिट्टानं । एवं पच्चेकम्पि पारमितासु यथारहं नेतब्बं । अयमेत्थ सङ्खेपो, वित्थारतो पन पारमितासु यं वत्तब्बं, तं परमत्थदीपनियं **चरियापिटकवण्णनायं** वुत्तनयेनेव वेदितब्बं, अतिवित्थारभयेन न वित्थारयिम्ह । तथा दसबलजाणादिकेति । **एताव होन्तीति** एता होन्ति एवाति योजना ।

ब्रह्मविहारनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

इति नवमपरिच्छेदवण्णना ।

१०. आरुप्पनिद्देसवण्णना

पठमारुप्पवण्णना

२७५. उद्दिट्ठेसूति “चत्तारो आरुप्पा”ति एवं उद्दिट्ठेसु, निद्धारणे चेत्तं भुम्मं । तेनेवाह “**चतूसु आरुप्पेसू**”ति । तत्थ रूपविवेकेन अरूपं, अरूपमेव आरुप्पं ज्ञानं, इध पन तदत्थं कम्मट्टानं अधिप्पेतं । तं भावेतुकामो चतुत्थज्झानं उप्पादेतीति सम्बन्धो । **रूपाधिकरणन्ति** रूपहेतु । हेतुअत्थो हि एत्थ **अधिकरण-**सद्दो “कामाधिकरण”न्तिआदीसु (म० नि० १.१६८-१६९) विय । दण्डनट्टेन दण्डो, मुग्गरादि । परपीळाधिप्पायेन तस्स आदानं **दण्डादानं** । सत्तानं ससनट्टेन **सत्थं**, आवुधं । भण्डनं **कलहो** । विरोधो **विग्गहो** । नानावादो **विवादो** । एतन्ति यथावुत्तं दण्डादानादिकं । **सब्बसोति** अनवसेसतो । **आरुप्पे** अरूपभावे, आरुप्पे वा भवे । **रूपानंयेवाति** दिट्ठादीनवानं रूपानंयेव, न अरूपानन्ति अधिप्पायो । **निब्बिदायाति** विक्खम्भनवसेन निब्बिन्दनत्थाय । **विरागायाति** विरज्जनत्थाय । **निरोधायाति** निरुज्जनत्थाय । सब्बमेतं समतिक्कमं सन्धाय वुत्तं । **दण्डादानादीनन्ति** आदि-सद्देन अदिन्नादानादिकं सब्बं रूपहेतुकं अनत्थं सङ्गण्हाति, न इध पाळियं आगतमेवाति दट्ठब्बं । **करजरूपेति** यथावुत्तादीनवाधिकरणभावयोग्यं दस्सेतुं वुत्तं, ओळारिकरूपेति अत्थो । **आदीनवन्ति** दोसं । **तस्साति** रूपस्स । **आलोकोति** वण्णविसेसो एवाति तत्थ पवत्तं पटिभागनिमित्तं उग्घाटेत्वा सिया आकासनिमित्तं

उगगहेतुं, न पन परिच्छिन्नाकासकसिणं उगघाटेत्वा । तस्स हि उगघाटना नाम रूपनिमित्तेनेव सियाति आह “**ठपेत्वा परिच्छिन्नाकासकसिणं नवसू**”ति । केचि पन “आलोककसिणमि ठपेत्वा अट्टसू”ति वदन्ति, तस्स पन ठपने कारणं न दिस्सति, करजरूपं अतिक्कन्तं होति तस्स अनालम्बनतो ।

यदि एवं कस्मा “चतुत्थज्झानवसेना”ति वुत्तं । ननु पठमज्झानादीनिपि तस्स अनालम्बनवसेनेव पवत्तन्ति पटिभागनिमित्तरम्मणत्ता? सच्चमेतं, ओळारिकङ्गप्पहानतो पन सन्तसभावेन आनेज्जप्पत्तेन चतुत्थज्झानेन अतिक्कन्तं सुट्ठु अतिक्कन्तं नाम होतीति “**चतुत्थज्झानवसेना**”ति वुत्तं । केचि “अस्सासपस्सासानं निरुज्जनतो, कामधातुसमतिक्कमनतो चा”ति वदन्ति, तं अकारणं, इतरेसं चित्तसमुद्धानरूपानं सम्भवतो, हेट्ठिमज्झानानज्च अकामधातुसंवत्तनीयतो । **तप्पटिभागमेवा**ति करजरूपपटिभागमेव निमित्तग्गाहसम्भवतो । सदिसज्च नाम तं न होति, तस्मा किं तस्स समतिक्कमनेनाति अनुयोगं सन्धाय “**कथं? यथा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **कथन्ति** कथेतुकम्यतापुच्छा । **यथा**ति ओपम्मत्थे निपातो । **लेखाचित्तन्ति** काळवण्णादिना कतपरिकम्माय लेखाय चित्तं । **फलितन्तरन्ति** विवरं । **दिस्वा**ति दूरतो दिस्वा । **समानरूपसद्वसमुदाचारन्ति** सदिसरूपसण्ठानसरप्पयोगं ।

आरम्मणवसेनाति “मम चक्खु सोभनं, मम कायो थिरो, मम परिकखारा सुन्दरा”ति एवं आरम्मणकरणवसेन । **करजरूपसमङ्गिकालो**ति अत्तनो अत्तभावरूपेन चेव आरम्मणरूपेन च समन्नागतकालो । **तप्पी**ति कसिणरूपस्सपि । सामिअत्थे हि इदं उपयोगवचनं । भयसन्तासअदस्सनकामता विय समतिक्कमितुकामताति योजना । इदज्च यथावुत्तानं निब्बिदाविरागनिरोधानं साधारणवचनं । ते हि तयो अपेक्खित्वा भयसन्तासअदस्सनकामता वुत्ता । एको किर सुनखो वने सूकरेन पहटमत्तो पलातो, सो अरूपदस्सनवेलाय भत्तपचनउक्खलिं दूरतो दिस्वा सूकरसज्जाय भीतो उत्तसन्तो पलायि, पिसाचभीरुको पुरिसो रत्तिभागे अपरिचिते देसे मत्थकच्छिन्नं तालक्खन्धं दिस्वा पिसाचसज्जाय भीतो उत्तसन्तो मुच्छितो पपति, तं सन्धाय वुत्तं “**सूकरा...पे०... वेदितब्बा**”ति ।

२७६. एवन्ति यथावुत्तं ओपम्मत्थं निगमेन्तो आह । **सो**ति योगावचरो । तस्मिं ज्ञाने आदीनवं पस्सतीति सम्बन्धो । रूपन्ति कसिणरूपं । **सन्तविमोक्खतो**ति अरूपज्झानतो । तानि हि “ये ते सन्ता विमोक्खा अतिक्कम्म रूपे आरुप्पा”तिआदीसु (अ० नि० ८.७२; १०.९) सन्तविमोक्खाति आगता । सन्ततासिद्धि चस्स अनुस्सुतितो दट्ठब्बा । **यथेवा**ति **एव**-कारेण येन पकारेण एतं रूपावचरचतुत्थज्झानं दुवङ्गिकं, एवं आरुप्पानिपीति उपेक्खाचित्तेकग्गातावसेन दुवङ्गिकत्तं दस्सेति, न ततियज्झाने विय दुवङ्गिकतामत्तं । ननु चेत्थापि दुवङ्गिकतामत्तमेव भूमिभेदतोति? नायं दोसो उपमोपमेय्यभावस्स भिन्नाधिकरणतो ।

तत्थाति तस्मिं रूपावचरचतुत्थज्झाने । **निकन्तिन्ति** अपेक्खं । **परियादाया**ति आदीनवदस्सनेन तस्मिं ज्ञाने खेपेत्वा, अनपेक्खो हुत्वाति अत्थो । सन्ततो मनसिकरणेनेव पणीततो, सुखुमतो च मनसिकारो सिद्धो होतीति आह “**सन्ततो अनन्ततो मनसि करित्वा**”ति । **पत्थरित्वा**ति पगेव वड्ढितं, तदा वड्ढनवसेन वा पत्थरित्वा । **तेना**ति कसिणरूपेन । **उगघाटे**ति कसिणन्ति रूपावचरचतुत्थज्झानस्स आरम्मणभूतं पथवीकसिणादिकसिणरूपं अपनेति । उगघाटनविधिं पन दस्सेन्तो “**उगघाटेन्तो ही**”तिआदिमाह । तत्थ **संवेल्लेती**ति पटिसंहरति । **अज्जदत्थू**ति एकंसेन । **नेव उब्बट्ठती**ति नेव उट्ठति । **न विवट्ठती**ति न विनिवट्ठति । **इमस्सा**ति इमस्स कसिणरूपस्स । **अमनसिकारन्ति** मनसि अकरणं अचिन्तनं । **मनसिकारज्च पटिच्चा**ति “आकासो आकासो”ति भावनामनसिकारज्च निस्साय । इदं वुत्तं होति —
रूपावचरचतुत्थज्झानस्स आरम्मणभूतं कसिणरूपं न सब्बेन सब्बं मनसि करोतो, तेन च फुट्ठोकासं “आकासो

आकासो'ति मनसि करोतो यदा तं भावनानुभावेन आकासं हुत्वा उपट्ठाति, तदा सो कसिणं उग्घाटेति नाम, तज्ज तेन उग्घाटितं नाम होतीति । तेनाह “कसिणुग्घाटिमाकासमत्तं पज्जायती”ति । सब्बमेतन्ति तिविधम्पेतं एकमेव परियायभावतो ।

“नीवरणानि विक्खम्भन्ती”ति कस्मा वुत्तं? ननु रूपावचरपठमज्झानस्स उपचारक्खणेयेव नीवरणानि विक्खम्भितानि, ततो पट्ठाय चस्स न नेसं परियुट्ठानं । यदि सिया, ज्ञानतो परिहायेय्य? यं पनेके वदन्ति “अत्थेव सुखुमानि अरूपज्झानविक्खम्भनेय्यानि नीवरणानि, तानि सन्धायेतं वुत्त”न्ति, तं तेसं मतिमत्तं । न हि महग्गतकुसलेसु लोकोत्तरकुसलेसु विय ओधिसो पहानं नाम अत्थि । यो पन रूपावचरेहि आरुप्पानं उळारफलतादिविसेसो, सो भावनाविसेसेन सन्ततरपणीततरभावेन तेसुयेव पुरिमपुरिमेहि पच्छिमपच्छिमानं वियाति दट्ठब्बं । “विक्खम्भन्ती”ति पन वचनं वण्णभणनवसेन वुत्तं । तथा हि अज्जत्थापि हेट्ठा पहीनानं उपरि पहानं वुच्चति । ये पन “सब्बे कुसला धम्मा सब्बेसं अकुसलानं पटिपक्खाति कत्वा एवं वुत्त”न्ति वदन्ति, तेहि दुतियज्झानूपचारादीसु नीवरणविक्खम्भनावचनस्स कारणं वत्तब्बं । सति सन्तिट्ठतीति आकासनिमित्तारम्मणा सति सम्मा सूपट्ठिता हुत्वा तिट्ठति । सतिसीसेन चेत्य उपचारज्झानानुगुणानं सद्भापज्जमानं सकिच्चयोगं दस्सेति । उपचारेनाति उपचारज्झानेन । इधापीति रूपावचरचतुत्थज्झानं सन्धाय सम्पिण्डनं । तं हि उपेक्खावेदनासम्पयुत्तं । सेसन्ति “सेसानि कामावचरानी”ति आदि । यं इध वत्तब्बमवुत्तं, तं पन पथवीकसिणनिद्देसे (विसुद्धि० १.५१ आदयो) वुत्तनयानुसारेण वेदितव्वन्ति आह “पथवीकसिणे वुत्तनयमेवा”ति ।

एवं यं तत्थ अविसिट्ठं, तं अतिदिसित्वा इदानि विसिट्ठं दस्सेतुं “अयं पन विसेसो”ति आदिमाह । यानप्पुतोळि कुम्भिमुखादीनन्ति ओगुण्ठनसिविकादियानानं मुखं यानमुखं, पुतोळिया खुदकद्वारस्स मुखं पुतोळिमुखं, कुम्भिमुखन्ति पच्चेकं मुख-सद्दो सम्बन्धितव्वो । आकासयेव यानमुखादिपरिच्छिन्नं । परिकम्ममनसिकारेनाति परिकम्मभूतेन मनसिकारेण उपचारज्झानेन । परिकम्मं अनुलोमं उपचारोति च अनत्थन्तरज्हेतं । पेक्खमानो अरूपावचरज्झानचक्खुना ।

२७७. सब्बाकारेनाति रूपनिमित्तं दण्डादानसम्भवदस्सनादिना सब्बेन रूपधम्मेसु, पथवीकसिणादिरूपनिमित्तेसु, तदारम्मणज्झानेसु च दोसदस्सनाकारेण, तेसु एव वा रूपादीसु निकन्तिप्पहानअनावज्जितुकामतादिना । रूपज्झानमि रूपन्ति वुच्चति उत्तरपदलोपेन “रूपूपपत्तिया मगं भावेती”ति आदीसु (ध० स० १६०; विभ० ६२५) यथा रूपभवो रूपं । रूपीति हि रूपज्झानलाभीति अत्थो । आरम्मणमि कसिणरूपं रूपन्ति वुच्चति पुरिमपदलोपेन यथा “देवदत्तो दत्तो”ति । रूपानि पस्सतीति कसिणरूपानि ज्ञानचक्खुना पस्सतीति अत्थो । तस्माति यस्मा उत्तरपदलोपेन, पुरिमपदलोपेन च यथाक्कमं रूपज्झानकसिणरूपेसु रूपवोहारो दिस्सति, तस्मा । रूपे रूपज्झाने तंसहगता सज्जा रूपसज्जा । तदारम्मणस्स चाति च-सद्देन यथावुत्तं रूपावचरज्झानं सम्पिण्डेति, तेन पाळियं “रूपसज्जान”न्ति सरूपेकसेसेन निद्देसो कतोति दस्सेति । विरागाति जिगुच्छनतो । निरोधाति तप्पटिबन्धछन्दरागविक्खम्भनेन निरोधनतो । वुत्तमेवत्थं पाकटतरं कातुं “किं वुत्तं होती”ति आदि वुत्तं । तस्स सब्बाकारेण विरागा अनवसेसानं निरोधाति एवं वा एत्थ योजना कातव्वा ।

“आरम्मणे अविरत्तस्स सज्जासमतिककमो न होती”ति इदं यस्मा इमानि ज्ञानानि आरम्मणातिककमेन पत्तव्वानि, न अज्जातिककमेनाति कत्वा वुत्तं । यस्मा पनेत्थ सज्जासमतिककमो आरम्मणसमतिककमेन विना न होति, तस्मा “समतिककन्तासु च सज्जासु आरम्मणं समतिककन्तमेव होती”ति आह । अवत्वा वुत्तोति सम्बन्धो । समापन्नस्साति आदीसु कुसलसज्जावसेन समापन्नगहणं, विपाकसज्जावसेन उपपन्नगहणं, किरियासज्जावसेन

दिदुधम्मसुखविहारगगहणं । अरहतो हि ज्ञानानि विसेसतो दिदुधम्मसुखविहारो । यदि सज्जासमतिक्कमस्स अनुनिप्पादिआरम्मणसमतिक्कमो विभङ्गे च अवुत्तो, अथ कस्मा इध गहितोति अनुयोगं सन्धायाह “**यस्मा पना**”तिआदि । **आरम्मणसमतिक्कमवसेनापि अयमत्थवण्णना कता**, “तदारम्मणस्स चेत्तं अधिवचन”न्तिआदिना विभङ्गे विय सज्जासमतिक्कममेव अवत्वाति अधिप्पायो ।

२७८. पटिघातेनाति पटिहननेन विसयीविसयसमोधानेन । **अत्थङ्गमाति**आदीसु पुरिमं पुरिमं पच्छिमस्स पच्छिमस्स अत्थवचनं, तस्मा पटिघसज्जानं अत्थङ्गमो ज्ञानसमङ्गिकाले अनुप्पत्तीति तस्स इधेव गहणे कारणं अनुयोगमुखेन दस्सेतुं “**कामज्जेता**”तिआदि वुत्तं । **उस्साहजननत्थं** पटिपज्जनकानं । **एतासं** पटिघसज्जानं । **एत्थ** पठमारुप्पकथायं । **वचनं** अत्थङ्गमवसेन ।

किं वा पसंसाकित्तनेन, पटिघसज्जानं पन अत्थङ्गमो इधेव वत्तब्बत्ता वुत्तोति दस्सेतुं “**अथ वा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ सभावधम्मस्स अभावो नाम पटिपक्खेन पहीनताय वा पच्चयाभावेन वा । तेसु रूपज्ज्ञानसमङ्गिनो पटिघसज्जानं अभावो पच्चयाभावमत्तेन, न पटिपक्खाधिगमेनाति दस्सेन्तो आह “**किञ्चापी**”तिआदि । तत्थ ताति पटिघसज्जा । **रूपावचरन्ति** रूपावचरज्ज्ञानं । **समापन्नस्साति** समापज्जित्वा विहरन्तस्स । किञ्चापि न सन्तीति योजना । **न पहीनत्ता न सन्तीति** न तदा पटिघसज्जा पहीनभावेन न सन्ति नाम । तत्थ कारणमाह “**न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्ती**”ति । ननु च पटिघसज्जापि अरूपधम्मा एवाति चोदनं सन्धायाह “**रूपायत्ता च एतासं पवत्ती**”ति । अयं पन भावनाति अरूपभावनमाह । **धारेतुन्ति** अवधारेतुं । **इधाति** अरूपज्ज्ञाने । आनेज्जाभिसङ्खारवचनादीहि **आनेज्जता** । “ये ते सन्ता विमोक्खा अतिक्कम्म रूपे आरुप्पा”तिआदिना (अ० नि० ८.७२; १०.९) **सन्तविमोक्खता च वुत्ता** ।

२७९. दोसदस्सनपुब्बकपटिपक्खभावनावसेन पटिघसज्जानं सुप्पहीनत्ता महतापि सद्देन अरूपसमापत्तितो न वुट्ठाति । तथा पन न सुप्पहीनत्ता सब्बरूपावचरसमापत्तितो वुट्ठानं सिया, पठमज्ज्ञानं पन अप्पकम्पि सद्दं न सहतीति तं समापन्नस्स सद्दो कण्टकोति वुत्तं । आरुप्पभावनाय अभावे चुत्तितो उद्धं उप्पत्तिरहानं रूपसज्जापटिघसज्जानं याव अत्तनो विपाकप्पवत्ति, ताव अनुप्पत्तिधम्मतापादनेन समतिक्कमो, अत्थङ्गमो च वुत्तो । नानत्तसज्जासु पन या तस्मिं भवे न उप्पज्जन्ति एकन्तरूपनिस्सिता, ता अनोकासताय न उप्पज्जन्ति, न आरुप्पभावनाय निवारितत्ता, अनिवारितत्ता च काचि उप्पज्जन्ति । तस्मा तासं अमनसिकारो अनावज्जनं अपच्चवेक्खणं, जवनपटिपादकेन वा भवङ्गमनस्स अन्तो अकरणं अप्पवेसनं वुत्तं ।

तेन च नानत्तसज्जामनसिकारहेतूनं रूपानं समतिक्कमा समाधिस्स थिरभावं दस्सेतुं “**सङ्खेपतो**”तिआदि वुत्तं । अपिच इमेहि तीहि पदेहि आकासानज्जायतनसमापत्तिया वण्णो कथितो सोतूनं उस्साहजननत्थं, पलोभनत्थञ्च । ये हि अकुसला एवंगाहिनो “**सब्बस्सादरहिते आकासे पवत्तितसज्जाय को आनिसंसो**”ति, ते ततो मिच्छागाहतो निवत्तेतुं तीहि पदेहि ज्ञानस्स आनिसंसो कथितो । तं हि सुत्वा तेसं एवं भविस्सति “**एवं सन्ता किरायं समापत्ति एवं पणीता, हन्दस्सा निब्बत्तनत्थं उस्साहं करिस्सामी**”ति ।

२८०. अस्साति आकासस्स । उप्पादो एव अन्तो **उप्पादन्तो**, तथा **वयन्तो** । सभावधम्मो हि अहुत्वा सम्भवतो, हुत्वा च विनस्सनतो उदयवयपरिच्छिन्नो । आकासो पन असभावधम्मत्ता तदुभयाभावतो अनन्तो वुत्तो । अजटाकासपरिच्छिन्नाकासानं इध अनधिप्पेतत्ता “**आकासोति कसिणुग्घाटिमाकासो वुच्चती**”ति आह । कसिणं उग्घाटीयति एतेनाति कसिणुग्घाटो, तदेव **कसिणुग्घाटिमं** । **मनसिकारवसेनापीति** रूपविवेकमत्तगगहणेन परिच्छेदस्स

अगगहणतो अनन्तफरणाकारेण पवत्तपरिकम्ममनसिकारवसेनापि । अनन्तं फरतीति अगगहितपरिच्छेदताय अनन्तं कत्वा परिकम्मसम्फस्सपुब्बकेन ज्ञानसम्फस्सेन फुसति । यथा भिसग्गमेव भेसज्जं, एवं आकासानन्तमेव आकासानञ्च संयोगपरस्स त-कारस्स च-कारं कत्वा । ज्ञानस्स पवत्तिट्ठानभावतो आरम्मणं अधिट्ठानट्ठेन “आयतनमस्सा”ति वुत्तं, अधिट्ठानट्ठे आयतन-सद्वस्स दस्सनतो । कारणाकरसज्जातिदेसनिवासत्थेपि आयतन-सद्वो इध युज्जतेव ।

विज्जाणञ्चायतनकथावण्णना

२८१. चिण्णो चरितो पगुणिकतो आवज्जनादिलक्खणो वसीभावो एतेनाति चिण्णवसीभावो, तेन चिण्णवसीभावेन । रूपावचरसज्जं अनतिक्कमित्वा अनधिगन्तव्वतो, तंसहगतसज्जामनसिकारसमुदाचारस्स हानभागियभावावहतो, तंसमतिक्कमेनेव तदज्जेसं समतिक्कमितब्बानं समतिक्कमसिद्धितो च वुत्तं “आसन्नरूपावचरज्ज्ञानपच्चत्थिका”ति । वीथिपटिपन्नाय भावनाय उपरूपरिविसेसावहभावतो, पणीतभावसिद्धितो च पठमारुप्पतो दुतियारुप्पं सन्ततरसभावन्ति आह “नो च विज्जाणञ्चायतनमिव सन्ता”ति वक्खति हि “सुप्पणीततरा होन्ति, पच्छिमा पच्छिमा इधा”ति (विसुद्धि० १.२९०) । अनन्तं अनन्तन्ति केवलं “अनन्तं अनन्त”न्ति न मनसि कातब्बं न भावेतब्बं, “अनन्तं विज्जाणं, अनन्तं विज्जाण”न्ति पन मनसि कातब्बं, “विज्जाणं विज्जाण”न्ति वा ।

तस्मिं निमित्तेति तस्मिं पठमारुप्पविज्जाणसङ्घाते विज्जाणनिमित्ते । चित्तं चारेन्तस्साति भावनाचित्तं पवत्तेन्तस्स । आकासफुटे विज्जाणेति कसिणुग्घाटिमाकासं फरित्वा पवत्ते पठमारुप्पविज्जाणे आरम्मणभूते । अप्पेतीति अप्पनावसेन पवत्तति । सभावधम्मपि आरम्मणसमतिक्कमभावनाभावतो इदं अप्पनाप्पत्तं होति चतुत्थारुप्पं विय । अप्पनानयो पनेत्थ वुत्तनयेनेवाति एत्थ दुतियारुप्पज्ज्ञाने पुरिमभागे तीणि, चत्तारि वा जवनानि कामावचरानि उपेक्खावेदनासम्पयुत्तानेव होन्ति । “चतुत्थं पच्चमं वा अरूपावचर”न्तिआदिना (विसुद्धि० १.२७६) पठमारुप्पज्ज्ञाने वुत्तेन नयेन, अथ वा अप्पनानयोति सभावधम्मपि आरम्मणे ज्ञानस्स अप्पनानयो आरम्मणातिक्कमभावनावसेन आरुप्पं अप्पनं पापुणाति, “अप्पनाप्पत्तस्सेव हि ज्ञानस्स आरम्मणसमतिक्कमनमत्तं तत्थ होती”ति मरणानुस्सतिनिद्देसे (विसुद्धि० १.१७७) वुत्तनयेन वेदितव्वोति अत्थो ।

२८२. सब्बसोति सब्बाकारेण पठमारुप्पे “आसन्नरूपज्ज्ञानपच्चत्थिकता, असन्तसभावता”ति एवमादिना सब्बेन दोसदस्सनाकारेण, तत्थ वा निकन्तिपहानअनावज्जितुकामतादिआकारेण, सब्बं वा कुसलविपाककिरियाभेदतो अनवसेसन्ति अत्थो । स्वायमत्थो हेट्ठा वुत्तनयेन जातुं सक्काति आह “सब्बसोति इदं वुत्तनयमेवा”ति । ज्ञानस्स आकासानञ्चायतनता बाहिरत्थसमासवसेन हेट्ठा वुत्ताति आह “पुब्बे वुत्तनयेन ज्ञानम्पि आकासानञ्चायतन”न्ति । आरम्मणस्स पन समानाधिकरणसमासवसेनाति सन्दस्सेतुं “आरम्मणम्पी”तिआदि वुत्तं । तत्थ “पुरिमनयेनेवा”ति इदं “नास्स अन्तो”तिआदिना वुत्तपदसिद्धिं सन्धाय वुत्तं । यथा अधिट्ठानट्ठेन, एवं सज्जातिदेसट्ठेनपि आयतन-सद्वेन इध अत्थो युज्जतीति दस्सेतुं “तथा”तिआदि वुत्तं । तत्थ सज्जायति एत्थाति सज्जाति, सज्जाति एव देसो सज्जातिदेसो । ज्ञानं अप्पवत्तिकरणेन । आरम्मणं अमनसिकरणेन । उभयम्पि वा उभयता योजेतब्बा । ज्ञानस्सपि हि अनावज्जनं, जवनपटिपादकेन वा भवङ्गमनस्स अन्तो अकरणं अमनसिकरणं, आरम्मणस्स च आरम्मणकरणवसेन अप्पवत्तनं अप्पवत्तिकरणन्ति अत्थस्स सम्भवतो एकज्झं कत्वा सामञ्जनिद्देसेन, एकसेसनयेन वा ।

पुब्बे अनन्तस्स आकासस्स आरम्मणकरणवसेन पठमारुप्पविज्जाणं अत्तनो फरणाकारेनेव “अनन्त”न्ति मनसि कातव्वत्ता “अनन्तं विज्जाण”न्ति वुत्तन्ति पुन “मनसिकारवसेन वा अनन्त”न्ति वुत्तं, सब्बसो मनसिकरणवसेनाति

अधिष्पायो। तेनाह “अनवसेसतो मनसि करोन्तो ‘अनन्त’न्ति मनसि करोती”ति। ज्ञानविभङ्गेऽपि अयमेव तथो वुत्तोति दस्सेन्तो “यं पन विभङ्गे वुत्त”न्ति आदिमाह। तस्सा पाळिया एवं वा अत्थो वेदितब्बो — तंयेव आकासं फुटं विज्जाणं विज्जाणज्जायतनविज्जाणेन मनसि करोतीति। अयं पन तथो वुत्तो विय दस्सति, तंयेव आकासं विज्जाणेन फुटं तेन गहिताकारं मनसि करोति। एवं तं विज्जाणं अनन्तं फरतीति। यं हि आकासं पठमारुप्पसमङ्गी विज्जाणेन अनन्तं फरति, तं फरणाकारसहितमेव विज्जाणं मनसि करोन्तो दुतियारुप्पसमङ्गी अनन्तं फरतीति वुच्चति।

मनसिकारवसेन अनन्तफरणाकारेण इध अनन्तता, न आकासस्स विय उप्पादन्तादिअभावेनाति “नास्स अन्तोति अनन्त”न्ति एतकमेवाह। “रुळ्हीसद्दो”ति इमिना “विज्जाणानञ्च”न्ति एतस्स पदस्स अत्थे विज्जाणञ्च-सद्दो निरुळ्हीति दस्सेति, यथावुत्तं वा विज्जाणं दुतियारुप्पज्झानेन अञ्चीयति वुत्ताकारेण आलम्बीयतीति विज्जाणञ्चन्ति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो। सेसं वुत्तत्थमेवाति आह “सेसं पुरिमसदिसमेवा”ति।

आकिञ्चज्जायतनकथावण्णना

२८३. ततियारुप्पकम्मट्टाने यं हेट्ठा वुत्तसदिसं, तं वुत्तनयानुसारेण वेदितब्बं, अपुब्बमेव वण्णयिस्साम। तत्थ तस्सेवाति यं आरम्भ विज्जाणज्जायतनं पवत्तं, तस्सेव। किं पन तन्ति आह “आकासानञ्जायतनविज्जाणस्सा”ति। एतेन ततो अञ्जं ततियारुप्पज्झानस्स आरम्भणं नत्थीति दस्सेति। “आरम्भणभूतस्सा”ति इमिना तस्स अनारम्भणभूतं दुतियारुप्पविज्जाणं निवत्तेति। अभावोति नत्थिता। सुज्जताति रिक्ता। विवित्ताकारोति विवेको। तीहि पदेहि पठमारुप्पविज्जाणस्स अपगममेव वदति। “मनसि कातब्बो”ति वत्त्वा मनसिकारविधिं दस्सेतुं “तं विज्जाण”न्ति आदि वुत्तं। तत्थ अमनसिकरित्वाति सब्बेन सब्बं मनसि अकत्वा अचिन्तेत्वा। वा-सद्दो अनियमत्थो, तेन तीसु पकारेसु एकेनपि अत्थसिद्धीति दस्सेति।

तस्मिं निमित्तेति तस्मिं पठमारुप्पविज्जाणस्स अभावसङ्घाते ज्ञानुत्पत्तिनिमित्ते। आकासे फुटेति आकासं फरित्वा पवत्ते। “आकासफुटे”ति वा पाठो। सुज्जविवित्तनत्थिभावेति सुज्जभावे, विवित्तभावे, नत्थिभावे चाति येन आकारेण भावितं, तस्स गहणत्थं वुत्तं। अथ वा सुज्जविवित्तनत्थिभावेति सुज्जविवित्ततासङ्घाते नत्थिभावे, तेन विनासाभावमेव दस्सेति, न पुरे अभावादिके।

तस्मिं हि अप्पनाचित्तेति आकिञ्चज्जायतनज्झानसम्पयुत्ते अप्पनावसेन पवत्ते चित्ते, तस्मिं वा पठमारुप्पस्स अपगमसङ्घाते नत्थिभावे यथावुत्ते अप्पनाचित्ते उप्पन्ने। सो भिक्खु अभावमेव पस्सन्तो विहरतीति सम्बन्धो। पुरिसो कत्थचि गन्त्वा आगन्त्वा सुज्जमेव पस्सति, नत्थिभावमेव पस्सतीति योजना। तं ठानन्ति तं सन्निपातट्ठानं। “परिकम्ममनसिकारेण अन्तरहिते”ति इमिना आरम्भणकरणाभावेन तस्स अन्तरधानं न नट्ठत्ताति दस्सेति। तत्रिदं ओपम्मसंसन्दनं — यथा सो पुरिसो तत्थ सन्निपतितं भिक्खुसङ्घं दिस्वा गतो, ततो सब्बेसु भिक्खूसु केनचिदेव करणीयेन अपगतेसु आगन्त्वा तं ठानं भिक्खूहि सुज्जमेव पस्सति, न भिक्खूनं ततोपि अपगतकारणं, एवमयं योगावचरो पुब्बे विज्जाणज्जायतनज्झानचक्खुना पठमारुप्पविज्जाणं दिस्वा पच्छा नत्थीति परिकम्ममनसिकारेण तस्मिं अपगते ततियारुप्पज्झानचक्खुना तस्स नत्थिभावमेव पस्सन्तो विहरति, न तस्स अपगमनकारणं वीमंसति ज्ञानस्स तादिसाभोगाभावतोति। सब्बसो विज्जाणज्जायतनं समतिक्कम्माति एत्थ यं वत्तब्बं, तं हेट्ठा वुत्तनयानुसारेण वेदितब्बं।

२८४. नत्थिता परियायासुज्जविवित्तभावाति “नत्थी”ति पदस्स अत्थं वदन्तेन सुज्जविवित्तपदानिपि गहितानि।

आमेडितवचनं पन भावनाकारदस्सनं । विभङ्गेपि इमस्स पदस्स अयमेवत्थो वुत्तोति दस्सेतुं “**यप्पि विभङ्गे**”तिआदि वुत्तं । तत्थ तज्जेव विज्जाणं अभावेतीति यं पुब्बे “अनन्तं विज्जाणं”न्ति मनसि कतं पठमारुप्पविज्जाणं, तंयेवाति अत्थो । तंयेव हि आरम्मणभूतं पठमेन विय रूपनिमित्तं ततियेनारुप्पेनाभावेतीति । **खयतो सम्मसनन्ति** भङ्गानुपस्सनमाह । सा हि सङ्कुतधम्मनं भङ्गाभावमेव पस्सन्ती “विज्जाणमि अभावेती”तिआदिना वत्तब्बतं लभतीति अधिप्पायेनाह “**खयतो सम्मसनं विय वुत्तं**”न्ति । अस्साति पाठस्स । पुन अस्साति विज्जाणस्स । **अभावेतीति** अभावं करोति । यथा जाणस्स न उपतिट्ठति, एवं करोति अमनसिकरणतो । ततो एव **विभावेति** विगतभावं करोति, विनासेति वा यथा न दिस्सति, तथा करणतो । तेनेव **अन्तरधापेति** तिरोभावं गमेति । **न अज्जथा**ति इमिस्सा पाळिया एवमत्थो, न इतो अज्जथा अयुज्जमानकत्ताति अधिप्पायो ।

अस्साति पठमारुप्पविज्जाणाभावस्स । **किञ्चनन्ति** किञ्चिपि । सभावधम्मस्स अप्पावसेसता नाम भङ्गो एव सियाति आह “**भङ्गमत्तमि अस्स अवसिट्ठं नत्थी**”ति । सति हि भङ्गमत्तेपि तस्स सकिञ्चनता सिया । **अकिञ्चनन्ति** च विज्जाणस्स किञ्चि पकारं अगहेत्वा सब्बेन सब्बं विभावनमाह । सेसं वुत्तनयमेव ।

नेवसज्जानासज्जायतनकथावण्णना

२८५. नो च सन्ताति यथा नेवसज्जानासज्जायतनसमापत्ति सङ्खारावसेससुखुमभावप्पत्तिया सविसेसा सन्ता, एवमयं आकिञ्चज्जायतनसमापत्ति नो च सन्ता तदभावतो । या अयं खन्धेसु पच्चययापनीयताय, रोगमूलताय च रोगसरिक्खता, दुक्खतासूलयोगादिना गण्डसरिक्खता, पीळाजननादिना सल्लसरिक्खता च, सा सज्जाय सति होति, नासतीति वुत्तं “**सज्जा रोगो, सज्जा गण्डो, सज्जा सल्ल**”न्ति । सा चेत्थ पटुकिच्चा पञ्चवोकारभवतो ओळारिकसज्जा वेदितब्बा । न केवलं सज्जा एव, अथ खो वेदनाचेतनादीनमि सङ्गहो दट्ठब्बो । सज्जासीसेन पन निद्देसो कतो । **एतं सन्तन्ति** एतं असन्तभावकररोगादिसरिक्खसज्जाविरहतो सन्तं । ततो एव **पणीतं** । किं पन तन्ति आह “**नेवसज्जानासज्जा**”ति? तदपदेसेन तंसम्पयुत्तज्ज्ञानमाह “**आदीनव**”न्ति । एत्थ रोगादिसरिक्खसज्जादिसम्भावोपि आदीनवो दट्ठब्बो, न आसन्नविज्जाणज्जायतनपच्चत्थिकताव । **उपरीति** चतुत्थारुप्पे । **सा वाति** सा एव । **वत्तिताति** पवत्तिता निब्बत्तिता वळज्जिता ।

तस्मिं निमित्तेति तस्मिं ततियारुप्पसमापत्तिसङ्घाते ज्ञाननिमित्ते । **मानसन्ति** चित्तं “मनो एव मानस”न्ति कत्वा, भावनामनसिकारं वा । तं हि मनसि भवन्ति मानसन्ति वुच्चति । ज्ञानसम्पयुत्तधम्मनमि ज्ञानानुगुणताय समापत्तिपरियायो लब्धतीति आह “**आकिञ्चज्जायतनसमापत्तिसङ्घातेसु चतूसु खन्धेसू**”ति, आरम्मणभूतेसूति अधिप्पायो ।

२८६. यथावुत्तं आकिञ्चज्जं आरम्मणपच्चयभावतो आयतनं कारणमस्साति **ज्ञानं आकिञ्चज्जायतनं**, आकिञ्चज्जमेव आरम्मणपच्चयभूतं ज्ञानस्स कारणन्ति **आरम्मणं आकिञ्चज्जायतनन्ति** एवं वा अत्थो दट्ठब्बो । सेसमेत्थ हेट्ठा वुत्तनयानुसारेण वेदितब्बं ।

याय सज्जाय भावतोति यादिसाय सज्जाय अत्थिभावेन । या हि सा पटुसज्जाकिच्चस्स अभावतो सज्जातिपि न वत्तब्बा, सज्जासभावानातिवत्तनतो असज्जातिपि न वत्तब्बा, तस्सा विज्जमानत्ताति अत्थो । **तन्ति तं ज्ञानं । तं ताव दस्सेतुन्ति** एत्थ तन्ति तं ससापटिपदं, यथावुत्तसज्जं, तस्सा च अधिगमुपायन्ति अत्थो । **नेवसज्जीनासज्जीति** हि पुग्गलाधिट्ठानेन धम्मं उद्धरन्तेन सज्जावन्तमुखेन सज्जा उद्धटा, अज्जथा नेवसज्जानासज्जायतनन्ति उद्धरितब्बं सिया ।

सा पन पटिपदा यत्थ पवत्ति, यथा च पवत्ति, तं दस्सेतुं “आकिञ्चज्जायतनं सन्ततो मनसि करोति, सङ्खारावसेससमापत्तिं भावेती”ति वुत्तं। आकिञ्चज्जायतनं हि चतुत्थारुपभावनाय पवत्तिद्वानं, सङ्खारावसेससमापत्तिं पवत्तिआकारोति। यत्र हि नामाति या नाम। नत्थिभावम्पीति विज्जाणस्स सुज्जतम्पि, एवं सुखुमम्पीति अधिष्पायो। सन्तारम्मणतायाति सन्तं आरम्मणं एतिस्साति सन्तारम्मणा, तब्भावो सन्तारम्मणता, ताय, न ज्ञानसन्तताय। न हि ततियारुपसमापत्तिं चतुत्थारुपज्झानतो सन्ता।

चोदको “यं सन्ततो मनसि करोति, न तत्थ आदीनवदस्सनं भवेय्य। असति च आदीनवदस्सने समतिक्कमो एव न सिया”ति दस्सेन्तो “सन्ततो चे मनसि करोति, कथं समतिक्कमो होती”ति आह। इतरो “असमापज्जितुकामताया”ति परिहारमाह, तेन आदीनवदस्सनम्पि अत्थेवाति दस्सेति। सो हीतिआदिना वुत्तमेवत्थं पाकटतरं करोति। तत्थ यस्मिं ज्ञाने अभिरति, तत्थ आवज्जनसमापज्जनादिपटिपत्तिया भवितब्बं। सा पनस्स ततियारुपे सब्बसो नत्थि, केवलं अज्जाभावतो आरम्मणकरणमत्तमेवाति दस्सेन्तो “किञ्चापी”तिआदिमाह।

समतिक्कमित्वाव गच्छतीति तेसं सिप्पीनं जीविकं तिणायपि अमज्जमानो ते वीतिवत्तितयेव। सोति योगावचरो। तन्ति ततियारुपसमापत्तिं। पुब्बे वुत्तनयेनाति “सन्ता वतायं समापत्ती”तिआदिना वुत्तेन नयेन सन्ततो मनसि करोन्तो। तन्ति याय नेवसज्जीनासज्जी नाम होति, सङ्खारावसेससमापत्तिं भावेतीति वुच्चति, तं सज्जं पापुणातीति योजना। सज्जासीसेन हि देसना। परमसुखुमन्ति उक्कंसगतसुखुमभावं। सङ्खारावसेससमापत्तिन्ति उक्कंसगतसुखुमताय सङ्खारानं सेसतामत्तं समापत्तिं। तेनाह “अच्चन्तसुखुमभावप्पत्तसङ्खार”न्ति। अन्तमतिच्च अच्चन्तं। यतो सुखुमतमं नाम नत्थि, तथापरमुक्कंसगतसुखुमसङ्खारन्ति अत्थो। पठमज्झानूपचारतो पट्टाय हि तच्छन्तिया विय पवत्तमानाय भावनाय अनुक्कमेन सङ्खारा तत्थ अन्तिमकोट्टासतं पापिता, ततो परं निरोधो एव, न सङ्खारप्पवत्तीति। तेन वुच्चति “सङ्खारावसेससमापत्ती”ति।

२८७. यं तं चतुक्खन्धं। अत्थतोति कुसलादिविसेसविसिद्धपरमत्थतो। विसेसतो अधिपज्जासिक्खाय अधिद्वानभूतं इधाधिपेतेन्ति आह “इध समापन्नस्स चित्तचेतसिका धम्मा अधिपेता”ति। ओळारिकाय सज्जाय अभावतोति यदिपि चतुत्थारुपविपाकसज्जाय चतुत्थारुपकुसलसज्जा ओळारिका, तथा विपस्सनामग्गफलसज्जाहि, तथापि ओळारिकसुखुमता नाम उपादायुपादाय गहेतब्बाति पञ्चवोकारभवपरियापन्नाय विय चतुवोकारेपि हेट्ठा तीसु भूमीसु सज्जाय विय ओळारिकाय अभावतो। सुखुमायाति सङ्खारावसेससुखुमभावप्पत्तिया सुखुमाय सज्जाय भावतो विज्जमानत्ता। नेवसज्जाति एत्थ न-कारो अभावत्थो, नासज्जन्ति एत्थ न-कारो अज्जत्थो, अ-कारो अभावत्थोव, असज्जं अनसज्जज्जाति अत्थो। परियापन्नत्ताति एकदेसभावेन अन्तो गधत्ता। एत्थाति चतुत्थारुपे। दुतिये अत्थविकप्पे नेवसज्जाति एत्थ न-कारो अज्जत्थो। तथा नासज्जाति एत्थ न-कारो, अ-कारो च अज्जत्थो एवाति तेन द्वयेन सज्जाभावो एव दस्सितोति धम्मायतनपरियापन्नताय आयतनभावो वुत्तोवाति “अधिद्वानट्टेना”ति वुत्तं निस्सयपच्चयभावतो।

किं पन कारणं, येनेत्थ सज्जाव एदिसी जाताति अनुयोगं सन्धायाह “न केवल”न्तिआदि। सज्जासीसेनायं देसना कता “नानत्तकाया नानत्तसज्जिनो”तिआदीसु (दी० नि० ३.३४१, ३५९; अ० नि० ९.२४) वियाति दट्ठब्बं। एवं एस अत्थोति कज्जि विसेसं उपादाय सभावतो अत्थीति वत्तब्बस्सेव धम्मस्स कज्जि विसेसं उपादाय नत्थीति वत्तब्बतासङ्घातो अत्थो।

अतिथोकम्पि यं तेलमत्थि भन्तेति आह अकप्पियभावं उपादाय, तदेव नत्थि, भन्ते, तेलन्ति आह नाळिपूरणं उपादाय । तेनाह “तत्थ यथा”तिआदि ।

यदि आरम्मणसज्जाननं सज्जाकिच्चं, तं सज्जा समाना कथमयं कातुं न सक्कोतीति आह “दहनकिच्चमिवा”तिआदि । सङ्घारावसेससुखुमभावप्पत्तिया एव हेसा पटुसज्जाकिच्चं कातुं न सक्कोति, ततो एव च जाणस्स सुगय्हापि न होति । तेनाह “निब्बिदाजननम्पि कातुं न सक्कोती”ति । अकताभिनिवेसोति अकतविपस्सनाभिनिवेसो अप्पवत्तितसम्मसनचारो । पकतिविपस्सकोति पकतिया विपस्सको । खन्धादिमुखेन विपस्सनं अभिनिविसित्वा द्वारालम्बनेहि सद्धिं द्वारप्पवत्तधम्मनं विपस्सको सक्कुणेय्य तब्बिसयउदयब्बयजाणं उप्पादेतुं, यथा पन सक्कोति, तं दस्सेतुं “सोपी”तिआदि वुत्तं । कलापसम्मसनवसेनेवाति चतुत्थारुप्पचित्तुप्पादपरियापन्ने फस्सादिधम्मे अविनिब्भुज्ज एकतो गहेत्वा कलापतो समूहतो सम्मसनवसेन नयविपस्सनासङ्घातकलापसम्मसनवसेन । फस्सादिधम्मे विनिब्भुज्जित्वा विसुं विसुं सरूपतो गहेत्वा अनिच्चादिवसेन सम्मसनं अनुपदधम्मविपस्सना । एवं सुखुमत्तं गता यथा धम्मसेनापतिनापि नाम अनुपदं न विपस्सनेय्याति अत्थो ।

थेरस्साति अज्जतरस्स थेरस्स । अज्जाहिपीति एत्थ अयमपरा उपमा — एको किर ब्राह्मणो अज्जतरं पुरिसं मनुज्जं मत्तिकभाजनं गहेत्वा ठितं दिस्वा याचि “देहि मे इमं भाजनं”न्ति । सो सुरासित्ततं सन्धाय “नाय्यो सक्का दातुं, सुरा एत्थ अत्थी”ति आह । ब्राह्मणो अत्तनो समीपे ठितं पुरिसं उद्दिस्स आह “तेन हि इमस्स पातुं देही”ति । इतरो “नत्थय्यो”ति आह । तत्थ यथा ब्राह्मणस्स अयोग्यभावं उपादाय “अत्थी”तिपि वत्तब्बं, पातब्बताय तत्थ अभावतो “नत्थी”तिपि वत्तब्बं जातं, एवं इधापीति दट्ठब्बं ।

कस्मा पनेत्थ यथा हेट्ठा “अनन्तो आकासो, अनन्तं विज्जाणं, नत्थि किज्जी”ति तत्थ तत्थ भावनाकारो गहितो, एवं कोचि भावनाकारो न गहितोति? केचि ताव आहु — “भावनाकारो नाम सोपचारस्स ज्ञानस्स यथासकं आरम्मणे पवत्तिआकारो, आरम्मणज्जेत्थ आकिज्जज्जायतनधम्मा । ते पन गय्हमाना एकस्स वा पुब्बङ्गमधम्मस्स वसेन गहेतब्बा सियुं, सब्बे एव वा । तत्थ पठमपक्खे विज्जाणस्स गहणं आपन्नन्ति ‘विज्जाणं विज्जाण’न्ति मनसिकारे चतुत्थारुप्पस्स विज्जाणज्जायतनभावो आपज्जति । दुतियपक्खे पन सब्बसो आकिज्जज्जायतनधम्मरम्मणताय ज्ञानस्स ‘आकिज्जज्जं आकिज्जज्ज’न्ति मनसिकारे आकिज्जज्जायतनता वा सिया, अभावारम्मणता वा । सब्बथा नेवसज्जानासज्जायतनभावो न लब्भती”ति । तदिदमकारणं तथा ज्ञानस्स अप्पवत्तनतो । न हि चतुत्थारुप्पभावना विज्जाणमाकिज्जज्जं वा आमसन्ती पवत्ति, किज्जरहि? ततियारुप्पस्स सन्ततं ।

यदि एवं, कस्मा पाळियं “सन्त”न्ति न गहितन्ति? किज्जापि न गहिततं सुत्ते (दी० नि० २.१२९; सं० नि० २.१५२), विभङ्गे (विभ० ६०६ आदयो) पन गहितमेव । यथाह — “तज्जेव आकिज्जज्जायतनं सन्ततो मनसि करोति, सङ्घारावसेससमापत्तिं भावेती”ति (विभ० ६१९) । अथ कस्मा विभङ्गे विय सुत्ते भावनाकारो न गहितोति? वेनेय्यज्झासयतो, देसनाविलासतो च । ये हि वेनेय्या यथा हेट्ठा तीसु आरुप्पेसु “अनन्तो आकासो, अनन्तं विज्जाणं, नत्थि किज्जी”ति भावनाकारो गहितो, एवं अगगहिते एव तस्मिं तमत्थं पटिविज्जन्ति, तेसं वसेन सुत्ते तथा देसना कता, सुत्तन्तगतिकाव अभिधम्मे सुत्तन्तभाजनीये (विभ० ६०५ आदयो) उद्देसदेसना । ये पन वेनेय्या विभजित्वा वुत्तेयेव तस्मिं तमत्थं पटिविज्जन्ति, तेसं वसेन विभङ्गे भावनाकारो वुत्तो । धम्मिस्सरो पन भगवा सम्मासम्बुद्धो धम्मानं देसेतब्बप्पकारं जानन्तो कत्थचि भावनाकारं गण्हाति, कत्थचि भावनाकारं न गण्हाति । सा च देसना यावदेव वेनेय्यविनयत्थाति अयमेत्थ

देसनाविलासो । सुत्तन्तदेसना वा परियायकथाति तत्थ भावनाकारो न गहितो, अभिधम्मदेसना पन निप्परियायकथाति तत्थ भावनाकारो गहितोति एवम्पेत्य भावनाकारस्स गहणे, अग्गहणे च कारणं वेदितव्वं ।

अपरे पन भणन्ति — “चतुत्थारूपे विसेसदस्सनत्थं सुत्ते भावनाकारस्स अग्गहणं, स्वायं विसेसो अनुपुब्बभावनाजनितो । सा च अनुपुब्बभावना पहातव्वसमतिक्कमेन ज्ञानानं अधिगन्तव्वतो । तथा हि कामादिविवेकवितक्कविचारवूपसमपीतिविरागसोमनस्सत्थङ्गममुखेन रूपावचरज्झानानि देसितानि, रूपसज्जादिसमतिक्कममुखेन अरूपज्झानानि । न केवलञ्च ज्ञानानियेव, अथ खो सब्बम्पि सीलं, सब्बापि पज्जा पटिपक्खधम्मपण्हानवसेनेव सम्पादेतव्वतो पहातव्वधम्मसमतिक्कमदस्सनमुखेनेव देसना आरुळ्हा । तथा हि “पाणातिपातं पहाय पाणातिपाता पटिविरतो”तिआदिना (दी० नि० १.८, १९४) सीलसंवरो, “चक्खुना रूपं दिस्वा न निमित्तग्गाही होति नानुब्यञ्जनग्गाही”तिआदिना (दी० नि० १.२१३; म० नि० १.४११, ४२१; ३.१५, ७५) इन्द्रियसंवरो, “नेव दवाय न मदाया”तिआदिना (म० नि० १.२३, ४२२; २.२४; ३.७५; सं० नि० २.६३; अ० नि० ६.५८; महानि० २०६; विभ० ५१८) भोजने मत्तञ्जुता, “इध भिक्खु मिच्छाजीवं पहाय सम्माआजीवेन जीविकं कप्पेती”तिआदिना (सं० नि० ५.८) आजीवपारिसुद्धि, “अभिज्झं लोके पहाय विगताभिज्झेन चेतसा”तिआदिना (दी० नि० १.२१७; म० नि० १.४१२, ४२५; ३.१६, ७५) जागरियानुयोगो, “अनिच्चसज्जा भावेतव्व आस्मिमानसमुग्घाताय, अनिच्चसज्जिनो, मेघिय, अनत्तसज्जा सण्ठाति, अनत्तसज्जी अस्मिमानसमुग्घातं गच्छति, आसवानं खया अनासवं चेतोविमुत्तिं पज्जाविमुत्तिं दिट्ठेव धम्मे सयं अभिज्जा सच्छिक्त्वा उपसम्पज्ज विहरती”तिआदिना पज्जा पटिपक्खधम्मपण्हानवसेनेव देसिता । तस्मा ज्ञानानि देसेन्तो भगवा “विविच्चेव कामेही”तिआदिना (दी० नि० १.२२६; सं० नि० २.१५२; अ० नि० ४.१२३) पहातव्वधम्मसमतिक्कमदस्सनमुखेनेव देसेसि । तेन वुत्तं “कामादिविवेकवितक्कविचारवूपसमपीतिविरागसोमनस्सत्थङ्गममुखेन रूपावचरज्झानानि देसितानि, रूपसज्जादिसमतिक्कममुखेन अरूपज्झानानी”ति । तत्थ यथा रूपावचरं पठमं ज्ञानं भावनाविसेसाधिगतोहि वितक्कादीहि विय सद्धादीहिपि तिक्खविसदसूरसभावेहि धम्मेहि समन्नागतत्ता कामच्छन्दादीनं नीवरणानं, तदेकट्ठानञ्च पापधम्मानं विक्खम्भनतो उत्तरिमनुस्सधम्मभावप्पत्तं कामावचरधम्मेहि सण्हसुखुमं, सन्तं, पणीतञ्च होति; दुतियज्झानादीनि पन भावनाविसेसेन ओळारिकङ्गण्हानतो ततो सातिसयं सण्हसुखुमसण्हसुखुमतरादिभावप्पत्तानि होन्ति । तथा अरूपावचरं पठमज्झानं रूपविरागभावनाभावेन पवत्तमानं आरम्मणसन्ततायपि अङ्गसन्ततायपि पाकतिकपरित्तधम्मेहि विय सब्बरूपावचरधम्मेहि सन्तसुखुमभावप्पत्तं होति । आरम्मणसन्तभावेनापि हि तदारम्मणधम्मा सन्तसभावा होन्ति, सेय्यथापि लोकुत्तरधम्मरम्मणा धम्मा ।

सतिपि धम्मतो, महग्गतभावेनापि च अभेदे रूपावचरचतुत्थतो आरुप्यं अङ्गतोपि सन्तमेव, यतस्स सन्तविमोक्खता वुत्ता । दुतियारुप्पादीनि पन पठमारुप्पादितो अङ्गतो, आरम्मणतो च सन्तसन्तरसन्ततमभावप्पत्तानि तथा भावनाविसेससमायोगतो, स्वायं भावनाविसेसो पठमज्झानूपचारतो पट्टाय तंतंपहातव्वसमतिक्कमनवसेन तस्स तस्स ज्ञानस्स सन्तसुखुमभावं आपादेन्तो चतुत्थारूपे सङ्घारावसेससुखुमभावं पापेति । यतो चतुत्थारूपं यथा अनुपदधम्मविपस्सनावसेन विपस्सनाय आरम्मणभावं उपगन्त्वा पकतिविपस्सकस्सापि निब्बिदुप्पत्तिया पच्चयो न होति सङ्घारावसेससुखुमभावप्पत्तितो, तथा सयं ततियारुप्पधम्मेसु पवत्तमानं ते याथावतो विभावेतुं न सक्कोति, यथा तदज्जज्झानानि अत्तनो आरम्मणं । केवलं पन आरम्भ पवत्तिमत्तमेवस्स तत्थ होति, तयिदं आरम्मणभावेनापि नाम विभूताकारताय ठातुं अप्पहोन्तं आरम्मणकरणे किं पहाति । तस्मा तदस्स अविभूतकिच्चतं दिस्वा सत्था हेट्ठा तीसु ठानेसु भावनाकारं वत्त्वा तादिसो इध न लब्भतीति दीपेतुं चतुत्थारूपदेसनायं सुत्ते भावनाकारं परियायदेसनत्ता न कथेसि ।

यस्मा पन सारम्मणस्स धम्मस्स आरम्मणे पवत्तिआकारो अत्थेवाति अतिसुखुमभावप्पत्तं तं दस्सेतुं “तंयेव आकिञ्चज्जायतनं सन्ततो मनसि करोती”ति (विभ० ६१९) **विभङ्गे** वुत्तं यथाधम्मसासनभावतो, पुब्बभागवसेन वा **विभङ्गे** “सन्ततो मनसि करोती”ति वुत्तं तदा योगिनो तस्स विभूतभावतो । अप्पनावसेन पन **सुत्ते** भावनाकारो न गहितो अविभूतभावतो । कम्मट्ठानं हि किञ्चि आदितो अविभूतं होति, यथा तं? बुद्धानुस्सतिआदि । किञ्चि मज्झे, यथा तं? आनापानस्सति । किञ्चि उभयत्थ, यथा तं? उपसमानुस्सतिआदि । चतुत्थारुप्पकम्मट्ठानं पन परियोसाने अविभूतं भावनाय मत्थकप्पत्तियं आरम्मणस्स अविभूतभावतो । तस्मा चतुत्थारुप्पे इमं विसेसं दस्सेतुं सत्थारा **सुत्ते** भावनाकारो न गहितो, न सब्बेन सब्बं अभावतोति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ।

पकिण्णककथावण्णना

२८८. असदिसरूपोति द्वत्तिसमहापुरिसलक्खणअसीतिअनुब्यञ्जनब्यामप्पभाकेतुमालादीहि रूपगुणेहि अज्जेहि असाधारणरूपकायो, सभावत्थो वा रूप-सद्दो “यं लोके पियरूपं सातरूप”न्तिआदीसु (दी० नि० २.४००; म० नि० १.१३३; विभ० २०३) विय । तस्मा **असदिसरूपोति** असदिससभावो, तेन दसबलचतुवेसारज्जादिगुणविसेससमायोगदीपनतो सत्थु धम्मकायसम्पत्तियापि असदिसता दस्सिता होति । **इतीति** एवं वुत्तप्पकारेन । **तस्मिन्ति** आरुप्पे । **पकिण्णककथापि विज्जेय्याति** पुब्बे विय असाधारणं तत्थ तत्थ ज्ञाने पतिनियतमेव अत्थं अगगहेत्वा साधारणभावतो तत्थ तत्थेव पकिण्णकं विसटं अत्थं गहेत्वा पवत्ता पकिण्णककथापि विजानितब्बा ।

२८९. रूपनिमित्तातिक्कमतोति कसिणरूपसङ्घातस्स पटिभागनिमित्तस्स अतिक्कमनतो । **आकासातिक्कमतोति** कसिणुग्घाटिमाकासस्स अतिक्कमनतो । **आकासे पवत्तितविज्जाणातिक्कमतोति** पठमारुप्पविज्जाणस्स अतिक्कमनतो, न दुतियारुप्पविज्जाणातिक्कमनतो । तदतिक्कमतो हि तस्सेव विभावनं होति । दुतियारुप्पविज्जाणविभावने हि तदेव अतिक्कन्तं सिया, न तस्स आरम्मणं, न च आरम्मणे दोसं दिस्वा अनारम्मणस्स विभावनातिक्कमो युज्जति । **पाळियञ्च** “विज्जाणज्जायतनं सतो समापज्जति...पे०... सतो वुट्ठित्वा तंयेव विज्जाणं अभावेती”ति वुत्तं, न वुत्तं “तंयेव विज्जाणज्जायतनं अभावेती”ति, “तंयेव अभावेती”ति वा । “अनन्तं विज्जाणन्ति विज्जाणज्जायतनं उपसम्पज्जा”ति एत्थ पन द्वयं वुत्तं आरम्मणञ्च विज्जाणं, विज्जाणज्जायतनञ्च । तस्मिं द्वये येन केनचि, यतो वा वुट्ठितो, तेनेव पधाननिद्विडेन तं-सदस्स सम्बन्धे आपन्ने “अयञ्च आरम्मणातिक्कमभावना”ति विज्जाणज्जायतनस्स निवत्तनत्थं विज्जाणवचनं । तस्मा पठमारुप्पविज्जाणस्सेव अभावनातिक्कमो वुत्तो ।

२९०. एवं सन्तेपीति अङ्गातिक्कमे असतिपि । **सुप्पणीततराति** सुट्ठु पणीततरा, सुन्दरा पणीततरा चाति वा अत्थो । सतिपि चतुन्नं पासादतलानं, साटिकानञ्च तब्भावतो, पमाणतो च समभावे उपरूपरि पन कामगुणानं, सुखसम्पत्सादीनञ्च विसेसेन पणीततरादिभावो विय एतासं चतुन्नं समापत्तीनं आरुप्पभावतो, अङ्गतो च सतिपि समभावे भावनाविसेससिद्धो पन सातिसयो उपरूपरि पणीततरादिभावोति इममत्थं दस्सेति “**यथा ही**”तिआदिना ।

२९१. निस्सितोति निस्साय ठितो । **दुट्ठिताति** न सम्मा ठिता, दुक्खं वा ठिता । **तन्निस्सितन्ति** तेन निस्सितं, ठानन्ति अत्थो । **तन्निस्सितन्ति** वा तं **मण्डपलगं पुरिसं** निस्साय ठितं पुरिसन्ति अत्थो । मण्डपलगञ्च अनिस्साय तेन विनाभूते विवित्ते बहि ओकासे ठानं विय आकासलगविज्जाणस्स विवेके तदपगमे ततियारुप्पस्स ठानन्ति ।

२९२. आरम्मणं करोतेव, अज्जाभावेन तं इदन्ति

“आसन्नविज्जाणञ्चायतनपच्चत्थिकरूपासन्नाकासारम्मणविज्जाणापगमारम्मणं, नो च सन्त”न्ति च दिट्ठादीनवम्पि तं आकिञ्चञ्चायतनं इदं नेवसञ्जानासञ्चायतनज्झानं अञ्जस्स तादिसस्स आरम्मणभावयोग्यस्स अभावेन अलाभेन आरम्मणं करोति एव । “सब्बदिसम्पत्ति”न्ति इदं जनस्स अगतिकभावदस्सनत्थं वुत्तं । वुत्तिन्ति जीविकं । वत्ततीति जीवति ।

२९३. आरुळ्होतिआदीसु अयं सङ्खेपत्थो — यथा कोचि पुरिसो अनेकपोरिसं दीघनिस्सेणिं आरुळ्हो तस्स उपरिमपदे ठितो तस्सा निस्सेणिया बाहुमेव ओलुब्भति अञ्जस्स अलाभतो, यथा च पंसुपब्बतस्स, मिस्सकपब्बतस्स वा अगगकोटिं आरुळ्हो तस्स मत्थकमेव ओलुब्भति, यथा च **गिरिं** सिलापब्बतं आरुळ्हो परिप्फन्दमानो अञ्जाभावतो अत्तनो जण्णुकमेव ओलुब्भति, **तथा** एतं चतुत्थारुप्पज्झानं तं ततियारुप्पं ओलुब्भित्वा पवत्ततीति । यं पनेत्थ अत्थतो अविभत्तं, तं उत्तानमेव ।

आरुप्पनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

इति दसमपरिच्छेदवण्णना ।

११. समाधिनिद्देसवण्णना

आहारेपटिककूलभावनावण्णना

२९४. उद्देसो नाम निद्देसत्थो मुदुमज्झिमपञ्चाबाहुल्लतो, आगतो च भारो अवस्सं वहितब्बोति आह “**एका सञ्जाति एवं उद्दिट्ठाय आहारे पटिककूलसञ्जाय भावनानिद्देसो अनुप्पत्तो**”ति । तत्थायं सञ्जा-सद्दो “रूपसञ्जा सद्वसञ्जा”तिआदीसु (महानि० १४) सञ्जाननलक्खणे धम्मे आगतो, “अनिच्चसञ्जा दुक्खसञ्जा”तिआदीसु विपस्सनायं आगतो, “उद्धुमातकसञ्जाति वा सोपाकरूपसञ्जाति वा इमे धम्मा एकत्था उदाहु नानत्था”तिआदीसु समथे आगतो । इध पन समथस्स परिकम्मे दट्ठब्बो । आहारे हि पटिककूलाकारगगहणं, तप्पभावितं वा उपचारज्झानं इध “आहारे पटिककूलसञ्जा”ति अधिप्पेतं । तत्थ यस्मिं आहारे पटिककूलसञ्जा भावेतब्बा, तत्थ निब्बेदविरागुप्पादनाय तप्पसङ्गेन सब्बम्पि आहारं किच्चप्पभेदादीनवोपम्मेहि विभावेतुं “**आहरतीति आहारो**”तिआदि आरब्धं ।

तत्थ **आहरतीति** आहारपच्चयसङ्घातेन उप्पत्तिया, ठितिया वा पच्चयभावेन अत्तनो फलं आनेति निब्बत्तेति पवत्तेति चाति अत्थो । कबळं करीयतीति कबळीकारो, वत्थुवसेन चेतं वुत्तं, लक्खणतो पन ओजालक्खणो वेदितब्बो, कबळीकारो च सो यथावुत्तेनत्थेन आहारो चाति **कबळीकाराहारो** । एस नयो सेसेसुपि । फुसतीति **फस्सो** । अयं हि अरूपधम्मोपि समानो आरम्मणे फुसनाकारेनेव पवत्तति । तथा हि सो फुसनलक्खणोति वुच्चति । चेतयतीति चेतना, अत्तनो सम्पयुत्तधम्मेहि सङ्घि आरम्मणे अभिसन्दहतीति अत्थो, मनोसन्निस्सिता चेतना **मनोसञ्चेतना** । उपपत्तिपरिकप्पनवसेन विजानातीति **विज्जाणं** । एवमेत्थ सामञ्जस्यतो, विसेसत्थतो च आहारा वेदितब्बा । कस्मा पनेते चत्तारोव वुत्ता, अञ्जे धम्मा किं अत्तनो फलस्स पच्चया न होन्तीति? नो न होन्ति, इमे पन तथा च होन्ति अञ्जथा चाति समानेपि पच्चयभावे अतिरेकपच्चया होन्ति, तस्मा आहाराति वुच्चन्ति ।

कथं? एतेसु हि पठमो सयं यस्मिं कलापे तप्परियापन्नानं यथारहं पच्चयो होन्तोव ओजट्टमकं रूपं आहरति, दुतियो

तिस्सो वेदना आहरति, ततियो तीसु भवेसु पटिसन्धिं आहरति, चतुत्थो पटिसन्धिक्खणे नामरूपं आहरति । तेनाह “**कबळीकाराहारो**”तिआदि । एत्थ च कम्मजादिभेदभिन्ना ओजा सति पच्चयलाभे द्वे तिस्सो पवेणियो घटेन्ती ओजदुमकरूपं आहरति, सुखवेदनीयादिभेदभिन्नो फस्साहारो यथारहं तिस्सो वेदना आहरति, पुज्जाभिसङ्गारादिभेदभिन्नो मनोसज्चेतनाहारो कामभवादीसु तीसु भवेसु यथारहं सविज्जाणं, अविज्जाणञ्च पटिसन्धिं आहरति, विज्जाणाहारो यथापच्चयं पटिसन्धिक्खणे नामं रूपं, नामरूपञ्च आहरतीति दट्ठब्बं । अथ वा उपत्थम्भकट्टेन इमे एव धम्मा आहाराति वुत्ता । यथा हि कबळीकाराहारो रूपकायस्स उपत्थम्भकट्टेन पच्चयो, एवं अरूपिनो आहारा सम्पयुत्तधम्मानं । तथा हि वुत्तं “कबळीकारो आहारो इमस्स कायस्स आहारपच्चयेन पच्चयो, अरूपिनो आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तंसमुट्ठानानञ्च रूपानं आहारपच्चयेन पच्चयो”ति (पट्ठा० १.१.१५) । अपरो नयो — अज्झत्तिकसन्ततिया विसेसपच्चयत्ता कबळीकाराहारो, फस्सादयो च तयो धम्मा आहाराति वुत्ता । विसेसपच्चयो हि कबळीकाराहारभक्खानं सत्तानं रूपकायस्स कबळीकाराहारो, नामकाये वेदनाय फस्सो, विज्जाणस्स मनोसज्चेतना, नामरूपस्स विज्जाणं । यथाह “सेय्यथापि, भिक्खवे, अयं कायो आहारद्वितिको, आहारं पटिच्च तिद्वति, अनाहारो नो तिद्वति (सं० नि० ५.१८३) । तथा फस्सपच्चया वेदना, सङ्गारपच्चया विज्जाणं, विज्जाणपच्चया नामरूप”न्ति (उदा० १; महाव० १; नेत्ति० २४) ।

कबळीकाराहारेति कबळीकारे आहारे **निकन्ति** तण्हा, तं **भयं** अनत्थावहतो । गधितस्स हि आहारपरिभोगो अनत्थाय होति । हेतुअत्थे भुम्मं । एवं सेसेसु । **निकन्तीति** निकामना छन्दरागो । भायति एतस्माति भयं, निकन्ति एव भयं **निकन्तिभयं** । कबळीकाराहारहेतु इमेसं सत्तानं छन्दरागो भयं भयानकं दिट्ठधम्मिकादिभेदस्स अनत्थस्स सकलस्सापि वट्टदुक्खस्स हेतुभावतो । तेनेवाह “कबळीकारे चे, भिक्खवे, आहारे अत्थि रागो, अत्थि नन्दी, अत्थि तण्हा, पतिद्वितं तत्थ विज्जाणं विरुद्ध”न्तिआदि (सं० नि० २.६४; कथा० २९६; महानि० ७) । **उपगमनं** अप्पहीनविपल्लासस्स आरम्भणेन समोधानं सङ्गति सुखवेदनीयादिफस्सुपत्ति **भयं** भयानकं तीहि दुक्खताहि अपरिमुच्चनतो । तेनाह “सुखवेदनीयं, भिक्खवे, फस्सं पटिच्च उपपज्जति सुखा वेदना (सं० नि० ४.१२९), तस्स वेदनापच्चया तण्हा...पे०... दुक्खक्खन्धस्स समुदयो होती”ति (उदा० १) । तत्थ तत्थ भवे उपपज्जति एतेनाति **उपपत्ति**, उपपज्जनं वा **उपपत्ति**, खिपनं **भयं** भयानकं उपपत्तिमूलकेहि ब्यसनेहि अपरिमुत्ततो । तेनाह “अविद्वा, भिक्खवे, पुरिसपुग्गलो पुज्जञ्चे सङ्गारं अभिसङ्खरोति, पुज्जुपगं भवति विज्जाणं । अपुज्जञ्चे सङ्गारं अभिसङ्खरोति, अपुज्जुपगं भवति विज्जाणं”न्तिआदि (सं० नि० २.५१) । **पटिसन्धीति** भवन्तरादीहि पटिसन्धानं, तं **भयं** भयानकं पटिसन्धिनिमित्तेहि दुक्खेहि अविमुच्चनतो । तेनाह “विज्जाणे चे, भिक्खवे, आहारे अत्थि रागो, अत्थि नन्दी, अत्थि तण्हा, पतिद्वितं तत्थ विज्जाणं विरुद्ध”न्तिआदि (सं० नि० २.६४) ।

पुत्तमंसूपमेन ओवादेन **दीपेतब्बो** निच्छन्दरागपरिभोगाय । एवं हि तत्थ निकन्तिभयं न होति । निच्चम्मा गावी यं यं ठानं उपगच्छति, तत्थ तत्थेव न पाणिनो खादन्तियेव । एवं फस्से सति वेदना उपपज्जति, वेदना च दुक्खसल्लादितो दट्ठब्बाति फस्से आदीनवं पस्सन्तस्स उपगमनभयं न होतीति आह “**फस्साहारो निच्चम्मगावूपमेन दीपेतब्बो**”ति । एकादसहि अग्गीहि सब्बसो आदित्ता भवा अङ्गारकासुसदिसाति पस्सतो उपपत्तिभयं न होतीति आह “**मनोसज्चेतनाहारो अङ्गारकासूपमेन दीपेतब्बो**”ति । चोरसदिसं विज्जाणं अनत्थपाततो, पहारसदिसी वेदना दुरधिवासतोति सम्मदेव पस्सतो पटिसन्धिभयं न होतीति आह “**विज्जाणाहारो सत्तिसतूपमेन दीपेतब्बो**”ति ।

एवं किच्चादिमुखेन आहारेसु आदीनवं विभावेत्वा इदानीं तत्थ यथाधिप्पेतं आहारं निद्धारेत्वा पटिक्कूलतो मनसिकारविधिं दस्सेतुं “**इमेसु पना**”तिआदि वुत्तं । **उपादायरूपनिद्वेसेपि** “कबळीकारो आहारो”ति (ध० स० ५९५) आगतत्ता ततो विसेसेन्तो “**असितपीतखायितसायितप्पभेदो**”ति आह, भूतकथनं वा एतं । तत्थ

असितपीतखायितसायितप्पभेदोति असितब्बपातब्बखायितब्बसायितब्बविभागो कालभेदवचनिच्छाय अभावतो यथा “दुद्धं”न्ति । कबळीकारो आहारो वाति अवधारणं यथा फस्साहारादिनिवत्तनं, एवं ओजाहारनिवत्तनम्पि ददुब्बं । सवत्थुको एव हि आहारो इध कम्मट्ठानभूतो, तेन आहरीयतीति आहारोति एवमेत्थ अत्थो ददुब्बो । आहरतीति आहारोति अयं पनत्थो निब्बत्तितओजावसेन वेदितब्बो । इमस्मिं अत्थेति इमस्मिं कम्मट्ठानसङ्घाते अत्थे । उप्पन्ना सज्जाति सज्जासीसेन भावनं वदति । तथा हि वक्खति “पटिक्कूलाकारग्गहणवसेन पना”तिआदि (विसुद्धि० १.३०५) ।

कम्मट्ठानं उग्गहेत्वाति कम्मट्ठानं परियत्तिधम्मतो, अत्थतो च सुग्गहितं सुमनसिकतं सूपधारितं कत्वा । तेनाह “उग्गहतो एकपदम्पि अविरज्झन्तेना”ति । तत्थ उग्गहतोति आचरियुग्गहतो । एकपदम्पीति एकम्पि पदं, एककोट्टासम्पि वा, पदेसमत्तम्पीति अत्थो । दसहाकारेहीति कस्मा वुत्तं, ननु अन्तिमजीविकाभावतो, पिण्डपातस्स अलाभलाभेसु परितस्सनगेधादिसमुप्पत्तितो, भुत्तस्स सम्मदजननतो, किमिकुलसंवद्धनतोति एवमादीहिपि आकारेहि आहारे पटिक्कूलता पच्चवेक्खितब्बा? वुत्तं हेतं “अन्तमिदं, भिक्खवे, जीविकानं यदिदं पिण्डोल्यं, अभिसापोयं, भिक्खवे, लोकस्मिं ‘पिण्डोलो विचरसि पत्तपाणी’”ति (सं० नि० ३.८०), “अलद्धा च पिण्डपातं परितस्सति, लद्धा च पिण्डपातं गधितो मुच्छितो अज्झोसन्नो अनादीनवदस्सावी अनिस्सरणपज्जो परिभुज्जती”ति (अ० नि० ३.१२४), “भुत्तो च आहारो कस्सचि कदाचि मरणं वा मरणमत्तं वा दुक्खं आवहति, उक्कोचकादयो, तक्कोटकादयो च द्वत्तिस द्वत्तिस कुलप्पभेदा किमयो च नं उपनिस्साय जीवन्ती”ति ।

वुच्चते — अन्तिमजीविकाभावो ताव चित्तसंकिलेसविसोधनत्थं कम्मट्ठानाभिनिवेसतो पगेव मनसि कातब्बो “माहं छवालातसदिसो भवेय्य”न्ति । तथा पिण्डपातस्स अलाभलाभेसुपि परितस्सनगेधादिसमुप्पत्तिनिवारणं पगेव अनुट्ठातब्बं सुपरिसुद्धसीलस्स पटिसङ्खानवतो तदभावतो । भत्तसम्मदो अनेकन्तिको, परिभोगन्तो गधो वा वेदितब्बो । किमिकुलसंवद्धनं पन न सङ्गहेतब्बं, सङ्गहितमेव वा “दसहाकारेही”ति एत्थ नियमस्स अकतत्ता । इमिना वा नयेन इतरेसम्पेत्थ सङ्गहो ददुब्बो यथासम्भवमेत्थ पटिक्कूलतापच्चवेक्खणस्स अधिप्पेतत्ता । तथा हि घरगोळिकवच्चमूसिकजतुकवच्चादिकं सम्भवन्तं गहितं, न एकन्तिकन्ति । तथा परियेसनादीसुपि यथासम्भवं वत्तब्बं ।

गमनतोतिआदीसु पच्चागमनम्पि गमनसभागत्ता गमनेनेव सङ्गहितं । पटिक्कमनसालादिउपसङ्कमनं विय परियेसने समानपटिक्कूलं हि असुचिट्ठानक्कमनविरूपदुग्गन्धदस्सनघायनाधिवासनेहि । गमनतोति भिक्खाचारवसेन गोचरगामं उद्दिस्स गमनतो । परियेसनतोति गोचरगामे भिक्खत्थं आहिण्डनतो । परिभोगतोति आहारस्स परिभुज्जनतो । उभयं उभयेन आसयति, एकज्झं पवत्तमानोपि कम्मबलववत्थितो हुत्वा मरियादवसेन अज्जमज्जं असङ्करतो सयति तिट्ठति पवत्ततीति आसयो, आमासयस्स उपरि तिट्ठनको पित्तादिको । मरियादत्थो हि अयमाकारो, ततो आसयतो । निदधाति यथाभुत्तो आहारो निचितो हुत्वा तिट्ठति एत्थाति निधानं, आमासयो, ततो निधानतो । अपरिपक्कतोति गहणीसङ्घातेन कम्मजतेजेन अपरिपक्कतो । परिपक्कतोति यथाभुत्तस्स आहारस्स विपक्कभावतो । फलतोति निब्बत्तितो । निस्सन्दतोति इतो चितो च विस्सन्दनतो । सम्मक्खनतोति सब्बसो मक्खनतो । सब्बत्थ आहारे पटिक्कूलता पच्चवेक्खितब्बाति योजना । तंतंकिरियानिप्फत्तिपटिपाटिवसेन चायं गमनतोतिआदिका अनुपुब्बी ठपिता, सम्मक्खनं पन परिभोगादीसु लब्धमानम्पि निस्सन्दवसेन विसेसतो पटिक्कूलन्ति सब्बपच्चा ठपितन्ति ददुब्बं ।

२९५. एवं महानुभावेति इदानीं वत्तब्बपटिपत्तिया महानुभावेति वदन्ति, सब्बत्थककम्मट्ठानपरिहरणादिसिद्धं वा धम्मसुधम्मतं पुरक्खत्वा योगावचरेन एवं पटिपज्जितब्बन्ति दस्सेन्तो “एवं महानुभावे नाम सासने”तिआदिमाह । तत्थ

नाम-सद्वो सम्भावने दट्टब्बो । पब्बजितेन गामाभिमुखेन गन्तव्वन्ति योजना । अयञ्च गमनादितो पच्चवेक्खणा योगिनो न अत्तुहेसिकाव, अथ खो अनुहेसिकापीति दस्सेन्तो “सकलरत्ति”न्तिआदिना धुरद्वयं परिग्गहेसि । परिवेणन्ति परिवेणङ्गणं । वीसतिसवारेति एत्थ सन्ततिपच्चुप्पन्नवसेन वारपरिच्छेदोति केचि, अपरे पन “उण्हासनेना”ति वदन्ति । नीवरणविकखम्भनज्झि अप्पत्ता भावना फरणपीतिया अभावतो निसज्जावसेन कायकिलमथं न विनोदतियेवाति इरियापथचलनं होतियेव । वीसतिसगहणं पन यथासल्लक्खितभिक्षवाचरणवेलावसेन । अथ वा गमनतो याव सम्मक्खनमनसिकारो एको वारो, एवं वीसतिसवारे कम्मट्ठानं मनसि करित्वा । निजनसम्बाधानीति जनसम्बाधरहितानि, तेन अप्पाकिण्णतं, अप्पसद्वतं, अप्पनिग्घोसतञ्च दस्सेति । ततो एव पविवेकसुखानि जनविवेकेन इट्ठानि, पविवेकस्स वा झानानुयोगस्स उपकारानि । यस्मा छायूदकसम्पन्नानि, तस्मा सीतलानि । यस्मा सुचीनि, तस्मा रमणीयभूमिभागानीति पुरिमानि द्वे पच्छिमानं द्विन्नं कारणवचनानि । अरियन्ति निद्वोसं । विवेकरतिन्ति झानानुयोगरतिं ।

किञ्चापि योगावचरानं वसनट्ठानं नाम सुजगितं सुसम्मट्टमेव होति, कदाचि पन जगगतो पच्छा एवम्पि सियाति पटिककूलतापच्चवेक्खणाय सम्भवदस्सनत्थं “पादरजघरगोलिकवच्चादिसम्परिकिण्ण”न्तिआदि वुत्तन्ति दट्टब्बं । तत्थ पच्चत्थरणन्ति भूमिया छविरक्खणत्थं अत्थरितब्बं चिमिलिकादिअत्थरणमाह । जतुका खुदकवग्गुलियो । उपहतत्ताति दूसितत्ता । ततोति ततो ततो । अप्पेकदा उलूकपारावतादीहीति इधापि “अप्पेकदा”ति पदं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । उदकचिक्खल्लादीहीति आदि-सद्वेन कचवरादिं सङ्गहति । परिवेणतो विहारङ्गणप्पवेसमग्गो विहाररच्छा ।

वितक्कमाळकेति “कत्थ नु खो अज्ज भिक्षाय चरितब्ब”न्तिआदिना वितक्कनमाळके । गाममग्गन्ति गामगामिमग्गं । खाणुकण्टकमग्गोति खाणुकण्टकवन्तो मग्गो । दट्टब्बो होतीति दस्सनेन गमनं उपलक्खेति ।

गण्डं पटिच्छादेन्तेनातिआदि एवमज्झासयेन निवासनादि कातव्वन्ति वत्तदस्सनं, गण्डरोगिना वातातपादिपरिस्सयविनोदनत्थं गण्डं पटिच्छादयमानेन विय । अथ वा गण्डं विय गण्डं पटिच्छादयमानेनाति एकं गण्ड-सद्वं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं भवति । “गण्डोति खो, भिक्षवे, पञ्चन्नेतं उपादानक्खन्धानं अधिवचन”न्ति (अ० नि० ९.१५; सं० नि० ४.१०३) वचनतो गण्डोति अत्तभावस्स परियायो, विसेसतो रूपकायस्स दुक्खतासूलयोगतो, असुचिपग्घरणतो, उप्पादजराभङ्गेहि उद्धुमातकपक्कपभिज्जनतो । वणचोळकन्ति वणपटिच्छादकवत्थखण्डं । नीहरित्वाति थविकतो उद्धरित्वा । कुणपानिपीति पि-सद्वो गरहायं एवरूपानिपि दट्टब्बानि भवन्तीति, सम्भवदस्सने वा इदम्पि तत्थ सम्भवतीति । अधिवासेतब्बोति खमितब्बो अज्जथा आहारस्स अनुपलब्धनतो । गामद्वारेति गामद्वारसमीपे, उम्मारब्धन्तरे वा । गामरच्छा विनिविज्झित्वा ठिता ओलोकेतब्बा होन्ति युगमत्तदस्सिनापि सताति अधिप्पायो ।

पच्चत्थरणादीति घरगोलिकवच्चादिसंकिलिट्ठपच्चत्थरणादिकं । अनेककुणपपरियोसानन्ति एत्थ दुन्निवत्थदुप्पारुतमनुस्ससमाकुलानं गामरच्छानं ओलोकनम्पि आनेत्वा वत्तब्बं । तम्पि हि पटिककूलमेवाति । अहो वताति गरहने निपातो । भोति धम्मालपनं । यावज्जिदं पटिककूलो आहारो यदत्थं गमनम्पि नाम एवं जेगुच्छं, दुरधिवासनज्जाति अत्थो ।

२९६. गमनपटिककूलन्ति गमनमेव पटिककूलं गमनपटिककूलं । अधिवासेत्वापीति पि-सद्वो सम्पिण्डनत्थो, तेन “एत्तकेनापि मुत्ति नत्थि, इतो परम्पि महन्तं पटिककूलं सकलं अधिवासेतब्बमेवा”ति वक्खमानं पटिककूलं सम्पिण्डेति । सङ्घाटिपारुतेनाति सङ्घाटिया कप्पनपारुपनेन पारुतसरीरेन । यत्थाति यासु वीथीसु । याव पिण्डिकमंसापीति याव जङ्घपिण्डिकमंसप्पदेसापि । उदकचिक्खल्लेति उदकमिस्से कद्वमे । एकेन चीवरन्ति एकेन हत्थेन निवत्थचीवरं । मच्छा

धोवीयन्ति एतेनाति मच्छधोवनं, उदकं । सम्मिस्स-सद्दो पच्चकं सम्बन्धितब्बो । ओळिगल्लानि उच्छिद्दोदकगम्भमलादीनं सकदमानं सन्दनट्टानानि, यानि जण्णुमत्तअसुचिभरितानिपि होन्ति । चन्दनिकानि केवलानं उच्छिद्दोदकगम्भमलादीनं सन्दनट्टानानि । यतोति ओळिगल्लादितो । ता मक्खिकाति तत्थ सण्डसण्डचारिनो नीलमक्खिका । निलीयन्तीति अच्छन्ति ।

ददमानापीति आदि सतिपि केसज्जि सद्धानं वसेन सक्कच्चकारे पटिक्कूलपच्चवेक्खणायोग्यं पन असद्धानं वसेन पवत्तनकअसक्कच्चकारमेव दस्सेतुं आरब्धं । तुण्ही होन्ति सयमेव रिज्जित्वा गच्छिस्सतीति । गच्छाति अपेहि । रेंति अम्भो । मुण्डकाति अनादरालपनं । समुदाचरन्तीति कथेन्ति । पिण्डोल्यस्स अन्तिमजीविकाभावेनाह “कपणमनुस्सेन विय गामे पिण्डाय चरित्वा निक्खमितब्ब”न्ति ।

२९७. तत्थाति तस्मिं पत्तगते आहारे । लज्जितब्बं होति “उच्छिद्दं नु खो अयं मय्हं दातुकामो”ति आसङ्केय्याति, सेदो पग्घरमानो आहारस्स वा उण्हताय, भिक्खुनो वा सपरिळाहतायाति अधिप्पायो । सुक्खथद्धभत्तम्पीति सुक्खताय थद्धम्पि भत्तं, पगेव तक्ककज्जिकादिना उपसित्तन्ति अधिप्पायो । तेन सेदेन किलिन्नताय पटिक्कूलतं वदति ।

तस्मिन्ति पिण्डपाते । सम्भिन्नसोभेति सब्बसो विनट्टसोभे । वेमज्झतो पट्टायाति जिक्काय मज्झतो पट्टाय । दन्तगूथको दन्तमलं । विचुण्णितमक्खितोति उभयेहि दन्तेहि विचुण्णितो खेळादीहि समुपलित्तो । एवंभूतस्स चस्स यायं पुब्बे वण्णसम्पदा, गन्धसम्पदा, अभिसङ्खारसम्पदा च, सा एकंसेन विनस्सति, रसो पन नस्सेय्य वा न वाति आह “अन्तरहितवण्णगन्धसङ्खारविसेसो”ति । सुवानदोणियन्ति सारमेय्यानं भुज्जनकअम्बणे । सुवानवमथु वियाति वन्तसुनखछट्टुनं विय । चक्खुस्स आपाथं अतीतत्ता अज्झोहरितब्बो होतीति उक्कंसगतं तस्स पटिक्कूलभावं विभावेति ।

२९८. परिभोगन्ति अज्झोहरणं । एस आहारो अन्तो पविसमानो बहलमधुकतेलमक्खितो विय परमजेगुच्छो होतीति सम्बन्धो । अन्तोति कोटुस्स अब्भन्तरे । निधानमनुपगतो आमासयं अप्पत्तोयेव आहारो पित्तादीहि विमिस्सितो होतीति आह “पविसमानो”ति । आमासयपक्कासयविनिमुत्तो कोयमासयो नामाति आसङ्कं सन्धायाह “यस्मा”ति आदि । पित्तमेवासयो पित्तासयो । अधिको होतीति वुत्तं मन्दपुज्जबाहुल्लतो लोकस्स । एवं आसयतोति जेगुच्छो हुत्वा अन्तो पविट्ठो जेगुच्छतरेहि पित्तादीहि विमिस्सितो अतिविय जेगुच्छो होतीति एवं आसयतो पटिक्कूलता पच्चवेक्खितब्बा ।

२९९. निधानतोति एत्थापि एसेव नयो । सोति आहारो । दसवस्सिकेनाति जातिया दसवस्सेन सत्तेन । ओकासेति आमासयसङ्घाते पदेसे ।

३००. एवरूपेति एदिसे, दसवस्सानि याव वस्ससतं अधोतवच्चकूपसदिसेति अत्थो । निधानन्ति निधातब्बतं । यथावुत्तप्पकारेति सचे पन “दसवस्सिकेना”ति आदिना (विसुद्धि० १.२९९) यथावुत्तो पकारो एतस्साति यथावुत्तप्पकारो, तस्मिं । परमन्धकारतिमिसेति अतिविय अन्धकरणमहातमसि । अतिदुग्गन्धजेगुच्छे पदेसे परमजेगुच्छभावं उपगन्त्वा तिट्ठतीति सम्बन्धो । कत्थ किं वियाति आह “यथा नामा”ति आदि । कालमेघेन अभिवुट्ठे आवाटे बहुसो वस्सनेन एकच्चं असुचिजातं उप्लिवित्वा विगच्छेय्याति अकालमेघ-ग्गहणं । तिणपण्णकिलज्जखण्ड-ग्गहणं न असुभस्सापि असुभेन सम्मिस्सताय असुभभावप्पत्तिदस्सनत्थं । कायगिसन्तापकुथितकुथनसज्जातफेणपुब्बुळकाचितोति गहणितेजेन पक्कुथितनिप्पक्कताय समुप्पन्नफेणपुब्बुळनिचितो । अपरिपक्कतोति अपरिपक्कभावतो ।

३०१. सुवण्णरजतादिधातुयो वियाति यथा सुवण्णरजतादिधातुयो विधिना तापियमाना सुवण्णरजतादिके मुञ्चन्तियो सुवण्णरजतादिभावं उपगच्छन्तीति वुच्चन्ति, न एवमयं। अयं पन आहारो कायगिना परिपक्को फेणपुब्बुळके मुञ्चन्तो सण्हं करोन्ति एत्थाति “सण्हकरणी”ति लद्धनामके निसदे पिसित्वा नाळिके खुद्दकवेळुनाळिकायं वण्णसण्ठानमत्तेन पक्खिप्पमानपण्डुमत्तिका विय करीसभावं उपगन्त्वा पक्कासयं पूरेति, मुत्तभावं उपगन्त्वा मुत्तवत्थिं पूरेतीति योजना। गहणिया इन्धनभागो विय किमिभक्खभागो च अपाकटोव। रसभागो फलतो पकासीयति, अपरिपक्कसभागा च तेति ते अनामसित्वा करीसमुत्तभागा एवेत्थ दस्सिता।

३०२. पटिक्कूलस्स नाम फलेन पटिक्कूलेनेव भवितव्वन्ति दस्सेन्तो “सम्मा परिपच्चमानो”ति आदिमाह। **नखदन्तादीनीति आदि-**सद्देन न केवलं तचादीनि एव **द्वत्तिसाकारपाळियं** (म० नि० ३.१५४; खु० पा० ३.द्वत्तिसाकार) आगतानि, अथ खो अक्खिगूथकण्णगूथदन्तमलजल्लिकासम्भवादीनि द्वत्तिसकोट्टासविनिमुत्तानि असुभानि सङ्गण्हन्तो “नानाकुणपानी”ति आहाति दट्ठव्वं।

३०३. निस्सन्दमानोति विस्सवन्तो, पघरन्तोति अत्थो। **आदिना पकारेनाति** एत्थ **आदि-**सद्देन नासिकाय सिङ्गाणिका, मुखेन खेळो, कदाचि पित्तं, सेम्हं, लोहितं वमति, वच्चमग्गेन उच्चारो, पस्सावमग्गेन पस्सावो, सकलकाये लोमकूपेहि सेदजल्लिकाति एवंपकारं असुचिं सङ्गण्हाति। “**पठमदिवसे**”ति इदं निस्सन्ददिवसापेक्खाय वुत्तं। तेनाह “**दुतियदिवसे निस्सन्देन्तो**”ति। **विकुणितमुखोति** जिगुच्छावसेन सङ्कुचितमुखो। तेनाह “**जेगुच्छी**”ति। **मङ्कुभूतोति** विमनकजातो “इमम्पि नाम पोसेमी”ति। **रत्तोति** वत्थं विय रङ्गजातेन चित्तस्स विपरिणामाकारेण छन्दरागेन रत्तो। **गिद्धोति** अभिकङ्घनसभावेन अभिगिज्झनेन गिद्धो गेधं आपन्नो। **गथितोति** दुम्पोचनीयभावेन गन्थितो विय तत्थ पटिबद्धो। **मुच्छितोति** रसतण्हाय मुच्छं मोहं आपन्नो। **विरत्तोति** विगतरागो। **अट्टीयमानोति** दुक्खियमानो। **हरायमानोति** लज्जमानो। **जिगुच्छमानोति** हीळेन्तो।

नवद्वारेहीति पाकटानं महन्तानं वसेन वुत्तं, लोमकूपविवरेहिपि सन्दतेवाति। **निलीयतीति** अत्तानं अदस्सेन्तो निगूहति, सङ्कुचति वा। **एवन्ति** एकेन द्वारेन पवेसनं अनेकेहि द्वारेहि अनेकधा निक्खामनं, पकासनं पवेसनं, निगूळ्हं निक्खामनम्पीति सोमनस्सजातेन पवेसनं, मङ्कुभूतेन निक्खामनं, सारत्तेन पवेसनं, विरत्तेन निक्खामनन्ति इमेहि पकारेहि।

३०४. परिभोगकालेपीति पि-सद्देन पविट्टमत्तोपि नाम पवेसद्वारं जेगुच्छं करोति, पगेव लद्धपरिवासो परिपाकप्पत्तो इतरद्वारानीति दस्सेति। **एस** आहारो। **गन्धहरणत्थन्ति** विस्सगन्धापनयनत्थं। **कायगिनाति** गहणितेजानुगतेन कायुस्माना। **फेणुद्देहकन्ति** फेणानि उट्टपेत्वा उट्टपेत्वा। **पच्चित्वाति** परिपाकं गन्त्वा। **उत्तरमानोति** उप्पिलवन्तो। **सेम्हादीति आदि-**सद्देन पित्तादिके सङ्गण्हाति। **करीसादीति आदि-**सद्देन सेदजल्लिकादिके। **इमानि द्वारानि** मुखादीनि। **एकच्चन्ति** पस्सावमगं सन्धाय वदति। चोक्खजातिका पन मुखादीनिपि धोवित्वा हत्थं पुन धोवन्तियेव। पुन **एकच्चन्ति** वच्चमगं। **द्वत्तिक्खत्तुन्ति** द्विक्खत्तुं, तिक्खत्तुं वा। एत्थ च आहारत्थाय गमनपरियेसनानं पटिक्कूलता आहारे पटिक्कूलता वुत्ता। परिभोगस्स तन्निस्सयतो, आसयनिधानानं तंसम्बन्धतो, इतरेसं तब्बिकारतोति अयम्पि विसेसो वेदितव्वो। किमिभक्खभावोपि हिस्स विकारपक्खेयेव ठपेतव्वोति।

३०५. तं निमित्तन्ति यथावुत्तेहि आकारेहि पुनप्पुनं मनसि करोन्तस्स पटिक्कूलाकारवसेन उपट्ठितं कबळीकाराहारसज्जितं भावनाय निमित्तं आरम्भणं, न उग्गहपटिभागनिमित्तं। यदि हि तत्थ उग्गहनिमित्तं उप्पज्जेय्य, पटिभागनिमित्तेनपि भवितव्वं। तथा च सति अप्पनाप्पत्तेन ज्ञानेन भवितव्वं, न च भवति, कस्मा? भावनाय नानाकारतो,

सभावधम्मभावेन च कम्मट्ठानस्स गम्भीरभावतो । तेनाह “कबळीकाराहारस्स सभावधम्मताय गम्भीरत्ता”ति । एत्थ हि यदिपि पटिक्कूलाकारवसेन भावना पवत्तति । ये पन धम्मे उपादाय कबळीकाराहारपज्जति, ते एव धम्मा पटिक्कूला, न पज्जतीति पटिक्कूलाकारगगहणमुखेनपि सभावधम्मेयेव आरब्ध भावनाय पवत्तनतो, सभावधम्मानञ्च सभावेनेव गम्भीरभावतो न तत्थ ज्ञानं अप्पेतुं सक्कोति । गम्भीरभावतो हि पुरिमसच्चद्वयं दुद्दसं जातन्ति । यदि उपचारसमाधिना चित्तं समाधियति, कथं कम्मट्ठानं “सञ्जा” इच्चेव वोहरीयतीति आह “पटिक्कूलाकारगगहणवसेन पना”तिआदि ।

इदानी इमिस्सा भावनाय आनिसंसं दस्सेतुं “इमञ्च पना”तिआदि वुत्तं । रसतण्हायाति मधुरादिरसविसयाय तण्हाय । पतिलीयतीति सङ्कुचति अनेकाकारं तत्थ पटिक्कूलताय सण्ठितत्ता । पतिकुटतीति अपसक्कति न विसरति । पतिवत्ततीति निवत्तति । कन्तारनित्थरणत्थिकोति महतो दुब्बिक्खकन्तारस्स नित्थरणप्पयोजनो । विगतमदोति मानमदादीनं अभावेन निम्मदो, मदाभावगगहणेनेव चस्स दवमण्डनविभूसनादीनम्पि अभावो गहितोयेवाति दट्ठब्बं । कबळीकाराहारपरिञ्जामुखेनाति वुत्तनयेन पटिक्कूलाकारतो कबळीकाराहारस्स परिच्छिज्ज जाननद्वारेन । पञ्चकामगुणिको रागोति अनतिवत्तनट्ठेन पञ्चसु कामगुणेषु नियुत्तो, तप्पयोजनो वा रागो । परिञ्जं समतिक्कमं गच्छति । रसतण्हाय हि सम्मदेव विगताय रूपतण्हादयोपि विगता एव होन्ति भोजने मत्तञ्जुताय उक्कंसगमनतो । सति च विसयिसमतिक्कमे विसयो समतिक्कन्तो एव होतीति आह “सो पञ्चकामगुणपरिञ्जामुखेन रूपक्खन्धं परिजानाती”ति । रूपायतनादीसु हि परिञ्जं गच्छन्तेसु तन्निस्सयभूतानि, तग्गाहका पसादा च सुखेनेव परिञ्जं गच्छन्तीति । अपरिपक्कादीति आदि-सद्धेन आसयनिधानानम्पि सङ्गहो दट्ठब्बो । तत्थ अपरिपक्कं ताव उदरियमेव । आसयगगहणेन पित्तसेम्हपुब्बलोहितानं, परिपक्कगगहणेन करीसमुत्तानं, फलगगहणेन केसादीनं सब्बेसं परिग्गहो सिद्धो होतीति आह “कायगतासतिभावनापि पारिपूरिं गच्छती”ति । असुभसञ्जायाति असुभभावनाय, अविज्जाणकअसुभभावनानुयोगस्साति अत्थो । अनुलोमपटिपदं पटिपन्नो होति पटिक्कूलाकारगगहणेन कायस्स असुचिदुग्गन्धजेगुच्छभावसल्लक्खणतो । इमं पन पटिपत्तिन्ति इमं आहारे पटिक्कूलसञ्जाभावनं । अमतपरियोसानतन्ति निब्बाननिद्धितं आहारे पटिक्कूलसञ्जाभावनासङ्घातं उपचारज्ज्ञानं पादकं कत्वा विपस्सनं वट्ठेत्वा निब्बानाधिगमन्ति अत्थो ।

आहारेपटिक्कूलभावनावण्णना निद्धिता ।

चतुधातुववत्थानभावनावण्णना

३०६. “एकं ववत्थानन्ति एवं उद्दिट्ठस्स चतुधातुववत्थानस्स भावनानिद्देसो अनुप्पत्तो”ति उद्देसो नाम निद्देसत्थो मुदुमज्झपज्जाबाहुल्लतो, आगतो च भारो अवस्सं वहितब्बोति कत्वा वुत्तं । तत्थ सतिपि विसयभेदेन ववत्थानस्स भेदे ववत्थानभावसामञ्जेन पन तं अभिन्नं कत्वा वुत्तं “एकं ववत्थान”न्ति, पुब्बभागे वा सतिपि विसयभेदे अत्थसिद्धियं तस्स एकविसयतावाति “एकं ववत्थान”न्ति वुत्तं । यथा हि द्वित्तिंसाकारे कम्मं करोन्तस्स योगिनो यदिपि पुब्बभागे विसुं विसुं कोट्ठासेसु मनसिकारो पवत्तति, अपरभागे पन एकस्मिं खणे एकस्मिंयेव कोट्ठासे अत्थसिद्धि होति, न सब्बेसु, एवमिधापीति । तत्थ सिया — यथा पटिक्कूलभावसामञ्जेन द्वित्तिंसाकारकम्मट्ठाने अभेदतो मनसिकारो पवत्तति, एवं इध धातुभावसामञ्जेन अभेदतो मनसिकारो पवत्ततीति “एकं ववत्थान”न्ति वुत्तन्ति? नयिदमेवं । तत्थ हि पण्णत्तिसमतिक्कमतो पट्टाय पटिक्कूलवसेनेव सब्बत्थ मनसिकारो पवत्तेतब्बो, इध पन सभावसरसलक्खणतो धातुयो

मनसि कातब्बा, न धातुभावसामञ्जसो । तेनेवाह “**सभावूपलक्खणवसेन सन्निट्ठानं**”न्ति । किं वा एतेन पपञ्चेन, अञ्जेहि एकूनचत्तालीसाय कम्मट्ठानेहि असंसदुं चतुधातुववत्थानं नाम एकं कम्मट्ठानन्ति दस्सेतुं “**एकं ववत्थानं**”न्ति वुत्तन्ति दट्ठब्बं । “चतुधातुववत्थानस्स भावनानिद्देशो”ति कस्मा वुत्तं, ननु चतुधातुववत्थानं भावनाव? सच्चं भावनाव, सकिं पवत्तं पन ववत्थानं, तस्स बहुलीकारो भावनाति वचनभेदेन वुत्तं । कथं पन भावना निद्वितीयति तस्सा वचीगोचरातिक्कन्तभावतोति? नायं दोसो भावनत्थे भावनावोहारतो । भावनत्थो हि कम्मट्ठानपरिगगहो इध “भावना”ति अधिप्पेतो ।

सभावूपलक्खणवसेनाति कक्खळत्तादिकस्स सलक्खणस्स उपधारणवसेन । इदं हि कम्मट्ठानं पथवीकसिणादिकम्मट्ठानं विय न पण्णत्तिमत्तसल्लक्खणवसेन, नीलकसिणादिकम्मट्ठानं विय न नीलादिवण्णसल्लक्खणवसेन, नापि विपस्सनाकम्मट्ठानं विय सङ्खारानं अनिच्चतादिसामञ्जलक्खणसल्लक्खणवसेन पवत्तति, अथ खो पथवीआदीनं सभावसल्लक्खणवसेन पवत्तति । तेन वुत्तं “सभावूपलक्खणवसेना”ति, कक्खळत्तादिकस्स सलक्खणस्स उपधारणवसेनाति अत्थो । **सन्निट्ठानन्ति** जाणविनिच्छयो वेदितब्बो, न येवापनकविनिच्छयो, नापि वितक्कादिविनिच्छयो । **धातुमनसिकारो**ति धातूसु मनसिकारो, चतस्सो धातुयो आरब्भ भावनामनसिकारोति अत्थो । कातब्बतो कम्मं, योगिनो सुखविसेसानं कारणभावतो ठानञ्चाति कम्मट्ठानं, चतुन्नं महाभूतानं सभावसल्लक्खणवसेन पवत्तं योगकम्मं । तेनाह “**धातुमनसिकारो, धातुकम्मट्ठानं, चतुधातुववत्थानन्ति अत्थतो एकं**”न्ति । **तयिदं** चतुधातुववत्थानं । “**द्विधा आगतं**”न्ति कस्मा वुत्तं, ननु धातुविभङ्गे नातिसङ्खेपवित्थारवसेन आगतं, तस्मा “**तिधा आगतं**”न्ति वत्तब्बन्ति? न, तत्थापि अज्झत्तिकानं धातूनां पभेदतो अनवसेसपरियादानस्स कतत्ता, बाहिरानञ्च धातूनां परिगगहितत्ता । अथ वा **द्विधा आगतन्ति** एत्थ द्विधाव आगतन्ति न एवं नियमो गहेतब्बो, अथ खो द्विधा आगतमेवाति, तेन ततियस्सापि पकारस्स सङ्गहो सिद्धो होति । सो च नातिसङ्खेपवित्थारनयो “सङ्खेपतो च वित्थारतो चा”ति एत्थ आवुत्तिवसेन, **च**-सद्देनेव वा सङ्गहोति दट्ठब्बो । अथ वा यो नातिसङ्खेपवित्थारनयेन अतिसङ्खेपपटिक्खेपमुखेन लब्भमानो वित्थारभागो, तं वित्थारनयन्तो गधमेव कत्वा वुत्तं “**द्विधा आगतं**”न्ति । एवञ्च कत्वा “नातितिक्खपञ्जस्स धातुकम्मट्ठानिकस्स वसेन वित्थारतो आगतं”न्ति इदञ्च वचनं समत्थितं होति । “**महासतिपट्ठाने**”ति च इदं निदस्सनमत्तं दट्ठब्बं, **सतिपट्ठान**(दी० नि० २.३७८ आदयो; म० नि० ३.१११ आदयो) **कायगतासतिसुत्तादीसुपि** (म० नि० ३.१५३ आदयो) तथेव आगतत्ता । **राहुलोवादेति** महाराहुलोवादे (म० नि० २.११३ आदयो) । **धातुविभङ्गेति** धातुविभङ्गसुत्ते (म० नि० ३.३४२ आदयो), अभिधम्मे धातुविभङ्गे (विभ० १७२ आदयो) च ।

कामं **महासतिपट्ठाने** अत्थेन उपमं परिवारेत्वा देसना आगता, उपमा च नाम यावदेव उपमेय्यत्थविभावनत्थाति उपमं ताव दस्सेत्वा उपमेय्यत्थं विभावेतुं “**सेय्यथापी**”ति आदिना पाळि आनीता । कस्मा पनेत्थ धातुवसेन, तत्थापि चतुमहाभूतवसेन कम्मट्ठाननिद्देशो कतोति? सत्तसुञ्जतासन्दस्सनत्थं, एत्थ धातुवसेन, तत्थापि ओळारिकभावेन सुपाकटताय, एकच्चवेनेय्यजनचरितानुकुलताय च महाभूतवसेन कम्मट्ठाननिद्देशो कतोति वेदितब्बो । तत्थ **पथवीधातूति** आदीसु धातुत्थो नाम सभावत्थो, सभावत्थो नाम सुञ्जतत्थो, सुञ्जतत्थो नाम निस्सत्तत्थो । एवं सभावसुञ्जतनिस्सत्तत्थेन पथवीयेव धातु **पथवीधातु** । **आपोधातु** आदीसुपि एसेव नयो । **पथवीधातूति** सहजरूपधम्मानं पतिट्ठा धातु, तथा **आपोधातूति** आबन्धनधातु, **तेजोधातूति** परिपाचनधातु, **वायोधातूति** वित्थम्भनधातूति एवमेत्थ समासो, भावत्थो च वेदितब्बो । अयमेत्थ सङ्खेपो, वित्थारो पन परतो आगमिस्सति ।

एवं तिक्खपञ्जस्साति आदीसु एवन्ति यथादस्सितं पाळिं पच्चामसति । नातितिक्खपञ्जस्स वित्थारदेसनाति कत्वा

आह “**तिक्खपज्जस्सा**”ति । यथा वत्थयुगं अरहतीति वत्थयुगिको, एवं धातुकम्मट्ठानं अरहति, धातुकम्मट्ठानपयोजनोति वा धातुकम्मट्ठानिको, तस्स **धातुकम्मट्ठानिकस्स** ।

छेकोति तंतंसमज्जाय कुसलो, यथाजाते सूनस्मिं नङ्गुडुखुरविसाणादिवन्ते अट्ठिमंसादिअवयवसमुदाये अविभक्ते गावीसमज्जा, न विभक्ते, विभक्ते पन अट्ठिमंसादिअवयवसमज्जाति जाननको । **गोघातको**ति जीविकत्थाय गुन्नं घातको । **अन्तेवासी**ति कम्मकरणवसेन तस्स समीपवासी तस्स तन्निस्साय जीवनतो । **विनिविज्झित्वा**ति एकस्मिं ठाने अज्जं विनिविज्झित्वा । **महापथानं वेमज्झट्ठानसङ्घाते**ति चतुन्नं महापथानं ताय एव विनिविज्जनट्ठानसङ्घाते । यस्मा ते चत्तारो महापथा चतूहि दिसाहि आगन्त्वा समोहिता विय होन्ति, तस्मा तं ठानं चतुमहापथानं, तस्मिं **चतुमहापथे** । विलीयन्ति भिज्जन्ति विभज्जन्तीति बीला, भागा, व-कारस्स ब-कारं, इ-कारस्स च ई-कारं कत्वा । तमेव हि भागत्यं दस्सेतुं “**कोट्टासं कत्वा**”ति वुत्तं । किञ्चापि ठित-सद्दो “**ठितो वा**”तिआदीसु (अ० नि० ५.२८) विय ठानसङ्घातइरियापथसमङ्गिताय, गतिनिवत्तिअत्थताय वा ठा-सद्दस्स अज्जत्थ ठपेत्वा गमनं सेसइरियापथसमङ्गिताय बोधको, इध पन यथा तथा रूपकायस्स पवत्तिआकारबोधको अधिप्पेतोति आह “**चतुन्नं इरियापथानं येन केनचि आकारेन ठितत्ता यथाठित**”न्ति । तत्थ **आकारेना**ति ठानादिना रूपकायस्स पवत्तिआकारेन । ठानादयो हि इरियासङ्घाताय कायिककिरियाय पवत्तिट्ठानताय “**इरियापथा**”ति वुच्चन्ति । **यथाठितन्ति** यथापवत्तं । यथावुत्तट्ठानमेवेत्थ पणिधानन्ति अधिप्पेतन्ति आह “**यथाठितत्ताव यथापणिहित**”न्ति । **ठितन्ति** वा कायस्स ठानसङ्घातइरियापथसमायोगपरिदीपनं । **पणिहितन्ति** तदज्जइरियापथसमायोगपरिदीपनं । **ठितन्ति** वा कायसङ्घातानं रूपधम्मानं तस्मिं तस्मिं खणे सकिच्चवसेन अवट्ठानपरिदीपनं । **पणिहितन्ति** पच्चयकिच्चवसेन तेहि तेहि पच्चयेहि पकारतो निहितं पणिहितन्ति एवमेत्थ अत्थो वेदितब्बो । **धातुसो**ति धातुं धातुं पथवीआदिधातुं विसुं विसुं कत्वा । **पच्चवेक्खती**ति पति पति अवेक्खति जाणचक्खुना विनिब्भुजित्वा पस्सति ।

यथा छेकोतिआदिना पाळिया सद्दत्थविवरणवसेन वुत्तमेवत्थं इदानी भावत्थविभावनवसेन दस्सेतुं “**यथा गोघातकस्सा**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **पोसेन्तस्सा**ति मंसूपचयपरिवूहनाय कुण्डकभक्तकप्पासट्ठिआदीहि संवट्ठेन्तस्स । **वधितं मतन्ति** हिंसितं हुत्वा मतं । **मतन्ति** च मतमतं । तेनेवाह “**तावदेवा**”ति । **गावीति सज्जा न अन्तरधायति** यानि अङ्गपच्चङ्गानि उपादाय गावीसमज्जा, मतमत्तायपि गाविया तेसं सन्निवेसस्स अविनट्ठत्ता । **बिलासो**ति बिलं बिलं कत्वा । **विभजित्वा**ति अट्ठिसङ्घाततो मंसं विवेचेत्वा, ततो वा विवेचितं मंसं भागसो कत्वा । तेनेवाह “**मंससज्जा पवत्तती**”ति । **पब्बजितस्सपि** अपरिगगहितकम्मट्ठानस्स । **घनविनिब्भोगन्ति** सन्ततिसमूहकिच्चघनानं विनिब्भुजनं विवेचनं । **धातुसो पच्चवेक्खतो**ति यथावुत्तं घनविनिब्भोगं कत्वा धातुसो पच्चवेक्खन्तस्स । **सत्तसज्जा**ति अत्तानुदिट्ठिवसेन पवत्ता सत्तसज्जाति वदन्ति, वोहारवसेन पवत्तसत्तसज्जायपि तदा अन्तरधानं युत्तमेव याथावतो घनविनिब्भोगस्स सम्पादनतो । एवं हि सति यथावुत्तओपम्मत्थेन ओपमेय्यत्थो अज्जदत्थु संसन्दति समेति । तेनेवाह “**धातुवसेनेव चित्तं सन्तिट्ठती**”ति ।

३०७. एवं धातुकम्मट्ठानस्स सङ्खेपतो आगतट्ठानं दस्सेत्वा इदानी वित्थारतो आगतट्ठानं दस्सेतुं “**महाहत्थिपदूपमे पना**”तिआदि वुत्तं । **एवन्ति** इमिना **राहुलोवाद-** (म० नि० २.११३ आदयो) **धातुविभङ्गेसु** (म० नि० ३.३४२ आदयो; विभ० १७२ आदयो) धातुकम्मट्ठानस्स वित्थारतो आगमनमेव उपसंहरति, न सब्बं देसनानयं अज्जथापि तत्थ देसनानयस्स आगतत्ता ।

तत्राति तस्मिं यथादस्सिते महाहत्थिपदूपमपाठे । **अज्झत्तिका**ति सत्तसन्तानपरियापन्ना । **अज्झत्तं पच्चत्तन्ति**

पदद्वयेनापि तंतंपटिपुगलिकधम्मो वुच्चतीति आह “उभयमपि नियकस्स अधिवचन”न्ति ।
 ससन्ततिपरियापन्नताय पन अत्तनि गहेतब्बभावूपगमनवसेन अत्तानं अधिकिच्च पवत्तं अज्झत्तं ।
 तंतंसन्ततिपरियापन्नताय पच्चत्तं । तेनेवाह “अत्तनि पवत्तत्ता अज्झत्तं, अत्तानं पटिच्च पटिच्च पवत्तत्ता
 पच्चत्त”न्ति । कक्खळन्ति कथिनं । यस्मा तं थद्धभावेन सहजातानं पतिट्ठा होति, तस्मा “थद्ध”न्ति वुत्तं । खरिगतन्ति
 खरीसु खरसभावेषु गतं तप्परियापन्नं, खरसभावमेवाति अत्थो । यस्मा पन खरसभावं फरुसाकारेण उपट्ठानतो फरुसाकारं
 होति, तस्मा वुत्तं “फरुस”न्ति । तेनाह “दुतियं आकारवचन”न्ति । उपादिन्नं नाम सरीरद्वकं । तं पन कम्मसमुट्ठानतं
 सन्धाय उपादिन्नमपि अत्थि अनुपादिन्नमपि, तण्हादीहि आदिन्नगहितपरामद्ववसेन सब्बम्पेतं उपादिन्नमेवाति दस्सेतुं
 “उपादिन्नन्ति दळ्हं आदिन्न”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ “मम”न्ति गहितं “अह”न्ति परामद्वन्ति योजना । सेय्यथिदन्ति
 कथेतुकम्यतापुच्छावाचीति आह “तं कतमन्ति चेति अत्थो”ति । ततोति पच्छा । तन्ति तं अज्झत्तिकादिभेदतो दस्सितं
 पथवीधातुं । दस्सेन्तोति वत्थुविभागेन दस्सेन्तो । किञ्चापि मत्थलुङ्गं अट्ठिमिज्जेनेव सङ्गहेत्वा इध पाळियं विसुं न उद्धटं,
 पटिसम्भिदामग्गे (पटि० म० १.४) पन वीसतिया आकारेहि परिपुण्णं कत्वा दस्सेतुं विसुं गहितन्ति तम्पि सङ्गण्हन्तो
 थद्धभावाधिकताय पथवीधातुकोट्ठासेसुयेव “मत्थलुङ्गं पक्खिपित्वा वीसतिया आकारेहि पथवीधातु निद्विट्ठाति
 वेदितब्बा”ति आह । “यं वा पनज्जमपि किञ्ची”ति वा इमिना पाळियं मत्थलुङ्गस्स सङ्गहो दट्ठब्बो । तस्मा इध “यं वा
 पनज्जमपि किञ्ची”ति इदं पुब्बापरापेक्खं “मत्थलुङ्गं पक्खिपित्वा वीसतिया आकारेहि पथवीधातु निद्विट्ठाति वेदितब्बा,
 यं वा पनज्जमपि किञ्ची”ति वचनतो । पुन यं वा पनज्जमपि किञ्चीति अवसेसेसु तीसु कोट्ठासेसूति योजेतब्बं । तीसु
 कोट्ठासेसूति तिप्पकारेसु कोट्ठासेसु । न हि ते तयो कोट्ठासा ।

विस्सन्दनभावेनाति पग्घरणसभावेन । अप्पोतीति विसरति । पप्पोतीति पापुणाति, ससम्भारआपवसेन चेतं वुत्तं ।
 सो हि विस्सन्दनभावेन ससम्भारपथवीसङ्गातं तं तं ठानं विसरति, पापुणाति च, लक्खणापवसेनेव वा । सोपि हि
 सहजातअज्जमज्जनिस्सयादिपच्चयताय सेसभूतत्तयसङ्गातं तं तं ठानं द्रवभावसिद्धेन विस्सन्दनभावेन आबन्धत्तं,
 आसत्तत्तं, अविप्पकिण्णज्ज करोन्तं “अप्पोति पप्पोती”ति वत्तब्बतं अरहतीति ।

तेजनवसेनाति निसितभावेन तिक्खभावेन । वुत्तनयेनाति कम्मसमुट्ठानादिवसेन “नानाविधेसू”ति आपोधातुयं
 वुत्तनयेन । कुपितेनाति खुभितेन । उसुमजातोति उस्माभिभूतो । जीरतीति जिण्णो होति । तेजोधातुवसेन लब्धमाना इमस्मिं
 काये जरापवत्ति पाकटजरावसेन वेदितब्बाति दस्सेतुं “इन्द्रियवेकल्लत”न्तिआदि वुत्तं । सरीरे पकतिउसुमं अतिक्कमित्वा
 उण्हभावो सन्तापो, सरीरस्स दहनवसेन पवत्तो महादाहो परिदाहोति अयमेतेसं विसेसो । येन जीरीयतीति च
 एकाहिकादिजररोगेन जरीयतीतिपि अत्थो युज्जति । सतक्खत्तुं तापेत्वा तापेत्वा सीतुदके पक्खिपित्वा उद्धटा सप्पि
 “सतधोतसप्पी”ति वदन्ति । असितन्ति भुत्तं । खायितन्ति खादितं । सायितन्ति अस्सादितं । सम्मा परिपाकं गच्छतीति
 समवेपाकिनिया गहणिया वसेन वुत्तं, असम्मापरिपाकोपि पन विसमवेपाकिनिया तस्सा एव वसेन वेदितब्बो ।
 रसादिभावेनाति रसरुधिरमंसमेदन्हारुअट्ठिअट्ठिमिज्जसुक्कवसेन । विवेकन्ति पुथुभावं अज्जमज्जं विसदिसभावं ।
 असितादिभेदस्स हि आहारस्स परिणामे रसो होति, तं पटिच्च रसधातु उप्पज्जतीति अत्थो । एवं “रसस्स परिणामे
 रुधिर”न्तिआदिना सब्बं नेतब्बं ।

वायनवसेनाति समुदीरणवसेन, सवेगगमनवसेन वा । उगारहिक्कादीति एत्थ आदि-सद्देन
 उद्वेकखिपनादिपवत्तनकवातानं सङ्गहो दट्ठब्बो । उच्चारपस्सावादीति आदि-सद्देन
 पित्तसेम्ललसिकाकेवलदुग्गन्धादिनीहरणकानं सङ्गहो दट्ठब्बो । यदिपि कुच्छि-सद्दो उदरपरियायो, कोट्ट-सद्देन पन

अन्तन्तरस्स वुच्चमानत्ता तदवसिद्धो उदरप्पदेसो इध कुच्छि-सद्देन वुच्चतीति आह “कुच्छिसया वाताति अन्तानं बहिवाता”ति । समिञ्जनपसारणादीति आदि-सद्देन आलोकनविलोकनउद्धरणातिहरणादिका सब्बा कायिककिरिया सङ्गहिता । “अस्सासपस्सासा चित्तसमुद्धानावा”ति एतेन अस्सासपस्सासानं सरीरं मुञ्चित्वा पवत्ति नत्थीति दीपेति । न हि बहिद्धा चित्तसमुद्धानस्स सम्भवो अत्थीति । यदि एवं कथं “पस्सासोति बहिनिक्खमननासिकवातो, दीघनासिकस्स नासिकगं, इतरस्स उत्तरोट्ठं फुसन्तो पवत्तती”ति वचनं? तं निक्खमनाकारेण पवत्तिया चित्तसमुद्धानस्स, सन्ताने पवत्तउत्तुसमुद्धानस्स च वसेन वुत्तन्ति वेदितब्बं । सब्बत्थाति आपोधातुआदीनं तिस्सन्नं धातूनं निद्देसं सन्धायाह । तत्थ आपोधातुनिद्देसे “यं वा पनञ्ज”न्ति इमिना सम्भवस्स, तेजोधातुनिद्देसे सरीरे पाकतिकउस्माय, वायोधातुनिद्देसे धमनिजालानुसटस्स तत्थ तत्थ चम्मखीलपीळकादिनिब्बत्तकवायुनो सङ्गहो दट्ठब्बो । समिञ्जनादिनिब्बत्तकवाता चित्तसमुद्धानाव । यदि एवं, कथं “पुरिमा पञ्च चतुसमुद्धाना”ति वचनं? न हि समिञ्जनादिनिब्बत्तका एव अङ्गमङ्गानुसारिनो वाता, अथ खो तदञ्जेपीति नत्थि विरोधो ।

इतीति वुत्तप्पकारपरामसनं । तेनाह “वीसतिया आकारेही”तिआदि । एत्थाति एतस्मिं वित्थारतो आगतं धातुकम्मड्डानेति अत्थो । तेन अयं वण्णना न केवलं महाहत्थिपदूपमस्सेव (म० नि० १.३०० आदयो), अथ खो महाराहुलोवाद- (म० नि० २.११३ आदयो) धातुविभङ्गसुत्तानम्मि (म० नि० ३.३४२ आदयो) अत्थसंवण्णना होतियेवाति दस्सितं होति । भावनानयेपि एसेव नयो । तथा हि वुत्तं “एवं राहुलोवादधातुविभङ्गेसुपी”ति ।

३०८. भावनानयेति भावनाय नये । येन कम्मड्डानभावना इज्झति, तस्मिं भावनाविधिम्हीति अत्थो । एत्थाति धातुकम्मड्डाने । यस्मा येसं “तिक्खपञ्जो नातितिक्खपञ्जो”ति इमेसं दुविधानं पुग्गलानं वसेन इदं कम्मड्डानं द्विधा आगतं द्विधा देसितं, तस्मा कम्मड्डानाभिनिवेसोपि तेसं द्विधाव इच्छितब्बोति तं ताव दस्सेतुं “तिक्खपञ्जस्स भिक्खुनो”तिआदि आरब्धं । लोमा पथवीधातूतीति एत्थ इति-सद्दो आदिअत्थो । एवं वित्थारतो धातुपरिगगहोति “केसा पथवीधातु, लोमा पथवीधातू”तिआदिना एवं द्वाचत्तालीसाय आकारेहि वित्थारतो धातुकम्मड्डानपरिगगहो । पपञ्चतोति दन्धतो सणिकतो । यं थद्धलक्खणन्ति केसादीसु यं थद्धलक्खणं कक्खळभावो । यं आबन्धनलक्खणन्तिआदीसुपि एसेव नयो । एवं मनसि करोतोति वत्थुं अनामसित्वा एवं लक्खणमत्ततो मनसिकारं पवत्तेन्तस्स । अस्साति तिक्खपञ्जस्स । कम्मड्डानं पाकटं होतीति योगकम्मस्स पवत्तिड्डानभूतं तदेव लक्खणं विभूतं होति, तस्स वा लक्खणस्स सुट्ठु उपड्डानतो तं आरब्ध पवत्तमानं मनसिकारसङ्घातं कम्मड्डानं विभूतं विसदं होति, तिक्खपञ्जस्स इन्द्रियपाटवेन संखित्तरुचिभावतो । सब्बसो मन्दपञ्जस्स भावनाव न इज्झतीति आह “नातितिक्खपञ्जस्सा”ति । एवं मनसि करोतोति वुत्तनयेन सङ्खेपतो मनसि करोतो । अन्धकारं अविभूतं होतीति अनुपड्डानतो अन्धं विय करोन्तं अपाकटं होति कम्मड्डानन्ति योजना । पुरिमनयेनाति “केसा पथवीधातू”तिआदिना पुब्बे वुत्तनयेन । वत्थुआमसनेन वित्थारतो मनसि करोन्तस्स पाकटं होति कम्मड्डानं, नातितिक्खपञ्जस्स अखिप्पनिसन्तिताय वित्थाररुचिभावतो ।

इदानीं यथावुत्तमत्थं उपमाय विभावेतुं “यथा द्वीसु भिक्खूसू”तिआदि वुत्तं । तत्थ पेय्यालमुखन्ति पेय्यालपाळिया मुखभूतं द्वारभूतं आदितो वारं, वारद्वयं वा । वित्थारेत्वाति अनवसेसतो सज्झायित्वा । उभतोकोटिवसेनेवाति तस्स तस्स वारस्स आदिअन्तगगहणवसेनेव । ओट्टुपरियाहतमत्तन्ति ओट्टानं सम्फुसनमत्तं । यथा गन्धपरिवत्तने तिक्खपञ्जस्स भिक्खुनो सङ्खेपो रुच्चति, न वित्थारो । इतरस्स च वित्थारो रुच्चति, न सङ्खेपो, एवं भावनानयेपीति उपमासंसन्दनं वेदितब्बं ।

तस्माति यस्मा तिक्वपञ्जस्स सङ्खेपो, नातितिक्वपञ्जस्स च वित्थारो सप्पायो, तस्मा । यस्मा कम्मट्ठानं अनुयुज्जितुकामस्स सीलविसोधनादिपुब्बकिच्चं इच्छितब्बं, तं सब्बाकारसम्पन्नं हेट्ठा वुत्तमेवाति इध न आमट्ठं । यस्मा पन विवेकट्ठकायस्स, विवेकट्ठचित्तस्सेव च भावना इज्झति, न इतरस्स, तस्मा तदुभयं दस्सेन्तो “रहोगतेन पटिसल्लीनेना”ति आह । तत्थ रहोगतेनाति रहसि गतेन, एकाकिना भावनानुकूलट्ठानं उपगतेनाति अत्थो । पटिसल्लीनेनाति पति पति पुत्तारम्मणतो चित्तं निसेधेत्वा कम्मट्ठाने सल्लीनेन, तत्थ संसिलिट्ठचित्तेनाति अत्थो । सकलम्पि अत्तनो रूपकायं आवज्जेत्वाति उद्धं पादतला, अधो केसमत्थका, तिरियं तचपरियन्तं सब्बम्पि अत्तनो करजकायं धातुवसेन मनसि करोन्तो यस्मा चातुमहाभूतिको अयं कायो, तस्मा “अत्थि इमस्मिं काये पथवीधातु आपोधातु तेजोधातु वायोधातू”ति चतुमहाभूतवसेन समन्नाहरित्वाति अत्थो । इदानि तासं धातूनां लक्खणतो, उपट्ठानाकारतो च मनसिकारविधिं दस्सेतुं “यो इमस्मिं काये”तिआदि वुत्तं ।

तत्थ थद्धभावोति लक्खणमाह । थद्धत्तलक्खणा हि पथवीधातु । खरभावोति उपट्ठानाकारं, जाणेन गहेतब्बाकारन्ति अत्थो । द्रवभावो लक्खणं आपोधातुया पग्घरणसभावत्ता । आबन्धनं उपट्ठानाकारो । उण्हभावो लक्खणं तेजोधातुया उस्मासभावत्ता । परिपाचनं उपट्ठानाकारो । वित्थम्भनं लक्खणं वायोधातुया उपत्थम्भनसभावत्ता । समुदीरणं उपट्ठानाकारो, उपट्ठानाकारो च नाम धातूनां सकिच्चकरणवसेन जाणस्स विभूताकारो । कस्मा पनेत्थ उभयगगहणं? पुग्गलज्झासयतो । एकच्चस्स हि धातुयो मनसि करोन्तस्स ता सभावतो गहेतब्बतं गच्छन्ति, एकच्चस्स सकिच्चकरणतो, यो रसोति वुच्चति । तत्रायं योगी धातुयो मनसि करोन्तो आदितो पच्चेकं सलक्खणतो, सरसतोपि परिग्गहणाति । तेनाह “यो इमस्मिं काये थद्धभावो वा खरभावो वा...पे०... एवं संखित्तेन धातुयो परिग्गहेत्वा”ति । तत्थ परिग्गहेत्वाति परिग्गाहकभूतेन जाणेन धातुयो लक्खणतो, रसतो वा परिच्छिज्ज गहेत्वा । अयं ताव संखित्ततो भावनानये कम्मट्ठानाभिनिवेसो ।

एवं पन धातुयो परिग्गहेत्वा “अत्थि इमस्मिं काये पथवीधातु थद्धभावो वा खरभावो वा, आपोधातु द्रवभावो वा आबन्धनभावो वा, तेजोधातु उण्हभावो वा परिपाचनभावो वा, वायोधातु वित्थम्भनभावो वा समुदीरणभावो वा”ति एवं लक्खणादीहि सद्धियेव धातुयो मनसि करोन्तेन कालसतम्पि कालसहस्सम्पि पुनप्पुनं आवज्जितब्बं मनसि कातब्बं, तक्काहतं वितक्कपरियाहतं कातब्बं । तस्सेवं मनसि करोतो यं लक्खणादीसु सुपाकटं हुत्वा उपट्ठाति, तदेव गहेत्वा इतरं विस्सज्जेत्वा तेन सद्धिं “पथवीधातु आपोधातू”तिआदिना मनसिकारो पवत्तेतब्बो । एवं मनसि करोन्तेन हि अनुपुब्बतो, नातिसीघतो, नातिसणिकतो, विक्खेपपटिबाहनतो, पण्णत्तिसमतिककमनतो, अनुपट्ठानमुच्चनतो, लक्खणतो, तयो च सुत्तन्ताति इमेहि दसहाकारेहि मनसिकारकोसल्लं अनुट्ठातब्बं ।

तत्थ अनुपुब्बतोति अनुपटिपाटितो आचरियस्स सन्तिके उग्गहितपटिपाटितो, सा च देसनापटिपाटियेव । एवं अनुपुब्बतो मनसि करोन्तेनापि नातिसीघतो मनसि कातब्बं । अतिसीघतो मनसि करोतो हि अपरापरं कम्मट्ठानमनसिकारो निरन्तरं पवत्तति, कम्मट्ठानं पन अविभूतं होति, न विसेसं आवहति । तस्मा नातिसीघतो मनसि कातब्बं । यथा च नातिसीघतो, एवं नातिसणिकतोपि । अतिसणिकतो मनसि करोतो हि कम्मट्ठानं परियोसानं न गच्छति, विसेसाधिगमस्स पच्चयो न होति । अतिसीघं अतिसणिकज्च मग्गं गच्छन्ता पुरिसा एत्थ निदस्सेतब्बा । विक्खेपपटिबाहनतोति कम्मट्ठानं विस्सज्जेत्वा बहिद्धा पुत्तारम्मणे चेतसो विक्खेपो पटिबाहितब्बो । बहिद्धा विक्खेपे हि सति कम्मट्ठाना परिहायति परिधंसति । एकपदिकमग्गगामी पुरिसो चेत्य निदस्सेतब्बो । पण्णत्तिसमतिककमनतोति “या अयं पथवीधातू”तिआदिका पण्णत्ति, तं अतिक्कमित्वा लक्खणेषु एव चित्तं ठपेतब्बं ।

एवं पण्णातिं विजहित्वा कक्खळलक्खणादीसु एव मनसिकारं पवत्तेन्तस्स लक्खणानि सुपाकटानि सुविभूतानि हुत्वा उपट्ठहन्ति । तस्सेवं पुनप्पुनं मनसिकारवसेन चित्तं आसेवनं लभति । सब्बो रूपकायो धातुमत्ततो उपट्ठाति सुज्जो निस्सत्तो निज्जीवो यन्तं विय यन्तसुत्तेन अपरापरं परिवत्तमानो । सचे पन बहिद्भापि मनसिकारं उपसंहरति, अथस्स आहिण्डन्ता मनुस्सतिरच्छानादयो सत्ताकारं विजहित्वा धातुसमूहवसेनेव उपट्ठहन्ति, तेहि करियमाना किरिया धातुमयेन यन्तेन पवत्तियमाना हुत्वा उपट्ठाति, तेहि अज्झोहरियमानं पानभोजनादि धातुसङ्घाते पक्खिप्पमानो धातुसङ्घातो विय उपट्ठाति । अथस्स तथा लद्धासेवनम्पि चित्तं यदि अच्चारद्धवीरियताय उद्धच्चवसेन वा अतिलीनवीरियताय कोसज्जवसेन वा भावनाविधिं न ओतरेय्य, तदा **अधिचित्तसुत्तं** (अ० नि० ३.१०३), **अनुत्तरसीतिभावसुत्तं** (अ० नि० ६.८५), **बोज्झङ्गसुत्तन्ति** (सं० नि० ५.१९४-१९५) इमेसु तीसु सुत्तेसु आगतनयेन वीरियसमाधियोजना कातब्बा । तेन वुत्तं “**तयो च सुत्तन्ता**”ति । एवं पन वीरियसमतं योजेत्वा तस्मिंयेव लक्खणे मनसिकारं पवत्तेन्तस्स यदा सद्धादीनि इन्द्रियानि लद्धसमतानि सुविसदानि पवत्तन्ति, तदा असद्धियादीनं दूरीभावेन सातिसयं थामप्पत्तेहि सत्तहि बलेहि लद्धूपत्थम्भानि वितक्कादीनि ज्ञानङ्गानि पटुतरानि हुत्वा पातुभवन्ति, तेसं उजुविपच्चनीकताय नीवरणानि विक्खम्भितानियेव होन्ति सद्धिं तदेकट्ठेहि पापधम्मेहि । एत्तावता चानेन उपचारज्झानं समधिगतं होति धातुलक्खणारम्मणं । तेन वुत्तं “**पुनप्पुनं पथवीधातु आपोधातूति...पे०... उपचारमत्तो समाधि उप्पज्जती**”ति ।

तत्थ धातुमत्ततोति विसेसनिवत्तिअत्थो मत्त-सद्दो । तेन यं इतो बाहिरका, लोकियमहाजनो च “सत्तो जीवो”तिआदिकं विसेसं इमस्मिं अत्तभावे अविज्जमानं विक्कप्पनामत्तेनेव समारोपेन्ति, तं निवत्तेति । तेनेवाह “**निस्सत्ततो निज्जीवतो**”ति । **आवज्जितब्बन्ति** समन्नाहरितब्बं । **मनसि कातब्बन्ति** पुनप्पुनं भावनावसेन धातुमत्ततो धातुलक्खणं मनसि ठपेतब्बं । **पच्चवेक्खितब्बन्ति** तदेव धातुलक्खणं पति पति अवेक्खितब्बं, भावनासिद्धेन जाणचक्खुना अपरापरं पच्चक्खतो पस्सितब्बं ।

तस्सेवं वायममानस्साति तस्स योगिनो एवं वुत्तप्पकारेन भावनं अनुयुज्जन्तस्स, तत्थ च भावनाअनुयोगे सक्कच्चकारिताय, सातच्चकारिताय, सप्पायसेविताय, समथनिमित्तसल्लक्खणेन, बोज्झङ्गानं अनुपवत्तनेन, काये च जीविते च निरपेक्खवुत्तिताय, अन्तरा सङ्कोचं अनापज्जन्तेन भावनं उस्सुक्कापेत्वा उस्सोळ्हियं अवट्ठनेन सम्मदेव वायामं पयोगं परक्कमं पवत्तेन्तस्स । **धातुप्पभेदावभासनपञ्चापरिगगहितो**ति पथवीआदीनं धातून् सभावलक्खणावभासनेन अवभासनकिच्चाय भावनापञ्चाय आदिमज्झपरियोसानेसु अविजहनेन सब्बतो गहितो महगगतभावं अप्पत्तताय उपचारमत्तो सिखाप्पत्तो कामावचरसमाधि उप्पज्जति । **उपचारसमाधी**ति च रुळ्हीवसेन वेदितब्बं । अप्पनं हि उपेच्च चारी समाधि उपचारसमाधि, अप्पना चेत्थ नत्थि । तादिसस्स पन समाधिस्स समानलक्खणताय एवं वुत्तं । कस्मा पनेत्थ अप्पना न होतीति? तत्थ कारणमाह “**सभावधम्मारम्मणत्ता**”ति । सभावधम्मे हि तस्स गम्भीरभावतो असति भावनाविसेसे अप्पनाज्ञानं न उप्पज्जति, लोकुत्तरं पन ज्ञानं विसुद्धिभावनानुक्कमवसेन, आरुप्पं आरम्मणातिक्कमभावनावसेन अप्पनाप्पत्तं होतीति **मरणानुस्सतिनिद्देसे** (विसुद्धि० १.१७७) वुत्तोवायमत्थो ।

एवं रूपकाये अविसेसेन चतुन्नं धातून् परिगगहनवसेन धातुकम्मट्ठानं दस्सेत्वा इदानीं तत्थ अट्ठिआदीनं विनिब्भुजनवसेन सङ्खेपतो **सुत्ते** आगतं धातुमनसिकारविधिं दस्सेत्तुं “**अथ वा पना**”तिआदि आरुद्धं । तत्थ ये इमे चत्तारो कोट्ठासा वुत्ताति सम्बन्धो । यथापच्चयं ठिता सन्निवेसविसिद्धा कट्ठवल्लितिणमत्तिकायो उपादाय यथा अगारसमज्जा, न तत्थ कोचि अगारो नाम अत्थि, एवं यथापच्चयं सन्निवेसविसिद्धानि पवत्तमानानि अट्ठिन्हारुमंसचम्मामि पटिच्च सरीरसमज्जा, न एत्थ कोचि अत्ता जीवो । केवलं तेहि परिवारितमाकासमत्तन्ति दस्सेति । देसना

सत्तसुज्जतासन्दस्सनपराति इममत्थं विभावेन्तो “निस्सत्तभावदस्सनत्थ”न्ति आदिमाह । तत्थ अट्ठिञ्च पटिच्चाति पण्हिकट्टिकादिभेदं पटिपाटिया उस्सितं हुत्वा ठितं अतिरेकतिसत्तभेदं अट्ठिं उपादाय । न्हारुञ्चाति तमेव अट्ठिसङ्घाटं आबन्धित्वा ठितं नवसत्तप्पभेदं न्हारुं । मंसन्ति तमेव अट्ठिसङ्घाटं अनुलिम्पित्वा ठितं नवपेसिसत्तप्पभेदं मंसं । चम्मन्ति मच्छिकपत्तकच्छायाय छविआ सञ्छादितं सकलसरीरं परियोनन्धित्वा ठितं बहलचम्मं पटिच्च उपादाय । सब्बत्थ च-सदो समुच्चयत्थो । आकासो परिवारितोति यथा भित्तिपादादिवसेन ठपितं कट्ठं, तस्सेव आबन्धनवल्लि, अनुलेपनमत्तिका, छादनतिणन्ति एतानि कट्ठादीनि अन्तो, बहि च परिवारेत्वा ठितो आकासो अगारन्त्वेव सङ्घं गच्छति, गेहन्ति पण्णाति लभति, एवमेव यथावुत्तानि अट्ठिआदीनि अन्तो, बहि च परिवारेत्वा ठितो आकासो तानेव अट्ठिआदीनि उपादाय रूपन्त्वेव सङ्घं गच्छति, सरीरन्ति वोहारं लभति । यथा च कट्ठादीनि पटिच्च सङ्घं गतं अगारं लोके “खत्तियगेहं, ब्राह्मणगेह”न्ति वुच्चति, एवमिदम्पि “खत्तियसरीरं ब्राह्मणसरीर”न्ति वोहरीयति, नत्थेत्थ कोचि सत्तो वा जीवो वाति अधिप्पायो ।

तेति ते चत्तारो कोट्टासे विनिब्भुजित्वा विनिब्भुजित्वाति योजना । तंतंअन्तरानुसारिनाति अट्ठिन्हारूनं न्हारुमंसानं मंसचम्मानन्ति तेसं तेसं कोट्टासानं विवरानुपातिना जाणसङ्घातेन हत्थेन । विनिब्भुजित्वा विनिब्भुजित्वाति अनेकक्खत्तुं विनिवेठेत्वा । अथ वा विनिब्भुजित्वा विनिब्भुजित्वाति पच्चेकं अट्ठिआदीनं अन्तरानुसारिना जाणहत्थेन विनिब्भोगं कत्वा । एतेसूति सकलम्पि अत्तनो रूपकायं चतुधा कत्वा विभत्तेसु यथावुत्तेसु अट्ठिआदीसु चतूसु कोट्टासेसु । पुरिमनयेनेवाति “यो इमस्मिं काये थद्धभावो वा”ति आदिना पुब्बे वुत्तनयेनेव । यं पनेत्थ वत्तब्बं भावनाविधानं, तं अनन्तरनये वुत्ताकारेनेव वत्तब्बं ।

३०९. वित्थारतो आगते पन “चतुधातुववत्थाने”ति आनेत्वा योजना । एवं इदानीं वुच्चमानाकारेन वेदितब्बो भावनानयो । “द्वाचत्तालीसाय आकारेहि धातुयो उग्गण्हित्वा”ति कस्मा वुत्तं, ननु आदितो द्वत्तिसाकारा धातुयो न होन्तीति? वत्थुसीसेन धातूनयेव उग्गहेतब्बत्ता नायं दोसो । वुत्तप्पकारेति “गोचरगामतो नातिदूरनाच्चासन्नतादीहि पञ्चहि अङ्गेहि समन्नागते”ति आदिना (विसुद्धि० १.५३) वुत्तप्पकारे । कतसब्बकिच्चेनाति पलिबोधुपच्छेदादिकं कतं सब्बकिच्चं एतेनाति कतसब्बकिच्चो, तेनस्स सीलविसोधनादि पन कम्मट्ठानुगहणतो पगेव सिद्धं होतीति दस्सेति । ससम्भारसङ्खेपतोति सम्भरीयन्ति एतेन बुद्धिवोहाराति सम्भारो, तन्निमित्तं । किं पनेतं? पथवीआदि । केसादीसु हि वीसतिया आकारेसु “पथवी”ति बुद्धिवोहारा पथवीनिमित्तका थद्धतं उपादाय पवत्तनतो । तस्मा तत्थ पथवीसम्भारो नाम सविसेसाय तस्सा अत्थिताय केसादयो सह सम्भारेहीति ससम्भारा । आपोकोट्टासादीसुपि एसेव नयो । ससम्भारानं सङ्खेपो ससम्भारसङ्खेपो, ततो ससम्भारसङ्खेपतो भावेतब्बन्ति योजना । सङ्खेपतो वीसतिया, द्वादससु, चतूसु, छसु च कोट्टासेसु यथाक्कमं पथवीआदिका चतस्सो धातुयो परिगहेत्वा धातुववत्थानं ससम्भारसङ्खेपतो भावना । तेनाह “इध भिक्खु वीसतिया कोट्टासेसू”ति आदि ।

ससम्भारविभत्तितोति ससम्भारानं केसादीनं विभागतो केसादिके वीसति कोट्टासे पुब्बे विय एकज्झं अगहेत्वा विभागतो पथवीधातुभावेन ववत्थापनं । आपोकोट्टासादीसुपि एसेव नयो । सलक्खणसङ्खेपतोति लक्खीयति एतेनाति लक्खणं, धम्मानं सभावो, इध पन थद्धतादि । तस्मा थद्धलक्खणादिवन्तताय सह लक्खणेहीति सलक्खणा, केसादयो द्वाचत्तालीस आकारा । तेसं सङ्खेपतो । इदं वुत्तं होति — केसादिके वीसति कोट्टासे एकज्झं गहेत्वा तत्थ थद्धतादिकं चतुब्बिधम्पि लक्खणं ववत्थपेत्वा भावना सलक्खणसङ्खेपतो भावना । एस नयो आपोकोट्टासादीसुपि ।

सलक्खणविभत्तितोति थद्धलक्खणादिना सलक्खणानं केसादीनं विभागतो केसादीसु द्वाचत्तालीसाय आकारेसु पच्चेकं थद्धतादीनं चतुन्नं चतुन्नं लक्खणानं ववत्थापनवसेन भावना ।

एवं चतूहि आकारेहि उद्दिष्टं भावनानयं निदिशितुं “**कथं ससम्भारसङ्क्षेपतो भावेती**”ति आदि आरब्धं । एत्थ च यथा तिक्खपञ्चो पुग्गलो तिक्खताय परोपरियत्तसम्भावतो तिक्खिन्द्रियमुदिन्द्रियतावसेन दुविधोति । तत्थ तिक्खिन्द्रियस्स वसेन सङ्क्षेपतो पठमनयो वुत्तो, मुदिन्द्रियस्स वसेन दुतियो । एवं नाति तिक्खपञ्चोपि पुग्गलोति । तत्थ यो विसदिन्द्रियो पुग्गलो, तस्स वसेन ससम्भारसङ्क्षेपतो, सलक्खणसङ्क्षेपतो च भावनानयो निदिष्टो । यो पन नाति विसदिन्द्रियो, तस्स वसेन ससम्भारविभित्तो, सलक्खणविभित्तो च भावनानयो निदिष्टोति वेदितब्बो । तस्स एवं ववत्थापयतो एव धातुयो पाकटा होन्ति सविसेसं धातूनं परिग्गहितत्ता । भावनाविधानं पनेत्थ हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

३१०. यस्साति नाति विसदिन्द्रियं पुग्गलं सन्धाय वदति । एवं भावयतोति ससम्भारसङ्क्षेपतो भावेन्तस्स । येन विधिना उग्गहेत्वा कुसलो होति, सो सत्तविधो विधि “**उग्गहकोसल्ल**”न्ति वुच्चति, तन्निब्बत्तं वा जाणं । एवं **मनसिकारकोसल्लम्पि** वेदितब्बं । **द्वत्तिसाकारेति** धातुमनसिकारवसेन परिग्गहिते केसादिके द्वत्तिसविधे कोट्ठासे । “**द्वत्तिसाकारे**”ति च इदं तेजवायुकोट्ठासेसु वण्णादिवसेन ववत्थानस्स अभावतो वुत्तं । **सब्बं तत्थ वुत्तविधानं कातब्बन्ति** “वचसा मनसा”ति आदिना वुत्त उग्गहकोसल्लुद्देसतो पट्ठाय याव “अनुपुब्बमुच्चनादिवसेना”ति पदं, ताव आगतं सब्बं भावनाविधानं कातब्बं सम्पादेतब्बं । **वण्णादिवसेनाति** वण्णसण्ठानदिसोकासपरिच्छेदवसेन । अयञ्च वण्णादिवसेन मनसिकारो धातुपटिक्कूलवण्णमनसिकारानं साधारणो पुब्बभागोति निब्बत्तित्ता धातुमनसिकारमेव दस्सेतुं “**अवसाने एवं मनसिकारो पवत्तेतब्बो**”ति वुत्तं ।

३११. अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्माति एते “सीसकटाहपलिवेठनचम्मं केसा”ति एवं वोहरियमाना भूतपादायधम्मा “मयि केसा जाता, मयमेत्थ जाता”ति एवं अञ्जमञ्जं आभोगपच्चवेक्खणसुञ्जा । इमिना कारणस्स च फलस्स च अब्यापारताय धातुमत्तं सन्दस्सेति, तेन च आभोगपच्चवेक्खणानम्पि एवमेव अब्यापारता दीपिताति दट्ठब्बं । न हि तानि, तेसं कारणानि च तथा तथा आभुजित्वा, पच्चवेक्खित्वा च उप्पज्जन्ति, पच्चयभावं वा गच्छन्तीति । **इतीति** वुत्तप्पकारपरामसनं । **अचेतनोति** न चेतनो, चेतनारहितो वा । **अब्याकतोति** अब्याकतरासिपरियापन्नो । **सुञ्जोति** अत्तसुञ्जो । ततो एव **निस्सत्तो** । थद्धलक्खणाधिकताय **थद्धो** । ततो एव **पथवीधातूति** एवं मनसिकारो पवत्तेतब्बोति सम्बन्धो । एवं सब्बत्थ ।

३१२. सुञ्जगामट्ठानेति एत्थ **सुञ्जगामग्गहणं** परमत्थतो वेदकविरहदस्सनत्थं कायस्स ।

३१३. मधुकट्टिकेति मधुकबीजानि ।

३१४. गेहथम्भानं आधारभावेन ठपितसिलायो पासाणउदुक्खलकानीति अधिप्पेतानि ।

३१५. दुग्गन्धादिभावे चस्स सदिसभावदस्सनत्थं अल्लगोचम्मग्गहणं ।

३१६. येभुय्येन मंसपेसीनं बहलताय महामत्तिकग्गहणं ।

३१७. कुट्टुदारूसूति दारुकुट्टिकाय कुट्टिया भित्तिपादभूतेसु कट्टेसु ।

३१८. पण्हिकट्टिआदीनं आधारभावो विय गोप्फकट्टिआदीनं आधेय्यभावोपि असमन्नाहारसिद्धोति दस्सनत्थं “**पण्हिकट्टिगोप्फकट्टिं उक्खिपित्वा ठित**”न्ति आदिं वत्वा पुन “**सीसट्टिगीवट्टिके पतिट्टित**”न्ति आदि वुत्तं ।

३१९. सिन्नवेत्तगादीसूति सेदितवेत्तकळीरादीसु ।

३२१. उरट्टिसङ्घाटो पञ्जरसदिसताय “उरट्टिपञ्जर”न्ति वुत्तो । तस्स अथिरभावदस्सनत्थं जिण्णसन्दमानिकपञ्जरं निदस्सनभावेन गहितं ।

३२२. यमकमंसपिण्डेति मंसपिण्डयुगळे ।

३२३. किलोमकस्स सेतवण्णताय “पिलोतिकपलिवेठिते”ति पिलोतिकं निदस्सनभावेन वुत्तं । एवमेव न वक्कहदयानि सकलसरीरे च मंसं जानातीति एत्थ न वक्कहदयानि जानन्ति “मयं पटिच्छन्नकिलोमकेन पटिच्छन्नानी”ति, न सकलसरीरे च मंसं जानाति “अहं पटिच्छन्नकिलोमकेन पटिच्छन्न”न्ति योजेतब्बं ।

३२४. कोट्टुमत्थकपस्सन्ति कुसूलस्स अब्भन्तरे मत्थकपस्सं ।

३२५. द्विन्नं थनानमन्तरेति द्विन्नं थनप्पदेसानं वेमज्जे, थनप्पदेसो च अब्भन्तरवसेन वेदितब्बो ।

३२७. एकवीसतिअन्तभोगेति एकवीसतिया ठानेसु ओभग्गोभग्गे अन्तमण्डले ।

३२८. आमासये ठितो परिभुत्ताहारो उदरियन्ति अधिप्पेतन्ति आह “उदरियं उदरे ठितं असितपीतखायितसायित”न्ति ।

३३१. अबद्धपित्तं संसरणलोहितं विय, कायुस्मा विय च कम्मजरूपपटिबद्धवुत्तिकन्ति आह “आबद्धपित्तं जीवितिन्द्रियपटिबद्धं सकलसरीरं व्यापेत्वा ठित”न्ति । पटिबद्धतावचनेन चस्स जीवितिन्द्रिये सति सञ्भावमेव दीपेति, न जीवितिन्द्रियस्स विय एकन्तकम्मजतन्ति दट्ठब्बं । पित्तकोसकेति महाकोसाटकीकोससदिसे पित्ताधारे । यूसभूतोति रसभूतो ।

३३२. उच्छिद्दोदकगब्भमलादीनं छड्डुनट्टानं चन्दनिका, तस्सं चन्दनिकायं ।

३३३. पुब्बासयो मन्दपञ्जानं केसज्जिदेव होतीति कत्वा असब्बसाधारणन्ति अधिप्पायेनाह “पुब्बो अनिबद्धोकासो”ति ।

३३४. पित्तं वियाति अबद्धपित्तं विय । सकलसरीरन्ति जीवितिन्द्रियपटिबद्धं सब्बं सरीरप्पदेसं । वक्कहदययकनपप्फासानि तेमेन्तन्ति एत्थ यकनं हेट्ठाभागपूरणेन, इतरानि तेसं उपरि थोकं थोकं पग्घरणेन च तेमेतीति दट्ठब्बं । हेट्ठा लेड्डुखण्डादीनि तेमयमानेति तेमकतेमितब्बानं अब्यापारतासामज्जनिदस्सनत्थं एव उपमा दट्ठब्बा, न ठानसामज्जनिदस्सनत्थं । सन्निचितलोहितेन हि तेमेतब्बानं केसज्जि हेट्ठा, कस्सचि उपरि ठितता कायगतासतिनिद्देसे (विसुद्धि० १.२०६) दस्सिताति । यकनस्स हेट्ठाभागट्टानं “मयि लोहितं ठित”न्ति न जानाति, वक्कादीनि “अम्हे तेमयमानं लोहितं ठित”न्ति न जानन्तीति एवं योजना वेदितब्बा ।

३३६. पत्थिन्नसिनेहोति थिनभावं घनभावं गतसिनेहो । सकलसरीरे मंसन्ति योजना, तच्च थूलसरीरं सन्धाय वुत्तं ।

मेदस्स सतिपि पत्थिन्नताय घनभावे मंसस्स विय न बद्धताति वुत्तं “पत्थिन्नयूसो”ति । तेनेवस्स आपोकोट्टासता ।

३३७. उदकपुण्णेषु तरुणतालट्टिकूपकेसूति नातिपरिणतानं सजलकानं अगगतो छिन्नानं तालसलाटुकानं विवरानि सन्धाय वुत्तं ।

३३८. वसाय अत्तनो आधारे अभिब्यापनमुखेन अब्यापारतासामज्जं विभावेतब्बन्ति आचामगततेलं निदस्सितन्ति दट्ठब्बं ।

३३९. खेळुप्पत्तिपच्चये अम्बिलग्गमधुरग्गादिके ।

३४३. केसादीसु मनसिकारं पवत्तेत्वा तेजोकोट्टासेसु पवत्तेतब्बो मनसिकारोति विभत्तिं परिणामेत्वा योजेतब्बं । येन सन्तप्पतीति येन कायो सन्तप्पति, अयं सन्तप्पनकिच्चो । **तेजोति** तस्स परिग्गणहनाकारो एव पच्चामट्ठो । **येन जीरीयतीति** आदीसुपि एसेव नयो ।

३४४. अस्सासपस्सासवसेनाति अन्तोपविसनबहिनिक्खमननासिकावातभावेन । “**एवं पवत्तमनसिकारस्सा**”ति इमिना वुत्ताकारेन ससम्भारविभत्तितो पवत्तकम्मट्ठानमनसिकारस्स । **धातुयो पाकटा होन्तीति** वित्थारतो परिग्गहितत्ता धातुयो विभूता होन्ति । इधापि भावनाविधानं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

३४५. तत्थेवाति तेसुयेव वीसतिया कोट्टासेसु । **परिपाचनलक्खणं वित्थम्भनलक्खणन्ति** एत्थापि “तत्थेवा”ति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं ।

पुन **तत्थेवाति** तेसुयेव द्वादससु कोट्टासेसूति अत्थो । एत्थ च केसादिकोट्टासानं संविग्गहताय तत्थ विज्जमाना आपोधातुआदयो न्हानियचुण्णादीसु उदकादयो विय सुविज्जेय्याति “**तत्थेव आबन्धनलक्खणं**”न्तिआदि वुत्तं ।

सन्तप्पनादितेजोकोट्टासेसु पन वायोधातुआदयो न तथा सुविज्जेय्याति कत्वा “**तेन अविनिभुत्तं**”न्ति वुत्तं, न तत्थेवाति । यदि एवं, वायुकोट्टासेसु कथं तत्थेवाति? वायुकोट्टासापि हि उद्धङ्गमवातादयो पिण्डाकारेनेव परिग्गहेतब्बतं उपगच्छन्ति, न पन सन्तप्पनादितेजोकोट्टासाति नायं दोसो । तत्थ **तेनाति** तेन तेजेन । **अविनिभुत्तन्ति** अविनाभूतं, तंतंकलापगतवसेन वा एवं वुत्तं । **एवं ववत्थापयतोति** वुत्ताकारेन सलक्खणसङ्केपतो धातुयो ववत्थापेन्तस्स । **वुत्तनयेनाति** “तस्सेवं वायममानस्सा”तिआदिना (विसुद्धि० १.३०८) हेट्ठा वुत्तनयेन ।

३४६. एवम्पि भावयतोति सलक्खणसङ्केपतो धातुयो परिग्गहेत्वा भावेन्तस्सापि । **पुब्बे वुत्तनयेनाति** ससम्भारविभत्तितो **भावनायं** वुत्तेन नयेन । **एवन्ति** यथा केसे, एवं । **सब्बकोट्टासेसूति** एकचत्तालीसभेदेसु सेससब्बकोट्टासेसु एवमेत्थ अट्ठसट्ठिधातुसतस्स परिग्गहो वुत्तो होति । भावनाविधानं पनेत्थ हेट्ठा वुत्तनयमेव ।

इदानीं वचनत्थादिमुखेनपि धातूसु मनसिकारविधानं दस्सेतुं “**वचनत्थतो**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **वचनत्थतोति** यस्मा सब्बपठमं कम्मट्ठानस्स उग्गहणं वचनवसेन होति वचनद्वारेन तदत्थस्स आदितो गहेतब्बतो, तस्मा वचनत्थतोपि धातूनां मनसिकातब्बता वुत्ता । **कलापतोति** वचनत्थवसेन विसेसतो, सामज्जतो च धातुयो परिग्गहेत्वा ठितस्स यस्मा ता पिण्डसो पवत्तन्ति, न पच्चेकं, तस्मा कलापतोपि मनसिकातब्बता वुत्ता । ते पन कलापा परमाणुपरिमाणा होन्तीति तप्परियापन्नानं

पथवीधातुआदीनं एकस्मिं सरीरे परिमेयपरिच्छेदं दस्सेतुं **चुण्णतो** मनसिकातब्बता वुत्ता । सो पनायं तासं चुण्णतो मनसिकारो सङ्घाटवसेन होतीति निब्बट्टितसरूपमेव परिग्गहेतब्बं दस्सेतुं **लक्खणादितो** मनसिकारो वुत्तो । लक्खणादितो धातुयो परिग्गणहन्तेन सलक्खणविभत्तितो कम्मट्टानाभिनिवेसे यस्मा द्वाचत्तालीसाय कोट्टासानं वसेन धातूसु परिग्गय्हमानासु “एत्तका उतुसमुट्टाना, एत्तका चित्तादिसमुट्टाना”ति अयं विभागो जातब्बो होति, तस्मा **समुट्टानतो** मनसिकारो वुत्तो ।

एवं परिज्जातसमुट्टानानम्पि तासं सद्धानुसारेण विना विसेससामञ्जपरिग्गहो कातब्बोति दस्सेतुं **नानत्तेकत्ततो** मनसिकारो वुत्तो । लक्खणविसेसतो विनिभुत्तरूपापि एता अनिद्विसितब्बट्टानताय पदेसेन अविनिभुत्ताति अयं विसेसो परिग्गहेतब्बोति दस्सेतुं **विनिब्भोगाविनिब्भोगतो** मनसिकारो वुत्तो । सतिपि अविनिब्भोगवुत्तियं काचिदेव कासज्जि सभागा, काचि विसभागाति अयम्पि विसेसो परिग्गहेतब्बोति दस्सेतुं **सभागविसभागतो** मनसिकारो वुत्तो । सभागविसभागपि धातुयो अज्झत्तिका ईदिसकिच्चविसेसयुत्ता, बाहिरा तब्बिपरीताति अयं विसेसो परिग्गहेतब्बोति दस्सेतुं **अज्झत्तिकबाहिरविसेसतो** मनसिकारो वुत्तो । सजातिसङ्गहादिको धातुसङ्गहविसेसोपि परिग्गहेतब्बोति दस्सेतुं **सङ्गहतो** मनसिकारो वुत्तो । सन्धारणादीहि यथासककिच्चेहि अज्जमज्जूपत्थम्भभावतोपि धातुयो परिग्गहेतब्बोति दस्सेतुं **पच्चयतो** मनसिकारो वुत्तो । अब्यापारनयतो धातुयो परिग्गहेतब्बोति दस्सेतुं **असमन्नाहारतो** मनसिकारो वुत्तो । अत्तनो पच्चयधम्मविसेसतो, पच्चयभावविसेसतो च धातुयो परिग्गहेतब्बोति दस्सेतुं **पच्चयविभागतो** मनसिकारो वुत्तोति एवमेतेसं तेरसन्नं आकारानं परिग्गहे कारणं वेदितब्बं । **आकारेहीति** पकारेहि, कारणेहि वा ।

३४७. तत्थ **पत्थटत्ताति** पुथुत्ता, तेन पुथुभावतो पुथुवी, पुथुवी एव पथवीति निरुत्तिनयेन सद्दत्थमाह । पत्थनट्टेन वा पथवी, पतिट्टाभावेन पत्थायति उपतिट्टतीति अत्थो । “**अप्पोती**”ति पदस्स अत्थो हेट्टा वुत्तो एव । **आपीयतीति** सोसीयति, पिवीयतीति केचि । “अयं पनत्थो ससम्भारापे युज्जती”ति वदन्ति, लक्खणापेपि युज्जतेव । सोपि हि फरुसपाचनविसोसनाकारेण सेसभूतत्तयेन पीयमानो विय पवत्ततीति । **अप्पायतीति** ब्रूहेति । परिब्रूहनरसा हि आपोधातु । **तेजतीति** निसेति, तिक्खभावेन सेसभूतत्तयं उस्मापयतीति अत्थो । **वायतीति** समीरेति, देसन्तरुप्पत्तिहेतुभावेन भूतसङ्घातं गमेतीति अत्थो ।

एवं ताव विसेसतो वचनत्थं वत्त्वा इदानि सामञ्जतो वत्तुं “**अविसेसेन पना**”तिआदि वुत्तं । **सलक्खणधारणतोति** यथा तित्थियपरिकप्पितो “पकति अत्ता”ति एवमादिको सभावतो नत्थि, न एवमेता । एता पन सलक्खणं सभावं धारेन्तीति धातुयो । **दुक्खादानतोति** दुक्खस्स विदहनतो । एता हि धातुयो कारणभावेन ववत्थिता हुत्वा अयलोहादिधातुयो विय अयलोहादिं अनेकप्पकारं संसारदुक्खं विदहन्ति । **दुक्खाधानतोति** अनप्पकस्स दुक्खस्स विधानमत्ततो अवसवत्तनतो, तं वा दुक्खं एताहि कारणभूताहि सत्तेहि अनुविधीयति, तथाविहितञ्च तं एतास्वेव धीयति ठपीयतीति एवं दुक्खाधानतो, धातुयो । अपिच “निज्जीवट्ठो धातुट्ठो”ति वुत्तोवायमत्थो । तथा हि भगवा “छधातुरोयं भिक्खु पुरिसो”तिआदीसु (म० नि० ३.३४३-३४५) जीवसज्जासमूहननत्थं धातुदेसनं अकासीति । इति वचनत्थमुखेनपि असाधारणतो, साधारणतो च धातूनं सरसलक्खणमेव विभावीयतीति आह “**एवं विसेससामञ्जवसेन वचनत्थतो मनसि कातब्बा**”ति । मनसिकारो पन वचनत्थमुखेन धातुयो परिग्गहेत्वा ठितस्स हेट्टा वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

३४८. **आकारेहीति** पकारेहि । अथ वा आकरीयन्ति दिस्सन्ति एत्थ धातुयोति आकारा, कोट्टासा । **अट्ठधम्मसमोधानाति** यथावुत्तानं पच्चयविसेसेन विसिद्धरूपानं वण्णादीनं अट्ठन्नं धम्मानं समवधानतो

सन्निवेसविसेसवसेन सहावद्धानतो तं उपादाय । **केसाति सम्मुति** समञ्जामत्तं होति । **तेसंयेव विनिब्भोगाति** तेसंयेव वण्णादीनं विनिब्भुजनतो । यथा हि वण्णादयो अट्ठ धम्मा पञ्जाय विनिब्भुज्जमाना अञ्जमञ्जव्यतिरेकेन परमत्थतो उपलब्धन्ति, न एवं वण्णादिव्यतिरेकेन परमत्थतो केसा उपलब्धन्ति । तस्मा ये च धम्मे समुदिते उपादाय “केसा”ति सम्मुति, तेसु विसुं विसुं कतेसु नत्थि “केसा”ति सम्मुति, वोहारमत्तन्ति अत्थो ।

“**अट्ठधम्मकलापमत्तमेवा**”ति इदं केसपञ्जत्तिया उपादायभूते वण्णादिके एकत्तेन गहेत्वा वुत्तं, न तेसं अट्ठधम्ममत्तभावतो । **कम्मसमुद्धानो कोट्टासोति** केसेसु ताव केसमूलं, एवं लोमादीसुपि यथारहं वेदितब्बं । **दसधम्मकलापोपीति** एत्थ असितादिपरिपाचको तेजोकोट्टासो नवधम्मकलापोपीति वत्तब्बो । यदिमे केसादिकोट्टासा यथारहं अट्ठनवदसधम्मसमूहभूता, अथ कस्मा पथवीआदिधातुमत्ततो मनसि करीयन्तीति आह “**उस्सदवसेन पना**”तिआदि । यस्मा अयं धातुमनसिकारो यावदेव सत्तसञ्जासमुग्घाटनत्थो, धम्मविनिब्भोगो च सातिसयं सत्तसञ्जासमुग्घाटाय संवत्तति, तस्मा कोट्टासेसु एवं धम्मविभागो वेदितब्बो । एत्थ हि उदरियं करीसं पुब्बो मुत्तञ्च उतुसमुद्धाना, असितादिपरिपाचकतेजो कम्मसमुद्धानो, अस्सासपस्सासवातो चित्तसमुद्धानोति छ एकसमुद्धाना, सेदोअस्सु खेळो सिङ्घाणिकाति चत्तारो उतुचित्तवसेन द्विसमुद्धाना, सेसा द्वित्तिस चतुसमुद्धाना ।

तेसु असितादिपरिपाचके तेजोकोट्टासे एको कलापो जीवितनवको, अञ्जेसु एकसमुद्धानेसु उतुसमुद्धानो, चित्तसमुद्धानो वा एकेको अट्ठको, द्विसमुद्धानेसु उतुचित्तवसेन द्वे द्वे अट्ठका, चतुसमुद्धानेसु उतुचित्ताहारसमुद्धाना तयो तयो अट्ठका, उतुचित्तसमुद्धानेसु सदनवका, अट्ठसु तेजोवायोकोट्टासेसु अट्ठ जीवितनवका, सेसेसु चतुवीसतिया कोट्टासेसु कायभावदसकद्वयसहिता, चक्खादिसञ्जितेसु मंसकोट्टासेसु चक्खुसोतधानजिह्वावत्थुदसकसहिता चाति परिपुण्णायतनके रूपकाये भेदं अनामसित्वा एकत्तवसेन गह्ममाना सत्तचत्तालीसाधिकसतरूपकलापा रूपविभागतो साधिकं दियट्ठरूपसहस्सं होति, कोट्टासानं पन अवयवविभागेन तदवयवकलापानं भेदे गह्ममाने रूपधम्मानं असङ्ख्येय्यभेदता वेदितब्बा । एवं धम्मविभागतो अनेकभेदभिन्नापि इमे द्वाचत्तालीस कोट्टासा उस्सदग्गहणेन चतुधातुवसेनेव ववत्थपेतब्बा । तेनाह “**उस्सदवसेन पन...पे... मनसि कातब्बा**”ति । तत्थ मनसिकारविधि वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

३४९. मज्झिमेन पमाणेनाति आरोहपरिणाहेहि मज्झिमसरिरे लब्धमानेन मज्झिमेन परिमाणेन । **परिगगह्ममानाति** पञ्जाय परितक्केत्वा गह्ममाना । **परमाणुभेदसञ्चुण्णाति** एत्थ यथा “अङ्गुलस्स अट्ठमो भागो यवो, यवस्स अट्ठमो भागो ऊका, ऊकाय अट्ठमो भागो लिक्खा, लिक्खाय अट्ठमो भागो रथरेणु, रथरेणुस्स अट्ठमो भागो तज्जारी, तज्जारिया अट्ठमो भागो अणु, एवं अणुनो अट्ठमो भागो परमाणु नामा”ति केचि । **अट्ठकथायं** (विभ० अट्ठ० ५१५) पन “सत्तधञ्जमासप्पमाणं एकं अङ्गुलं, सत्तऊकापमाणो एको धञ्जमासो, सत्तलिक्खापमाणा एका ऊका, छत्तिसरथरेणुप्पमाणा एका लिक्खा, छत्तिसतज्जारिप्पमाणा एको रथरेणु, छत्तिसअणुप्पमाणा एका तज्जारी, छत्तिसपरमाणुप्पमाणा एको अणू”ति वुत्तं । तस्मा अणुनो छत्तिसतिमभागमत्तो परमाणु नाम आकासकोट्टासिको मंसचक्खुस्स अगोचरो दिब्बचक्खुस्सेव गोचरभूतो । तं सन्धायाह “**परमाणुभेदसञ्चुण्णा**”ति, यथावुत्तपरमाणुप्पभेदेन चुण्णविचुण्णभूता । **सुखुमरजभूताति** ततोयेव अतिविय सुखुमरजभावं गता ।

दोणमत्ता सियाति सोळस नाळिमत्ता । इधापि “मज्झिमेन पमाणेना”ति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । तेन “पकतिया चतुमुट्ठिकं कुडुवं, चतुकुडुवं नाळि, ताय नाळिया सोळस नाळियो दोणं, तं पन मगधनाळिया द्वादस नाळियो होन्ती”ति वदन्ति । **सङ्गहिताति** यथा न विप्पकिरति, एवं आबन्धनवसेन सम्पिण्डित्वा गहिता । **अनुपालिताति** यथा पग्घरणसभावाय

आपोधातुया वसेन किलिन्नभावं, पिच्छिलभावं वा नापज्जति, एवं अनुरक्खिता । **वित्थम्भिता**ति सङ्घातवायुना अतिविय वित्थम्भनं पापिता । **न विकिरति न विद्धंसती**ति सुखुमरजभूतापि पथवीधातु आबन्धनपरिपाचनसमुदीरणकिच्चाहि आपोतेजोवायोधातूहि लद्धपच्चया सिनेहेन तेमिता तेजसा परिपक्का वायुना वित्थम्भनं पापिता पिट्टचुण्णा विय न इतो चितो च विकिरति न विद्धंसति, अथ खो पिण्डिता घनभूता हुत्वा नानप्पकारेन गहेतब्बतं आपज्जति । तेनाह “**अविकिरियमाना**”तिआदि । तत्थ **विकप्पन्ति** विभागं । यदिपि तेजोवायोधातुयोपि सविग्गहा रूपधम्मभावतो, यादिसो पन घनभावो पथवीआपोधातूसु लब्भति, न तादिसो तेजोवायोधातूसु लब्भतीति मेय्यभावाभावतो तत्थ चुण्णभेदो न उद्धटो । तथा हि ससम्भारतेजोवायूसुपि मेय्यभावो न लब्भतेव ।

यूसगताति यूसभावं द्रवभावं गता । ततो एव **आबन्धनाकारभूता** । **न पग्घरती**ति न ओगळति । **न परिस्सवती**ति न विस्सन्दति । **पीणितपीणितभावं दस्सेती**ति आपोधातुया ब्रूहनरसताय वुत्तं ।

उसुमाकारभूताति एतेन काये पाकतिकउस्मापि गहणीसङ्घाताय तस्सायेव तेजोधातुया वसेन होतीति दस्सेति । **परिपाचेती**ति सन्तेजेति । सा हि यथाभुत्तस्स आहारस्स सम्मा परिणामनेन रसादिसम्पत्तिया हेतुभावं गच्छन्ती इमं कायं परिपाचेति सन्तेजेतीति वुच्चति । तेनेवाह “**न पूतिभावं दस्सेती**”ति । कम्मूपनिस्सयाय, चित्तप्पसादहेतुकाय च सरीरे वण्णसम्पदाय तेजोधातु विसेसपच्चयो, पगेव उतुआहारसमुद्धानाय रूपसम्पत्तिया यथावुत्ततेजोधातूति आह “**वण्णसम्पत्तिञ्चस्स आवहती**”ति ।

समुदीरणवित्थम्भनलक्खणाति एत्थ **समुदीरणं** अनुपेल्लनं, विसोसनन्ति केचि । **वित्थम्भनं** सेसभूतत्तयस्स थम्भितत्तापादनं, उप्पीलनन्ति एके । **ताया**ति वित्थम्भनलक्खणाय वायोधातुया । **अपराया**ति समुदीरणलक्खणाय । सा हि पेल्लनसभावा । तेनाह “**समब्भाहतो**”ति । समब्भाहनञ्च रूपकलापस्स देसन्तरुप्पत्तिया हेतुभावो । **अवघट्टनं** आसन्नतरुप्पत्तिया । **लाळेती**ति परिवत्तेति । इदानि यदत्थं चुण्णतो मनसिकारो आगतो, तं निगमनवसेन दस्सेतुं “**एवमेत**”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ **धातुयन्तन्ति** सुत्तेन विय यन्तरूपकं असतिपि कतुभूते अत्तनि चित्तवसेन धातुमयं यन्तं पवत्तति, इधापि मनसिकारविधि वुत्तनयेनेव वेदितब्बो ।

३५०. यदिपि चतुन्नं धातूनं लक्खणादयो हेट्ठा तत्थ तत्थ वुत्ता एव, तथापि ते अनवसेसतो दस्सेत्वा विसुं कम्मट्ठानपरिग्गहविधिं दस्सेतुं “**लक्खणादितो**”तिआदि आरद्धं । तत्थ लक्खीयति एतेनाति लक्खणं, कक्खळत्तं लक्खणमेतिस्साति **कक्खळत्तलक्खणा** । ननु च कक्खळत्तमेव पथवीधातूति? सच्चमेतं, तथापि विज्जाताविज्जातसद्वत्थतावसेन अभिन्नेपि धम्मे कप्पनासिद्धेन भेदेन एवं निद्देसो कतो । एवं हि अत्थविसेसावबोधो होतीति । अथ वा लक्खीयतीति लक्खणं, कक्खळत्तं हुत्वा लक्खियमाना धातु कक्खळत्तलक्खणाति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । सेसासुपि एसेव नयो । **पतिट्ठानरसा**ति सहजातधम्मानं पतिट्ठाभावकिच्चा । ततो एव नेसं सम्पटिच्छनाकारेन जाणस्स पच्चुपतिट्ठतीति **सम्पटिच्छनपच्चुपट्ठाना** । पदट्ठानं पनेत्थ अज्जधम्मताय न उद्धटं, साधारणभावसम्भावतो वा दूरकारणं विय । यथा वा धम्मद्वेसवारवण्णनादीसु रसादिना अज्जेसं पच्चयभावं दस्सेत्वा पच्चयवन्ततादस्सनत्थं पदट्ठानं उद्धटं, न एवमिध । इध पन धातूनं अनज्जसाधारणविसेसविभावनपराय चोदनाय अज्जधम्मभूतं पदट्ठानं न उद्धटन्ति दट्ठब्बं । **ब्रूहनरसा**ति सहजातधम्मानं वट्ठनकिच्चा । तथा हि सा नेसं पीणितभावं दस्सेतीति वुच्चति । **सङ्गहपच्चुपट्ठाना**ति बाहिरउदकं विय न्हाणीयचुण्णस्स सहजातधम्मानं सङ्गहणपच्चुपट्ठाना । **महवानुप्पदानपच्चुपट्ठाना**ति बाहिरग्गि विय जतुलोहादीनं सहजातधम्मानं मुदुभावानुप्पदानपच्चुपट्ठाना । **अभिनीहारो** भूतसङ्घाटस्स देसन्तरुप्पत्तिहेतुभावो, नीहरणं वा

बीजतो अङ्कुरस्स विय ।

३५१. उतुसमुद्धानाव कम्मादिवसेन अनुप्पत्तितो । **उतुचित्तसमुद्धाना** कदाचि उतुतो, कदाचि चित्ततो उप्पज्जनतो । **अवसेसा**ति वुत्तावसेसा केसादयो चतुवीसति, आदितो तयो तेजोकोट्टासा, पञ्च वायोकोट्टासा चाति द्वत्तिस । **सब्बेपी**ति ते सब्बेपि कम्मादिवसेन उप्पज्जनतो **चतुसमुद्धाना** । केसादीनम्पि हि मंसतो अविमुत्तभागो कम्माहारचित्तसमुद्धानोव होतीति ।

३५२. नानत्तेकत्ततोति विसेससामज्जतो । धम्मानं हि अज्जमज्जं विसदिसता नानत्तं, समानता एकत्तं । **सब्बासम्पी**ति चतुन्नम्पि । **सलक्खणादितो**ति सकं लक्खणं सलक्खणं, ततो सलक्खणादितो । **आदि-**सद्देन रसपच्चुपट्टानानं विय मुदुसण्हफरुसभावादीनम्पि सङ्गहो दट्ठब्बो । “**कम्मसमुद्धानादिवसेन नानत्तभूतान**”न्ति कस्मा वुत्तं, ननु कम्मसमुद्धानादिवसेन चतुन्नं धातूनं एकत्तं होति साधारणत्ताति? न, “अज्जा एव धातुयो कम्मसमुद्धाना, अज्जा उतुआदिसमुद्धाना”तिआदिकं भेदं सन्धाय तथा वचनतो । **एतासं** धातूनं । **रुप्पनलक्खणं** रुप्पनसभावं । किम्पनेतं रुप्पनं नाम? या सीतादिविरोधिपच्चयसन्निपाते विसदिसुप्पत्ति, तस्मिं वा सति यो विज्जमानस्सेव विसदिसुप्पत्तिया हेतुभावो, तं रुप्पनं । **अनतीतत्ता**ति अपरिच्यजनतो ।

महन्तापातुभावो चेत्थ ससम्भारधातुवसेन वेदितब्बो, तथा **महाविकारता** महाभूतसामज्जलक्खणधातुवसेन, **महापरिहारता**, **महत्तविज्जमानता** च उभयवसेनाति । भूतसद्वापेक्खाय “**एतानी**”ति नपुंसकनिद्देशो । **महन्तानि पातुभूतानि** अनेकसतसहस्स रूपकलापसङ्घाटताय समूहवसेन, सन्ततिवसेन च अपरिमितपरिमाणानं, अनेकयोजनायामवित्थारानज्ज उप्पज्जनतो । **चत्तारि नहुतानी**ति चत्तारि दससहस्सानि । **देवदानवादीनं** तिगावुतादिसरीरवसेन महन्तानि पातुभूतानि ।

तत्थायं वचनत्थो — महन्तानि भूतानि जातानि निब्बत्तानीति **महाभूतानी**ति । अनेकाभूतविसेसदस्सनेन, अनेकब्भुतदस्सनेन च अनेकच्छरियदस्सनवसेन महन्तो अब्भुतो, महन्तानि वा अभूतानि एत्थाति **महाभूतो**, मायाकारो । यक्खादयो जातिवसेनेव महन्ता भूताति **महाभूता**, निरुज्जहो वा अयं तेसु महाभूतसद्दो दट्ठब्बो । पथवीआदयो पन वज्जकताय, अनिद्दिसितब्बट्टानताय च महाभूता विय **महाभूता** । भूतसद्दस्स उभयलिङ्गताय नपुंसकता कता । तत्थ **वज्जकता** सयं अनीलादिसभावानि हुत्वा नीलादिसभावस्स उपट्टापनं, अनित्थिपुरिसादिसभावानेव च हुत्वा इत्थिपुरिसादिआकारस्स उपट्टापनं । तथा अज्जमज्जस्स अन्तो, बहि च अट्ठितानंयेव अज्जमज्जं निस्साय अवट्टानतो **अनिद्दिसितब्बट्टानता** । यदि हि इमा धातुयो अज्जमज्जस्स अन्तो ठिता, न सकिच्चकरा सियुं अज्जमज्जानुप्पवेसनतो, अथ बहि ठिता विनिब्भुत्ता सियुं । तथा सति अविनिब्भुत्तवादो हायेय्य, तस्मा न निद्दिसितब्बट्टाना । एवं सन्तेपि पतिट्टानादिना यथासकं किच्चविसेसेन सेसानं तिण्णं तिण्णं उपकारिका होन्ति, येन सहजातादिना पच्चयेन पच्चया होन्ति । तेनाह “**न च अज्जमज्जं निस्साय न तिट्ठन्ती**”ति । **मनापेही**ति मनोहरेहि चातुरियवन्तेहि । **वण्णसण्ठानविकखेपेही**ति काळसामतादिवण्णेहि, पुथुलविवरकिसतादिसण्ठानेहि, हत्थभमुकादिविकखेपेहि च । **सरसलक्खणन्ति** सभावभूतं लक्खणं, सकिच्चकं वा सभावं ।

महापरिहारतोति एत्थ वचनत्थं वदन्तो आह “**महन्तेहि...पे... भूतानि, महापरिहारानि वा भूतानी**”ति । तत्थ पच्छिमत्थे पुरिमपदे उत्तरपदस्स परिहार-सदस्स लोपं कत्वा “**महाभूतानी**”ति वुत्तं ।

तथा हीति ततो एव विकारस्स महन्तत्ता एवाति तं विकारं दस्सेतुं “**भूमितो**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **अच्चिमतो**ति

अगिस्स । कोटिसतसहस्सं एकं कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळन्ति तं सब्बं आणाखेत्तभावेन एकं कत्वा वदति । विलीयतीति विपत्तिकरमेघाभिवुट्ठेन खारुदकेन लवणं विय विलयं गच्छति विद्धंसति । कुपितेनाति खुभितेन । विकीरतीति विधमति विद्धंसति ।

अनुपादिन्नेसु विकारमहत्तं दस्सेत्वा उपादिन्नेसु दस्सेन्तो “पत्थद्धो”तिआदिमाह । तत्थ कट्टमुखेन वाति वा-सद्धो उपमत्थो । यथा कट्टमुखेन सप्पेन डट्ठो पत्थद्धो होति, एवं पथवीधातुप्पकोपेन सो कायो कट्टमुखेव होति, कट्टमुखमुखगतो विय पत्थद्धो होतीति अत्थो । अथ वा वा-सद्धो अवधारणत्थो । सो “पथवीधातुप्पकोपेन वा”ति एवं आनेत्वा सम्बन्धितब्बो । अयञ्हेत्थ अत्थो — कट्टमुखेन डट्ठोपि कायो पथवीधातुप्पकोपेनेव पत्थद्धो होति, तस्मा पथवीधातुया अवियुत्तो सो कायो सब्बदा कट्टमुखमुखगतो विय होतीति । वा-सद्धो वा अनियमत्थो, तत्रायमत्थो — कट्टमुखेन डट्ठो कायो पत्थद्धो होति वा, न वा होति मन्तागदवसेन, पथवीधातुप्पकोपेन पन मन्तागदरहितो सो कायो कट्टमुखमुखगतो विय होति एकन्तपत्थद्धोति ।

पूतियोति कुथितो । सन्तत्तोति सब्बसो तत्तो समुप्पन्नदाहो । सञ्चिन्नोति समन्ततो छिन्नो परमाणुभेदसञ्चुण्णो आयस्मतो उपसेनत्थेरस्स सरीरं विय । महाविकारानि भूतानीति महाविकारवन्तानि भूतानि महाभूतानीति पुरिमपदे उत्तरपदलोपेन निद्वेसो दट्ठब्बो । “पथवी”तिआदिना सब्बलोकस्स पाकटानिपि विपल्लासं मुञ्चित्वा यथासभावतो परिगणहने महन्तेन वायामेन विना न परिगणहन्तीति दुविज्जेय्यसभावत्ता “महन्तानी”ति वुच्चन्ति । तानि हि सुविज्जेय्यानि । “अमहन्तानी”ति मन्त्वा ठिता तेसं दुप्परिगहत्तं दिस्वा “अहो महन्तानि एतानी”ति जानातीति महाभूतेकदेसतादीहि वा कारणेहि महाभूतानि । एता हि धातुयो महाभूतेकदेसतो, महाभूतसामञ्जतो, महाभूतसन्निस्सयतो, महाभूतभावतो, महाभूतपरियोसानतो चाति इमेहिपि कारणेहि “महाभूतानी”ति वुच्चन्ति ।

तत्थ महाभूतेकदेसतोति “भूतमिदन्ति, भिक्खवे, समनुपस्सथा”तिआदीसु (म० नि० १.४०१) हि अविसेसेन खन्धपञ्चकं “भूत”न्ति वुच्चति । तत्थ यदिदं कामभवे, रूपभवे, पञ्चवोकारभवे, एकच्चे च सञ्जीभवे पवत्तं खन्धपञ्चकं, तं महाविसयताय “महाभूत”न्ति वत्तब्बत्तं अरहति । पथवीआदयो पन चतस्सो धातुयो तस्स महाभूतस्स एकदेसभूता “महाभूता”ति वुच्चन्ति । समुदायेसु हि पवत्तवोहारा अवयवेसुपि दिस्सन्ति यथा “समुद्धो दिट्ठो, पटो दट्ठो”ति च । महाभूतसमञ्जतोति तदधीनवुत्तिताय भवन्ति एत्थ उपादारूपानीति भूतानि, पथवीआदयो चतस्सो धातुयो । सा पनायमेतासु भूतसमञ्जा अनञ्जत्थवुत्तिताय उपादारूपानं अविपरीतट्ठा, लोकस्स चेता बहूपकारा, चक्खुसमुदादीनं निस्सयभूता चाति महन्तानि भूतानीति समञ्जायिंसु । महाभूतसन्निस्सयतोति महन्तानं महानुभावानं महासम्मतमन्धातुप्पभूतीनं रज्जं, सक्कादीनं देवानं, वेपचित्तिआदीनं असुरानं, महाब्रह्मादीनं ब्रह्मानं, गुणतो वा महन्तानं बुद्धानं, पच्चेकबुद्धानं, सावकानं उपादायुपादाय वा सब्बेसम्पि भूतानं सत्तानं निस्सयभूतताय महन्ता भूता एतेसूति महाभूता । चातुमहाभूतिको हि नेसं कायोति । महाभूतभावतोति बहुभूतभावतो । अयं हि महा-सद्धो “महाजनो सन्निपतितो”तिआदीसु बहुभावे दिस्सति । पथवीआदयो च धातुयो एकस्मिम्पि अत्तभावे अपरिमेय्यप्पभेदा पवत्तन्ति । तस्मा महन्ता बहू अनेकसतसहस्सप्पभेदा भूताति महाभूता । महाभूतपरियोसानतोति महाभूतस्स वसेन परियोसानप्पत्तितो ।

“कालो घसति भूतानि, सब्बानेव सहत्तना ।

यो च कालघसो भूतो, स भूतपचिं पची”ति ॥ (जा० १.२.१९०) —

हि एवमादीसु खीणासवो “भूतो”ति वुत्तो । सो हि उच्छिन्नभवनेत्तिकताय आयति अप्पटिसन्धिकता एकन्ततो “भूतो”ति वुच्चति, न इतरे, भविस्सन्तीति वोहारं अनतीतत्ता । भूतो एव इध पूजावसेन “महाभूतो”ति वुत्तो यथा “महाखीणासवो, महामोगल्लानो”ति च । इमासञ्च धातूनं अनादिमति संसारे पबन्धवसेन पवत्तमानानं यथावुत्तस्स महाभूतस्सेव सन्ताने परियोसानप्पत्ति, नाञ्जत्र । तस्मा महाभूते भूता परियोसानं पत्ताति महाभूता पुरिमपदे भूत-सदस्स लोपं कत्वा । एवमेता धातुयो महाभूतेकदेसतादीहि महाभूताति वेदितब्बा । पथवीआदीनं कक्खळपग्घरणादिविसेसलक्खणसमङ्गिता अपरिच्चत्तधातुलक्खणानंयेवाति आह “**धातुलक्खणं अनतीतत्ता**”ति । न हि सामञ्जपरिच्चागेन विसेसो, विसेसनिरपेक्खं वा सामञ्जं पवत्तति । तथा हि वदन्ति —

“तमत्थापेक्खतो भेदं, ससामञ्जं जहाति नो ।

गणहाति संसयुप्पादा, समेवेकत्थकं द्वय”न्ति ॥

सलक्खणधारणेन चाति येन सलक्खणधारणेन “धातुयो”ति वुच्चन्ति, तेनेव “**धम्मा**”तिपि वुच्चन्ति उभयथापि निस्सत्तनिज्जीवताय एव विभावनतो । तेनेवाह — “छधातुरोयं भिक्खु पुरिसो, धम्मेसु धम्मानुपस्सी विहरती”ति च । अरूपानं खणतो रूपानं खणस्स नातिइत्तरतायाह “**अत्तनो खणानुरूप**”न्ति । **धरणेनाति** ठानेन, पवत्तनेनाति अत्थो । **खयट्ठेनाति** खणभङ्गुताय । **भयट्ठेनाति** उदयवयपटिपीळनादिना सप्पटिभयताय । **असारकट्ठेनाति** अत्तसारविरहेन ।

३५३. सहुप्पन्नाव एताति एता चतस्सो धातुयो सह उप्पन्नाव सह पवत्तमानाव समानकाले लब्भमानापि अवकंसतो **सब्बपरियन्तिमे** उतुचिताहारसमुद्धानेसु सुद्धट्ठके, कम्मजेसु जीवितनवकेति एकेकस्मिं **सुद्धट्ठकादिकलापेपि पदेसेन अविनिब्भुत्ता** विसुं विसुं अनिद्विसितब्बट्ठानताय । यत्थ हि तिस्सन्नं धातूनं पतिट्ठावसेन पथवी, तत्थेव तस्सा आबन्धनपरिपाचनसमुदीरणवसेन इतरा । एस नयो सेसासुपि ।

३५४. पुरिमा द्वे गरुकत्ता सभागा अञ्जमञ्जन्ति अधिप्पायो । एत्थ च ननु पथवियापि लहुभावो अत्थि । तथा हि सा “कक्खळं मुदुकं सण्हं फरुसं गरुकं लहुक”न्ति निद्विट्ठा, आपेपि लहुभावो लब्भतेवाति? न, निप्परियायगरुभावस्स अधिप्पेतत्ता । गरुभावो एव हि पथवीधातुया गरुतरं उपादाय लहुभावोति परियायेन वुत्तो सीतभावो विय तेजोधातुया । यदि एवं रूपस्स लहुताति कथं? अयम्पि वुत्तनया एव लहुताकारं उपादाय लब्भनतो । न हि परिच्छेदविकारलक्खणानि परमत्थतो लब्भन्ति निप्फन्नरूपानं अवत्थाविसेससभावतो । तस्मा परमत्थसिद्धं गरुभावं सन्धाय वुत्तं “पुरिमा द्वे गरुकत्ता सभागा”ति । “**तथा**”ति पदेन “सभागा”ति इममत्थं उपसंहरति । “**द्वे**”ति पन इदं यथा “पुरिमा”ति एत्थ, एवं “पच्छिमा”ति एत्थापि आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । **विसभागा** गरुकलहुकभावतोति अधिप्पायो । यथा च गरुकलहुकभावेहि, एवं पेय्यभावापेय्यभावेहि च सभागविसभागता योजेतब्बा ।

३५५. अज्झत्तिका हेट्ठा वुत्तअज्झत्तिका, सत्तसन्तानपरियापन्नाति अत्थो । **विज्जाणवत्थु विज्जत्तिइन्द्रियानन्ति** चक्खादीनं छन्नं विज्जाणवत्थूनं, द्विन्नं विज्जत्तीनं, इत्थिपुरिसिन्द्रियजीवितिन्द्रियानञ्च । ये पन “विज्जाणवत्थूति हदयवत्थु गहित”न्ति वदन्ति, तेसं इन्द्रिय-ग्गहणेन अट्टन्नम्पि रूपिन्द्रियानं गहणं वेदितब्बं । “**वुत्तविपरीतप्पकारा**”ति इदं बाहिरानं धातूनं यथा सब्बसो विज्जाणवत्थुविज्जत्तिइन्द्रियानं अनिस्सयता च इरियापथविरहो च वुत्तविपरियायो, एवं चतुसमुद्धानतापीति कत्वा वुत्तं, न लक्खणरूपस्स विय कुतोचिपि समुद्धानस्स अभावतो उतुसमुद्धानताय तासं । लहुतादिनिस्सयतापि अज्झत्तिकानं धातूनं वत्तब्बा, न वा वत्तब्बा । विज्जत्ति-ग्गहणं हि लक्खणन्ति ।

३५६. इतराहीति आपोतेजोवायुधातूहि । एकसङ्गहाति सजातिसङ्गहेन एकसङ्गहा । समानजातियानं हि सङ्गहो सहजातिसङ्गहो । तेनाह “समुद्धाननानत्ताभावतो”ति ।

३५७. तिण्णं महाभूतानं पतिट्ठा हुत्वा पच्चयो होतीति येहि महाभूतेहि सम्पिण्डनवसेन सङ्गहिता, परिपाचनवसेन अनुपालिता, समुदीरणवसेन वित्थम्भिता च, तेसं अत्तना सहजातानं तिण्णं महाभूतानं पतिट्ठा हुत्वा ततो एव सन्धारणवसेन अवस्सयो होति, वुत्तनयेन वा पतिट्ठा हुत्वा सहजातादिवसेन पच्चयो होतीति । एस नयो सेसासुपि ।

३५८. यदिपि अज्जमज्जआभोगपच्चवेक्खणरहिता एते धम्माति हेट्ठा धातूनं असमन्नाहारता दस्सिता एव, अथापि इमिनाव नयेन विसुं कम्मट्ठानपरिगगहो कातब्बोति दस्सेन्तो “पथवीधातु चेत्था”तिआदिमाह । तत्थ पथवीधातु चेत्थाति च-सद्दो सम्पिण्डनत्थो, तेन अयम्पि एको मनसिकारप्पकारोति दीपेति । एत्थाति एतासु धातूसु । अहं “पथवीधातू”ति वा “पच्चयो होमी”ति वा न जानातीति अत्तनि विय अत्तनो किच्चे च आभोगाभावं दस्सेत्वा उपकारकस्स विय उपकत्तब्बानम्पि आभोगाभावं दस्सेतुं “इतरानिपी”तिआदि वुत्तं । सब्बत्थाति सब्बासु धातूसु, तत्थापि अत्तकिच्चुपकत्तब्बभेदेसु सब्बेसु ।

३५९. पच्चयविभागतोति पच्चयधम्मविभागतो चेव पच्चयभावविभागतो च । “पच्चयतो”ति हि इमिना पथवीआदीनं अज्जासाधारणो पतिट्ठाभावादिना सेसभूतत्तयस्स पच्चयभावो वुत्तो । इध पन येहि धम्मेहि पथवीआदीनं उप्पत्ति, तेसं पथवीआदीनज्ज अनवसेसतो पच्चयभावविभागो वुच्चतीति अयं इमेसं द्विन्नं आकारानं विसेसो । कम्मन्ति कुसलाकुसलं रूपुप्पादकं कम्मं । चित्तन्ति यं किञ्चि रूपुप्पादकं चित्तं । आहारोति अज्झत्तिको रूपुप्पादको आहारो । उत्तूति यो कोचि उत्तु, अत्थतो तेजोधातु । कम्ममेवाति अवधारणं समुद्धानसङ्कराभावदस्सनत्थं, तेन अकम्मजानम्पि केसज्जि कम्मस्स परियायपच्चयभावो दीपितो होति । तथा हि वक्खति “कम्मपच्चयचित्तसमुद्धान”न्तिआदि । ननु च कम्मसमुद्धानानं कम्मतो अज्जेनपि पच्चयेन भवितब्बन्ति? भवितब्बं, सो पन कम्मगतिकोवाति पटियोगीनिवत्तनत्थं अवधारणं कतं, तेनाह “न चित्तादयो”ति । चित्तादिसमुद्धानानन्ति एत्थापि अयमत्थो यथारहं वत्तब्बो । इतरेति चित्तादितो अज्जे । जनकपच्चयोति समुद्हापकतं सन्धाय वुत्तं, पच्चयो पन कम्मपच्चयोव । वुत्तं हि “कुसलाकुसला चेतना विपाकानं खन्धानं कटत्ता च रूपानं कम्मपच्चयेन पच्चयो”ति (पट्ठा० १.१.४२७) ।

सेसानन्ति चित्तादिसमुद्धानानं । परियायतो उपनिस्सयपच्चयो होतीति पट्टाने (पट्ठा० १.१.९) अरूपानंयेव उपनिस्सयपच्चयस्स आगतत्ता निप्परियायेन रूपधम्मानं उपनिस्सयपच्चयो नत्थि । सुत्ते पन “पुगलं उपनिस्साय वनसण्डं उपनिस्साया”ति वचनतो सुत्तन्तिकपरियायेन विना अभावो उपनिस्सयपच्चयोति वेदितब्बो । चित्तं जनकपच्चयो होतीति सहजातनिस्सयाहारादिवसेन पच्चयो होन्तं चित्तं समुद्हापकतं उपादाय “जनकपच्चयो होती”ति वुत्तं । आहारउतूसुपि एसेव नयो ।

एवं कम्मादीनं पच्चयधम्मानं वसेन धातूसु पच्चयविभागं दस्सेत्वा इदानि तंसमुद्धानानं धातूनम्पि वसेन पच्चयविभागं दस्सेन्तो पठमं ताव “कम्मसमुद्धानं महाभूत”न्तिआदिना उद्दिसित्वा पुन “तत्थ कम्मसमुद्धाना पथवीधातू”तिआदिना निद्दिसति । तत्थ कम्मसमुद्धाना पथवीधातूति “कम्मसमुद्धानं महाभूत”न्ति एत्थ सामज्जतो वुत्ता कम्मजपथवीधातु । कम्मसमुद्धानानं इतरासन्ति कम्मजानं आपोधातुआदीनं तिस्सन्नं धातूनं सहुप्पत्तिया अत्तनो उपकारकानं तासं उपकारकतो, आधारभावतो, उप्पादतो याव भङ्गाधरणतो, विगमाभावतो च सहजातअज्जमज्जनिस्सयअत्थिअविगतवसेन चेव पतिट्ठावसेन च पच्चयो होति, होन्ती च कम्मं विय अत्तनो, तासज्ज न जनकवसेन पच्चयो होति असमुद्हापकत्ता तासं ।

कामञ्चेत्थ निस्सयपच्चय-ग्गहणेनेव पतिट्ठाभावो सङ्गहितो, पथवीधातुया पन अनञ्जसाधारणकिच्चं सहजातानं पतिट्ठाभावोति इमं विसेसं दस्सेतुं “**पतिट्ठावसेन चा**”ति विसुं कत्वा वुत्तं । **आबन्धनवसेन चा**तिआदीसुपि एसेव नयो । **तिसन्ततिमहाभूतानन्ति** उतुचित्ताहारसमुद्धानानं चतुमहाभूतानं अञ्जमञ्जं अवोकिण्णानं, अविच्छेदेन पवत्तिं उपादाय सन्ततीति सन्ततिग्गहणं । पथवीधातुया पतिट्ठाभावो नाम सहजातानं धम्मानयेवाति आह “**न पतिट्ठावसेना**”ति । **न आबन्धनवसेना**तिआदीसुपि एसेव नयो । **एत्था**ति एतेसु कम्मसमुद्धानमहाभूतेसु । “चित्तसमुद्धाना पथवीधातु चित्तसमुद्धानानं इतरासं”न्तिआदीसु सुकरो तन्तिनयो नेतुन्ति “**चित्तआहार...पे०... एसेव नयो**”ति अतिदिसति ।

सहजातादिपच्चयवसम्पवत्तासु च पनाति एत्थ **च**-सद्दो समुच्चयत्थो, **पन**-सद्दो विसेसत्थो, तदुभयेन च यथावुत्तसहजातादिपच्चयेहि पवत्तमाना धातुयो इमिना विसेसेन पवत्तन्तीति इममत्थं दीपेति ।

इदानीं तं विसेसं दस्सेतुं “**एकं पटिच्चा**”तिगाथमाह । तत्थ एकं धातुं पटिच्च तिस्सो धातुयो चतुधा सम्पवत्तन्ति, तिस्सो धातुयो पटिच्च एकाव धातु चतुधा सम्पवत्तति, द्वे धातुयो पटिच्च द्वे धातुयो छधा सम्पवत्तन्तीति योजना । अत्थो पन पथवीआदीसु एकेकिस्सा पच्चयभावे इतरासं तिस्सन्नं तिस्सन्नं पच्चयुप्पन्ताति अयमेको चतुक्को, तिस्सन्नं तिस्सन्नं पच्चयभावे इतराय एकेकिस्सा पच्चयुप्पन्ताति अयमपरो चतुक्को, पठमदुतिया, ततियचतुत्था, पठमततिया, दुतियचतुत्था, पठमचतुत्था, दुतियततियाति इमासं द्विन्नं द्विन्नं पच्चयभावे तत्थ तत्थ इतरासं द्विन्नं द्विन्नं पच्चयुप्पन्ताति अयमेको छक्को । एवं पच्चयभावेन चतुधा, छधा च पवत्तमानानं एककद्विकतिकवसेन तिकदुकएककवसेन च यथाक्कमं पच्चयपच्चयुप्पन्ताविभागो वेदितब्बो । अयञ्च पच्चयभावो सहजातअञ्जमञ्जनिस्सयअत्थिअविगतपच्चयवसेन, तत्थापि च अञ्जमञ्जमुखेनेव वेदितब्बो । यं सन्धाय वुत्तं **पटिच्चवारे** “एकं महाभूतं पटिच्च तयो महाभूता, तयो महाभूते पटिच्च एकं महाभूतं, द्वे महाभूते पटिच्च द्वे महाभूता उप्पज्जन्ती”ति (पट्ठा० १.१.५३) ।

अभिवक्कमपटिक्कमादीति आदि-सद्देन आदानविस्सज्जनादिकायिककिरियाकरणस्स सङ्गहो दट्ठब्बो । **उप्पीळनस्स पच्चयो होति** घट्टनकिरियाय पथवीधातुवसेन सिज्झनतो । **सावाति** पथवीधातुयेव । **आपोधातुया अनुगता** आपोधातुया तत्थ अप्पधानभावं, पथवीधातुया च पधानभावन्ति पतिट्ठाभावे विय पतिट्ठापनेपि सातिसयकिच्चत्ता तस्सा पतिट्ठापनस्स पादट्टपनस्स पच्चयो होतीति सम्बन्धो । **अवक्खेपनस्साति** अधोनिक्खिपनस्स । तत्थ च गरुतरसभावाय आपोधातुया सातिसयो ब्यापारोति आह “**पथवीधातुया अनुगता आपोधातू**”ति । तथा उद्धङ्गितिका तेजोधातूति उद्धरणे वायोधातुया तस्सा अनुगतभावो वुत्तो । तिरियं गतिकाय वायोधातुया अतिहरणवीतिहरणेसु सातिसयो ब्यापारोति तेजोधातुया तस्सा अनुगतभावो गहितो । तत्थ ठितट्टानतो अभिमुखं पादस्स हरणं **अतिहरणं**, पुरतो हरणं । ततो थोकं वीतिक्कम्म हरणं **वीतिहरणं**, पस्सतो हरणं ।

एकेकेन मुखेनाति “पत्थटत्ता पथवी”तिआदिना (विसुद्धि० १.३४७) विभत्तेसु तेरससु आकारेसु एकेकेन धातूनं परिग्गणहनमुखेन । **स्वायन्ति** सो अयं उपचारसमाधि । कथं पनस्स ववत्थानपरियायोति आह “**चतुन्नं धातून**”न्तिआदि ।

३६०. इदानीं इमिस्सा भावनाय आनिसंसे दस्सेतुं “**इदञ्च पना**”तिआदि वुत्तं । **सुञ्जतं अवगाहतीति** धातुमत्ततादस्सनेन रूपकायस्स अनत्तकतं ववत्थापयतो तदनुसारेण नामकायस्सापि अनत्तकता सुपाकटा होतीति सब्बसो अत्तसुञ्जतं परियोगाहति तत्थ पतिट्ठहति । **सत्तसञ्जं समुग्धातेतीति** ततो एव “सत्तो पोसो इत्थी पुरिसो”ति एवं पवत्तं अयाथावसञ्जं उग्धातेति समूहनति । **वाळमिगयक्खरक्खसादिविकप्पं अनावज्जमानोति** ससन्ताने विय परसन्तानेपि धातुमत्तताय सुदिट्ठत्ता खीणासवो विय “इमे सीहव्यग्धादयो वाळमिगा, इमे यक्खरक्खसा”ति एवमादिविकप्पं अकरोन्तो

भयभेरवं सहति अभिभवति । यथावुत्तविकप्पनापज्जनं हि भयभेरवसहनस्स कारणं वुत्तं । **उग्घातो** उप्पिलावित्तं । **निग्घातो** दीनभावप्पत्ति । **महापज्जो** च पन होति धातुवसेन काये सम्मदेव घनविनिब्भोगस्स करणतो । तथा हिदं कम्मट्ठानं बुद्धिचरितस्स अनुकूलन्ति वुत्तं, **सुगतिपरायणो वा** इन्द्रियानं अपरिपक्कतायन्ति अधिप्पायो ।

एकूनवीसतिभावनानयपटिमण्डितस्स

चतुधातुववत्थाननिद्वेसस्स लीनत्थवण्णना निट्ठिता ।

३६१. “को समाधी”ति आदिना सरूपादिपुच्छा यावदेव विभागावबोधनत्था । सरूपादितो हि जातस्स पभेदो वुच्चमानो सुविज्जेय्यो होति सङ्खेपपुब्बकत्ता वित्थारस्स, वित्थारविधिना च सङ्खेपविधि सङ्गहतीति “**समाधिस्स वित्थारं भावनानयञ्च दस्सेतु**”न्ति वुत्तं । अथ वा “को समाधी”ति आदिनापि समाधिस्सेव पकारभेदो दस्सीयति, भावनानिसंसोपि भावनानयनिस्सितो एवाति अधिप्पायेन “वित्थारं भावनानयञ्च दस्सेतु”न्ति वुत्तं । **सब्बप्पकारतो**ति पलिबोधुपच्छेदादिकस्स सब्बस्स भावनाय पुब्बकिच्चस्स करणप्पकारतो चेव सब्बकम्मट्ठानभावनाविभावनतो च ।

“**समत्ता होती**”ति वत्त्वा तमेव समत्तभावं विभावेतुं “**दुविधोयेवा**”ति आदि वुत्तं । इध अधिप्पेतो समाधीति लोकियसमाधिं आह । **दससु कम्मट्ठानेसूति** यानि हेट्ठा “उपचारावहानी”ति वुत्तानि दस कम्मट्ठानानि, तेसु । **अप्पनापुब्बभागचित्तेसूति** अप्पनाय पुब्बभागचित्तेसु अट्ठन्नं ज्ञानानं पुब्बभागचित्तुप्पादेसु । **एकग्गताति** एकावज्जनवीथियं, नानावज्जनवीथियञ्च एकग्गता । **अवसेसकम्मट्ठानेसूति** “अप्पनावहानी”ति वुत्तेसु तिसकम्मट्ठानेसु ।

समाधिआनिसंसकथावण्णना

३६२. दिट्ठधम्मो वुच्चति पच्चक्खभूतो अत्तभावो, तत्थ सुखविहारो **दिट्ठधम्मसुखविहारो** । कामं “**समापज्जित्वा**”ति एतेन अप्पनासमाधियेव विभावितो, “**एकग्गचित्ता**”ति पन पदेन उपचारसमाधिनीपि गहणं होतीति ततो निवत्तनत्थं “**अप्पनासमाधिभावना**”ति वुत्तं । **न खो पनेतेति** एते बाहिरकभाविता ज्ञानधम्मा चित्तेकग्गतामत्तकरा । **अरियस्स विनये** बुद्धस्स भगवतो सासने “**सल्लेखा**”ति न वुच्चन्ति किलेसानं सल्लेखनपटिपदा न होतीति कत्वा, सासने पन अविहिंसादयोपि सल्लेखाव लोकुत्तरपादकत्ता ।

सम्बाधेति तण्हासंकिलेसादिना संकिलिडुताय परमसम्बाधे अतिविय सङ्कटट्ठानभूते संसारप्पवत्ते । **ओकासाधिगमनयेनाति** अत्थपटिलाभयोगस्स नवमखणसङ्घातस्स ओकासस्स अधिगमनयेन । तस्स हि दुल्लभताय अप्पनाधिगमम्पि अनधिगमयमानो संवेगबहुलो पुग्गलो उपचारसमाधिम्हियेव ठत्वा विपस्सनाय कम्मं करोति “सीधं संसारदुक्खं समतिक्कमिस्सामी”ति ।

अभिज्जापादकन्ति इद्विविधादिअभिज्जाज्जाणपादकभूतं अधिट्ठानभूतं । होतीति वुत्तनयाति एत्थ इति-सद्दो पकारत्थो, तेन “इमिना पकारेन वुत्तनया”ति सेसाभिज्जानम्पि वुत्तप्पकारं सङ्गण्हाति । **सति सति आयतनेति** पुरिमभवसिद्धे अभिज्जाधिगमस्स कारणे विज्जमाने । अभिज्जाधिगमस्स हि अधिकारो इच्छितब्बो, यो “पुब्बहेतू”ति वुच्चति । न समापत्तीसु वसीभावो । तेनाह भगवा “सति सति आयतने”ति (म० नि० ३.१५८; अ० नि० ३.१०२) । **अभिज्जासच्छिकरणीयस्साति** वक्खमानविभागाय अभिविसिट्ठाय पज्जाय सच्छिकातब्बस्स । **धम्मस्साति** भावेतब्बस्स चेव विभावेतब्बस्स च धम्मस्स । अभिज्जासच्छिकरियाय चित्तं अभिनिन्नामेतीति योजना । **तत्र तत्रेवाति** तस्मिं तस्मिंयेव

सच्छिकातब्धम्मे । सक्खिभावाय पच्चक्खकारिताय भब्बो सक्खिभब्बो, तस्स भावो सक्खिभब्बता, तं सक्खिभब्बतं ।

तं तं भवगमिकम्मं आरब्ध भवपत्थनाय अनुप्पन्नायपि कम्मस्स कतूपचितभावेनेव भवपत्थनाकिच्चं सिज्झतीति दस्सेन्तो आह “अपत्थयमाना वा”ति । सह व्येति पवत्ततीति सहव्यो, सहायो, इध पन एकभवूपगो अधिप्पेतो, तस्स भावो सहव्यता, तं सहव्यतं ।

किं पन अप्पनासमाधिभावनायेव भवविसेसानिसंसा, उदाहु इतरापीति चोदनं मनसि कत्वा आह “उपचारसमाधिभावनापी”तिआदि ।

निब्बानन्ति तिस्सन्नं दुक्खतानं निब्बुतिं । रूपधम्मं परियापन्ना विज्जमानापि सङ्खारदुक्खता चित्तस्स अभावेन असन्तसमाव । तेनाह “सुखं विहरिस्सामा”ति । सोळसहि जाणचरियाहीति अनिच्चानुपस्सनादुक्खअनत्तनिब्बिदाविरागनिरोधपटिनिस्सग्गविवट्टानुपस्सनाति इमाहि अट्टहि, अट्टहि च अरियमग्गफलजाणेहीति एवं सोळसहि । नवहि समाधिचरियाहीति पञ्चन्नं रूपज्झानानं, चतुन्नं अरूपज्झानानञ्च वसेन एवं नवहि । केचि पन “चत्तारो रूपज्झानसमाधी, चत्तारो अरूपज्झानसमाधी, उभयेसं उपचारसमाधिं एकं कत्वा एवं नवा”ति वदन्ति ।

समाधिभावनायोगेति समाधिभावनाय अनुयोगे अनुयुज्जने, समाधिभावनासङ्घाते वा योगे । योगेति भावना वुच्चति । यथाह “योगा वे जायती भूरी”ति (ध० प० २८२) ।

३६३. समाधिपीति पि-सद्देन सीलं सम्पिण्डेति ।

समाधिनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

इति एकादसमपरिच्छेदवण्णना ।

पठमो भागो निड्डितो ।